

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА им. Р. АЧАРЯНА

В. Г. АМБАРЦУМЯН

**ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ГРАБАРА
В КАЧЕСТВЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА
В XVIII—XIX вв.**

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1990

Տպագրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Լ. Ս. Հովսեփյան

Գիրքը հրատարակության են հրաշխավորել գրախոսներ՝
բանասիրական գիտությունների թեկնածուներ
Ա. Ս. Սքոսնամյանը և Խ. Ս. Ղազարյանը

Համբարձումյան Վ. Գ.

Հ 205 Դրաբարի գործառությունը որպես պրական լեզու ժԺ—
ԺԹ դդ. յ[Պատ. խմբ.՝ Լ. Ս. Հովսեփյան]; ՀԽՍՀ ԳԱ. Հ.
Աճառյանի անվ. լեզվի ին-տ.—եր.: ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1990.
—410 էջ

Աշխատությունը նվիրված է ժԺ—ԺԹ դդ. դրաբարի ուսում-
նասիրությանը: Փաստական հարուստ նյութի հիման վրա քննվում են
դրաբարի զարգացման արտաքին հանգամանքները, նկարագրվում բառա-
պաշարը և բերականական կառուցվածքի փոփոխությունները: Այն կարող
է նպաստել նոր շրջանի հայերենի և առհասարակ հայոց լեզվի պատ-
մության առավել ամրողչական ուսումնասիրման գործին:

Հասցեագրվում է բանասերներին, հայոց լեզվի պատմության մաս-
նագետներին և լեզվաբաններին լայն շրջաններին:

Հ 4601100000
703(02)—90 78—88

ԳՄԴ 81.22

Ա Ռ Ս Զ Ա Ք Ա Ն

Արդի խորհրդահայ լեզվաբանության զարգացման կարևորագույն խնդիրներից է հայոց լեզվի պատմության ավելի ամբողջական և լիա-
ծավալ ուսումնասիրությունը: Հայերենագիտությունն այդ բնագավա-
ռում, անշուշտ, հասել է ակնառու հաջողությունների: Հատկանշական
են հին, միջին և նոր գրական հայերենի կառուցվածքի նկարագրու-
թյանը, հայերենի հին և նոր բարբառային տարբերակների քննությանը,
պատմական, համեմատական, տիպաբանական և լեզվառական հե-
տազոտությունը, հայոց լեզվի պատմության շրջանաբաժանմանը և հայ
լեզվաբանության պատմությանը նվիրված աշխատությունները:

Սույն աշխատանքը նվիրված է ԺԸ—ԺԹ դարերում որպես գրական
լեզու գործառուղ գրաբարի առանձին ուսումնասիրությանը: Ուշադրու-
թյան բուն առարկա են գրաբարի զարգացման ընդհանուր օրինաչա-
փությունների նկարագրությունը և կոնկրետ առանձնահատկույուն-
ների վերհանումն ու մեկնաբանումը: Այստեղ առաջ քաշված հարցերի
քննությունը հիմնված է գրավոր՝ տպագիր և ձևագիր որոշակի աղ-
բյուրների ընձեռած նյութի վրա: Դրավոր աղբյուրները քանակով բա-
վական շատ են, բովանդակությամբ՝ խիստ բազմազան: Երևան գտնվող
տարբեր ժամանակահատվածներում և գրավոր գործառության զանա-
զան պայմաններում, գրաբար երկերը լեզվական որոշակի ընդհանրու-
թյունից բացի, աչքի են ընկնում տարբեր յուրահատկություններով:
Այս դարերում գրաբարը գործառում է գրավոր հաղորդակցման ձևով:

Ինչպես հայերենի յուրաքանչյուր տարբերակի, այնպես էլ այս
դարերի գրաբարի պատմության ուսումնասիրությունը, բնականաբար,
ենթադրում է նյութի ընդգրկման ամբողջականություն և համակողմա-
նիություն: Դա վերաբերում է ոչ միայն գրավոր բոլոր աղբյուրները
նկատի ունենալուն, այլև նրանցում ամփոփված լեզվական փաստերն
ընդգրկելուն: Նման մոտեցումը տեսականորեն բավական խրախուսելի
է, իսկ գործնականում, կապված ուսումնասիրության ծավալի, ժամա-
նակի, նրանում գործադրվող ջանքերի սահմանափակության հետ, ոչ

ըստ ամենայնի իրականանալի: Իդեալականին կարելի է հա-
 իրականը, այսինքն՝ կոնկրետ դեպքում ուշադրության կենտրոնում պա-
 հել նյութի էական, առավել հատկանշական կողմի բացահայտումն ու
 բնութագրումը: Տվյալ դեպքում փաստերի ընտրությունն ու քննուի ունը
 կատարվում են ոչ թե միակողմանիորեն, այլ համամասնական ձևով:
 Գրավոր աղբյուրներից ընտրվում են այնպիսիները, որոնք առավել
 շահավոր վերաբերում են ժամանակի հասարակական, գիտական և մշա-
 կութային կյանքի որոշակի ասպարեզներին: Վերջիններս իրենց բուն
 արտացոլումն են գտնում գրաբար երկերում, միաժամանակ պայմա-
 նավորում լեզվական այդ տարբերակի առաջընթացը: Նման ընդհան-
 րությունն ամենից առաջ հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու
 նոր շրջանի գրաբարի գործառական տարբերակվածությունը, նրա
 զարգացման միտումներն ու ձևերը՝ կապված հայերենի գործառական
 ոճերի ներսում նոր պայմաններում երևան եկող փոփոխությունների և
 տեղաշարժերի հետ: Լեզվական իրակությունների քննությունը ընդհա-
 նուր առմամբ հիմնված է ամբողջական բնագրերի տվյալների վրա:
 Սակայն, միշտ չէ, որ գրաբար այս կամ այն երկն օգտագործում ենք
 ամբողջովին և ըստ ամենայնի: Այն դեպքում, երբ գործ ունենք մի
 քանի հարյուրի հասնող էջեր, բազմաթիվ հատորներ ներկայացնող եր-
 կի հետ, սահմանափակվել ենք նրա լեզվական բնութագիրը բացահայ-
 տող հատվածների, գլուխների կամ բաժինների ընտրությամբ: Այստեղ
 առաջնորդվում ենք սեփական լեզվաբանական ուսումնասիրության այն
 գործնական սկզբունքով, որ յուրաքանչյուր բնագիր իր լեզվական յու-
 րահատկությունների գերակշիռ մասը ներկայացնում է շուրջ հարյուր-
 հարյուր հիսուն էջի սահմաններում: Դրանից բացի, լեզվական քննու-
 թյան հատուկ նպատակներով հաճախ ուշադրության առարկա են միև-
 նույն երկի գրավոր երկու և ավելի տարբերակները: Սա վերաբերում
 է հատկապես նույն երկի տարբեր թարգմանությունների, միևնույն
 թարգմանության առանձին խմբագրում-սրբագրումների տեսքով երե-
 վան եկած տպագրություններին: Այս կամ այն երկի տարբեր թարգմա-
 նությունները երբեմն համեմատում ենք իրենց օտար բնագրերի հետ՝
 առաջնորդվելով որոշակի հատվածների, գլուխների ընտրանքային հա-
 մեմատությամբ առկայացող որոշակի վերլուծության սկզբունքով: Բո-
 լոր դեպքերում նկատի ենք ունեցել, որ գրավոր աղբյուրների սահմա-
 նափակ, հատվածական և ընտրանքային վերլուծությունը, իբրև նմուշ,
 կարելի է հիմք դարձնել, տվյալ դեպքում նոր շրջանի գրաբարի պատ-

մության առավել ամբողջական ուսումնասիրութեանը ձեռնարկելու համար, որովհետեւ այդ շրջանի գրաբարը, հատկապէս նրա բառապաշարը, մեծ լուծա ունի նոր հայերենի գրական նորմավորման, հարստացման և կատարելագործման մեջ: Վերջապէս, գրաբար երկերը պարունակում են բնագրային այնպիսի մասնավոր տարբերութիւններ, որոնք վերաբերում են ուղղագրութեան, կետագրութեան, տառադարձման հարցում հանդէս եկած անմիակերպութեան երեւոյթներին, այլեւ՝ տպագրական և ձեռագրային վրիպակներին: Այս առումով ձգտում ենք եղած տարբերութիւնները մասնակիորէն շտկել հայերէն գրավոր խոսքի արդի ընդհանուր կանոններին համապատասխան, առանց, իհարկե, բնագրի իմաստի խաթարման:

Աշխատանքում անդրադառնում ենք հարցի պատմութեանը, նոր գրական հայերենի զարգացման փուլերի սահմաններում, արտալեզվական և լեզվական շափանիշներով գծում գրաբարի գործառութեան ենթաշրջանները: Քննութեան են առնւում գրաբարի զարգացման արտաքին այնպիսի հանգամանքներ, ինչպիսին են ժամանակաշրջանի արտացոլումը, գործառական տարբերակւածութիւնը, օտար ազդեցութեան հաղթահարումը, հաղորդակցական հնարավորութիւնները, «գրապայքարի» տարբեր դրսեւորումները, գրաբարի առավել ջերմեռանդ պաշտպանների գործադրած ջանքերի էութիւնը: Այս դեպքում, նախ, նկատի ունենք գրավոր այն ազդեցութիւնները, որոնք միաժամանակ բուն լեզվական քննութեան նյութ են ապահովում: Երկրորդաբար օգտագործում ենք հայ հին պարբերական մամուլի և այլ կարգի ժամանակ ազդեցութեան համապատասխան տվյալները, հաշիւի առնում գրաբարի կողմնակիցների լեզվամշակման ողջ գործունեութիւնը:

Լեզվական նյութի քննութիւնն ընթանում է հայերենի պատմութեան հայեցակետից՝ առնւած ոչ միայն նախորդ փուլերից հատկապէս հին գրական հայերենի, այլև նոր շրջանի հայերենի փուլում գրաբարի տարբեր ենթաշրջաններում տեղի ունեցող փոփոխութիւնների հարաբերութեամբ: Գրաբար այս կամ այն իրակութիւնը վերլուծում ենք արտահայտութեան և բովանդակութեան պլանների փոխհարաբերութեան, գործառական արժեքի նկատառումով: Վերլուծութիւնը այս դրերի գրաբարի վերաբերութեամբ կրում է համաժամանակյա, իսկ հին գրական հայերենի, հայոց լեզվի նախորդ փուլերում երևան եկած գրական, այլև նոր շրջանի հայերենի գրական և խոսակցական տարբերակների հարաբերութեամբ՝ հաճախ տարածամանակյա և տարբերակային

քննության բնույթ: Առաջնորդվել ենք լեզվի պատմության ուսումնասիրության այն սկզբունքով, ըստ որի, տվյալ դեպքում, գրաբարի պատմությունը այլ բան չէ, քան նրա բառապաշարի, ձևաբանական և շարահյուսական կառուցվածքի մեջ տեղի ունեցած ժառանգումների և փոփոխությունների համապատասխան բացահայտում, նկարագրություն և արժեքավորում:

Բառապաշարի քննությունը ներառում է բառակազմական և իմաստաբանական վերլուծությունը, ինչպես նաև նրա զարգացման ընթացքի բնութագրումը: Բառակազմական վերլուծությունը գերադասապես հիմնված է ըստ հնարավորին սահմանված նորակազմությունների վրա, ներկայացնում է բառակազմական սկզբունքների և բառակազմական կազմապարսերի իրական նկարագրությունը: Իմաստաբանական վերլուծության ընթացքում տեսական հայեցակետից պարզաբանվում է բառիմաստի և բառային նշանակության փոխհարաբերությունը, որպիսով ավելի է հեշտանում բառիմաստի տարողության [բազմիմաստություն, համանունություն, հոմանշություն, հականշություն, տերմինացում] և բառիմաստի փոփոխության [բառիմաստի նեղացում, բեռացում, փոխհաջորդում, ընդլայնում] հետ կապված կոնկրետ երևույթների գնահատությունը: Գրաբարի բառապաշարի հարստացման միջոցների և կատարելագործման հիմունքների նկարագրությունը թելադրվում է համապատասխան նյութի հնարավորություններով, ըստ որում առաջնորդվում ենք ընդհանուր և հայկական բառագիտության մարզում բուրրույին վերջերս մեղանում առաջ քաշված տեսականորեն խնդրատիպ, գործնականում միանգամայն հիմնավոր և ընդունելի դրույթներով: Նկատենք, որ հայերենի բառապաշարի զարգացման պատմության նման ուսումնասիրությունն առհասարակ մինչև այժմ մնում էր իբրև հեռանկար:

Ձևաբանական կառուցվածքի քննության ժամանակ ուշադրության առարկա են անվանական և բայական ձևերի փոփոխությունները, ինչպես նաև չթեքվող խոսքի մասերի գործածության յուրահատկությունները: Շարահյուսական կառուցվածքի բնութագրման նպատակով քննում ենք պարզ և բարդ նախադասությունները՝ առնված իրենց համապատասխան բաղադրիչ-անդամների և բաղադրիչ-նախադասությունների փոխհարաբերության մեջ: Այս դարերի դրաբարի քերականական կառուցվածքի բնութագիրը տրվում է ոչ միայն կոնկրետ երևույթների սովորական նկարագրությամբ, այլև դրանց վիճակագրական վերլու-

ծությամբ: Պարզվում է, որ մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարի քերականական կառուցվածքը որոշակիորեն տարբերվում է հին գրական հայերենի քերականական կառուցվածքից: Դա նշանակում է, որ, անկախ այդ հարցում ևս եղած ավանդապահությանից, ի հայտ բերված ընդօրինակման փորձերից, այդ դարերի գրաբարի քերականական կառուցվածքը զգալիորեն կրում է նոր ժամանակների և գրավոր հաղորդակցման նոր տպավորությունների անկասելի ազդեցությունը:

ԺԸ—ԺԹ ԴԴ. ԳՐԱՐԱՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

1. ԳՐԱՐԱՐԻ ՀԱՐՑՆԵՐԸ ԼԵԶՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1.1. Ընդհանուր դիտողություն.—ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի հարցերը արծարծվում են հայոց լեզվի ընդհանուր պատմության, նոր գրական հայերենի ղարգացման տարբեր խնդիրների, հայոց լեզվի առանձին կողմերի, հայ լեզվաբանական և քերականագիտական մտքի, նոր շրջանի հեղինակների լեզվի և լեզվագիտական հայացքների ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններում:

Այստեղ գրանց անդրադառնում ենք առանձին-առանձին՝ հարցերի քննության բնույթով պայմանավորված խմբավորմամբ:

1.2. Գրաբարի հարցերը հայոց լեզվի ընդհանուր պատմությանը նվիրված աշխատություններում.—Հայ լեզվաբանության մեջ գրաբարի հարցերը մասնակիորեն քննության են առնված հայոց լեզվի ընդհանուր պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում: Այդ բնույթի աշխատություններ հիմնականում գրել են Հ. Աճառյանը, Ա. Ղարիբյանը, Ս. Ղազարյանը և Գ. Զահուկյանը¹:

1.2.1. Հ. Աճառյանի «Պատմություն հայ նոր գրականության» աշխատությունը, անկախ դրականության պատմություն լինելուց, ընդգրկում է լեզվի պատմության հարցերի լայն շրջանակ, որտեղ մասնավոր ուշադրության առարկա են նոր շրջանի գրաբարի հարցերը: Դրանք քննվում են ոչ միայն ժամանակի հասարակական առաջընթացի, դրական-մշակութային վերելքի առաջադիմական և պատմականորեն համողիչ հանգամանքների հարաբերությամբ, այլև գրաբարի լատինաբան նորամուծությունների կոսեցման, գրական աշխարհաբարի կազմավորման և ընդհանրացման գործում գրաբարի ունեցած էական նշա-

նակության առումով: Ըստ այսմ, այստեղ ուշադրության են արժանի հետևյալ խնդիրները:

ա) Դրաբարի մշակման հարցում, ըստ Հ. Աճառյանի, մեծ է Մխիթար Սեբաստացու և նրա հիմնադրած միաբանության անդամների դերը: Նրանք կարողանում են հաջողության հասնել գրական-մշակութային առաջընթացի երեք՝ լեզվական, գրական և կրթական բնագավառներում: Մխիթարյանների կարևոր ծառայություններից մեկը Հ. Աճառյանը համարում է գրաբար հայերենի նախնական վիճակի վերականգնումը: «Խնչպես գիտենք ԺԴ դարից հետո մինչև Մխիթարի ժամանակը մեր լեզուն հասել էր ծայրագույն անկյալ վիճակի. լատինաբանությունը, գրաբարի սպիտությունը և կրթության մեծ պակասությունը ստեղծել էին մի ամենագոհիկ գրականություն: Մխիթարը մտադիր եղավ մաքրել այս լեզուն իր բոլոր գոհակություններից և հայերենի նախնական վիճակը վերականգնել ըստ կարելիության»²:

Մխիթարյանները հանդես են բերում ավանդական մոտեցում: Նոր շրջանի ընդհանուր գրական լեզվի ընտրության հարցում նրանք հակված են դեպի հին գրական հայերենը:

բ) Անդրադառնալով հայ նոր գրականության «կեղծ դասական շրջանի» երկերի բնութագրմանը, Հ. Աճառյանը շեշտում է, որ իբրև այդ բնույթի երկերի լեզու, համաձայն կլասիցիզմի ընդհանուր սկզբունքի, Մխիթարյանների կողմից ընտրվում է գրաբար հայերենը՝ նման կողմնորոշումը Հ. Աճառյանի կողմից գնահատվում է պատշաճ քննադատությամբ³: Սակայն պետք է նկատի առնել, որ Մխիթարյանները գրաբար հայերենը գործածում են ոչ միայն իբրև «կեղծ դասական շրջանի», այլև ընդհանրապես ամեն կարգի գրականության լեզու: Նրանք սկզբից ևեթ ուսումնասիրում են նաև գրական աշխարհաբարը, միջամտում նրա գրական նորմավորմանը: Այդ են վկայում, օրինակ, Մխիթար Սեբաստացու «Դիրք քրիստոնեականի վարդապետութեան, շարադրեցեալ աշխարհաբառիւ լեզուաւ» [1725 թ.] և «Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին հայոց» [1727 թ.] աշխատությունները:

գ) Մխիթարյանները լեզվի և ընդհանրապես մշակույթի հարցերում ոչ միայն հետևում են ժամանակի եվրոպական քաղաքակրթության օրինակին, այլև ունենդրում հարադատ ժողովրդի ձայնին՝ «առ ի յօգուտ այնց, որք ոչ ունին զբաւական կարողութիւն առ հասկացումն գրաբարի շարադրութեան»⁴:

Այնուհետև, Հ. Աճառյանը նշում է, որ գրական ընդհանուր վերելքի պայմաններում, ուսումնական-կրթական միջոցառումների ղեկավարում, մամուլի և հրապարակախոսության բնագավառում գործառուղ գրաբարի «վերածնման», նրան զուգընթաց գործառուղ աշխարհաբարի գրական նորմավորման նպատակով ստեղծված շարժումը, որ առաջ են բերում Մխիթարյանները, հետզհետև տարածվում է հասարակական տարբեր խավերի մեջ, արմատավորվում հայկական մյուս կրթօջախներում: Հետագայում, Մխիթարյանների ձեռնարկած գրական շարժումը, հայերենի դարգացման իրական հանգամանքների բերումով, վերաճում է լեզվականորեն հինը՝ իր դարն ապրածը, դուրս մղելու և նորը՝ ժամանակի առումով առաջավորը, հասարակական լայն ճանաչման արժանացածը, ընդունելու նպատակով սեղի ունեցող արտալեզվական բախման՝ «գրապայքարի»: Այստեղ Հ. Աճառյանի ուշադրության առարկան, բնականաբար, գրաբարի կամ աշխարհաբարի՝ իբրև գրական լեզվի ընտրության հարցն է, որը, ոչ անկախ Ա. Այսերնյանի տեսական և փաստացիորեն հիմնավոր գրույթներից, արժանանում է ժամանակի առումով ճիշտ գնահատության:

դ) Հ. Աճառյանը նշում է, որ լեզվի տարբերակների պայքարում մեկին կամ մյուսին առաջնություն տալը հայերենի ղեկավարում նորություն չէ: Այդպիսի հարց ծագել է նաև հնում, որի մասին հիշատակում է Կիրակոս Գանձակեցին⁵:

ե) Գրաբարի կողմնակիցների հայացքների քննությունը, որ արվում է Հ. Աճառյանի կողմից, արժեքավոր է հատկապես լեզվական խնդիրներին համեմատաբար մեծ ուշադրություն դարձնելու, դրանք ավելի հանգամանալից կերպով ներկայացնելու, պայքարի իրական շարժիչ ուժերի, նրանց ձեռնարկումների ու հետապնդած նպատակների մասին ամբողջական պատկերացում տալու առումով: Հ. Աճառյանը գրաբարի կողմնակիցների պայքարը ներկայացնում է հետևյալ շորս փուլերով⁶: Առաջին փուլում նրանք ձգտում են գրաբարի լիակատար վերականգնմանը՝ նպատակ ունենալով այն տարածել հաղորդակցման թե գրավոր և թե բանավոր ոլորտներում, գրաբարը դարձնել ընդհանուր գրական լեզու: Այդ փուլն ընդգրկում է ԺԸ դարի սկզբներից մինչև 1779 թ.: Երկրորդ փուլում գրաբարի կողմնակիցները «ընդունում են խոսակցական լեզվի գոյությունը և պահանջում են, որ գոնե գրականության լեզուն գրաբար լինի»⁷: Այդ փուլն ընդգրկում է ԺԸ դարի վերջին երկու տասնամյակից մինչև ԺԹ դարի հիսնական թվականներ

վերջը: Այս ընթացքում առաջին պլան են մղվում գրաբարի խորը ուսումնասիրման և կանոնավորման խնդիրները, որոնց իրագործումը հանգեցնում է հին գրական հայերենի ներսում դասականի և ոչ դասականի տարբերակումը մտցնելու, գրաբարը կենդանի աշխարհաբարին հակադրելու գաղափարներին: Երրորդ փուլում նրանք «ավելի մեղմանալով ընդունում են աշխարհաբարի գոյությունը գրականության ցածր աստիճանների համար, սակայն բարձրագույն գրականությունը, հատկապես տաղաչափությունը [իմա՝ բանաստեղծությունը—Վ. Հ.] պահանջում են գրաբար»⁸: Գրական աշխարհաբարը ձևը է բերում մեծ ընդհանրություն, ընթանում միահեծան հաղորդակցման միջոց դառնալու ուղղությամբ: Այդ փուլը տևում է 1858 թ. մինչև ԺԹ դարի վերջը: Զորրորդ փուլում, ըստ Հ. Աճառյանի, գրաբարի կողմնակիցները «ուրիշ բան չէին ուզում, բայց եթե աշխարհաբար գրությանց մեջ երբեմն խառնել գրաբար ոճեր ու դարձվածներ: Իբրև այս վերջինների ներկայացուցիչները մենում են մինչև այսօր Վենետիկի և Վիեննայի հայերը»⁹:

դ) Հ. Աճառյանը հարցերի ընդհանուր շրջանակում տեղ է հատկացնում «կեղծ դասական շրջանի» հեղինակների գրական երկերի քննությանը և լեզվաշինական գործունեության մեկնաբանմանը: Մխիթարյանների գրական երկերի գեղարվեստականությամբ չփայլելը, այլև որանց անընդունելի դառնալը, մոռացության մատնվելը պատճառաբանվում է ամենից առաջ խրթին և անհասկանալի լեզվով գրված լինելու հանգամանքով: Կեղծ դասականությունը խոչընդոտում է գեղարվեստական մտածողության լիարժեք ձևավորմանը:

Մեղ հետաքրքրող հարցերի առումով բավական ուշագրավ է նաև Հ. Աճառյանի հիշյալ երկրորդ աշխատությունը, որտեղ քննության առարկա են հետևյալ խնդիրները:

ա) Նոր շրջանի գրաբարի և գրական աշխարհաբարի փոխհարաբերությունը Հ. Աճառյանն անդրադառնում է նշված աշխատության ԻԹ [«Գրապայքար, վերամշակումներ և միություն փորձեր»] գլխում: Մինչ այդ, աշխատության ԻԵ [«Եվրոպական փոխառություններ և լատինաբան հայերեն»] գլխի վերջում կարևոր դիտողություններ ունի ոչ միայն հայերենի լատինաբան նորամուծությունների հաղթահարման, այլև որանում Մխիթարյանների գործադրած ջանքերի մասին՝ կապված հատկապես Վրթանես Ասկերյանի մի թարգմանության [իմա՝ Անտոն Գովդին, Փիլիսոփայություն, հհ. Ա—Դ, Վենետիկ, 1750. «Թարգ-

մանեալ զգուշութեամբ և ըստ հայկազնեան լեզուիս ոճոյ»] և Միքայէ Զամշյանի «Քերականութիւն հայկազեան լեզուի» [Վենետիկ, 1779] աշխատութեան երևան գալու հետ:

բ) Լեզվական տարբերակների փոխհարաբերության մեջ մեծ ուշադրություն է դարձվում աշխարհաբարին, ընդ որում վերջինիս գեղարու մ գերապատվությունը տրվում է Պոլսի բարբառի վրա բարձրացող արևմտահայ տարբերակին՝ դրական արևմտահայերենին: Այնուհետև, խոսվում է «գրապայքարի» մասնակիցների կողմից լեզվական տարբերակներից մեկին կամ մյուսին առաջնություն տալու, միևնույն տարբերակում լեզվի մաքրության և ընդհանրականության հասնելու շուրջ ժամանակին ծավալված բանավեճերի մասին:

գ) Այստեղ համառոտակի ներկայացվում են արևելահայ աշխարհաբարի համար մղվող պայքարի առաջամարտիկներ Խ. Աբովյանի, Ս. Նազարյանի և Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական հայացքները: Նրանց երկերի լեզվական գնահատությունը Հ. Աճառյանի կողմից տրվում է կոնկրետ հատվածների սոսկական մեջբերումներով:

դ) Աշխատության ի՞նչ գլխի «միություն փորձերը» հիմնականում վերաբերում են աշխարհաբարին, իսկ գրաբարի հարցերը գրեթե չեն շոշափվում:

1.2.2. Նոր շրջանի գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության հարցին Ա. Ղարիբյանն անդրադառնում է հիշյալ աշխատության IV բաժնում:

ա) Հեղինակը հենվում է «լեզվի նոր ուսմունքի» դրույթների վրա, ուստի և՛ մեղ հետաքրքրող հարցի լուծումը հնու է սովյալ հանրության լեզվի հին և նոր, գրական և խոսակցական տարբերակների ուսումնասիրության մարքսիստական-դիալեկտիկական ճիշտ մեթոդաբանությունից:

բ) Լեզվական տարբերակների փոխհարաբերությունը մեկնաբանվում է այդ լեզուն կրող հանրության դասակարգային շերտավորմանն ագուցվող տարբերակման կանխակալ դիրքերից: Գրաբար հայերենի անկումը դիտվում է իբրև «ցեղական ֆեոդալականության անհետացման հետևանք, որով գրաբարը մնաց ծեսի և հոգևոր պետքերը հոգացող այլ զրվածքների, կրոնական բանաստեղծության և պատմական երկերի լեզու: Լինելով միայն հոգևորականության սեփականություն, նա հաղորդվում էր ամեն մի նոր սերնդին ուսուցմամբ, միայն գրքերի միջոցով»¹⁰, Աշխարհաբարի ձևավորումն ու կազմավորումը համարվում են գրաբարի սոսկական «տեղայնացման» հետևանք:

Այստեղ անտեսվում են լեզվի համակարգային այն տարբերությունները, որոնք առկա են նոր շրջանի գրաբարի և «նախահեղափոխական գրական հայերենի» միջև: Այս իմաստով, ըստ Ա. Ղարիբյանի, «եթե գրենք այն տառապատկերներով [վորք, վարդ, դարձ], ինչպես գրաբարինն է, գործածենք աշխարհաբարի քերականությունը, այսինքն բարբառների ընդհանրականը, և արտասանենք վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող ձևով, կստանանք իսկական նախահեղափոխական գրական հայերենը»¹¹: Այստեղ մեխանիցիստական մոտեցման հետևանքով խճողվում են նոր շրջանի գրաբարի զարգացման, արտաքին միջամտությամբ այն «վերածնելու» և դասական գրաբարին մոտեցնելու պայմաններում ստեղծված էական, առարկայական տարբերությունները: Այնինչ դրանք հիմք են ստեղծում ոչ միայն նոր շրջանի գրաբարի ինքնակա ընկույթյան, այլև գրական աշխարհաբարի և ժամանակի բարբառների հետ նրա ունեցած առնչությունների իրական և լիարժեք նկարագրության համար:

գ) «Գրապայքարի» հարցերը մեկնաբանվում են գիտական ոչ բավարար չափանիշներով: Ընդհանուր առմամբ հլակետային են, օրինակ, «լեզվի արիստոկրատացում», «լեզվի դեմոկրատացում», «նախահեղափոխական գրական լեզու», «դասակարգային լեզու» և նման հասկացությունները, որոնք ժամանակի կանխարգելող մտայնության աղղեցություն արդյունք են և խաթարում են երևույթների մեկնաբանման, նախկինում ձեռք բերված հայագիտական գիտելիքների ճիշտ օգտագործման և առաջ մղելու հնարավորությունը:

1.2.3. Ս. Ղազարյանի հիշյալ աշխատության VII և IX բաժիններում նոր շրջանի գրաբարի պատմության հարցերն արծարծված են սեղմ և համառոտ ձևով: Դա պատճառաբանվում է աշխատության բնույթով և նրանում հետապնդվող խնդիրներով:

VII բաժնում գրաբարի զարգացման պատմությունը ներկայացվում է չորս էջի սահմանում¹² ընդգրկելով շուրջ ինը դարի մի ժամանակահատված [X—XVIII դդ.]: Վերջում ընդհանուր գիտողություններով խոսվում է XVIII դ. գրաբարի մասին:

Մյուս բաժնում բերվում են տեղեկություններ նոր շրջանի գրաբարի լատինատիպ մշակման, լատինաբանության հաղթահարման ուղղությամբ եղած պայքարի, գրաբարի վերականգնմանը միջամտելու փորձերի, գրաբարի՝ ոչ ընդհանուր հաղորդակցման միջոց լինելու վերաբերյալ: Հատկանշական է այն, որ «այդ փորձերը թեև որոշ չափով՝

վերականգնում են գրաբարի վարկը, նույնիսկ որոշ շրջաններ, հատկապես Մխիթարյանները, սկսում են երկար ժամանակ ստեղծագործել այդ լեզվով, բայց նա չի դառնում հայոց աղգային լեզու: Հայ աղղափին լեզուն սկսում է կաղմավորվել այլ հիմքի, հայ բարբառների հիման վրա: Նա աստիճանաբար առաջ է գնում, մշակվում ու բռնում է գրաբարի տեղը, իբրև գրավոր լեզու¹³:

1.2.4. Հայոց լեզվի պատմության ամբողջական շրջանաբաժանմանը նվիրված աշխատության մեջ Գ. Զահուկյանը նոր շրջանի հայերենի ներսում գործառող գրաբարը բնութագրում և գնահատում է միայն արտալեզվական չափանիշներով¹⁴: Նա հատուկ քննության չի առնում գրական աշխարհաբարի և գրաբարի լեզվական ձևերի փոխհարաբերությունը, գրաբարի լեզվական առանձնահատկությունները: Այստեղ ուշադրության հիմնական առարկա են նոր գրական հայերենի, նրա երկու ճյուղերի բարբառային հիմքերի հարցերը: Այդ իրողությունը, բնականաբար, սլայմանավորված է նոր շրջանի հայերենի ներսում գրական հիմնական տարբերակը բուն ուսումնասիրության նյութ ունենալու, այդ տարբերակի զարգացման օրինաչափությունների հիման վրա հայոց լեզվի նոր շրջանը առանձին ենթաշրջանների բաժանելու և դրանք հիմնավորելու հանգամանքներով:

Այդուհանդերձ, Գ. Զահուկյանը նոր շրջանի գրաբար հայերենը բնութագրում է զարգացման արտալեզվական գործոնների հիմքում ընկած մի շարք հատկանիշներով, որոնք նախ՝ կարևոր նշանակություն ունեն գրաբարի գոյության տարբեր փուլերում հանդես եկած լեզվական երկվույթները հանգամանորեն բացահայտելու և բնութագրելու առումով, երկրորդ՝ նպաստում են նոր շրջանի գրաբարի պատմությունը առանձին ենթաշրջանների մեջ տալու, երրորդ՝ հնարավորություն են ստեղծում գրաբարի պատմական, ամբողջական ընթացքն առանձին վիճակներից բխող՝ մեկ ամբողջության մեջ տեսնելու համար:

1.3. Գրաբարի հարցերը հայոց լեզվի նոր շրջանի պատմությանը նվիրված աշխատություններում.—Հայ լեզվաբանության մեջ թերևս մեծ ուշադրության առարկա է եղել հայոց լեզվի նոր շրջանի պատմությունը: Գրաբարի հարցերը հարակից քննության են արժանացել հայոց լեզվի նոր շրջանի պատմությանը նվիրված աշխատություններում՝ կապված հատկապես նոր գրական հայերենի արմատական խնդիրների պարզարանման հետ: Այդ բնույթի աշխատություններ հիմնականում գրել են Ա. Շյտընյանը, Ս. Պալասանյանը, Գ. Վանցյանը, Գ. Մենեիշյանը, Գ. Սևակը, Ռ. Իշխանյանը¹⁵:

16418
11

1.3.1. Գրաբարի հարցերին Ա. Այտընյանն անդրադառնում է իր աշխատության «Նախաշավիղ» բաժնի վերջին գլուխներում: Այնտեղ քննության են առնվում հիմնականում գրաբարի գործառական ոլորտների նեղացումն ու վերացումը՝ «գրաբար հայերենի դադարման պատճառը», աշխարհաբար կամ «նոր լեզվի պաշտոնը» և այդ լեզվի մշակման ձևերի մասին եղած կարծիքները, գրաբարի հակառակորդների և նրանց՝ գրաբարի կողմնակիցների հետ ունեցած համաձայնության գալու՝ «միաբանության» փորձերը:

ա) Գրաբար հայերենի հաղորդակցական գործառնությունների նեղացման և աստիճանական վերացման գործընթացը համարվում է միանգամայն բնական, ժամանակի առումով՝ անհրաժեշտ: Արտալեզվական անհարկի միջամտություն են դիտվում երևույթի բնական ընթացքը խաթարելու փորձերը:

բ) Ա. Այտընյանը աշխարհաբարի մշակման վերաբերյալ եղած կարծիքներն ամփոփում է նաև գրաբար հայերենին առնչվելու իմաստով հետաքրքրական հետևյալ կետերի մեջ. 1) լեզվի զարգացման բնական ընթացքին պետք չէ միջամտել, որովհետև լեզուն «բնության մտավոր մի արդյունքը կամ գործվածքն» է. այդ միջամտությունը կարող է «ռամկական աղավաղություններն և օտարաբանություններն խորշելով՝ անոր առած ուղղության հետևել», 2) «լեզուն յուր ներկա և անցյալ ընթացքին մեջ հետ մղելով՝ սկզբնականին վերածել ըստ կարի, միշտ գրաբարն առաջնորդ բռնելով, առանց աշխարհաբարի էությունը խախտելու», 3) «ներկայն կամ անցյալն անկախ՝ կամայական կամ ազատ մշակություն»¹⁶, վերջին երկուսը առնչվում են գրաբարին այնքանով, որքանով նախատեսվում է աշխարհաբարի ներառում գրաբարի մեջ: Ըստ Ա. Այտընյանի, հիշյալ երեք կարծիքներից «առաջինը կը խորշի լեզուն բռնազբոսելեն, երկրորդը կը ջանա աղնը-վացնել, երրորդը կը բաղձա կատարելագործել»¹⁷: Ա. Այտընյանը գրտնում է, որ դրանցից ոչ մեկին չի կարելի առաջնություն տալ, որովհետև «ժամանակն է, որ մնացածը պիտի շինեն ու կատարելագործեն»: Ըստ այդմ, գրական լեզվի ընտրության հարցում Ա. Այտընյանն անկողմնակալ դիրք է դրավում: «Կերևա թե ամենեն ավելի այդ երկու ընդդիմակալ կողմանց համար կրնա ըսվել՝ որ առաջինը պարզապես բանասեր հոգի է, և երկրորդը պարզապես գործասեր: Ավելի գովություն կըլար կարծենք, թե բանասեր-գործասեր ջանայինք ըլլալ. վասընդի բանասիրական մասն ալ, ըսինք, ազգին մասնական, բայց երկու վելի շահերն մեկն է»¹⁸:

գ) Աշխարհաբարի հակառակորդները, ըստ Ա. Այտընյանի, առաջ են քաշում հետևյալ դրույթները. «Աշխարհաբարը ջնջելու հիմունքն՝ աշխարհաբարի թերություններն են: Աշխարհաբարը մեր լեզուն չէ, կրսվի, օտարոտի է, խորթ է, աղավաղություն է, և ինչպես հառաջ ալ լսեցինք՝ գերություն և դժբախտության ծնունդ է, գաղթականությանց արդյունքն է, ժամանակիս միակ ազգային լեզուն չէ, տկար ու տգեղ է, անշուք, աղքատ, և միով բանիմ՝ սև բիծ մըն է հին աղգի մը ճակատին վրա»¹⁵: Աշխարհաբարին տրված այսպիսի միակողմանի դնահատությունը Ա. Այտընյանը, հետագա շարադրանքում, քննում է և մերժում՝ թերությունների բացահայտումով և հիմնավորումով: Այստեղ հեղինակի ընդհանուր եղբակացությունն այն է, որ գրաբարի կողմնակիցներն ըստ ամենայնի խորամուխ չեն եղել աշխարհաբարի էության մեջ, ոչ լիարժեք գաղափար են ունեցել գրաբարի վերաբերյալ:

դ) Գրաբարի հակառակորդների հայացքների քննության և գնահատության մեջ էականը աշխարհաբարը գրաբարից անկախ ուսումնասիրելու և գործածելու հարցն է: Աշխարհաբարի յուրացման, ակտիվացման և արմատավորման գործում, ըստ Ա. Այտընյանի, նպաստավոր է հենց գրաբարի խոր իմացությունը: Այտընյանը համամիտ է գրաբարի կողմնակիցներին այն կետում, որ գրաբարը կարելի է գործադրել միայն բանաստեղծության մեջ, հետագայում՝ աշխարհաբարի մեջ ներմուծել վերջինիս արժեքավոր կողմերը: Ըստ այդմ, Ա. Այտընյանը միջին դիրք է բռնում գրաբար կամ աշխարհաբար հարցում՝ գրաբարը դիտելով իբրև բնական և իմացական հիմք աշխարհաբարի համար: Այս մոտեցումը ժամանակի առումով պիտի առաջադիմական համարել, քանի որ բխում է հեղինակի՝ լեզվի զարգացման հարցում դավանած կոլտուր-պատմական հայեցակետից:

ե) Այնուհետև, ըստ Ա. Այտընյանի, լեզվի մշակման գործում պետք չէ խախտել զարգացման բնականությունը ի հաշիվ արհեստական ներմուծումների. գրաբարի կողմնակիցները պիտի աշխարհաբարի հեշտությունից գնան դեպի գրաբարի բարդությունը [«նկատելով աշխարհաբարն իբրև դյուրացուցիչ և իբրև առաջին աստիճան՝ գրաբարի ելլելու, որուն համար հարկ է նույնն օրինոք ավանդել»], իսկ աշխարհաբարի կողմնակիցները, ընդհակառակն, գրաբարի բարդությունով, կատարելությամբ պիտի ձգտեն աշխարհաբարի ամբողջականությանն ու ճոխությանը [«նկատելով գրաբարն իբրև էական հարկավոր աշխարհաբարի կատարելությանը, որուն համար երբեք պակասեցնելու չէ գրաբարի ուսումը»]:

Այսպիսով, Ա. Այտընյանը գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության հարցին անդրադառնում է լեզվաբանական տեսության անհամեմատ լայն և ամբողջական հայացքների հիմունքով: Հայերենի տարբեր փուլերի իրողությունների ներհուն քննությամբ, ժամանակի լեզվաբանական մակարդակը գերազանցող ինքնատիպ գաղափարներով նա առանձնանում է իր ժամանակակիցներից: Ա. Այտընյանն ավելի խորն է պատկերացնում լեզվական տարբերակների տարածամասնակյա և համաժամանակյա հարաբերակցության հարցերը, դրանց լուծմանը մոտենում է մշակութային զարգացման միտումների խոր իմացությամբ և կանխատեսումով: Նա լեզվական մեկ տարբերակի մեջ նկատում է մյուսի սաղմերը, երկրորդի առաջընթացի գործում վճռական տեղ է հատկացնում առաջինին. հետևորդը նախորդի հատկությունների կրողն է նոր պայմաններում, ուստի և՛ կատարելության պիտի հասնի նախորդի օրինակով:

1.3.2. Ս. Պալասանյանը գրաբարի հարցերը շոշափում է հիշյալ աշխատության «Առաջաբանում» [էջ 1—7]: Գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության շուրջ արվող սեղմ դատողություններն ըստ էության նորություն չպիտի համարել:

ա) Հետեւելով ժամանակի հայտնի որոշ տեսությունների, Ս. Պալասանյանը գտնում է, որ «լեզվի հոգին հիմնական օրենքների և ձևերի մեջ է պարունակվում», և գրաբարի և աշխարհաբարի գոյակցումը, այնուհետև աշխարհաբարի հաղթանակը պայմանավորված են աշխարհաբարի աստիճանական միասնականացման, ընդհանրացման բնական գործընթացով: Այնուհանդերձ, ըստ Ս. Պալասանյանի, կարևոր է լեզվական հին վիճակի արժեքավոր և անհրաժեշտ գծերի՝ նոր վիճակի մեջ ներմուծման դերը:

բ) Ս. Պալասանյանը կարծում է, որ «հին լեզվի գիտությունը անհրաժեշտ ու կարևոր է մեզ ոչ միայն մեր անցյալ կյանքը, մեր կրոնը հասկանալու, այլև միտ դնելով մեր նոր գրավոր լեզվի հետ ունեցած հարաբերություններին, նույնիսկ այժմյան լեզվի գիտության համար կարևոր է»²⁰: Նա դեմ է այն բանին, որ ոմանք «ինքնակամ փոփոխություններ են անում լեզվի հիմնական օրենքների ու ձևերի մեջ, մշակելով նորան ըստ մասին հին հայերենի և ըստ մասին եվրոպական լեզուների ազդեցության տակ»²¹:

գ) Ս. Պալասանյանի կարևոր եզրակացություններից է այն, որ «մի լեզու, որ իր բնական հողից բաժանվում, հեռացվում է իրան

անունդ տվող բարբառներից, այդպիսի լեզվի բնական զարգացումը անմիջական ընդհատվում է: Այս բախտի պատահեցավ մեր հին կամ գրաբար լեզուն, ինչպես որ բավական պարզ ցույց տվեցին: նորագույն բնութայունները»²²:

1.3.3. Գ. Վանցյանը գրաբարի հարցերին անդրադառնում է նըշված աշխատության «Գրաբարի ծագումը» և «Կենդանի լեզու» էր արդյոք գրաբարը» գլուխներում²³: Այստեղ հին գրական հայերենը դիտարկվում է ավելի շուտ պատմական-մշակութային հարցերի արժարժան, քան լեզվական բուն խնդիրների բացահայտման շրջանակում:

ա) Գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության հարցը շոշափվում է թուլցիկորեն: Գ. Վանցյանը գտնում է, որ ժողովրդի ընդհանուր գործի բերումով են ստեղծվել նոր շրջանի գրաբարն ու աշխարհաբարը: Դրանց գոյությունը նշանակում է, որ «մեր վերածննդյան ջանքերը առաջ են դնացել ցան ու ցիր ճանապարհով», տրոհման ուղղությամբ: Այնքան էլ ճիշտ չէ, թե ԺԸ դարում և ԺԹ դարի 1-ին կեսում «մեր բոլոր ջանքերը նվիրված են եղել գրաբարը վերականգնելու նախիր ցնորքին»: Դրանից բացի, Գ. Վանցյանի կողմից նոր շրջանի, այլև և դարի գրաբարը արժանանում է պատմականորեն ոչ ճիշտ գնահատության [հմմտ. «Արարատյան, Ղարաբաղի և մանավանդ գուկերեն բարբառն որոշ ձևով այնքան հին են գրաբարից, որքան վերջինս մեր ներկա այլ բարբառներից»]:

բ) Ընդհանուր առմամբ Գ. Վանցյանը մեխանիցիստական մոտեցում է հանդես բերում հայերենի տարբերակներից հատկապես նոր շրջանի աշխարհաբարի և գրաբարի առնչության հարցում: Տուրք տալով էկլեկտիզմին, Վանցյանը գտնում է, որ աշխարհաբարին «իբրև նյութ ծառայել են գրաբարն իր ստուգաբանությամբ [իմա՝ ձևաբանություն—Վ. Հ.] և բառերի ահագին քանակով. արևմտյան լեզուն տվել է իր շեշտը, արևելյան գրեթե բոլոր բարբառները [բացի գուկերենից] եռանդուն մասնակցություն են ունեցել սրա շինության մեջ»²⁴:

1.3.4. Գ. Մենեիշյանը հիշյալ հոդվածում հանդես է գալիս իբրև նոր շրջանում դործառող գրաբար, արևելահայերեն և արևմտահայերեն տարբերակներից վերջինի ջերմ պաշտպան:

ա) Գրաբարի կամ աշխարհաբարի ընտրության արդեն վճռված խնդրում նա առաջնությունը տալիս է արևմտահայ աշխարհաբարին, որը դիտվում է «կիլիկյան հայերենի շարունակությունը»: Այստեղ անտեսվում են հայերենի միջին և նոր շրջանների գրական լեզուների տարբերությունները, նույնացվում են տարբեր գրական լեզուների բար-

բառային հիմքերը, չափազանցվում է արևմտահայերենը. դա արդյունք է լեզվի պատմական առաջընթացի, գրական լեզուների ձևավորման և նորմավորման գործընթացի պարզունակացման:

բ) Լեզվի զարգացման հարցերում հետևելով ժամանակի բիոլոգիական ուղղությանը, Գ. Մենեիշյանն այն կարծիքին է, թե աշխարհաբարի գրական կանոնավորումն ու ընդհանրացումը պիտի ընթանան արտալեզվական միջամտությամբ, ընդ որում հարկ է դիմադրի լինել «գրաբարամոլներին» աշխարհաբարը՝ նոր աշխարհայեցողությունը ճշտիվ արտահայտելու հարցում, զորավիզ լինել «հարգել տալու՝ գրաբարի, մեր բուն լեզվին, զարգարանքը, գանձարանն ու կենսաբեր հյուսիքը»²⁵:

գ) Գ. Մենեիշյանը բարձր է գնահատում Մխիթարյանների դերը գրաբար հայերենի «վերածնունդ» զարկ տալու, արևմտահայ աշխարհաբարի համակարգի նկարագրության, նորմավորման հիմքերը դնելու գործում: Առաջարկվում է արևմտահայերենը կանոնավորել այլ լեզուներին բնորոշ հատկությունների օրինակով, ըստ որում գրաբարից պետք է վերցնել առատությամբ հատկանիշը: Այսպիսի մոտեցումը, բնականաբար, տեսականորեն խախտ է, պատմականորեն՝ անհիմն: Լեզուները միմյանցից տարբեր են այնքանով, որքանով տարբեր է տվյալ լեզվով հաղորդակցվող հանրության գիտակցությունը՝ նրա զարգացման տարբեր շրջաններում, անկախ նրանց ցեղակցության և մերձավորության աստիճանից, երբեմնի ունեցած ընդհանրությունից:

1.3.5. Դրաբարի հարցերն արժարժվում են Գ. Սևակի հիշյալ աշխատության «ներածության» առաջին և երկրորդ մասերում²⁶:

ա) Առաջին մասում սեղմ շարադրանքով ներկայացվում է հին գրական հայերենի և ժամանակի բարբառների առնչությունը, այլև՝ գրաբարի և միջին գրական հայերենի գոյակցությունը: Երկրորդ մասում գրաբարը դիտվում է իբրև գրական աշխարհաբարի «անողորմ քրքրից և ախտյան»: Դրաբարի «կլասիկ» վիճակի հասնելը նոր վերածնունդով բացատրվող ձեռքբերում է: Նշվում են գրաբարի առավելությունները «բողբոջող աշխարհաբարի» նկատմամբ:

բ) Այստեղ անտեսվում են հետևյալ հանգամանքները. նախ, նոր շրջանի գրաբարը երբեք չի հասնում հաղորդակցական ընդհանրականության և համակարգային միասնականության. երկրորդ, գրաբարի որոշ կողմնակիցներ նպաստում են ոչ միայն գրաբարի, այլև ժամանակի սոցիալաբարի մշակմանը և նորմավորմանը. երրորդ, գրաբարը

նոր գրական լեզու դարձնելու գաղափարը այն խթաններից է, որ արագացնում է գրական աշխարհաբարի նորմավորումն ու միասնականացումը, որը չի նշանակում, թե «զառամյալ գրաբարը, թարմացած ու ղինված նոր գենքերով և լայն էքսպանսիայի միտումներով՝ կանգնեց բողբոջող աշխարհաբարի դեմ»²⁷:

գ) Լեզվի գրական նորմավորման հարցում Գ. Սևակի կողմից մեծ տեղ է տրվում արտաքին միջամտությանը: Այնինչ, հայերենի զարգացման բնական ընթացքը ցույց է տալիս, որ գրական աշխարհաբարը դառնում է տիրապետող, իսկ գրաբարի «մրցակցությունը»՝ նպաստ նոր գրական լեզվի օրինակելի մշակման գործին:

դ) Արևելահայ գրական լեզվի այն շրջանաբաժանումը, որ տվել է Գ. Սևակը, միակողմանի է: Այն իրավացիորեն բննադատել է Գ. Զահուկյանը²⁸, փոխարինել ավելի իրական, նաև գրաբարի հատկությունները հաշվի առնելու տեսակետից ամբողջական շրջանաբաժանմամբ:

1.3.6. Ռ. Իշխանյանը գրաբարին անդրադառնում է հին, միջին և նոր գրական լեզուների փոխհարաբերության նկարագրման, նոր գրական հայերենի գոյության փաստից հետո հին կամ նոր գրական լեզվի ընտրության հարցում ծագած պայքարի մեկնաբանման, նոր գրական հայերենի որոշ նմուշների վերլուծության ընթացքում:

ա) Առաջին դեպքում, խոսելով նոր շրջանի գրաբարի կրած փոփոխությունների մասին, պաշտպանվում է այն տեսակետը, ըստ որի՝ Ե դարից մինչև Ի դարի սկզբները հին գրական լեզուն միակերպ ու քարացած չի մնացել, այլ կրել է որոշակի փոփոխություններ՝ շփվելով հայերենի հետագա փուլերում գործառուղ մյուս տարբերակներին, ենթարկվելով արտալեզվական դանաղան միջամտությունների:

բ) Երկրորդ դեպքում, ըստ Ռ. Իշխանյանի, նոր գրական հայերենի հաղթանակը ոչ թե «գրապայքարի», այլ պատմականորեն ինքնակա զարգացման արդյունք է: Փաստորեն բացառվում է «գրապայքարի» մասնակից կողմերից մեկի տեսական հաղթանակը և ընդունվում նոր գրական հայերենի միահեծան տիրապետման իրական գոյությունը: Այլև՝ մերժվում է նոր գրական լեզվի «ճիմնադրվելը կամ ստեղծվելը այս կամ այն անձի կողմից»²⁹:

գ) Երրորդ դեպքում, ըստ Ռ. Իշխանյանի, «Արհեստ համարողության» աշխարհաբար աշխատությունը բնութագրող 20 տարբերակիչ հատկանիշներից «միայն երկուսում՝ 3-րդի [դերանունների մի քանի ձևեր ու վերջավորություններ] և 13-րդի [մ բայական մասնիկի բացարձակ գերակշռ-

ռությունը Ե-ի նկատմամբ՝ գրեմֆ-գրենֆ] դեպքերում ունենք գրաբար-
յան ձևերի գերակշռություն»³⁰։ «Պարզաբանություն» երկում գրաբար-
յան ձևերը հանդես են բերում ավելի մեծ թվով տարբերակիչ հատկա-
նիշներ. «Կետերից 6-ում լիովին կամ մասամբ գերակշռում է գրաբա-
րը։ Դրանք հետևյալներն են. 1-ին [բառաձևեր, գլխավորապես այ-ով
ձևավորված շարքը՝ այս, այդ, այն... այլ, ինչպես նաև մէկ-ը, որոնք
բացարձակ մենաշնորհ ունեն իրենց ժողովրդաբարբառային դուգահե-
ների՝ էս, էդ, էն-ի և մյուսների նկատմամբ], 3-րդ [գերանունների
գրաբարյան ձևեր և վերայ կապը], 4-րդ [հոգնակի ուղղականի մեջ
գրաբարյան ձևերի գերակշռությունը], 5-րդ [գրաբարյան թեք հոլովա-
ձևերի մեծ տոկոսը], 6-րդ [հոգնակի ստացականի գրաբարյան ձևերի
գերակշռությունը], 7-րդ [անորոշ դերբայի գրաբարյան ստացական
հոլովի բացարձակ մենաշնորհը]»³¹։ Իսկ «Արամյան լեզվին գանձ»-ի
աշխարհաբարը պարունակում է արտահայտություններ, ամբողջ հատ-
վածներ, որոնք զուտ արևելահայ խոսքի նմուշներ են, գրաբարյան
տարրերի ներմուծմամբ գրականացած»³²։

1.4. Գրաբարի հարցերը հայոց լեզվի առանձին կողմերին, հայ
լեզվաբանական-ֆեռականագիտական մտքի պատմությանը նվիրված
աշխատություններում. — Գրաբարի հարցերը տարբեր չափերով ու նպա-
տակներով շոշափվում են նաև հայոց լեզվի առանձին կողմերին, հայ
լեզվաբանական-ֆեռականագիտական մտքի պատմությանը նվիրված
աշխատություններում։ Այդ բնույթի աշխատություններ հիմնականում
գրել են Գ. Սևակը, է. Աղայանը, Գ. Զահուկյանը, Ա. Ա. Աբրահամյա-
նը, Վ. Առաքելյանը, Ս. Գալստյանը, Վ. Աճեմյանը, Ռ. Իշխանյանը, Հ.
Բարսեղյանը և Ա. Ս. Աբրահամյանը³³։

1.4.1. Նոր շրջանի դրաբարը մասնակիորեն արծարծվում է Գ. Սե-
վակի հիշյալ աշխատության «Ժամանակակից հայոց լեզվի կազմավո-
րումը» [էջ 49—76] բաժնի այն մասերում, որտեղ խոսվում է մինչ-
հյուսիսափայլյան աշխարհաբարի գոյացման, նոր լեզվի կազմավոր-
ման գործում «գրապայքարի» խաղացած դերի մասին, տրվում ժամա-
նակակից հայերենի համակարգի սեղմ բնութագիրը։

ա) Ըստ Գ. Սևակի, աշխարհաբարը գոյություն ուներ ավելի վաղ,
քան «Հյուսիսափայլ» ամսագրի հրապարակ դուրս գալը։ Ճիշտ չէ աշ-
խարհաբարի պատմությունը սկսել այդ ամսագրից և աշխարհաբարի
հիմնադիր ճանաչել Աբովյանին, կամ նաղարյանին։ «Գրապայքարը»
տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական հարաբերությունների մեջ

նկատվող պայքարի մի դրսևորումն է, որի առաջամարտիկները, իրոք, 40-ական թթ. եղել են Աբովյանը և Նաղարյանը, իսկ 50-ական թթ.՝ Նալբանդյանը: Ըստ այդմ պարզաբանվում է գրական աշխարհաբարի հիմնադիրների և «գրապայքարի» առաջամարտիկների տարբերակման խնդիրը: Թե՛ աշխարհաբարի գոյությունը, թե՛ «գրապայքարի» մեկնաբանմանը անդրադառնալիս նոր հայերենի լեզվական տարբերակների հարաբերակցության մեջ Գ. Սևակը նկատի է ունենում նաև գրաբարը, թեև վերջինս ինչ-որ չափով ենթադասվում է աշխարհաբարին:

բ) Քննելով արևելահայ գրական լեզվի համակարգի ամբողջականացման մեջ բարբառային և գրաբարյան տարբերի մասնակցության չափերի հարցը, Գ. Սևակը գտնում է, որ նոր գրական լեզվի բառապաշարը «հիմնականում և ամբողջապես արտաքին ձևով պբաբարյան է»³⁴: Նույնպիսին են բառակազմությունը, «հնչյունափոխության ժառանգորդական օրենքները»³⁵, գրությունը, այբուբենը: Իմաստաբանությունը փոխված է, քանի որ նոր գրական լեզուն գրաբարյան բառերն ու ոճերը գործածում է ժամանակակից իմաստներով: Այնինչ, ձևաբանությունը, շարաճյուսությունը, շարադասությունը՝ «հիմնականում ժողովրդական է և հակադրվում է գրաբարին»³⁶: Հեղինակի այս կարգի դիտողությունները տեսական բնույթի են և ավանդաբար դիտվածի որդեգրում: Այստեղ ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ ժամանակակից հայերենը «ոչ գրաբար է, ոչ բարբառ, այլ գրաբարի ու բարբառի պատվանդանի վրա կանգնած մի համադրական [սինթետիկ] լեզու»³⁷:

1.4.2. է. Աղայանը գրաբարի հարցերին անդրադառնում է հիշյալ աշխատության մեջ կիրառվող պարբերացմամբ Ա և Բ շրջաններում ընդգրկվող քերականների լեզվաբանական-քերականագիտական հայացքների քննության ընթացքում: Կոնկրետ դեպքում ուշադրության են արժանանում հետևյալ խնդիրները:

ա) Գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության հարցը, ըստ է. Աղայանի, հայ լեզվաբանության մեջ առաջին անգամ դրվում է Մխիթար Սեբաստացու կողմից: Մ. Չամչյանի քերականական աշխատանքը գնահատվում է ըստ այնմ, որ նրանում հաղթահարված են լեզվական օտարաբանությունները, ամփոփված մինչև իր ժամանակն եղած գիտելիքները գրաբար հայերենի հարցում, ներկայացված է «իր ժամանակի՝ հայոց լեզվի ուսումնասիրության մակարդակը»³⁸: Այստեղ անհրաժեշտ է նկատել, որ, ճիշտ է, Մ. Չամչյանի քննական-մեկնո-

ղական բնույթի աշխատանքները իրենց կրոնական-աստվածաբանական բովանդակության պատճառով «լեզվաբանական ուսումնասիրություններից դուրս են մնում», սակայն արտաքին՝ բանասիրական կողմերով մեծ արժեք և որոշակի նշանակություն ունեն գրաբարի մշակման ու գրական կանոնավորման առումով: Այս իմաստով խիստ ուշագրավ է Մ. Չամչյանի «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի» [ՀՀ. 1—10, Վենետիկ, 1815—1823] երկը: Մ. Չամչյանի քննական-մեկնողական և քերականական աշխատանքներում կիրառված է բնագրերի ինքնակա, բանասիրական փաստական ուսումնասիրության նոր մեթոդը³²:

բ) Գրաբարի և աշխարհաբարի հանդեպ իս. Աբովյանի ունեցած վերաբերմունքը է. Աղայանի կողմից գնահատվում է ամենից առաջ «հարիր հաղարին» հասկանալի լեզվի ընտրության, այլև լեզվի զարգացման բուն հատկությունները հաշվի առնելու աբովյանական դրույթների հիմունքով: Բարձր է գնահատվում իս. Աբովյանի այն դրույթը, ըստ որի՝ աշխարհաբարը աչքի է ընկնում հաղորդակցման պարզության ու միակերպության, և դրանք պիտի նկատի առնել նոր գրական լեզվի ընտրության և հետագա մշակման հարցում:

գ) «Գրապայքարի» մեջ աշխարհաբարի կողմնակիցներից է. Աղայանի ուշադրությանն են արժանանում Ս. Նաղարյանի և Մ. Նալբանդյանի հայացքները: Ս. Նաղարյանը, ըստ է. Աղայանի ճիշտ գնահատության, հղավ աշխարհաբարի ջերմ պաշտպաններից, հատուկ մամուլի լույս ընծայումով նպաստեց «գրապայքարի» մեջ աշխարհաբարի հաղթանակին, հիմք դրեց «նոր գրական լեզվի մշակման ուղիների հարցին»⁴⁰: է. Աղայանը գտնում է, որ «Ստ. Նաղարյանցը յուրացնելով լեզվաբանության իր ժամանակի նվաճումները և իր աշխատությունների մեջ հիմնվելով դրանց վրա՝ վճռաբար պայքարել է հանուն աշխարհաբարի և առաջադիմական մեծ դեր է խաղացել գրապայքարի մեջ: Մեր լեզվի մշակման հարցերում նա ընդհանուր առմամբ ճիշտ տեսակետ է ունեցել, թեև, այդուամենայնիվ, առավելապես հակում է ունեցել դեպի գրաբարի գերազնահատումը՝ այդ հարցում»⁴¹: Այնուհետև, բարձր գնահատության են արժանանում Նալբանդյանի մատերիալիստական հայացքները «գրապայքարի» ընթացքում աշխարհաբարի խոհուն պաշտպանը լինելու, աշխարհաբարի մշակման գործում ոչ թե արտաքին «բարեփոխական», այլ ինքնուրույն զարգացման հանգամանքին ուշադրություն դարձնելու, ժողովրդականացման հունի մեջ դնելու, լեզվի նսրմավորման գործում դեմոկրատական ուղղությանը զարկ տալու առումով:

դ) Վիեննական դպրոցի գործունեությունը է. Աղայանը գնահատում է ամենից առաջ այն բանով, որ այդ դպրոցի ներկայացուցիչները հեղինակ են դասական գրաբարի գյուտի, տալիս են վերջինիս ճաշակը քերականությունների հորինումով և քրեստոմատիկ նմուշների հրապարակումով, այլև՝ «գրաբարով գրած իրենց ինքնուրույն ու թարգմանական գործերի լեզուն դարձնում են այդ «ոսկեղենիկ» հայերենը»⁴²: Այստեղ, սակայն, ուշադրավ է նաև այն, որ Վիեննական դպրոցի համար դասական գրաբարի գյուտը արդյունք էր նոր շրջանի գրաբարի մշակման ուղիների որոնման: Ըստ է. Աղայանի ճիշտ կողմնորոշման, մեղանում առաջինը Հ. Գաթրոճյանն է, որ տալիս է լեզվի համեմատության մեթոդով ուսումնասիրության նմուշը, վերջինիս առարկա դարձնելով «հայերենի տարբեր շրջանները, այդ տարբեր շրջանների գրաբար լեզվի առանձնահատկությունները»⁴³:

Այսպիսով, է. Աղայանի կոնկրետ դիտարկումներն ու գնահատությունները, թեև հայ լեզվաբանության պատմության շարադրման սահմաններում, ունեն տեսական մեծ արժեք և նպաստում են ներ շրջանի գրաբարի պատմության ճիշտ ուսումնասիրությանը:

1.4.3. Նոր շրջանի գրաբարի հարցերին Գ. Զահուկյանը անդրադառնում է գրական աշխարհաբարի ընդհանուր կողմերի, գրաբարի և աշխարհաբարի քերականությունների, հայ լեզվաբանական-քերական մտքի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններում: Մեղ հետաքրքրող հարցերի առումով առավել հետաքրքրական է հետևյալ խնդիրների արժարժումը:

ա) Գ. Զահուկյանի հիշյալ առաջին աշխատության մեջ խնդիր է դրվում մարքսիստական լուսաբանմամբ հետադոտել հայոց լեզվի պատմության տեսական և գործնական կարևորությունն ունեցող այնպիսի հարցեր, ինչպիսին են «գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերությունը, հայոց ազգային լեզվի կազմավորման ու գրական մշակման ուղիները, աշխարհաբարի արևելահայ և արևմտահայ տարբերակների դոյակցությունն ու պատմական փոխհարաբերությունը, նոր գրական լեզվի համար մղվող պայքարի [«գրապայքարի»] էտապներն ու շարժիչ ուժերի փոխհարաբերությունը»⁴⁴: Այստեղ ուշադրության անմիջական առարկան աշխարհաբարի հարցերն են: Գրաբարի հարցերը շոշափվում են գրական աշխարհաբարի ձևավորման, միասնականացման և ընդհանուր գրական լեզվի վերածվելու տեսական հիմնավորումն ու գործնական ուղիները ամբողջական ձևով ներկայացնելու նպատակով:

բ) Նոր գրական հայերենի ենթաշրջանների առանձնացման դեպքում նկատի է առնվում նաև գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերությունը: Առաջին ենթաշրջանում նոր գրական լեզվի բարձրանալու շնորհիվ տեղի է ունենում գրաբարի գործառութայինների սահմանափակում, իսկ երկրորդ ենթաշրջանում նոր գրական լեզվի միասնականացման և գերակշռող դիրք բռնելու ընթացքում գրաբարը հետըզհետե դուրս է մղվում: Այս երկու տարբերակների փոխհարաբերությունը դիտարկվում է մինչև նոր հայերենի երկրորդ ենթաշրջանի վերջերը:

գ) «Գրապայքարի» հարցում, ըստ Գ. Զահուկյանի, նկատվում են որոշ վրիպումներ, կան թյուրիմացություններ. անտեսվել է հարցի ուսումնասիրման պատմական հայեցակետը, չի ցուցաբերվել ժամանակային ճիշտ մոտեցում, աշխարհաբարի համեմատությամբ մեծ տեղ է տրվել գրաբարին, երևույթը չի դիտվել լայն՝ լեզվական տարբերակների մշտական, լեզվական գոյակցության պայքարի ֆոնի վրա, «նույնացվել է աշխարհաբարի՝ իբրև համաժողովրդական լեզվի՝ պատմութունը աշխարհաբար գրական լեզվի պատմության հետ»⁴⁵ և այլն: Ըստ այսմ, եթե նոր գրական լեզվի գոյացումը, միասնականացումն ու աստիճանական նորմավորումը, և հակառակը՝ գրաբարի թուլացումը, տարափոխակումը և աստարեզից դուրս գալը դիտում ենք նոր հայերենի զարգացման բնական ընթացքի մեջ, ապա միանգամայն ընդունելի է Գ. Զահուկյանի այն դիտողությունը, որ «...հին հայերենի որոշակի փոխվելը և աշխարհաբար որակի կազմվելը արդյունք է հայոց լեզվի զարգացման պրոցեսի, նրա զարգացման ներքին օրենքների գործողության»⁴⁶:

դ) Գ. Զահուկյանը գտնում է, որ ժէ դարի սկզբներից մինչև ԺԹ դարի կեսերը հայերենի գրաբար և աշխարհաբար տարբերակները «որոշակի միասնական կերպարանք չունեն»: Գրաբարի պատմության առումով ուշադրություն է դարձվում լատինաբանության առկայությանը, այլև գրաբարի միասնականացման խնդրում ծագած իրարամերժ ուղղությունների գոյացմանը: Գրաբարը և գրական աշխարհաբարը, անկախ իրենց ընդգրկման շրջանակներից, դիտվում են գրեթե նույն հարաբերությամբ, ինչպիսին որ էր միջին շրջանի գրաբարի և միջին գրական հայերենի միջև:

Կրական աշխարհաբարի առանձնահատկությունները, պայմանավորված զարգացման արտաքին և ներքին օրենքներով, արդյունք են գրաբարի մեջ հանդես եկած ներթափանցումների, գրաբարի որոշակի

նորմայի խախտումների: Այս իրողությունը մեկնաբանվում է հատկապես Հ. Ալամդարյանի «Համառոտ բառարանի ուսաց լեզուէ ի հայ» [Մոսկվա, 1821] աշխատության հիման վրա:

Դրանից բացի, ըստ Գ. Զահուկյանի, գրաբարի և աշխարհաբարի բառապաշարի տարբերությունը բացահայտում է Հ. Արցախեցին իր հայտնի բառարանով⁴⁷, իսկ քերականական յուրահատկությունները՝ Խ. Աբովյանն իր համապատասխան երկերով: «Արցախեցին և Աբովյանը, ցանկանալով տալ գրաբարի բառապաշարի և քերականության առանձնահատկությունները՝ գրանով իսկ վեր են հանել աշխարհաբարի բառապաշարային և քերականական տարբերությունները գրաբարից: Երկուսի մոտ էլ աշխարհաբարը ոչ թե ինքնուրույն ուսումնասիրության առարկա է, այլ լոկ գրաբարի առանձնահատկությունները բացահայտելու միջոց»⁴⁸:

Ե) Ս. Նաղարյանի լեզվագիտական-լեզվաշինական գործունեությունը ներկայացվում է կոնկրետ փուլերի մեջ հանդես եկող աշխարհայացքային տարբերությունների նկատառումով: Գ. Զահուկյանը նշում է, որ Նաղարյանը նոր գրական լեզվի զարգացման գործում տեղ է տալիս նաև գրաբարին, ըստ որի նոր լեզուն պետք է «հարստանա ու լրացվի գրաբարի հաշվին»⁴⁹:

«Գրապաշարի» մեջ գրաբարի կողմնակիցները, ըստ Գ. Զահուկյանի, սկզբնապես էսկան նշանակություն չէին տալիս աշխարհաբարի կողմնակիցների ելույթներին, սակայն 1858 թ. հետո, երբ գնալով ամիկի մեծ շափերի են հասնում այդ ելույթները, այլև աշխարհաբարը սկսում է հաջթանակի հասնել, սկսում են տպագիր ելույթներով պայքար քնդգեմ աշխարհաբարի:

Արևելահայ իրականության մեջ նոր գրական լեզվի զարգացման հարցում տեսական, ժամանակի առումով ճիշտ մեթոդաբանությամբ առաջնորդվող, ամենաճիշտ ծրագրեր առաջադրող մշակութային գործիչը դիտվում է Մ. Նալբանդյանը: Վերջինս հանդես է եկել ոչ միայն ընդհանուր բնույթի դատողություններով, այլև առանձին հոդվածներով ու աշխատություններով: Այնպիսի: Մ. Նալբանդյանը ծրագրում և մասամբ շարադրում է գրական աշխարհաբարի քերականություն, որը ներածությունը նվիրվում է նոր գրական լեզվի տեսական-իմացաբանական հիմնավորմանը:

Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական հայացքները Գ. Զահուկյանը քննում է ըստ էության՝ առնված իրենց ամբողջության մեջ, ժամանա-

կի հասարակական առաջընթացի հարաբերությամբ, պատմականորեն առաջադիմականի տեսանկյունից: Ըստ Գ. Զահուկյանի, «գրաբարի հետագա «վերածնունդն» ու գործադրումը Մ. Նալբանդյանը կապում էր Մխիթարյանների հետ, որոնց հետագայում, ինչպես հայտնի է, նվիրում է մի ընդարձակ հոդված»⁵⁰: Մ. Նալբանդյանը գրաբարը գնահատում է նաև այն առումով, որ նրանով է հարստանալու և լրացվելու նոր գրական լեզվի պակասը:

Գ. Զահուկյանը առանձին ուշադրություն է դարձում Մ. Նալբանդյանի կողմից քննարկված գրական լեզվի և նրա խոսակցական հիմքի առնչության հարցին: Դրանից բացի, շեշտվում է, որ հետնյախոսափայլյան շրջանում Մ. Նալբանդյանը առանձնացնում է աշխարհաբարը գրական լեզու դարձնելու խնդիրը նոր գրական լեզվի մեջ գրաբարը դրականապես ներմուծելու, նրա արժեքավոր կողմերը օգտագործելու խնդրից:

Այնուհետև, Գ. Զահուկյանը քննության է առնում արևելահայ գրական աշխարհաբարի հետագա փուլերի տարբեր խնդիրներին անդրադարձած մշակութային գործիչների, «գրապայքարի» հետագա մասնակիցների [Ա. Արարատյան, Ս. Մանդինյան, Վ. Արամյան, Մ. Մսերյան, Գ. Մուրատյան, Գ. Ալվազյան և այլք] հայացքները, որոնցում, գրաբարի հարցերը հայտնի դրույթների ձևով շոշափվում են արևելահայ աշխարհաբարի ընտրության և մշակման բուն խնդիրների մեջ: Այս տեսակետից առանձին ուշադրության առարկա են Ա. Այտընյանի հայացքները:

դ) Գ. Զահուկյանի հիշյալ երկրորդ աշխատությունը ուշագրավ է նոր շրջանի գրաբարի պատմության փուլերն ավելի հստակ ձևով առանձնացնելու, կոնկրետ փուլերում հանդես եկող լեզվական իրողությունների դարգացման ընթացքն առարկայորեն ներկայացնելու տեսակետից: Նրանում անուղղակիորեն շոշափվում են նոր շրջանի գրաբարի կառուցվածքի ոչ միայն հիմնական օրինաչափությունները, այլև այն տարբերություններն ու փոփոխությունները, որոնք այս կամ այն չափով տեղ են գտնում համապատասխանաբար գրավոր հուշարձաններում և սահմանվում քերականություններում: Աշխատությունը նպաստում է ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբար քերականություններում հանդիպող նոր, համապատասխան տերմիններին ուշադրություն դարձնելուն:

է) Քերականական աշխատություններում նոր տերմինների և տերմինային անվանումների ներմուծումը նոր շրջանի գրաբարի բառա-

պաշարի հարստացման ձևերից է: Ըստ Գ. Ջահուկյանի աշխատության տվյալների, ԺԸ—ԺԹ դդ. զրաբարի քերականություններում կիրառվում են հետևյալ կարգի նոր տերմիններ և տերմինային անվանումներ: Մխիթար Սեբաստացին կիրառում է՝ խօսս, ընդարձակ, կական, առական, լծորդատառ, դիմատրիչ, յոգնականացուցիչ, նախընթաց առ լծորդատառին, դրադէմ, ածանցականակերտ, խնդիր սեռի, խնդիր բնութեան, մասնիկ ածանցականակերտ, հետևողական և այլն: Բաղդասար Դպիրը՝ առնչածայն, նմանական, իսպառական, ուրոյնական, առանձնական, յոյժ, արագ, հաւաստական, հաստատական, սաստկական, քաղաղական, կրկնական, դասական, նմանական, առաւելական, տաղական, անտաղական [«արձակ»], եզառական, հոգնառական և այլն: Մ. Ջամշյանը՝ հոլովական, անհոլով, նշանական, աննշանական, երկծայն կամ միագիր վանկ, յոգնատառ կամ բազմագիր վանկ, ներգործականահաղորդ, կրատրականահաղորդ, չեզոքականահաղորդ և այլն: Գաբրիել Ավետիքյանը՝ շարագրութիւն, զեղչումն [հուն. *ἐλάττωσις*], աւելադրութիւն [հուն. *πλεονασμός*], բաւառութիւն [հուն. *συνληψις*], արտոպութիւն [*παραγωγή*]. փոխադրութիւն [հուն. *μεταγωγή*], և այլն: Մեսրոբ Տեր-Հարությունյանը՝ կրկնաբարդ [ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ նախորդների մոտ՝ «յարաբարդ»]⁵¹, տարածական⁵², առանձնական⁵³, գործնական⁵⁴, չեզոք, որակութիւն [«եղանակ»]⁵⁵, խոտորնակ, յայտնեալ [«բացահայտյալ»] և այլն: Միքայել Սալլանթյանը՝ խօսակցութիւն, հոլովադասութիւն, հոմածայն [«համանուն»], հատկացուցող բառ [«հատկացուցիչ»], բացայայտող բառ [«բացահայտիչ»], վաղեմի, օտարահնար, քաջագոյգ [բառեր], զարդարուն խօսակցութիւն և այլն: Ս. Բագրատունին՝ նշանական, յօդուածոյ կամ կցուածոյ [«ածանցական բառեր»], դերբայ [«ընդունելություն»]⁵⁶, ձայնարկութիւն [«միջարկութիւն»]⁵⁷, առաւելութիւն [«ածականի բաղդատական աստիճան»], ծայրակայն կամ սաստկագոյն [«ածականի գերադրական աստիճանը»], ապառնի դերբայ և այլն:

Այսպիսով, բերված նորակազմություններից երևում է, թե ԺԸ—ԺԹ դդ. զրաբարի քերականություններում որքան մեծ ուշադրություն է հատկացվում նոր տերմիններին և տերմինային անվանումներին, որոնք միաժամանակ հարստացնում են զրաբարի բառապաշարը:

1.4.4. Ա. Ա. Աբրահամյանի հիշյալ աշխատությունը Ա. Սյուրենյանի քերականության «Նախաշավդի» առաջին քննություններից է: Այնտեղ տրվում են մեծ լեզվաբանի հայագիտական, մասամբ ընդհանուր

լեզվաբանական հայացքների վերլուծությունն ու գնահատությունը Ա. Այտընյանի հայացքները վերլուծվում են խորությամբ, թեև տեղ-տեղ զգացվում է ժամանակի լեզվաբանության միտումների՝ հավանաբար անխուսափելի ազդեցությունը:

ա) Տվյալ դեպքում առավել հետաքրքրականը Ա. Այտընյանի՝ գրաբարի և աշխարհաբարի հարցում ունեցած տեսակետի գնահատությունն է: Վերջինս այնքան լայն ուշադրության չի արժանանում, որքան, օրինակ, հին գրական հայերենի, աշխարհաբարի տարրերի, նոր հայերեն բարբառների գոյացման հարցում Ա. Այտընյանի ունեցած տեսակետների քննությունը: Այդուհանդերձ, նոր շրջանի գրաբարի մասին Ա. Այտընյանի հայացքների այն արժեքավորումը, որ տալիս է Ա. Ա. Աբրահամյանը, միանգամայն ուշագրավ է:

բ) Ընդունելի պիտի համարել Ա. Ա. Աբրահամյանի հետևյալ դիտողությունը, որով ճիշտ է բացահայտվում Ա. Այտընյանի համապատասխան տեսակետը. «գրաբարը կա, այն ջնջիլ չի լինի. աշխարհաբարը ոչ միայն կա, այլև զարգացման ու կատարելագործման ընթացքի մեջ է և այդ ուղղությամբ մեծ ապագա ունի. գրաբարը պիտի մնա և ծառայի բանասիրական նպատակների համար, իսկ աշխարհաբարը կա և կմնա որպես կենդանի լեզու, նա ունի գործնական-կիրառական ֆունկցիա»⁵⁹:

գ) Դրանից բացի, նույն տեսակետից, ուշադրավ է խոր ընկալման արդյունք հանդիսացող հետևյալ սեղմ ձևակերպումը. «Այտընյանը տարրերից զեղեցիկը օգտակարից, մեռյալը՝ կենդանուց»⁶⁰: Այստեղ հստակորեն գնահատվում են Ա. Այտընյանի՝ գրաբարի նկատմամբ ունեցած խելամիտ վերաբերմունքը, ճիշտ արժեքավորումը [«գրաբարը զեղեցիկ լեզու է»], նոր գրական լեզվի ընտրության հարցում նրա հանդես բերած օգտակարության դիրքորոշումը [«աշխարհաբարի ընտրությունը օգտակար է»], նրա կողմից աշխարհաբարի կենսունակությունը գերադասելը [«գրաբարը մեռած լեզու է, իսկ աշխարհաբարը՝ կենդանի»]:

1.4.5- Վ. Առաքելյանն իր աշխատության մեջ անդրադառնում է ԺԼ—ԺԹ դդ. գրաբարի քերականություններին, որոնցում տարբեր չափերով ընդգրկվում են գրաբարի շարահյուսական իրողությունները: Գրաբարի քերականների շարահյուսական ըմբռնումների քննությանը զուգընթաց արժեքավոր դիտողություններ են արվում նրանց երկերի գրաբար լեզվի, տերմինային հասկացությունների ճշգրտման նպատա-

կողմ նեոմոծած նոր անվանումների, այլև գրաբարի նյութի մեջ խորանալու, այն ամբողջությամբ ընդգրկելու վերաբերյալ:

ա) Ըստ այդմ բարձր գնահատության է արժանանում, օրինակ, Մխիթար Սեբաստացու բերականությունը, «որտեղ հեղինակը նպատակադրվել է խույս տալ լատինական հայերենից և գրել մաքուր հայկաբանությամբ»⁵¹: Միքայել Չամչյանի բերականությունը գնահատվում է ոչ միայն բնական ինքնուրույն մոտեցում հանդես բերելու և գիտական նոր մակարդակ ներկայացնելու առումով, այլև այն իմաստով, որ «Չամչյանը իրենից առաջ գրված բերականությունները համարում է հունարենի, առանձնապես լատիներենի բերականությունների պատճենավորումը»⁵²:

բ) Այնուհետև, ըստ Վ. Առաքելյանի, գրաբարի շարահյուսական համակարգում տեղ են գտնում որոշ նոր տերմիններ. շաբախյուսել բառը տերմինային արժեքով առաջին կիրառողը Պաղտատար Դպիրն է, առոշիշ տերմինը՝ Գ. Ավետիքյանը, էական բայ-ը՝ Ա. Բագրատունին և այլն:

գ) Քերականական աշխատությունների արժանավոր կողմերից է համարվում գրաբարի բուն նյութի մեջ խորանալու: Գրաբարի լեզվական էության բացահայտումը նոր պայմաններում, բնականաբար, ոչ միայն ունի պատմականորեն ընդհանրացնելու և գնահատելու, այլև հետապնդում է նրա հետագա ճանաչմանը նպաստելու նպատակ, որով առաջին քայլն է արվում գրաբարը նոր, ընդհանուր գրական լեզու դարձնելու ուղղությամբ:

1.4.6. Ս. Գալստյանի հիշյալ աշխատությունը արևելահայ գրական աշխարհաբարի հյուսիսսփայլյան ուղղության պատմությանը նվիրված մանրակրկիտ ուսումնասիրություն է, որում խոսվում են նաև գրաբարի այն իրողությունների մասին, որոնք էական են այդ ուղղության ներկայացուցիչների առանձին երկերի, այլև «Հյուսիսսփայլում» տպագրված հոդվածների լեզվում:

ա) Ս. Նաղարյանի «նախահյուսիսսփայլյան շրջանի լեզվի մեջ» գրաբարի տարրերի առկայությունը նկատվում է հետևյալ դեպքերում. -ուրիմ ածանցով գոյականների հոգնակի կազմության մեջ Բ-ի հավասար մասնակցություն, անձն. դեր. հոգն. 1-ին դ. գրաբարյան ձևի, «եկեմ, սա, դա, նա դերանունների թեքված ձևերի հիմքի» օգտագործում, պատճառական բայերի գրաբարատիպ կազմության, -ան- սոսկածանցի պահպանում, և խոնարհման բայերի դեպքում գրաբարյան

վերջավորութիւններէ գործադրում, ինչպէս նաև աշխարհաբարի մեջ
գրաբար տարրերի ներմուծման որոշակի միտումներ՝ սկսած շարագա-
սութիւնից... մինչև բառերի գրաբարյան հնացած իմաստների օգտա-
գործումը»⁶³:

բ) Մ. Նալբանդյանի նախահշուստափայլյան շրջանի լեզվում, օրի-
նակ, հանդես եկած գրաբարյան իրողութիւններից են՝ սա, դա, նա,
այլև ինքն գերանունների, որոշ բայերի [հմմտ. առնել, առնուլ, բո-
ղուլ] գրաբարյան իմաստներով կիրառութիւնը, հոգնակիի կազմութեան
մեջ գրաբարին հաճախակի հետեւելը, գրաբարի որոշ նախդիրների օգ-
տագործումը, —ան— սուկածանցին որոշակի տեղ տալը և այլն: Ուշա-
գրաւ է, որ, օրինակ, Նալբանդյանի «Թափառական հրեայի» [1857 թ.]
լեզվական տվյալները խոսում են նախահշուստափայլյան շրջանում
տեղ գտած զուգահեռներից գրաբարյան ձևերի գերակշռութիւն ձևոր-
բերելու մասին. «Նալբանդյանը 50-ական թթ. սկզբներին հիմնակա-
նում հրաժարվում է իր լեզվի բարբառային հատկանիշներից և ձեռ-
նարկում մշակելու մի լեզու, որը մինչև 50-ական թթ. կեսերը աստի-
ճանաբար մոտենում էր, իսկ 1856—57 թթ. իր հիմնական հատկանիշ-
ներով հանգեց Ստ. Նաղարյանցի մշակած աշխարհաբարին»⁶⁴:

Նալբանդյանի հտհշուստափայլյան շրջանի երկերի լեզուն, ըստ
Ս. Գալստյանի ճիշտ գնահատութեան, ավելի է հեռանում գրաբարից և
մոտենում գրական աշխարհաբարին: Այդ իրողութիւնը, բնականաբար,
հիմնավորվում է «գրական աշխարհաբարի մշակման, նրա հարստաց-
ման աղբյուրների ու միջոցների մասին Մ. Նալբանդյանի ունեցած հա-
լացքների հետագա զարգացմամբ»⁶⁵:

գ) Ս. Նաղարյանը և Մ. Նալբանդյանը, ըստ Ս. Գալստյանի, սկզբ-
նական շրջանում գրաբարին հատկացնում են աշխարհաբարի հարըս-
տացման հիմնական աղբյուրի դեր: Այսպէս, օրինակ, հշուստափայլ-
յան աշխարհաբարի զուգահեռ ձևերից մեկի ընտրութեան հարցում Մ.
Նալբանդյանը նախապատուութիւնը տալիս է գրաբարյան ձևերին. ա-
մենայն [փխ. ամեն], ոչինչ [փխ. ոչ մի], հեռի [փխ. հեռու], վերայ
[փխ. վրա. վերջինս հետո հաճախ է կիրառվում], ևս-ի գերակշռու-
թիւն էլ-ի նկատմամբ [որ հետո փոխվում է], առնել-ը կիրառվում է
գրաբարյան իմաստով [հետագայում հաճախակի է անել-ը], ու խո-
նարհման որոշ բայերի գրաբարակերպ կիրառում [առնել, բողոլ] և
այլն:

դ) «Հշուստափայլի» լեզվական բարեշրջութիւնը, և հատկապէս,

Մ. Նալբանդյանի լեզվական առաջընթացը տրվում է բառակազմական, ձևաբանական իրողությունների, այլև բառային փոխառությունների բացահայտման և մեկնաբանման ճանապարհով: Պարզվում են նոր շրջանում գործառող տարբերակների, ընդ սմին նոր գրական լեզվի մշակմանը գրաբարի մասնակցության շափերն ու եղանակները:

1.4.7. Վ. Աճեմյանի աշխատության մեջ գրաբարը դիտվում է որպես նոր շրջանում գործառող լեզվական տարբերակներից մեկը, որը սերտորեն առնչվում է գրական արևմտահայերենին: Այդ առնչությունը մի դեպքում տրվում է «1700—1840 թթ. գրաբարի և աշխարհաբարի գործածության շրջանակների», գրական արևմտահայերենի կազմավորման մեջ գրաբարի մասնակցության շափերի բացահայտումով, մյուս դեպքում՝ 1840—1870 թթ. մշակութային խնդիրների, «գրապաշարի» հարցերի, գրական արևմտահայերենի բառապաշարի, քերականական կառուցվածքի կանոնավորման գործում գրաբարի ներդրած լուծայի գնահատումով:

ա) Գրաբարը, ըստ Վ. Աճեմյանի, նոր հուն է բռնում ժէ դ. վերջերից, իսկ ժԸ դ. «սկիզբ է առնում գրաբարի հետադոտման մի շրջան, երբ մեր նախնիների լեզվի արժանիքները առավել զգալի են դառնում և հետաքրքրությունը նրա նկատմամբ վարակիչ՝ մտավորականության համար»⁶⁶: Այդ շրջանում գրաբարը գերակշռում է նաև արևմտահայ աշխարհաբարը: Իսկ ժԹ դ. գրական աշխարհաբարի աշխուժացումը արդյունք է ոչ միայն նախորդ դարում ստեղծված ավանդույթի հետագա խորացման, այլև նոր գրական լեզվի ընտրության հարցում լուսավորական գաղափարների իրողործման: Այս դարում գրական աշխարհաբարը գերակշռություն ունի գրաբարի նկատմամբ:

բ) ԺԸ դ. սկզբներից մինչև ժԹ դ. կեսերը գրաբարի և գրական արևմտահայերենի փոխհարաբերությունը, ըստ Վ. Աճեմյանի եզրակացության, ի հայտ է գալիս հատկապես նրանում, որ «գրաբարի զորքային ազդեցությունն արտահայտվում է խոսակցական լեզվում հնացած և հնացող քերականական որոշ օրինաչափությունների միաժամանակյա օգտագործմամբ», «բանավոր լեզվի՝ օտար բառերով ծանրաբեռնված և ազբաս բառապաշարը զգալիորեն հարստացվում և հայացվում է գրական նմուշների մեծամասնության մեջ ի հաշիվ գրաբար և գրաբար արմատներով բարդված նոր բառերի», և վերջապես՝ «դուգակցվում է բարբառային հնչյունափոխված և գրաբար համապատասխան ձևերի օգտագործումը»⁶⁷:

գ) Աշխատութեան հաշորդ գլուխներում հեղինակն անդրադառնում է գրական արևմտահայերենի բարբառային մշակման, քերականական կանոնավորման հարցերին, որտեղ լեզվական փաստերը մեկնաբանվում են ոչ միայն ինքնին, այլև գրաբարից այս կամ այն չափով ունեցած ազդեցութեան պայմաններում:

1.4.8. Բ. Իշխանյանի նշված աշխատութեան մեջ ուշագրավ են նոր գրական հայերենի՝ իբրև արևելահայ բանաստեղծութեան լեզվի, և գրաբարի փոխհարաբերութեան, աշխարհաբար բանաստեղծութեան լեզվում գրաբարի մասնակցութեան չափերի հարցերը:

ա) ԺԷ—ԺԸ դդ. նոր գրական լեզուն, ըստ Բ. Իշխանյանի, «բնավ կատարյալ չէր, ուներ գրաբարի և բարբառի անհարկի ձևեր [այսօրվա տեսանկյունից], բայց այդ «թերութիւնները» նոր գրական հայերենում առավել կամ պակաս չափով պահպանվեցին 19-րդ դարում, նաև հետո»⁶⁶: Ըստ այդմ, նոր Զուլայի գուսանական աշխարհաբարում, Ստեփանոս Դաշտեցու բանաստեղծութիւններում, Նաղաշ Հովնաթանի և Սայաթ-Նովայի աշխարհաբար երկերում զգալի են գրաբար բառերն ու քերականական ձևերը՝ անկախ կիրառութեան չափերի տարբերութիւնից:

բ) ԺԹ դ. գուսանական բանաստեղծութիւնը ևս երևան է բերում գրաբարյան ձևերի դրսևորումներ: Դարի 1-ին կեսին «նորջուղայական գրական արևելահայերենով» և «կովկասյան աշխարհաբարով» գրված երկերում գրաբարյան տարրերը որոշակի տեղ են զբաղեցնում: Դա բնորոշ է «կովկասյան աշխարհաբարով» տպագրվող մամուլի էջերում ի հայտ եկող երկերի, հատկապես Բ. Պատկանյանի [«Արարատ», 1850 թ.] և Մ. Նալբանդյանի [ն. տ., 1851 թ.] բանաստեղծութիւնների լեզվին⁶⁷:

գ) Այստեղ «գրապաշարի» հարցը քննվում է ինքնօրինակ մոտեցումով, փաստերի յուրովի արծարծումով, համապատասխան հզորակացութիւններով. այն դիտվում է իբրև նոր շրջանի հայերենի գրական երկու տարբերակների շուրջ մղվող արտաքին միջամտութիւն:

դ) Գրական արևելահայերենը, ըստ հեղինակի, շարունակում է խորացնել գրաբարյան տարրերի ներառումը. «գրաբարյան-գրքային լեզվատարրերը, որոնք ինչ-որ չափով արմատացած էին գրական արևելահայերենում նոր լեզվի ձևավորման շրջանից և որոնց նորանոր թափանցումների հնարավորութիւնը նոր գրական հայերենի մեջ պայմանավորված էր այդ լեզվի ձևավորման բնույթով, 1860—70-ական թթ.

հզոր ալիքներով հեղեղում էին արեւիահայոց լրագրութիւնը ու նրա մասը կազմող բանաստեղծութիւնը»⁷⁰։ Հետագայում, գրական արեւահայերենի գեղարվեստականացման ընթացքում դուրս են մղվում արհեստականութիւնները, գրաբարյան տարրերի փոխարին երեան են դալիս կենդանի լեզվի իրողութիւնները։

1.4.9. Հ. Բարսեղյանի նշված աշխատութիւնը այստեղ նկատի է առնվում ԺԼ—ԺԲ դդ. գրաբարի քերականութիւններին անդրադարձած լինելու տեսակետից։ Գ. Զահուկյանի և Վ. Առաքելյանի վերոհիշյալ աշխատութիւնների նման այստեղ ղուգրեթացաբար խոսվում է գրաբար քերականական տերմինների մասին, որոնք ուշագրավ են նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի նորակազմութեան առումով։

Ըստ այդմ, Մխիթար Սեբաստացին «ենթակայի համար... գործածում է «տէր բայի» կամ «անուն բայի», ուղիղ խնդրի համար՝ «խնդիր սեռի», անուղղակի խնդրի համար՝ «խնդիր բնութիւն», գոյականի գոյականական լրացումների համար՝ «բացահայտիչ» և «հատկացուցիչ», բայ-ստորոգյալի համար՝ «բայ դիմաւոր» անվանումները, որոնց հասկացութիւնների մեջ կատարված մասնակի փոփոխութիւնները միայն նոր ժամանակներին են վերաբերում։ Այս շարահայտական տերմինների շարքում միայն «ածականն» է, որ որոշչի նշանակութեամբ մնում է իբրեւ խոսքի մասային անվանում»⁷¹։ Պաղտատար Դպրի քերականութիւնից նշվում են՝ Բերրողական (հայերեն. «հին գրական հայերեն»), գոեհկական (հայերեն. «աշխարհաբար») տերմինները, Միբայել Սալանթյանի քերականութիւնից՝ խնդրող («խնդիր»), խնդեալ («խընդրառու»), հաւաքեւող, հաւաքեւեալ, դիմորոշելի («դիմորոշ հոգ առնող») և ալն։ Արսեն Բագրատունին, ըստ Հ. Բարսեղյանի, «ընդունելութիւնը» փոխարինում է «դերբայ», իսկ «միջարկութիւնը» «ձայնարկութիւն» անվանումներով»⁷²։ Դրանից բացի, Բագրատունին դերանունները կոնկրետ հատկանիշներով ու գործառութեամբ բաժանում է «էական կամ գոյական դերանուանք» և «ածական դերանուանք» խմբերի։ Քերականը մինչ այդ եղած «նախադրութիւն» անվան փոխարեն գործածում է «նախդիր»՝ նկատի ունենալով «բուն նախդիրները՝ իբրեւ առանձին խոսքի մաս»⁷³։

1.4.10. Ա. Այտընյանի լեզվաբանական հայացքների ամբողջական ուսումնասիրութեանն է նվիրված Ա. Ս. Աբրահամյանի հիշյալ աշխատութիւնը։

ա) Ա. Այտընյանի հայացքները քննութեան են առնվում ընդհանուր

լեզվաբանական հայեցակետից, լեզվի և հատկապես հայերենի զարգացման, հասարակական-ոճական տարբերակման, գրական լեզվի ռոտության և մշակման հարցերի շրջանակում: Այտրնյանի համապատասխան սկզբունքները և գաղափարները մեկնաբանվում են ինքնին և հնարավոր նախադրյալների հետ ունեցած կապի մեջ, որը մշակութաբանական տեսակետից խիստ հետաքրքրական է, ծաղումնային առումով՝ թե՛ ժառանգորդական, և թե՛ ընդհանրական:

բ) Նոր շրջանի գրաբարը արծարծվում է վերոհիշյալ հարցերի գրեթե բոլոր կարգի գնահատություններում: Այն մասնավոր քննության է առնվում նոր «գրական լեզվի ընտրության», ընդ սմին աշխարհաբարի հետ նրա համեմատության և «աշխարհաբարի մշակման խնդիրների» վերաբերյալ Այտրնյանի ունեցած հայացքներին անդրադառնալիս: Գրաբարը և գրական աշխարհաբարը դիտվում են իբրև «մրցակից» լեզվական տարբերակներ:

գ) Ըստ այդմ, գրաբարի և գրական աշխարհաբարի փոխհարաբերության հետ կապվող գրեթե յուրաքանչյուր գնահատություն, որ տրվում է Այտրնյանի կողմից, այստեղ քննվում է միանգամայն առարկայական մոտեցմամբ, անկողմնակալ վերլուծությամբ և լայն ընդհանրացմամբ: Դա վերաբերում է գրական հին և նոր տարբերակների շուրջ եղած պատկերացումներին, դրանց գոյակցական շփումներին՝ առնված տարածամասնակային, գեղագիտական, տարածքային տարբերակվածության, հաղորդակցական կենսունակության, գրական նորմայի տեսակետից հանդես բերվող լիարժեքության և նրանց հետագա առընչակցության չափանիշների հարաբերությամբ⁷⁴:

դ) Գրական աշխարհաբարի մշակման այն ուղիները, որոնք պատմականորեն հիմնավորվում և տեսականորեն կանխագործվում են Այտրնյանի կողմից, «ուրեմն ուրեք» առնչվում են գրաբարի հնարավորությունների օգտագործման խնդրին: «Գրաբարից օգտվելը եւոր լեզվի, մասնավանդ նոր գրական լեզվի համար անխուսափելի է: Գրաբարը, Ա. Այտրնյանի ըմբռնմամբ, հուսալի հիմք է գրական աշխարհաբարի միասնական մշակման համար: Նորից ու նորից Ա. Այտրնյանի ելակետն ու նպատակակետը միասնության ձգտումն է»⁷⁵:

ե) Ա. Ս. Աբրահամյանը ճիշտ է գնահատում Այտրնյանի այն ըմբռնումը, ըստ որի աշխարհաբարի մշակման գործում նշանակալից դեր ունեն ներքին՝ գրաբարյան փոխառությունները, որոնց հարցում ևս պետք է առաջնորդվել «ժամանակի և ընտրող ճաշակի» չափանիշներով⁷⁶:

1.5. Գրաբարի հաբցերը նոր շրջանի հեղինակների լեզվի և լեզվագիտական հայացքների բնութայանը նվիրված աշխատություններում. — Այստեղ ընդգրկվող աշխատությունները գերազանցապես վերաբերում են անցյալ դարի հայ մշակույթի երախտավորներից Խ. Աբովյանի և Մ. Նալբանդյանի լեզվի և լեզվագիտական հայացքների ըննությանը: Նոր շրջանի գրաբարի հաբցերը շոշափվում են մասնակիորեն, որովհետև դրանք Աբովյանին և Նալբանդյանին զբաղեցրել են անուղղակիորեն՝ հայ հասարակական առաջընթացի, հայ մշակույթի և նոր հայերենի զարգացման խնդիրներին շրջանակներում: Այդ բնույթի աշխատություններ հիմնականում գրել են Ա. Գրիգորյանը, Գ. Ջահուկյանը, Ա. Ղարիբյանը, Ս. Ղազարյանը, Խ. Սարգսյանը, Ա. Մարգարյանը⁷¹:

1.5.1. Խ. Աբովյանի լեզվագիտական հայացքների վերլուծությանն է նվիրված Ա. Գրիգորյանի հիշյալ հոդվածը, որտեղ, այլ խնդիրներից բացի, տվյալ դեպքում, ուշադրության է արժանի «գրաբարի վերացման» պատճառների, աշխարհագրորդի գրական մշակման օգտագործման ձևերի ու չափերի շուրջ մեծ լուսավորչի ունեցած գաղափարների մեկնաբանությունը:

ա) Ա. Գրիգորյանը ուշադրություն է դարձնում հատկապես այն բանին, որ Աբովյանը ոչ միայն չի թերագնահատել, այլև, ընդհակառակն, խոր ակնածանքով է արժեքավորել գրաբարը, բանի որ այն «դարերի ընթացքում մշակվել, ճոխացել է, և կուլտուրական նվազ արժեք չունի»⁷²:

բ) Աշխարհագրորդին նպաստելու է գրաբարը: Նոր լեզվի պաշտպանության հարցում, ըստ Ա. Գրիգորյանի, Աբովյանը ելնում է ինչպես այլ ժողովուրդների համապատասխան փորձից, այնպես էլ աշխարհագրորդի ժողովրդական բնույթից, գիտականորեն այն հիմնավորելու անհրաժեշտությունից, ըստ որոնց էլ գրաբարը դիտվում է որպես իր դարն ապրած, նոր ժամանակներում ոչ բնականորեն գործառուղ լեզվական տարբերակ: Ուստի աշխարհագրորդի հետագա առաջընթացին որոշակի նպաստ կարող է բերել գրաբարը, ի՞նչ այդ առումով ցուցաբերվի իրական մոտեցում: Ըստ Ա. Գրիգորյանի, Աբովյանը «ամբողջապես չէր մերժում գրաբարի օգտակարությունն ու օգտագործումը նոր լեզվի մշակման համար, միայն թե նոր լեզուն ընտրությանը օգտագործեր գրաբարյան բառերն ու ձևերը, միշտ նկատի ունենալով դրանց անհրաժեշտությունն ու մատչելիությունը»⁷³:

Ա. Գրիգորյանի մյուս աշխատանքը ընդարձակ է և աչքի է ընկնում

Միքայել Նալբանդյանի լեզվագիտական հայացքների հիմնական կողմերը ներկայացնող դրույթների առաջադրումով և դրանց փաստական վերլուծությամբ և գնահատությամբ: Առաջագրվող 29 դրույթներից, տվյալ դեպքում, ուշադրության են արժանի նրանք, որոնք առնչվում են գրաբարի նկատմամբ Նալբանդյանի ունեցած վերաբերմունքին: Վերջինս գնահատվում է մեծ դեմոկրատի ընդհանուր հայացքներից բխող լեզվագիտական և, մասնավորապես, հայագիտական որոշակի ըմբռնումների արժարժումով: Գրաբարի հարցերը շոշափվում են հիշյալ դրույթներից երեքում, որոնք վերաբերում են «գրապալքարի», նոր գրական լեզվի ինքնուրույն մշակման ու զարգացման խնդիրներում Նալբանդյանի ունեցած կողմնորոշմանը: Ըստ Ա. Գրիգորյանի ճիշտ գնահատության, Նալբանդյանը գտնում է, որ աշխարհաբարի մշակման գործում գրաբարի դերը պիտի լինի «ընտրությամբ ու շափավոր», առանց ավելորդ «գրաբարացման»⁸⁰:

1.5.2. Գ. Զահուկյանը, մինչև ևս Աբովյանի քերականական աշխատությունների բուն քննությանն անդրադառնալը, ուշադրություն է դարձնում մեծ լուսավորչի լեզվագիտական ընդհանուր տեսական հայացքներին, որոնցում առանձին խնդիր է «գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության մասին «գրապալքարի» նախաձեռնողի պատկերացումների պարզելը»⁸¹:

ա) Ամենից առաջ արժարժվում է Աբովյանի արտահայտած այն գաղափարը, որ գրաբարը, անկախ իր ճոխությունից և մշակվածությունից, այլևս չի կարող բավարարել հասարակության լայն խավերի՝ «հարիր հազարի», հաղորդակցական պահանջները անհասկանալի և խոսակցական հիմքից կտրված լինելու պատճառով: Հետևում է այն ճիշտ եզրակացությունը, որ «հայ ժողովրդի հետագա կուլտուրական զարգացումն ապահովելու և նրա մեջ լուսավորություն տարածելու համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ գրաբարը փոխարինել հասկանալի գրական լեզվով: Սրանով է բացատրվում Աբովյանի լուսավորական գործունեության մեջ լեզվի հարցի այդքան մեծ տեղ դրավելը»⁸²: Աբովյանի տեսական այս դրույթն ուշադրության է արժանանում նաև գործնականի հետ ի հայտ բերած իր սերտ առնչությամբ. գրաբարը ոչ մեկին և ոչ էլ ըստ ամենայնի է հայտնի, մի բան, որով նրա ուսուցումն իսկ կարող է անհամեմատ դժվար ու անհաղթահարելի լինել: Այնինչ, աշխարհաբարը և՛ տեսականորեն, և՛ ուսուցողական նկատառումով երևան է բերում ակնառու առավելություններ:

բ) Գ. Զահուկյանը գտնում է, որ հայերենի նոր շրջանում գործառող լեզվական տարբերակներից մեկի ընտրությունը և գրական լեզու հռչակելու հարցում Աբովյանը թեև լիովին հակված է դեպի աշխարհաբարը, «սակայն նա դեռևս լիակատար պարզությամբ չի պատկերացնում այդ լեզվի հետագա զարգացման ուղիները»⁸³: Ըստ Գ. Զահուկյանի, Աբովյանի կողմից «և գրաբար, և ընդհանուր հասկանալի աշխարհաբար, և նեղ բարբառային լեզու գործածելը»⁸⁴ պայմանավորված է այն բանով, թե հեղինակի այս կամ այն երկը հաղորդակցական ինչ իրադրություն է ենթադրում:

գ) Գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության հարցում Աբովյանի ունեցած հայացքների մեկնաբանման և գնահատության մեջ ուշադրավ է նաև այն, որ Աբովյանը «ստիպված էր հնարավոր համարել, ինչպես տեսանք, աշխարհաբարի այնպիսի մշակում, որ այն քիչ շեղվի գրաբարից: «Պարապ վախտի խաղալիքի» առաջաբանում, հավանաբար զգուշությունից մղված, նա խոսում է նույնիսկ հետագայում գրաբարը հայ ժողովրդի ընդհանուր սեփականությունը դարձնելու մասին»⁸⁵: Ըստ այդմ, աշխարհաբարի մշակման գործում Աբովյանի կողմից գրաբարին տեղ տալը որոշվում է ոչ միայն «ստիպված լինելու», «զգուշությունից մղվելու» պատճառով, այլև, ինչպես նշվում է նույն առաջաբանում, պայմանավորված է գրաբարի «համը, քաղցրությունը, ճոխությունը» նկատի ունենալու, գրաբարը իբրև «կորած գանձ գտնելու և սովորելու» նպատակով հանգամանքներով: Ուստի և՛ գրաբարը իր արժեքավոր կողմերով կարող է ոչ թե փոխարինել, այլ նպաստել, դարկ տալ գրական աշխարհաբարի մշակմանն ու հետագա կատարելագործմանը:

1.5.3. Ա. Ղարիբյանը հիշյալ հոդվածում անդրադառնում է Մ. Նալբանդյանի տեսական այն հայացքներին, որոնք վերաբերում են լեզվի հասարակական գործառությունների, ազդի և ազդային լեզվի փոխհարաբերության հարցերին: Առանձին հարց է «գրապաշարի» ընթացքում մեծ դեմոկրատի գրաված դիրքի բնութագրումը: Այստեղ հետաքրքրողը գրաբարի արժեքավորման և աշխարհաբարի մշակման հարցում (նրա օգտագործման առումով) Նալբանդյանի հայտնած տեսական տեսքերի ճիշտ գնահատությունն է:

ա) Ա. Ղարիբյանը իրավամբ գտնում է, որ Մ. Նալբանդյանը որքան էլ իբրև նոր ժամանակների ընդհանուր գրական լեզու նախընտրում է գրական աշխարհաբարը և պայքարում նրա իրավունքների

հաստատման և տարածման համար, այնուամենայնիվ իսպառ չէր մերժում գրաբարը: Նա գտնում էր, որ, ըստ Ա. Ղարիբյանի ճիշտ արժեքավորման, «նոր լեզվի մշակութային համար պետք է անպայման օգտագործել գրաբարը, որովհետև հին լեզուն ժողովրդի անցյալի կուլտուրան է, որն իր մեջ ունի հենց մեր ժողովրդի կողմից ստեղծած բաղմաթիվ արժեքներ, որոնք կարող են ծառայել նոր լեզվի կառուցման գործին»⁸⁶:

բ) Ամփոփ ձևով գնահատվում են Մ. Նալբանդյանի՝ գրաբարի հնարավորությունների օգտագործման մասին ունեցած տեսակետները, որոնցում շեշտը դրվում է նոր ժամանակների լեզվական պահանջները բավարարելու, օգտագործման դեպքում զգուշավորություն հանդես բերելու, հատկապես բառերն ու սճերը վերցնելու և այլ հանգամանքների վրա:

գ) Ոչ միայն հայոց լեզվի նոր շրջանի առանձին վիճակների փոխհարաբերության, այլև ընդհանրապես լեզվի տեսության հարցերում, ըստ Ա. Ղարիբյանի համոզիչ գնահատության, Մ. Նալբանդյանը հանդես է բերում ճիշտ մոտեցում, քանի որ այդ հարցերում նա «կանգնած էր ճիշտ մատերիալիստական դիրքերում»⁸⁷:

1.5.4. Ս. Ղազարյանի հիշյալ հոդվածը ևս Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական հայացքների համառոտ բնությանը նվիրված ուշագրավ աշխատանքներից է:

ա) Այստեղ նույնպես ուշադրության արժանի է այն, որ հին գրական հայերենը և նրանով ստեղծված գրականությունը Մ. Նալբանդյանի կողմից արժանացել են լուրջ ուշադրության, դրանց նկատմամբ նա ունեցել է խոհուն վերաբերմունք: Հատկապես խիստ արժեքավոր է Ծղարի գրաբարի և հայ գրականության առումով նրա արտահայտած գաղափարները:

բ) Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական հայացքները Ս. Ղազարյանի կողմից քննվում են հիմնականում «Հաղագս հայկական մատենագրության», «Առաջաբան «Թափառական հրեա»-ի», «Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթերի», «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխման փորձ» երկերում առաջադրված այն գաղափարների հիման վրա, որոնք, ըստ էության, կաղմում են Մ. Նալբանդյանի տեսական, լեզվագիտական հիմնարկին դրույթների հիմքը:

գ) Ինչպես ժամանակի հայ իրականության, այնպես էլ հայոց լեզվի հարցերի նալբանդյանական գնահատությունը Ս. Ղազարյանի կող-

մից արժեքավորվում է ռուս առաջավոր գործիչների համապատասխան հայացքների առնչությամբ. «Մ. Նալբանդյանը ռուս XIX դարի պրոգրեսիվ գործիչների նման, լեզվի տեսական և գործնական հարցերը չէր անջատում միմյանցից, լեզվական յուրաքանչյուր կոնկրետ երևույթ քննում էր տեսական լայն ընդգրկումով և ամենաբարդ տեսական հարցերից անում էր գործնական հղրակացություններ: Օգտագործելով լեզվաբանական գիտության նվաճումները և հատկապես ռուս գիտնականների տեսակետները՝ ռուսաց լեզվի տեսության և պատմության մասին, նա գիտականորեն ապացուցում էր աշխարհաբարի անհրաժեշտությունը, ուրվագծում նրա մշակման ու կատարելագործման ուղիները: Դրան ղուգընթաց նա հիմնավոր և հետևողականորեն տեսակետներ է մշակում լեզուների նշանակության, հասարակական կյանքում նրանց կատարած դերի, լեզուների զարգացման, գրաբարի և աշխարհաբարի գոյացման ու փոխհարաբերությունների և այլ հարցերի մասին»⁸⁸: Ըստ այսմ, Մ. Ղազարյանը անդրադառնում է Մ. Նալբանդյանի այն հայացքներին, որոնք վերաբերում են գրական աշխարհաբարին նախապատվություն տալու, այն մշակելու, գրաբարյան և բարբառային հարկավոր տարրերով հագեցնելու խնդիրներին, գրանց իրագործման իրական ուղիներին:

դ) Այնուհետև, խոսվում է մեծ դեմոկրատի լեզվագիտական հայացքների և լեզվական գործեկակերպի [պրակտիկայի] անհակասական, ներդաշնակ կապի մասին, ըստ որում «Մ. Նալբանդյանը գրական հայերենի մշակումը չէր պատկերացնում նաև առանց գրաբարի իրողությունների օգտագործման: Սակայն այս դեպքում էլ նա պահանջում էր գրաբարից վերցված լեզվական փաստերը ենթարկել գրական հայերենի օրենքներին»⁸⁹:

1.5.5. խ. Սարգսյանի հիշյալ աշխատությունը նվիրված է Մ. Նալբանդյանի՝ լեզվի և մասնավորապես հայերենի վերաբերյալ հայացքների, ամբողջությամբ վերցված, պատմական-գրական վերլուծությանը: Դիրքը գրված է ռուսերեն, և առաջին անգամ միութենական ընթերցողին են ներկայացվում հայ հեղափոխական-դեմոկրատի լեզվագիտական հայացքները:

ա) Առանձին ուշադրություն առարկա են ոչ միայն «Հաղագս հայկական մատենագրության», «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխման փորձ» աշխատությունները, այլև, առանձին գլուխներով ներկայացվող, գրաբարի հանդեպ աշխարհաբարի ունեցած առավելության, նրա կա-

յունացման, մշակման և հարստացման խնդիրների շուրջ Մ. Նալբանդյանի հայտնած տեսականորեն ճիշտ և գործնականորեն իրագործելի տեսակետները⁵⁰։ Դրանցից բացի, առանձին քննության են առնվում Մ. Նալբանդյանի գաղափարները գրաբարի [հին գրական հայերենի] սկզբնավորման, զարգացման և քայքայման հարցերի վերաբերյալ։

բ) Ինչպես նկատելի է, նոր շրջանի գրաբարի հարցերը այս աշխատության մեջ, բնականաբար, արծարծվում են միայն այն դեպքում, երբ խոսվում է աշխարհաբարի հետ կապված նալբանդյանական հայացքների մասին։ Այդ հարցերը շոշափվում են սոսկ պատմական-գրական վերլուծության հայեցակետից, առանց լեզվական համապատասխան երևույթների կոնկրետ քննության նպատակադրման։

1.5.6. ա) Ա. Մարգարյանի հիշյալ առաջին աշխատության մեջ Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը գնահատվում է երկու տեսակետից։ Ուշադրության առարկա են, նախ, Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական ընդհանուր հայացքները, այնուհետև՝ գրաբարի կամ աշխարհաբարի ընտրության [«գրապայքարի»], աշխարհաբարի մշակման, առանձին գրողների լեզվի բնորոշման, իր իսկ երկերում լեզվական սկզբունքների կիրառման հարցերում ունեցած ըմբռնումները։ Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս դեպքում, արեւելահայ գրական լեզվի պատմության սահմաններում, նյութի ընդգրկումը ամբողջական է, հիմնականում ուշադրով ու արժեքավոր՝ հատկապես հայոց լեզվի նոր շրջանի պատմության ամբողջացման առումով։

բ) Գրաբարի հարցերն այստեղ ավելի բիշ տեղ են զբաղեցնում, քան, իրոք, եղել են Մ. Նալբանդյանի հայացքների և ըմբռնումների ծիրի մեջ։ Այնուհետև, նոր շրջանի գրաբարը, նրանով իրենց երկերը գրած կամ թարգմանություններ արած հեղինակները [Մխիթարյաններ, գրաբարի կողմնակից զանազան հոսանքների ներկայացուցիչներ] անխտիր, հավասարապես դիտվում են իբրև Մ. Նալբանդյանի կողմից գրեթե միշտ և անհաշտորեն քննադատված, մերժված գործիչներ։ Այս իրողությունը Մ. Նալբանդյանի՝ գրաբարի, նրա կողմնակիցների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի անտարորոշ, նույնիսկ միաժամանակյա գնահատության և միակերպ բնութագրման արդյունք է։

Բավական հատկանշական է, օրինակ, աշխարհաբարի մշակման հարցում Մ. Նալբանդյանի ըմբռնումներից մեկի արծարծումն ու գնահատությունը. «Ի հակադրություն և ի տարբերություն 50—60-ական թվականներին աշխարհաբարի մշակման բոլոր ուղղությունների, Մ.

Նալբանդյանը իր լեզվագիտական գործունեության ղարգացման ընթացքում ու նրա շնորհիվ ստեղծում է միանգամայն նոր տեսություն, որի համապատասխան «նոր լեզուն պիտի նայվի և մշակվի ինֆնուրույնաբար առանց ամենևին հին լեզվից խպնելու [խափանվելու— Ա. Մ.], առանց գավառական բարբառների կամ օտար լեզուների ազդեցությանց ստրկանալու» [տողատակին՝ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 167—Վ. Հ.]: Իսկ սա նշանակում է, հայ ազգային գրական լեզվի մշակումը պիտի տարվի ոչ թե գրաբարի կամ որևէ բարբառի ազդեցության տակ, ոչ թե կենդանի լեզուն գրաբարի հետ պատանքելու ուղիով և ոչ էլ օտար լեզուների խառնուրդով, այլ պիտի մշակվի իր իսկ միջոցներով, իր «նոր ծլած ձևերի», «թարմ և կերպարանագործության վրա» գտնվող տարբերի կատարելագործման միջոցով, ինքնուրույնաբար»³¹: Դժվար չէ նկատել, որ Մ. Նալբանդյանի տեսականորեն ճիշտ և գործնականում կիրառելի ըմբռնումից բխող առաջարկը հատկապես վերաբերում է աշխարհաբարի մշակմանը՝ «ինֆնուրույնաբար առանց ամենևին հին լեզվից խպնելու» [իմա՝ «ամաշելու. բարկանալու, զայրանալու» և ոչ թե՝ «խափանվելու»—Վ. Հ.], որն Ա. Մարգարյանի կողմից դիտվում է իբրև «գրաբարի ազդեցության տակ», «կենդանի լեզուն գրաբարի հետ պատանքելու ուղիով» մշակում: Եվ, ըստ այդմ էլ, Մ. Նալբանդյանի ճիշտ ըմբռնման գնահատության մեջ անտեսվում է աշխարհաբարի մշակման գործում գրաբարին հատկացված դերը:

գ) Դրաբարի հարցերը մասնակիորեն շոշափվում են նաև Ա. Մարգարյանի հիշյալ երկրորդ աշխատության մեջ: Այն, այս անգամ, ամբողջովին նվիրված է Խ. Աբովյանի լեզվագիտական հայացքներին, «գրապաշարի» հիմնադիր լինելու խնդրին, այլև մեծ լուսավորչի լեզվի քննությունը:

դ) Աբովյանի լեզվագիտական ընդհանուր հայացքները քննվում են և գնահատվում արևելահայ գրական լեզվի դիրքերից: Դրաբարի գնահատության, գրաբարի և գրական աշխարհաբարի փոխհարաբերության հարցերում Աբովյանի ունեցած տեսականների արժեքավորմանը գրեթե ուշադրություն չի դարձվում:

ե) «Դրապաշարն», ըստ Ա. Մարգարյանի, արդասիք է տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական հարաբերությունների, որտեղ, իրավամբ, Աբովյանը դիտվում է իբրև առաջադիմական պաշարի կողմնակից գործիչ: Ա. Մարգարյանը Աբովյանին համարում է «դրապաշ-

քարի» մեծ հիմնադիր. նրա «հայացքները կաղմում են գրաբարի դեմ և աշխարհաբարի օգտին ծնունդ առած դիտակցական այն պայքարի տեսական ելակետը, որի հիմնադիրը հենց ինքը՝ Աբովյանն է»⁹²:

դ) Աբովյանի՝ աշխարհաբարով գրված երկերի լեզուն դիտվում է իրրև իր ժամանակի հայերենի մշակման վկայություններից մեկը, որի հետադոտման անհրաժեշտությունն, ըստ Ա. Մարգարյանի ճիշտ գնահատության, դգացվում է ոչ միայն ինքնին վերցված, այլև արեւելահայ գրական լեզվի պատմության ուսումնասիրության առումով:

է) Աբովյանի գրաբար հայերենով շարադրված երկերը լեզվական րննության առարկա չեն դառնում: Ինչպես գիտենք, իր երկերը շարադրելով գրական արեւելահայերենով, գրաբարով և բարբառով [եթև ոչ նաև՝ ուսերեն, գերմաներեն], Աբովյանը հետապնդում է կոեկրետ, ավելի հասկանալի լեզվական տարրերակով հաղորդակցվելու նպատակ, այլ կերպ՝ նկատի է առնվում այն, թե տվյալ երկը շարադրելիս հեղինակը ի՞նչ ընթերցողի է նկատի ունենում կամ իր երկը ո՞ւմ է ուղղում:

Ձ. ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԻ ԳՐԱՐԱՐԻ ԵՆԹԱԾՐՋԱՆՆԵՐԸ

2. 1. Ընդհանուր դիտողություն.—Նոր շրջանի գրաբարի ենթաշրջանները առանձնացնելուց առաջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքները:

ա) Լեզվի պատմության շրջանաբաժանման հիմունքները, ըստ էության, լեզվի և նրանով հաղորդակցվող հանրության պատմության փուլերին համապատասխան գործառական առանձնահատկությունների տեղաշարժերով պայմանավորված համակարգային փոփոխություններն են⁹³: Լեզվի հին և նոր շրջանների տարբերակման հիմքում դնելով լեզվի քերականական կառուցվածքի տարբերությունը, Մ. Նալբանդյանը ժամանակին գտնում էր, որ «նոր լեզվի հնից գլխավոր և հիմնական տարբերությունը էպպես հիմնված է բանի [խոսքի—Վ. Հ.] կաղմության վրա, բաղդասության և ձևերի վրա»⁹⁴:

բ) Եթև լեզվի պատմության շրջանների անցումը պայմանավորված է լեզվի ողջ համակարգի մեջ կատարվող տեղաշարժերով, ապա միևնույն շրջանի ներսում հանդես եկող ենթաշրջանների պարբերացումն ամենից առաջ հինվում է լեզվի առանձին համակարգերում տեղի ունեցող փոփոխությունների վրա: Առանձին շրջանի ներսում են-

թաշրջանները ենթադրում են զարգացման համեմատաբար կարճատև գործընթաց, որտեղ բառապաշարի փոփոխություններն ավելի շոշափելի են, քան, ասենք, քերականական տեղաշարժերը⁵⁵:

գ) Նոր շրջանի գրաբարի պատմությունն աչքի է ընկնում արտաքին որոշակի հանգամանքներով, բնութագրվում է լեզվական կոնկրետ առանձնահատկություններով, որոնց անդրադառնում ենք առանձին ենթաշրջանների մասին խոսելիս:

Նոր շրջանի հայերենի պատմության շրջանաբաժանմամբ դրադված հեղինակներից Ա. Այտընյանը, Հ. Աճառյանը, Ա. Ղարիբյանը և Գ. Սևակը գրեթե չեն անդրադառնում գրաբարին⁵⁶: Ի. Զահուկյանի շրջանաբաժանման մեջ⁵⁷ հատկանշական է հայերենի առանձնահատկությունների, լեզվի զարգացման գործում այն կրող ժողովրդի հասարակական-քաղաքական և մշակութային առաջընթացի խաղացած դերի հաշվառումը: Գրաբարը նկատի է առնվում նոր գրական լեզվի շրջանաբաժանման հարցերը ամբողջական ձևով կառուցելու, նրա «ֆունկցիաների շրջանակը և զարգացման ու մշակման ընթացքում կրած փոփոխությունները» ընդգրկելու, այլև նոր շրջանում գործառուղ գրաբարը արտալեզվական չափանիշներով բնութագրելու տեսակետից⁵⁸:

դ) Նոր շրջանի գրաբարի ենթաշրջանները առանձնացնում ենք Գ. Զահուկյանի կողմից կատարված շրջանաբաժանման հիման վրա: Գրական աշխարհագրարի պատմության առաջին երկու ենթաշրջանների՝ «վաղ աշխարհագրարի ենթաշրջանի [XVII դ. սկզբներից մինչև XIX դ. կեսերը]» և «երկճյուղ աշխարհագրարի ենթաշրջանի [XIX դ. կեսերից մինչև 1920 թ.] Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը» համեմատությամբ, մինչև ԺԹ դ. վերջերը, գրաբարի զարգացումը, մեր կարծիքով, ենթադրում է երեք ենթաշրջան:

2. 2. Գրաբարի լատինատիպ «մշակման» և լատինաբանության հաղթանախման ենթաշրջան [1601—1779 թթ.]. Այս ենթաշրջանը ընդգրկում է երկու փուլ՝ ԺԷ դ. և ԺԸ դ. սկզբներից մինչև 1779 թ.: Այս ենթաշրջանը Գ. Զահուկյանի կողմից բնութագրվում է հետևյալ ընդհանուր գծերով. «XVII դարում և XVIII դ. առաջին կեսում տիրապետող լատինաբանության ներկայացուցիչները իրենց արհեստական նորամուծություններով և գրաբարը կանոնավորելու ռացիոնալիստական փորձերով էլ ավելի խորացրին գրաբարի և կենդանի-խոսակցական լեզվի միջև եղած անդունդը: XVIII դ. կեսերից, հատկապես Չամչյանի քերականության հրատարակությունից [1779 թ.] լատինաբանությունը դադարում է գոյություն ունենալուց»⁵⁹:

Առաջին փուլում շարունակվում է գրաբարի լատինաբան ուղիղ-նալիստական «մշակումը»: Դրվում են աստվածաբանական-դավանաբանական, մեկնողական ինքնուրույն և թարգմանական աշխատություններ, կազմվում լատինատիպ քերականություններ: Դրաբարի լատինաբան «մշակման» փորձերն ամբողջովին կարելի է բնութագրել: Իրոք հայերենի նկատմամբ դրսևորված արտալեզվական միջամտություն:

Երկրորդ փուլում ծավալվում է պայքար ընդդեմ լատինաբանության: Դրվում են գրաբարի լատինաբան նորամուծությունների հաղթահարման հիմքերը՝ ի հաշիվ համապատասխան ձևերի կրճատման և նվազեցման, ի շահ գրաբարի ինքնուրույն ուսումնասիրման, ինքնակա քերականությունների ստեղծման:

2.2.1. Առաջին ենթաշրջանը, տվյալ դեպքում՝ երկրորդ փուլը¹⁰⁰, բնութագրվում է հասարակական-քաղաքական և մշակութային զարգացման որոշակի կողմերով:

ա) Հայ ազգային ազատագրության հարցում եվրոպական միջամտության սնանկությունը 1701 թ. հանգեցնում է Ռուսաստանում օգնություն փնտրելու զաղափարին: Դրվում են ազգային ազատագրման, տնտեսական և մշակութային առաջընթացի նոր հիմքեր, բացվում նոր հեռանկարներ: Մինչև 1780 թ. հայ-ռուսական հարաբերությունները գնալով արմատավորվում են: Ռուսաստանում ստեղծվում են հայ մշակութի կենտրոններ, կրթական օջախներ, եկեղեցական և այլ կարգի հաստատություններ:

բ) 1717 թ. Մխիթար Սեբաստացու ջանքերով Վենետիկում հիմնվում է հայ մշակույթի կենտրոն, որը խաղալու էր, մեր կարծիքով, գրեթե նույն դերը, ինչ Եվրոպայում մինչ այդ եղած և հետագայում ստեղծված, հատկապես՝ նոր գրական լեզուների առանձնացման, կանոնավորման և մշակման հարցերով դբադվող ակադեմիաները¹⁰¹: Ի տարբերություն հիշյալ հաստատությունների պետականորեն ապահովվիճակի, Մխիթարյան միաբանությունը հանդիպում է Հոռմի պապական վերականգնության հաճախակի զգացվող տհաճ խստություններին:

գ) 1750-ական թթ. սկսած, ձևավորվում է հայ լուսավորական շարժումը: Հնդկահայ գաղութի մտավորականներ Հ. Էմինը, Մ. Բաղրամյանը, Շ. Շահամիրյանը ձևոնարկում են գաղափարական-քաղաքական հարցերին և յուրովի զարկ տալիս դրանց լուծման գործնական միջոցներին: Նրանք ստեղծում են ավանդույթ հիշյալ հարցերը հետա-

գալում ևս արժարժեալու, ազգային-ազատագրական պայքար բորբոքելու նպատակով:

դ) ՓՐ դ. կեսերից սկիզբ է առնում գրաբարի վերականոնավորման շուրջ տարվող պայքարը: Նոր շրջանում գործառուղ լեզվական տարբերակները, իրարից անկախ կամ միմյանց հարաբերակցված, կրում են արտաքին որոշակի միջամտություն՝ կապված ոչ միայն լատինարանության հաղթահարման, այլև գրաբարի կանոնավորման նմուշի ընտրության, հին ու նոր գրական լեզուների հակադրման հարցերում երկվան եկած սկզբունքների հետ:

ե) Այս փուլի բուռն ժամանակները 1750—70-ական թթ. են, երբ ըստ էության հաղթահարվում են լատինարան նորամուծությունները, տեսականորեն ամփոփվում է լատինաբանության դեմ ծավալված պայքարը: Միքայել Չամչյանը դնում է գրաբարի ինքնուրույն, «տեքստերի իսկական բանասիրական քննադատական-համեմատական ուսումնասիրության»¹⁰² հիմքերը, հավանաբար, անկախ Ֆ. Ա. Վոլֆից (1759—1824), որը ընդհանուր առմամբ համարվում է գիտական բանասիրության հիմնադիրը լեզվաբանության, այլև բանասիրության պատմության մեջ¹⁰³:

2.2.2. Առաջին ենթաշրջանի գրաբարը, կապված հիմնականում լատինաբանության հաղթահարման հանդամանքների հետ, բնութագրվում է զարգացման հետևյալ հատկանշական կողմերով:

ա) Արհեստականորեն ներմուծված ածանցների վերացում՝ համախոկումն [ԹԳՅԶ, 63] ~ խոկումն [ԹԳՅՆ, 39], ներհեղուլ [ԹԳՅԶ, 528] ~ հեղուլ [ԹԳՅՆ, 299], ածանցավոր բառի դիմաց պարզ բառի կիրառում՝ ստորանկանիլ [ԳԱ, I, էջ II] ~ գտանիլ [ԳԱ, II, էջ II], ածանցավոր խորթ ձևի փոխարեն գրաբարին բնորոշ ձևի օգտագործում՝ ստորահակիմ [ԹԳՅԶ, 235] ~ ի ստոր բերիմ [ԹԳՅՆ, 142], հաբալ-նանիմ խնդութամբ [ԹԳՅԶ, 235] ~ խնդութիւն զգեւում [ԹԳՅՆ, 142] և այլն:

բ) Հատինատիպ բարդ բառի փոխարինում գրաբարին բնորոշ առմամբ հարազատ բարդությանմբ կամ հարադրությանմբ՝ հրնուակցութիւն [ԳԱ, I, էջ II] ~ խնդակցութիւն [ԳԱ, II, էջ II], ընդդիմաբանել [ԹԳՅԶ, 234] ~ տալ պատասխանի [ԹԳՅՆ, 142], ընդդիմամարտիմ [ԹԳՅԶ, 234] ~ ընդդէմ դառնամ [ԹԳՅՆ, 141], այլև՝ գրաբարին բնորոշ պարզ բառով կամ բառակապակցությանմբ՝ նեղաստիմ [ԹԳՅԶ, 29] ~ տանջիմ [ԹԳՅՆ, 20], կենցաղաւարիլ [ԽՔ, I, 9] ~ կեալ [ԽՔ, II,

17], ջերմեռանդալէս [ԹԳՅՀ, 568] ~ եռանդեամբ [ԹԳՅՆ, 336], օրինակ կենդանաբար [ԹԳՅՀ, 61] ~ կենդանի օրինակ [ԹԳՅՆ, 38] և այլն:

գ) Գոյականական ձևերի մեջ ի հայտ եկած խորթությունների օտարում, ընդ որում՝ անեղականների Բ-ի, այլև մոռացության մատնված հոգնակերտ մյուս մասնիկների վերականգնում՝ կեան [Զեռ. 6922, 28] ~ կեանք [ԱԿՅԱ, 28], մարդիկ (ԳԱ, I, 21) ~ մարդիկ [ԳԱ, II, 23], ներգոյականում ըն կամ և մասնիկի անտեսում՝ գրաբարյան համարժեքի վերականգնման նպատակով՝ ըն սովում [ԹԳՅՀ, 61] ~ ի քաղց [ԹԳՅՆ, 38], ըն ծառաում [ԹԳՅՀ, 61] ~ ի ծառաւ [ԹԳՅՆ, 38], ըն ցրտութեան [ԹԳՅՀ, 61] ~ ի ցուրտ [ԹԳՅՆ, 38], ըն մերկութեան [ԹԳՅՀ, 61] ~ ի մերկութիւն [ԹԳՅՆ, 38], նայսմիկ կենցաղում [ԹԳՅՀ, 570] ~ յաստի կեանս [ԹԳՅՆ, 322], ածականների աստիճանակադմության մեջ գրաբարի ավանդական կանոնների պահպանում՝ մեծագոյն [ԽՔ, I, 6] ~ մեծ [ԽՔ, II, 15], լաւագունեղ [ԳԱ, I, էջ II] ~ լաւագոյն [ԳԱ II, էջ II] և այլն:

դ) Բայական ձևերի մեջ ներմուծված խորթությունների վերացում, ըստ որում՝ ավելորդ գոյականության անտեսում՝ ստեղծեցեալ իցեմք [ԽՔ, I, 11] ~ ստեղծեալ եմք [ԽՔ, II, 20], աղբերեցելոց [ԳՄ, I, էջ II] ~ բերեցելոց [ԳՄ, II, 14], ընքացի՛ր [ԹԳՅՀ, 29] ~ ընքա՛ [ԹԳՅՆ, 20], ներհեղեաց [Զեռ. 6922, 23] ~ եհեղ [ԱԿՅԱ, 24], ստորադասական անկատար անցյալ ժամանակաձևի օտարում՝ եղծանիցեիւն [ԳՄ, I, էջ II] ~ եղծցիւն [ԳՄ, II, էջ II], ա, ու խոնարհման բայերի անի մասնիկով կազմված կրավորականի շտկում՝ քողանի [ԹԳՅՀ, 51] ~ լինի [ԹԳՅՆ, 31], առնանի [ԹԳՅՀ, 50] ~ առնու [ԹԳՅՆ 31], և խոնարհման բայերի անկատար անցյալի խորթության մերժում՝ պանանքեէին [ԳՄ, I, էջ II] ~ պահանքեէին [ԳՄ, II էջ II], ելանեէին [ԳԱ, I, էջ III] ~ սխալեին [ԳԱ, II, էջ III] անուանեէին [ԳԱ, I, 1] ~ անուանեին [ԳԱ, II, 3] և այլն:

ե) Գրաբարին ընդհանուր առմամբ բնորոշ շարահյուսական երկվույթների վերականգնում, ըստ որում՝ լրացում-լրացյալ փոխհարաբերության մեջ մտցված գրեթե պարտադիր և «միակերպ» ետադաս 'ղոհոշղոհոտոց Լոյիտսո ղվմոժոմն 'նոյլն ղոմթիսղոմոթոտոց մվնոտ միավորների ազատ, գրաբարի ավանդական սկզբունքներին համաձայն շարադասության հաստատում՝ իրօք երկբայնօք [ԹԳՅՀ, 64] ~ յերկբաւոր ինչ [ԹԳՅՆ, 39], ի շալէն ուղղականէ [ՅՊԶ, 245] ~ ի յուղիղ շալէն [ՅՊՄ, 343], նախադասության մերձավոր անդամների պար-

անկաշկանդ համաձայնության կիրառում՝ համայնքի խորհուրդի և արամունքի [ԽՔ, I, 13—14] ~ ամենայն խորհուրդի և գործի [ԽՔ, II, 21], քննարդում ունեւ բեկանելում և մահկանացում [ԹԳՅԶ, 128—129] ~ ի մարդ տկար և մահկանացու [ԹԳՅՆ, 78], Բոյք շնորհիւ [ԹԳՅԶ, 235] ~ շնորհիւ Բո [ԹԳՅՆ, 142] և այլն:

դ) Նախադասության ողջ կառուցվածքի հետ կապված՝ բուն շարահասության մեջ հին գրական հայերենին բնորոշ սկզբունքների վերահաստատում, ըստ որի՝ անվանական և բայական բառակապակցությունների մեջ նկատվող պարտադիր, շարահասորեն խորթ կանոնների օտարում՝ «գաղղցրագունեղ հոգւոյդ Բոյ սրբոյ գտցեն մխիթարութիւն» [ԹԳՅԶ, 245] ~ «գաղղցր մխիթարութիւն սուրբ հոգւոյն գտցեն» [ԹԳՅՆ, 147], ամենայն վայելչութիւն մարմնական [ԹԳՅԶ, 245] ~ ամենայն մարմնական բերկրութիւն [ԹԳՅՆ, 147], ի լոյս ածեցեալ տպագրութեամբ և մաքրեցեալ ի սխալմանց գրչաց [ԳԱ, I, էջ II] ~ ի սխալմանց գրչաց մաքրեցեալ, և տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ [ԳԱ, II, էջ II] և այլն:

Այսպիսով, ԺԸ դ. սկզբից մինչև 1779 թ. գրաբարի զարգացումը պայմանավորված է արտաքին անմիջական և երկրորդաբար նպաստող հանգամանքներով, ինչպես նաև ներքին այն առանձնահատկություններով, որոնք ամենից առաջ առնչվում են լատինարան նորամուծությունների հաղթահարման հետ:

2.3. Գրաբարը առանձին ուսումնասիրելու և նոր գրական լեզու դարձնելու փորձերի ենթաշրջան [1779—1858 թթ.].—Այս ենթաշրջանը կա ընդգրկում է երկու փուլ՝ 1779—1811 և 1811—1858 թթ.: Այս առանձնացումը պայմանավորված է՝ ա) գրաբարի հանդիպ երևան եկած վերաբերմունքի տարբերությամբ, բ) հին գրական հայերենի օրինակով նոր շրջանի գրաբարի կանոնավորման հարցում իրարից վանաղանջող սկզբունքների առկայությամբ, կապված գրաբարի՝ իբրև նոր գրական լեզվի ընտրության և ընդհանրացման հարցում ի հայտ եկող տարակարծությունների հետ, գ) գրաբարի «մշակմամբ» զբաղված ուղղությունների՝ գրական աշխարհաբարի աշխուժացմանը, ընդհանրացման ու միահեծան գրական լեզվի աստիճանի բարձրանալուն տարրեր ժամանակներում զանազան շափերով նպաստելու հանգամանքով:

Այս ենթաշրջանում գրաբարի զարգացման նպատակով ի սպաս դրված արտալեզվական միջամտությունները Գ. Զահուկյանի կողմից բնութագրվում են հետևյալ կերպ. «...գրաբարի զարգացումն ընթա-

նում է երկու ուղղությամբ. մի ուղղությունը նպատակ էր դնում գրա-
բարի լիակատար ազատագրումը ոչ միայն լատինաբան նորամուծու-
թյուններից, այլև խոսակցական լեզվի ամեն մի աղբյուրությունից՝ կողմ-
նորոշվելով դեպի գրաբարի հնագույն նմուշները, ապա ավելի ուշ,
նկարագրվող շրջանի վերջերին, դեպի դասական գրաբարը: Այս ուղ-
ղությունը նշանակալից դեր է կատարում գրաբարի ուսումնասիրու-
թյան մեջ: Երկրորդ ուղղությունը, գալով շատ ավելի հնից, նպատակ
էր դնում ոչ թե գրաբարի հնագույն կերպարանքի վերականգնումը, այլ
նրա հարմարեցումը նոր ժամանակների կարիքներին և այն հնարավո-
րին չափ հասկանալի դարձնելը. այս ուղղության ներկայացուցիչները
առատորեն կերտում են բառեր ու տերմիններ, բառեր են փոխ առնում
շրջակա լեզուներից և կենդանի խոսակցական լեզվից, կամա թե ա-
կամա փոփոխություններ են մտցնում գրաբարի մեջ: Այս ուղղությու-
նը, կապված լինելով ավելի գործնական կարիքների հետ, զգալի չա-
փերով խախտում է գրաբարի դիրքերը և հող նախապատրաստում այն
հասկանալի գրական լեզվով փոխարինելու համար»¹⁰¹:

Դժվար չէ նկատել, որ այստեղ ղանազանվող ուղղությունների մեջ
ներկայացվում է հատկապես Մխիթարյանների գործունեությունը՝ կապ-
ված այս ենթաշրջանի տարբեր փուլերում գրաբարի «մշակման» ու
գրական ընդհանրացման հարցերում նրանց հանդես բերած փորձերի
գնահատության հետ: Մխիթարյանների համեմատությամբ գրաբարի
մյուս կողմնակիցների, իբրև այլ ուղղությունների ներկայացուցիչների,
փորձերն առհասարակ հեռու են խիստ հետևողական լինելուց:

2.3.1. Երկրորդ ենթաշրջանը բնութագրվում է հասարակական-քա-
ղաքական և մշակութային դարգացման հետևյալ կողմերով:

ա) Ավելի է խորանում հայ ազատագրական պայքարի գաղափարը,
որն առնչվում է անդրկովկասյան ժողովուրդներին ռուսական տերու-
թյան կողմից տրվող անմիջական օգնության հետ: Ռուսաստանի սահ-
մաններում գործող հայ հասարակական տարբեր խավերի ներկայա-
ցուցիչների կողմից ռուսական արքունիք ներկայացվող ազատագրա-
կան պայքարի ծրագրերը համընկնում են ռուսական տերության քա-
ղաքական այն ընդհանուր ծրագրին, որով նախատեսվում էր մուտք
դեպի Անդրկովկաս: Դա իրագործվում է Վրաստանի [1801 թ.] և Արև-
մելյան Հայաստանի [1828 թ.]՝ Ռուսաստանին միանալով: Իսկ մինչ
այդ և հետագայում ևս բացվում են մշակութային մեծ դեր ստանձնող
հայ կրթօջախներ՝ Աղաբաբյան դպրոցը Աստրախանում [1810 թ.], լա-
ղարյան ճեմարանը Մոսկվայում [1815 թ.], Ներսիսյան դպրոցը Թիֆ-

լիսում [1824 թ.], Գավառական դպրոցը Երևանում [1832 թ.], թեմական դպրոցները Երևանում [1837 թ.] և Շուշիում [1838 թ.], ինչպես նաև Հայաստանի տարբեր շրջաններում և գյուղերում: Հայկական տպարաններ են հիմնվում Պետերբուրգում [1781 թ.], Նոր Նախիջևանում [1790 թ.], Աստրախանում [1796 թ.]. «Երեք քաղաքներում գործած այս տպարանում մինչև XVIII դարի վերջը տպագրվել են շուրջ 50 անուն հայերեն գրքեր»¹⁰⁵, իսկ մինչ այդ, ինչպես գիտենք, տպարան էր բացվել էջմիածնում [1721 թ.], հետագայում՝ Մոսկվայում [1829 թ.]: Հրատարակվում են մի շարք պարբերականներ՝ գրաբար և աշխարհաբար¹⁰⁶,

բ) Արևելյան Հայաստանի հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի առաջընթացի տեսակետից նշանակալից երևույթ էր Երևվանի նահանգի ստեղծումը (1849 թ.) Արևելահայ մշակույթը վերելք է ապրում Բիֆլիսում: Արևմտահայ հատվածում ղգալի դեր են խաղում Պոլսի և Զմյուռնիայի մշակութային հաստատությունները: Աղգային-դեմոկրատական նոր գաղափարներով տոգորված մշակութային նոր միջոցառումների է ձեռնարկում հատկապես հնդկահայ գաղութը: Եվ բնօրրանի տարբեր մասերում, և գաղթօջախներում մշակութային կյանքի նոր վերելքը այս կամ այն չափով իրագործվում է նաև գրաբար հայերենով երևան եկող տարբեր բնույթի գրականությունը, մամուլի ղանազան միջոցներով: Դպրոցներ են հիմնվում Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Վանում, էրզրումում, Կալկաթայում և այլն: Այստեղ լեզուների ուսուցման ընթացքում, բնականաբար, որոշակի տեղ է հատկացվում գրաբարին:

գ) Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունից տրոհվում է վիեննականը: 1772 թ. վենետիկցիներից երկուսը անցնում են Տրիեստ, 1803 թ. կաղմում առանձին, բայց նույնանուն միաբանություն և 1811 թ. հիմնավորապես հաստատվում Վիեննայում: Մխիթարյանները հիմնում են դպրոցներ տեղում, ինչպես նաև հայաշատ ղանգվածների շրջանում: Նշանակալից է Վենետիկի Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցի [1836 թ.] խտղացած ղերը: Մխիթարյանների տրոհումը արտաքին բնույթի տարակարծություններից ղատ պատճառաբանվում է նաև գրաբարի «մշակման» ու կանոնավորման, ըստ որում գրաբարով ավանդված գրականության բանասիրական, բնաղրագիտական հետաղոտության հարցերում ի հայտ եկած տարաձայնությունների խորացման և հետագա արմատավորման հետ կապված հանգամանքներով: Դրաբարի

«մշակման» ու կանոնավորման հարցերում տեղի է ունենում յուրատեսակ «գրապայքար»՝ ծառայած մխիթարյան երկու ուղղությունների գիտական-բանասիրական գործունեության ճանապարհին:

դ) ԺԹ դ. սկզբներից մինչև 50-ական թթ. վերջերը «գրապայքարի» հին գրական հայերենը նոր գրական հայերենով փոխարինելու շուրջ ծագող տեսական և գործնական բուռն հակառակությունների ժամանակն է, թեև այն սկսվում է ավելի վաղ՝ ԺԸ դարի կեսերից, և որոշ դեպքերում հասնում հաջորդ դարի 70-ական թվականները: Այս հարցի շուրջ ծավալված «գրապայքարը» Գ. Զահուկյանը բաժանում է երկու շրջանի՝ ԺԸ դ. կեսերից մինչև 1858 թ. և 1858 թ. մինչև 1870-ական թթ.: «Առաջին շրջանի հիմնական հարցը գրաբարը իբրև անհասկանալի գրական լեզու նոր գրական հայերենով փոխարինելու հարցն է, բայց դեռևս որոշակիորեն չի դրվում նոր գրական լեզվի զարգացման ու մշակման ուղիների հարցը»¹⁰⁷:

2.3.2. Երկրորդ ենթաշրջանի գրաբարը, կապված հիմնականում այն առանձին ուսումնասիրելու և նոր գրական լեզու դարձնելու փորձերի հետ, աչքի է ընկնում հետևյալ հատկանշական կողմերով: Դրանք ակներևաբար բացահայտվում են միևնույն երկի գրաբար թարգմանությունների լեզվական տվյալների համեմատությամբ:

ա) Հնչյունական տարբերություններ, որոնք ավելի ակնառու են օտար բառերի պրադարձության մեջ, ընդգրկում են հատկապես պայթական բաղաձայնները, երբեմն որոշ ձայնավորներ և ձայնորդներ. agatis [BPV, 43]~ակատիս[ՆՊՎ, 46], ակաթիք[ՊՊՎ, 34], ականթՎՊՎ, 52], Achille [FAT, 129. հուն. Ἀχιλλ(λ)εὺς~Աշիլլե [ՅՊԹ, 137], Աքիլլեա[ՅԱՏ, I, 237], Աքիլլեա[ՅԱՏ, II, 273], Bossuet[BHU, 1]~Պոսիլե[ՊՎԱ, 1], Բոսուետ [ԲՏՊ, 1], Tebes[FAT, 15, 16]~Թեպե [ՅՊԹ, 27], Թեբայիզ [ՅԱՏ, I, 56. ՅԱՏ, II, 43] Madagascar(BPV, 6)~Մատակասկար[ՆՊՎ, 6], Մատակասքար[ՊՊՎ, 5. ՎՊՎ, 12], Pigmallo[FAT, 33. հուն. Πυγμαλίων]~Փիկմալիոն[ՅՊԹ, 42], Պիգմալիոն [ՅԱՏ, I, 81], Պիգմալիոն[ՅԱՏ, II, 74], ալլև՝ Պիկմալիոն[ՂՀԿ, 162], Lycurgue, Solon[LRR, 28]~Լիկուրգոս, Սոլոն[ՂՀԿ, 79], Լիկուրգ, Սոլոն[ԼՌԿ, 29], Nabal[RA, 74]~Նաբալ[ԴԵ, 108], Նաբալ[ՌԴ, I, 1, ՌԴ, II, 196], Anchise[FAT, 1]~Անշիս [ՅՊԹ, 10], Անքիս[ՅԱՏ, I, 32. ՅԱՏ, II, 12], Bacchus(FAT, 79. հուն. Βακχέας)~Պաքքո[ՅՊԹ, 89]¹⁰⁸, Descartes[LRR, 31]~Դեսկարտես[ՂՀԿ, 112], Կարգես [ԼՌԿ, 34], Aceste [FAT, 1]~Ասեստ[ՅՊԹ, 10, ալլև՝ Աշեստ, 22], Ակեստես ՅԱՏ, I, 32], Ակեստ[ՅԱՏ, II, 12] և ալլև:

բ) Բառային տարբերություններ, որոնք հիմնականում կապվում են օտար այս կամ այն բառը, բառակապակցությունը հայերեն թարգմանելու հարցում հանդես բերված լեզվական ընդհանուր սկզբունքների և միտումների հետ: Ըստ որում նկատելի են բառերի և բառակապակցությունների տարբեր բնույթի զուգորդումներ, կիրառվում են նորակազմ և փոխառյալ բառեր, նոր բառակապակցություններ. *partie* | BHU, 5 | ~ մասն[ՊՎԱ, 11], *consul* | BHU, 62. հուն. *πρεσβυτερος* | ~ հիւպատոս[ՊՎԱ, 121], բրեշ[ԲՏՊ, 67], *air* | LRR, 31 | ~ այեր[ԶՀ, 112], երկին[ԼՌԿ, 34], *representer* | BPV, 61 | ~ կերպարանել[ՆՊՎ, 63], բերել[ՊՊՎ, 48], յանդիման առնել[ՎՊՎ, 71], *infortunée* | BPV, 61 | ~ վատբաղդ[ՆՊՎ, 63], տարաբաղդ[ՊՊՎ, 48], հեք[ՎՊՎ, 71], *anales* | BHU, 7 | ~ արձանագրութիւնք[ՊՎԱ, 15], մատնանք յիշատակաց[ԲՏՊ, 4], *abançon* | BPV, 61 | ~ մառօնութիւն[ՆՊՎ, 63], բողբալ լքեալ[ՊՊՎ, 49], լքումն[ՎՊՎ, 71], *tam* — *tami* | BPV, 60 | ~ ապարնկ[ՆՊՎ, 62], ծնողայ[ՊՊՎ, 48], սրինգ[ՎՊՎ, 70], *tamarin* | BPV, 29 | ~ բթուիկ[ՆՊՎ, 33], բթուենի[ՊՊՎ, 24], դամոն[ՎՊՎ, 38] *papayer* | BPV, 43 | ~ փոքրասել[ՆՊՎ, 46], սեխածառ[ՊՊՎ, 34], փայփայենի[ՎՊՎ, 52], *laborieur* | BPV, 43 | ~ ժրաջան[ՆՊՎ, 47], երկասեր[ՊՊՎ, 34], վաստակասեր[ՎՊՎ, 52], *maïs* | BPV, 52 | ~ մայիկ[ՆՊՎ, 52], եղիպտացորեն[ՊՊՎ, 41], եղիպտահատ[ՎՊՎ, 62], *calebasse* | BPV, 5 | ~ դղմենի[ՆՊՎ, 56], դաշխուրան[ՊՊՎ, 42], տաշա[ՎՊՎ, 63], *almanach* | BPV, 67 | ~ օրացոյց[ՆՊՎ, 66], տոմար/տունմար[ՊՊՎ, 52. ՎՊՎ, 76], *trompette* | RA, 138 | ~ փանդիռ[ԴԵ, 196], փող[ԹԴ, II, 258], *cruel* | RA, 139 | ~ գաբշագաւան[ԴԵ, 196], անողորմ[ԹԴ, II, 258], *trouble* | RA, 15 | ~ ամբոխումն[ԴԵ, 213], խռովութիւն[ԹԴ, II, 270] և այլն:

գ) Բառիմաստի տարբերություններ, որոնք հիմնականում կապվում են բառի՝ հայերենի նոր շրջանում ձևաբանական իմաստային նոր կիրառություն հետ. *noir* | BPV, 6. այստեղ՝ «սևամորթ մարդ» ~ հնդիկ[ՆՊՎ, 6. «սևամորթ»], քիսամորթ[ՊՊՎ, 5], խափշիկ[ՎՊՎ, 12], *Montagne des Trois Mamelles* | BPV, 38. *mamella* «ստինք. կաթնաղբյուր, տիտ» ~ Ծռասայրի լեռն[ՆՊՎ, 41. «երեք սայր՝ ծալր՝ եզր ունեցող»], Ծռասայրի լեռն[ՊՊՎ, 30. ՎՊՎ, 46] և այլն:

դ) Բառակապակցության, հարադրության և դարձվածքի տարբերություններ, որոնք արդյունք են ոչ միայն լեզվական ընդհանուր սկզբունքների կիրառման, այլև գործառական-ոճական հնարավորությունների, երբեմն՝ անհատական հակումների իրականացման. *un jeune*

homme [BPV, 51]~այր ոմն չափահասակ [ՆՊՎ, 4], ոմն երիտասարդ [ՊՊՎ, 4], երիտասարդ ոմն [ՎՊՎ, 11], une jeune femme [BPV, 5]~մանկամարդ ոմն բամբիշ [ՆՊՎ, 4], ամուսին մանկամարդ [ՊՊՎ, 4], նորահարս [ՎՊՎ, 11], famille de paysans [BPV, 7]~գեղջուկ տուն [ՆՊՎ, 7], գեղջուկ տոհմ [ՊՊՎ, 6], ազգաւ անտոհմիկ [ՎՊՎ, 13], (յւ) fus [BPV, 10]~նեպ ետու [ՆՊՎ, 9], յայց ելի [ՎՊՎ, 8], poser ce fondament [BHU, 5]~հիմն արկանել [ՊՎԱ, 11], հիմն դնել [ԲՏՊ, 1], il fit mourir [BHU, 66]~կարնէ ի կենաց [ՊՎԱ, 129], ետ սպանանել [ԲՏՊ, 73], Egypte [LRR, 16]~Եգիպտացոց աշխարհ [ՂՀԿ, 37], Եգիպտոս [ԼՌԿ, 13], Nii [LRR, 16]~Նեղոս գետ [ՂՀԿ, 37], Նիլոս [ԼՌԿ, 13], interroger [BPV, 61]~հարցումն առնել [ՊՊՎ, 48], հարցուածս առնել [ՎՊՎ, 71], répondre [BPV, 61]~առնել պատասխանի [ՆՊՎ, 61], տալ պատասխանի [ՊՊՎ, 48], պատասխանել [ՎՊՎ, 71], bonne réception [BPV, 62]~քաղցր ասպնջականութիւն [ՆՊՎ, 62—63], հիւրառէր ասպնջականութիւն [ՊՊՎ, 49], հիւրընկալութիւն [ՎՊՎ, 71], mariage heureux [BPV, 62]~բարեբաւասիկ միաւորութիւն [ՆՊՎ, 64], երջանկաւեա ամուսնութիւն [ՊՊՎ, 49], երջանիկ հարսանիք [ՎՊՎ, 71] և այլն:

և) Զեարանական տարրերություններ, որոնք արդյունք են հին գրական հայերենի զուգահեռ ձևերից մեկին կամ մյուսին հետեւելու, օտար ազդեցությանը տուրք տալու, ժամանակի լեզվական մյուս տարրերակների ինչ-ինչ ձևեր ինքնաբերաբար մեջտեղ հանելու հանգամանքների. նաւընջով [ՆՊՎ, 56]~նաւնջիւ [ՊՊՎ, 42], անանասօֆ [ՆՊՎ, 56]~անանասիւ [ՊՊՎ, 42], Տաւկուինեայ [ԼՌԿ, 29]~Տաւկինու [ՂՀԿ, 79], (il la) laissa [BPV, 6]~թողեալ [ՆՊՎ, 5], եթող [ՊՊՎ, 5, ՎՊՎ, 12], d'Europe [BPV, 9]~Եւրոպիոյ [ՆՊՎ, 8], Եւրոպայ [ՊՊՎ, 71, ՎՊՎ, 15], défendaient [BPV, 61]~չետուն թոյլ [ՆՊՎ, 62], ի բաց մեքծէին [ՊՊՎ, 48], մեքծեալ ի բաց [ՎՊՎ, 70], remplissait [BPV, 61]~ելից [ՆՊՎ, 63], լնոյր [ՊՊՎ, 48], լցեալ [ՎՊՎ, 71], (les) jours [RA, 75, ալլէ 100]~օրեր [ԳԵ, 109, ալլէ՝ 145], աւուրք [ՌԳ, 197, ալլէ՝ օր. 222], deviendrait [RA, 104]~ունել լնանիլ [ԳԵ, 150, փխ. լնուլ], լնուլ [ՌԳ, 197], (qu'on) prépare (<préparer) (RA, 127)~(այս) հոնդեքան [ԳԵ, 182, փխ. հոգն.՝ քով], (այս) հոնդեքանք [ՌԳ, 248] և այլն:

դ) Շարահյուսական տարրերություններ, որոնցից առավել հասկանշական են բաղադրիչների համաձայնության, խնդրառության և շարադասության հետ կապվածները. premiere partie [BHU, 5]~մասն առաջին [ՊՎԱ, 11], առաջին դպրութիւն [ԲՏՊ, 1], Je connaissais

Marguerite [BPV, 9] ~ «ծանօթ էի ես Մարգարիտայ» [ՆՊՎ, 8], «հա-
նաչի ես զՄարգարիտ» [ՊՊՎ, 7], «ծանօթ իսկ էր ինձ Մարգարիտ»
[ՎՊՎ, 13], tirée de lui [BHU, 5] ~ «ի կողից հորա առեալ» [ՊՎԱ,
11], «ամգստին է նմանե լեալ» [ԲՏՊ, 1], il aimait beaucoup et dont
il était également aimé [BPV, 5] ~ «զոր խանդակաբ իմն սիրեր սի-
րով. յումմե ևս ոչ նուազ կարողին էր սիրեցեալ» [ՆՊՎ, 5], «զոր
յոյժ սիրեր եւ սիրիւր ի նմանե» [ՊՊՎ, 4], «զոր յոյժն սիրեր և սի-
րելի յոյժ էր նմա» [ՎՊՎ, 11]. He qu'on! tout se disperse et suit sans
vous repondre [RA, 109] ~ «կալաբան եմ, ցըրուին, փախչին ամենե-
քին» [ԳԵ, 157], «Զի՞նչ է այս. ցրուին՝ եւ ոչ պատասխանի անգամ
տան» [ՌԳ, II, 231], Vous changez de couleur, princesse! (RA, 146)
~ «Տիկին, հատաւ գոյն երեսացդ» (ԳԵ, 207), «Տիկի՛ն. այլագունիս»
[ՌԳ, II, 265] և այլն:

Այսպիսով, զարգացման երկրորդ ենթաշրջանում, անհամերաշխ
լեզվագործունեության կտրուկ պայմաններում, գրաբարը ի հայտ է բե-
րում զանազան տարբերություններ, որոնք արդյունք են այն մշակե-
լու միտումով արված փորձերի անմիասնականության, գրական նոր-
մավորման հարցում եղած հակոտնյա հայացքների առկայացման, հին
գրական հայերենի լեզվական տարբեր հնարավորություններին հետե-
վելու սկզբունքների իրականացման:

2.4. Գրաբարը գրական աշխարհաբարի մեջ ներմուծելու փորձերի
ենթաշրջան [1858—1900 թթ.].—Այս ենթաշրջանը ևս պայմանակա-
նորեն ընդգրկում է երկու փուլ՝ 1858—1870 և 1870—1900-ական թթ.:
Այս առանձնացումը պատճառաբանվում է հետևյալ հանգամանքներով:
ա) Փոխվում է գրաբարի և գրական աշխարհաբարի փոխհարաբերու-
թյան բնույթը: Գրական աշխարհաբարը դառնում է գերակշռող լեզվա-
կան տարբերակ: Մինչև 1858 թ. կապված «գրապայքարի» հետ¹⁰, իր
ավարտին է հասցվում գրաբարը գրական աշխարհաբարով փոխարի-
նելու հարցի լուծումը, այնուհետև [1858 թ. հետո]՝ երևան է դալիս
նոր գրական լեզվի զարգացման ուղիների հարցը, որի մեծման ընթաց-
քում գրաբարը սկսում է զիջել իր դիրքերը: բ) Առաջին փուլում տեղի
է ունենում գրաբարի հաղորդակցական գործառնությունների շեշտակի
անկում, իսկ երկրորդ փուլում՝ մեկուսացում: Նրանով գրավոր հաղոր-
դակցվողների շրջանակը հետզհետե նեղանում է: Ծանրության կենտ-
րոնը Վենետիկի Մխիթարյաններն են, որոնց համեմատությամբ մշա-
կութային մյուս կենտրոնները գրեթե տեղի են տալիս¹¹: գ) Նրկրորդ
փուլում ավելի շոշափելի է գրական աշխարհաբարի ազդեցությունը:

Դա ամենից առաջ արդյունք է գրական աշխարհաբարի գերակշռող տարրերակ դառնալու գործընթացի: Մյուս կողմից, գրաբարը ձգտում է իր ժառանգորդական և նոր պայմաններում ձեռք բերած ու կատարելագործած տարրերով ներառելու գրական աշխարհաբարի մեջ: Ըստ այդմ, գրաբարը ոչ միայն շարունակվում է ինքնին, այլև աստիճանաբար և բնականորեն ներմուծվում գրական աշխարհաբարի մեջ՝ նպաստելով նրա գրական հետագա նորմավորմանն ու կատարելագործմանը:

2.4.1. Երրորդ ենթաշրջանը բնութագրվում է հասարակական-քաղաքական և մշակութային առաջընթացի հետևյալ կողմերով:

ա) ԺԹ դարի երկրորդ կեսը հայ իրականության մեջ ընդհանուր առմամբ նշանավորվում է ֆեոդալական հետամնաց հարաբերությունների քայքայման և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման գործընթացով: Դա ընդգրկում է հատկապես 50—60-ական թթ., զրսեորվում արևելահայ և արևմտահայ հասարակական տարբեր հոսանքների մեջ, որոնցից ամենաառաջադիմականը հեղափոխական-դեմոկրատական և ազգային-դեմոկրատական հոսանքներն էին¹²: Պայքարն ըստ էության ընթանում էր հնի և նորի միջև, տարածվում հայ իրականության գրեթե բոլոր ոլորտներում: 60-ական թթ. սրվում է հայ ազգային-ազատագրական պայքարը, ելույթներ են լինում արևմտահայության տարբեր շրջաններում¹³: Մշակույթի առումով դա պայքար էր նաև գրաբարը աշխարհաբարի մեջ ներմուծելու համար:

բ) 1860—70-ական թթ. ցարական Ռուսաստանը ձեռնարկում է բուրժուական բարեփոխությունների, որոնք անդրադառնում են անդրերկրկասյան, մասնավորապես հայ հասարակական, քաղաքական և մշակութային կյանքի վրա: Վ. Ի. Լենինի կողմից դա բնութագրվում է հետևյալ կերպ. «Եթե մի ընդհանուր հայացք ձգենք ռուսաստանյան պետության ամբողջ կացութաձևի փոփոխման վրա 1861 թվականին, ապա անհրաժեշտ է ընդունել, որ այդ փոփոխությունը եղել է քայլ ֆեոդալական միապետությունը բուրժուական միապետության վերածելու ուղղությամբ: Այդ ճիշտ է ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական տեսակետից»¹⁴: Արևմտահայության շրջանում որոշակի պայքար է ծավալվում ազգային բանահավերքային ձևերի և պատահով¹⁵: ԺԹ դարի երկրորդ կեսին ձևավորվում է հայ բանավոր դասակարգը, որը, լինելով անդրերկրկասյան և համառուսական պրոլետարիատի հեղափոխական ջոկատներից մեկը, կազմում է հայ աշխատավորության հեղափոխական պայքարի շարժիչ ուժը՝ հանուն հասարակական կյանքի հեղաշրջման:

դ) 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը թե՛ բաշկանյան և թե՛ կովկասյան ճակատներում ավարտվում է Ռուսաստանի հաղթանակով: Հայ ժողովրդի կյանքում ուրվագծվում է զարգացման նոր հեռանկար, ուստի և՛ Ռուսաստանի նկատմամբ երևան եկած համակրանքի պայմաններում ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերվում ազատաբեր պատերազմին¹¹⁶: Ազատագրվում են հայկական որոշ շրջաններ, նախատեսվում է արևմտահայության տնտեսական և իրավական կյանքի բարեփոխություն¹¹⁷: Հետագայում, եվրոպական մեծ տերությունների հանդես բերած անհոգի վերաբերմունքը խոր հիասթափություն է առաջացնում հայ իրականության մեջ:

դ) ԺԹ դարի 80-ական թթ. նոր վերելք է ապրում հայ ազդային-ազատագրական շարժումը: Ինքնուրույն պայքարի նպատակով կազմակերպվում են ազատագրական-հայրենասիրական զանազան խմբակներ, որոնք ձգտում են պայքարի միասնականության, թեև ներքին տարածայնությունների պատճառով այն դառնում է անիրագործելի: Տնտեսական կյանքի անմխիթար վիճակը սրում է աշխատավորական զանգվածների հակակրանքը դեպի իշխող խավերն ու շահագործող փոքրամասնությունը: Տեղի են ունենում գյուղացիական բողոքներ ու ցույցեր, որոնք գործում են նեղ, ոչ արմատական խնդիրների լուծմանը ծառայող ծրագրերով, և նման տրամադրությունը հնարավոր է լինում կանխել ոչ մեծ ջանքերի գործադրմամբ:

ե) ԺԹ դարի 90-ական թթ., եվրոպական տերությունների աշառու շահագրգռության պայմաններում տեղի է ունենում արևմտահայ հատվածի քաղաքական մեծ ստորացումը, որը հայ ժողովրդին կանգնեցնում է ֆիզիկական չգոյության վտանգի առաջ: Երևան են գալիս ապրստամբական ընդվզումներ, ինքնապաշտպանական բուռն հերոսամարտեր, ուր ժողովրդի ազատագրման հարցի լուծումը չի պսակվում վերջնական հաջողությամբ: Այս շրջանում կազմակերպվում են մարքսիստական խմբակներ, որոնք միասնական և ինտերնացիոնալ առողջ պայքարի շնորհիվ ծավալվում և արմատավորվում են հայ իրականության մեջ: Եվ հետագայում համառուսական աշխարհաստան հեղափոխության ճանապարհով է, որ հայ ժողովուրդը փրկվում է օրհասական վիճակից, և նրա կյանքում բացվում են զարգացման նոր հորիզոններ:

դ) ԺԹ դարի երկրորդ կեսին, քաղաքական և տնտեսական կյանքի անբարենպաստ պայմաններում ակնառու առաջընթաց է տեղի ունենում գիտության և մշակույթի բնագավառներում: Նախկինում հիմնված և իրենց գործունեությունը այս կամ այն չափով շարունակող մշա-

կութային կենտրոնների կողքին բացվում են նորերը: Ալեքսանդրապոլում և Բաքվում սկսում են գործել Արդության [1871 թ.] և Հռիփսիմյան [1874 թ.] օրիորդաց դպրոցները: Էջմիածնում հիմնվում է Գեվորգյան ճեմարանը [1874 թ.], Կ. Պոլսում միավորվում «Դպրոցասիրաց արևելյան ընկերությունը», Վանում բացվում են Հ. Երամյանի դպրոցը [1873 թ.], մեկ այլ վարժապետանոց [1879 թ.], այլև՝ Կենտրոնական վարժարանը [1883 թ.]: Հայտնի են նաև Նոր Նախիջևանի և Բևսարաբիայի թեմի հայկական դպրոցը [1880 թ.], Կարինի Սանասարյան վարժարանը [1881 թ.], Նոր Նախիջևանի օրիորդաց դպրոցը [1882 թ.]: 1885 թ. որոշակի հրահանգով փակվում են Կովկասի հայկական եկեղեցական ծխական դպրոցները, որը տևում է մեկ տարի: Այնուհետև, Կ. Պոլսում բացվում է կենտրոնական վարժարան [1886 թ.], Արմաշի վանքում՝ եկեղեցական բարձրագույն ուսումնարան [1889 թ.] և այլն: Կրթական գործում հանդես է բերվում մշակութային մեծ եռանդ և նվիրվածություն: Հետաքրքրական է ուսուցման գործընթացում հին թե նոր լեզվով դասավանդելու շուրջ եղած պայքարը, որում նկատելի է հայ լուսավորիչների խաղաղած դերը¹¹⁸:

է) Որոշակի առաջընթաց է ապրում գիտությունը, ակնառու հաջողության են հասնում արվեստի տարբեր ճյուղերը, գրականությունը և մամուլը: Արևելահայ մշակութային կյանքը զրավում է առաջատար դիրք: Մշակութային նոր կենտրոններ գրեթե չեն հիմնվում: Այս ենթաշրջանում նախընտրվում է գրական աշխարհաբարը և հոգ տարվում նրա մշակման ուղիների մասին: Գերակշռությունն անցնում է գրական աշխարհաբարին, սակայն ընդհանուր առաջընթացի մեջ որոշակի դեր ունի նաև գրաբարը¹¹⁹: Տպագրված գրաբար հրկերը, մամուլը իրենց քանակով զիջում են աշխարհաբար տպագրվողներին¹²⁰: Գրաբար գրականությունը հետապնդում է զուտ մշակութային և գիտական նպատակ: Ըստ որում բնագիտության տարբեր ճյուղերին, հայ իրականությանն ու նրա շրջակա միջավայրին, ժողովրդի քաղաքական և մշակութային անցյալին, նրա գեղագիտական դարգացմանը նվիրվող ուսումնասիրությունները աչքի են ընկնում նոր ժամանակի ըմբռնումներին համապատասխանող բառապաշարով և տերմինաբանությամբ: Գրաբար գեղարվեստական գրականությունը մեծ մասամբ թարգմանական է: Բնորոշ է գրաբար գեղարվեստական թարգմանությունների վերստին թարգմանումը գրական աշխարհաբարով:

2.4.2. Երրորդ ենթաշրջանի գրաբարն աչքի է ընկնում լեզվական հետևյալ հատկանշական կողմերով:

ա) Շարունակվում է գրաբարի գործադրման հարցում հղած այն տարածայնությունը, որն առկա էր նախորդ ենթաշրջանում՝ կապված ոչ միայն գրաբարի գրական «մշակման» հարցում առաջացած ուղղությունների, այլև միևնույն ուղղությանը հարող, սակայն տարբեր նախասիրություններ ունեցողների լեզվագիտական սկզբունքների կիրառման հետ: Այս ենթաշրջանում ևս դա հիմնավորվում է միևնույն երկի տարբեր թարգմանությունների հնչյունական, բառապաշարային, ձևաբանական և շարահյուսական տարբերություններով. Խտալ՝իա [ՓՏԳ, I, 11] ~ Խտալ [ՓՏԳ, III, 21], Պատուրկի [ՓՏԳ, I, 18] ~ Պատուրկի [ՓՏԳ, II, 7], Խուսէ ի շիրմաց [ՓՏԳ, I, 7] ~ Խոյս ի շիրմաց տալ [ՓՏԳ, II, 73] ~ տալ ի նըսիմ շիրմաց Խոյս [ՓԳ, III, 12], յԱղդուական քաղաքից [ՓՏԳ, I, 8] ~ յԱբղուական անձաւոց [ՓՏԳ, II, 74] ~ յԱղդուական ծերայից [ՓՏԳ, III, 14], Հելլեսպոնտոսի [ՓՏԳ, I, 18] ~ Ելլեսպոնտեայ [ՓՏԳ, III, 22], դանայեցւոց [ն. տ.] — դանայեանց [ն. տ.], ի տապան [ՓՏԳ, I, 7] ~ ի մէջ շիրմաց [ՓՏԳ, II, 73] ~ դամբարանացըն [ՓՏԳ, III, 11], աստուածունի [ՓՏԳ, I, 7] ~ դիցունի [ՓՏԳ, II, 73] ~ դիցանոյշ [ՓՏԳ, III, 12], ալլակերայէ [ՓՏԳ, I, 7, ՓՏԳ, II, 73] ~ յեղափոխէ [ՓՏԳ, III, 12], «նաւալ՝իւզն առադաստեալ ընդ այն անդունդս առ Եւրիա՝ Տեսանէր ի լացնատարր աղջամըղջին՝ փալլատակունս» [ՓՏԳ, I, 11] ~ «նաւորդ ընդ ծովն ընդ այն, քերեալ առ Եւրիաւ անցաւոր Փալլատակունըս տեսանէր ընդ լացնատարրը խաւար» [ՓՏԳ, II, 77] ~ «Առ Եւրիաւ քերեալ ընդ ծովն այն նաւորդ Փալլատակունս հայէր ի մութ թղփայորդ» [ՓՏԳ, III, 22] և այլն:

բ) Գրական աշխարհագրաբայից եկող լեզվական ներթափանցումները, որոնք նկատվում էին նաև նախորդ ենթաշրջանում, այստեղ ավելի են ստվարանում, կազմում են առանձին որակ: Դա վերաբերում է հատկապես հնչյունների տառադարձմանը, բառապաշարային, ձևաբանական և շարահյուսական երևույթներին. կոնտրավար [ԲԻ, 11], Տանդէ [ն. տ., 47], Պոգաշչիոյ [ն. տ., 49], բաղում անգամ ի կիրճս ալս զայր [ՓՏԳ, III, 20], անցորդ մենիկ հրծծիւնս ընդ այն լըսէ ոչ [ն. տ., 13], բանդեռանս [< փանդիոն, ՏԱ, 1], մանկիկ մ'եմ ես՝ չ'երկրնչիս [ն. տ., 3], հաւսաբ [ՔԱ, 8], բիւղեայ [փխ. բիւրեղեայ. ն. տ., 18], տընիկ սիրունիկ [ն. տ., 32], մենիկ մըքնիկ [ն. տ., 44], սիրտ իմ ի թալթալ [ն. տ.], նաւկներոյ [ԱԸԵ, 9], քաղաքանի և գիւղաստան [ն. տ., 39], Գայ հասանի օրիորդիկն ի դաշտէն, Խուրձ ի թիկին խոտեղէն [3ԼԶ, 31], ողբերէն [ՎԱԼ, 5], լալօն [«Ձեն քեզ փոյթ աղիո-

դորմ դառնակակիծ մօր լալօն»—ՄՆԹ, 20], գարնցան [«գարնանա-
ցան»—ԱՏՀ, 18], աշրնցան [«աշնանացան».—ն. տ.] և այլն:

գ) Կիրառվում են օտար բառեր և տերմիններ հայերեն համարժե-
քի իմաստը բացատրելու և ընդհանրացնելու նպատակով. ազատագիր
[իքլախ. ՄՊԿ, 31], հրամանագիր [բիլէտ. ն. տ., 143], հրամանատար
կամ ինքնակալ [Imperador, ԿՅԴՊ, էջ 11], զուկ կամ զումարակ
[լէգէովն. ն. տ., 7], դաշնակ [piano], վին [violino], բանդեռն [viola],
զավին [violoncello], բամբ (contrabasso) (հինգն է՝ ՄՆԴԴ, էջ III),
զնդածաղիկ [Հոտալ. pello di peve. էՀԲ, 14], եղևգաքար հրային
[obsidiane. ԱՏՀ, 12], կապուտակն առողիկ ալպեան [aster alpinus.
ն. տ., 19], մեծածաղիկ փղինիկ [elephas orientalis. ԱՇ, 11] և այլն:

դ) Դրաբար բնագրերի որոշ մասում կիրառվում են բարբառային-
խոսակցական տարբերակին հատկանշական բառեր և ձևեր, որոնք լեզ-
վի պատմության առումով տարածված և հայտնի իրողություններ են,
սակայն գրաբարի համար ոչ այնքան սովորական: Դրանք նկատվում
են հատկապես հայկական միջավայրի և հասարակական տարբեր հա-
րաբերությունների նկարագրությանը նվիրված երկերում: Նման բա-
ռերի և ձևերի կիրառությունը հիմնականում հետապնդում է տվյալ
երևույթը տեղայնացված, ավելի կոնկրետ ձևով մեկնաբանելու նպա-
տակ: Օրինակ՝ «առ ի լինիլ յիշատակ հոգույ իւրում և ծնօղացն իւրոց
հանգուցեալ հօրն ասրէր [փխ. յաղբէր] Ումանէսին» [ՆԴԱ, 191],
«լըսես զկոփին մըրճոյ, զհլւսան ըգխիզար» [ՅԼՀ, 33], «սանդուխ
[փխ. սանդուղ] երկրէ յերկինս եղեալ» [ՆԴԱ, 33]: Այսպես նաև՝
բարբման—ՅՊՆՁ, 49, բարբմանիչ—ն. տ., 50, բարբմանութիւն—ն. տ.,
5, 36, մրսգրբաց [Հմրսգրթ]—ԴԼ, 109, ջամբէ [«ճանապարհել»]—
ԽԷՆ, 33 և այլն¹²:

ԳՐԱՐԱՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

1. ԳՐԱՐԱՐԸ ՈՐՊԵՍ ԳՐԱՎՈՐ ԼՆՁՈՒ

1.1. Ընդհանուր դիտողություն.— Հայերենի նոր շրջանում գրաբարը հանդես է գալիս հաղորդակցական որոշակի գործառնություններով, սերտորեն առնչվում է գրական աշխարհաբարին, մասամբ՝ ժամանակի բարբառներին, ըստ անհրաժեշտության՝ օտար լեզուներին:

ա) Նոր շրջանի հայերենի պատմության կարևորագույն հարցերից է գրաբարի՝ իբրև գրավոր լեզվի հանդես գալը: Լինելով նոր շրջանում գործառնող հայերենի գրավոր տարբերակներից, ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարը որոշակիորեն արտացոլում է ժամանակի հասարակական, քաղաքական և մշակութային կյանքը:

բ) Որպես գրավոր լեզու, զարգացման արտաքին հանգամանքների բերումով, գրաբարը նախ գործառում է մեծ ակտիվությամբ, այնուհետև իր դիրքերը աստիճանաբար զիջում է գրական աշխարհաբարին: Իսկ պայմանավորված է տվյալ հանրության ազգային նոր լեզվի գրականացման ու ընդհանրացման գործընթացով: «Այս պրոցեսը XIX դ. կեսերին հանգեցնում է նոր գրական լեզվի՝ գրաբարի դեմ տարած հաղթանակին. նոր գրական լեզուն [գրական աշխարհաբարը] արտամղում է գրաբարը և դառնում միակ գրական լեզուն՝ այդ լեզվին հատուկ բոլոր գործառնություններով: Այս ընթացքում, ինչպես նկատելի է, գրաբարը գործառապես մերթ աշխուժանում է, մերթ՝ զրկվում իր իսկ ~ նեցածից: Հետագայում այն ավելի է մեկուսանում և գրեթե ամբողջո կն դուրս մղվում գրական աշխարհաբարի կողմից. գրաբարի չկաս. ամբ հետաքրքրությունը դառնում է սոսկ գիտական նպատակների հրագործման միջոց:

գ) Գրաբարի և գրական աշխարհաբարի համատեղ գործածության պայմաններում գրաբարը ոչ միայն հարստանում է ինքնին, այլև նպաստում գրական աշխարհաբարի առաջընթացին: Նրա բառապաշարի որոշակի մասը, օրինակ, կենսականորեն մասնակցում է գրական աշխարհաբարի հարստացմանն ու գործառական ակտիվացմանը: Այդուհանդերձ, գրաբարը զարգանում է արհեստականորեն. նրա մշակումը տեղի է ունենում կոնկրետ «նորմաների» օրինակով, ենթարկվում ավանդական, տարբեր բնույթի շափանիշների իրագործման:

դ) Զարգացման տարբեր ենթաշրջաններում գրաբարը ի հայտ է բերում կառուցվածքային, գործառական յուրահատկություններ, այլև գրական աշխարհաբարի հետ հարաբերակցության տարբեր աստիճաններ:

Առաջին ենթաշրջանում գրաբարն իր [գրավոր] հաղորդակցական գործառություններով գերակշռում է գրական աշխարհաբարին, որոշ իմաստով ազդում նրա վրա: Այսպես, Ժէ—ԺԲ դդ. հեղինակների նշած «քաղաքացիական հայերենը», Գ. Զահուկյանի ձիշտ բնութագրմամբ, «ենթարկված էր և գրաբարի ազդեցությանը», այլև՝ «նրա և գրաբարի գործառությունների հարաբերությունը մոտավորապես նույնն է, ինչ նախորդ շրջանում միջին գրական հայերենի և գրաբարի գործառությունները»²:

Երկրորդ ենթաշրջանում թեև ավելի է խորացվում գրաբարի «մշակումը», սակայն հաղորդակցման տեսակետից գերակշռությունը թերվում է դեպի գրական աշխարհաբարը, իսկ նրանց փոխազդեցությունը գրեթե հավասարվում է: Այդուհանդերձ, գրական աշխարհաբարով տպագրված գրքերը շարունակում են քանակապես զիջել գրաբար գրքերին³:

Երրորդ ենթաշրջանում գրական աշխարհաբարը հասնում է միահեծան տիրապետող լեզվի աստիճանի, որի պայմաններում գրաբարը սկսում է ազդվել գրական աշխարհաբարից, կիրառվել խիստ սահմանափակ հաղորդակցման ոլորտներում:

1.2. Ժամանակաշրջանի առաջնությունը գրաբար երկերում.—ԺԲ—ԺԹ դդ. հայ իրականության մեջ նշանավորում են գրական-մշակութային առաջընթացի մի շրջան, որն սկիզբ է առնում Ժէ դարում: Այդ առաջընթացը ի հայտ է բերում զարգացման արտաքին գործոններով պայմանավորված առանձնահատուկ դեբեր:

ա) Մշակութային առաջընթացը կրում է եվրոպական երկրներում

և Ռուսաստանում տեղի ունեցող համապատասխան վերելքի ազդեցությունը: Եվրոպական և արևելյան երկրներում ստեղծվող մշակութային կենտրոնները, անկախ արտաքին անբարենպաստ պայմաններից, մեծ թափ են հաղորդում բնօրրանում ձեռնարկվող միջոցառումներին: Գրական-մշակութային բոլոր կարգի միջոցառումները բխում են աշխարհի ճանաչողության նոր խնդիրներից, կրում են ընդհանուր ռացիոնալիզմի, այլև ուշ վերածնունդի կնիքը՝ ի հակադրություն միջնադարյան սխոլաստիցիզմի և սահմանափակության: Գրականության և լեզվի հարցերում առաջ են քաշվում լուսավորական, դեմոկրատական մոտեցումները, որոնք ելակետ են ընտրում ժողովրդավարական լայն դանգավածները՝ «հարիր հազարի» շահերն ու պահանջները, մշակվում են իրականության գեղարվեստական ճիշտ արտացոլման, լեզվական պարզ ու հստակ վերարտադրման նոր ձևեր ու սկզբունքներ: Մ. Մեբելյանի հետևյալ դիտողությունը ճիշտ է բնութագրում նոր շրջանի ոչ միայն գրական-մշակութային առաջընթացը, այլև գրաբարի և գրական աշխարհաբարի գործառությունների ժամանակային փոխհարաբերությունը. «...19-րդ դարու ձգտումը, նույնպես և գրաբար գրականությունը բնական շարունակությունն են նախորդ երկու դարերի: Այն, ինչ որ 17-րդ դարն սկսել էր և որ այդ և հաջորդ դարում շատ դանդաղ կերպով և մեծ ընդհատումներով էր առաջ գնացել բուն երկրի մեջ, 19-րդ դարն ստանում է իբրև ժառանգություն և ավելի հաջող հանգամանքների մեջ ավելի արագ է առաջ տանում ու զարգանում: Անցած դարու նոր գրականության սկիզբն, ուրեմն, 17-րդ դարու շարժման մեջ պետք է տեսնել և ոչ 18-րդ դարու մեջ: Եվ որովհետև 19-րդ դարու գրաբար գրականությունը կարելի չէ բաժանել աշխարհաբար գրականությունից, քանի որ առաջինն յուր գրական խնդիրներն ավանդում է երկրորդին և լինում է ժամանակ, գրաբարից աշխարհաբարին անցման շրջանում, երբ միևնույն մարդիկը երկու լեզուն ևս, հինը և նորը, բանեցնում են,— ապա մեր նոր գրականությունը սկսվում է 17-րդ դարում, և այս վերջին երեք դարերը շարունակություն են միմյանց: 17-րդ դարն է միայն, որ շարունակող չէ նախորդին, այլ միայն վերածնող»¹:

բ) Ժ. դ. մշակութային վերելքը բուռն կերպով առաջ է գնում հետադաշում՝ հատկապես Ժ. դ., երբ Ռուսաստանի կազմի մեջ մտած հայ ժողովուրդը թևակոխում է իբրև ազգ ձևավորվելու փուլը: Ժ. դ. սկզբներից հայ հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքը դրվում է շրջադարձային հունի մեջ. մի կողմից՝ ազատագրական պայ-

բարի իրականացման հարցում ռուսական կողմնորոշումը, մյուս կողմից՝ հայ ժողովրդի հոգևոր զարգացմանը ծառայելուն կոչված Մխիթարյանների, պոլսահայ մտավորականության, հնդկահայոց ծրագրերի ձեռնարկումը, անկախ որոշ դժվարություններից, հետագայում մշակույթի առումով պսակվում է հաջողությամբ⁵:

դ) ԺԹ դ. 1-ին կեսին հայ ժողովուրդը այդ ասպարեզներում ունենում է կարևոր ձեռքբերումներ: Պարսկական գերիշխանությունից նրա արևելյան հատվածի ազատագրումը իրականանում է 1828 թ.: Այդ իրադարձության պրական արտացոլումներից է «Նկարագրութիւն գաղթականութեան ի Պարսկաստանէ ի Ռուսաստան» [Մոսկվա, 1832] գիրքը:

դ) Մխիթարյանների միաբանությունն իր գործունեությամբ սկսում է շարժել մշակութային մյուս կենտրոնների եռանդը: Մխիթար Սեբաստացու գործի ամենապատշաճ գնահատությունը թերևս տվել է Մ. Նալբանդյանը. «Տասնևութերորդ դարու գործակատարությունը, հայկական դպրությունը վերակենցաղելու համար կատարվեցավ Մխիթար Սեբաստացու ձեռքով: Այս ականավոր մարդը, Վենետիկի Մխիթարյան ընկերության հիմնադիրը ղանազան շափով ու կշռով մեծարվում էր այս և մյուս կողմից: Ոմանք համարում են նորան մի մեծ արդյունավոր, համաշխարհական պատմության պատկանավոր մարդ, որ յուր ազգի գրավոր հիշատակարանքը դուրս է փորել հնության ավերակների տակից և յուր աշակերտների ձեռքով բացել է հայերի համար նոցա մայրենի լեզվի և դպրության ժանգոտած դուռը, ոմանք համարում են նորան անհավատարիմ, վատթար որդի, որ, բաժանվելով յուր մայրենական եկեղեցուց, միացել է օտար ազգի ու կրոնի հետ և այդպես եղել է յուր ազգին ոչ թե արդյունավոր, այլ վնասաբեր ևս, այլ և շար ու թունավոր պոտոտների պատճառ ապագայումը: Այս երևելի Մխիթարը արժանի է մեր առանձին ուշադրությանը և նորա վաստակքը իրավունք ունին պահանջելու մեղանից մի անկողմնապահ սառն քննություն և արդարակշիռ հատուցումն»⁶: Մշակութային այդ կենտրոնի սեղմ պատմությանն է նվիրված, օրինակ, ենթադրյալ հեղինակ Եփրեմ Սեթյանի «Համառօտ նկարագիր Մխիթարեան միաբանութեան» [Վենետիկ, 1819] գիրքը:

ե) Այս դարերում ևս գրվում են գրաբար հայերեն ղանազան բովանդակության գրքեր, ստեղծվում է պարբերական մամուլ, որոնք կոչված են հայրենասիրության, այլև կրոնասիրության սերմանմանը, կասեցնելու նախկինում նկատվող անհարկի ազդեցությունը: Այդ նպա-

տակով վարկ է տրվում ինքնուրույն մշակույթի վարձացմանը, հոգևոր արժեքների վերհանմանը: Հին գրական հայերենի օրինակով, ըստ հնարավորին, նոր պայմաններում սրբագրվում և հրատարակվում են հայ մատենագիրների երկերը, ժառանգված բնագիտական, իմաստասիրական, կրոնական-եկեղեցական գրականության որոշակի մասը: Նույն ոգով գրվում են ինքնուրույն աշխատություններ, արվում նոր թարգմանություններ, որոնք արտացոլում են ժամանակի իրականությունը, վերջինիս կարևոր խնդիրները:

զ) Նախկինում հաստատված մշակութային աչքի ընկնող կենտրոնների կողքին հիմնվում են նորերը: Կարևոր երևույթ է, օրինակ, ինքնուրույն տպարանների հիմնումն ու գործադրումը նաև բնօրրանում: «XVIII դարում հայկական գրահրատարակչության նկատելի տեղաշարժ կատարվեց դեպի արևելք: Հայ գրքի ստեղծման ծանրության կենտրոնը Արևմտյան Եվրոպայից տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս և ապա հայկական տպագրությունը հաստատվեց մայր երկրում՝ էջմիածնում: Դա XVIII դարի երկրորդ կեսն էր, երբ հայկական գրահրատարակչությունը թափանցեց նաև Ռուսաստան և Հնդկաստան: Ապա՝ նախորդ երկու հարյուրամյակների համեմատ XVIII դարում շորս անգամ ավելի հայերեն գրքեր հրատարակվեցին»: Բաղմավան և հարուստ բովանդակությամբ գրաբար և աշխարհաբար գրականության հանդես դալը վկայում է այդ գործի հաջողությունը:

1.2.1. Առաջին ենթաշրջանում գրաբարը դործուն հաղորդակցական միջոց է: Դրաբար երկերի տպագրությամբ աչքի են ընկնում հատկապես Ամստերդամը, Կ. Պոլիսը, Վենետիկը, էջմիածինը, Մադրասը:

ա) Ամստերդամում Վանանդեցիները կազմում և տպագրում են զգալի թվով գրաբար գրքեր, լույս ընծայում անցյալի հեղինակների և իրենց աշխատությունները: Այստեղ ուշադրության առարկա են հատկապես Մատթեոս և Ղուկաս Վանանդեցիների «Բնաբանութիւն իմաստասիրական» [1702], Թովմաս Վանանդեցու «Յոգնադիմի իրողութեանց սահմանք» [1704], Ղուկաս Վանանդեցու թարգմանած «Պաշտօն աստուածային» [1704] գրքերը: Վանանդեցիների գրաբարը զերծ չէ լատինաբանությունից, կան բառային նորաբանություններ, բարբառային ներթափանցումներ, բնիկ և օտար տերմինների զուգահեռ կիրառություններ, նկատվում են շարահյուսական տարբերություններ:

բ) Մշակութային շարժումը համեմատաբար աշխույժ է Կ. Պոլսում, որտեղ գրաբար գրքերի հրատարակման գործը բավական արդյունա-

վետ է: Դրանք գերակշռում են աշխարհաբար գրքերին, իսկ դա վկայում է գրաբարի՝ դեռևս գործուն գրավոր լեզու լինելը, թեև այն գործառուում է հիմնականում կրոնական, մասամբ՝ «գրոց լեզվին» այս կամ այն չափով իրադեկ առևտրականների շրջաններում, դպրոցական ուսուցման բնագավառում և այլուր: Այդ պատճառով գրաբար գրքերը մեծ մասամբ ունեն կրոնական-եկեղեցական բովանդակություն: Այդպիսին են Գալուստ Ամասիացու «Լուսաշաւիղ» [1704], Հակոբ Նալյանի «Վէմ հաւատոյ» [1733], «Գիրք աղօթից» [1760], Գևորգ Մխլաշիմի «Գիրք վիճաբանութեան» [1737], Մանուել Սրմաքեշյանի «Լուծիչ տարակուսանաց» [1755] երկերը: Մխլաշիմը թարգմանում է Օգոստինոսի «Պահք առաջին քահանայից» [1734] աշխատությունը: Նույն բովանդակությունն ունեն «Գիրք մտածական աղօթից» [1701], «Սկիզբն գրոցս որ կոչի ժողովածու» [1710], «Տեսրակս որ կոչի պտուղ զրաջանութեան» [1733], Կոմիտաս Կոստանդնուպոլսեցու «Ոտնաւորք բանք» [1704], Հակոբ Շամախեցու «Գիրք աղօթից» [1760] գրքերը: Պատմագիտական-կրոնական բնույթի է Թովմա Ագուլեցու «Պատմութիւն ոտանաւոր չափիւր» [1734] գիրքը: Գեղարվեստական են Բաղդասար Դպրի և Պետրոս Ղափանցու երկերը¹⁰: Քերականական-բառարանագրական աշխատություններ են Բաղդասար Դպրի «Պարզաբանութիւն քերականութեան» [1736] գիրքը, այլև Արսեն Դպրի «Գիրք սահմանաց» [1749] բառարանը, որն ունի յուրատեսակ հանրագիտարանի արժեք: Կ. Պոլսում հրատարակված գրքերի լեզուն, աննշան բացառությամբ, զերծ է լատինաբանությունից, պարունակում է նոր փոխառություններ, ի հայտ է բերում խոսակցական լեզվի հետ՝ ժամանակի ընթացքում տարբեր չափերի հասնող առնչություններ:

դ) Ժամանակաշրջանի պահանջները յուրովի են բավարարվում վենետիկյան հրատարակություններում¹¹: Երևան են գալիս հին ու նոր թարգմանություններ, կրոնական-ուսուլածաբանական, բնագիտական-իմաստասիրական, ճարտասանական, ուսումնական, քերականական-բառարանագրական ինքնուրույն և մեկնողական աշխատություններ՝ գիտական կամ հանրամատչելի շարադրանքով, հաճախ հատորներ կազմող ծավալով: Ուշագրավ են հաշատուր էրզրումցու, Մխիթար Սեբաստացու, Մատթեոս Եվդոկացու, Ստեփանոս Ագոնցի, Աթանաս Մերասյանի, Վրթանես Ասկերյանի, Միքայել Չամչյանի գրաբար աշխատությունները: Նշելի են նաև Հովհաննես Պոնայի «Կերակուր քահանայից» [1760] երկը, այլև «Արհեստ փրկութեան» [ն. թ.] գիրքը:

Դրաբար-թարգմանության գործում մեծ ավանդ ունեն Պետրոս Թիֆլիսեցին, Ղուկաս Խարբերդցին, Հովհաննես Թոխաթեցին, Վրթանես Ասկերյանը, Հովհաննես Նիկոմեդացին, Սարգիս Սարաֆյանը, Պետրոս Մուհուպյանը, Զաքարիա Ակնեցին, Մարիամ Գարագաշյանը, Աթանաս Մերասյանը, Մխիթար Սեբաստացին, Հովհաննես Սեբաստացին: Նրանց թարգմանած գրքերն արտացոլում են ժամանակի հասարակական և մշակութային տրամադրությունները, նմուշ են գրաբարի վնասիկյան մշակման, կրում են հին շրջանի գրաբարի ընդհանուր ազդեցությունը: Այստեղ, իբրև գրավոր աղբյուրներ, օգտագործվում են Աղեքսանդր Կրոնավորի «Յարացոյց ասպաշխարողաց» [1731], Ֆրանչիսկոս Սալեզացու «Ներածումն առ ջերմեռանդ կեանն» [1748], «Պատմագիրք հոգւոյ հաւատացեալ ննջեցիլոց» [1724], «Դաշտիկ ծաղկալի» [1727], Անտոն Գովդիկի «Փիլիսոփայութիւն» [I թարգմ.՝ Չեռ. 2053, II թարգմ.՝ Ներածական մաս, 1751, հհ. 1—3, 1750], Դոմինիկոս Բոհուրսյանի «Խոկմունք բրիստոնէականք» [II թարգմ.՝ 1771]¹², Պողոս Սենեքյանի «Կրթութիւն ասպաշխարողի» [1751], Թոմա Աքվինացու «Խոստովանարան» [1727], Հովհաննես Կարմելիտականի «Խթան զղջման» [ն. թ.], Խաչատուր Էրզրումցու «Ներածումն առ բրիստոնէական կատարելութիւն» [1733], Ալբերտ Մեծի «Դրախտ հոգւոյ» [1729] աշխատությունները: Կրոնական բովանդակության երկերը երբեմն հետապնդում են ուսուցողական նպատակ, օրինակ՝ Մխիթար Սեբաստացու «Կրթութիւն աղօթից» [1718] գիրքը¹³:

Քերականական-բառարանագրական են Սեբաստացու «Քերականութիւն» [1730], «Հարցումն և պատասխանի դքերականութենէ» [1759], «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» [հհ. 1—2, 1749—1769]¹⁴, Զամչյանի «Քերականութիւն» [1779] աշխատությունները:

Ժամանակի լեզվական քաղաքականության հետ կապված գործնական հարցերը ճնշող մեծամասնությամբ իրենց արտացոլումն են գրտնում վնասիկյան գրաբար աշխատություններում:

դ) Մշակութային որոշակի առաջընթաց է նկատվում մայր հայրենիքում: Սիմեոն Նրեանցու ջանքերով էջմիածնում հիմնվում է տպարան, հրատարակվում նաև գրաբար գրքեր: Ուշադրության է արժանի, օրինակ, Սիմեոն Նրեանցու «Զբօսարան հոգեւոր» [1772] աշխատությունը:

ե) Ժամանակի հուզող խնդիրներն արտացոլող գրաբար գրքերով հայտնի է դառնում Մադրասը: Լույս են ընծայվում Մովսես Բաղրամ-

յանի «Նոր տետրակ որ կոչի Յորդորակ» [1772], Շահամիր Շահամիր-յանի «Դիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց» [1773] գրքերը¹⁵:

դ) Այս ենթաշրջանում, վերջապես, գրվում են պատմագրական երկեր, որոնք, սակայն, տպագրվում են հետագայում և խիստ արժեքավոր են ժամանակի կյանքն արտացոլելու տեսակետից: Նկատի ունենք Ստեփանոս Շահումյանի «Ընտիր պատմութիւն» [Վաղարշապատ, 1871], Աբրահամ Կրետացու «Պատմագրութիւն» [ն. տ., 1870, I տպ.: Կալկաթա, 1796], Աբրահամ Երեանցու «Պատմութիւն պատերազմաց» [Երևան, 1938], Եսայի Հասան Զալալյանի «Պատմութիւն» [Շուշի, 1839], Խաչատուր Զուղայեցու «Պատմութիւն Պարսից» [Վաղարշապատ, 1905] երկերը¹⁶:

1.2.2. Գրաբարի երկրորդ ենթաշրջանն ընդգրկում է մշակութային առաջընթացի բուն ժամանակներ: Ընդհանուր մտահոգության պայմաններում հասարակական տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ, մշակութային առանձին կենտրոնների գործիչներ հանդես են գալիս գիտության, գրականության և դպրոցական գործի հետ կապված խնդիրների լուծման տարբեր մոտեցումներով: Առաջնահերթ խնդիր է գրաբարի կամ աշխարհաբարի ընտրության հարցը, որին ագուցվում էին մյուս հարցերը: Գրաբար հրատարակված գրքերը պատկառելի թիվ են կազմում: Դրան ավելանում է գրաբար պարբերական մամուլը: Ավանդված գրաբար հուշարձանները հաստատում են, որ լեզվական այդ տարբերակը դեռևս հանդես է գալիս իբրև գործուն գրավոր լեզու¹⁷: Խոսակցական հիմքից կտրված լինելու պատճառով, սակայն, այն հետզհետե դեղնում է խոսակցական ամուր հիմքեր ունեցող, կայունացող և տարածվող գրական աշխարհաբարի կողքին: Դա որակական, էական հանգամանք է ի հակակշիռ քանակական գերազանցության: Երկրորդ ենթաշրջանում գրաբար գրքերի տպագրությամբ հայտնի են հիմնականում վեներտիկը, Վիեննան, Մոսկվան, Թիֆլիսը, Կ. Պոլիսը, էջմիածինը, Պետերբուրգը, Կալկաթան, Մադրասը, մասամբ՝ Փարիզը, Շուշին, Երուսաղեմը:

ա) Շարունակվում է վեներտիկյանների ծավալված գրական-մշակութային գործունեությունը: Նրանց գրական արտադրանքը բավական մեծ թիվ է կազմում: Այդ առումով Մ. Աբեղյանը, օրինակ, նշում է հետևյալը. «Նրանք հրապարակը լցնում են իրենց գրական աշխատանքներով և թարգմանություններով, ավելի շատ գրքերով, քան կարդացողներ կային, և շատ շատ ավելի, քան հասկացողներ»¹⁸:

Մխիթար Սեբաստացու, Ասկերյանի, Ադոնցի, Չամչանի երկերի մյուս մասը տպագրվում է այս հեթանոսականում: Ուշագրավ են ինճիհ-յանի, Ավետիքյանի, Թովմաճանյանի, Ավգերյանի, Բագրատունու, Մի-նաս Բժշկյանի, Եփրեմ Սեթյանի, Էդուարդ Հյուրմյուզյանի, Ալիշանի գրաբար ինքնուրույն և թարգմանական աշխատությունները: Դրանք ընդգրկում են ժամանակի գիտության և արվեստի զանազան բնագա-վառներ: Ժամանակի մշակութային պահանջներին բավարարող տարբեր բնույթի երկերով հանդես են գալիս նաև ուրիշ հեղինակներ: Այսպես, աստվածաբանական է հաշատուր Սյուրմեկյանի «Տոմարագիտութիւն» [1818] գիրքը: Ուսուցողական-ճանաչողական նպատակ են հետապնդում Եղիա Էնտաղյանի «Համառօտ պատմութիւն օղապարիկ գնտոյ» [1785], Սուքիաս Աղամալյանի «Թուաբանութիւն» [1791], Սահակ Պրոնյանի «Երկրաշափութիւն» [1794] և «Սուանկիւնաշափութիւն» [1810]¹⁹, Միքայել Տեր-Պատկանյանի [Րեստենի] «Բժշկականութիւն» [հ.հ. 1—2, 1822] աշխատությունները: Կլասիցիստական գրականության նմուշ է «Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց» [հ.հ. 1—3, 1852] ժողո-ւրածուն:

Զգալի է թարգմանական գրականության կշիռը: Վիթխարի գործու-նեություն են ծավալում հատկապես Ասկերյանը, Մ. Ավգերյանը, Հ. Ավգերյանը, Բագրատունին, Թովմաճանյանը, Էդ. Հյուրմյուզյանը: Նրանց թարգմանություններից բացի լեզվական հատուկ քննության առարկա են Բոսուեի «Խօսք ի վէպս աղգաց» [1841, թարգ.՝ Քերովբէ Աղնավուրյան], Ֆենելոնի «Արկածք Տելեմաքայ» [1826, թարգմ.՝ Մ. Զախչախյան, և 1850, թարգմ.՝ Էդ. Հյուրմյուզյան] գրքերի վենետիկ-յան թարգմանությունները:

բ) Վիեննայում տպագրված գրաբար գրքերը ևս բովանդակությամբ բազմազան են, բնույթով՝ ինքնուրույն կամ թարգմանական: Դրաբարի մշակման, ինքնուրույն վարդապետական ուղիների որոնման, լեզվական ավանդների ճշգրտման և գնահատության գործում որոշակի ավանդ ունեն Հովսեփ Դաթերճյանը, Անտոն Մատաթիա Դարապաշյանը, Պողոս Հովնանյանը, Վրթանես Չալբխյանը, Եփրեմ Չաքրճյանը: Վիեննական դպրոցի լեզվական քաղաքականության փաստացի քննության նպատա-կով ուշադրության հատուկ առարկա է, օրինակ, Բոսուեի «Խօսք վասն տիեզերական պատմութեան» [1841. թարգմ.՝ Դաթերճյան, Դարապաշ-յան, Դ. Հովնանյան] աշխատության թարգմանությունը: Այն թարգման-ված է «դասական գրաբարով»՝ ի հակադրություն վենետիկյան թարգ-

մանություն, այսինքն՝ նմուշ է «վիկեննական» և «վիկենտիկյան» գրաբար տարբերակների գոլգոթրական քննության: Նույն սկզբունքներով են թարգմանված նաև «Կիրոսի հրատու պատմությունը» [1848, թարգմ.՝ Դաթըրճյան], Կիկերոնի «Կատոն Երէց» [ն. թ., թարգմ.՝ Գաթըրճյան], «Ղեղիոս կամ Վասն բարեկամութեան» [1852, թարգմ.՝ Ե. Զադըճյան] երկերը:

գ) Մոսկվայում հրապարակված գրաբար գրքերը առաջին հերթին հետապնդում են կրթական նպատակ: Դրանցից են Աբրահամ Վաղարշապատեցու «Համառոտ քերականություն» [1827], Հարություն Ալամդարյանի «Համառոտ բառարան» [1821], Միքայել Սալլանյանի «Քերականություն» [1827] և «Հրահանգ ճարտասանութեան» [1836] գրքերը: Վերջինս Թեոդորոս Խատամյանի հետ լույս է ընծայում «Պատասխանիք առ անիրաւ զրպարտությունս» [1828] գիրքը: Երևան են գալիս գրաբար հրահանգներ, հիշատակագրություններ, գեղարվեստական, հրապարակախոսական երկեր, արվում թարգմանություններ: Դրանցից են, օրինակ, «Յիշատակարան կենաց եւ գործոց Լազարեան սոցմի», [1856], «Ծաղիկ գիտութեանց» [1819], «Կարգադրությունը հայկական ճեմարանին» [1830], «Յիշատակարան Յովհաննու Լազարեանց» [1859] գրքերը: Տպագրվում է «Մուգայք Արարատեան» [1829] չափածո ժողովածուն: Լույս է տեսնում Ստեփանոս Նաղարյանի «Յաղագս փորձական հոգեբանութեան» (1851) աշխատությունը²⁰, Այստեղ ուշագրության ենք առնում Ռասինի «Դոթոդիա» [1834, թարգմ.՝ Սարգիս Տիգրանյան] գիրքը՝ ի համեմատություն հետագա երկու թարգմանությունների: Վերջապես, նշանակալից երեւոյթ է, ինչպես նշել ենք, «Նկարագիր գաղթականութեան» [1832] գրքի թարգմանությունը:

դ) Թիֆլիսում տպագրված գրքերը համեմատաբար քիչ են: Ուշագրավ են Ներսիս Աշտարակեցու «Համառոտություն անցից» [1824], Մեսրոպ Թադիադյանի «Եղեբերգություն» [1838], Աբել Մսիթթարյանցի «Պատմություն մենաստանին Հառիճոյ» [1856], Սարգիս Զալալյանի «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան» [1858] գրքերը:

ե) Կ. Պոլսում հրատարակված գրականությունը ևս քիչ է: Պոլսահայ մշակութային շարժման առումով կարեւոր են Պետրոս Կոստանդնուպոլսեցու «Տեստական այս կոչի Քաղաքավարություն» [1787], «Դիրք մեծագին և պատուական ականց» [1807, թարգմ.՝ Գեորգ Պալատացի], Դրիգոր Փեշտամաճյանի «Կրթություն քաղաքավարութեան» [1929], Սերովբե Վիշենյանի «Բարոյական սկզբունք» [II տպ. 1846], Շմիտի

«Աղեքսանդր կամ Ռօպէնսոն գերմանացի» [1850, թարգմ.՝ Նիկ. Զորայան], այլև Մանուէլ Կյումուշխանեցու «Լուծ արմատոյն մերոյ» [1832], Պողոս Կաղզվանեցու «Յուպ քահանայից» [1792] գրքերը: Զուտ ուսուցողական նպատակ ունի Դրիգոր Փեշտմալճյանի «Քերականութիւն» [1829] աշխատութիւնը: Մշակութային երևույթ է Դևորգ Պալատացու «Բառարան պարսկերէն» [1826] ծաւալուն գիրքը՝ հասկապես հայերեն զուգահիշ մասի բառապաշարի տեսակետից²¹: Նրա ժըշտական բնագավառին է վերաբերում Դրիգոր Գապասաքալյանի «Նուագարան երաժշտական» [1803] գիրքը²²:

դ) էջմիածնում տպագրվում են Սիմեոն Նրեանցու «Տաղարան փոքրիկ» [1793], այլև՝ «Գիրք հանդիսութեանց» [II տպ., 1833], Կարապետ Շահնաղարյանցի «Արհեստ թուաբանութեան» [1842], Հովհաննէս Կայդանյանի «Հրահանգ համաշխարհային պատմութեան» [1844, թարգմ.՝ Աբել Մխիթարյան], Ուշագրավ են «Հարիւր և չորս սուրբ պատմութիւն» [1838], Հովհաննէս Շահխաթունյանի «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի» [1842], Պետրոս Աղամալյանի «Աղբիւր բացեալ» [1845] աշխատութիւնները:

է) Պետերբուրգում լույս են տեսնում հիմնականում լեզվաբանական-քերականական գրքեր: Դրանցից են Կղեոպատրա Սարաֆյանի «Գիրք որ կոչի Բանալի գիտութեան» [1788], Դրիգոր Խալդարյանի «Գիրք որ կոչի Շաւիղ լեզուագիտութեան» [ն. թ.], Ալեքսանդր Խուդաբաշյանի «Գիրք նախակրթութեան» [1838] գրքերը²³:

ը) Մեծ թիվ են կազմում Կալկաթայում տպագրված գրքերը: Այս շրջանում այստեղի հայ գաղութի աչքի ընկնող գեմքերից է Մ. Թադիագյանը՝ հեղինակ գրաբար բաղմաթիվ աշխատութիւնների, խմբագիր գրական հանդեսի: Նրա երկերից ուշագրութեան առարկա են հատկապես «Դիւցաբանութիւն» [1830], «Պատմութիւն Պարսից» [1846], «Թութակ Թադիագեանց» [1847], «Ճառ դաստիարակութեան օրիորդաց» [ն. թ.], «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս» [ն. թ.] աշխատութիւնները: Այստեղ տպագրվում են կրթական, հրապարակախոսական, գրական, բարոյագիտական բնույթի այլ աշխատութիւններ, ինչպես, օրինակ, Հարություն Աղանուրյանի «Գիրք դաւանութեան» [1821] Ստեփանոս Եղիազարյանի «Մանիշակք» [1841], Թադևոս Ավետումյանի «Ճառ ի վերայ ազգային առաջադիմութեան» [1845]²⁴, «Արամայիս, որ է բարոյական խրատաբանութիւն» [1846]²⁵ և այլն: Տպագրվում են մի քանի թարգմանութիւններ, օրինակ՝ «Սան Պիեռ Գաղղիացուց Նա-

լակոծութիւն կամ Պալոս և Վերգինիա» [1830, թարգմ.՝ Թաղեոս Ավետումյան]։

Թ) Զգալիորեն աշխուժանում է Մադրասի մշակութային կենտրոնը։ Շարունակվում է ժամանակի հուզող խնդիրների արձագանքը։ Նշանակալից է «Տետրակ որ կոչի Նշաւակ» [1780] գրքի երևան գալը։ Թարգմանվում է Վոլտերի «Ողբերգութիւն ի վերայ մահուանն Յուլիոս Կեսարու» [1818, թարգմ.՝ Հակոբ Շահամիրյան] երկը²⁶։

Ժ) Շուշիում լույս բնծայված գրքերը հիմնականում նախատեսված են եղել տեղի բողոքական դպրոցի համար, ուստի կրում են նորմատիվ բնույթ։ Նկատի ունենք Պողոս Ներսիսյանի «Համառոտութիւն հայկական քերականութեան» [1829], «Պատմութիւն Սուրբ գրոց» [1828] գրքերը, այլև՝ Սալլանթյանի «Համառոտութիւն փոքր քերականութեան» [1839], Հովսեփ Արցախեցու համառոտումով՝ «Առաջին մասն փիլիսոփայութեան որ կոչի Տրամաբանութիւն» [1840] աշխատությունները։

Ժա) Ժամանակի հասարակական և մշակութային պահանջների բավարարման նպատակով գրաբար գրքեր են տպագրվում նաև կրթական այլ օջախներում։ Նկատի ենք առնում հատկապես Ֆենելոնի «Պատմութիւն Թէլամաքի» [Նախիջևան, 1793, թարգմ.՝ Մ. Խոճենց], Հովհաննես Զուղայեցու «Բժշկարան համառոտ» [ն. թ., 1793], Բեռնարդինի «Պօղ և Վերգինէ» [Փարիզ, 1856, թարգմ.՝ Ամբր. Դալֆայան], Մ. Խոճենցի «Կտակգիր» [Երուսաղեմ, 1958] գործերը։

Ժբ) Վերջապես, գրաբարի երկրորդ ենթաշրջանի հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքն արտացոլող գրավոր աղբյուրներում առանձին ուշադրության են արժանի Խ. Աբովյանի և Մ. Նալբանդյանի գրաբար հոգվածները, նամակները, ուղերձները, որոնք պարունակում են լեզվական հատկանշական տվյալներ (տե՛ս ԽԱՆ, ՆՀՄ և այլն)։

1.2.3. Զարգացման երրորդ ենթաշրջանում, բնականաբար, գրաբարի հաղորդակցական գործառնությունները նվազում են։ Քանի որ լեզվական հիմնական հարցը գրական աշխարհաբարի գրական մշակման ուղիներին է վերաբերում, ապա փորձեր են արվում այդ նպատակով օգտագործելու նաև գրաբարի հնարավորությունները։ Գրաբարը ոչ թե հակադրվում, այլ համակերպվում է գրական աշխարհաբարին։ Գրաբար երկերը շարունակաբար երևան են գալիս ստեղծված ավանդույթի ուժով։ Գրաբարը սկսում է աղդվել գրական աշխարհաբարից, միաժամանակ նպաստել նրա մշակմանն ու կատարելագործմանը։ Այս ենթաշրջանի գրաբար գրականությունը ևս վերաբերում է գիտության և մշա-

կույթի ղանաղան բնագավառներին: Այդ գործում աչքի են ընկնում հատկապես Վենետիկը, Կ. Պոլիսը, Մոսկվան, Պետերբուրգը, Վաղարշապատը, Փարիզը, Վիեննան, Զմյուռնիան, Նոր Զուլան, Բևեռսիան:

ա) Վենետիկում տպագրված գրքերը քանակով մի քանի անգամ շատ են, քան մյուս կենտրոնները: Դրանք մեծ մասամբ ղեղարվեստական են: Զգալի կշիռ ունի թարգմանականը: Աչքի ընկնող թարգմանիչներ են էդ. Հյուրմյուլյանը, Ալիշանը, Ա. Ղազիկյանը, մասամբ՝ Բագրատունին, Գ. Հյուրմյուլյանը, Ս. Դանթարյանը, Աբր. Ճարյանը, Բ. Եսայանը և ուրիշներ: Թարգմանությունները այս կամ այն չափով հետապնդում են գեղագիտական ճաշակի հարստացման նպատակ: Դրանց մի մասը նախկինում թարգմանվածին զուգահեռ թարգմանություններ են: Հետաքրքրական են Ժ. Ռասինի «Գոթոդիկա» [1864], Բեռնարդինի «Վէպք ի Պօլ եւ ի Վերգինիա» [1860], Միլտոնի «Կորուստ դրախտին» [1861], Լ. Ռասինի «Ի կրօնս» [1872], Փոսկոլեսի «Յաղագս գերեզմանաց» [1864, այլև՝ «Բաղմավէպ», 1867, էջ 73—79], Պինդեմոնտի «Տաղ ի գերեզմանս» [«Բաղմավէպ», 1867, էջ 108—116] թարգմանությունները: Լեզվական քննության առարկա են նաև Ժանլիի «Վիպասանութիւն Բելիսարայ» [1859], Բայրոնի «Իտալիա» [1860], Շիլլերի «Երգ ի ղանգակն» [1871], Արիստոփանի «Ողբերգութիւն» [1873], «Քնար ամերիկեան» [1874], Ժ. Ռասինի «Փնդրա» [1861], Ք. Սիլվայի «Հատընտիր քերթուածք» [1897], Լեոպարդիսի «Հատընտիր քերթուածք» [1898], Բենիսոնի «Մահ Արթուրոյ» [1900], Լամարտինի «Դաշնակը» [1859] գործերը: Բարոյախոսական, պատմագիտական, տարեգրական, վարքաբանական են Եպիտեխտոսի «Առածք բարոյականք» [1871], Տակիտոսի «Տարեգիրք» [1872], «Կենցաղ Ագրիկոլայ» [1874, ալիգատ], Կեսարի «Յիշատակարանք» [1874] գործերը:

Տեղագրական, աշխարհագրական են Ալիշանի «Շիրակ» [1881], «Այրարատ» [1890], «Սիսական» [1893] երկերը: Պատմական անցքերի շուրջ և ներկայի մասին խոհեր ու խորհրդածություններ են շարադրված Ալիշանի «Ընդ եղևնեաւ» [1871] գրքում: Առանձնանում են էդ. Հյուրմյուլյանի «Առակացն գիրք» [1865] և Բառգիրք յաշխարհաբարէ ի գրաբառ» [1869] գործերը: Ինքնուրույն գեղարվեստական երկերից քննության ենք առնում Նուրիխանյանի «Դուրդէն եւ Դերենիկ» [1879], այլև՝ «Թէոդոր Սալհունի» [1882], Մ. Ամպերպոյանի «Մարդըն» [1886], Վ. Աղանուրի «Լոութիւն» [1896] գործերը:

բ) Կ. Պոլսում տպագրված երկերից ուշադրության առարկա են հատկապես «Տաղք Անակրէտնի» [1871], Փոսկոլեսի «Տաղ գերեզմանա-

կան» [1881, թարգմ.՝ Հ. Մրմրյան], Պինդեմոնտի «Տաղ ի գերեզմանս» [ն. թ., թարգմ.՝ Հ. Մրմրյան] գործերը:

գ) Մոսկվայում, Պետերբուրգում և Վաղարշապատում տպագրված գրաբար երկերից լեզվական քննության ենթադրում Մսերյանի «Պատմութիւն կաթողիկոսաց էջմիածնի» [Մոսկվա, 1876], Ալամդարյանի «Չափաբերականք» [Ս. Պետերբուրգ, 1884], Մ. Կյումուշխանեցու «Պատմութիւն անցից անցիլոց Սէվանայ» [Վաղարշապատ, 1871], Վ. Բաստամյանի «Նկարագրութիւն մայր եկեղեցւոյ» [Վաղարշապատ, 1877] գրքերը:

դ) Փարիզում, Վիեննայում, Զմյուռնիայում, Նոր Զուղայում, Թեոդոսիայում տպագրվածներից ուշադրության առարկա են «Դաշնակք Լամարտինայ» [Փարիզ, 1859, թարգմ.՝ Խ. Գալֆայան], «Սահմանագրութիւն միաբանութեան Միիթարեանց» [Վիեննա, 1885], Գ. Պատկանյանի «Պարոյր կամ առումն Նինուէի» [Զմյուռնիա, 1876], Հ. Տեր-Հովհաննյանցի «Պատմութիւն Նոր Զուղայի» [հ. 1, Նոր Զուղա, 1880], Ե. Ղեոնդյանի «Երան հայկազն» [տպ. Մ. Կ. Սարըյան, 1879] գործերը:

1.3. Կրաքարի գործառական տարբերակվածությունը.—Նոր շրջանի գրաբարը հանդես է գալիս գործառական որոշակի տարբերակվածությամբ: Անդրադառնալով այդ խնդրին, անհրաժեշտ է ամենից առաջ նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքները:

ա) Լեզվի գործառական տարբերակներն ընդհանուր առմամբ առանձնացվում են այն շափանիշով, որ լեզուն հասարակական երևույթ է և սպասարկում է տվյալ հասարակությանը՝ նրա գործունեության բոլոր բնագավառներում: Լեզվական հաղորդակցումը բացարձակապես ունի հասարակական բնույթ և տարբերակվում է ըստ որոշակի գործառությունների: Լեզվի գրական տարբերակը ամենից առաջ ձևավորվում է գրավոր լեզվի հիման վրա, ուր երբեմն տեղ են գտնում մյուս տարբերակներից եկող երևույթներ: Այս ամենով լեզուն առկայացնում է իր հիմնական, էական գերը՝ հաղորդակցման կարևորագույն միջոցի և մտածողության ձևավորման գործառությունը: Ըստ այդմ՝ լեզվի ճանաչողության և մտածողության միջոց լինելը պատմականորեն երևում է գրավոր աղբյուրների հիման վրա:

բ) Նոր շրջանի գրաբար երկերը ևս երևան են բերում հաղորդակցական տարբերակված գործառություններ: Դրանք բաշխվում են նախ և առաջ տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակության տարբեր բնագա-

վառներն հարաբերությամբ: ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբար երկերը դործառապես տարբերակվում են նաև այլ տեսակետից: Անկախ ոչ կենդանի հաղորդակցման միջոց լինելու հանգամանքից, գրաբարը ժամանակի ընթացքում ենթարկվում է փոփոխությունների, որոնք հանդեցնում են գործառական-ոճական հաղաբերակցության տեղաշարժերի. գրաբարը նոր շրջանում սկզբից մինչև վերջ միակերպ ու միատարր չէ, այլ կրում է տարածական [մշակութային տարբեր կենտրոնների առումով], ժամանակային և գործառական-ոճական ակնհայտ փոփոխություններ: Մի կողմից, գրաբարը մերթ ունենում է հաղորդակցման ոլորտների համեմատաբար մեծ շրջագիծ, մերթ հանդես է գալիս այդ ոլորտների նեղացումով: Մյուս կողմից, ժամանակի ընթացքում գրաբարը ընդլայնում կամ սահմանափակում է հաղորդակցական ծիրի մեջ առնվող այս կամ այն ոլորտը: Երկու դեպքում էլ վճռական է արտաքին միջամտության դերը: Իսկ դա բնորոշվում է գրավոր հաղորդակցվողների հասարակական գործունեության, գրական նախասիրությունների փոփոխմամբ, այլև՝ գրական աշխարհաբարի նկատմամբ հանդես բերվող հակումների ընդլայնմամբ²⁷:

գ) Գրավոր աղբյուրների թեմատիկ կողմը ամենից առաջ արտահայտվում է լեզվական միավորների այն կիրառություններով, որոնք կրում են որոշակի գործառական-ոճական ծանրաբեռնվածություն: Այդպիսի միավորները ոճականորեն ծառայում են բնագրի բովանդակության արտահայտմանը, ղուգակցվում ոճականորեն չեզոք միավորների հետ: Այսպես, օրինակ, պատմագիտական երկերում որոշակի բառերով և տերմիններով արտահայտվում է պատմական նյութի՝ փաստերի, դեպքերի և իրադարձությունների բովանդակությունը: Վերջինս երևան է գալիս բառապաշարի, մասամբ՝ ձևաբանական և շարահյուսական այն կիրառություններով, որոնք ոճականորեն ակտիվ են, հազեցած, ծառայում են հիմքում ընկած հասկացության անվանման և ձևավորման նպատակին:

դ) ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարը ի հայտ է բերում ոչ լիարժեք գործառական տարբերակվածություն, որը պայմանավորված է նրա՝ հիմնականում գրավոր հաղորդակցման միջոց լինելու հանգամանքով: Դատելով ավանդված գրավոր աղբյուրների լեզվական տվյալներով, այն հիմնականում բնութագրվում է զիտական, գեղարվեստական, հրապարակախոսական գործառական-ոճական տարբերակվածությամբ: Այստեղ մեր ուշադրության առարկան են գիտական ոճի մեջ ամփոփվող պատմա-

գիտական, մաթեմատիկական, ճարտասանական և քերականագիտական հրկերի լեզվի գործառական բնութագրման հարցը²⁵:

1.3.1. Գրաբար հայերենով շարադրված պատմական երկերի, ժամանակագրական, ուղեգրական, վարքագրական աշխատությունների լեզուն աչքի է ընկնում գործառական որոշակի առանձնահատկությունների: Ուշագրավ են հասարակական-քաղաքական կյանքն արտացոլող նորակազմ բառերն ու տերմինները, ժամանակի ըմբռնումներին բնորոշ կալուն կապակցությունները, շարահյուսական տարբերությունները: Դրանք հիմնականում նոր շրջանի գրաբարի զարգացման կոնկրետ գործոնների ակտիվության հետևանք են, մասամբ՝ առանձին հեղինակների անհատական ոճի դրսևորման արդյունք²⁶:

Պատմագրության բառապաշարի նորաբանությունները գործառական տարբերակվածություն ունեցող և սովորական արժեքով հանդես եկող նոր բառեր են, այլև՝ բառերի իմաստային նոր կիրառություններ:

ա) Գործառական տարբերակվածություն ունեցող նորակազմ բառերը արտացոլում են ժամանակի հասարակական-քաղաքական կյանքի հրեղյալներ և համապատասխան հարաբերություններ. աղբատայարկ—ԱեՊՊ, 65, խառնագնացութիւն—ՅՍՊՍ, 132, ծանարտակ [«խնդրադիր»]—ԽԶՊՊ, 225, հրամանագրութիւն—ՄՄՅ, 29, այլազգերէն—ՄԹՃՀ, 69, ատրպատականաբնակ—ՆԳՀ, 102, արբայակամփ—Ձեռ. 9795, արբայացու—ՄԹՊՊ, 256, բազմակնիփ—ՅՍՊՍ, 80, բարձրահրաման—ՄՄՅ, 7, բագաբարձ—ՅՍՊՍ, 126, բաղազուլս—ՄԹՊՊ, 230, ինֆնակալել—Ն. Բ., 207, լեռնաբնակիչ—ԵԶՊԱ, 54, խնդրագիր—Ձեռ. 7554, խորպանդբայր—ԽԶՊՊ, 318, կալուածաբուղթ—Ձեռ. 3966, կնփահարել [«կնիք դնել»]—Ձեռ. 3966, հանրակշիռ—ՄԹՊՊ, 201, պայազատագարմ—Ձեռ. 3966, պայմանագրութիւն—ՀՆՄ, 29, սակաւածեռնութիւն—ԽԶՊՊ, 307, ստորակնփել—ՅՍՊՍ, 110, վայրենաբարոյութիւն—ՄԹՊՊ, 213, տառապակրութիւն—ՅՍՊՍ, 42, փոխարբա—ՀՆՄ, 62, ՅՍՊՍ, 78 և այլն:

բ) Գործառական առանձին արժեք ունեն ուղղմական-պետական կյանքի զանազան կողմերը ներկայացնող, նույն բնագավառի նոր հասկացությունների անվանումներ հանդիսացող բառերը. դաշնակուռ—ՄԹՊՊ, 227, զինակազմ—ԵԶՊԱ, քնդանօր—Ձեռ. 7554, հրացանաւոր—ԽԶՊՊ, 294, ձիավարժութիւն—ԱԿՊ, 129, պատերազմավարժութիւն—Ն. տ., ատրնանակ—ԽԶՊՊ, 317, ՄԹՊՊ, 250, դոնապանապետ—ՅՍՊՍ, 127, զօրագլխապետ—ՆԳՀ, 56, քնդանօրաձիգ—ՄՄՅ, 24, կապանե,

[«ձերբակալել», «բռնել»]—ՄԹՊՊ, 24, կիսագնդապետ—ՆԳՀ, 35, հատագնդակ—ՄԹՊՊ, 253, մերձասահման—ԱԿՊ, 63, յաղթականություն—հՋՊՊ, 306, շփադրամ—ՄՄՅ, 37, ոմբահար—ՄԹՊՊ, 226, ոմբաձիգ, այլև՝ ոմբաձիգ լինել—ՄՉՊՀ, III, 793, ՄԹՊՊ, 254, ՄՄՅ, 17, սմբակոխ [իմա՝ սմբակակոխ]—հՋՊՊ, 295, փողերանոց—ՀՆՄ, 61, ՄՄՅ, 17 և այլն:

գ) Հանդիպում են տնտեսական կյանքի բազմադան կողմերը նշող նոր բառեր. ալիւրանոց—ՅՄՊՍ, 165, քաղեացագործ [«թաղիք գործող»]—հՋՊՊ, 225, հացատուն—ՄՉՊՀ, III, 757, ձիքատուն—ՄԹՃՀ, 34, ձուլարան—ՅՄՊՍ, 122, մածնատուն—ն. տ., 155, մոմավանդ—ն. տ., 149, լարդանոց—ն. տ., 166, շորանոց—ն. տ., 151, շարաքաղություն—ՄՄՅ, 17, սայլավար—ԱԿՊ, 68, սուրն—ՅՄՊՍ, 165, սրնարան—ն. տ., 152, վարելահող—ՁԵՈ. 3966, տաւարեղէն—ն. տ., տեղապահարան [«տեղապահի սենյակ»]—ՄԹՃՀ, 33, տնտեսատուն—ՅՄՊՍ, 87, այլև՝ 157, փայտատուն—ն. տ., 165, փռատուն—ՄՉՊՀ, III, 757, օրավար [«մեկ օրում վարելու հող»]—ՄՄՅ, 9 և այլն:

դ) Առանձին խումբ են կազմում կրոնական-պաշտամունքային անվանում հանդիսացող բառերը. արքայական—ՀՆՄ, 59, աղտակցարար—հՋՊՊ, 311, ապականագործություն—ՁԵՈ. 3881, առաքելաձայն—ՍԱՊ, 7, դատարկակեցություն—հՋՊՊ, 14, դիագարդել—ԱԿՊ, 60, ՄԹՊՊ, 232, դիւրեղծական—հՋՊՊ, 285, զանգակահարություն—ՁԵՈ. 3966, ժամահմայ—ՄԹՊՊ, 257, լուսատրչածին—ԱԿՊ, 79, խոստովանահայրություն—ՍԱՊ, 20, կովապաշտ—ԱԵՊՊ, 36, հոգունակություն—ԱԿՊ, 36, մեռոնախառն—ն. տ., 80, մոմատուն—ՄԹՃՀ, 34 և այլն:

ե) Իբրև գործառական տարբերակվածություն ունեցող նորակազմություններ այստեղ կարելի է առանձնացնել գրական-մշակութային բառերը. աղնատաբան—հՋՊՊ, 23, աշակերտակցություն—ՄԹՊՊ, 223, բանախօսել—ՁԵՈ. 7554, զաղխարենագէտ—ՄԹՊՊ, 233, զեղագունել—ՅՄՊՍ, 146, գրագրատուն—ՄԹՃՀ, 33, գրակազմություն—ՀՆՄ, 22, գրգատուն [«գրքատուն»]—ՁԵՈ. 7554, դասառություն—ն. տ., դասատետր [«դասագիրք»]—ՀՆՄ, 51, երկայնավէյ [«երկարաբան, երկարաշունչ»]—հՋՊՊ, 265, ունայնապատում—ն. տ., 128, ուշիմափայլ—ՅՄՊՍ, 36, պատմաբանական—ՄԹՃՀ, 75, վսեմախոհական—հՋՊՊ, 128 և այլն:

զ) Իմաստային նոր կիրառություն հանդես եկող բառերի մի մասը դրսևորվում է գործառական տարբերակվածությամբ. արձակագիր

[«արձակված դիր՝ հրովարտակ»]—ՄԹՊՊ, 181, բաականութիւն [«ռազմամթերք, պարհն»]—ԱԵՊՊ, 74, գնդակ [«հրացանից՝ ատրճանակից կրակվող մետաղյա ղանգված»]—ԽԶՊՊ, 322, քնդանօթս լարել [«կռիվ հարահրել՝ սկսել»]—ՄԹՊՊ, 261, հրեշտակախօս լինել [«պատգամախօս՝ դեսպան լինել»]—ՄԹՊՊ, 222, մարտկոց [«միասին գործող ռազմիկների, թնդանոթների կրակատեղի»]—Ն. տ., 235, շարամանակ [«ժամանակ»]—ՆԳՀ, 4, շնչագրութիւն [«մարդահամար»]—Զեռ. 3881 և այլն:

է) Կան բազմաթիվ նոր կայուն կապակցութիւններ, որոնք ունեն մեկ բառի իմաստ, արտահայտում են տվյալ շրջանի հասարակական հարաբերութիւններին բնորոշ հասկացութիւններ. Ապարանեան պատերազմ [«հատուկ անուն է»]—ՆԳՀ, 22, բարձրահրաման հրովարտակ—ՄՄՅ, 7, բարօր կեանք—ՆԳՀ, 72, գնդակաւոր քօփ—ԱԵՊՊ, 30, եղբայրական գրկախառնութիւն—ՆԳՀ, 21, քատրոնական խաղարկութիւն [«թատերախաղ»]—ՀՆՄ, 55, քնդանօթաձիգ զօրք—ՆԳՀ, 22, ժամանակաւոր կառավարութիւն—Ն. տ., 27, խորհրդական արհուրի դրամանոցի—ՄՄՆ, 9, կարաթիմեան գունդ—ՆԳՀ, 80, հրագէն գնդակ—ԱԵՊՊ, 23, հրացան երկարընկէց—ՄԹՊՊ, 254, միապետական իշխանութիւն—ՆԳՀ, 4, նորանուան երկիր—Ն. տ., 21, պատուադիր նշան [«մեծ խաչ»]—ՄՄՅ, 38, պարսկային արքոռ—ՆԳՀ, 21, պարսպապահ զօրք—Ն. տ., 24, այլև՝ 25, ռմբաձիգ զօրք—ՄՄՅ, 17, բուլլի քղքաղբամ—Ն. տ., 15, քրէական յանցանք—ՄԶՊՀ, III, 745 և այլն:

ը) Նկատվում են շարահայուսական կառուցվածքի փոփոխութիւններ՝ կապված հատկապես շարադասութեան, համաձայնութեան և որոշ նախդիրների ոչ սովորական կիրառութեան հետ: Որքան էլ ականառու է հին պատմագրութեան լեզվի նմանակման միտումը, որոշակի շփման եղբեր կան ժամանակի գրական աշխարհաբարի հետ:

Նախադասութեան ենթական և ստորոգյալը ի հայտ են բերում աղատ շարադասութեան տարբեր չափեր: Ա. Երևանցու գրքի, օրինակ, առաջին գլխի 5-րդ հատվածում [էջ 6—7] նախադասութիւնների բոլոր կարգի ստորոգումները ճշող մեծամասնութեամբ հետադաս են ոչ միայն ենթակայի, այլև իրենց լրացումների հարաբերութեամբ: Իսկ Հ. Սեբաստացու երկում բնութագրականը առաջադաս կիրառութիւնն է:

Որոշլի և հատկացուցլի շարադասութիւնը ավելի է հեռանում հին գրական հայերենի համար սահմանվող կանոններից:

Համաձայնութեան խախտումները երևան են գալիս ենթակայի և ստորոգյալի, գոյականի լրացումների թվային և հոլովակսն արտա-

հայտության մեջ: Դրանք նվազագույնի են հասցվում հին գրական հայերենին ավելի հետամուտ հեղինակների երկերում [օրինակ՝ վենետիկացիների մոտ]։ ժողովուրդ գիտութիւնցն, որ...անցին—ՍՇԴԲ, 27, տիրեալ էին ազգն Պարսից—ԵՋՊԱ, 2, ուր հաճիւր այր փախուցեալ և մտեալ էին—Ն. տ., 32, մութն և մառախուղն ոչ վերացաւ—ՁԷՈ. 9755 և այլն:

Նախդիրներից ամենաշատ խախտված է գ-ի կիրառությունը, կան կրկնակի նախդրի օգտագործման դեպքեր. յընդ միմեանս—ԽՋՊՊ, 243, շուրջ զԵՐԵԱՆԱ—ԱԵՊՊ, 13, ի ներ վրանի իւրում—ԽՋՊՊ, 284 և այլն:

1.3.2. Դրաբար մաթեմատիկական երկեր հիմնականում գրվում են ԺԸ դարում: Այստեղ զգալի տեղաշարժ է նկատվում մաթեմատիկական տերմինաբանության համալրման և կանոնավորման ուղղությամբ: Դիտաճշուղային համապատասխան հասկացություններ անվանելու նպատակով ստեղծվում են նոր տերմիններ, մի շարք սովորական բառեր, որոնք նախկինում կիրառվել էին տարբեր առիթներով, այստեղ ձևեր են բերում որոշակի տերմինային նշանակություն: Նորակազմ տերմինները, որոնք կրում են համապատասխան գործառական ծանրաբեռնվածություն, ունեն կամ համադրական, կամ վերլուծական բաղադրություն: Տերմինները կազմվում են նոր շրջանի հայերենին առավել բնորոշ բաղադրական հիմքերի գործադրումով, բառակազմական ներքին սկզբունքներով, այլև՝ բառապատճենման միջոցներով:

ա) Առանձին խումբ են ներկայացնում նորակազմ բարդ տերմինները՝ գոյացած հայտնի բաղադրական հիմքերի գործադրմամբ, որոշ դեպքերում՝ համարժեք օտար նմանատիպ տերմիններին. կուրագիծ [curvilinea]—ՍՊԵԲ., 59, հնգանկիւն [pentagonum]—Ն. տ., 230 եռանկիւնաչափ [եռանկյունաչափության մասնագետ]—ՍՊԵՈ., 3, թուանշան—ՍԱԹ, 11, 13, զուգահեռագիծ [parallelogrammum]—ՍՊԵԲ., 192, ներքնախափս [basis interior]—Ն. տ., կիսաարմատագիծ [շառավիղ. semidiameter, semidiametros]—Ն. տ., 48 և այլն:

բ) Նորակազմ նախածանցավոր տերմինները բաղադրվում են հիմնականում հունարան ածանցների օգնությամբ, վերջածանցավորները՝ սովորաբար -ական, -աւոր, -ութիւն, -ումն ածանցներով, իսկ համածանցավորները՝ թե՛ մեկով, թե՛ մյուսով. արտակենդրոն [excentricus]—ՍՊԵԲ., 19, հակծոց [sinusversus]—ՍՊԵՈ., 5, սոքաբազմապատիկ [submultiplex]—ՍՊԵԲ., 111, 116, ատրանջաւ [discreta]—Ն. տ., 120, զուգահեռական [parallela]—Ն. տ., 44, հաւասարումն [ըստ լատինացւոց՝ եզուացիո]—ՍՊԵՈ., 7, միլիոնաւոր—ՍԱԹ, 13, քանորդութիւն—

ն. տ., 97, ընդհայեցողութիւն [optica]—ՍՊԵՐԿ, 4, համակողմեան [ad eastern partes]—ն. տ., 67, տարանկիւնային [rhomboides]—ն. տ., 191 և այլն:

զ) Նորակազմ բարդ-ածանցավոր տերմինները մեծ մասամբ որոշակի դիտակարգի, ընդ որում բնագիտութեան որևէ ճյուղի անվանում են. դիտակաբանութիւն [dioptrica]—ՍՊԵՐԿ., 4, եռանկյնաչափութիւն [trigonometria]—ն. տ., 3, ալլէ՝ ՍՊԵՆ., 1, քուսբանութիւն [arithmetica]—ն. տ., 2, ալլէ՝ ՍԱԹ., 1, հարարուեստութիւն [pirothecnica]—ՍՊԵՐԿ., 5, ջրագիտութիւն [hidrostatica]—ն. տ., 3, տեսաբանութիւն [optica]—ն. տ. և այլն:

դ) Կան բառի իմաստային նոր կիրառութեամբ պայմանավորված տերմիններ. առած [հուն. ἀξίωμα]—ՍՊԵՐԿ., 23, աստիճան [լատ. gradus]—ն. տ., 49, բուրգն [հուն. πύργος ժերկրո չափական մարմին]—ն. տ., 708, շրջապատ [լատ. circumferentia, periferia]—ն. տ., 47, պարականոն [լատ. Irregularis]—ն. տ., 72, 331, փոխադարձ [լատ. reciprocus, alternus]—ն. տ., 145 և այլն:

ե) Կայուն կապակցութեամբ արտահայտված տերմինները սովորաբար երկբաղադրիչ են, որոշ դեպքերում՝ եռաբաղադրիչ, որոնց կապակցումն առհասարակ տեղի է ունենում նոր գրական հայերենին բնորոշ շարադասութեան սկզբունքներով, բաղադրիչներից մեկնում եկը երբեմն ինքնին նորաբանութիւն է. գնտական եռանկյնաչափութիւն—ՍՊԵՆ., 2, զուգահեռական գիծ [parallela]—ՍՊԵՐԿ., 44, քուսբանական համեմատութիւն—ՍԱԹ., 348, մերձահայեաց գիծ [linea convergena]—ՍՊԵՐԿ., 36, չափաբանական գիտութիւն—ՍԱԹ., 3, արմատ Բառակոսի—ն. տ., 307, նախադասութիւն գործնական [problema]—ՍՊԵՐԿ., 12, բաղադրեալ կանոն համեմատութեան—ՍԱԹ., 158, Ելուզանէլ Բառակոսի արմատ—ն. տ., 317, 331, պարզ կանոն համեմատութեան—ն. տ., 158 և այլն:

1.3.3. Գրաբար ճարտասանական երկերի գործառական տռանձնահատկութիւնները ևս առաջին հերթին առնչվում են համապատասխան տերմինաբանութեանը: Առկա են նորակազմ, բառի իմաստային նոր կիրառութեամբ պայմանավորված, դասական գրաբարի օրինակով առաջադրված, կայուն կապակցութեամբ արտահայտված և օտար տերմիններ:

ա) Նորակազմ են իբրև բառային ինքնուրույն միավոր հանդես եկող բարդ, ածանցավոր և բարդ-ածանցավոր այն տերմինները, որոնք

առաջին անգամ կիրառվում են նոր շրջանի գրաբար ճարտասանական երկերում, անցանում [paregmenon] — ՄՄՀՃ, 306, գեղեցկախօսարան — խԷՃ, 4, հրապարակագիր, այլև՝ հրապարակամատենան — Ն. Խ., 51, նմանաձայն [παρονομασία, adnominatio] — ԵՄՍՃ, 92, նմանայանգ [homocoteleuton] — ՄՄՀՃ, 30, նմանավերջ [հոմոտելիսթոն] — ՍՍՃ, 313, նոյնահոլով [հոմոտելիսթոն] — Ն. Խ., 312, նոյնատառ [parechesis] — ՄՄՀՃ, 395, գերադադափար — Ն. Խ., 122, վերախրթնանալ, այլև՝ վերանրբանալ, վերապատուականանալ — խԷՃ, 233, 234, տարազոյգ — Ն. Խ., 31, տարահամոզել — Ն. Խ., 8, 104, 196, աստիճանութիւն — Ն. Խ., 236, եղանակաւորութիւն — Ն. Խ., 213, բաժանորդութիւն [լատ. distributio] — ՍՍՃ, 352, աղերսումն — խԷՃ, 258, ապացուցականապէս — Ն. Խ., 12, բաղհիւսութիւն [սիմփլոջէ] — ՍՍՃ, 297, ընդլայնումն — [παρὰ-ξενος] — Ն. Խ., 162, համառութիւն [սինկկոսթէ] — խԷՃ, 225, նախապաշարումն [փոսէփոսիս] — ՍՍՃ, 351, վերախրթնութիւն [epanodas] — ՄՄՀՃ, 305, աղուձայնութիւն [euphonia] — ՄՄՀՃ, 311, անկանոնապահութիւն — խԷՃ, 149, անտրամագրաբանութիւն — Ն. Խ., 278, աստիճանաբանութիւն [sorites] — խԷՃ, 64, արդիւնագրութիւն [pragmatographia] — ՄՄՀՃ, 188, աւելարդութիւն [ἀνάλυσις, repetitio] — ԵՄՍՃ, 87, գեղեցկայարմարախօսութիւն — խԷՃ, 5, դիպումաբանութիւն [tractatio] — ՄՄՀՃ, 193, երկսայրաբանութիւն [դիլէմմալ] — խԷՃ, 64, զուգապատկութիւն [anadiplosis] — ՄՄՀՃ, 304, ընդդիմադարձաբանութիւն [կամ՝ հակառակորդապատմառաբանութիւն] — խԷՃ, 68, ինքնանաճութիւն [conscientia] — ՄՄՀՃ, 96, յակառակորդայադարձաբանութիւն — խԷՃ, 66, հակիրճաբանութիւն — Ն. Խ., 277, համեստաբանութիւն [euphemismus] — ՄՄՀՃ, 202, հանդարտախօսութիւն — խԷՃ, 293, յոգնահոլովութիւն [polyptoton] — ՄՄՀՃ, 303, նմանաբերութիւն [repraesentatio] — Ն. Խ., 97, շարունակախօսութիւն — խԷՃ, 293, պատմառազնաբանութիւն [submitio] — խԷՃ, 67, սասկախօսութիւն — Ն. Խ., 293, սրտմտաշարժութիւն — Ն. Խ., 248, վատրարաժեշտաբանութիւն [քաթօթէօն] — Ն. Խ., 277, ցասումնախօսութիւն — Ն. Խ., 293, քալսքավարախօսութիւն — Ն. Խ., 292, քննաբանութիւն — Ն. Խ., 68 և այլն:

բ) Հին և միջին շրջանի գրաբարի բառապաշարի որոշ միավորներ այս շրջանի ճարտասանական երկերում հանդես են գալիս իմաստային նոր կիրառութիւններով. անցումն [μεταστας, transitio] — ԵՄՍՃ, 99—100, առաւելաբանութիւն [հիփէռպոլէ] — խԷՃ, 233, բազմաբանութիւն [exergatia] — ՄՄՀՃ, 303, բազմայեղանակն [ἀναεμφύλιος, frequentatio]

—*ԵՍՍՃ*, 128. բազմաթղութիւն—*ՍԱՃ*, 303, բազմապատկութիւն [epi-zeuxis]—*ՄՍՀՃ*, 303, բացախութիւն [declamatio]—*ՄՍՀՃ*, 20, բացայայտութիւն [*էնէռհայ*, *էնէռդհայ*]—*ԽԷՃ*, 278, զուգորդութիւն [συν-γγρα, conjunctio]—*ԵՍՍՃ*, 91, խրամատութիւն [apocloresis]—*ՄՍՀՃ*, 291, կախումն [suspensatio]—*ՍԱՃ*, 348, կատակաբանութիւն [ironia]—*ԽԷՃ*, 233. փոռմութիւն [σάραμασάνουθμονε]—*Ն. տ.*, 4. նրբաբանութիւն [oximoron]—*ՄՍՀՃ*, 293. վերադարձութիւն [epiphora]—*Ն. տ.*, 304. տարակուսութիւն [dubitatio]—*ՍԱՃ*, 323. ուղղութիւն [correctio]—*Ն. տ.*, 354. փոխադարձութիւն [antacclasis]—*ՄՍՀՃ*, 304. փոխակերպութիւն [tropus]—*ՍԱՃ*, 261 և այլն:

դ) Դասական գրաբարի օրինակով առաջադրվող տերմինները զուգահեռ են մինչ այդ եղած, այս շրջանի նախորդ հեղինակների կողմից կիրառված տերմիններին՝ որոշակիորեն խախտելով նույն շրջանում տերմինների կիրառութեան հարցում փոքրիշատե ստեղծված ավանդույթը. այլափոխութիւնն [ԽԷՃ, 233. Ձեռ. 879, 76ա—84ա], փոխակերպութիւն [հուն. *βροφουα*—*ՍԱՃ*, 260—262, *τροπος*, tropus—*ԵՍՍՃ*, 86, 71—86], փոխադրութիւն [tropus—*ՄՍՀՃ*, 198—201] և շրջանք [τροπή, tropus—*ՄԳԱՃ*, 147]. այլաբանութիւն [ԽԷՃ, 233, 246. Ձեռ. 879, 81բ. *ՍԱՃ*, 281—284. *ἀλλεγορία*, permutatio—*ԵՍՍՃ*, 79—80, allegoria—*ՄՍՀՃ*, 219, *էՀԱՃ*, 55—57] և այլասացութիւն [*ἀλλεγορικόν*, allegoria, որից՝ այլասացիկ—*ἀλλεγορικόν*, allegoricus—*ՄԳԱՃ*, 149, 150]. փոխաբերութիւն [ԽԷՃ, 225. *ՍԱՃ*, 263—268. μεταφορά, translatio—*ԵՍՍՃ*, 72—74. metaphora—*ՄՍՀՃ*, 219—221. *էՀԱՃ*, 47—50] փոփոխումն [μεταφορά, metaphora, որից՝ փոփոխական, այլափոփոխ—μεταφορικόν, metaphoricus—*ՄԳԱՃ*, 147—149], բացադարձութիւն [*ՍԱՃ*, 338—339. apostrophe—*ՄՍՀՃ*, 210—211, այլև՝ adversio—*Ն. տ.*, 287. *էՀԱՃ*, 75—76] և դարձումն [*ἀποστροφή*, apostrophe—*ՄԳԱՃ*, 141—142]. դիմառնութիւն [*ՍԱՃ*, 341—343, *προσωποποιία*, conformatio—*ԵՍՍՃ*, 109—114]. դիմառնութիւն [prosopopeia—*ՄՍՀՃ*, 209, 290. *էՀԱՃ*, 76—78] և երեսս առնուլ [*προσωποποιία*, prosopopeja—*ՄԳԱՃ*, 144—146]. համաբարդութիւն [*ՍԱՃ*, 236—237. sorites—*ՄՍՀՃ*, 253, *էՀԱՃ*, 146—148] և շեղակոյտ [σωρίτης, sorites—*ՄՍՀՃ*, 79—89], պարբերութիւն [ԽԷՃ, 218—221, *ՍԱՃ*, 359—371, *περίοδος*, periodus—*ԵՍՍՃ*, 62—65, *էՀԱՃ*, 198—210], շաբաբանութիւն, հաբասութիւն [periodus—*ՄՍՀՃ*, 124—125] և շրջումն [*περίοδος*, periodus—*ՄԳԱՃ*, 160—165], վերանցութիւն [հուն. և լատ. *հիփէսպոլիս*—*ԽԷՃ*, 233], վերաչութիւն [Ձեռ. 879,

81ր՝ վերցված Հովհաննես Կոստանզնոպոլսեցուց], չափազանցուրիւն [hyperbole--ՍԱՃ, 288—291. υπερβολή, superlatio—ԵՍԱՄ, 82—85. hyperbole=ԺՅՀՃ, 206, ԷՀԱՃ, 60—61] և առաւելուրիւն, աւելի կամ աւելեաց բանք [υπερβολή, hyperbole, excessus—ՄԳԱՃ, 155] և այլն:

դ) Գործածվում են բառակապակցութեամբ արտահայտված մի մի շարք տերմիններ, որոնց գերակշիռ մասի բառակապակցական բաղադրիչներէց լրացումները առաջադաս են. արմատական բան—*ԽԷՃ*, 202, ապացուցական նեոնարկուրիւն—*Ն. տ.*, 15, բարեայայտնական [այլև՝ բնութեայայտնական] բան—*Ն. տ.*, 198, գեղեցկազարդուրիւն բառից—*Ն. տ.*, 210, հեղեալ փառանդամ պարբերուրիւն—*Ն. տ.*, 220, նաշակ գեղազգածական [gustus aestheticus]—ՄԱՀՃ, 105, մեղմադէմ զանգակատան բան—*ԽԷՃ*, 204, յոռուրիւն նոխաբանութեան—*Ն. տ.*, 277, պայման խնդրոյ [status quaestionis]—ԵՍԱՃ, 197 և այլն:

ե) Կիրառվում են օտար տերմիններ, որոնք մեծ մասամբ հայերէն տերմինը երկրորդաբար պարզաբանող ձևեր են. «ազդուաբանութիւն, ըստ յունաց էմֆազիա ասացեալ»—ՍԱՃ, 290, «ազուածայնութիւն—euphonia»—ՄԱՀՃ, 311, «բաժանորդութիւն, ըստ լատինացոց տիւրոփալուցիօ»—ՍԱՃ, 352, մասամբ՝ փոխառութիւններ, որոնք կիրառվում են կամ առանձին (հմմտ. ալլեօզիս—*ԽԷՃ*, 261, անբիսքազիս—*Ն. տ.*, 262, էփիֆրիզիս—*Ն. տ.*, 264, հայերէն թարգմանական տարբերակի հետ. հմմտ. ալուկսէզիս—լայնատարածում—*ԽԷՃ*, 263, դիդեմայերկառած—ՄԳԱՃ, 75, էփրօլօնիայ—մանրամասնաբանութիւն—*ԽԷՃ*, 266 և այլն:

1.3.4. Քերականական աշխատութիւնների գործառական առանձնահատկութիւնները ևս կապվում են համապատասխան տերմինների կիրառութեան հետ: Այստեղ քերականական տերմինները մեծամասնութիւն ունեն բաղադրյալ կազմութիւն: Համեմատաբար քիչ են բարդ և լեզվի դարգացման նոր շրջանում պարզ կազմութիւն ներկայացնող տերմինները: Ունենք նորակազմ, բառի իմաստային նոր կիրառութեամբ պայմանաւորված և կայուն կապակցութեամբ արտահայտված տերմիններ:

ա) Նորակազմ են քերականական նոր երևույթների առանձնացման, նախկինում եղած տերմինի վերանայման հետ կապված պարզ, բարդ, ածանցաւոր տերմինները. ախտակրութիւն—ՊԴՔ, 300, ածականակերպ—*ԽԱՆ*, IX, 45, ամփոփում—ՄՏՀՔ, 359, անլադրութիւն—

ԳԱՔ, 324, արմատ—ՄՍՔ, 236, արտուղություն—ԳԱՔ, 325, բակառություն—ն. տ., 324, բայանուն³⁰—ՄՍՔ, 389, բարեբեցեալ³¹—ՄՍՔ, 237, բրանշան—ՄՁՔ, 550, գերանորոշ—ՄՏՀՔ, 20, գրաբառ—ՄՍՔ, 1, դրուագազիր—ՄՁՔ, 148, երբաբառ³²—ՄԲՔ, 4, երկակետ—հԱՆ, IX, 26, երկածայն—ն. տ., 26, գեղչում—ԳԱՔ, 324, ընթերակայություն—ԱՔ, 186, ինքնածայն—ՄԲՔ, 4, լեզուածայն³³—հԱՆ, IX, 23, լծորդադառ—ՄՍՔ, 327, լծորդատառություն—ԱԲՔ, 656, լրահնչություն—ՄՍՔ, 486, լուծումն—ՄՁՔ, 539, խանդաղական³⁴—ՄՍՔ, 500, խնկական³⁵—ն. տ., 501, խնդիր—ն. տ., 394—395, խնդրառություն—ՄԲՔ, 207, խնդրող—ՍՔ, 248, խօսակցություն—ն. տ., 2, ծաղկազիր—ՄՍՔ, 471, կոկորդածայն—հԱՆ, IX, 23, կրկնածայն [«երկբարբառ»]—ն. տ., 26, կրկնություն [«բառերի կրկնություն՝ ավելագրություն»]—ՄՏՀՔ, 160, հոլովանշան—ԱԲՔ, 8, հոլովատառ—ՍՔ, 149, նագազիր—ՄՍՔ, 471, յայտնիչ—ՄՏՀՔ, 239, յայտնեալ—ն. տ., յատկացեալ—ՄՁՔ, 288, յատկացուցեալ—ՄՍՔ, 370, յարաբերելի—ՄՁՔ, 384, յարաբերեալ—ն. տ., շեշտումն—ՄՏՀՔ, 378 և այլն:

բ) Գրաբարի հին և միջին շրջանի որոշ բառեր քերականություններում կիրառվում են տերմինային նշանակությամբ, տերմիններ են. գործակից [«համապաշտոն»]—ՄՏՀՔ, 232, դէմք [«առնչության տեսակ»]—ՍՔ, 78, դուր [«պատիվ»]—ՄՍՔ, 471, եզր [«եզերք»]—ՍՔ, 252, եղնգնածն [«փակագիծ»]—ԳԱՔ, 575, ինքնածայն [«ձայնավոր»]—ՄԲՔ, 4, խնդիր [«բայի լրացում»]—ՄՍՔ, 394—395, նագազիր [«տատեսակ՝ զարգացրություն»]—ՄՍՔ, 471, ձև [«բայական սև»]—հԱՆ, IX, 38, խնդրող [«խնդրառ»]—ՍՔ, 248, մարդազիր [«տառատեսակ՝ զարգացրությամբ»]—ՄՁՔ, 148, կառավարություն [«հոլովառություն»]—ՄՍՔ, 394, տրոհակ [«կետ»]—ԱԲՔ, 626, փշիկ [«տարբերիչ նշան»]—ն. տ., 625 և այլն:

գ) Կիրառվում են կայուն կապակցությամբ արտահայտված տերմիններ՝ երկու և ավելի բաղադրիչներով. ածանցականներտ մասնիկ—ՄՍՔ, 237, ամբողջ ածական—ՄԲՔ, 51, ամբողջ բայ—ն. տ., 87, անբացորոշ բան—ՄՍՔ, 229—230, անկանոն բայ—ն. տ., 200, դերբայանորոշ—ԱԲՔ, 131, անորոշ հայցական—ն. տ., 100, անցեալ անորոշ—ՄԲՔ, 89, անցեալ դերբայ—ԱԲՔ, 199, անուն բայի—ՄՍՔ, 207, արգելիչ խնդրոյ—ԳԱՔ, 511, արմատական բառ—ՄԲՔ, 48, բացագանչութեան նշան—ՀԱՔ, 70, բացարձակ գերադրական—ՄԲՔ, 64, խնդիր բնութեան—ՄՍՔ, 405, գործիականախնդիր բայ—ՄԲՔ, 237, դիմորոշ

հող—ԳԱՔ, 43, 449, եզական ձայնիւ յոգնական—ՄՍՔ, 61, 712, երանական միջարկութիւն—Ն. տ., 185, երկբարբառ գաղտնի—ՄԲՔ, 4, երկբարբառ յայտնի—Ն. տ., զարհուրական բան—ՄՍՔ, 499, խնդիր բալի—Ն. տ., 394, խնդիր սեռի—Ն. տ., խնդիր բնութեան—Ն. տ., կլրկնածանցական անուն—Ն. տ., 240, կրկնական քուական—ՄԶՔ, 291, կրնատ ածական—ՄԲՔ, հայցակտնախնդիր բայ—Ն. տ., 231, հոլովակերտ ձայնաւոր նշանագիր—ԱԲՔ, 8, քուական մասնական—ՄԲՔ, 67, մեղմածայն ձայնաւոր—Ն. տ., 4, միաննչիւն տառ—ԱԱՔ, 137, շաղկապ նախընթաց—Ն. տ., 187, սաստկածայն ձայնաւոր—ՄԲՔ, 4, սեռականախնդիր բայ—Ն. տ., 225 և այլն:

2. ԼԱՏԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԹԱՀԱՐՈՒՄԸ

2.1. Ընդհանուր դիտողություն.—ԺԹ դ. գրաբարի կողմնակիցները, հատկապես վենետիկյան դպրոցի ներկայացուցիչները, լեզվաշինական երկարատև և անդուլ պայքար են ծավալում գրաբարի լատինաբան նորամուծությունների հաղթահարման ուղղությամբ:

Նոր շրջանի գրաբարը հին գրական հայերենի նմանությամբ ընդհանուր գրական լեզու դարձնելու նպատակով գրաբարի կողմնակիցները իրենց ամբողջ ջանքերը ամենից առաջ կենտրոնացնում են այդ ուղղությամբ, որի հետևանքով գրաբարի ձևերազատվում է լեզվական օտար և անհարկի իրակություններից: Այդ միջոցառումը իրագործվում է գրաբարի բառապաշարի մեջ լատիններենի ազդեցությամբ տեղ գտած բառաբարդման և ածանցման արտասովոր երևույթների, ձևաբանական համակարգում ի հայտ եկած անվանական և բայական խորթ կազմությունների, շարահյուսական կառուցվածքի մեջ դրսևորված համաձայնության և շարադասության անկանոնությունների աստիճանական նվազեցման և իսպառ վերացման ճանապարհով:

ԺԸ դ. սկզբներից մինչև 80-ական թթ. լեզվական այդ պայքարն ավարտվում է լատինաբանության հաղթահարումով:

2.2. Լատինատիպ ազդեցության կասեցումը.—Հայ բանասիրության և քերականագիտության մեջ լատինաբանությունը, անկախ որոշ դեպքերում նկատվող դրվատական կամ պարսավական գնահատությունից, ուսումնասիրված է բավական հանգամանալից և արժեքավորված՝ ըստ ամենաչնի³⁷: Սակայն գրաբարի լատինաբան նորամուծությունների հաղ-

Թահարումը լեզվական նյութի քննությամբ մինչև այժմ չի արժանացել որևէ ուշադրության: Այստեղ մեր քննության առարկան է զրաբարի լատինաբան նորամուծությունների հաղթահարման հետ կապված արտաքին հանգամանքների վերհանումը:

ա) Գրաբարի լատինաբան նորամուծությունները, որոնք արհեստականորեն հայերենի մեջ են թափանցում ԺԴ դ. սկսած, հաղթահարվում են ԺԸ դ. սկզբներից մինչև 80-ական թթ. ընկած ժամանակաշրջանում: Ինչպես նախկինում, այնպես էլ ԺԸ դ. լատինաբանությունը հանդես է գալիս հիմնականում զրաբար հայերենով շարագրվող, մեծ մասամբ թարգմանական և երբեմն ինքնուրույն բնույթի կրոնադավանաբանական, աստվածաբանական-իմաստասիրական, ուսումնական երկերում և ձևակերպվում քերականական աշխատություններում:

բ) Լատինաբանությունը մեղանում հաղթահարվում է մշակութային համընդհանուր դիմադրության պայմաններում, լեզվաշինական երկարատև ու աստիճանական պայքարի ուղիով: Լատինաբանության հաղթահարումը նոր շրջանի զրաբարի՝ նոր գրական լեզու դարձնելու նպատակով մշակման և կանոնավորման առաջին քայլերից է: Այս իմաստով ակնառու է հատկապես Մխիթարյանների գործունեությունը: Լատինաբանության հաղթահարումը տեղի է ունենում երեք փուլով:

1) Նախորդ դարերում հայտնի ձեռագիր կամ տպագիր երկերի խմբագրման, սրբագրման և հրատարակման ընթացքում Մխիթար Սեբաստացին գաղափար է հղանում լատինաբան ձևերը փոքրիշատես կրոնատեղ, փոխարինել բուն զրաբարյան ձևերով: Այսպես, օրինակ, Աղեքսանդր Կրոնավորի «Յարացոյց ապաշխարողաց» գիրքը թարգմանվել է Պետրոս Թիֆլիսեցու կողմից, 1719 թ., տպագրվել Սեբաստացու «Հրամանագրությամբ և սրբագրությամբ» [Վենետիկ, 1731 թ.]³⁸: Թարգմանության և վերջինիս տպագրության լեզվական համեմատությունը վկայում է այդ հարցում Սեբաստացու ձեռնարկած գործի սկզբնավորումը: Այնուհետև, դեռևս Վենետիկում տպագրված Ալբերտ Մեծի «Համառոտութիւն աստուածաբանութեան» թարգմանական երկի «Բանառ ընթերցող» առաջաբանում Մխիթար Սեբաստացին հետևյալ դիտողությունն է անում. «Բայց զի մի քամահօղբ բեղմնաւորաց աշխատութեանց թարգմանչաց սորին գտանիցիմք, զանցս արարաք զայնոքիւր ումամբք, որք ոչ ըստ նորոյ քերականութեանց են եղեալք, ի վերացմունս բայից և կամ ի յայլս, զի այնոքիւր զօրութիւն բանից ոչ վնասին, այլ մանաւանդ քաղցրաբանութիւնք պատճառին, առ յոր վախ-

ճան նախնիք մերք ևս թոյլ ետուն, և փոխանակ դնելոյ որոշեցեալ, գոյնաւորեցեալ, լնանեցեալ և այլք նմանք, ևդին՝ որոշեալ, գոյնաւորեալ, լցեալ: Եւ փոխանակ դնելոյ սրբոց գրոց, բարեաց առանց, ևդին՝ սուրբ գրոց, բարի առանց և այլք նմանք: Վասն որոյ աղաչեմք զընթիրցողս վարդապետսն, զի զնուաստութիւն մեր, որ քան առ յայնս անբասիրս արասցեն, զի ոչ թէ ոչ ճանաչելոյ զայնսիսիսն զանցս արարաք, այլ զի մի անբարտաւանք գտանիցիմք զվաստակս նախնեաց խախտելով, քան զոր չիք յանդգնագոյն, թոյլ թողուք մնալ և մանաւանդ մինչև գոյացութեան բանին զոչ իմն վնաս առբերէին» [ընդգծումները մերն են— Վ. Հ.]³⁹. Այս դիտողությունը լատինարանության արտաքին՝ հոգևոր-մշակութային անհարկի ազդեցությունը թոթափելու և ներքին՝ լեզվական համապատասխան նորամուծություններից իսպառ ձերբազատվելու ուղղությամբ ծավալվելիք աշխատանքների առումով որքան հետաքրքրական, նույնքան և հիմնարար նշանակություն պիտի ունեցած լինի:

2) Մխիթար Սեբաստացու պատվիրանը և գործնական սոստեցումը շարունակվում է նրա անմիջական աշակերտների կողմից: Մխիթարի աշակերտներից բավական մեծ գործ է կատարում, օրինակ, Վրթանես Ասկերյանն իր թարգմանություններով: Ասկերյանի կողմից թարգմանվող երկերում զգացվում է գրաբարը լատինարանությունից զերծ պահելու, լատինատիպ արհեստականության դիմաց գրաբարի ընականությանը ձգտելու միտումը: Այսպես, օրինակ, Թովմա Դեմբացու «Յաղագս նմանող լինելոյ» գիրքը թարգմանել է նախ Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցին, այնուհետև՝ Ասկերյանը: Այդ երկու թարգմանությունների, այլև դրանցից առաջինի՝ Մխիթարի կողմից վերահրատարակված տարբերակի լեզվական համեմատությունը ի հայտ է բերում համապատասխան խնդրի պարզաբանմանը նպաստող արժեքավոր փաստեր և իրողություններ: Նույնը կարելի է երկրորդել Դոմինիկոս Բուհուրսյանի «Խոլմունք քրիստոնէականք» գրքի կրկին թարգմանությունների համար (թարգմ.՝ Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի և Վրթանես Ասկերյան): Առաջին թարգմանությունը զիջում է երկրորդին ոչ միայն գրաբարի կանոնական ձևերի կիրառությանը հետամուտ լինելու, այլ թարգմանության ընդհանուր ճաշակի ափսոսելից: Ասկերյանն իր այս թարգմանության առաջաբանում այդ առիթով նշում է հետևյալը. «Քանզի չգիտեմք որպէս առաջին թարգմանին զբազում բանս այս մատենի փոփոխեալ էր. և զբոլոր բանն ոչ եթէ թարգմանեալ, այլ իւր նորոգ շարադրեսալ: Բուռն հարաք նորոգ թարգմանել, զգուշանալով ի պակասութեանց սպրդիլոյ յառաջին նուագին, որպէս կարեն քաջ տեսանել որք

ղսա և զնա համաբաղդատ ընթևոնուցուն, գտեալ զսա միանգամայն ի բազում տեղիս ոչ միայն տարբերիչ, այլև ետևիլ իբր այլ զրոյց՝ զայնմանէ նիւթոյ ճառաբան: Եւ սակայն համեմատելով զսա ընդ իտալականին տեսցեն թէ որպէ՞ս ընդ նմա համաբան լծորդի»¹⁰:

3) Մխիթար Սեբաստացու աշակերտների երկրորդ սերունդը ձևանաւուս է լինում լատինաբան ազդեցության իսպառ վերացմանը: Նրանք օգտագործում են ոչ միայն իրենց անմիջական նախորդների, այլև ուսուցչապետի կողմից կուտակված փորձը: Պատեհ առիթ էր նախորդների թողած ձևագրերը, այլև տպագրած թարգմանությունները տպագրելու կամ վերահրատարակելու գործը: Այսպես, օրինակ, Պետրոս Արագոնացու «Գիրք առաքինութեանց» և «Գիրք մոլութեանց» աշխատությունները թարգմանվել են Հակոբ Քոնեցու կողմից [1339 թ.]¹¹: Աստվածաբանական-իմաստասիրական այդ երկերը նախ տպագրվում են Մխիթար Սեբաստացու անմիջական նախաձեռնությամբ¹², այնուհետև՝ նրա աշակերտների վերահրատարակությամբ: Սեբաստացին իր հրատարակած գրքերին կցել է «Բան առ ընթերցողս» առաջաբանը, իսկ վերջում տվել՝ «Ուտանաւոր առ գովութին մատենիս»: «Գիրք առաքինութեանց»-ի առաջաբանում Սեբաստացին, լեզվական պայքարի առաջին փուլում մեծ դիմադրություն չառաջացնելու նկատառումով, տեղիք է տվել լատինաբան կաղմությունների: Դրանք երկրորդ տպագրության ընթացքում, նրա աշակերտների ձեռքով իսպառ սրբագրված են, փոխարինված համեմատաբար կանոնական ձևերով: Այնուհետև, Հովհաննես Պոնապի «Ձերբածութին յերկինս» և «Սկզբունք և ուսուցմունք կենիքրիստոնէականի» գրքերը թարգմանված են ժամանակի գրաբար հայերենով¹³: Երկրորդ գրքի տպագրությունը իրականացվում է Մխիթար Սեբաստացու «հրամանով և սրբագրությամբ», սակայն ավելի ուշ՝ երկրորդ սերնդի ժամանակներում: «Սկզբունք և ուսուցմունքի» վերջում [էջ 335—347] «Ձերբածութինից» առնված մի հատված կա, որը տարբեր թարգմանությունների մեջ իրականացել է տարբեր կերպ. միևնույն հատվածի համեմատությունից մի կողմից՝ պարզվում են լեզվական-սրբագրական աշխատանքի հետաքրքրական կողմեր, որոնք, անշուշտ, լատինաբանության թուլացման ուղղությամբ Մխիթար Սեբաստացու ծավալած աշխատանքի վկայությունն են, մյուս կողմից՝ երևում են գալիս գրաբարին ընդհանուր առմամբ խորթ, լատիներենի կառուցվածքով բացատրվող շարահյուսական ակնհայտ տարբերություններ, որոնք ավելի բնորոշ են «Ձեռքածութին յերկինս» երկի առաջին թարգմանությանը և մեղմացվում են երկրորդ թարգմանության մեջ:

Այսպիսով, լատինաբան գրաբարով թարգմանված և տպագրված առանձին աշխատությունների բնագրային-լեզվական ուսումնասիրությունից ակնհայտորեն պարզվում է լատինատիպ ազդեցության հաղթահարման ուղղությամբ տարված գործարար աշխատանքների պատմությունը՝ հաղթահարման տարբեր փուլերում դրսևորվող տարբեր ձևվերով ու առանձին շափերով: Լատինատիպ ազդեցության հաղթահարումը, գրաբարի նկատմամբ հանդես եկող արտաքին նպաստավոր հանգամանքներից բացի, պայմանավորված էր ոչ միայն մեռած լատիներենի առանձնահատկություններից բխող անպատեհությամբ, այլև զարգացման բնական ու կենդանի ընթացքով ձևավորվող գրական աշխարհաբարի կողքին ավանդաբար գործառող գրաբարի՝ արհեստական, սահմանափակ հաղորդակցման միջոց լինելու հանգամանքներով:

2.3. Լատինաբան նորամուծությունների վերացումը.— Այստեղ մեր ուշադրության առարկան է լատինաբան գրաբարով ավանդված երկերի պարունակած դանդաղացիկ նյութի ընտրանքային քննությունը՝ առաջնորդվելով տվյալ երկի տարբեր թարգմանությունների և միևնույն թարգմանության առանձին տպագրությունների ընձեռած լեզվական առանձնահատկությունների համեմատության եղանակով:

ա) Լատինաբան նորամուծություններն ամենից առաջ գրաբարի բառապաշարին խորթ և արհեստական կազմություններ են: Դրանք նկատվում են հատկապես բառաբարդման և ածանցման դեպքում:

1) Լատինաբան գրաբարով շարադրված երկերում զգալի տեղ է հատկացվում անսովոր և անհարկի կազմություն ունեցող բարդ բառերին: Դրանք, թեև հնարավոր է, որ որոշ շափով օգտագործված լինեն ղեռն հին հայերենի շրջանում, ամբողջովին ի հայտ են գալիս արհեստական կիրառություններով: Այդ արհեստականությունը պայմանավորված է լատիներենի բառակազմական հնատիպ օրինաչափությունների բացարձակ հետևությամբ: Լատինաբան կազմությամբ բարդ բառերը հետագայում փոխարինվում են գրաբարի բառակազմությանը ներդաշնակ բարդություններով, տվյալ բարդությանը պատշաճող բաղադրիչների զուգակցմամբ, այլև՝ սովորական պարզ բառերով: Հմտ. «գի մի զարմանք են, թէ որպէս փութանակի բարձրամտիցիմ» [ԹԳՅԶ, 235] ~ «եւ զարմանք այն մեծ են, զի այսպէս յանկարծ վերբերիմ» [ԹԳՅՆ, 142], «իսկ եթէ ակնարկիցես առ իս» [ԹԳՅԶ, 235] ~ «ապա թէ յիս հայիս» [ԹԳՅՆ, 142], «քանզի որպէս և կարգադրիցեմ զխաղաղութիւն իմ» [ԹԳՅԶ, 250] ~ «գի որպէս և յարգաբեցից գիմ խաղա-

դուքին» [ԹԳՅՆ, 150], «ի հարկէ պարտ է մեզ կենցաղավարիւն կամ ի ներքոյ հրամանաց բարեգործութեան նորա, և կամ ի ներքոյ հրամանաց արդարութեան» [ԽՔ, I, 11—12] ~ «հարկ է թէ իցեմք ի ներքոյ հրամանաց բարութեան նորա, կամ արդարութեան նորա» [ԽՔ, II, 20] և այլն:

2) Բառերի ածանցման ժամանակ, ինչպես ձևակերպւում է նաև լատինատիպ քերականություններում, լատինաբան հեղինակները հիմնականում օգտւում են հունաբան հայերենի նախածանցներից, որոնց կիրառությունը հասնում է մեծ չափերի և ընդունում տարբեր եղանակներ: Այստեղ արտասովորն այն է, որ ածանցումը տեղի է ունենում նախածանցների և վերջածանցների բռնազբոսիկ զուգորդումով, բառի կազմում մեկ և ավելի ածանցների՝ մեծ մասամբ անհարկի ներմուծումով, նախածանցների նախդրային կիրառության օժտումով և այլն: Հստ այդմ, արհեստականորեն էերմուծված ածանցները հաղթահարվում են անհարկի կիրառությամբ ածանցների վերացման, ածանցավոր բառի դիմաց մեկ այլ պարզ բառի օգտագործման, դրաբարին հարադատ ձևի կիրառման ուղիներով: Հմմտ. ենթասուզեցի [ԹԳՅԶ, 235] ~ սուզեցի [ԹԳՅՆ, 142], աղբերելոց ի հեղինակէ գրոյն [ԳՄ, I, էջ II] ~ բերելոց ի հեղինակէ գրոյ [ԳՄ, II, 14], «ոչ ինչ մակ յաւելիլ կամ պակասիլ կարէ» [Զեռ. 9068, 14բ] ~ «ոչ յաւելիլ կամ պակասիլ կարէ» [ԱՄՁԱ, 46], [ԳԱ, I, էջ III] ~ մնամք [ԳԱ, II, էջ III], «վասն որոյ եմք նախասահմանեցեալք» [ԽՔ, I, 15] ~ ոյր վասն եղեալք եմք» [ԽՔ, II, 21], «այլ այն յորում արդիւնաւորապէս կենցաղաւարիմք» [ԽՔ, I, 118—119] ~ «այլ այն, յոր առաւել գանձեցեր արդիւնս» [ԽՔ, II, 70], «ոչ միայն վասն շնորհացն վերընդունեցելոյ» [ԽՔ, I, 111] ~ «ոչ միայն վասն շնորհացն, զոր ընկալաք» [ԽՔ, II, 74], «յաղօրելոյ մտաւորապէս ոչ դադարէին» [ԹԳՅԶ, 39] ~ «ի մտաւոր աղօրից ոչ դադարէին» [ԹԳՅՆ, 39], «նահատակք արեամբք իւրեանց վերստացեալք են, զոր այնքան հրաշք և սքանչելիք համահաստատեալք են» [ԽՔ, I, 5—6] ~ «այնչափ վկայից արեամբ ստորագրեալ, բաղում սքանչելեօք հաստատեալ» [ԽՔ, II, 15], «տիւն այն ոչ է տիւ պտղունակապէս ծախեցեալ, յորում շահաւետապէս յառաջանամք ի յիրակութիւնս կենցաղականս» [ԽՔ, I, 118—119] ~ «օր բարեբաւտիկ ոչ է այն, յոր առաւել յաջողեցան կենցաղական իրակութիւնք քո» [ԽՔ, II, 70] և այլն:

բ) Գրաբարի ձևաբանական համակարգը ևս կրում է լատինաբանութեան ազդեցութիւնը: Վերջինս ի հայտ է գալիս հատկապէս անվա-

նական և բայական միավորների կազմություններում: Անվանական կազմություններում նկատվող լատինաբան նորամուծություններն արտաբերական միջամտությամբ պայմանավորված խախտումներ են հին գրական հայերենի գոյականական, ածականական և դերանվանական միավորների օրինաչափությունների համեմատությամբ:

1) Գոյականական ձևերի մեջ հանդես եկող նորամուծությունները մասնակի փոփոխություններ են մտցնում գրաբարի թվի կարգի, հոլովման որոշ տիպերի, առանձին հոլովումների օրինաչափական կազմություններում: Լատինաբան նորամուծությունների հաղթահարումն այստեղ ևս ընթանում է այդ մասնակի փոփոխությունների վերացման՝ դասական գրաբարին համապատասխան իրականությունների վերականգնման ու դործադրման ճանապարհով:

Գոյական անունների թվի կազմության մեջ նկատվող անհարմարությունները վերանայվում են հետևյալ կերպ. անհզական և անհոգնական գոյականների՝ լատիներենի ազդեցությամբ տեղ գտած անկանոնությունը հարմարեցվում է գրաբարի ավանդական կանոններին, ըստ որում անհզական բառերի Գ-ն գտնում է իր տեղը, իսկ հոգնակիի ձևով կիրառվող անհոգնականները, ընդհակառակն, հանդես են գալիս իրենց նախկին ձևով: Հմմտ. «դի ջանայցէր բառնալ զկեանն նորա» [Զեռ. 6922, 28] ~ «զի ջանայցէր բառնալ զկեանն նորա» [ԱԿՅԱ, 28], «ոչ կաբի գոլ թարց փորձութեան և ցաւոց կեանն իմ» [ԹԳՅԶ, 250] ~ «անհնար է կենաց իմոց լինել անվիշտ և անսպառերազմ» [ԹԳՅՆ, 150], «լինէին մարդիք այլոց բաղաբի բաղաբակիցք» [ԳԱ, I, 21] ~ «լինէին մարդիկ այլոց բաղաբի բաղաբակիցք» [ԳԱ, II, 23] և այլն:

Գոյականների հոլովման ժամանակ, լատիներենի հետևությամբ, ներգոյականում հանդես եկող ըն[ն] նախամասնիկը վերանում է: Վերջինս կամ դեն է նետվում ընդհանրապես, կամ՝ փոխարինվում գրաբարի սովորական ի նախդրով: Հմմտ. «ըն նշմարտում խոնարհութեան կային, ընզտում հնազանդութեան ապրէին, ըն սիրոյ և ըն համբերութեան շրջէին» [ԹԳՅԶ, 64] ~ «ի նշմարիտ խոնարհութեան կային, միամիտ հնազանդութեամբ վարէին, սիրով և համբերութեամբ դնային» [ԹԳՅՆ, 40], «եթէ ըն հնում օրինում զորքան բարիս առնէր հայրն երկնաւոր» [Զեռ. 6922, 56] — «եթէ ի հնում օրինի հայրն երկնաւոր» [ԱԿՅԱ, 53], «ըն յսկզբան աշխարհիս պատժեաց զհրեշտակս» [Զեռ. 6922, 91] ~ «ի սկզբան աշխարհիս պատժեաց զհրեշտակս» [ԱԿՅԱ, 84], «քանզի եթէ նիրումիմիք խնդրիցես» [ԹԳՅԶ, 238] ~ «զի եթէ պանծն լիմիք խնդրես» [ԹԳՅՆ, 143] և այլն:

Նույն երևույթը նկատվում է նաև իբրև գոյականի լրացում հանդիս-
ելիող դերանունների մեջ, երբ որպես որոշիչ գործածվող դերանունը
կրում է գոյականի վրա գրվելիք նախամասնիկը: Հմմտ. «երկու են,
զորս դգամ յաւէտ հարկաւորս գոլ ինձ նայսմիկ կենցաղում» [ԹԳՅԶ,
570] ~ «զի երկու ինչ ինձ յոյժ կարեոք տեսանեմ յաստի կեանս»
[ԹԳՅՆ, 322], «և եթէ նորեմնս շարիս յորսայցիմ» [ԹԳՅԶ, 584] ~
«յուրչափ շարիս և ի մոլութիւնս անկեալ դնիմ» [ԹԳՅՆ, 336] և այլն:

Այստեղ, ինչպես նկատելի է, ներգոյականի կազմութեան մեջ հաղ-
թահարվում է ոչ միայն հիշյալ նախամասնիկի անհարկի կիրառությու-
նը, այլև վերականգնվում է ներգոյականի հայցականաձև կազմությու-
նը: Բերված օրինակներում նշմարաւում, կենցաղում ձևերը փոխարին-
ված են, համապատասխանաբար՝ նշմարիտ, կեանս ձևերով:

2) Ածական անունների համեմատութեան աստիճանների կազմու-
թյունը հասցված էր մեկ ընդհանուր, քարացած վիճակի, մի բան, որ
անգամ լատիններենի ածականի համար այդքան խիստ չէր սահմանված.
բաղդատական աստիճանը կազմվում էր -գոյն, իսկ գերադրականը՝
-գունեղ մասնիկների օգնությամբ: Դրանք փոխարինվում են հին գրա-
կան հայերենին ի սկզբանե հարադատ կազմությամբ: Հմմտ. «որպէս
թէ ի վեհագոյնէ բարույ իցին յառաջածեցեալը» [ԹԳՅԶ, 238] ~ որպէս
գերակայ բարույն բղխմունս» [ԹԳՅՆ, 144], «բայց մեծագոյն իմ ան-
մատութիւն է» [ԽՔ, I, 6] ~ «բայց մեծ ևս անմատութիւն է [ԽՔ, II, 15],
«որքան մեծագունեղ իմն իցէ խնդութիւն» [ԳԱ, I, էջ III] ~ «որքան
մեծ իցէ խնդութիւն» [ԳԱ, II, էջ III], «զի ո և իցէ ստեղծեալ բարի և
լաւագոյն՝ սոորանկեալ է միշտ այլոց կարելոյ լաւագունեղի» [ԳԱ, I,
էջ II] ~ «զի քան ո և իցէ ստեղծեցեալ բարի, դտանի միշտ այլ կա-
րելի լաւագոյն» [ԳԱ, II, էջ II] և այլն:

3) Լատինաբան ձևերն անհամեմատ մեծ խճողումներ են ստեղ-
ծում գրարարի բայի համակարգում: Դրանք վերաբերում են բայի խո-
նարհման տիպերին, հիմքակազմությունը, եղանակային և ժամանա-
կային ձևերի, ներգործական և կրավորական խոնարհումների կազմու-
թեանը, անկանոն բայերի մասնակի «կանոնավորմանը» և այլն: Դրան-
ցից ամենահիմնականներին անգամ համառոտակի անդրադառնալիս
պարզվում է, որ հին գրական հայերենի օրինակով նոր շրջանի գրա-
բարի «վերածնման» ճանապարհին այդ նորամուծություններն իսպառ
վերանում են:

Լատինատիպ գրավոր աղբյուրներում բայի կատարյալի հիմքը հա-
ճախ կազմվում է ավելորդ ցոյականությամբ: Վերջինս հետագայում

սիոսարինվում է արմատական կազմությամբ: Հմմտ. «ի լոյս ածեցեալ տպագրությամբ և մաքրեցմամբ սխալմանց գրչաց» [ԳԱ, I, էջ III] ~ «ի սխալմանց գրչաց մաքրեալ և տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ» [ԳԱ, II, էջ III], «ստեղծեցեալք իցեմք աստուծոյ» [ԽՔ, I, 11] ~ «ստեղծեալ եմք միայն վասն աստուծոյ» [ԽՔ, II, 20], «ներհեղեաց ի հոգի նորա» [Ձեռ. 6922, 23] ~ «եհեղ ի հոգի նորա» [ԱԿՅԱ, 23] և այլն:

Բացի նրանից, որ լատինարան գրաբարում տարբերակվում են ըղձական և ստորադասական եղանակները, ստորադասականի մեջ, իր հերթին, ներմուծվում են նոր՝ անկատար, ապառնի և գերակատար ժամանակաձևերը: Այս պարագայում առավել հետաքրքրական է հոնուբան հայերենի հետևությամբ կազմվող անկատարի նորամուտ ձևերի հաղթահարումը: Հմմտ. «զի մի եղծանիցեկին գլեցեալքն» [ԳՄ, I, էջ II] ~ «զի մի եղծցին գրեալքն» [ԳՄ, II, էջ II]:

Բայի կրավորական խոնարհման դեպքում, ներգործականի կոնկրետ հակադրությամբ, գոյացած խորթությունները, որոնք երևան են գալիս տարբեր խոնարհումների և առանձին ժամանակների կազմության մեջ, վերացվում են ըստ ամենայնի: Այդ առումով ուշագրավ են ա, ու խոնարհման բայերի կրավորականում ներմուծված հատկապես —անքիմ մասնիկի [հմմտ. իմանամ—իմանանիմ, առնում—առնանիմ և այլն], և խոնարհման բայերի սահմանական անցյալ անկատարում կազմած խորթության [հմմտ. գրեկի, գրիցեկի և այլն] վերացումը: Հմմտ. «սովորութիւն հնացեալ դժուարապէս՝ բողանի» [ԹԳՅԶ, 51] ~ «սովորութիւն հնացեալ ոչ վաղվաղակի լինի» [ԹԳՅՆ, 32], «որք պահանջեկին առ գրումն այնց» [ԳՄ, I, էջ II] ~ «որք պահանջեկին առ գրումն այնց» [ԳՄ, II, էջ II], «որք բաղմիցս ելանեկին» [ԳԱ, I, էջ II] ~ «որքան բաղմիցս սխալէին [ԳԱ, II, էջ II], «արիք անուանեկին» [ԳԱ, I, 1] ~ «արիք անուանեկին» [ԳԱ, II, 3], «կարճառօտք բուեկին» [ԹԳՅԶ, 63] ~ «բուեկին նոցա սուղ» [ԹԳՅՆ, 39], այլև՝ «կարճառօտք բուեկին» [ՄԱՏ, 48] և այլն:

գ) Դրաբարի շարահյուսական համակարգում նկատվող լատինաբանությունը հատկապես վերաբերում է շարահյուսական միավորների համաձայնություններ և շարադասություններ: Այդ հարցում լատինաբան հեղինակները հասնում են ծայրահեղության, ստեղծում քարացած, սխեմատիկ կանոններ, որոնցում, չնչին բացառությամբ հանդերձ, անտեսվում են գրաբարի նախադասության կառուցվածքի ամեն մի նրբություն և ճոխություն: Դրաբարի լատինաբան նորամուծությունների հաղթա-

հարումը նկատելի է նաև այս հարցում: Հին գրական հայերենի բառակապակցության, նախադասության կառուցվածքի օրինաչափությունների և կոնկրետ առանձնահատկությունների հետևությամբ վերացվում են համաձայնության և շարադասության մեջ եղած լատինաբան խորթությունները:

1) Շարահյուսական միավորների անխտիր և պարտադիր համաձայնությունը, որ երևան է գալիս լատինաբան երկերում և ձևակերպվում նույնատիպ քերականություններում, աստիճանաբար հաղթահարվում է, փոխարինվում զրաբարի շարահյուսական կառուցվածքին բնորոշ կազմություններով: Այդ իրողությունն ակնառու է մասնավորապես նախադասության անվանական և բայական լրացումների խմբերի փոխհարաբերության մեջ: Լատինաբան հեղինակների խոսքում բառակապակցության բաղադրիչները, անկախ իրենց խոսքիմասային պատկանելությունից և կապակցման բնույթից, գտնվում են քերականական համաձայնության մեջ: Այնինչ, զրաբարի կողմնակիցներն այդ հարցում ավելի շատ են հետևում հին գրական հայերենի համապատասխան իրակություններին՝ առաջնորդվելով կապակցվող միավորների ոչ պարտադիր, նախադասության մեջ լրացումների և լրացյալները կոնկրետ շարադասությամբ պայմանավորվող համաձայնության սկզբունքներով: Հմմտ.. «ոչ է պարտ դնել զլոյս մեծ ընմարդում ումե՛ք բեկանեւում և մահկանացւում» [ԹԳՅԶ, 128—129] ~ «մի կարի իմն ապաւինիր ի մարդ տկաւ և մահկանացւ [ԹԳՅՆ, 78], «հւամայնք խորհուրդ և աւարամունք մեր ուղղեցեալք իցեն միայն ի փառս աստուծոյ» [ԽՔ, I, 13—14] ~ «ամենայն խորհուրդ և գործք իմ իցե՛ն ուղղեալ առ նա [ԽՔ, II, 21], «եղիցի ինձ այցելութ քոյ ք շնորհք» [ԹԳՅԶ, 235] ~ «խնայեսցեն յիս շնորհք քո» [ԹԳՅՆ, 142] և այլն: Բերված օրինակներում, ինչպես նկատելի է, վերացված է բառակապակցության բաղադրիչների միջև լատիներենի հետևությամբ ստեղծված անհարկի հոլովական, համահարթեցված թվային համաձայնությունը՝ ի հաշիվ գրաբարին բնորոշ, ճկուն հոլովառության և ազատ շարադասության սկզբունքների վերականգնման:

Ինչպես նշում է նաև Հ. Աճառյանը, հենվելով Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցու հայտնի քերականության ընձեռած լեզվական նյութի վրա⁴⁴, լատիներենի աղգեցության արդյունք են նաև զրաբար հայերենով շարադրված երկերում հաճախակի հանդիպող, գրեթե պատրաստի շարահյուսական միավորի արժեք ունեցող բառակապակցությունների

կիրառությունը: Այդպիսի բառակապակցություններն աչքի են ընկնում ոչ միայն անդամ առ անդամ համաձայնեցնումով, այլև շարադասության ընդգծված կայունությամբ: Այստեղ ուշագրավ է այն, որ այդ կարգի բառակապակցությունները հնարավորության սահմաններում հետագայում անտեսվում են և մերժվում: Հմմտ. «Ներմեռանդալյես բաղձամ վերընդունիլ» [ԹԳՅԶ, 513] ~ «եռանդեամբ ընդունել ըղձանամ» [ԹԳՅՆ, 349], «գտանես զժամանակ ուսանելոյ զմտածութիւն, զի այդ ոչ գտանես զպարապօրդութիւն և ֆրիստոնէաբար կենցաղավարելոյ» [ԽՔ, I, 121] ~ «գտանես պարապ՝ իմաստասիրելոյ, և ոչ գտանես պարապ՝ ֆրիստոնէաբար վարելոյ» [ԽՔ, II, 71—72] և այլն:

2) Նախադասության անվանական և բայական լրացումները խլմբերի շարադասական փոխհարաբերության հարցում լատինաբան նորամտծությունները պայմանավորված են մի կողմից լատիներենի շարահյուսական կանոնների անկողմնակալ ընդօրինակման, մյուս կողմից՝ գրաբարի շարադասության ոչ բոլոր հմտություններին խորապես տիրապետելու և հետևելու հանգամանքներով:

Լատինաբան հեղինակների երկերում նախադասության անվանական լրացումներն իրենց լրացյալների հարաբերությամբ ավելի հաճախ ստանում են ետադաս կիրառություն, որը գրաբարի կողմնակիցների գործերում, նախկինում հղած լատինատիպ թարգմանությունների կողքին նույն երկերի նոր թարգմանության, այլև դրանց վերահրատարակման մեջ կարգավորվում է և տեղ-տեղ փոխարինվում աղատ շարադասությամբ, ինչպես նաև լրացումների առաջադաս կիրառությամբ՝ բոլոր դեպքերում հետևելով հին գրական լեզվի շարադասության սկզբունքներին: Հմմտ. «նկատես յօրինակս կենդանաբարս սրբոց հարց» [ԹԳՅԶ, 61] ~ «հայեաց ի կենդանի օրինակս սրբոց հարց» [ԹԳՅՆ, 38] «անմտութիւն է հաւատալն նշմարտի այսմիկ օրինադրութեանս ֆրիստոնէականի» [ԽՔ, I, 6] ~ «անմտութիւն է հաւատալ, թէ այս վարդապետութիւն իցէ նշմարիտ» [ԽՔ, II, 14—15] և այլն:

Իրանից բացի, լատինաբան գրավոր աղբյուրներում նախադասության բայական լրացումների շարադասական փոխհարաբերությունն ավելի քան խրթին է ու անմիակերպ: Այդ լրացումները դժվար են էպպակցվում միմյանց և կենտրոնանում, ստորոգյալը իր լրացումների հարաբերությամբ հաճախ հանդես է գալիս ետադաս կիրառությամբ, ընդհուպ զրվելով ամբողջ նախադասության վրա: Դրաբարի կողմնակիցների ջանքերի շնորհիվ, որն ակներև է հատկապես միևնույն

երկի հետագա, նոր թարգմանության մեջ, բայական լրացումների շարադասությունը համապատասխանեցվում է գրաբարի նորմային: Եվ բանի որ գրաբարն ինքնին արդեն կենդանի հաղորդակցման միջոց չէ, այս դեպքում նույնպես այդ համապատասխանությունը ոչ միշտ է իրականանում բնական հստակությամբ: Հմմտ. «արդ՝ դիրապէս ֆամահեսցես զամենայն, եթէ յարածամ մտածեսցես՝ զոլ ֆո, մահկանացու» [372, 78—79] ~ «դիրապէս զամենայն ինչ ֆամահեսցես՝ եթէ զմահկանացու զոլդ զմտաւ ածիցես [370, 338]». «և այնպիսիք նեղասրտին, և յարածամ տրտնջեն, և զաղատութիւն մտաց ոչ գտանեն, մինչև բոլորով սրտիւ վասն աստուծոյ հպատակիցին» [ԹԳՅԶ, 29] ~ «և այնպիսիք տանջին, և ընդ դոյզն իրաց տրտնջին: Եւ շտանան զաղատութիւն մտաց, թէ ոչ ի բոլոր սրտէ՝ վասն աստուծոյ հնազանդին զանծինս» [ԹԳՅՆ, 20] և այլն:

3. ԳՐԱԲԱՐԸ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐԸ

3.1. Ընդհանուր դիտողություն.— Հայերենի զարգացման նոր շրջանում որոշակի փորձեր են արվում գրաբարը «մշակելու» և նոր գրական լեզու դարձնելու ուղղությամբ: Գրաբարի կողմնակիցների մտահոգությունն բուն առարկան լեզվական այդ տարբերակի այնպիսի կանոնավորումն է, որով հնարավոր լինի բավարարել ժամանակի հաղորդակցական պահանջները՝ կապված վերջինիս բոլոր ոլորտների և բնագավառների ընդգրկման հետ: Այդ փորձերն ամենից առաջ ուղղվում են գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունների կատարելագործմանը: Բավական մեծ ջանքեր պահանջող այդ խնդրի լուծման բնթացքում երևան են գալիս արմատական տարածայնություններ ոչ միայն գրաբարի, այլև նրա և գրական աշխարհագրարի կողմնակիցների միջև: Հայերենի նոր շրջանում տեղի է ունենում երեք կարգի «գրապայքար», որն ամբողջովին պիտի դնահատել իբրև նոր շրջանի հայերենի նկատմամբ արտաքին միջամտություն: Որպես այդպիսին «գրապայքարի» տարբեր ձևերը զարգացման առումով խաղացել են նպաստավոր, բայց ոչ արմատական դեր այն նկատառումով, որ ընդհանրապես լեզվի զարգացման մեջ արտաքին գործոնները հանդես են գալիս ոչ այլ կերպ, քան լեզվական գործոնների հետ սերտ առնչության մեջ: Գրաբարը նոր գրական լեզու դարձնելու գործում համեմատաբար մեծ ջանքեր են

գործադրում Մխիթարյան դպրոցի ներկայացուցիչները: Հայերենի դարգացման տարբեր փուլերում Մխիթարյանների ջանքերը ուղղված են եղել առանձին նպատակների, կրել են զանազան շափեր, հանդես են եկել այլևայլ ձևերով:

3.2. Գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունները.—Հայերենի նոր շրջանում գործառուղ գրաբարը վարգացման տարբեր փուլերում հանդես է գալիս հաղորդակցական տարբեր հնարավորություններով: Դա բացատրվում է նոր շրջանի հայերենի ընդհանուր զարգացման առանձնահատկություններով: Գրաբարը, որ ուներ գրական-մատենագրական մեծ ավանդույթ, նոր շրջանում ընթանում է այդ ավանդույթի ոչ միայն շարունակման, այլև ներքին հարմարեցման, գործառական ընդլայնման ուղիներով: Դա տեղի է ունենում հիմնականում արտաքին միջամտության ձևով, խոսակցական հիմքից կտրված լինելու, լայն ճանաչում չունենալու անհուսալի պայմաններում: Որքան էլ պատկառելի էր ավանդույթը, ինչքան էլ ջանադիր էին հարմարեցումը և գործառական ընդլայնումը, անտեսվում էր ամենակարևորը. կենդանի հաղորդակցման միջոցի դերից զուրկ լինելու հանգամանքը իրապես խոչընդոտում էր գրաբարի բնական զարգացումը, գրաբարի մտացածին մշակումը չէր կարող սատար լինել նրա՝ նոր գրական լեզու՝ դառնալուն: Այս առումով կարելի է նշել հետևյալը:

ա) ԺԸ դ. որոշակի ակտիվություն է հանդես բերում գրական աշխարհաբարը, որն ուներ խոսակցական ամուր հիմք և կենսունակության անհամեմատ մեծ աստիճան: Գրական աշխարհաբարը զարգանում է ներքին հնարավորությունների հաշվին, կենդանի բարբառների և նույնիսկ գրաբարի արժեքավոր իրավունքներին յուրացման ճանապարհով: Այսուհանդերձ, առաջին ենթաշրջանում գրաբարի նկատմամբ կիրառվող արտաքին միջամտությունը տալիս է շոշափելի արդյունք՝ կապված հիմնականում լատինաբանության հաղթահարման հետ, որը տեղի է ունենում համեմատաբար միասնական ձևով: Նույնը չի կարելի ասել գրաբարի երկրորդ և երրորդ ենթաշրջանների դեպքում:

բ) Հաջորդ ենթաշրջաններում գրաբարի նկատմամբ կիրառվող արտաքին միջամտությունը դառնում է անմիաբանական: Լատինաբանությունը թոթափած գրաբարը հետագայում ենթարկվում է արտաքին այնպիսի միջամտության, որով այն տրոհվում է ենթատարբերակների: Այսպես կոչված «վենետիկյան» և «վիեննական» գրաբար տարբերակ-

ների համար հիմք են ծառայում ոչ միայն հին գրական հայերենին ամբողջովին կամ նրա դասական նորմային հետևելու մտայնությունը, այլև նոր պայմաններում գրական աշխարհաբարի, կենդանի բարբառների հետ հնարավոր շփումների նկատառումը: Դ. Զահուկյանը իրավամբ առանձնացնում է՝ «17-րդ դ. սկզբից մինչև 19-րդ դ. կեսերը, երբ 15—16-րդ դդ. գրական ամլություն շրջանից հետո «վերածնվում է» գրաբարը՝ դառնալով աշխարհի տարբեր կողմերում ցրված հայկական դաղույթների գրական հաղորդակցության գլխավոր միջոցը, և սկսում է իբրև անկախ լեզու հանդես գալ աշխարհաբարը՝ կատարելով իր բայերը գրականության մեջ: Ոչ գրաբարը, ոչ էլ աշխարհաբարը այս շրջանում որոշակի միասնական կերպարանք չունեն»⁴⁵:

գ) Վերջին ենթաշրջանում գրաբարը գործառնական ավելի է թուլանում, որովհետև նվազում է նրան երբեմնի առաջ մղող աշխարհին միջամտությունը: Այնինչ գրական աշխարհաբարը այդ ընթացքում, բնականաբար, հասնում է միահեծան տիրապետող լեզվի աստիճանի՝ գրավելով գրաբարի հաղորդակցական ոլորտների մեծ մասը: Դրաբարը իբրև գրավոր լեզու կիրառողների որոշակի մասը սկսում է գործել գրական աշխարհաբարը գրավոր ընդհանուր լեզու դարձնելու մտադրությամբ: Ըստ այդմ, գրաբարի կողմնակիցների շրջանում լեզվի հարցերում էվոլյուցիոնիստական ճիշտ տեսության հետևորդները ավելի շատ մտահոգվում են նոր ժամանակի մակարդակին պատշաճող գրական լեզվի խնդրով: Դա ակնառու է ոչ միայն Մխիթարյանների շրջանում, այլև մշակութային մյուս կենտրոններում, հատկապես արևելահայ իրականության մեջ:

դ) Ըստ այսմ, նկատելի է, որ նոր շրջանի գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունները ունենում են տարբեր չափեր. սկզբնական շրջանում գրաբարը հանդես է գալիս հաղորդակցական լայն հնարավորություններով, ԺԸ դ. 80-ական թթ. մինչև ԺԹ դ. կեսերն ընկած շրջանում աստիճանաբար նվազում են նրա հնարավորությունները, իսկ ԺԹ դ. երկրորդ կեսից փոքր-ինչ ուշ, վերջապես, դրանք կրում են մասնակի բնույթ, դրսևորվում են որոշակի սահմանափակումով:

3.2.1. Առաջին ենթաշրջանում գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունները գերադասեցապես ի հայտ են գալիս գրավոր լեզվի շրջանակներում: Դրաբարը վաղուց զրկվել էր բանավոր հաղորդակցման միջոց լինելու հնարավորությունից: Դրաբար բանավոր հաղորդակցումը բավական դժվար էր և հաղթահարման մեծ ջանքեր էր են-

թաղրում: Իբրև գրավոր լեզու այն ավելի մեծ կշիռ ունի, քան գրական աշխարհաբարը: Դրաբարը գործառույթ է գիտություն և մշակույթի գրեթե բոլոր բնագավառներում, այն դպրոցական գործի կաղմակերպման լեզվական միջոց է, միաժամանակ՝ համապատասխան ուսումնասիրության առարկա:

ա) Այս ենթաշրջանի գրաբարն աչքի է ընկնում համակարգի անմիասնականությամբ, որը բացատրվում է արտալեզվական և լեզվական հանգամանքներով: Վերջիններս կաշկանդում են գրաբարի համակարգի միասնականացումը, թեև այդ նպատակով արվում են լուրջ փորձեր: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ հետևյալ արտալեզվական հանգամանքները. նոր շրջանում գրաբարը մեռած լեզվական տարբերակ է, նրա ընկալումը կատարվում է արհեստականորեն, յուրացումը փոքրիշատես հնարավոր է դառնում գիտակցական՝ համեմատաբար հասուն տարիքի պայմաններում, գրաբարի ուսուցումը տարբեր կրթօջախներում տեղի է ունենում ըստ զանազան սկզբունքների, ոչ ընդհանուր և միակերպ հիմունքներով: Լեզվական աննպաստ հանգամանքներից են հին գրական հայերենի տարբեր փուլերի լեզվական իրակություններին և գործառական-ոճական տարբերություններին տարևրացյալորեն դիմելը, ժամանակի խոսակցական և բարբառային ձևերին ինքնաբերաբար տեղ տալը, նոր բառեր և տերմիններ կերտելը, բառերի իմաստային նոր կիրառությունների տեղիք տալը և այլն:

բ) Ըստ այդմ, գրաբարի գրավոր համակարգի միասնականացման նպատակով, այս ենթաշրջանում ձևոնարկվում են կոնկրետ միջոցառումներ: Հաղթահարվում են գրաբարի համակարգում արհեստականորեն ներմուծված օտարաբանությունները: Դա հիմնականում վերաբերում է գրաբարի լատինաբան խորթություններին: Որոշ շափով վերացվում են գրաբարի մյուս՝ խոսակցական և բարբառային տարբերակներից միամտորեն ներթափանցած տարրերը՝ պայմանավորված հին հայերենի գրական նորմայով. հմտ. գրգուկ [ՍԿԱ, I, 265] ~ գրգուկ [ՍԿԱ, II, 349], հինգերորդ [ՍԿԱ, I, 266] ~ հինգերորդ [ՍԿԱ, II, 351], բանեցեալ [ՍԿԱ, I, 79] ~ բացեալ [ՍԿԱ, II, 99] և այլն: Առաջադրվում է ժամանակի աշխարհաբարի [երբեմն մատչելի այլ՝ օտար լեզվի] գրավոր յուրացմամբ [վերջին դեպքում՝ դարձյալ աշխարհաբարին դիմելով] գրաբարին տիրապետելուն անցնելու պահանջ: Այս նպատակով ստեղծվում են ժամանակի աշխարհաբարի քերականություններ, օժանդակ դասագրքեր՝ նախատեսված «գրոց լեզվին» ան-

տեղյակ, նույնիսկ հայերեն խոսքին անձեռնհաս հայ ղանգվածների համար⁴⁶։ Կարևոր է համարվում գրաբարի ուսուցմանն ու տիրապետմանը ծառայող նոր բառարանների, մատչելի դասագրքերի և քերականությունների ստեղծումը⁴⁷։ Դրանցում հաճախ փաստական նյութը քաղվում է հայ հին մատենագրությունից, իսկ դասագրքերում տեղ է հատկացվում հին գրական հայերենի նմուշների քրեստոմատիկ օգտագործմանը⁴⁸։

դ) Այս ենթաշրջանում գրաբարի առջև ծառանում է ժամանակի հաղորդակցական պահանջները բավարարելու խնդիրը։ Վերջինիս լուծման նպատակով արվում են որոշակի փորձեր։ Հին գրական հայերենը իր բառապաշարի մի մասն է կարողանում տրամադրել այդ նպատակի իրագործմանը։ Առավելագույն դեպքում նրա բառապաշարի որոշ միավորներ ստանում են իմաստային նոր կիրառություն։ Ընդհանուր բացը փորձ է արվում լրացնել նորակազմությունների հաշվին։ Հին գրական հայերենի բառակազմական միջոցներն ու եղանակները, հիմնականում նոր պայմաններից բխող սկզբունքներով դառնում են հուսալի հիմք ժամանակի հասկացություններն ու տերմինային իմաստներն արտահայտելու համար։ Այս հարցում ևս բացակայում է լեզվաշինական միասնականությունը, որի հետևանքով գրաբարի բառապաշարը հարբստանում է անհամեմատ մեծ չափերով, առկա են միևնույն իմաստի արտահայտմանը կոչված մեկից ավելի, իրարից անկախաբար կազմված բառեր և կայուն կապակցություններ։

դ) Վերոհիշյալ բոլոր կարգի փորձերն ըստ էության ծառայում են ամենահիմնական՝ գրաբարը ընդհանուր գրական լեզու դարձնելու նպատակին։ Վերջինս առաջին ենթաշրջանում առաջ է մղվում համեմատաբար անկաշկանդ գործունեության պայմաններում, որովհետև, ըստ գրաբարի կողմնակիցների, ձևավորվող գրական աշխարհաբարը պիտի ոչ թե հակադրվեր, այլ համակերպվեր և ծառայեր գրաբարի՝ գրական լեզու դառնալուն։ Նոր հայերենի բնական զարգացումը հանգում է այն բանին, որ գրական աշխարհաբարը գրաբարի երկրորդ ենթաշրջանում հակադրվում է նրան և բռնում ընդհանուր գրական լեզու դառնալու ուղին։ Դրան ինքնաբերաբար նպաստում էր նաև գրաբարն իր բոլոր կարգի թերացումներով։

3.2.2. Երկրորդ ենթաշրջանում գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունները ենթարկվում են որոշակի տեղաշարժերի։ Ի տարբերություն նախորդ ենթաշրջանի, այստեղ գրաբարը օտար ազդեցու-

Յյունը թոթափած, փոքրիշատի «մաքրված» լեզվական վիճակ է՝ Այն թեև հիմնականում մնում է իբրև գրավոր լեզու, սակայն նրանում սկսում է լայնանալ բանավոր հաղորդակցման շրջանակը։ Գրաբար բանավոր հաղորդակցումը, ինչ խոսք, միջնորդավորված է աշխարհաբար մտածողությամբ՝ կապված լեզուն գիտակցորեն յուրացնելու հետ։ Գրաբարը սովորովի լեզու է, և նրա տիրապետումը ընթանում է ոչ թե բնական, այլ արհեստական [դպրոցական ուսուցման] սկզբունքներով։ Այս շրջանում ևս դրաբարը գրավոր հաղորդակցման մեջ պահպանում է իր գերակշռությունը⁵⁰։ Այն գործառում է գիտություն, գրականության և մամուլի, մշակույթի բնագավառներում։

ա) Նախորդ ենթաշրջանից եկող, գրավոր և բանավոր տարբերակներին վերաբերող համակարգային անմիասնականությունը այս ենթաշրջանում խորանում է այն բանով, որ դրաբարը, իբրև գրավոր տարբերակ, ենթարկվում է նոր երկփեղկման։ Նկատի ունենք այսպես կոչված «վիեննական գրաբարի» հակադրումը «վենետիկյանին»՝ կապված առաջինի կողմնակիցների «դասական հայրենի գյուտի» հետ։ Սա արտալեզվական նոր հանգամանք է, որ պարտադրվում է նոր շրջանի գրաբարին։ «Գյուտի» կողմնակիցների կարծիքով դա անհրաժեշտ էր ընդհանուր, դարգացման տարբեր փուլերում գործառած գրաբարի միասնականության հաստատման համար։ Ըստ այդմ, վիեննական դպրոցի ներկայացուցիչները մանրակրկիտ ձևով քննության են առնում հին գրական հայերենի դասական շրջանի գրավոր աղբյուրները, տալիս համակարգի հատկանշական բնութագիրը, առանձնացնում լեզվական այդ փուլի բառապաշարը, ինչպես նաև՝ ըստ այդմ «խմբագրում» այդ երկերում, իրենց կարծիքով, տեղ գտած ընդմիջումներն ու դրադրական, բնագրային «անհարմարությունները»։ Ավելին, նրանք իրենց ինքնուրույն և թարգմանական երկերի լեզու բնորոշում են իրենց իսկ գտած «դասական հայերենը»։ Այս իրողությունը լեզվի պատմության առումով ուրբան հետաքրքրական և հեռանկարային էր դիտվում, նույնքան ստեղծում էր երկփեղկում և դարի հայերենի⁵¹, ինչպես նաև՝ անմիասնականության նոր շրջանի գրաբարի մեջ։ «Վենետիկյան» և «վիեննական» գրաբար տարբերակների անմիասնականության հետևանքով նաև տուժում են նախ՝ գրաբարի համակարգային ամբողջականությունը, երկրորդ՝ այն նոր գրական լեզու դարձնելու այն ջանքերը, որոնք գործադրվում էին դեռևս գրաբարի մշակման ու կանոնավորման նախորդ ենթաշրջանից ի վեր⁵²։

բ) Վենետիկյան դպրոցն, ընդհակառակը, այդ հարցում հանդես է բերում ավանդապա՛հ միասնականության ձգտում՝ առանց որևէ խըտ-րականություն դնելու հին շրջանի գրաբարի լեզվական իրականություն-ների օգտագործման մեջ: Այս ենթաշրջանում դա արվում էր իրենց հիմնական նպատակին հասնելու՝ աշխարհաբարը «մաքրելու» և աստի-ճանաբար գրաբարին մոտեցնելու ճանապարհին: Ըստ այսմ նրանք ոչ միայն «արհեստականորեն» դարգացնում են գրաբարը՝ օգտվելով հին հայերենի լեզվական հնարավորություններից, դիմելով նորաբանու-թյունների և այլն, այնուհետև՝ ջանքեր գործադրում ժամանակի աշ-խարհաբարի կատարելագործման, գրավոր վիճակի կանոնավորման ուղղությամբ, որպեսզի այն ներքաշվի գրաբարի մեջ և «ծուլվի» նրան: Առաջին դեպքում վենետիկյան դպրոցի ներկայացուցիչները հասնում են որոշակի արդյունքի: Նույնը չի կարելի ասել երկրորդի վերաբեր-յալ. նրանց ջանքերն այս ուղղությամբ դառնում են ապարդյուն:

գ) Գրաբարի երկրորդ ենթաշրջանում բուռն զարգացում է ապրում գրական աշխարհաբարը, որը գրաբարի կողմնակիցների ակնկալությա-նը հակառակ սկսում է խստորեն հակադրվել գրաբարին: Նման հա-կադրության պայմաններում, բնականաբար, նոր հուն էր բացվում գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունների խճողման, կարիք էր դրացվում դրանց վերականգնակերպման: Գրաբարի կողմնակիցների մի մասը անցնում է ժամանակի գրական աշխարհաբարը գործածելուն: Տեղի է ունենում գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունների ոչ միայն թուլացում, այլև նեղացում: Այսպես, Ժ. դ. մաթեմատիկա-կան գրականությունը հիմնականում գրաբար էր, այնինչ Ժ. դ. առա-ջին կեսին նման գիրք գրեթե չի ստեղծվում: Սա նշանակում է, որ գրաբար մաթեմատիկական տերմինաբանությունը ոչ միայն չի զար-գանում, այլև անցնում կամ ծառայեցվում է գրական աշխարհաբա-րին⁵³, Հետաքրքրական է նաև այն, որ երևան են գալիս միևնույն երկր-վուգահե՛ն՝ գրաբար և աշխարհաբար թարգմանություններ⁵⁴, Գրական աշխարհաբարը գործառում է արեւելահայ և արեւմտահայ ենթատարբե-րակներով, որոնք գրաբարին հակադրվում են ներքին միասնականու-թյան ձգտումով և զարգացման առաջադիմական առանձնահատկու-թյուններով:

դ) Վենետիկյան դպրոցի ներկայացուցիչները, դիտակցաբար ան-տեսելով հայերենի զարգացման կոնկրետ և առարկայական օրինաչա-փությունները, ժամանակի ընդհանուր միտումները, գրական աշխար-

հաբարից գրաբարին անցնելու ձգտումով շարունակում են օժանդակել գրական աշխարհաբարի կատարելագործմանը: Ըստ այդմ, նախ, առանձին հոգվածներում առաջ են քաշում գրական աշխարհաբարի կանոնավորման և «մաքրման» խնդիրը, դիմում որոշակի քայլերի⁵⁵: Այնուհետև, նրանց կողմից գրվում են գործնական բնույթի աշխատություններ՝ ի նպաստ աշխարհաբար գրաբարի մեջ ներքաշելու և գրաբարի իմացությունը աստիճանաբար խորացնելու խնդիրների իրականացման⁵⁶: Այս մոտեցումը, փոքր-ինչ մեղմացված վիճակով, շարունակվում է նաև հետագայում:

Ե) ԺԸ դ. վերջին տասնամյակը հայ իրականության մեջ նշանակալից է նաև պարբերական մամուլի երևան գալու հանդամանքով: Պարբերական մամուլը լույս է տեսնում գրաբար և աշխարհաբար տարբերակներով, ընդ որում դրանք գործառու են փոխնիփոխ՝ կապված այն բանի հետ, թե մամուլի տվյալ օրգանը հիմնականում լեզվական որ տարբերակն է նախընտրում, այլև թե նրանում տպագրվող այս կամ այն հոգվածը լեզվական ինչ տարբերակով է շարադրված: Ըստ այսմ, երկրորդ ենթաշրջանում պարբերական մամուլը լեզվական իր դավանանքով և լեզվի հարցերին նվիրված հրապարակումներով հանդես է գալիս ոչ այնքան հայերենի նոր շրջանում գործող հին լեզվի նոր վիճակի և նոր գրական հայերենի ներքին հակադրությունը «հաշտեցնելու», որքան լեզվական հարցերը հրապարակորեն բորբոքելու և դրանց շուրջ ծավալվող արտալեզվական միջամտությանը զարկ տալու գերով: Այստեղ ևս, առարկայական նույն պատճառների հետևանքով, գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունները չեն գործադրվում միասնականորեն և չեն ծառայեցվում գրաբարը նոր գրական լեզու հռչակելու խնդրին, այլ դրանք օգտագործվում են գրական աշխարհաբարի մշակման խնդրի իրականացմանը⁵⁷:

3.2.3. Երրորդ ենթաշրջանում գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունները մեկուսանում են: Հիմնական միտումը գրաբարը գրական աշխարհաբարի մեջ ներքաշելն է, վերջինիս գրական կանոնավորման և միասնականացման գործում գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունների նպատակասլաց գործադրումը: Իսկ թե գրաբարը ինչ չափերով է ներառվում գրական աշխարհաբարի մեջ, հնարավոր է պարզել առավելապես վերջինիս քննության ընթացքում, որը, տվյալ դեպքում, բոլորովին այլ հարց է: Իսկ գրաբարի հաղորդակցական հնար-

րավորությունների մեկուսացման առումով այստեղ կարելի է նշել հետևյալը:

ա) Գրաբարի կողմնակիցները, անկախ լեզվամշակման հարցում ունեցած ներքին տարածայնություններից, հետզհետե, անմիջապես կամ տարբեր ժամանակներում սկսում են ընդունել գրական աշխարհաբարի առավելություններն ու գործառական ակտիվացման բնական ընթացքը: Նրանք իրենց գրավոր հաղորդակցման ընթացքում ավելի հաճախ են դիմում լեզվական այդ տարբերակին, որ նշանակում է գրաբար հաղորդակցման համեմատական նվազեցում: Արևելահայ իրականության մեջ գրավոր հաղորդակցումը, եթե չհաշվենք բացառիկ դեպքերը, տեղի է ունենում ժամանակի գրական արևելահայերենով, իսկ արևմտահայության մեջ՝ ժամանակի գրական արևմտահայերենով: Նոր գրական լեզվի նման երկփեղղկումը ոչ այնքան երկպառակում, որքան բնական զարգացման մեջ հակադրամիասնական հղորացում է՝ կապված խոսակցական ամուր հիմքերի առկայության և հաղորդակցական գործառությունների ընդլայնման հետ:

բ) Մշակութային այն կենտրոններում, որտեղ մի ժամանակ ջերմորեն պաշտպանվում էր գրաբարը գրավոր հաղորդակցման համար առհասարակ, սկսում են մի կողմից գրավոր հաղորդակցվել նոր գրական լեզվի այս կամ այն տարբերակով, մյուս կողմից հոգ տանել այդ տարբերակները գրաբարի ոգով ու առավելություններով օժտելու մասին: Վերջինս ոչ այնքան կետ նպատակ է, որքան բնական երևույթ: Գրաբարի երբեմնի կողմնակիցները, հավանաբար, մտահոգվում են գրաբար երկերով հանդես գալու դեպքում մոռացության մատնվելու և ուշադրությունից դուրս մնալու վտանգի մասին²⁸: Ուստի և՛ նրանք իրենց գրաբարի իմացությունը սկսում են երևան բերել ժամանակի գրական աշխարհաբարը գործածելու ընթացքում: Դրանով ավելի է շահում գրական աշխարհաբարը. նրա գրական կանոնավորումը և միասնականացումը ավելի ևս մեծ չափեր են ընդունում:

գ) Գրաբարը իսպառ դուրս չի մնում գրավոր հաղորդակցման շրջանակներից, և դա կարևոր է հայերենի զարգացման տեսակետից: Հարցն այն է, որ զարգացման երրորդ փուլում հաղորդակցորեն մեկուսացած գրաբարը մնում է՝ մի կողմից, իբրև նեղ, հազվագեղ գործունեության միջոց, մյուս կողմից՝ գիտական խնդիրների բացահայտման նպատակով միջոց: Վերջին դեպքում հարցը հանդիման է այն բանին, որ գրաբարը ուսումնասիրվում, գնահատվում է հայոց լեզվի պատմու-

թյան հարցերի առումով, ինչպես նաև նրա պատմության հետազոտմամբ հետապնդվում է հայ մշակույթի մեկնաբանման նպատակ⁵⁹։ Գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունները զարգացման վերջին փուլում շարունակում են մնալ հայերենի հարստացման ու կատարելագործման լավագույն միջոցներից։ Այդ հնարավորությունների ծավալումը նոր շրջանի գրաբարում դառնում է հայերենի նվաճումը և հիմքը նոր գրական լեզվի գործառական ընդլայնման ու ակտիվացման։

3.3. «Խրապայքարը» զարգացման արտաքին միջամտություն.— Լեզուն անընդհատ փոփոխվող և կանոնավորվող համակարգ է։ Լեզվական տեղաշարժերը պայմանավորված են զարգացման որոշակի գործոններով, որոնք ենթադրում են կամ արտաքին միջամտություն, կամ ներքին կարգավորում։ Զարգացման տարբեր շրջաններում, միևնույն շրջանի առանձին ենթաշրջաններում այդ տեղաշարժերը լինում են տարբեր չափերով ու եղանակներով։ Լեզվական տեղաշարժերն, ընդհանուր առմամբ, բացատրվում են կոնկրետ գործոնների ազդեցությամբ, սահմանվում հնչյունական, բառապաշարային և քերականական օրենքների հիման վրա։

ա) Այս տեսակետից հայերենի նոր շրջանի գրաբարի կանոնավորման, գրաբարը նոր գրական լեզու դարձնելու, այլև գրաբարի և գրական աշխարհաբարի ընտրության հարցերում եղած ընդդիմությունը, որը կարելի է հավասարապես «գրապայքար» համարել, բնութագրվում է որպես զարգացման արտաքին միջամտություն։ Ըստ այսմ, հայերենի նոր շրջանում գործ ունենք երեք կարգի «գրապայքարի» հետ։ Վերջինս՝ մի դեպքում, հանդեսնում է գրաբարի՝ լատինաբանության հետ կապված մշակմանն ու կատարելագործմանը, երկրորդ դեպքում՝ «վեհնետիկյան» և «վիհննական» գրաբար տարբերակների առանձնացմանը, երրորդ դեպքում՝ գրական աշխարհաբարի հաղթանակին։

բ) Արտաքին միջամտությունը լինում է հայ մտավորականության կողմից՝ կոնկրետ ժամանակի ընթացքում, հանդես է գալիս գրական լեզվի շրջանակներում, ըստ որում նրա երկու տարբերակներից մեկին կամ մյուսին նախապատվություն տալու նպատակով։ «Գրապայքարը» տեղի է ունենում հասարակական այնպիսի հարաբերությունների պայմաններում, որտեղ առաջադիմական լինելը ենթադրում է հասարակական զաղափարների, ժողովրդի մշակույթի, ընդ սմին լեզվի որոշակի առաջընթաց։ Պայքարի կողմնակիցների առաջադիմական մասը, անկախ ներքին տարածայնություններից, սկզբից ևեթ դնում է գրաբարը հասկանալի գրական աշխարհաբարով փոխարինելու հարցը։ Շոշափելի

ավանդույթ ունեցող գրական աշխարհաբարի հետագա մշակումն ու ընդհանրացումը կախված էին այդ հարցի ճիշտ լուծումից: Դրաբարի նկատմամբ գրական աշխարհաբարի հաղթանակը արդյունք է հայերենի վարգաքման ներքին գործընթացի, որին որոշակի հանգամանքներում նպաստում է արտաքին միջամտությունը:

գ) Ստորև անդրադառնում ենք հայերենի նոր շրջանում գործառուղ գրաբար և գրական աշխարհաբար տարբերակների հետ կապված, մեր կողմից առանձնացվող երեք կարգի «գրապայքարի»⁶⁰, այլև նրա ուսումնասիրության սեղմ պատմությանը:

3.3.1. «Առաջին գրապայքարը» տեղի է ունենում ԺԸ դ. սկզբներից մինչև 80-ական թթ.: «Դրապայքարի» հիմնական նպատակը «լատինաբան գրաբարը» այսպես կոչված «հայկաբան գրաբարով» փոխարինելն է: Այն, ինչպես գիտենք, մղվում է Մխիթարյան դպրոցի գործիչների կողմից: «Դրապայքարը» հանուն «հայկաբան գրաբարի» այդ ժամանակահատվածում ընթանում է երեք փուլերով՝ պայքարի երեք «ալիքով»:

ա) Առաջին փուլում գրաբարի կողմնակիցների ջանքերը ուղղված են լատինաբան նորամուծությունների մեղմացմանն ու թուլացմանը: Դրանք գործադրվում են հատկապես Մխիթար Սեբաստացու և նրա գործակիցների կողմից⁶¹: Այս փուլում եղած արտաքին միջամտության արդյունքը լինում է այն, որ լատինաբան ծայրածիր խորթությունները փոքրիշատե նվազեցվում են: Այս իրողությունը լեզվաշինական քաղաքականության առումով որոշակի ձեռքբերում էր, մանավանդ այն նկատառումով, որ հիմք էր դրվում մի նոր, ազնվամիտ գործի, որ ավանդաբար պիտի շարունակվեր հետագայում:

բ) Երկրորդ փուլում, հարազատ մնալով Մխիթարի ավանդներին ու շնորհին, լատինաբան խորթությունները կրճատվում են և հասցվում նվազագույնի: Այս իրողությունը տեղի է ունենում դարի 50—70-ական թթ.: Լեզվաշինական լրջմիտ վերաբերմունքի պայմաններում, Մխիթարի անմիջական աշակերտների ջանքերով ստեղծվող և թարգմանվող [կամ վերաթարգմանվող] գրականությունը առավելագույն չափով, բան նախկինում, առանձնանում է լատինաբան արհեստականությունից և հագնում «հայկական գրաբարի» իրակություններով: Այս գործում, ինչպես գիտենք, վիթխարի նշանակություն ունի Վրթ. Ասկերյանի և նրա համախոհների դերը: Ընդամենը երեք տասնամյակում ստեղծված «մխիթարյան» գրականության լեզուն ձեռք է բերում որակական նոր

առանձնահատկություն՝ կապված օտար ազդեցությունը նվազագույնի հասցնելու հանգամանքի հետ:

գ) Երրորդ փուլում լեզվաշինական այդ աղնվանվեր գործին լծվում են Մխիթարի «կրտսեր» աշակերտները՝ հետևորդների երկրորդ սերունդը⁶²: Վերջինիս ջանքերը գործադրվում են եղած գրականության «խմբագրման և սրբագրման», այլև «հայկական գրաբարի» քերականության կազմման աշխատանքներում: Հանուն «հայկական գրաբարի» մղված պայքարի երրորդ փուլի վերջում է, որ Միք. Զամչյանը, ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը, «քերականության մեջ մուծված արհեստական «բարեփոխումներին» հակադրեց հին տեքստերի անկանխակալ ուսումնասիրության ու մատենագրական վկայությունների վրա հիմնված քերականական կանոններն ու բացատրությունները»⁶³:

3.3.2. «Երկրորդ գրապայքարն» ըստ էության տեղի է ունենում Ժ. դարի երկրորդ տասնամյակից մինչև [հիմնականում] 60-ական թթ.: Այդ պայքարը գոյանում է այն մտայնությունից, որ երևան է գալիս վիեննական դպրոցի գործիչների մոտ՝ կապված Մխիթարյանների ներքին տարաձայնությունների հետ: Ինչպես գիտենք, միաբանության երկփեղկումը, իբրև արտաքին հանգամանք, հետագայում տարածվում է լեզվական հարցերի վրա և տեղիք տալիս գրաբարի երկփեղկման: Իսկ այդ հանգամանքը առաջանում է դեռևս անցյալ դարի վերջին տասնամյակներում: «Վիեննական» գրաբարի առաջադրումը, ձևակերպումն ու գործողության մեջ մտցնելը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հիշյալ շրջանում գրաբարի ներսում «վիեննական» և «վենետիկյան» գրաբար տարրերակների հակադրություն: Վերջինս գնալով խորանում է և շարունակվում նաև այն շրջանում, երբ սկիզբ է առնում և բորբոքվում «երրորդ գրապայքարը»: Դրաբարի հարցում ներքին համերաշխության բացակայությունը, արտաքին միջամտությամբ ստեղծված հակասությունը ավելի են խարխլում գրական աշխարհաբարի հանդեպ նրա դիմադրողականությունը և, փաստորեն, խանգարում նոր գրական լեզու դառնալու նրա հավանականությանը: «Վենետիկյան» և «վիեննական» գրաբար տարբերակների միջև «գրապայքարը» տեղի է ունենում հետևյալ ընթացքով:

ա) Նրանց միջև հակադրությունը սկիզբ է առնում առանձին դպրոցների վերածվելուց հետո: Դա հակադրություն էր ոչ միայն ընդհանուր մշակութաբանության, այլև լեզվի՝ գրաբարի հարցում: Սակայն, մինչև Ժ. 20-ական թթ. վենետիկյան և վիեննական դպրոցների մի-

շե եւլած հակառակությունը լեզվական հարցերում հիմնականում կրում էր մասնավոր բնույթ: Վիեննացիների գրաբար երախայրիք երկերը ներկայացնում են ավելի շուտ խոսքային-ոճական տարբերություններ, քան լեզվական հակառակյալ օրինաչափություններ: Գրաբարի մշակման հարցում, ի տարբերություն վենետիկցիների, վիեննացիները դեռևս աչքի չեն ընկնում որոշակի փորձով: Այս փուլում, սակայն, թիրևս նշմարելի են լեզվական առանձնացման այն միտումների սաղմերը, որոնք ձևավորվում են հետագայում: Այդ ժամանակաշրջանը կարելի է բնորոշել իբրև վիեննական և վենետիկյան գրաբար տարբերակների հակադրության նախապատրաստման շրջան, որտեղ «գրապայքարը» դեռևս չունի ամբողջական ձևավորում:

բ) ԺԹ դ. 20—50-ական թվականները Մխիթարյան երկու դպրոցների միջև գրաբարի մշակման և գրական կանոնավորման հարցում եւլած մասնավոր «գրապայքարի» բուռն ժամանակներն են: Հայտնի է, որ այդ շրջանում վիեննացիները տարվում են «դասական հայերենի» դյուտով, իսկ վենետիկցիները՝ շարունակում իրենց ավանդական, լեզվաշինական գործունեությունը: Վիեննացիները գրաբարի հարցում առաջ են քաշում նոր մոտեցում, ըստ որի հայերենի զարգացման նոր շրջանում գրական լեզվի ընտրությունը պետք է ընթանա «դասական հայերենի» օրինակով: Այդ ձևով նրանք հասնում են շոշափելի արդյունքի ոչ միայն նոր գրաբարի, այլև հին գրական հայերենի վերաբերյալ: Այս ժամանակաշրջանը բնութագրվում է իբրև գրարարի մասնավորված, ընդ որում մասնատված մշակման ու գրական կանոնավորման, այդ հարցում ծագած «գրապայքարի» ամբողջական ձևավորման շրջան:

գ) Հետագայում, նոր շրջանի գրաբարի զարգացման երրորդ փուլում, վիեննացիները կարծես թե հրաժարվում են իրենց իսկ ձեռք բերածից: Նրանք առաջիններից են, որ իրենց երկերն ու թարգմանությունները շարադրում են նոր գրական հայերենով, սակայն, ինչպես նկատելի է, ջանում են ավելի անաղարտ պահել նոր լեզվի բնական վիճակն ու օրինաչափությունները: Այս հարցում նրանց մեծապես օգնում են հայոց լեզվի պատմության սքանչելի իմացությունը, հին գրական լեզվին օրինակելիորեն հետևելու առումով ստեղծված կայուն ավանդույթը: Գրաբարը «մաքուր» վիճակով գրական լեզու դարձնելը հետզհետե վերաճում է նոր գրական լեզվի մեջ այն անաղարտորեն ներմուծելուն: Ըստ այդմ, վիեննացիների և վենետիկցիների միջև օգրա-

պայքարը» գնալով թուլանում է, սակայն հիմքում նկատվում է լեզվի «մաքրման», պահպանման և բնական գործադրման միտումը:

դ) Մխիթարյան երկու դպրոցների միջև գրաբարի հարցում եղած ներքին «գրապայքարը», իբրև արտաքին միջամտություն, ունի դրական նշանակություն հայերենի նոր շրջանում լեզվական տարբերակներից գրաբարի մշակման, դրանով իսկ նոր հայերենի զարգացմանը նպաստելու տեսակետից: Ամբողջ հարցն այն է, որ նման հակառակությունը դառնում է այն արտաքին խթաններից, որոնց պայմաններում տեղի է ունենում հայոց լեզվի և հայ գրականության, մշակույթի լայն ուսումնասիրությունը: Վենետիկյան դպրոցի գործիչները լայն ընդգրկումով և խորությամբ ձեռնարկում են հայ մատենագրության, մշակույթի, հայոց լեզվի պատմության հետազոտությանը՝ հասնելով գիտության ժամանակակից մակարդակի պահանջները բավարարող արդյունքի: Նրանց ձեռքբերումը օժանդակում է, կոնկրետ դեպքում, գրաբարի պատմության հարցերի ամբողջական ուսումնասիրությանը:

3.3.3. «Նրբորդ գրապայքարը» տեղի է ունենում գրաբարի և գրական աշխարհաբարի միջև: Նոր շրջանի հայերենի պատմության հարցերից առավել ուշադրության արժանացածը թերևս այս «գրապայքարն» է: Այն շոշափվում է հայերենի պատմությանը նվիրված գրեթե բոլոր ուսումնասիրություններում: Այդ հարցը որոշ իմաստով ծանրացել է հայերենի բնական զարգացման պատմության նկարագրության վրա: Այդ հարցին անդրադարձել են հիմնականում գրական աշխարհաբարի պատմությանը նվիրված աշխատություններում: Այն մինչև այժմ չի գնահատված նոր շրջանի գրաբարի պատմության ուսումնասիրության հայեցակետից⁶⁴: Ստորև անդրադառնում ենք այդ հարցի շուրջ երևան եկած կարևորագույն տեսակետներին:

ա) Լ. Աճառյանը միանգամայն ճիշտ է բացատրում «գրապայքարի» պատճառը՝ կապված գնահատության մեջ պատմական-մշակութային և գիտական ճիշտ մոտեցում ի հայտ բերելու հետ⁶⁵: Նրա ուշադրությունից չի վրիպում նաև «գրապայքարի» բորբոքման առիթը: Այդ հարցում եղած արտաքին միջամտությունը, ըստ Լ. Աճառյանի, պայմանավորված է եվրոպական հասարակական շարժումներին արձագանքելու հանգամանքով. «1848-ի ֆրանսիական հեղափոխությանն ենք պարտական մեր կյանքի հառաջադիմական երևույթներից շատերը, և այն հեղափոխական գաղափարների ծնունդ է նաև գրաբարի դեմ հայտարարված կռիվը»⁶⁶: Այս գիտողությունը ևս հավաստում է, որ մե-

զանում գրաբարի և գրական աշխարհաբարի հարցում նշած հակամարտությունը արդյունք է արտաքին ազդեցության, ըստ որում պայքարի այս կամ այն կողմնակիցների հակադրությունն այլ բան չէ: քան ընդհանուր հասարակական, աշխարհայացքային տարածայնությունների դրսևորում լեզվի հարցերում:

բ) «Գրապայքարի» գնահատությունը, անկախ գրական աշխարհաբարի շրջանակում հարցերի քննարկման հանգամանքից, գիտականորեն ճիշտ և պատմականորեն ամբողջական ձևով է տրվում Գ. Զահուկյանի կողմից՝ կապված այդ հարցում ի հայտ եկած սխալների և թերացումների բացահայտման, «գրապայքարի» պատմության փուլերի առանձնացման և դրանցից յուրաքանչյուրի բնութագրման, պայքարի մասնակիցների գաղափարական հայացքների վերհանման և գնահատման, լեզվի պատմության մեջ նրանց խաղաղասոժ դերի արժեքավորման հետ:

Ըստ այսմ, «գրապայքարը», ինչպես գիտենք, արևելահայ իրականության մեջ տեղի է ունենում ԺԸ դ. 40—50-ական թթ., իսկ արևմտահայերի շրջանում՝ 40—90-ական թթ.⁶⁷: Գ. Զահուկյանը այդ պայքարի պատմությունը իրավամբ բաժանում է երկու շրջանի՝ ԺԸ դ. կեսերից մինչև 1858 թ. և 1858—1870 թթ., ընդ որում գտնիլով, որ առաջին շրջանի հիմնական հարցը գրաբարը հասկանալի լեզվով՝ ժամանակի գրական աշխարհաբարով փոխարինելն է, իսկ երկրորդ շրջանինը՝ գրական աշխարհաբարի մշակման ուղիների հարցը: Նա միաժամանակ նկատում է, թե այն ինչպիսի արձագանք է ունեցել հասարակության տարրեր խավերի մեջ, հայ լեզվաբանության բնագավառում⁶⁸: Այստեղ, թերևս, ամենաընդհանուր բնութագրական սահմանումն այն է, որ «գրապայքարը» ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ պայքար աշխարհաբար՝ իբրև համաժողովրդական լեզու՝ միակ գրական լեզու դարձնելու և գրաբարը դուրս մղելու համար, պայքար աշխարհաբար գրական լեզվի մշակման ու միօրինականացման, բարբառների վրա նրա ազդեցության ուժեղացման համար, պայքար գրական աշխարհաբարի ֆունկցիաների լայնացման համար»⁶⁹:

գ) «Երրորդ գրապայքարին» անդրադարձած մյուս լեզվաբաններն ալեկի են պարզաբանում և մանրակրկիտ դարձնում հարցի պատմությունը՝ նկատի առնելով ժամանակին ստեղծված գրականության պարբերական մամուլի ընձեռած տվյալները: Այստեղ ուշագրավն այն է, որ, եթե մի կողմից այդ «գրապայքարը» վճռական դեր է խաղացել:

գրական աշխարհաբարի բարեխղճման գործում⁷⁰, ապա մյուս կողմից՝ այն գրեթե ոչ մի կապ չի ունեցել նոր գրական հայերենի ձևավորման ու տիրապետող լեզու դառնալու ընթացքի հետ»⁷¹։ Բոլոր դեպքերում նկատվում է զարգացման կամ արտալեզվական, կամ լեզվական գործոնների բացարձականացում։

դ) «Երրորդ գրապայքարի» հարցում, ինչպես մյուս դեպքերում, մեր կարծիքով, որոշակի դեր են խաղում զարգացման արտալեզվական և լեզվական գործոնները, ինչպես նաև դրանք պայմանավորող ազդակները⁷²։ Հատկապես գրաբարի՝ նոր գրական լեզվի հավակնությունից զրկվելու առումով, ըստ այդմ, կարելի է նշել հետևյալը։

1) ԺԹ դ. 60-ական թթ. ի վեր գնալով ավելի տիրապետող է դառնում գրական աշխարհաբարը։ Դա արդյունք է ոչ միայն նոր լեզվի բնականոն առաջընթացի, այլև մշակութային տարբեր կենտրոնների, լեզվի մշակման զանազան հոսանքների կողմից հանդես բերվող աջակցության և փոքրիշատե շթուլացող արտաքին միջամտության։ Գրաբարի կողմնակիցներն անգամ նպաստում են նոր գրական աշխարհաբարի տարածմանը, կանոնավորմանն ու միասնականացմանը։

2) Գրաբարի և գրական աշխարհաբարի նման գոյակցության պայմաններում, բնականաբար, առաջնությունն անցնում է երկրորդին։ Ըստ այդմ, գրաբարի և գրական աշխարհաբարի միջև նախորդ փուլում ծագած «գրապայքարը» ընթանում է հակադրությունից համակերպության վերածվելու ձևով։ Պայքարը կրում է գրաբարի օրինակելի տրվյալները բնականորեն նոր գրական լեզվի մեջ ներմուծելու հարցում հանդես եկող տարակարծությունների բնույթ։ Գրաբար և գրական աշխարհաբար տարբերակների միջև նախկինում եղած հակադրությունը վերաճում է առաջինը երկրորդին խելամտորեն ծառայեցնելու ձգտման, վերջին դեպքում ևս երևան է գալիս որոշակի տարածայնություն։

3) Այս դեպքում ևս «գրապայքարը» ոչ թե վճռորոշ, այլ նպաստավոր դեր է խաղում նոր շրջանի հայերենի զարգացման գործում։ Լեզվամշակման հարցում տարբեր առումներով երևան եկած հակառակություններն ու բանավեճերը դառնում են արտաքին միջամտության ներքին շարժունակացման միջոցներ։ Դժվար չէ նկատել, որ բոլոր դեպքերում նշանակալից է նոր հայերենի զարգացմանը նպաստող նման հանգամանքների դերը. նոր գրական հայերենի զարգացումը այդ շրջանում տեղի է ունենում լեզվական տարբերակներից հատկապես գրաբարի հետ ունեցած բուռն հակադրամիասնության պայմաններում։

3.4. Մխիթարյանների ջանքերը գրաբարը մշակելու գործում.— Նոր շրջանի գրաբարի զարգացման գործին որոշակի նպաստ են բերում հայ մշակույթի տարբեր գործիչներ՝ մտահոգություն ունենալով և՛ նոր հայերենի հարստացումն ու կատարելագործումը, և՛ իրենց հեղինակած կամ թարգմանած երկերի լեզվի գործառական նպատակասլացությունը: Այդ գործում, սակայն, բավական ակնառու են Մխիթարյանների ջանքերը: Ստորև համառոտակի անդրադառնում ենք, նախ, Վենետիկի, ալևուհետև՝ Վիեննայի Մխիթարյանների գործադրած ջանքերին՝ կապված նրանց հեղինակած առանձին երկերի և թարգմանությունների լեզվական բնութագրի հետ:

3.4.1. Նոր շրջանի գրաբարը մշակելու և նոր գրական լեզու դարձնելու գործում համեմատաբար մեծ ջանքեր են գործադրում Վենետիկի Մխիթարյան դպրոցի գործիչները:

ա) Մխիթար Սեբաստացու ջանքերն ուղղված են հին գրական հայերենի օրինակով նոր շրջանի գրաբարի ներսում եղած լատինաբանության մեղմացմանն ու թուլացմանը, գրաբարի ինքնուրույն կանոնավորմանն ու տարածմանը: Նրա տպագրած գրքերի վերնագրերում, առաջաբաններում և ծանոթագրություններում, ինչպես գիտենք, առիթից առիթ հիշեցվում է, որ դրանք լույս են ընծայվում Մխիթարի կողմից «սրբագրված», «խմբագրված» և «վերաքննված» վիճակով: Արևելոտ Մեծի գրքի առաջաբանում, օրինակ, նշվում է նման փոփոխումների մասին, բերվում են փաստական դիպուկ տվյալներ⁷³:

Լատինաբանության աստիճանական թուլացումն ավելի շոշափելի է Մխիթարի դրաբար աստվածաբանական երկերում⁷⁴: Դրանք գրեթե զերծ են օտար ձևերից՝ գրված հին գրական հայերենի հետևություններով: Որոշ վերապահություններ հանդերձ նույնը նկատելի է քերականական աշխատություններում: Ալևուհետև, աշխարհաբար քերականական և աստվածաբանական աշխատությունները հետապնդում են ժամանակի գրական աշխարհաբարի ուսուցմամբ հին հայերենին՝ զրաբարին լիովին անցնելու նպատակ⁷⁵: Կարևոր հանգամանք է, որ գրաբար սովորելու նախապայման է դիտվում նրա քերականության յուրացումը:

Մխիթար Սեբաստացու գրաբարի քերականությունը [1730] որոշակի քայլ է լեզվական այդ տարբերակում նկատվող խորթությունների նվազեցման գործում: Նրանում որոշակի տուրք է մատուցվում լատինաբանությանը: Մխիթարի սույն աշխատությունն առհասարակ հասկանալի պատճառներով կրում է ժամանակի ռացիոնալիզմի կնիքը⁷⁶:

Հին մատենագրությունը բաժանելով ոճական երեք խմբի, Մխիթարն ըստ էության հետապնդում է նոր ժամանակներում գրաբարի առանձնացված յուրացման ու կիրառման նպատակ⁷⁹։ Կրաբարը մշակելու, նրա վարկն ու հեղինակությունը բարձրացնելու նկատառումով միաբանը ծավալում է բառարանագրական լայն աշխատանք, հասնում որոշակի արդյունքի⁸⁰։

բ) Մատթեոս Եվդոկացին [Գրաբաշյան] Մխիթարի սոմիջական աշակերտներից է, ամենից առաջ հայտնի է իր աստվածաբանական աշխատություններով⁸¹։ Դրանց լեզուն գրեթե ղերծ է լատինաբանությունից, ունի «հայկաբան» ոճի նկրտում։ Դա բացատրվում է հեղինակի կանխակալ մոտեցմամբ, նյութի թելադրանքով։ Հեռավոր անցյալի երևույթը նոր օրերում մեկնաբանվում է մոտավոր լեզվով ու ոճով, հենրից արվող քաղվածքների [Աղաթանգեղոս, Խորենացի, Ներսես Կլայեցի և այլն] լեզվին մերձենալու ձգտումով։ Այդուհանդերձ, Եվդոկացու երկերի լեզվի բառապաշարը կրում է նոր ժամանակի թույլ կնիքը՝ կապված նոր բառերի [գանձաբաշխ, ժողովարար, հրատարակել, նորահանուկ, սկզբնաշախիղ] և լատինաբան ձևերի [բացատրել, համաճակաձայն, մակաբերել, ջեմեռանդ] կիրառման հետ։

Եվդոկացու հիշյալ աշխատությունները դիմագիր են ժամանակի լատինաբանության հորձանքին, քայլ՝ դեպի «հայկաբան» գրաբարը։

գ) Զաքարիա Ակնեցու՝ խալկերենից արված երկու թարգմանությունները⁸⁰ ևս աչքի են ընկնում գրաբարի մշակման ու կանոնավորման, օտար ազդեցություններից ըստ հնարավորին ղերծ մնալու, ժամանակի խոսակցական հայերենից որոշակիորեն ազդվելու հատկություններով։ Դրանք պարունակում են նոր բառեր [առակաբկու—ՁԱԿԺ, 3, բեկանաուրուրիւն—ն. տ., 133, բեկանոտուրիւն—ն. տ., երկարահիւս—ն. տ., գիւղանման—ՁԱԳԶ, 600, լայնապատում—ՁԱԿԺ, 3, խորանկեալ—ն. տ., 137 և այլն], նրանցում նկատվում է խոսակցական տարբերակի ազդեցությունը [հմմտ. քուլք խաղալ—ՁԱԳԶ, 68]⁸¹։

դ) Դրաբարի մշակման հարցում Մխիթարյանների ավանդը գործնականում իրականանում է Վրթ. Ասկերյանի թարգմանություններում։ Ասկերյանը հայագիտությանը հայտնի է դասական թարգմանություններով, մասամբ՝ ինքնուրույն երկերով։ Հատկապես հին հայերենի և լատիներենի տքնաշան ուսումնասիրումը, Աստվածաշնչի հայերեն, լատիներեն թարգմանությունների խորամուխ համեմատությունը Ասկերյանի առջև պարզում են հին գրական հայերենի էությունը, միջին և

նոր շրջանի գրաբարի կրած աղավաղումների փաստը: Գրաբարի սքանչելի իմացությունն ու նրա մեջ միալար հմտանալը դառնում են դասական թարգմանությունների հիմք: Լատինաբանությունը սկսում է հաղթահարվել առաջին հերթին Ասկերյանի թարգմանությունների շնորհիվ: Հին հայերենի գրական կանոնին նմանվելու ձգտումը հատուկում է, թեև, հասկանալի պատճառներով, նշմարվում են թարգմանչի ժամանակին բնորոշ անուններ նշանակող բառեր և իմաստային կիրառություններ:

Նախկինում թարգմանված որոշ երկեր երկրորդ անգամ թարգմանվում են Ասկերյանի կողմից: Նախկինները իրենց լեզվով ակներևվաբար ղիջում են ոչ միայն կանոնավորության, այլև ընդհանուր ճաշակի տեսակետից⁵²: Եթե Չամչյանի քերականությունը տեսականորեն ամփոփում է գրաբարի լատինաբան նորամուծությունների հաղթահարման գործընթացը, ապա Ասկերյանի սույն թարգմանությունները լատինաբանության դեմ ուղղված պայքարը աստիճանաբար հանգեցնում են լիակատար ավարտի փուլին:

Այսպես, օրինակ, Թեաավրոսի հիշյալ գրքի թարգմանության առաջաբանում Ասկերյանն իր մոտեցման մասին նշում է հետևյալը. «Մեք ըստ կարի զգուշաւոր թարգմանութեան ուշ եղեալ՝ յամենայնի հաւատարմութեամբ պահել ջանացաք զանմիջական նշանակութիւն բառիցն, այլ ուր ուրէք պահանջէր բանն յաւէտ յիմաստն հայիլ քան ի բառն, ըստ հայկական ոճոյ բացատրեցաք, քանզի և օրէնք այս են ամենայն թարգմանչի՝ ոչ զիմաստ հեղինակին այլայլել և ոչ զբնիկ բարբառ իւր աղաւաղել»⁵³:

ե) Սուբիաս Աղամալյանը հայտնի է իր «Թուաբանութիւն» [1781] աշխատությամբ, որն իբրև դասագիրք ժամանակին կարևոր դեր է խաղում հայերեն մաթեմատիկական տերմինաբանության զարգացման գործում: Հեղինակի նորակերտ տերմինների մի մասը կիրառվում է նաև մեր օրերում⁵⁴:

զ) Ստեփանոս Ագոնցի երկերից հատկապես երկուսը⁵⁵ ունեն խիստ կարևոր նշանակություն նոր շրջանի գրաբարի մշակման տեսակետից: Լինելով բավական զարգացած և մեծ եռանդի տեր գործիչ, Ագոնցը նպաստել է հայագիտության զարգացմանն ու մշակութային երախտավորների պրոպագանդանը: Այդ երկերը գրված են հին հայերենի չքնաղ իմացությամբ և հմուտ գործածությամբ: Մխիթար Սեբաստացու վարքին նվիրված աշխատությունը «վենետիկյան գրաբարի» օրինակ-

լի նմուշ է: «Ճարտասանությունը» գրված է նույնպիսի նախանձախընդրությամբ, համապատասխան տերմինաբանության մշակման, կանոնավորման մեծ խոհեմությամբ: Նրա կերտած ճարտասանական տերմինները, իբրև բառային նոր միավորներ, միանգամայն, հայեցի կադմություններ են, իմաստով լիապես համարժեք եվրոպական լեզուների տվյալներին⁸⁵:

է) Գրաբարի կանոնավորման ուղղությամբ Միք. Չամչյանը, նախ, դիմում է գործնական քայլերի⁸⁷: Այնուհետև, Չամչյանի «Քերականությամբ» [1779] իրազործվում են գրաբարի մշակման հարցում Մխիթար Սեբաստացու կանխագծումները: Այն շարադրված է «աշալրջութեամբ ի գրութիւնս նախնեաց մերոց զուղղութիւն խօսից» [ՄԶՔ]: Գրքի «Հատընտիր համառօտ բանք յաշխարհաբարէ ի գրաբարն» հավելվածում հեղինակը հետապնդում է որոշակի նպատակ՝ աշխարհաբարով գրաբարի ուսուցում: Հմմտ. «Հրէս ձեր յառաջն կղնեմ իմ սըրտի սիրուն բաներն, կսովրացնեմ ձեզ իմ խօսքերն» ~ «Ահաւասիկ առաջի առնեմ ձեզ զհոգոյ իմոյ զպատգամս, ուսուցից ձեզ ղբանս իմ» . «Չլինի որ ձեր միջիցն թամպալութեան համար՝ տգիտութեան կուրութիւն սիրի» ~ «Մի ոք ի ձէնջ սիրեսցէ զկուրութիւն տգիտութեան յաղաքս ծուլութեան» և այլն⁸⁸:

ը) Սահակ Պրոնյանը Մխիթարյան դպրոցի այն գործիչներից է, որոնք աչքի են ընկնում ոչ այնքան բեղմնավոր գիտական գործունեությամբ, որքան կոնկրետ մեկ գիտաճյուղի մեջ ունեցած ներդրումով: Պրոնյանը հեղինակ է մաթեմատիկական երկու աշխատութեան⁸⁹: «Երկրաչափութիւն»-ը, օրինակ, պարունակում է այնպիսի տերմիններ, որոնք ինքնուրույն բառեր են, այլև՝ բառապատճենումներ: Աշխատության բառացանկում նշվում են տերմինների օտար համարժեքները՝ դրանց հասկացական կողմի ընդհանրացման և կանոնավորման նպատակով, «ի նպաստ այնոցիկ, որք ընթացեալ իցեն զուսումն երկրաչափութեան ի լատին և յիտալական լեզու առ ի գիտելոյ նոցա, թէ զոր բառ հայկական փոխանակ որոյ լատին բառի հղեալ իցէ մեր» [ՍՊԵՐԿ., 415]:

թ) Գրաբարի մշակման գործում իր լուծման ունի Գ. Ավետիքյանը: Մեկնողական-բանասիրական երկերում⁹⁰ համապատասխան բնագրերի ինքնակա, համեմատական քննությամբ նա հասնում է հին գրական հայերենի ձևերի և իմաստների խորթությունների բացահայտմանն ու ճշգրտմանը:

Քերականական աշխատություններից առաջինում⁹¹ ձգտում կա «զնայկական բարբառոյն ուսումն տարածանել»։ Շտար լեզուների իմացությունն, ըստ նրա, թերի է, եթե այն չի կշռում մայրենի լեզվի համաչափ իմացությունը [ԳԱՔ, էջ ԺԳ]։ Մյուս աշխատության 1-ին մասը միտումնավոր կերպով գրված է աշխարհաբարով, իսկ 2-րդը՝ գրաբարով։ Այստեղ բուն նպատակը հին գրական լեզվի անսպաթաք վերհանումն է՝ նոր ժամանակների կարիքներին համապատասխան⁹²։ Բոլոր դեպքերում Ավետիքյանը դնում է գրաբարն աշխարհաբարով ուսուցանելու խնդիր, որովհետև գրաբարը լատիներենի պես արգեն անհասկանալի լեզու է [ԳԱՔ, էջ Գ]։

Նման ջանքեր են գործադրվում հեղինակի մյուս երկերում⁹³։ Ուշադրով է Ավետիքյանի թարգմանությունների լեզուն։ «Նւրեկ աղօթից»-ի մեկնաբանը Օգոստինոսի որոշ երկերում տեսնում է Նարեկացու ոճի նմանությունը և նրան թարգմանում ըստ այդմ։ Ավետիքյանի չափածո երկերի լեզուն ևս դրա լավագույն վկայությունն է⁹⁴։ Ավետիքյանը կաղմել է ՆՀԲ-ի Ա տառի բառահոգվածները, որոնք, ինչպես հայտնի է, բառարանի լավագույն մասն են։

ժ) Դուկաս Ինճիճյանը բեղմնավոր գործունեություն ծավալած գործիչ է։ «Ամարանոց Բիւղանդեան»-ը [1794] պարունակում է բազմաթիվ օտար տեղանուններ և անհարկի կապակցություններ, նորակերտ բառեր և տերմիններ [կենդանաբոյս, հրուանդան, սաւր, սաւաւանդակ]։ «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց»-ի գրաբար առաջաբանում հանդիպում են, օրինակ, արդարախորհուրդ, նանապագածովի, քևապարել, արշաւասոյր, շաւախտաւոր, բացածանօթանալ, նորոգատուր, իմաստանեմ, ընդելակրել բառերը։ Նոր ժամանակի համեմատաբար ընտիր գրաբարի նմուշ է «Ստորոգութիւն Հին Հայաստանի» [1822] երկի լեզուն։ Ինճիճյանը գրաբարը և աշխարհաբարը հակադրում է «Դարապատում»-ի [1824] գրաբար առաջաբանում⁹⁵։ Այստեղ հանդիպում են փաղափական [փխ. «չիվիլէ»], կենցաղակիրք [փխ. «բօլիդիքա»], կենցաղակրքութիւն, փաղափականութիւն տերմինները։ Նույն երկի «վերջին հատոր»-ի I և II մասերի առաջաբանում խիստ ուշադրով են նոր տերմինները⁹⁶։

Ժա) Մկրտիչ Ավգերյանը գիտական ասպարեզ է գալիս այն շրջանում, երբ գրաբարի ներսում հաղթահարված էր ամեն կարգի օտարաբանություն, ուրվագծված էր «վեներտիկյան» գրաբարի պատկերը։ Նա իր ինքնուրույն և թարգմանական երկերով նպաստում է գրաբարի օրինավոր

մշակմանը: Ընտիր գրաբարով է գրված «Ծաղիկ վարուց» երկը⁹⁷: Բնագիտական և բանասիրական անդուլ աշխատանքի շնորհիվ, գրաբարահայերենի վստահ գործադրմամբ այդ երկը լիովին նպաստում է տվյալ շրջանի գրաբարի ավանդադրման ու պահպանման գործին: Դրելթե նույնը կարելի է ասել Ավգերյանի՝ լատիներենից թարգմանած «Տարեկան առածք» գրքի վերաբերյալ: Այստեղ, ինչպես նշվում է «Ժանուցումն թարգմանչի» մասում, հեղինակի մտահոգություններից է եղել ոչ միայն համապատասխան սահմանումներն ու բնորոշումները [«զվրճիռսն»] ճշտությամբ արտահայտելը, այլև «զբառսն առաւել հայկաբանութեան հարմարիլ»-ը: Ավգերյանի մյուս թարգմանությունները⁹⁸ ևս գործնականում խորացնում են գրաբարի կանոնավորման ու կատարելագործման արդյունավետությունը:

Ժբ) Իգնատիոս Փափաղյանը հեղինակ է հատկապես մանրանկարչության և զծագրական պատճենահանման [«ընդօրինակութիւն»], քաղաքավարության, վաճառականության հարցերին նվիրված աշխատությունների⁹⁹: Դրանցից մի քանիսը մատնանշում է ուրույն բնագավառ, նորություն է հայ իրականության մեջ: Այդ երկերն ունեն հատկանշական տերմինաբանություն, որ գոյանում է տարբեր ուղիներով: Դրանց լեզուն ընդհանուր առմամբ ժամանակի գրաբարն է, թեև առանձին դեպքերում, ընդ սմին հատուկ նկատառումներով, զգացվում է ժամանակի խոսակցական լեզվի ազդեցությունը՝ կապված հատկապես նոր կամ օտար բառերի իմաստների մեկնաբանման խնդրի հետ: Փափաղյանը գրել է եկեղեցու պատմությանը նվիրված մի աշխատություն¹⁰⁰, որը ևս շարադրված է ժամանակի «մշակված» գրաբարով:

Ժգ) Մանվել Զախչախյանը հեղինակ է բառարանագրական, թարգմանական և չափածո երկերի: Նա մեծ լույս ունի բառարանագրության բնագավառում: «Բառգիրք ի բարբառ հայ եւ իտալական»-ը [1837]¹⁰¹ որոշակի քայլ է հայ բառարանագրության պատմության մեջ: Այսպես, ՆՀԲ-ն աստեղ բաղադրվող հիմքով ունի 33 բաղադրություն [36 բառիմաստ], իսկ ԶՀԻԲ-ն՝ 32 [41 բառիմաստ], ընդ որում վերջինս ինչ-ինչ պատճառներով չի ընդունում աստեղաբաշխականագոյն, աստեղափնա [«հաջ, -հաչ»] և աստեղափնափնա բառերը, ունի աստեղափն [«աստղագետ»], աստեղափնուրիւն [«խօսք կամ քննութիւն աստեղաց»] նոր բառերը, աստեղագէտ-ը բերվում է ի լրումն ՆՀԲ-ի: Աստեղափնալ-ը ԶՀԻԲ-ում անցյալ դերբայով է, աստեղափոքոքումն՝ հոգնակի: Այնուհետև, ՆՀԲ-ն աստղ բաղադրվող հիմքով ունի 21 բաղա-

գրություն [22 բառիմաստ], ՋՀԻԲ-ն՝ 20 [25 բառիմաստ], ընդ որում աստղաբան-ը, աստղապսակ-ը չկան ՋՀԻԲ-ում, նոր են՝ աստղաբաշխ [լծորդ՝ աստղաբաշխ-ի], աստղագուշակ, իսկ աստղանշան-ը ՋՀԻԲ-ում նաև գոյական է [«նշան աստղակերպ, աստղանիշ»]: ՋՀԻԲ-ը մեծ տեղ է տալիս ժամանակի գրաբար նորաբանությանը: Ջր- [< ջուր] ձևավոր հիմքով բաղադրությունների մեջ ունենք՝ ա) նորակազմ բառեր և տերմիններ. ջրաբանություն, ջրաբաշխական, ջրագետ, ջրագիտական, ջրագիտություն, ջրագիր, ջրագրական, ջրագրություն, ջրածութիւն, ջրակշռություն, ջրանմայ, ջրամատոյց, ջրաչափական, ջրաչափություն, ջրապղպեղ, ջրավախություն, ջրշուն, ջրումն, բ) բառեր՝ ի լրումն ՆՀԲ-ի՝ ջրաման, ջրվիշմ, գ) բառի իմաստային նոր կիրառություն [մեկ և ավելի]. ջրաբաշխություն [«գիտաճյուղի անվանում»], ջրալից [«ջրալից ուռուցք»], ջրալից [«փռշտանկություն»], ջրածին [«նյութի անվանում»], ջրանցիկ [«խողովակ, ազուգա»], ջրասուզակ [«մարդ»], ջրբուխ [«շատրվան», «ջուր վեր հանող մեքենա»], ջրգողություն [«մարմնի որևէ մասում ջրի կուտակում»], ջրհան [«ջուր հանող խողովակ»]. դ) վերլուծական նոր բաղադրություններ. ջրաֆառչ դեղ, ջրգողություն աչաց, ջրգողություն զլխոյ, ջրգողություն պուրտոյ, ջրգողութիւն սրտակրանաց և այլն¹⁰²:

Ջախջախյանի թարգմանությունների լեզուն պարունակում է որոշակի առանձնահատկություններ, որոնք հատկանշական են ժամանակի մշակվող գրաբարին: Դա ակնառու է Ֆենիկոնի «Արկածք Տելեմաքայ» երկի՝ Ջախջախյանի և եղած մյուս թարգմանությունների համեմատության պարագայում: Ջախջախյանի չափածոյի մեղ աւանդված նմուշները¹⁰³ երևան են բերում լեզվական նույն գրությունը:

ժդ) Հարություն Ավգերյանը գրել է բանասիրական, բառարանագրական-քերականական, աստվածաբանական-եկեղեցական աշխատություններ, արել թարգմանություններ: «Բացատրութիւն չափոց և կըշռոց» [1821] յուրօրինակ աշխատության մեջ քննության են առնվում ոչ միայն հին գրական հայերենում գործառող համապատասխան հասկացություններն իրենց ժամանակագրական առնչություններով, անվանումների բացատրությամբ, նշվում դրանց ֆրանսերեն, հայերեն և տաճկերեն ղուգահեռությունը, այլև ստուգարանվում են [որոշ դեպքերում՝ ոչ ճիշտ] փոխառյալ բառերը:

Տիրապետելով մի շարք լեզուների, լինելով հայերենի ջերմ պրոպագանդիստ, Ավգերյանը կազմում է երկեղվյան բառարաններ, որոն-

ցում ղուգադրվում է հայերենի, ֆրանսերենի, անգլերենի բառապաշարը: Քերականական աշխատություններն ունեն նորմատիվ-ուսուցողական բնույթ՝ պրոված ղուգադրական քերականության հիմունքով:

Դրաբար հայերենի ներհուն իմացությունը երևան է գալիս Միլտոնի «Դրախտ կորուսեալ» երկի թարգմանության մեջ: Այս և հետագա թարգմանությունների լեզվական համեմատությունը որոշակիորեն ի հայտ է բերում «վենետիկյան» գրաբարի զաբգացման ներքին միտումները, ինչպես նաև թարգմանչի անհատական հակումները գրաբարի հնարավորությունների իրացման գործում:

ժ) Եղիա Թովմաճանյանը հեղինակ է բանասիրական աշխատությունների, գրաբար թարգմանությունների և չափածո երկերի: Հունարենին տիրապետելու շնորհիվ նա ծավալում է բնագրագիտական և թարգմանական լայն գործունեություն, որի արդյունքն են Ոսկերեբանի «Ճառք» [երկհատոր], Պլուտարքոսի «Զուգակշիռք» [վեց հատոր], Հոմերոսի պոեմների գրաբար թարգմանությունը: Թովմաճանյանը լատիներենից թարգմանում է Հերոնիմոս Վիտայի «Քրիստոսական»-ը: Նա գրել է գրաբար բանաստեղծություններ, որոնց լեզուն խրթին է, իսկ ոճը՝ «ղասականությամբ» տառապող: Թովմաճանյանը ինքնուրույն և թարգմանական երկերում գործադրում է իր ժամանակի գրաբարը, ավելի շատ հանդես գալիս այն հիմնավորողի, քան վարգացողի և կանոնավորողի դերում:

ժզ) Մինաս Բժշկյանը գրել է պատմաբանասիրական, աղագրական, քերականական և երաժշտական աշխատություններ: Դրաբար հայերենի նոր գրական կանոնավորման տեսակետից ուշագրավ են Բժշկյանի «Ճեմարան գիտելեաց» [1815] և «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» [1830] աշխատությունները: Նա մեծ վաստակ ունի հայերենի և ռուսերենի ղուգադրական քերականության բնագավառում¹⁰⁴, Թուսերենի հատկանշական տերմինների դիմաց Բժշկյանը հաճախ կերտում է քերականական նոր տերմիններ:

ժէ) Անցյալ դարի 10—60-ական թթ. վենետիկյան դպրոցի ակնառու դեմքերից է Արսեն Բագրատունին: Նա իր մտավոր ողջ կարողությունը ներդնում է այդ դպրոցի գիտական գործունեության, հայ մշակույթի զարգացման գրեթե բոլոր բնագավառներում, մեծ ջանքեր է գործադրում գրաբարի մշակման, կատարելագործման և գրական լեզու դարձնելու հարցում: Դասական և ժամանակի եվրոպական որոշակի լեզուների իմացությունը, ժամանակի գիտության նվաճումներին

իրազեկ լինելը դառնում են նրա համար կուռ միջոց հայ - գիտական մտքի զարգացմանը նպաստելու, հայերենագիտությունը նոր աստիճանի բարձրացնելու ճանապարհին¹⁰⁵։ Գրաբարի մշակման տեսակետից տրվյալ դեպքում հետաքրքրական են Բագրատունու քերականական աշխատությունները, գեղարվեստական ինքնուրույն և թարգմանական երկերը։ Առաջին դեպքում տեսականորեն տրվում են գրաբարի կառուցվածքի ամբողջական, շասելու համար լեզվական իրակությունների անխրտիր վերլուծությունն ու նկարագրումը։ Երկրորդ դեպքում հանդես է բերվում գործնական մոտեցում գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունների գործառական կենսունակացման, ոճական հղկման ու բաղմազանության ստեղծման մեջ։ Վերջին դեպքում նույնիսկ նկատվում է որոշ չափազանցում. գեղարվեստական երկերի ոճական հագեցվածությունն ու երկի թե մտացածին պատկերավորումն ու արտահայտչականության ընդլայնումը Բագրատունու լեզուն և հատկապես ոճը դարձնում են ժանրաոսհ և խրթին։ Այդուհանդերձ, Մխիթարյան դրպրոցի հետագա սերունդը հանձին Բագրատունու գտնում է բավական հուսալի ապավին գրաբարին ըստ ամենայնի տիրապետելու և նրանում հանգամանորեն խորամուխ լինելու համար։

Ժը) Սփյւնմ Սեթյանը համեմատաբար կարճ կյանքի ընթացքում գրում է պատմագիտական, իրավագիտական, աստվածաբանական երկեր, բանասիրական և ճարտասանական հետազոտություններ։ Դրանցից հատկապես «Արհեստ ճարտասանութեան» [1832] և «Իրաւագիտութիւն» [1851] գրքերը կարևոր նշանակություն ունեն ժամանակի գրաբարի ճյուղային տերմինաբանության մշակման, կանոնավորման և հարստացման գործում։ Սեթյանը տերմինի ստեղծման հարցում հանդես է բերում հետևողական մոտեցում, ելնում է գրաբարի բառակազմական գործուն սկզբունքներից և դիմում ընդհանուր ճանաչում գտած միջոցների օգտագործման։ Դա նկատելի է նաև բառապատճենմամբ կազմվող տերմինների դեպքում։

Ժթ) Գևորգ Հյուրմյուղյանը գլխավորապես հեղինակ է գրաբար թարգմանությունների, որոնց կողքին փոքր տեղ են զբաղեցնում ինքնուրույն (աշխարհաբար) երկերը։ Կրտսեր եղբոր՝ էդ. Հյուրմյուղյանի հետ թարգմանում է Շ. Ռոլինի «Հնախօսութիւն» [վեց հատոր] աշխատությունը՝ մեծ հետևողականություն հանդես բերելով գրաբարի կուռ ու անվրեպ գործադրման հարցում։ Կոռնելի «Պոլիկտոս վկայ հայկազն» [1858] և Ռասինի «Գոթոդիա» [1862] երկերի թարգմանությունը [ընդ

որում երկրորդը ի համեմատություն որոշակի թարգմանությունների ընդլայնվում է գրաբարի նրբագեղությամբ, հակիրճությամբ և բնագրի հետ ունեցած ներդաշնակությամբ: Գ. Հյուրմյուզյանը գրաբարի մշակման և կատարելագործման հարցում գերազանցապես հանդես է բերում գործնական մոտեցում:

Ի) էդ. Հյուրմյուզյանը անցյալ դարի 20—70-ական թթ. վեներտիկյան դպրոցի մեղմաշան գործիչներից է, թերևս ամենաբեղմնավոր բանասերը: Հյուրմյուզյանը հեղինակ է աստվածաբանական, գեղարվեստական, բառարանագրական-լեզվագիտական աշխատությունների և հոգվածների, թարգմանել է բաղմամբիլ և տարբեր բույսի գործեր:

Գրաբարի բառապաշարի տեսակետից ուշագրավ է «Բուրաստանք» [1851] չափածո գործը, որովհետև երևան են հանվում նոր բուսանուններ ու ծաղկանուններ: Դիցաբանության, բանաստեղծության և ճարտասանության հարցերին անդրադառնալիս, Հյուրմյուզյանը համապատասխան տերմինների և գիտական հասկացությունների անվանման հարցում ցուցաբերում է մեծ հետևողականություն՝ շարունակելով իր նախորդների ստեղծած ավանդույթը: Նա գրել է լատինաբան գրաբարին և «Նոր հայկազյան բառարանին» նվիրված ուշագրավ հոգվածներ, որոնցում քննության են առնվում գրաբարի բառապաշարի մաքրման, հայ հին մատենագրությունը լեզվական չափանիշներով գնահատելու հարցը:

Հյուրմյուզյանի «Քերականութիւն»-ը [1833] և աշխարհաբար-գրաբար բառարանը [1869] գրված են գրաբարը դպրոցական ուսուցմամբ մասսայականացնելու և նրա յուրացմանը նպաստելու նպատակով:

Անհամեմատ մեծ է Հյուրմյուզյանի դերը գրաբար թարգմանական գրականության ստեղծման, դրանով իսկ՝ ոճականորեն հստակ ու մատչելի գրաբարը տարածելու բնագավառում: Նրա թարգմանությունների լեզվական առանձնահատկություններն ու ոճական ինքնատիպությունը բխում են գրաբարի ընդհանուր հնարավորություններից և ապահովում գրանց հետագա առաջընթացը: Այս իրողությունը փաստացիորեն համոզիչ է, երբ համեմատում ենք, օրինակ, «Արկածք Տեղեմաբայ» [1850], «Վէպ ի Պօղ և Վերգինիա» [1860], «Յիշատակարան գալլիական պատերազմին» [2-րդ կեսը՝ էջ 154—229, 1874 թ.] գործերի հյուրմյուզյանական թարգմանությունները ուրիշների համանուն թարգմանությունների հետ: Նման զուգահեռ քննությունը փաստորեն հնա-

րավորություն է տալիս ոչ միայն գրաբարը նոր գրական լեզու դարձնելու հարցը տվյալ շրջանում առաջ քաշելու և այն տեսականորեն հիմնավորելու, այլև այդ հարցում Մխիթարյան դպրոցի այս կամ այն գործչի, տվյալ դեպքում Հյուրմյուղյանի գործադրած լեզվաշինական ջանքերին իրադեկ լինելու: Իսկ Հյուրմյուղյանի ինքնուրույն և թարգմանական ժառանգությունը, նրա լեզվաշինական ողջ գործունեությունը թերևս առաջին հերթին արժանի են ըստ ամենայնի ուսումնասիրության՝ մանավանդ հայերենի լիաժամյալ պատմության ստեղծման նպատակով:

Ի) Եվ, վերջապես, Վենետիկի Մխիթարյան դպրոցի անխոնջ մշակներից է Ղևոնդ Ալիշանը: Նրա երկերից այստեղ ուշագրավ են գրաբար գեղարվեստական, տեղագրական, պատմական աշխատությունները, չափածո թարգմանությունները, որոնք գրվել են նրա գործունեության գրեթե բոլոր շրջաններում: «Նուագը» [հ.հ. I—II, 1857—58] ժողովածուի մեջ ղետեղված գրաբար բանաստեղծությունները, անկախ կրոնական-աստվածաբանական թեմատիկայից և աշխարհընկալումից, ուշագրավ են այն առումով, որ արտացոլում են ժամանակի գրաբարը՝ հատկապես բառապաշարի տեսակետից: Նոր ժամանակներին յուրահատուկ լեզվամոտածողությունը առկա է Ալիշանի «Ընդ հղևնեաւ» [1874] գրաբար աշխատության մեջ: Գրաբարով են շարադրված նաև ներհուն գիտնականի տեղագրական երեք՝ «Շիրակ» [1881], «Այրարատ» [1890] և «Սիսական» [1893] աշխատությունները: Դրանց լեզուն, իհարկե, ժամանակի գրաբարն է, որը ներառում է ոչ միայն գիտաճյուղային տարբեր կարգի և հայերենի այլևայլ շրջաններում կիրառված տերմիններ ու տերմինային անվանումներ, այլև ժամանակի հայերենի խոսակցական տարբերակներում գործածվող տեղանուններ ու շրջակա միջավայրի այլ կարգի անվանումներ, որոնք երբեմն բերվում են գրության երկու և ավելի ձևերով: Խոսակցական տարբերակում այս կամ այն վայրի օտար անվանումը հաճախ ներկայացվում է նորակազմ հայերեն բառով:

Ալիշանը հեղինակ է գրաբար թարգմանությունների¹⁶⁵, որոնցում տեղ են գտել բաղմաթիվ նորամուծություններ գրաբարի բառապաշարի առումով՝ հատկապես սովորական բառերի, տեղանունների և անձնանունների նորակազմության տեսակետից: Ալիշանը գրաբարը հմուտ կիրառողներից է և մի տեսակ մտահոգություն չունի նրա բառապաշարի և բերականական կառուցվածքի երևույթների ընտրության, բարելավման,

տարբերակված կիրառման հարցերում, այլ, ընդհակառակն, հանդես է բերում աղաս մոտեցում գրաբարյան իրավությունների կիրառության մեջ: Ալիշանը նոր շրջանի գրաբարը և գրական աշխարհաբարը գործածում է միասնաբար և հմտորեն, անխտիր:

3.4.2. Հայերենի նոր շրջանում գրաբարը մշակելու և նոր գրական լեզու դարձնելու նպատակով որոշակի ջանքեր են գործադրվում Վիեննայի Մխիթարյան դպրոցի նշանավոր գործիչների կողմից: Դա տեղի է ունենում ԺԹ դ. 40—50-ական թթ.: Նախկինում [հատկապես՝ 1811 թ. սկսած] ստեղծված գրաբար գրականութունը լեզվի տեսակետից շունի այն տեսքը, ինչ առաջ է գալիս հետադաժում: Ինչպես գիտենք, գրաբարի ուսումնասիրության, նրա համակարգի կանոնավորման հարցերում նրանք հանդես են բերում առանձին մոտեցում, մշակում են ուրույն սկզբունքներ: Վերջիններիս երևան են գալիս նոր շրջանի գրաբարի մշակման և նոր գրական լեզու դարձնելու առիթով, սակայն վերաճում են հին գրական հայերենի դասական և ոչ դասական տարբերակների առանձնացման և ըստ այդմ նոր շրջանի գրաբարը գործածելու նպատակի: Հետևողական հարցադրումը կարճ է տևում և չի հանգում լիակատար գործադրման հայերենի նոր շրջանում: ԺԹ դ. 60-ական թթ. սկսած վիեննական դպրոցի ներկայացուցիչները իբրև գրավոր հաղորդակցման միջոց ընտրում են ժամանակի գրական աշխարհաբարը:

ա) Աստվածատուր Բաբիկյանը հայտնի է որպես Վիեննական դպրոցի հիմնադիր: Գրել է «Համառօտ յայտյանդիմանութիւն երկուց ճըշմարտութեանց» [1817], թարգմանել է Կարոլոս Բիլլուարտի «Բովանդակութիւն բովանդակութեան» [հհ. 1—3, 1810—1813] գրքերը: Թարգմանության լեզուն, օրինակ, հեռու է «վիեննական» գրաբար կոչվելուց, ժամանակով էլ նախորդում է նրան: Այս գրքի լեզուն այսպես կոչված «մինչվիեննական» գրաբարն է, որտեղ եղած համապատասխան տերմինների կողքին, ըստ հեղինակի ասելու, կան այնպիսիները, որոնք «նորոգ հնարեցան», քանի որ եղած համարժեքները կամ հնում բացակայում են ընդհանրապես, կամ ավելի շրջանում կրում են այլ իմաստներ¹⁰⁷: Աբբահայր Բաբիկյանը, այլև Արիստակես Աղարյանը նպաստում են, քաջալերում իրենց աշակերտներին «դասական հայերենի» գլուտի գործում:

բ) Պողոս Հովնանյանի գրական ժառանգությունը հիմնականում ստեղծված է գրական աշխարհաբարով. նկատի ունենք աստղագիտությանը, առանձին երկրների պատմությանը, աշխարհագրությանը, լեզ-

վաբանությանը և մանկավարժությանը վերաբերող աշխատությունները¹⁰³ Գրաբար հայերենով շարագրվածներից ուշագրավ է, օրինակ, «Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց» [1847] աշխատությունը, որը գրված է ընտիր գրաբարով և լեզվական կանոնապահությամբ՝ հատկապես այն նկատառումով, որ համապատասխան տերմինների և անվանումների խնդրում հեղինակը հմտորեն է օգտվում հայ հին գրականության տվյալ բնագավառի հնարավորություններից:

գ) Հակովբոս Պողաճյանը հիմնականում հայտնի է իբրև բառարանագիր: Նրա կազմված երկլեզվյան բառարանները¹⁰⁴ սկիզբն են վիեննական դպրոցի բառարանագրության: Հայերեն բառաշերտը ընտրովի է և համալրված նախորդ բառարաններից դուրս մնացած, ինչպես նաև հետագա նորաբանություններով: Անկախ դպրոցական-ուսուցողական նպատակ հետապնդելու հանգամանքից, Պողաճյանի բառարանները ունեն գրաբարի բառապաշարը նոր օրերում ի մի բերող և յուրացման ու ակտիվ շրջանառության մեջ դնող խնդիր:

դ) Ղևոնդ Հովնանյանը «դասական հայերենի» գյուտի հեղինակներից է: Այդ հարցում նա մասնակցում է Հովս. Գաթրճյանի անմիջական նախաձեռնությանը, դառնում գյուտը տեսականորեն հիմնավորողներից մեկը: Գործնական մասնակցություն է ունենում «դասական հայերենը» նախատիպ ունեցող «վիեննական գրաբարի» իրագործմանը: Գաթրճյանի և Գարագաշյանի հետ, ի հակառակություն վենեսիկյան դպրոցի, նա թարգմանում է Բոսուելի «Խօսք վասն տիեզերական պատմութեան» [1841], առանձին՝ Կոռնելիոս Նեպոտի «Վարք զօրավարաց անուանեաց» [1842] դրբերը: Ժամանակի գիտական տերմինաբանության զարգացման տեսակետից խիստ արժեքավոր է Հովնանյանի «Գիտութիւն տէրութեանց Եւրոպայ» [հ. Ա, 1847] աշխատությունը:

ե) Ա. Մ. Գարագաշյանը ևս մասնակից է «դասական հայերենի» գյուտին: Ընդհանուր առմամբ Գարագաշյանի վիեննական գործունեությունը կարճ է տևում [մինչև 1856 թ.], որի ընթացքում նա ի զորու է լինում իր լուսման ներդնելու հիշյալ դպրոցի գիտական և մշակութային գործունեության, կոնկրետ դեպքում՝ գրաբարը մշակելու և պրոպագանդելու մեջ: Գարագաշյանը հեղինակ է գիտության հարցերին վերաբերող, ճարտասանական, հեղինակակից՝ թարգմանական, կաղմող՝ քրեստոմատիկ գրաբար աշխատությունների, դասագրքի, Հիշյալ աշխատությունները հիմնականում գրված են «վիեննական գրաբարով», նմուշ են «դասական հայերենի» այն վիճակի, որին հասել են վիեննացիները, ընդ որում ինքը՝ Գարագաշյանը:

դ) «Վիեննական գրաբարի» հորինման և գործադրման, ընդհանրապես Վիեննական Մխիթարյան դպրոցի գիտական և մշակութային գործունեության մեջ անհամեմատ մեծ դեր ունի Հովսեփ Գաթրճյանը: Կանգնած լինելով ժամանակի հասարակագիտության մակարդակին, տիրապետելով հայերենին խորությամբ և օտար լեզուների ըստ էության, սակայն փոքր ինչ տուրք տալով եկեղեցական-աստվածաբանական մտայնությանը, Գաթրճյանը մեղանում ստեղծում է ընդհանուր, ընդ մին Հայաստանի գիտական պատմությունը, ուրվագծում հայ գրականության պատմությունը, գտնում հին գրական հայերենի «դասական» տարրերակը և այն հակադրում հետագա շրջաններում երևան եկող գրաբար տարրերակներին: Գաթրճյանի և իր համախոհների կողմից առանձնացվում են «դասական հայերենի» լեզվական տարրերակիչ հատկանիշները¹¹⁰:

Երևան է գալիս բանասեր-լեզվաբանների մի սերունդ, որը հետևողականորեն խորանում է «Վիեննական» գյուտի մեջ, ինքնավստահության սահմաններում սկզբունքային ճշգրտումներ՝ «ուղղումներ» և «սրբազրումներ» մտցնում են դ. 1-ին կեսին ստեղծված հայ հին մատենագրության նմուշների լեզվում:

Բոստուկի հիշյալ աշխատության առաջին մասից բացի Գաթրճյանը «Վիեննական գրաբարով» գրում է և թարգմանում մի շարք աշխատություններ¹¹¹: Որքան էլ ղգալի է հետևողականությունը «դասական հայերենի» հարցում, այդ աշխատությունների լեզուն բառապաշարի նորակազմությունների և բառերի իմաստային նոր կիրառությունների պատճառով չի նույնանում լեզվական այդ տարրերակին, այլ, ընդհակառակը, կազմում է առանձին վիճակ: Գաթրճյանը և իր գործընկերները կազմում են «դասական հայերենի» բառարան, որը, ցավոք, մինչև այժմ ձեռագիր է, պահվում է Վիեննայի գրադարանում և, այդ իսկ պատճառով, դուրս է մնացել գիտական շրջանառությունից¹¹²: Այդուհանդերձ, իր իսկ գյուտից՝ «դասական հայերենից» և նրա օրինակով ստեղծված նոր՝ «Վիեննական գրաբարից» առաջին հրաժարվողներից է Գաթրճյանը: Նա շրջադարձ է կատարում դեպի ժամանակի գրական աշխարհաբարը՝ նրանով շարադրելով տարբեր բնույթի աշխատություններ:

է) Սրապիոն էմինյանը, Նախ, հայտնի է որպես թարգմանիչ: Հատկապես ֆրանսերենի և հայերենի բառապաշարի դրդագրությամբ էմինյանը կազմում է իր ժամանակի պահանջների բավարարմանը ծառայեցվող մի բառարան:

ը) Եփրեմ Չագրճյանը նույնպես հայտնի է իբրև բառարանագիր: Ըստ կողմնակի վկայության¹³, նա մասնակից է ձևագիր «Դասական հայերենի բառարանի» կազմմանը, այլև առանձին՝ «Նոր բարբառարան համառոտ հայերէն-տաճկերէն»-ը [1850]:

թ) Եվ, վերջապես, Վիեննայի Մխիթարյան դպրոցի կարկառուն դեմքերից է Արսեն Այտընյանը, որը հայտնի է իր ոչ միայն լեզվաբանական-բանասիրական և այլ կարգի աշխատություններով, այլև «վիեննական գրաբարով» արված թարգմանություններով:

Դրաբարի հարցերին Այտընյանը տեսականորեն անդրադառնում է, նախ, իր հայտնի քերականության մեջ, որը հայ լեզվաբանության վարդապետ տարբեր շրջաններում արժանացել է պատճաշ գնահատության¹⁴: Դրանից բացի, գրաբարի յուրացման և հաղորդակցական ակտիվացման նպատակով Այտընյանը ձեռնարկում է Վրթ. Չալըխյանի հայտնի քերականության վերահրատարակման գործին՝ այդ ընթացքում բարելավելով այն նյութի ընդգրկման, ներկայացման, հավելման և ընդարձակման տեսակետից: Չալըխյան-Այտընյանի քերականությունը հսկայական դեր է խաղացել գրաբարի գործնական ուսումնասիրության գործում և այսօր չի կորցրել իր գիտական նշանակությունը:

Այտընյանի լեզվաբանական հայացքները գերազանցում են ժամանակի ընդհանուր մակարդակը, հաճախ կանխում հետագա «քերականներին»: Դա բացատրվում է նրա գիտական սկզբունքների, լեզվի պատմության ուսումնասիրության ելակետների ինքնատիպությամբ: Այդ հայացքները նպաստավոր դեր են խաղացել հայերենի պատմական հետադոտության, նրա կառուցվածքի այս կամ այն կողմի վերլուծության, գրական տարբերակների, նոր գրական լեզվի և ժամանակի բարբառների փոխհարաբերության բացահայտման խնդիրների մեջ: Նոր շրջանի գրաբարը արժարժվում է Այտընյանի կողմից քննարկված հարցերի գրեթե բոլոր կարգի գնահատություններում: Ըստ այդմ, գրաբարը և գրական աշխարհաբարը գիտվում են «մրցակից» տարբերակներ, իսկ գրական աշխարհաբարի հաղթանակից հետո գրաբարը լիովին նպաստում է նրա զարգացմանն ու կատարելագործմանը:

Այտընյանի թարգմանություններից, ինչպես վկայում են կողմնակի աղբյուրները, հայտնի է հիմնականում մեկը¹⁵, որը, ցավոք, բացակայում է այսօր մեղանում, իսկ նրա լեզվի մասին եղած ընդհանուր գիտողությունն այն է, որ գրված է «վիեննական գրաբարի» լեզվական սկզբունքների հետևողական կիրառմամբ:

Բ Ա Ռ Ա Պ Ա Ն Ա Ր Ը

1. ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

1.1. Ընդհանուր դիտողություն.—Հայոց լեզվի զարգացման նոր շրջանում գրաբարը կրում է բառակազմական զգալի փոփոխություններ: Դրանք տեղի են ունենում լատինաբան նորամուծությունների հաղթահարման նպատակով արվող կանոնավորումների, հայերենի բարբառային տարրերակներից եկող ներթափանցումների, այլ լեզուներից կատարվող փոխառությունների ու բառապատճենումների, բառային անհատական կազմությունների ձևով: Հիշյալ բնույթի փոփոխությունները նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարը դարձնում են որակական մի նոր ամբողջություն, որպիսով այն տարբերվում է նախորդ շրջանների լեզվական վիճակներից: Բառակազմական փոփոխությունների բնության դեպքում ուշադրության առարկա են հետևյալ հարցերը:

ա) Դրավոր աղբյուրներում եղած բառային նոր միավորների [նորակազմ բառերի, հարադրությունների, դարձվածքների, փոխառությունների, բառապատճենումների] առանձնացում՝ ի համեմատություն պրաբար բառարանների, մասամբ՝ գրաբար բնագրերի համապատասխան տվյալների: Նորաբանությունների առանձնացումը ելակետային պայման է բառապաշարի բառակազմական փոփոխություններն ըստ ամենայնի ներկայացնելու համար:

բ) Առանձնացված նորաբանությունների հիման վրա նոր շրջանի պրաբարի բառակազմական սկզբունքների բացահայտում՝ կապված բառակազմական բաղադրիչների փոխհարաբերության բնութագրման և բաղադրության կենսունակության աստիճանի բնորոշման խնդիրների

հետ: Հատուկ ուշադրության առարկա են բառակազմական ձևավոր հիմքերի փոխարեն «մաքուր» հիմքերի գործադրման, երկրորդային հիմքերի կիրառության, բառակազմական համաբանության դրսևորման երևույթները:

զ) նորաբանությունների կաղապարային վերլուծություն՝ բառակազմական կաղապարների գործադրման հետ կապված հիմունքների և առանձնահատկությունների նկարագրության նպատակով: Բառապաշարի պատմական զարգացման ընթացքում, լեզվական որոշակի գործոններով պայմանավորված, կառուցվածքային տեղաշարժերի պարզաբանմամբ հնարավորություն է ստեղծվում ամբողջացնելու հատկապես նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի բառակազմության պատմությունը:

1.2. Բառակազմական սկզբունքները.— Բառակազմական սկզբունքների նկարագրությունը ենթադրում է բառային նոր միավորների համապատասխան վերլուծություն¹: Բառային նորակազմությունները ցայտուն կերպով երևան են բերում բառապաշարի զարգացման տվյալ շրջանում դործող բառակազմական միջոցներն ու եղանակները, դրանց իրականացման հնարավորությունները, բառակազմական հիմքերի տիպերը, կենսունակության աստիճանը և այլն: Այս նպատակով անհրաժեշտ է պարզել, թե հայերենի զարգացման նոր շրջանում գործառոդ գրաբարի բառապաշարը հաղորդակցման նոր պայմաններում բառակազմական ինչ հնարավորություններով է հանդես գալիս և ինչպիսի արդյունքի է հասնում:

Բառապաշարի նորակազմությունները խմբավորում ենք ըստ բաղադրության հիմքերի քանակի և ըստ բաղադրության բնույթի. առաջին դեպքում ունենք պարզ և բաղադրյալ բառեր, երկրորդ դեպքում՝ համադրական և վերլուծական բաղադրություններ²: Բաղադրյալ բառերը, բնականաբար, ավելի շատ են, քան պարզ բառերը: Դրանք կազմում են բառապաշարի նորաբանությունների ստվար մասը, և հասկանալի է, որ արտասցություն են նրա հարստացման ու կատարելագործման ողջ գործընթացը:

Ստորև անդրադառնում ենք նման կազմություններին՝ առանձին-առանձին:

1.2.1. Պարզ բառերը կազմում են բառապաշարի նորաբանությունների շնչին մասը: Դրանք ընդհանուր առմամբ պատմականորեն փոփոխված, բառակազմորեն մթազնած, հաղորդակցման նոր պահանջ-

ներին հարմարեցված, մասամբ՝ նոր արմատական ձևեր ներկայացնող, ըստ որում բոլոր դեպքերում հազվադեպ կիրառության բառեր են³։ Հազվադեպ լինելը բացատրվում է այն բանով, որ լեզվի նոր շրջանում արմատական բառեր չեն գոյանում։ Դրանք առաջացումը բնորոշ է լեզվի, ընդ որում հայերենի վաղնջական և հնագույն շրջաններին։ Նոր շրջանի գրաբարում այդպիսին կարող են դիտվել սոսկ այն բառերը, որոնք արդյունք են որոշակի պարզեցման։

Ըստ այսմ, իբրև պարզ բառեր դիտվող նորաբանությունները հայերենի բառապաշարի խոսակցական տարբերակից դրականին անցած, գրաբարի նախորդ փուլերում պատահաբար չկիրառված, նախկինում հայտնի բաղադրյալ բառի պարզեցումից առաջացած, հեղինակային գործածությամբ այդպիսին դարձած միավորներ են։

ա) Նոր շրջանի գրաբարում պարզ է զեկ բառը։ Պատմականորեն այն բաղադրվել է զ-եկ [$<$ զ-գալ. հմտ. զեկ-ոյց, զեկուցել, զեկուցում, զեկուցագիր, իրագեկ և այլն] ձևակազմական-բառակազմական տարրերից, արտահայտում է «զիտելիք, տեղեկություն, տեղեկատու» իմաստը. «Արդ՝ զեկ լիցի սիրելութեան ձերում, ո՛ր ցանկալի հոգույս, զի առաջին անձս մինչև ցհոկտեմբերի և նոյեմբերի ամիսն կրկին և կրեքկին, թուի թէ այլ աւելի՝ գրեալ ծանուցի համառօտապէս՝ որդույս իմոյ Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքին» [ԱԿՊ, 93]։ Այնուհետև, Խ. Աբովյանը եկ արմատից՝ իբրև գոյական կազմում է եկի բառը՝ համարժեք ուս. *прямоелицы* բառին. «այն զի մահաբեր զէնք սով և ցուրտ ջնջէին զեկս միաբան ի միասին» ~ «нестрелять *прямоелицы*» (ԽԱՆ, IX, 198—200)։

բ) Հանդիպում է լուցիկ բառը, որը այլ բան չէ, բան լուցկի բառի, կի մասնիկի հետ կապված, դրամփոխական տարբերակը⁵. պատմականորեն այն բաղադրված է լոյց $<$ լուց բաղադրիչով և -իկ մասնիկով, որն այժմ չի գիտակցվում. «եթէ զեն մերձեսցի առ ցանկականն, որոյ լուցիկն ի մեզ ոչ երբէք շրջանի բոլորովմբ, առանց չապաղելոյ ողջախոհութիւն կորնչի» [ԱՓ, 26]։

գ) Ծիծի բառը, եթե նկատի ունենանք անեղական լինելը, կազմված է բառապատճենման սկզբունքով՝ իբրև համարժեք ուս. *сосиски* բառին. «Ահա ծիծի, ոտն խողի և թարմ ձուք ընդ խողենույ» [ԽԱՆ, IX, 31]—«Вот сосиски, окорок и свежие яйца с ветчиной» (Ն. Խ)։

դ) Չակեցտ բառի համար ՆՀԲ-ն գրում է. «Այս բառ ի յիշատակարանս գրչաց յետին դարուց եեթ գտանի»։ Աճառյանը նշում է Յի-

շատ. վկայությունը՝ առանց կոնկրետ տեղը նշելու, այլև բառարանի գրականության ցանկում այն տալիս է անհստակ ձևակերպումով. օրինակ՝ նշված «Յիշատակարան Հնոց և Նորոց»-ում [Կ. Պոլիս, 1884, հրատարակիչ՝ Գ. Սրվանձտյանց, էջ 116—134] չենք հանդիպում: Քանի որ այս այսպես է, ուստի շակեբտ [«կեսադրության նշաններից մեկը»] բառը՝ բերում ենք իբրև նոր շրջանի գրաբարում կիրառված բառ: Բառի երբեմնի ունեցած բաղադրական հիմքերը այլևս չեն գիտակցվում որպես այդպիսին [ՄՏՀՔ]:

Լ) Սուրճ բառը հանդիպում է նոր շրջանի գրաբար երկերում, Մ. Սևբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» [հ. 2, 1769] մեջ: Ընդհանրապես ենթադրվում է բառի բնաձայնություն լինելը. «է անդ և գաւիթ փոքրիկ, յորում է վառարան փոքր ի պէտս սրճոյ, թէյի և այլ կարևոր հարկաւորաց» [ՅՄՊՍ, 165]. «Ես գտուրջն աւելի սիրեմ, քան դշայն, [ԽԱԵ, IX, 3]: Այլև՝ սուրճ—ՄՊԲ, 24: Ունենք նաև նորակազմ սրճաբան—ՅՄՊՍ, 152. սրճագոյն [կամ՝ կանաչախառն]—ՄՊԲ, 159 բառերը:

դ) Ունի («իգական սեռի անձ») բառը՝ գոյանում է երբեմնի փոխառյալ սեռանիշ մասնիկը գոյականի վերածելու նշանակով: «Եւ ի Նոյն գիշերի մինչև էր լուսացեալ՝ արձակեաց և զուհիքն իւր, որք եկին և նոքա ի տեսութիւն սուրբ իջման տեղւոյն» [ԱԿՊ, 15]: Այլև՝ ն. տ., 38, 95 և այլն:

1.2.2. Անհամեմատ մեծ թիվ են կազմում համադրական բաղադրությունները, որոնք արդյունք են հայերենի նոր շրջանում գործող, այլև ավանդաբար ընդօրինակվող բառաբարդման և ածանցման միջոցների կիրառման: Բարդ բառերից այստեղ ուշադրության առարկա են հիմնականում բուն [կամ իսկական], մասամբ՝ կցական [կամ կապակցական] և կրկնական բարդությունները: Ածանցավոր բառերը թնկվում են ըստ ածանցի՝ բաղադրության մեջ գրաված դիրքի. հիմքին նախորդող ածանցներով, բնականաբար, կազմվում են նախաածանցավոր, հաջորդող ածանցներով՝ վերջածանցավոր, իսկ համատեղ հանդես եկող ածանցներով՝ համաածանցավոր բառեր: Բարդ-ածանցավոր բառերը ներկայացվում են առանձին: Բառապաշարի համաժամանակյա կտրվածքում դրանք կարող են դիտվել իբրև կա՛մ բարդ, կա՛մ ածանցավոր կազմություն, սակայն պատմականորեն առաջացել են բարդ բառի ածանցումով կամ՝ ընդհակառակն, ածանցավոր բառի բարդումով:

Համադրական բաղադրություններն այստեղ ևս ուշադրությամբ առարկա են բաղադրական հիմքերի կազմության և դրանց տարբերակների բնույթի տեսակետից:

ա) Ըստ կազմության ունենք պարզ և բաղադրյալ հիմքերով համադրական բաղադրություններ:

Պարզ հիմքերով համադրական բաղադրությունները, բնականաբար, ենթադրում են մենաձևույթ, երկանդամ հարաբերության մեջ գտնվող բաղադրիչներ՝ անկախ իրենց բառային, բառակազմական և ձևակազմական առանձնահատկություններից: Հմմտ. ազգագրութ. — Զեռ. 7554, անապատչու — ԱԸԵ, 18, անդորրազիր — ՓՊՇ, 5, 415, անձնայակ — ԱԴԲ, 40, անտառահոծ — ԽՁՊՊ, 305, անուշախօս — ՍԳՔՎ, 187, առաքելաձայն — ՆՎՍԱ, 7, առողջաօղ — ՅՍՊՍ, 158, բարեսովոր — ՍԿԼ, 26, բարձրալուր — ՋԴՅ, 75, բեռաֆանդակ — ԱԱ, 11, զահագլուխ — ՆՀՄ, 17, զաւառացոյց — ԱԱ, 2, գեղադաշտ [Bisamberg] — ՌՀՎ, 144, գերանդահար — ԱԸԵ, 10, գլխակոր — ՇՀՆ, 493, դաշտագաւառ — ԱԸԵ, 6, դաշտածաւալ — ԱՏՀ, 8, եպիսկոպոսանիստ — ԲՃԼ, 102, եռակողմ — ՍՊԵՐԿ., 73, եռամարմին — ՄԹԴ, 39, եռանուագ [terzetto] — ՄՆԳԴ, III, զագրամիտ — ՍԽՎ, 42, զուգերգող — ՅԱԶ, 7, ըղձակար — ՏԱ, 74, ընդերահմայի [haruspices] — ԳՏՊ, I, 504, րագաւորաւայելուչ — ՆԱՀ, 14, րաւանշան — ՍԳՔՎ, 23, րաւիշանման — ՓՄ, 30, րեքեամարմին — ՍՎԾԳ, 106, րմրադեղ — ԱԿՊ, 108, րմրածուկն — ԲԻԲ, 13, իշխանաշուֆ — Ն. տ., Է, իւրակամ — ՎՊԱ, X, լալակից — ՄԹԵ, 21, լեմոնագոյն — ՓՄ, 80, լեւդաշտ [Seefeld] — ՌՀՎ, 186, լուսաւորչահիմն — ՇՀՆ, 503, խաւարածիգ — ԱԱԲ, 1ա, խնձորաւայր կամ խնձորալի — ՍԶՃ, 76, խողովականման — ԱԿՊ, 66, խոշորացոյց — ՍՎԾԳ, 63. ՄԽԿ, 44, ծաղկանշմար — ՅՍՊՍ, 146, ծաղկաւառ — ՄԹԴ, 100, կիսասարկաւագ — ՎԲՆ, 20, կոնապոպեղ — ՓՊՆ, 181, հայերեւագէտ — ՆՀՄ, 36, հանգստաշուր — ՇՀՆ, 155, հանդիսագիր — ՆԱՀ, 5, հանրածաւալ — ՅԱԶ, 54, մերծասանման — ԱԿՊ, 63, ՄԹԴ, 13, մլրրալից — ՄՊԲ, 18, միջակաբերան — ՎԲԻ, 86, միջնաւանկ — ՍԳՔՎ, 31—32, մշտերան [«միշտ Էրանի տոնող»] — ՄԹԵ, 76, մուրապայման — ԿԿՀ, 9, յարգոյապատիւ — ՅՊԿ, XII, նագիւնանեմ — ՏԱ, 10, նախալետանիստ — ԿԿՀ, 12, նաւագումար — ԲԻ, 136, նափրահան — ՍԶՃ, 409, նետարձակ — ՅԱԶ, 5, փողերագործ — ՄՊԿ, 23, ֆանֆարաշան — ՍԵՀ, 14 և այլն:

Բաղադրյալ հիմքերով համադրական բաղադրությունները նախորդ տիպի բաղադրություններին բնորոշ առանձնահատկություններից բացի

երևան ևն բերում ուրույն առանձնահատկություններ: Դրանք հիմնականում հետևյալներն են:

1) Բաղադրյալ կարող է լինել երկու հիմքից մեկը կամ մյուսը, ըստ որում ունենք սովորաբար երկանդամ և եռանդամ, երբեմն քառանդամ, բացառիկ դեպքերում հնգանդամ բաղադրյալ հիմքերով կազմություններ. եռանկիւնաչափ—ՍՊԵռ., 3<(եռ-անկիւն)-ա-չափ, գերարդարութիւն—ԹԻԲ, 343<գեր-(արդար-ութիւն), հարիւրատրական—ՍՄԳԺ, 26<(հարիւր-աւոր)-ական, ապացուցականապէս—ԽԷՃ, 12<[(ապա-ցոյց)-ական]-ապէս, ծծմբադասնդիկշունչ—ՎԲԻ, 44<[(ծը-ծումբ-աղ)-ա-սնդիկ]-շունչ, շերմեռանդակերտութիւն—ԹԽ, 2—3<[(շերմ-եռանդ)-կերտ]-ութիւն, անարդիւնաւորաբար—ՍԿԱ, 64<{ան-[(արդ-իւն)-աւոր]}-աբար, բնդդիմադարձաբանութիւն—ԽԷՃ, 68<{[(բնդ-դէմ)-ա-դարձ]-ա-բան}-ութիւն, հակառակորդայադարբանութիւն—ԽԷՃ, 66<[(հակառակ-որդ)-ա-(յադր-ա-բան)-ութիւն], հակառակորդապատնառագնաբանութիւն (ն. տ.) <{[(հակառակ-որդ)-ա-լպատնառ-ա-(գնիւն-ա-բան)-ութիւն]} և այլն:

2) Բաղադրյալ հիմքերն առանձնացնելիս անհրաժեշտ է ըստ հնարավորին հաշվի առնել հայերենի բառապաշարի նախկին տվյալները՝ տարբեր բնույթի [հատկապէս՝ գրաբարին առնչվող] բառարանների օգնութեամբ: Այսպէս, օրինակ, զուգահեռագիծ [ՍՊԵրկ., 192] բարդութեան դեպքում առանձնացվում է զուգահեռ և ոչ թե հեռագիծ բաղադրյալ հիմքը, որովհետև ունենք զուգահեռ նախնական կիրառությունը: Իսկ զառնաբարութիւն [ՄՍՀՃ, 61] բարդութեան դեպքում տրոհվում է ոչ թե զառնաբար, այլ արարութիւն բաղադրյալ հիմքը, քանի որ վերջինս հանդիպում է նախկինում՝ վկայված, օրինակ, ՆՀԲ-ում:

Այս դեպքում հարկավոր է հաշվի առնել բաղադրական հիմքը կազմող բառի անվանած հասկացության պատմական-հասարակական նախնականությունը: Այսպէս, օրինակ, կիսագնդապետ [ՆԳՀ, 35] բարդությունը թվում է, թե կարելի է տրոհել և՛ կիսագունդ, և՛ գնդապետ մասերի՝ ՆՀԲ-ում, օրինակ, վկայված լինելու պատճառով: Սակայն դա սխալ կլինէր, որովհետև այստեղ ունենք ռազմական տերմինի այն նշանակությունը, որը պայմանավորված է ոչ թե կիսագունդ [«գնդի կեսը»] բաղադրության, այլ գնդապետ [«գնդի և ռաջնորդ՝ հրամանատար»] նախնական բաղադրության արտահայտած իմաստի մասնավորմամբ, որը համապատասխանում է ռուս. ПОДПОЛКОВНИК

բառին՝ իբրև վերջինիս պատճենումը: Այդպես նաև ծծմբաղասնդիկշունչ [ՎԲԻ, 44—47] բարդության անմիջական բաղադրյալ հիմքն է ծծմբաղասնդիկ [ն. տ., 10, 32] բառը, որի հիման վրա գոյանում է նախորդը՝ իբրև որոշակի հասկացության մասնավորեցման մեկ դեպք: Այսպիսով, պատմականորեն և իմացականորեն նախնական են գնդապետ և ծծմբաղասնդիկ բաղադրյալ հիմքերը, իբրև որոշակի բնագավառի տերմիններ, որոնցից կազմվել են համեմատաբար նոր տերմիններ:

3) Անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև բարդության բնագրային կիրառության մեջ արտահայտված նշանակությունը: Այսպես, վերը բերված գուգաֆեռալից բաղադրությունը հրկրաչափական տերմին է, որի կիրառությունը նշանակում է ոչ թե, ասինք, «գլուցգ հեռագծեր», այլ՝ «գլուգահեռ գծեր»: Այդպես նաև եռանկյունաչափ տերմինը արտահայտում է «եռանկյունիների չափումով՝ բնությունում ղեկավարող մասնագետ» և ամենևին ոչ՝ «երեք անկյունաչափ»⁵:

Բնագրային կիրառությանը հետևելը խիստ անհրաժեշտ է այն դեպքում, երբ բառարանագրական տվյալները չեզոքանում են: Այսպես, օրինակ, ամենաբժշկապետ բարդության հավանական բաղադրյալ հիմքեր կարող են դիտվել և՛ ամենաբժիշկ, և՛ բժշկապետ ձևերը, որովհետև երկուսն էլ նախնական են, առկա՝ ՆՀԲ-ում: Սակայն ճիշտն այն է, որ այդ դեպքում առանձնացվի ամենաբժիշկ բաղադրյալ հիմքը, որովհետև բառը կիրառելիս բնագրի հեղինակը նկատի է առել «ամեն կարգի հիվանդության բժիշկ» իմաստից վերառյալ «հոգևոր արատները բուժողներից ամենամեծը՝ աստված» իմաստը. «զի այս է նշան մեծագունի սիրոյ և գործ բազմագունեղի ողորմութեան ամենաբժշկապետի աստուծոյ» [ՇՀՆ, 10]:

4) Ի հակադրություն նախորդ երեքի, որոնք կարող են դիտվել ներքին հանդամանքներ, այս դեպքում իբրև արտաքին հանդամանք առանձնացնում ենք բաղադրության՝ բառապատճենում կամ ձևային թարգմանություն լինելու տարրորոշման սկզբունքը: Այսպես, օրինակ, կիսատրամագիծ [ՍՊԵՐԿ., 48] բարդության անմիջական բաղադրիչներն են կիս-ա-տրամագիծ մասերը, որովհետև բառը հայերենում նորակազմություն է, որ բառապատճենումն է լատ. *semidiameter* [*< semi-diameter*] բարդության:

Այսպիսով, նորակազմ համագրական բարդություններից բաղադրյալ հիմքերով կազմությունների դեպքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել բառակազմական անմիջական [համաժամանակյա] և վերջնական

[տարածամասնակյա] բաղադրիչների տրոհման և վերլուծության հետ կապված առանձնահատկությունները:

բ) ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի բառապաշարի նորակազմ համադրական բաղադրությունները ուշադրության առարկա են բաղադրական հիմքերի տարբերակների բնույթի տեսակետից¹⁰: Բառակազմական հիմքերի տարբերակների առանձնացման դեպքում գլխավորապես նկատի ենք առնում նորակազմ, մասամբ նորակազմ և նախկինում հայտնի բառերի համապատասխան հիմքերը [հմմտ. պահապան և պահպանապետ—ԴԱՊՌ, 287. գրիչ և գրատուն—ՁԵՈ. 7554 և այլն]:

1) Հնչյունաբանական տարբերակները նորակազմ բառերում առաջ են գալիս ձայնավոր, բաղաձայն հնչյունների և երկբարբառների՝ շԵԶ-տի և այլ երևույթների հետ կապված փոփոխությունների հետևանքով, որոշ դեպքերում զգալի է բանավոր արտասանության ազդեցությունը գրավոր խոսքում. անագածրծումբ—ՎԲԻ, 55, ծրծմբաղասնդիկ—ն. տ., 32 ~ ծծմբաղասնդիկ—ն. տ., 10, ծծմբաղասնդիկշունչ—ն. տ., 44, ծծմբատաղտուկ—ն. տ., 27, անհնապէս—ԱԿՅԱ, 79 ~ անհրնապէս—ԴՄԱ, 47, գեղագունել—ՅՄՊՍ, 146 ~ գոյնափոխել—ԱՄԴԶ, 59, րոյնատիպ [փխ. թունատիպ]—ՇԶՆ, 60, իշարնուր [փխ.—բնոյթ]—ԴՄԴՎ, 38, 41, 46, լումայասարաս [փխ. լումայասարաս]—ՆՎԶ, 8, 10, ՎԲԻ, 3, կառծրալինդ—ՄՊԲ, 106 ~ կառծոտուրին—ՍԿԱ, 214, հանդիսավեհուրին—ԹՊ, 10, ՖՍՆ, 1 ~ հանդիսավէլուրին—ՖՍՆ, IX, մահսէրատար—ՆԱԶ, 50, 62, մահսէրական—ն. տ., 58 ~ մահսար—ն. տ., 56, մտադիրուրին—ԱՓ, 13 ~ մտադրաբար—ՆԴԱ, 5, ԱՄԴԶ, 21, մտադրագունեղապէս—ն. տ., 32, ոսկիտեբե—ՂԵԶ, 21 ~ ոսկեպղինձ—ԹԻԲ, 21 ~ Ոսկիարբեբան [իմա՛ Յովհան Ոսկեբերան]—ՍԼՏ, 88, սրտալնուրին—ԹԴԾ, 73, սրտացաւուրին—ն. տ. ~ սրտացունմ—ՓԴՔ, 37, վառօղատելի—ՍԶՃ, 53 ~ վառօթարկու—ՆԱԶ, 13, վիրաբուծուրին—ՍՎԾԴ, 65 ~ վերաբուսան [վարակիչ]—ՄԹԴ, 141 և այլն:

Աղ-, աղեաց-, աղէ- հիմքերով ունենք հնչյունաբանական-տիպաբանական տարբերակներով հետևյալ բաղադրությունները. աղբորակ [«շնչբորակ»]—ՍՎԾԴ, 67, աղեացամաշկ—ՄՊԲ, 153, աղէխորով—ՄԹԵ, 6,

2) Տիպաբանական տարբերակները առաջանում են բառերի և բառաձևերի բառակազմական-ձևակազմական այն լծորդությունների շնորհիվ, որոնք, անկախ իրենց ձևակազմական-ձևաբանական առանձնահատկություններից, կիրառվում են իբրև բառակազմական տարբերա-

կային հիմքեր: Տիպաբանական տարբերակային հիմքերով նորակազմ բաղադրություններից են հետևյալները. ախտումն—ԳՄԱ, 22 ~ ախտ-
րեցումն—ն. տ., 23, անուանագնություն—հէձ, 26 ~ անուանմանու-
րին—ն. տ., 242, որդանփայտ/որդեփայտ—ՓՄ, 11, բաժանորդություն
—ՍԱՃ, 352 ~ լարաբաժական—հէՀԻ, 150, իմաստնագան—ԳՄՏ, 2,
իմաստնայեղց—հՋՊՊ, 153 ~ իմաստաբարություն—ՍԱՃ, 317, վերջա-
բանություն—ԹԻԲ, 790, վերջաւորություն—ՆՏ, 215 ~ վերջնականկ—
ՍԳՔՎ, 31—32, յայտաբանել—ԱԲՅՀ, 4, յայտաբանություն—հէձ, 193,
յայտյանդիմանակացուցումն—ԱՄԴՀ, 110, յայտյանդիմանություն—ն.
տ., 105 ~ յայտնագունագեղապէս—ՅՊՍ, 45, հատանողակից/հատողա-
կից—ՍՊԵՆ. 5, մեհենական—ԹԻԲ, 20, 6 ~ մեհենական—ՏԽՈԻ, ճե-
ղանցուկ—ԱԿՊ, 150, նեղաւոր—ՇՀՆ, 12, 13 ~ նեղակրություն—ն. տ.,
200, ներհնախարխիսի—ՍՊԵՐԿ., 192 ~ ներհսական—ՅԿԽԶ, 92, շօշա-
փողակից/շօշափակից—ՍՊԵՆ. 65 և այլն:

Տիպաբանական տարբերակներ են ներկայացնում երեհ- և եռ-,
երկ- և կր- տիպի հիմքերը. երեհանկիւնաչափություն—ԳՆՈԻ, 199,
երեհխօսություն—ԳՏՊ, 1, 419 ~ եռակողմն—ՍՊԵՐԿ., 73, եռանդամա-
ւոր—հէձ, 219—220, եռանդամն—ն. տ., 219, եռանկիւնաչափություն—
ՍՊԵՆԵՐԿ., 3, եռատառ—ՍԳՔՎ, 27, երկդստիկոնեան—ՀՆՄ 43, երկկեր-
պարան—ԹԻԲ, 15, երկկողմնագոյգ—ՍՊԵՆԵՐԿ., 75 ~ կրկնափեղկ—
ՅՍՊՍ, կրկնություն—ՍԱՃ, 294, կրկնաբար—ԱՄԴՀ, 19 և այլն:

3) Պատմական տարբերակները լեզվի զարգացման տարբեր փու-
լերում հանդես եկած բառակազմական հիմքերի համատեղումն են տրվ-
յալ փուլում գործառոդ բառապաշարի նորակազմության ոլորտում: Ըստ
այդմ, նոր շրջանի զրաբարի բառապաշարի նորակազմությունների մեջ
նկատվող նման տարբերակներից կարելի է նշել հետևյալները. ան-
վանգակերություն—հէձ, 292, հաւասարափանգություն—ն. տ., 242, ճըն-
գավանկ—ՍԳՔՎ, 36, երկարապէս—ԳՄԱ, 18, երկարախօսություն—հէձ,
292, երկարաժամանակեայ—ՀՆՄ, 49, երկարաբանություն—հէձ, 277,
երկարուկարն—ՄԹԴ, 39, երկայնուրս—ՇՀՆ, 349, երկայնավէլս—հՋՊՊ,
265, զուարթառոյգ—ՄԹԴ, 19, զուարնախօսություն—ԹԻԲ, 269, լարծու-
րին—ՎԲԻ, 21, լարտություն—ն. տ., մերձասանման—ԱԿՊ, 63, մերձըն-
կոյր—ՎԲԻ, 67, միջահատումն—հէձ, 246, միջնականկ—ՍԳՔՎ, 31—32,
փխրելություն—ՎԲԻ, 22, փշրելություն—ն. տ., և այլն:

1.2.2.1. Համադրական բաղադրություններից ամենից առաջ ուշա-
դրության արժանի են բարդ բառերը:

Այստեղ ևս բառաբարդումը տեղի է ունենում բառակազմական բաղադրիչների երկանդամ հակադրության պայմաններում, բաղադրող և բաղադրվող հիմքերի միջև՝ անկախ դրանց [առանձին վերցրած] պարզ կամ բաղադրյալ կազմություն լինելու հանգամանքից, ձևաբանական կառուցվածքից, նրանց միջև ի հայտ եկող շարահյուսական փոխհարաբերությունից¹¹:

Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի նորակազմ բառերը երևան են գալիս իբրև բուն [կամ իսկական], կցական և կրկնական բարդություններ: Դրանք բնութագրվում են ըստ կազմության, բաղադրիչների իմաստային և քերականական հարաբերությունների:

1. Բուն [կամ իսկական] բարդությունները մեծ մասամբ կազմվում են պարզ բաղադրական հիմքերով, համեմատաբար քիչ են բարդ բաղադրական հիմքերով բարդությունները:

ա) Պարզ բաղադրիչներով բարդ բառերի բառակազմական վերլուծությունը որևէ դժվարություն չի հարուցում, քանի որ տվյալ բաղադրիչները անպայմանորեն մինչ այդ հայտնի, ինքնուրույն կիրառություն ունեցած միավորներ են, որոնց հանդիպադրումը բառային նոր կառուցվածքի մեջ հիմք է հանդիսանում նրանց կոնկրետ բառային միաձուլության՝ անկախ վերջինիս մեջ այդ բաղադրիչների հանդես բերած իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական առանձնահատկություններից: Պարզ բաղադրիչներով կազմությունների բառակազմական վերլուծությունը, բնականաբար, միշտ ենթադրում է նույնքան բաղադրիչներ, որքան առկա է տվյալ բարդ բառի կառուցվածքում առհասարակ: Այսպես, օրինակ. ազգօգուտ—Ձեռ. 7554, առաքելաձայն—ՆՎՍԱ, 7, առողջաօղ—ՅՄՊՍ, 158, մերձասահման—ԱԿՊ, 63, ՄթԴ, 13, նորակազմ բարդությունները ունեն պարզ բառերով աբստրակտ բերված բաղադրիչ կառուցվածք: Նման բարդությունները նոր շրջանի գրաբարի բառակազմության մեջ ևս գրավում են որոշակի տեղ, հանդես են գալիս բառապաշարի բոլոր շերտերում, այսինքն՝ գրաբար յուրաքանչյուր երկում: Դա բացատրվում է ոչ այնքան նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի առանձնահատկություններով, որքան հայերենի բառակազմական ընդհանուր օրինաչափություններով: Հմտ. ազգաշահ¹²—ՍԵՁ, 177, անագնամարմին—ՍՎԾԴ, 120, Աղաբերդ [Salzburg]—ՌՀՎ, 268, աղբուրակ—ՍՎԾԴ, 67, աղբսավերչ—ՆԳԱ, 2, անիւնանիւղ—ԱԸԾ, 7, ամսավերչ—ՓՊՆ, 407, առաքելաձայն—ՆՎՍԱ, 7, աստղապահակ—ՔԱ, 6, արծուադրոշմ—ՓԿՎ, 23, բամբակաբեռն—ՓՀՊ, 80, ՓՊՆ, 82, բանագիրք

[կամ գրույցագիրք. logographes]—ԳՏՊ, I, 427, Բարձրաբիլ [Hoheimb-berg]—ՌՀՎ, 67, բարձրահրաման—ՄՄՅ, 7, ՆԱՀ, 15, բոցավրտակ—ՇԵԶ, 17, բրգնադիտակ—ԳՊՊ, 37, բևեռախաղակ—ԱԱ, 11, գաւա-գանագումար—ՓՀՊ, 18, դանդաղատենդ—ՄՊԲ, 45, դաշտագաւառ—ԱՀԵ, 6, դատաստանատուն—ԿԿՀ, 28, դրամարկդ—ՓԿՎ, 71, դրուագա-գիր—ՓՀԴ, 4, եղնգնաձև—ԹԻԲ, Թ, երակածըծումբ—ՎԲԻ, 55, երան-գաղեղ—ՓՄ, 2, 10, երկրագունտ—ՎԲԻ, 42, եօքնաբուրգ—ՄԶՀՊ, III, 744—745, զինակազմ—ԵԶՊԱ, 49, զրահամորթ—ՀՀԱԴ, 42, ընկուղա-շափ—ՄՊԲ, 15, քանկագին—ՍԶԺ, 3, քանձրահիւր—ՄՊԲ, 191, քար-մահասակ—ՆՏ, 188, քաւահեր—ՄԹԴ, 97, լայնագագաքն—ԱՍ, 4, լայ-նածոց—ՆՏ, 58, լայնանառ—ՓՄ, II, լանջամաշկ—ՄՊԲ, 52, լեռնաբոյս [կամ ալպեայք. alpinus]—ԱՏՀ, 18, խորդանդրայր—ԽԶՊՊ, 318, ծաղ-կաճասակ—ԹՊ, 481, ծաղկատերեւ—ՓՄ, 81, Մառադրախտ [Baumgar-ten]—ՌՀՎ, 263, կարաւանատուն—ԱՍ, Ը, կարծրաբուն—ԱՆ, 72, կրա-նիւր—ՍՎԾԴ, 66, համեստակենցաղ—ԿՊԱՍ, 80, հանդերձանիւր—ՓԿՎ, XI, հաւատարանկիւն—ՍՊԵԲԿ., 72, ձեռնարձակ—ՇԵԶ, 18, ձիաբեռն—ՄԹԺՀ, 65, ձիքատուն—Ն. տ., 34, ձիւնահեր—ՄԻԵ, 97, նարտարաճան-դակ—ՍԶԺ, 148, մածնատուն—ՅՄՊՍ, 115, յորդաջուր—ԲԻ, 71, ներք-նահաշիւ—ՓԿՎ, 162, շնչբորակ—ՍՎԾԴ, 67, ԲՃԴ, 112, ՓՄ, 24, շրք-նահամբոյր—ՀԶՄՊ, 42, ոսկրաներկ—ՓՄ, 10, որովայնամաշկ—ՄՊԲ, 87, պղնձափող—ՄԹԴ, 17, պնշաղեղ—ՄՄՅ, 91, ջրարծաթ—ՎԲԻ, 69, սակաւատող—ՓՄ, III, սառաղաշտ—ՄԹԺՀ, 42, տապանավէմ—ՍԶԺ, 123, ցողաբուրմ—ՔԱ, 38, փամփշտաներկ—ՓՄ, 10, 31, փռատուն—ՄԶՊՀ, III, 757, փառածիւր—ՎԲԻ, 58, ԲԶԴ, 101 և այլն:

բ) Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի մեջ բարդ բաղադրական հիմքով բառերը համեմատաբար քիչ են: Դա ևս պայմանավորված է հայերենի բառակազմական բնույթով: Հայերենին առավել հատկանշա-կան է պարզ բառակազմությունը: Լ. Աճառյանը գտնում է, որ «հայե-րենը ընդհանրապէս չի ընդունում նման բառեր»¹³, որ նշանակում է, թէ հայերենի զարգացման նոր շրջանում գործառուղ գրաբարը ևս կարող էր զերծ չլինել նման օրինաչափությունից: Բարդ հիմքով կազմույթուն-ները հանդես են գալիս հետեւյալ եղանակներով:

1) Բարդ բառեր, որոնց առաջին բաղադրիչը, անկախ բառ կամ բառարմատ լինելու հանգամանքից, ինքնին բարդ է: Այսպէս, գեղեց-կախօսաբան [ԽԷՃ, 4] բառը, իբրեւ նմուշ, պատմականորեն ունի (գե-ղեցկ-ա-խօս)-ա-բան բաղադրությունը: Որոշ դեպքերում, բառակազ-

մական բաղադրիչների տնտեսման սկզբունքով, տեղի է ունենում առաջին բաղադրիչի կրճատ օգտագործում. միաբանասէր [ԲՃԼ, 6] բարդության միաբան բաղադրիչի հավանական նախատիպը միաբանութիւն-ը պիտի եղած լինի¹⁴: Ունենք հետևյալ բառերը. ալլիմնապէս—ՎՊՊ, 15, անձնապահապետ [կամ վերակացու. praefectus praetorio]—ԳՏՊ, 11, 280, գրագրատուն—ՄԹՃԸ, 33, եռանկլինաչափ—ՍՊԵՆ., 3, երկկողմնագոյգ—ՍՊԵՐԿ., 75, երկոտասանանկլին—ՓԸԳ, 66, զուգահեռագիծ—ՍՊԵՐԿ., 192, զուգահեռատուն—Ն. տ., 339, զօրագլխապետ—ՆԳԸ, 56, ընդդիմագագաթն—ՍՊԵՐԿ., 67, քնդանօրածիգ¹⁵—ՄՄՅ, 24, ծծմբաղասնդիկ—ՎԲԻ, 10, 32, կատակերգադէպ—ԳԵ, 86, կարճառօտաբան—ԽԷՃ, 4, կիսազնտակակերպ—ՓՄ, 11, ձիացլավար—[կենտարոս. իպպոկենտարոս]—ԷԶԱԴ, 84, 82, ողբերգածայն—ՅՊՆՋ, 24 և այլն:

2) Բարդ բառեր, որոնց երկրորդ բաղադրիչն ինքնին բարդ է: Ըստ այսմ, կիսազնդապետ [ПОДПОЛКОВНИК] բարդութիւնն, իբրև նմուշ, ունի կիս-ա-(զնդ-ա-պետ) բաղադրութիւնը. «Լաղարիվն թողեալ ի Դավ-րէժ զհայազգի կիսազնդապետն զերկնայնաբաղուկ Արդութովն առ ի փոխադրել անտի զհայս» [ՆԳԸ, 35—36]: Այդպիսին են նաև՝ ամենաբշովապետ¹⁶—ՇԶՆ, 10, ամենաբարեւի—Ն. տ., 490, ՍԵԶ, 3, ինքնաձեռագիր—ԿԿԸ, 4, կիսահրահալելի—ԲՃԳ, 106, հաւասարաբազմապատիկ—ՍՊԵՐԿ., 12, հրաշափառապանծ¹⁷—ԽՋՊՊ, 144, վատառողջարար—ՄԹՃԸ, 47 և այլն:

3) Հայերենի բառակազմութեանն առաւել խորթ է այնպիսի բաղադրութիւնը, որտեղ բաղադրիչներից մեկնումեկը ինքնին ունի եռաբարդ կազմութիւն: Խորթութիւնը պատճառ է նման բաղադրութիւնների սակավութեան: Այդպիսին է, օրինակ, ծծմբաղասնդիկշունչ բառը՝ գոյացած [(ծծմբ-աղ)-ա-սնդիկ]-շունչ կաղապարով. «Բաց ի յայս սկզբնասերմանէն՝ գոյ այլ ծծմբաղասնդիկշունչ՝ ճարտարապետ բաղմահնար» [ՎԲԻ, 44]:

դ) Բառակազմական եղանակների տեսակետից բավական հետաքրքրական է բարդության բաղադրիչների փոխհարաբերութեան բնույթի որոշումը: Այս առումով, իբրև ընդհանուր երևույթ, նկատելի է, որ նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի մեջ ևս համադրական բաղադրութիւններից առաւելապես մեծ տեղ են գրավում բուն [կամ իսկական], փոքր՝ կցական և կրկնական բարդութիւնները:

Բուն [կամ իսկական] բարդութիւններն այստեղ ևս ի հայտ են բերում հայերենին ընդհանուր առմամբ բնորոշ առանձնահատկութիւն-

ներ՝ բաղադրիչների միաձուլություն, բառիմաստի անկախության վերացում, նրանց շարահյուսական [հարացուցային] հարաբերության ներունակացում, շեշտի տեղափոխության հետ կապված հնչյունափոխության դրսևորում, մեծամասամբ հոդակապի առկայություն և այլն¹⁸:

Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում նույնպես հոդակապով բուն [կամ իսկական] բարդությունների բաղադրումը ամենատալ ածված եղանակն է: Այդպիսին են հետևյալ նորակազմ բառերը. արենաբարոյ — ՍԼՏ, 27, ակնաբաց — ՆԴԱ, 22, աղբալըտիո — էՀԱԳ, 24, աղբերաշատ — ՅՄՊՍ, 158, աղօրագուրկ — ՍԵԶ, 17, անագածծումբ — ՎԲԻ, 55, անուշախօս — ԳՔՎ, 187, աստուածակիրք — ՂԶՆ, 3, ատրպատականաբնակ — ՆԳՀ, 102, արատատես — ՎՊԱ, 128, բազմակնիփ — ՅՄՊՍ, 80, բազմակննիո — ՄՄՅ, 10, 21, բաղեղնապատ — էՀԱԳ, 36, գեղապատար — ԹԴՃ, 6, գեղեցկալծուրդ — ԿԿՀ, 6, գեղեցկանկար ԲՃԳ, 91, գծագրող — ՇՀՆ, 498, գրատապան — էՀԱԳ, 117, գումապետ [փխ. գումարտակապետ] — ԿՅԳՊ, 17, դամբանագիր — էՀԱԲ, 108, դամբանանուագ — ՇԵԶ, 14, դաշտածալալ — ԱՏՀ, 8, դրժոխաշունչ — ՔՍՀ, 47, դժուարակննիո — էՀԱԳ, 128, դիցամուլ — ՍՎԾԳ, 35, երանգանկար — ՓՄ, 90, երդմնագրալ — ԲՄՀ, իա, երկարաբար — ՎԲԻ, 50, երկարբնակ — էՀԱԳ, 61, երրորդագան — ԿՅԳՊ, III, զարգանդահոս — ՄԹԴ, 87, ՄԹԵ, 35, ըղծարորբոփ — ԱՓ, 33, ընդադրել — Ն. տ., 49, բաղազուխ — ՄԹՊՊ, 250, բանձրալուր — ՄԹԴ, 53, բեքևասան — ԲԻ, 35, քղբադրամ [ասիկնացի] — ԿԿՀ, 12, բուանշան — ՍԱԹ, 11, 13, ժանտաջուր — ԲՃԳ, 104, ինֆնալըուկ — էՀԱԳ, 83, իշաբնուր — ԳՄԳՎ, 38, 41, 46, 49, իտալախօս — ԱԹԱԿ, IV, լայնաստորոտ — ԱԱ, 4, լայնափետեկ — ՔՍՀ, 38, լաւաներկ — ՓԿՎ, XI, լեղակագոյն — ՍՎԾԳ, 63, լոմայասարաս — ՆՎՀ, 8 — 9, ՎԲԻ, 3, կալուածարուրք — Զեռ. 3966, հատուածակողմն — ՍՊԵԲԿ., 339, հացանաշակ — ՇՀՆ, 25, հօտբատառ — ՍԵԶ, 178, սարաղաշտ — ՄԹՃՀ, 12, սկզբնածագ — ՄՊԲ, ա, սևախայտ — ՄԹՃՀ, 68 և այլն:

Հոդակապով բաղադրությունը իսկական բարդության դրսևորման բնորոշ, բայց ոչ միակ եղանակն է: Փաստերը ցույց են տալիս, որ նորակազմ իսկական բարդությունների ալիլի քան երեք քառորդը առաջանում է հոդակապով: Մնացածը հոդակապի արժեք ունեցող այլ տարրերով և անհոդակապ բաղադրություններ են: Այստեղ հետաքրքրում է անհոդակապ բաղադրությամբ իսկական բարդությունը: Այս դեպքում ևս գործ ունենք բաղադրության մասնակից բառերի, բառարմատների նույնպիսի շարահյուսական [հարացուցային] հարաբերության հետ,

ինչ առկա է հողակապով իսկական բարդությունների դեպքում: Հմտ. անձնայակ—ԱԴԲ, 40, աչաքնակ—ՄՊԿ, 15, ապահովաբար—ՍԶԲ, 44, արգասառիք—ՓԿՎ, III, բերկրառիք—ՄԱ, 14, գալարափող—ՔՍԶ, 15, գեղերվինի—ԿԿԶ, 4, գոլոշունակ—ՎԲԻ, 31, գրկընկալ—ԳԱՊԻ, 14, դեղ-նորակ—ԲՃԳ, 95, դրամանուն—ՓԿՎ, 33, եռանդամն—ԽԷՃ, 219, երկ-կերպարան—ԹԻԲ, 15, բոռնորդի—ՂԱԱ, 12, կառնանդէս—ՔԱ, 68, կի-սեղծ—ՍԶԶ, I, կշռանուն—ՓԿՎ, 12, կրկնանուն—ԱԱ, 6, կրկնաբժեք—ՓԶՊ, 10 և այլն:

դ) Նորակազմ բառերի բառակազմական եղանակների հաշվառման տեսակետից բավական հետաքրքրական է նաև բուն [կամ իսկական] բարդության բաղադրիչների իմաստային հարաբերության բացահայտումը: Հայտնի է, որ նորակազմ բարդ բառի արտահայտած իմաստը այլ բան չէ, քան իրականության նոր երևույթի մասին գոյացած հասկացության անվանումը: Այս դեպքում հարց է ծագում, թե տվյալ բարդ բառի մեջ հանդես եկող բաղադրիչների որոշակիորեն ինքնուրույն, ինքնակա իմաստները, անկախ բաղադրիչների առանձին բառ, բառահիմք կամ բառարմատ լինելու հանգամանքից, ինչպես են մասնակցում բարդությանը և նոր հասկացության անվանման մեջ ինչպիսի վերաիմաստավորման են ենթարկվում: Այսպես, օրինակ, բոցակիզումն—ԹՊ, 394. ներհալսաբխիս—ՍՊԵԿ., 192, բարձրակարկառ—ԽՋՊՊ, 305 նորակազմ իսկական բարդություններում բոց, կիզումն, ներհին, խաբխիս. բարձր բաղադրիչները ինքնուրույն բառեր են, կարկառ-ը՝ բառարմաս: [կարկառ-ել]՝ իրենց որոշակի բառային իմաստներով, որոնք հիշյալ բաղադրություններում, նոր հասկացության անվանման նպատակով, ենթարկվել են իմաստային միաձուլման: Բերված բարդությունների բաղադրիչները շարահյուսական որոշակի հարաբերության պայմաններում համապատասխանաբար արտահայտում են «բոցի մեջ՝ բոցով կիզվելը, այրվելը», «երկրաչափական անվանման՝ խաբխիսի մի տեսակը՝ ներքին խաբխիսը», «բարձրին կարկառելը՝ մեկնվելը» վերառյալ իմաստները: Ըստ այսմ, իսկական բարդության բաղադրիչները՝ բառ, բառահիմք կամ բառարմատ, բառակազմական հարաբերության մեջ հարաբերակցվում են նաև իմաստաբանորեն՝ արտացոլելու հաղորդակցման որոշակի պահանջների բավարարմանը ծառայող նոր հասկացությունը:

ե) Հայերենում ընդհանուր առմամբ բարդության առաջին բաղադրիչը [բաղադրվող հիմքը] երկրորդի [բաղադրող հիմքի] լրացումն

է¹⁹, ըստ որում իմաստային հարաբերակցման տեսակետից տեղի է ունենում հասկացության կոնկրետացում [սեռի ներսում տեսակի առանձնացում, ընդհանուր հատկանիշի մասնավորում և այլն]: Դա բնորոշ է նաև նոր շրջանի գրաբարի իսկական բարդություններին: Ուստի և՛ վերջիններս ըստ բաղադրիչների միջև կայացող իմաստային հարաբերակցման բաժանվում են հետևյալ տեսակների²³:

1) Նորակազմ իսկական բարդություններ, որոնց երկրորդ բաղադրիչը [բաղադրող հիմքը] ներառում է նոր հասկացությունը՝ իբրև վերջինիս ծավալային նեղացման, կոնկրետացման արդյունք: Այսպես, հացատուն, փռատուն բարդությունները գոյանում են տվյալ շրջանի տնտեսական, սոցիալական կյանքի նոր, որոշակի կողմի պահանջով, տուն բառի ընդհանուր իմաստի կոնկրետացմամբ՝ ի հաշիվ «հաց ուտելու կամ պահելու տեղ», «փուռ ունեցող՝ հաց թխելու տեղ» իմաստների առանձնացման:

Նկատի ունենալով իսկական բարդության բաղադրիչների խոսքիմասային կամ դասային պատկանելությունը, նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի համապատասխան միավորները կարելի է խմբավորել, ըստ այդ հատկանիշի:

ա. Միևնույն խոսքի մասին պատկանող բաղադրիչների իմաստային հարաբերակցությամբ պայմանավորված նորակազմ բարդություններ [գոյականը գոյականի, ածականը ածականի հետ]։ աբխալամբ — Ձեռ. 9775, բողաժառանգ — ԳՄԳՎ, 68—69, կոկորդաձայն — ԱԲՅՀ, 4, հատաղնիակ — ՄԹՊՊ, 253, հրապարակագիր [«հրապարակված՝ արձակված գիր»] — ԽԷԺ, 51, ձուաբուրդի — ՅՍՊՍ, 147, մաղասամակարդ — ԹԻԲ, 110, պայծառապետ — ՆՏ, 61, պղնձափռ — ՄԹԴ, 17, սաբաղաշտ — ՄԹՃՀ, 42 և այլն:

բ. Տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բաղադրիչների իմաստային հարաբերությամբ պայմանավորված բարդություններ [գոյականը ածականի, ածականը գոյականի, թվականը գոյականի, դերանունը գոյականի հետ և այլն]։ աբմատաղան — ՇՀՆ, 281, ձեփաբարի — ՅՍՊՍ, 146, գոլորշատեսակ — ՆՏ, 125, դիւրան — ՍԵԶ, 23, պերնահանդէս — ԽՂՊՊ, 258, փակագիծ — ԹԻԲ, 607, Եօրնաբուրդ — ՍԶՊՀ, III, 744, միափեղկ — ՅՍՊՍ, 152, նոյնակեղոն — ՍՊԵԿ., 49, նոյնահովով — ՍԱԺ, 312, նմանաձայն — ԵՍԱԺ, 92, նմանայանգ — ՄՍՀԺ, 306 և այլն:

2) Երկրորդ խումբը կազմում են այն նորակազմ իսկական բարդությունները, որոնց երկրորդ բաղադրիչը ներառում է առաջինի ցույց

տված իմաստը՝ իբրև իր հատկությունը կամ որակը²¹։ առողջաօղ—
 ՅՍՊՍ, 153, բարենիւր—ՍՎԾԳ, 122, բարեօրինակ—ՅՍՆ, 429, բոլորա-
 տառ—ՍԵԶ, 178, գեղածաղիկ—ԲՃԼ, 45, գեղեցկամորթ—ՍՎԾԳ, 108,
 եռատառ—ՍԳՔՎ, 27, խղճատեսիլ—ԽԷՃ, 105, խոնարհանկար—ԳՄՏ,
 Լ. խոտորանկիւն—ՍՊԵՐԿ., 75, ՍՊԵՆ., 36, 42, հարբերես—ՓՄ, 9, հա-
 ւասարանկիւն—ՍՊԵՐԿ., 72, հեռաղիտակ—ՍՎԾԳ, 62, հնգանկիւն—
 ՅՊՍՈՒ, 10, մանրագին—ԹԱՊ, 13, մեծախելֆ—ԱԿՅԱ, 56, մեղկաբնոյր—
 ՅՍՊՍ, 123, սպիտակադէմ—ԹԱՊ, 28 և այլն։

2. Աճառյանը գտնում է, որ բարդության բաղադրիչների հակառակ
 դասավորությունը նոր հայերենում հատկանշորեն հանդիպող երևույթ
 է²²։ Այսպիսի բաղադրության բառեր հանդիպում են նաև զրաբարի բա-
 ռապաշարի մեջ՝ իբրև նոր մտածողության լեզվական արտահայտու-
 թյան աղբյուրություն. անտառահոծ [«հոծ անտառ ունեցող»]—ԽԶՊՊ, 305,
 ստուերախիտ—ԹԻԲ, 38, գագաթակենայ—ՍՎԾԳ, 28, գիշերանալասար
 —ն. տ., 162, ԲՃԳ, 118, աչառձակ—ՄՊԿ, 15, արմատադառն—ՇՀՆ,
 281, ծեփաբարի—ՅՍՊՍ, 146, միզախառն—ՍՊԲ, 56, 136 և այլն։

Դրանցից բացի, այստեղ ունենք նաև հնից եկող, ըստ որում ար-
 հեստականորեն, իբրև համաբանության դրսևորում, առաջին բաղա-
 դրիչը դերանվամբ հանդես եկած բարդություններ. ինքնաձնունդ—ՄԱ,
 II, ինքնաբան—ՎՊՊ, 15, ինքնաձեռագիր—ԿԿԶ, 4, իւրակամ—ՎՊԱ, X,
 Բոյատունկ—ՇՀՆ, 323, Բոյինապատուէր—ՎՊԱ, 5 և այլն։

3) Նորակազմ իսկական բարդություններ, որոնց երկրորդ բաղա-
 դրիչը բայարմատ է և, իմաստի տեսակետից, լրացվում է առաջին բա-
 ղադրիչով. ակնաբաց—ՆԳԱ, 22, աղօթագուրկ—ՍԵԶ, 17, առիւծագոչ—
 ԱԱԲ, 1բ, արատատես—ՎՊԱ, 128, դաշնակուռ—ՄԹՊՊ, 227, կարկա-
 քահոս—ՆՏ, 42, մոմավանառ—ՅՍՊՍ, 149, նախատաղիր—ՍՄԳԺ, 450,
 սայլավար—ԱԿՊ, 68, զագրամիտ—ՍԽՎ, 42, զգայագուրկ—ՎՊԱ, 128,
 ըշուռալից—ԱՓ, 9, նորակիրք—ՍԳՔՎ, 8, 11, նորանուան—ՆԳԶ, 27,
 ուշիմամիտ—ՀՆՄ, 40 և այլն։ Այս կարգի բարդությունները, անկախ
 առաջին բաղադրիչի խոսքիմասային պատկանելությունից, հիմնակա-
 նում ածականներ են։

4) Բուն [կամ իսկական] բարդությունները աչքի են ընկնում նաև
 բաղադրական հիմքերի շարահյուսական փոխհարաբերության տեսակե-
 տից։ Այս դեպքում ևս անհրաժեշտ է նշել, որ բառակազմական հիմ-
 քերը միմյանց նկատմամբ գտնվում են հիմնականում ստորադասական
 [լրացումային], սակավ դեպքերում համադասական [համարժեք] հա-
 րաբերության մեջ։

Համադասական հարաբերության մեջ բաղադրված բարդություններից են՝ անագածրծումը—ՎԲԻ, 55, պղնձածրծումը—ն. տ., պայծառապերն—նՏ, 61, պատշանայաբար—ՅՍՊՍ, 62, 71, սրբազնասուրբ—ԹՊ, 64, 3Բ2 և այլն:

Ստորադասական հարաբերության մեջ բաղադրված բարդությունները, իրենց հերթին, երևան են գալիս իբրև միևնույն խոսքի մասին կամ տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բաղադրիչներով կազմություններ:

Բավական մեծ թիվ են կազմում միայն գոյականով կազմված բարդությունները, որոնք, բնականաբար, դառնում են գոյական. արհայական—Ձեն. 9795, դրամաթուղթ—ՓԿՎ, 81, պրամանուն—ն. տ. 33, դրամարկդ—ն. տ., 71, երկաթաբար—ՎԲԻ, 50, երկնահամբուր—ՄԹԵ, 112, երկնընծայ—Ան, 15, բոռաժառանգ—ԴՄԳՎ, 68, լեռնաբնակիչ—ԵՂՊԱ, 54, բուանշան—ՍԱԹ, 11, 13, քղբադրամ—ԿԿԶ, 12, քղյանիամար («էջ»)—ՍԼՏ, 25, 79, նՏ, 218, թոշնանան—ՍՎԾԿ, 111, կացատուն—ՄՁՊԶ, III, 757, կոզեմբանանգ—ԹԻԲ, ձագագիր—ՍԵԶ, ձիաբատուն—ՄԹՃԶ, 34, ձիւնահեր—ՄԹԵ, 97, ձուաբուրդի—ՅՍՊՍ, 147, մածնատուն—ՅՍՊՍ, 155, մահեղբայր—ՄԹՊ, 34, մաղձաբար—ՓՄ, 26, նարտախաղ—ՓՄ, 89, նաֆթահան—ՍԶԶ, 409, նոտրատառ—ՍԵԶ, 178, շփադրամ—ՄՄՅ, 37, ուսաղեղ—ՄԹՃԶ, 77, շերեֆեզահայ—Ձեն. 4597, պատարագանուկ—ՎՊԱ, V, սեխաղաշտ—ՄԹՃԶ, 42 և այլն:

Տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բաղադրիչներով բարդություններում, ըստ հայերենին բնորոշ օրինաչափության, առաջին բաղադրիչը, ինչպես գիտենք, հանդես է գալիս իբրև երկրորդի լրացումը: Լրացումային (ստորադասական) հարաբերության դեպքում, որքան էլ բաղադրիչները բառակազմորեն հավասարաբաշխ են և իմաստաբանորեն՝ միաձուլվ, իբրև լրացում հանդես եկող բաղադրիչը միշտ լինում է շարահյուսական հարաբերության ծավալման կախյալ անդամ: Եվ քանի որ երկանդամ հակադրության մեջ բաղադրիչներից առաջինը, իբրև կանոն, լրացումն է երկրորդի, ապա, բնականաբար, վերջինիս հարաբերության մեջ գրավում է ստորադաս դիրք՝ տվյալ հարաբերության մեջ նոր իմաստավորման դրսևորումով: Ըստ այդմ, լրացումային հարաբերության մեջ գտնվող բարդությունների բուն բաղադրիչը գերադասն է, որին բաղադրվողը, որպես լրացում, «ձևավորում» է երկրորդի իմաստը՝ ըստ այդ իմաստի կոնկրետ նշանակման հետ կապվող յուրահատկությունների³³:

Ստորադասական շարահյուսական հարաբերության մեջ իսկական բարդությունները կազմում են հետևյալ ենթախմբերը.

ա. Որոշչային հարաբերությունն արտահայտող իսկական բարդություններ: Այստեղ հիմնականում գոյականի հետ բաղադրվում են գոյականը, ածականը և այլն: Օրինակներ՝ ազատագիր—ՄՊԿ, 31, ազատաֆայլ—ՍՎԾԴ, 1, ածանցանուն—ՄՍՀՃ, 306, բերկրափր—ՄԱ, 14, բոլորատառ—ՍԵԶ, 178, գիշերաձաղիկ—ՍՎԾԴ, 78, դեղնաներկ/դեղնահող [օգոա. ՓՄ, 10], երկատառ—ՍԳՔՎ, 19, լայնածոց—ՆՏ, 58, խորդանդրայր—ԽԶՊՊ, 318, կիսաբոլորակ—ՍՊԵՐԿ., 48, կորագիծ—Ն. տ., 59, համբերողապետ—ՇՀՆ, 4, հրապարակագիր—ԽԺՃ, 51, միափեղկ—ՅՍՊՍ, 150, միջակաբերան—ՎԲԻ, 86, ներհնախարիսխ—ՍՊԵՐԿ., 192, նմանաձայն—ԵՍԱՃ, 92, նոյնատառ—ՄՍՀՃ, 305, սարաֆար—ՎԲԻ, 50, սեխադաշտ—ՄԹՃՀ, 42, ցամաֆակողմն—ՀՆՄ, 40, ֆաղցրաղէմ—ՍԽՎ, 18, ՍԳՔՎ, 187, ֆաջամակարդ—ՎԲԻ, 68, ֆառաբեր—ՅՍՊՍ, 150 և այլն:

բ. Հատկացուցչային հարաբերությամբ բաղադրվող բարդություններ, որոնց բաղադրիչները հիմնականում գոյականներ են. աղբեսավերջ—ՄՊԲ, 153, բամբակաբեռն—ՓՀՊ, 10, ՓՊՆ, 82, բամբակամբեբ—ՓՊՆ, 69, զաւառակերտ—ՍԶՃ, 132, զգրոցածն—ՎԲՆ, 20, զրագրատուն—ՄԹՃՀ, 33, դրախտասարաս [«դրախտածն»]—ՇՀՆ, 282, դասատետր—ՀՆՄ. 51, դիւցածնունդ—ՄԱ, 15, դիցահայր—ՄԹԴ, 15, 139, երկրագունտ—ՎԲԻ, 42, զգեստատուն—ԲՃԼ, 261, զինակողմ—ԵԶՊԱ, 49, րաղագլուխ—ՄԹՊՊ, 230, հրեշտակավարբ—ՇՀ, 217, ձիաբեռն—ՄԹՃՀ, 65, նարդոսատիսլ—ՍԿԱ, 207, պարանոցածն—ԽԶՊՊ, 33, ֆարածիւր—ՎԲԻ, 58 և այլն:

գ) Խնդրային հարաբերությունն արտահայտող բարդություններ, որտեղ բայարմատի կամ բայահիմքի հետ սովորաբար բաղադրվում են այլևայլ խոսքի մասերի պատկանող բառեր՝ հիմնականում գոյական և ածական: Շարահյուսական հարաբերությունն առկա է ուղիղ և տարբեր կարգի անուղղակի խնդիրների ձևով. ազգաշահ—ՍԵԶ, 177, ազգօգուտ—ՁԼՈ. 7554, արոռազարդ—ՍԵԶ, 177, աղամանդայեռ—ՄՄՅ, 21, ախտաջեր—ԱԴԲ, 19, ակնաբաց—ՆԴԱ, 22, ակնապարար—ՄԹԵ, 118, աղխորով—Ն. տ., 6, աղտեղացոյց—ՋԵ, 17, աղֆատայարկ [«աղքատից գանձվող հարկ»]—ԱԵՊՊ, 65, աղօրագուրկ—ՍԵԶ, 17, բորակածին—ՄՊԲ, 35, բոցակիզումն—ԹՊ, 394, գազաբածակ—ՍԶՃ, 134, գաղիարէնագէտ—ՄԹՊՊ, 223, գանձաբաշխ—ՄԵՀ, 6, գանձագիւտ—ԹԻԲ, 7, գոհարախնդիր—ՄԵՀ, 83, դեղաման [առնել]—ԱՃԻ, 11, էՀԱԴ, 127, երախտավէլ [շրթունք]—ՄԱ, 5, երախտատես—ՇՀՆ, 25, երկնագով—

Ան, 14, զգայագուրկ—ՎՊԱ, 128, զինադադար—ՍԲՕ, քագաբարձ—ՅՍՊՍ, 126, քագագուրկ—ՄՊԿ, 103, քիաբարշ—ՄՊԲ, 19, քինախառն—ԱԼՏ, 79, իրաւափառ [«արդյունքով փառավորված»]—ԹԻԲ, 742, լուսաշողշող—ՅՍՊՍ, 147, հալւեհանեհեհ—ՃՀՆՈ, 350 և այլն:

դ. Պարագայական հարաբերությունն արտահայտող բարդություններ, որոնցում բայիմաստի զրոսորիչ բայարմատը կամ բայահիմքը բաղադրվում են տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառերի հետ: Շարահյուսական հարաբերությունը առաջանում է որոշակի պարագաների ձևով. գագաթակէտ—ԲՃԴ, 117, դիւրամէտ—ԹԻԲ, 47, ենթերկրածին—ՎԲԻ, 35, եպիսկոպոսանիստ—ԲՃԼ, 102, երախախօս—ԹԽՊ, 5, երկայնավէպ—ԽՁՊՊ, 265, երկարընկէց—ՄԹՊՊ, 254, զարգանդահոս—ՄԹԴ, 87, ՄԹԵ, 35, քերաւարտ—ՄՊԿ, 31, իրաւաբողոք—ՓԿՎ, 83, համառօտախօս—ԳԱՊԻ, 285, հանգագործ—ՄՊԲ, 121, հիւսիսանեմ—ԲՃԼ, 8, մղոնանեմ—ՎԲԻ, 42, մղոնաչափ—ՅՍՊՍ, 91, մշտատանջ—ՊՍԳ, 4, յետեմանայ—ՍՄԳԺ, 59, նորանուան—ՆԴՀ, 27, նորաշար—ՆԳԱ, 190, նրբահնար—ՅՍՊՍ, 147, շինադանիստ—ԽՁՊՊ, 258, շինադիմաց—ՎՊՊ, 131, սակաւածին—ՍՎԾԳ, 114, սաստկատանջ—ՇՀՆ, 321, վայելչադիր—ՅՍՊՍ, 141, տանկաբնակ—ՍՁԾ, 103, փորագիր [«փորված գիր» վիմագիր]—ՓՄ, 90, փոքրադիր—ՍԵՁ, 22, փութովաշարժ—ԽԷԾ, 105 և այլն:

2. Նորակազմ կցական բարդություններն ալելի քիչ են, քան բուն (իսկական) բարդությունները: Կցական բարդությունները, ինչպես գիտենք, առաջանում են հարադրավոր բարդությունների, բառակապակցությունների հիման վրա՝ բաղադրության տիպի որոշակի փոփոխությամբ²⁴: Կցական բարդությունները ևս մեծամասամբ կազմվում են պարզ, երբեմն՝ այլ կարգի բաղադրական հիմքերով:

ա) Պարզ բաղադրական հիմքերով կազմված կցական բարդությունները միմյանց նկատմամբ դտնվում են բառակազմական ազատ բաշխման հարաբերության մեջ: Դրանք հաղորդակցական աշխարհի միավորներ են, որոնք հանդես են գալիս գրավոր խոսքում կից դրությամբ՝ արտահայտելու հիմքում ընկած բառային հասկացությունը իր այս կամ այն կողմով. ազատիշխան—ՆԱՀ, 62, ամաքեղջիր—ԷՀԱԴ, 20, արեգակնարփի—ՆՏ, 47, արջագի [leonurus]—ԷՀԲ, 54, բոսորեբանգ—Ն. տ., 28, բարձրաստիճան—ՆԴՀ, 54, բարօր—Ն. տ., գիւղաւան—ՄԹՃՀ, 22, դերհաշիւ—ՓԿՎ, 18, երկարաշունչ—ՄԹՃՀ, 69, զուարթառոյգ—ՄԹԴ, 19, քաւանտաւ—ՍՁԾ, 831, ժանտախտ—ԹԻԲ, 47, իբրանգամ—

նՏ, 35, խաչկալ—ՎԲՆ, 19, խաչվէմ—ՍԶԺ, 92, խոտորանկին—ՍՊԵՐԿ., 75, ՍԵՈ., 36, 42, կաօճառ—ՄԻՃԶ, 76, հայազգի—ՆԿԶ, 11, հաստաղի—ԲՃԳ, 360, հարքերես—ՓՄ, 9, ՓԸԳ, 5, նոխիմաստ—ՄԽԿ, 3, մանեղբայր—ՄԲԴ, 54, մայրհաշիւ—ՓԶՊ, 1, մանրերակ—ԲՃԳ, 281, մանրերկրորդ [մինութում սէքունթում]—ՍՊԵՐԿ., 50, մանրկաշիւ—ՓԿՎ, 163, մեղկաղէտ—ՅԱԶ, 52, մերձնիւր—ՎԲԻ, 67, նեղանցուկ—ԱԿՊ, 150, ներկերանգ—ՓՄ, IV, 1, շահառիւր—ՓԿՎ, 33, շահարժեմ—Ն. տ., 155, շարամանակ—ՆԳԶ, 4, շեղանկին—ՍՊԵՐԿ., 75, ոսկեպղինձ—ԹԻԲ, 21, ոսկիեղջիր—էԶԱԴ, 74, ոսկիտերե—ՂԵԶ, 21, որդւնփայտ (կամ՝ որդանփայտ)—ՓՄ, 11, սակաւփ—ՎԲԻ, 68, վնասառիւր—ՓԿՎ, 33, ցորենանձրե—ԲՃԳ, 53, փայտոջիւլ—ՓՄ, 11, փարաղ—ԲՃԳ, 101, օրհաշիւ—ՓԿՎ, X, ՓԶՊ, 1 և այլն:

բ) Առանձին խումբ են ներկայացնում ալն կցական բարդությունները, որոնց բաղադրող հիմքն ունի ածանցավոր կազմություն՝ գոյացած լեզվի բառապաշարի տվյալ փուլում կամ վերցված նախկինից: Այսպես, օրինակ, առաւելշանակութիւն [հէժ, 246] բարդությունը կազմված է առաւել պարզ բաղադրվող և նշանակութիւն ածանցավոր բաղադրող հիմքերի կցումով, այնինչ այլազգացի [ԲՅԶ, 3] բաղադրությունը առաջացած պիտի լինի, նախ, այլազգ > այլազգի, այնուհետև՝ այլազգացի բաղադրման ուղիով: Մյուս դեպքերում ենթադրելի են այլ կոնկրետ ուղիներ: Այստեղ ունենք հետևյալ կցական բարդությունները. այլազգեհէն—ՄԹՃԶ, 69, ԹԻԲ, 711, 248, ահրնկեցութիւն—ՄՊԿ, 25, արեգդիմութիւն—ԹԻԲ, 29, հարիւրաշեայ—ՍՎԾԳ, 28, հարիւրաշեան—ՄԹԵ, 118, հարիւրաշեան—ՄԹԴ, 44, հացեփանոց—ԹԴԾ, 60, նորլնծայարան—ՍՄՎ, 41, նորլնծայութիւն [լատ. novitiatum]—Ն. տ., ոսկեզմբերեան—ՄԹՊՊ, 232, վայրընկենի—ՅՊՍ, 176, վինակընկեցութիւն (լատ. sors)—ԹԻԲ, 733, տուրևառական—ՆԳԶ, 36 և այլն:

գ) Կան նաև կցական բարդություններ, որոնց բաղադրական հիմքերից մեկնումեկը ներկայացնում է բառակազմական մաքուր և այս կամ այն չափով «ձևավոր» հիմք: Այստեղ ունենք հետևյալ բաղադրությունները. աստուածքմպել—էԶԱԴ, առաջեղեալ—ԹԻԲ, գ. բարձրաբառնեմ—ՅԿԽԶ, 15, խաբողորսակ—ԿԿԶ, 8, ձրիառեմ—ԳԱԼ, 12, ձրիառեմ—ՎԲԻ, 12, յառաջերե—Ն. տ., 48, յառաջգալ—ԱՓ, 35, պիտակեք—ՋԴՅ, 2, վատառողջարար—ՄԹՃԶ, 47, վերոասացեալ—ՍՄԴԺ, 147, ուրուրեմ—ԼԻԳԷ—ՎԲԻ, 34, փաշատեղազէտ—էԶԱԴ, 78 և այլն:

3. Անհամեմատ փոքր թիւ են կազմում կրկնական բաղադրություն-

ները, որոնք, ընդին բացառությամբ, լեզվի բառապաշարի բանավոր տարբերակից գրավորին անցած ձևեր են: Դրանցից են՝ անընդան՝ ԺՌԺ, 59, լմլմեկ—ՄԹԵ, 102, պոբպըռալ—ԳՄԳՎ, 16, ցնցղկեկ—ՍՎԾԳ, 119 և այլն:

1.2.2.2. Ածանցումը հայերենի բառակազմության հիմնական եղանակներից է: Գրաբարի պատմության բոլոր փուլերում ածանցմամբ կերտվել են բաղմաթիվ նոր բառեր: Այստեղ ևս ածանցավոր բառերի առաջացումը պայմանավորված է հաղորդակցման նոր պահանջների բավարարման՝ իրականության տարբեր երևույթների և հարաբերությունների արտացոլման անհրաժեշտությամբ:

Նորակազմ ածանցավոր բառերը ևս ի հայտ են գալիս բառապաշարի ամբողջական մշակման ու կատարելագործման, այլև անհատական-հեղինակային բառագործածության ուղիներով: Այդ իրողությունը առավել հասկանալի է նոր շրջանի գրաբարին, որովհետև այն ավանդաբար կիրառվող, արհեստական տիրապետման պայմաններում գործառույթ լեզվական տարբերակ է:

ա) Նորակազմ ածանցավոր բառերը երբեմն առաջանում են գրաբարի նախորդ փուլերի որոշ համարժեքների մոռացվելու պատճառով, ածանցման նկատմամբ հեղինակային նոր վերաբերմունքի, ածանցական սովյալ կաղապարի կենսունակության պայմաններում և այլն: Այսպես, օրինակ, կաբնաօտաբար ածանցավոր բառի փոխարեն նոր շրջանում նույն բաղադրվող հիմքով, սակայն —պէս ածանցով բաղադրվում է կաբնաօտապէս [ՇՂՆ, 324] բառը: Եվ ընդհակառակն՝ նախկինում եղած անձնատոբապէս բառի դիմաց նոր պայմաններում կազմված է անձնատոբար [ՆՎՂ, 24] բառը: Նման դեպքերում, ինչ խոսք, բառակազմական ընդհանուր միատվությունից բացի զգալի տեղ ունի բառակազմական անհատական մոտեցումը:

բ) Գրաբարի բառապաշարը խճողված էր լատինաբան անհարկի ածանցավոր բառերով: Նոր շրջանում գրաբարի կողմնակիցների կողմից վճռական ջանքեր են գործադրվում նման խորթությունների վերացման հարցում: Այսպես, օրինակ, համախոկում [ԹԳՅՂ, 68], ներնեղով [ն. տ., 235], աղբերել [ԳՄ, I, էջ II], վերընդունիլ [ԽՔ, I, 111] լատինաբան կազմությունները փոխարինվում են հայկական համարժեքներով՝ խոկումն [ԹԳՅՆ, 39], նեղով [ն. տ., 229], բերել [ԳՄ, II, 14], ընկալել [ԽՔ, II, 74] և այլն: Դրանից բացի, լատինաբան նորամուծությունները, ընդ որում ածանցավոր ձևերը դառնում են լեզվի պատմության փաստ՝ այն կամ այն երկի մոռացության մատնվելու հետ 148

կապված, Հմմտ. վերախրքնանալ, վերանբանալ, վերապատուականա-
նալ—*հէճ*, 233—234. տաւազոյց—ն. տ., 32. տաւահամոզել—ն. տ., 8
և այլն:

զ) Ածանցավոր բառերի կազմութեան և կիրառութեան հարցում
գրաբարի կողմնակիցները հանդես են բերում տարբեր մոտեցում: Այս-
պես, օրինակ, անդաբերութիւն [*ՀԷՃ*, 80], բաղդատումն [*ն. տ.*, 25],
կամաճաւաստումն [*ն. տ.*, 46], կամանետեցեալ [*ն. տ.*, 15], բա-
ցալարձութիւն [*ՍԱՃ*, 338], զիմառնութիւն [*ն. տ.*, 431], պարբերու-
թիւն [*հէճ*, 218] և նման ածանցավոր տերմինները թեև հետազայում
ընդունկութիւն են գտնում, սակայն դասական գրաբարին հետամուտ
հեղինակներից, օրինակ, Մ. Գարագաշյանը նախընտրում է գրանք փո-
խարինել փոփոխումն [*ՄԳԱՃ*, 147], համեմատութիւն (105), հաստա-
տութիւն [49, 68], յաջորդ [*102*], դարձումս [*141*], երեսս առնոյ
[*144*], շրջումն [*160*] բառերն՝ իբրև տերմիններ:

դ) Ածանցավոր բառերն, անկախ բառի կազմում հանդես եկող
ածանցների քանակից, առաջանում են բաղադրովոյ հիմքի հետ մեկ
ածանցի միացումով՝ արտահայտելու բառակազմական մեկ նշանակու-
թիւն: Ըստ այդմ, նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի մեջ ևս ունենք
նախածանցավոր և վերջածանցավոր բառեր: Բառակազմական-ածանց-
ման նման տեխնիկայի առկայութիւնը չի խանգարում, եթե որոշ դեպ-
քերում և՛ նախածանց, և՛ վերջածանց ունեցող բառերը անվանենք համ-
ածանցավոր բառեր՝ նկատի ունենալով հատկապես նրանց համաժամա-
նակյա դրվածքը: Ածանցավոր բառերի բաղադրութեան մեջ ուղղադրութիւն
է գրավում հիմքի կառուցվածքը: Փաստերը ցոյց են տալիս, որ այս
դեպքում ևս գործ ունենք պարզ և ածանցավոր հիմքերի հետ: Սովորա-
կանը պարզ հիմքի հանդես գալն է: Ածանցավոր հիմքերն ընդգրկում են
սակավաթիւ դեպքեր: Դրանից բացի, ածանցավոր հիմքերը գործածվում
են կամ անփոփոխակային, կամ փոփոխակային (տարբերակային) ձե-
ւերով:

1. Նախածանցավոր բառերը բաղադրվում են պարզ և ածանցավոր
հիմքերով: Ածանցավոր հիմքերն, իրենց հերթին, ոչ այլ ինչ են, եթե
ոչ նախածանցավոր՝ կամ վերջածանցավոր կազմութիւններ: Նոր շրջ-
անի գրաբարում նույնպես նախածանցումը տեղի է ունենում ժխտա-
կան, դեռևս հունաբան դպրոցի կողմից [*Ե Վ.*] արհեստականորեն
ստեղծված, նոր պայմաններում արտադրականորեն գործող նախա-
ծանցներով, ինչպես նաև ածանցի արժեք ունեցող որոշ մոկրայ-կա-
պերով²⁰:

Ժխտական նախածանցներից գործածվում է հատկապես ան-ը, հու-
նաբան դպրոցի կողմից կերտվածներից՝ ալ[ա]-, առ[ա]-, ար-
տ[ա]-, բաղ[ա]-, բաց[ա]-, գեր[ա]-, հակ[ա]-, յար[ա]-, նախ[ա]-,
ներ[ա]-, պար[ա]-, ստոր[ա]-, վեր[ա]-, տար[ա]-, փոխ[ա]- նա-
խածանցները, իսկ իբրև ածանց կիրառվող մակբայ-կապերից՝ անդր-,
ընդ-, համ-, յար- նախածանցները:

Հունարան դպրոցից ավանդված մի շարք նախածանցներ ծառա-
յեցվում են հատկապես լատինարան նորակազմություններին, ընդ ո-
րում բառապատճենման, այլև ինքնուրույն բառակերտման նպատակով:

Նախածանցները սերում են տարբեր խոսքի մասերի պատկանող
բառեր:

ա) Մեծ թիվ են կազմում պարզ հիմքով նախածանցավոր բայերը,
որոնք ավելի հաճախական են նոր շրջանի գրաբարի առաջին փուլում.
անդրանցանել—ՅՊՍ, 4, անդրափոխել—ԴՄԱ, 4, անդրաբացել—ԱԴԲ,
32, ապառոցել—ն. տ., առագրել—ն. տ., առակցել—ն. տ., առատել—
ՍՄԳԺ, 28, առեգրել—ՆԳԱ, 192, առնկալել—ՍԵԶ, 23, առխառնել—
ՅՊՍ, 24, առպահել—ԹԽ, 38, առստանալ—ՍՄԳԺ, 4, արտահնչել—
ՍԳՔՎ, արտափոխել—ԴՄԱ, 31, բացաղնել—ՅՊՍ, 24, բացարողանիլ—
ԱՄՀԴ, 24, բացահեռանալ—ՄՍԼ, 516, ԱՄԴՀ, 51, բացառոցել—ՍՄԳԺ,
28, ՅՄՊ, 28, բացաբարշել—ՍՄԳԺ, 26, ենթարկանել—ՅՊՍ, 169, հա-
մագետեղել—ԱՄԴՀ, 105, համաժողովել—ՍՄԳԺ, 11, համակադել—
ՇՀՆ, 490, նախադանել—ՅՊՍ, 174, ներանկատել—ն. տ., 45, ներգոյա-
նալ—ն. տ., 24, ներընթանալ—ն. տ., 31, ներկայանալ—ՍԵԶ, 35, ներ-
սպրդել—ՅՊՍ, 24, ներտպել/ներատպել—ՖՍՆ, XII, ստորակնքել—
ՅՄՊՍ, 110, վերագնել—ՅՊՍ, 167, վերադիմել—ԹՊ, 401, վերաժողո-
վել—ՍՄԳԺ, 10, վերախրթանալ—ԽՀՃ, 233—234, վերակցել—ԹՊ, 14,
վերահաստատել—ԱԼՏ, 78, վերահնարել—ԱՄԴՀ, 22, վերամնալ—
ՍՄԳԺ, 16, վերամտածել—ԱՄԴՀ, 21, վերանրբանալ—ԽՀՃ, 233—234,
վերաշահել—ՍԳՔՎ, 36, վերառատանալ—ՍԿԱ, 26, վերբևել—ՄԱՄ, 10,
12, տարահամոգել—ԽՀՃ, 8, տարացնղել—ՅՊՍ, 36 և այլն:

բ) Պարզ հիմքով նախածանցավոր բառերի մի մասը գոյականներ
են՝ հիմնականում տերմիններ. արտակեղրոն—ՍՊԵՐԿ., 49, գերագա-
ղափար—ՄՍՀՃ, 122, հակծոց—ՍՊԵՆ., 5, հակուղիղ—ՍՊԵՐԿ., 74,
համածոց—ՍՊԵՆ., 3, համակեղրոն—ՍՊԵՐԿ., 49, համատեսուչ—ՆՏ, 3,
նախադիտակ—ԱՓ, 35, տարագոյգ—ԽՀՃ, 32, փոխարբա—ՀՆՄ, 62,
ՅՄՊՍ 78 և այլն:

դ) Որոշ նախաժանցավոր բառերում, իբրև պարզ հիմք, հանդես են գալիս այլ խոսքի մասերի պատկանող բառեր, այլև՝ բառարմատներ: անկառ [«չկարած»]—ՍԶԲ, 71, գերաբարձր—ՄՆ, 6, գերյարգոյ—ԹԻԲ, Ժ, հակադիր—ՍՊԵԴԿ., 67, համադիր—Ն. տ., 72, համահանգոյն—ՆՏ, 3, համանպաստ—Ն. տ., համաչափ—ՇՀՆ, 503, համուստեք—ՆՏ, 3, յարասայրագ [փխ. -սայթաք]—Ն. տ., 50, տաբախատ—ՄԹՊՊ, 189, տաբանչատ—ՍՊԵԴԿ., 120 և այլն:

Նախաժանցավոր բառերի պարզ հիմքի առումով կարելի է նշել հետևյալը.

1) Իբրև հիմք օգտագործվում են գրաբարի նախորդ փուլերում լայն կիրառություն գտած պարզ կամ արմատական բառերը. հմմտ. գաղափար, բարձր, ծոց, ուղիղ և այլն:

2) Հանդիպում են որոշ բայական հիմքեր, որոնք չկան գրաբարի բառարաններից, օրինակ, նշԲ-ում, ԱԲ-ում [նրբանալ], առկա են միայն երկրորդում [պատուականանալ], այլև հանդես են բերում արմատականի փոխարեն ածանցական բայահիմք [նախատեսանեմ. նշԲ-ն և ԱԲ-ն՝ նախատեսեմ]:

3) Բայական հիմքը երբեմն ունենում է լատինատիպ կադմություն. հմմտ. բողանիլ, փխ. բողոյ, յղանիլ, փխ. յղանալ/յղենալ և այլն:

4) Որոշ պարզ հիմքեր թերևս ստացվում են վերջածանցի անկումով, այսինքն՝ նախկինում բառակազմական ածանցով կամ ձևակազմական մասնիկով դրսևորվող հիմքը վերածվում է պարզականի. հմմտ. տաբանչատ, նշԲ-ն ունի տաբանչատական, նախապատրաստ, նշԲ-ն և ԱԲ-ն ունեն նախապատրաստեմ:

5) Երբեմն հիմքը բայի անցյալ ձևի փոխարեն կազմված է լինում ներկայով. հմմտ. բացադնեմ, նշԲ-ն և ԱԲ-ն ունեն բացադրեմ, որից՝ բացադրուրին:

դ) Նախաժանցավոր բառերի մեջ առանձին խումբ են այն բաղադրությունները, որոնց հիմքը վերջածանցավոր է: Վերջինս բաղադրվում է հիմնականում ան-, առ-, բաղ[ա]-, գեր[ա]-, ընդ-, համ[ա]-, նախ[ա]-, ներ-, ստոր-, վեր[ա]-, տար[ա]-, փոխ- ածանցների հետ. անոտանաուր—ՇՀՆ, 277, անպատոյություն—ԴՄԱ, 33, առնուառնումն—հէՃ, 242, բաղանչանումն—Ն. տ., 26, գերադարություն—ԹԻԲ, 343, գերգգոնություն—Ն. տ., 483, ընդհայեցողություն—Ն. տ., 21, ՍՊԵԴԿ., 4, ընդօրինակություն—ՍՊԵԴԿ., 4, համակազմեան—Ն. տ., 67, համակերկնումն—հէՃ, 236, համարժանի—ՅՊՍ, 31, համըմբոնումն—հէՃ, 239,

նախապաշարումն—ՍԱՃ, 351, ԵՍԱՃ, 98, ՄՍՂՃ, 292, ներխուզումն—
ԹՊ, 408, ներկերութիւն—ԳՄԱ, 3, 12, ստորասումն—հէճ, 22, վերա-
խալթումն—ՍԿԱ, 60, վերակրկնութիւն—ՄՍՂՃ, 305, վերահայեցումն—
ՍՄԳԺ, 77, վերանորոգութիւն—ՊՍԳ, 68, տարալուծութիւն—հէճ, 239,
տարանջատութիւն—ՍԱՃ, 304, փոխանուանութիւն—հէճ, 225 և այլն:

Նախածանցաւոր բառերի վերջածանցաւոր հիմքի առումով կարելի
է նշել հետևյալը.

1) Վերջածանցաւոր հիմքը իբրև առանձին միավոր մեծ մասամբ
հանդիպում է գրաբարի նախորդ փուլերում. հմմտ. անջատութիւն, ա-
սումն, արդարութիւն, արժանի, անուանումն, զգոնութիւն, ըմբռնումն.
լուծութիւն, խալթումն, խուզումն, կրթութիւն, կրկնումն, հայեցողու-
թիւն, նորոգութիւն, ոտանաւոր, պաշարումն, օրինակութիւն և այլն:

2) Որոշ դեպքերում վերջածանցաւոր հիմքը նորակազմ բառում
առանձնացւում է տվյալ բնագրային կիրառութեան մեջ նախածանցի
հանդես բերած իմաստի հիման վրա: Այսպես, բաղանշանումն, վերա-
կրկնութիւն նորակազմ բառերի նշանումն, կրկնութիւն հիմքերը առանձ-
նացնում ենք բնագրային հետևյալ կիրառութիւնների հիման վրա.
«բաղանշանումն և համանշանումն, որ յունարէն և լատիներէն սիմբո-
լոն և եթիմոլոգիայ կամ եթիմոլոգիայ ասի, և հայերէն կարէ ասիլ
ձայնազննութիւն և բառազննութիւն, է բան, որ բացայայտէ զգոյրութիւն
բառից և ձայնից» [հէճ, 26]: «Վերակրկնութիւն [epanodas], յորում
դուք մի բառից կրկնեալ լինի, բայց փոփոխութեամբ կարգի և տեղոյ»
[ՄՍՂՃ, 305]:

3) Երբեմն վերջածանցաւոր հիմքը գոյանում է համաբուսնութեան
սկզբունքով. ածանցման միևնույն կաղապարի մեջ խոսքիմասային
նույն արժեքն ունեցող ածանցներից մեկի փոխարեն հանդես է գալիս
մյուսը: Այսպես, վերահայեցումն նորակազմ բառի հայեցումն հիմքի-
ումն վերջածանցը փոխարինել է -իւն-ին, որի հետևանքով վերահայե-
ցութիւն նախնական բառի կողքին ստացւում է վերահայեցումն նորա-
կազմութիւնը. «քանզի բարիք ժամանակաւորք տուան մեջ յաստուծոյ
ի կիր առնուլ զայս վերահայեցմամբ առ կեանն յաւիտեանական»
[ՍՄԳԺ, 77]: Այդպիսին են նաև անպատուութիւն, փոխանուանութիւն
բառերը, որովհետև դրանց բառակազմական հիմքը ներկայանում է
տարբերակով՝ բառի սեռականի ձևով. «վասն քո համբերեցի հալածա-
նաց, ձաղանաց, հայհոյանաց, ծաղրառութեանց, ապտակաց, անպա-
տուութեանց, տանջանաց, խաշի և մահու» [ԳՄԱ, 33]: «Փոխանուա-

նութիւն, որ ի յայլոց փոխանունութիւն ասի, և յունարէն և լատիներէն ասի անթօնօմասիայ» [Խէճ, 225]:

(2.) Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի մեջ որոշակի տեղ ունեն նորակազմ վերջածանցավոր-բառերը: Այստեղ ևս վերջածանցը կիրառվում է պարզ և ածանցավոր հիմքերի հետ: Վերջիններս սովորաբար առաջնային հիմքեր են, մասամբ՝ նման հիմքերի ձևավոր տարբերակներ:

Վերջածանցավոր նորակազմ բառերը բավական շատ են. որը բացատրվում է հայերենի վերջածանցների առատությամբ՝ մի կողմից, և դրանց շարունակական կենսունակությամբ՝ մյուս կողմից: Մեծ հաճախականություն ունեն՝ -ւրիւն, -ական, -ապէս, -աբար, -աբան, -աւոր, -ալ/-ել, -ումն, -իկ, -անոց, -օրէն, -ացու, -ոտ, ունի, -ային, -ացի, -ակի, -ել[ի], -ակ: Մյուս կարգի ածանցներն ունեն չվազ կիրառութիւն: Վերջածանցավոր նորակազմ բառերը ևս արտահայտում են ժամանակի իրականության բազմաթիւ երեւոյթների և այլևայլ հարաբերութիւնների անվանումներ²⁵: Ստորև անդգագառնում ենք վերջածանցավոր նորակազմ բառերին:

ա) -ւրիւն վերջածանցը բաղադրվում է պարզ հիմքի հետ. այսուրիւն—ԱԴԲ, 30, աստիճանութիւն—Խէճ, 236, գոյացութիւն—ԹԽ, 17, զովութիւն—ԹԻԲ, 18, 20, իբրութիւն—ՍՄԳԺ, 90—91, լպրծութիւն//լպրտութիւն²⁷—ՎԲԻ, 21, իանութիւն—ԱԿՊ, 106, կպրութիւն—ՎԲԻ, 21, նոսութիւն—Ն. տ., 22, մախմուրութիւն—ՍՄԳԺ, 51, մաբգութիւն—ԳՄԿԶ, 9, յաղորդութիւն—ՍԲԾ, յարգութիւն—ԹԻԲ, 18, նկատութիւն [théorie]—ԳՏՊ, I, 439, սաբակնոսութիւն—ՀՊԹ, 57, սողոսկութիւն—ՎԲԻ, 21, սպրդութիւն—Ն. տ., ստացութիւն—ՍԲԾ, վալիութիւն—ԱԿՊ, 106, ուսողութիւն [Mathematik, mathématiques]—ՏԽՈԻ, I, ֆրանկութիւն—ՍԶՊԶ, III, 735 և այլն:

Բ) -ւրիւն ածանցը բաղադրվում է վերջածանցավոր հիմքի հետ. ածանցական հիմքը սովորաբար բաղադրված է լինում —[ա]ւոր, -ական, -ել[ի], -որդ, -ող, -ոտ, -ենի, -ակ, -ուն և այլ ածանցներով. աղոտութիւն—ԶԴՅ, 33, բաժանորդութիւն—ՍԱՃ, 352, բորբոխականութիւն—ՄՊԲ, 5, գեղջկութիւն—ԹԻԲ, 297, դաշտանատրութիւն—ՄՊԲ, 176, 177, եղանակատրութիւն—Խէճ, 213, երանգատրութիւն—ՓՄ, 88, երկուտականութիւն [dualisme]—ԳՏՊ, II, 203, լուծողականութիւն—ՄՊԲ, 126, 130, ծաւալականութիւն—ԲՃԳ, 103, կայունութիւն—ՍՄԳԺ, 14, կարծականութիւն [docétisme]—ԳՏՊ, II, 206, կապուտակութիւն—

ՄՊԲ, 29, 72, կարծոտություն—ՍԿԱ, 214, կշռականություն [statique]—
ԳՏՊ, 1, 475, հանոյականություն—ԹԻԲ, 216, 215, հայեցողականություն
—ՍՄԳԺ, 6, մահմետականություն—ՍՎԾԳ, 3, մաղծոտություն—ԲՃԳ, 45,
մայրենություն—ՇՀՆ, 90, մարսողականություն—ՄՊԲ, 26, մեֆենական-
ություն²⁸—ԲՃԳ, 149, ողբականություն—ԽՀՃ, 292, պաշտպանաւորու-
թիւն [clientela]²⁹—ԳՏՊ, 1, 503, պատուհասականություն—ՅԱ, 53,
սահեցողություն—ՎԲԻ, 21, սատեցություն—ԴԱԼ, 58, սկզբնականություն
—ՆՎՀ, 29, վեհերոտություն—ԹԻԲ, 301, 314, վերջատուրություն—ՆՏ, 215,
վիճողություն [dialectique]—ԳՏՊ, 1, 439, վնարելություն—ՍԴՔՎ, 247,
տեսլականություն—[idealisme]—ԳՏՊ, 1, 441, ցնդականություն—ԲՃԳ,
106, ցնցողականություն—ՄՊԲ, 60, փխրելություն//փշրելություն—ՎԲԻ,
22, փոխարինություն—ՓԿՎ, 82, փոփոխականություն—ՍՄԳԺ, 14, 21,
փանորդություն—ՍԱԹ, 97, փմիականություն³⁰—ԲՃԳ, 112 և այլն:

⊗ —Ուրիւն ածանցը բաղադրվում է նախածանցավոր հիմքի հետ, ընդ
որում ածանցական հիմքը, իբրեւ նախատիպ և ինքնուրույն միավոր,
առկա է նախկինում. ածանցական հիմքը կաղմված է հիմնականում
ան-, ապ-, բաղ-, բաց-, ընդ-, համ[ա]-, նախ[ա]-, տար-, փոխ-
ածանցներով. անկալություն—ՍՄԳԺ, 77, աննաշակություն—ԴՄԳՍ,
181, անջրպետություն—ՏԽՈԻ, 1, 1, ապահարկություն—ՍԲՕ, բաղնիսու-
թիւն—ՍԱՃ, 297, ԵՍԱՃ, 88, ՄՍՀՃ, 304, բացառոցություն—ՅՊՍ, 28,
ընդօրինակություն—ՄՊԵՐԿ., 4, ՓԼԳ, գ, համակցություն ՁԼու., 879,
105ա, համաստեղություն—ԲՃԳ, 118, նախադատություն—ԽՀՃ, 50, տար-
անջատություն—ՍԱՃ, 304, փոխառություն—ՅՊՆՁ, 10 և այլն:

բ) Բաղական մեծ հաճախականություն ունի -ական ածանցը: Այն
հանդես է գալիս պարզ և ածանցավոր հիմքերի հետ բաղադրվելու եղա-
նակով:

Ունենք -ական ածանցով և պարզ հիմքով բաղադրված հետևյալ
նորակաղմ բառերը. արքայական—ՀՆՄ, 59, անցական—ՍՄԳԺ, 40, 84,
96, դեսպանական [diplomatique]—ԳՏՊ, 11, 86, էլեմտական—ԲՃԳ,
91, բատրոնական—ԳԵ, 25, խորհական [logique]—ԳՏՊ, 1, 432, կող-
պական—ՆՀՄ, 42, կրիտիկական—Ն. տ., հեղական—ԹԻԲ, 29, ձրիա-
կան—ՍԿԱ, 20, մանաւանդական—ՎԲԻ, 74—75, մեֆենական³¹—ԹԻԲ, 6,
20, միջական—ԽՀՀԻ, ներհական—ՅԿԽՁ, 91, վանհական—ԽՄՊՀ, 45,
վիճական—ՅՊՏԺ, Ժա, փմիական—ԲՃԳ, 113, ԹԻԲ, 429. 430, 756.
Ֆիզիգական—ՕՈԻՆ, 217 և այլն:

Առանձին խումբ են կազմում —ական ածանցով և ածանցական հիմքով նորակազմ բառերը, ընդ որում ածանցական հիմքը նեոլոգիանում է մաքուր կամ «ձևավոր»՝ տարբերակային նախատիպ հիմքերի տեսքով. անաբնական—ՔՍՀ, 7, բաղնուական—Ն. տ., 26, գրութենական—ԹՊ, 439, երբեմնական—ՍՄԳԺ, 451, զօրութնական [dynamique]—ԳՏՊ, I, 432, հարխաուրական—ՍՄԳԺ, 26, շողոփողական—ԹՊ, 79, պահողական—ՍՄԳԺ, 6, վայելչացուցանողական—ՅՄՊՍ, 73, վնասողական—ՍԲՕ, տասներորդական [կոտոր. Decimalbruch, fraction decimale]—ՏեՈՒ, I, այլև՝ տասներորդական [տեղիք. Decimalstelle, decimales]—Ն. տ., բանորդական—ՍՊԵԴԿ., 110, քառասունորական—ՄՆ, 7 և այլն:

— Ժ) —Ապես վերջածանցով, անկախ նրա հետ բաղադրվող հիմքերի բնույթից, ունենք հետևյալ նորակազմ բառերը. անկատարապես—ՅՊՍ, 33, աննրնապես/անհնապես—ԳՄԱ, 47, ԱԿՅԱ, 79, ապացուցականապես—ԽԷՃ, 12, արագեղապես—ՅԿԽԶ, 16, գործիքապես—ՄԵՀ, 23, երկարապես—ԳՄԱ, 18, ԱԿՅԱ, 78, քանկապես—ԳՄԱ, 26, լիագունեղապես—ԱՄՀԴ, 105, խորագունեղապես—ՍԿԱ, 100, կարծիականապես—ԽԷՃ, 15, կարնառօտապես—ՇՀՆ, 324, հաւատարմագունեղապես—ԱՄԴՀ, 33, մանաւանդապես—Ն. տ., 21, յայտնագունեղապես—ՅՊՍ, 45, շփեղապես—ԽԶՊՊ, 122, տարորոշապես—ԽԷՃ, 12, փոխաբերականապես—ԽԷՃ, 225, ֆիզիգապես, ԹԻԲ, 15, ՅՊՍ, 179 և այլն:

⊕ Պ) —Աբար վերջածանցով ունենք հետևյալ նորակազմ բառերը. աղօրաբար—ԹԱՊ, 29, ամենաողորմաբար—ՅՊՆԶ, 149, անարդիւնաւորաբար—ՍԿԱ, 64, անձնաւորաբար—ՆՎՀ, 24, արդիւնաւորաբար³²—ՅՊՍ, 30, իսկագունեղաբար—ՅԿԽԶ, 24, կրկնակաբար—ԱՄԴՀ, 19, հաւանականաբար—ԱՄԴՀ, 97, հեղինակաբար—ՄԵՀ, 23, հլուաբար—ՃՀՆՈ, 362, հորիզօնաբար—ՊՕ, 8, մանաւանդաբար—ԴՄԳՎ, 14, պըտղաւորաբար—ԱՓ, 35, ՍԳՔՎ, 224 և այլն:

— Ի) —Աւան ածանցով ունենք հետևյալ բառերը. անկողնաւան—ՅՄՊՍ, 153, ապաստանաւան—ՍԶԺ, 221, ՍԲՕ, գոհացաւան—ՇՀՆ, 498, երաժշտաւան—ԺՎԲ, 43, Եփաւան—ՅԼՅ, 10, խայծաւան—ԱԴՄ, 374, միգաւան—ՄՊԲ, 128, սրնաւան—ՅՄՊՍ, 152, ուսումնաւան [ինստիթուտ]—ԴԱՊՈ, 412, ուսուցաւան—ԱԼՏ, 78, փայտաւան—ՅՄՊՍ, 165, օրհնաւան—ՆԱՀ, 30 և այլն:

⊕ Ղ) —Աւոր ածանցով ունենք հետևյալ բառերը. անոտանաւոր—ՇՀՆ, 277, բեկանաւոր—ԴՄԱ, 17, դրուագաւոր—ԱՄՊՀ, 57, 60, երկրորդաւոր

—ՄԵՀ, 39, Երրորդաւոր—ն. տ., բոշակաւոր [կամ՝ թոշակընկալ]—
 ՓԿՎ, 124, քուսնաւոր—ՍՇԴԲ, 46, կարաւոր—ՍՎԾԴ, 51, միլիոնաւոր
 —ՍԱԹ, 13, նեղաւոր—ՇՀՆ, 12, 13, որոգայքաւոր—ԱԿՅԱ, 10, ՄՊԲ,
 100, չորրորդաւոր—ՄԵՀ, 39, պաշտպանաւոր [clientes]—ԳՏՊ, 501,
 սահմանաւոր—նՀՄ, 7, սեռաւոր³³—ՓՊՆ, 13, տասնաւոր—ՍԱԹ, 13 և
 այլն:

է) —Ալ//—ել ածանցով³⁴ կազմւում են հետևյալ բայերը. ապանովել—
 —ՅԳՏԵ, 412, գովասանել³⁵—նՏ, 40, դաշտանաւորել—ՄՊԲ, 174, զգո-
 նել—ԴԱԼ, 33, կալանաւորել—նՀՄ, 10, կոնջոտել—ԴՄԱ, 19, ներդաշ-
 նակել—ԲՃԴ, 35, նորել—ՄԹՊՊ, 250, որոմնալ—ԱԹԱԿ, II, սարակինո-
 սանալ—ՀՊԹ, 57, բուրանալ [«քույր դառնալ» լինելը]—ԹՃԴ, 63 և այլն:

ը) —Ումն ածանցով կազմւում են հետևյալ բառերը. աղբսումն—
 ԽԷՃ, 258, անիծումն—ԽԷՃ, 246, արտոումն//արտոեցումն—ԴՄԱ, 22,
 23, ընդլայնումն—ՍԱՃ, 162, ԵՍԱՃ, 130, ԹԻԲ, ղ, կարգաւորումն—
 ՍՄԺԴ, 44, համալծումն—ԽԷՃ, 236, տարամբծումն—ՅՊՍ, 10 և այլն:

թ) —Իկ ածանցով ունենք հետևյալ կազմությունները. այսֆանիկ—
 ՍԼՏ, 123, առուակիկ—ԲԻ, 53, մանգաղիկ—ԲԱ, 36, նախանաշիկ—
 ՄՊԿ, 109, նախաշխարհիկ [ծերունի]—ՄԹԵ, 117, պիտոշիկ—ՅԿՊ,
 XII—XIII, Բերքուածիկ—ՎԱԼ, 3, օրիորդիկ—ՅԼՅ, 31 և այլն:

ժ) —Անոց ածանցով ունենք՝ ալիւրանոց—ՅՄՊՍ, 165, դրամանոց
 —ՄՄՅ, 9—10, յարդանոց—ՅՄՊՍ, 166, շորանոց—ն. տ., 151, փողե-
 րանոց—ՀՆՄ, 61 և այլն:

ժա) —Որէն ածանցով ունենք՝ անդարձօրէն—ԱԱ, 5, անկեղծօրէն—
 ՊՍԳ, 60, հանգամանօրէն—ԲՄՀ, ժզ, հաւաստագունօրէն—ՎԲԻ, 75,
 նայօրէն—ԷՀԱԴ, 4, նպօրէն—ԹՃԴ, 45, մահացօրէն—ՍԼՏ, 83, սեռօ-
 րէն [«նույն ձեռով»]—ՍՎԾԴ, 3, ստացողօրէն—ՎՊԱ, 50 և այլն:

ժբ) —Ացու ածանցով ունենք՝ արքայացու—ՄԹՊՊ, 256, եպիսկոպո-
 սացու—ՎԲՆ, 20, կարողիկոսացու—ՄՊԿ, 14, հայրապետացու—ն. տ.,
 140, փրօփականտացու—ՄՉՊՀ, III, 763, 767 և այլն:

ժգ) —Ուտ ածանցով ունենք՝ բորակոտ—ՍՎԾԴ, 51, ծըղօտ—ԲՃԴ,
 281, մաղասոտ—ՄՊԲ, 40, տրոհոտ—ԴՄՏ, 5 և այլն:

ժդ) —Ունի ածանցով ունենք՝ ժառանգունի—ԹՃԴ, ա, կրօնաւորունի
 —ԹՊ, 35, 64, հարստունի—ՅՅ, մենունի—ՅԼՅ, 21, պաշտպանունի—
 ՅԹԴԾ, 54, ՄԹԴ, 38, պատանունի—ՄՊԲ, 111, սնուցչունի—ՅԿԽԶ, 36,
 Բերքողունի—ՎԱԼ, 3 և այլն:

ժե) —Ալին ածանցով ունենք՝ գծային (ընդօրինակութիւն—փոռո-

փէթթիւլա լինէառէ) — ՓԼԴ, 2, ծխային — էՊԾ, 4, մաղձային — ՍՎԾԴ, 82, նոյնային — ՎՊՊ, 145, օղային (ընդօրինակութիւն) — ՓԼԿ, 2, օձային — ՍՎԾԴ, 36 և այլն:

ծգ) -Ացի, -եցի ածանցներով ունենք՝ արաբացի [գիր] — ՇՊԹ, 16, բորչալուեցի — ՄՊԿ, 16, սէլանեցի — ԿՊԱՍ, 47, վենետիկցի — ՕՌԻՆ, 3 և այլն:

ժէ) -Ակի ածանցով ունենք՝ բազմաւորակի — ՍԼՏ, 62, ցանցառակի — ՄՊԲ, 62 և այլն:

ժը) -(ել)ի ածանցով ունենք՝ արտաձգելի — ՅՊՍ, 166, բաժանելի — ՍՎԾԴ, 141 և այլն:

ժթ) -Ակ ածանցով ունենք՝ խօսնակ [scholasticus] — ԴՏՊ, II, 584, հմմտ. Սոկրատէս Խօսնակ [Socrates Schoiasticus], կոտորակ — ՍԱԹ, 97, սիրունակ — ՔԱ, 32 և այլն:

ի) Ստորե բերում ենք -ան, -անի, -[ա]ստան, -ուն, -եղեն, -ուկ, -արդ, -ավարի, [ա]պան ածանցներով մեկ-երկու կաղմություններ՝ համահորդան — ՄԹԵ, 13, պիտեան («պիտանի») — ԹԻԲ, 8, ստոծանի — ՄՊԲ, 52, աստուածաստան — ԱՇ, VII, ատտիկաստան — ԺՌՓ, 24, նառաշուն — ԱԿՅԱ, տաշուն — ԹՃԴ, ա, կորեկեղէն — ԱՄԴՀ, 53, տաւարեղէն — ՁԽՈ. 3966, Երևուկ — ՔԱ, 10, ֆանորդ — ՍԱԹ, 67, լեոնորդ (կամ Ուլրիդեայք)³⁶ — ՄԹԴ, 145, բանավառի — ԿՄՏ, 15, զոմշապան — էՀԱԿ, 57 և այլն:

Վերջաժանցաւոր բառերի պարզ հիմքի բնույթի վերաբերյալ կարելի է նշել հետևյալը:

1) Բառերի մի մասում հիմքը ներկայացնում է ձևավոր տարբերակներ. դրանք գոյանում են դերբայական, հոլովական, հիմքակաղմայլ մասնիկների օգնութեամբ. [ամօք(իս)-ած] — ուրիւն — ԹԻԲ, 201, (ալ՝ սոր-եց) — ումն — ԳՄԱ, 22, 23, (բաղձ-ող) — ական — ԹԻԲ, 26, (բաղձ-ող) — ուրիւն — Կ. տ., [կա(լ)-աց] — ումն — ՅԱ, 3, (մահ-աց) — օրէն — ՍԼՏ, 83, (լղան-եց) — ումն — ՍՄԴԺ, 71, (պահ-ող) — ական — Կ. տ., 6, [(սահ-եց) — ող] — ուրիւն — ՎԲԻ, 21, (վնար-ել) — ուրիւն — ՍԳՔՎ, 247, (ուս-ուց) — արան — ՍԼՏ, 78, [փխր-(ել-ւ)] — ուրիւն // [փշր-(ել-ւ)] ուրիւն — ՎԲԻ, 22, (փող-եր) — անոց — ՀՆՄ, 16, (մահ-աց) — օրէն — ԱԼՏ, 83 և այլն:

2) Երբեմն պարզ հիմքը փոխառյալ բառ է. արբայական, քուսն-բաւոր, խանութիւն, հոռոմութիւն — ՄՁՊՊ, 747, մախմուրութիւն, մեքե-նական, միլիոնատր, վալիութիւն, փրօփականտացու, ֆիզիզապէս, ֆրանկութիւն և այլն:

3) Որոշ դեպքերում պարզ հիմքը ներկայացնում է արմատի տարբերակներ: Հմմտ. (գոհ-աց)-արան և (գոյ-աց)-արան, [լյրտ-($<$ լր-պրտ)]-ուրին, և [լյրծ-($<$ լյիւրծ)]-ուրին-, [փխր($<$ փխուր)-ել-ւ ($<$ ել-ի)]-ուրին և [փշր($<$ փշուր)-ել-ւ ($<$ ել-ի)]-ուրին, (ափսուր- $\emptyset$)-ումն և (ափսուր-եց)-ումն և այլն:

4) Իբրև պարզ հիմք տեղ-տեղ հանդես է գալիս ածականի կամ մակերայի գերադրական աստիճանի ձևը: Այդ իրողությունը, ինչպես գիտենք, բնի բացատրելի պատճառ, այսինքն՝ արդյունք է լատինաբան ազդեցության: Այն, ինչպես գիտենք, կաղմվում էր -գունեղ մասնիկով և ա հոդակապով. իսկագունեղաբար—ՅԿԻՁ, 24, լիագունեղապէս—ԱՄԴԶ, 105, խորագունեղապէս—ՍԿԱ, 100, հաւատարմագունեղապէս—ԱՄԴԶ, 336 և այլն:

Վերջածանցավոր բառերի ածանցավոր հիմքի վերաբերյալ կարելի է նշել հետևյալը:

1) Ածանցավոր հիմքի նախատիպը ունի բաղադրյալ կաղմություն, որը չի խանգարում, որպեսզի այն նոր պայմաններում դիտվի ելակետ ածանցավոր հիմքի համար. [(արդ-ին)-աւոր]-աբար, [(մտ-ած)-ա-կան]-աբար, [(պատ-ու-հաս)-ական]-ուրին, {[փո-փոխ($<$ փոխ-փոխ)]-ական]-ուրին, {[բառ-ասն($<$ ա-սուն)]-ւոր}-ական և այլն:

2) Ածանցավոր հիմքը, իբրև առանձին բառ, մեծ մասամբ գործածվելիս է եղել գրաբարի նախորդ փուլերում, որոշ դեպքերում՝ հայերենի խոսակցական տարբերակում (հմմտ. աղուոր). արագեղ, անձնաւոր, բազմաւոր, բաժանորդ, գեղջուկ, գրուրին, գործունեալ, եղանակաւոր, կայուն, կարգաւոր, կարնառօտ, կրկնակ, կրօնաւոր, հաճոյական, հաբիւրաւոր, հաւանական, հաւաստագոյն, մայրենի, շողոմոր, պտղաւոր, սկզբնական, սնուցիչ, վեհերօտ, վերնաւոր և այլն:

3) Ածանցավոր հիմքը երբեմն չի հանդիպում, ասենք, ՆԶԲ-ում կամ ԱԲ-ում: Եթե դրանք, իրոք, չեն կիրառվել գրաբարի նախորդ փուլերում, ապա էարելի է ասել, որ գործ ունենք բառակաղմական հարացույցում բացակայող միջին օղակի հետ, այսինքն՝ հետագա կաղմությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառակաղմական համաբանության արդյունք: Այսպես, օրինակ, կարծիականապէս, հայեցողականուրին բաղադրությունների կարծիական, հայեցողական երկրորդական հիմքերն, իբրև առանձին բառեր, չկան ՆԶԲ-ում, ԱԲ-ում, և դրանց գոյությունը միանգամից անհնարին է պարզել գրավոր աղբյուրների տվյալների հիման վրա: Այս դեպքում, նման կաղմությունները, հասկանալի պատ-

ճառներով, մնում են որպես բառակազմական «բաց տեղեր»: Այլ է, օրինակ, Բանորդական, Բանորդուրի բառերի խնդիրը: Թեև Բանորդ-ը կա չի հանդիպում ՆՂԲ-ում և ԱԲ-ում, սակայն գտնում ենք հույն բնագրում, որտեղ կիրառվել են դրանից կազմված հիշյալ երկուսը. գրաբարի բառարաններից բացի հարցի լուծմանը նպաստում են գրավոր աղբյուրները:

4) Երբեմն վերջածանցավոր բառերը բաղադրվում են նախածանցավոր հիմքով. սա այն դեպքն է, երբ որոշակիորեն հայտնի նախածանցավոր բառը, իբրև նախատիպ, հիմք է հանդիսանում վերջածանցավոր կազմության: Այսպես, օրինակ, աներկեանաբար բառի հիմքն է աներկեան կազմությունը, որովհետև, մի կողմից՝ այն նախնական է, իսկ բառարաններում չկա երկեանաբար ձևով բառ, մյուս կողմից՝ այդպիսի երկատումը պայմանավորվում է բնագրային այն կիրառությունամբ, որն արտահայտում է «աներկեան ձևով» իմաստը. «միայնս զինա առաւել աներկեանաբար ուսուցէ մեզ» [ԱՓ, 41—42]. «այլ զամենայն կարգաւորմունս շուրջ զիրեւ պարզապէս և աւերկեանաբար յանձնէ աստուծոյ» [ԱՄԴԶ, 23]:

Այս տիպի կազմությունների մեկնաբանության առումով կարելի է մատնանշել երեք կարգի բացատրություն:

ա. Մի խումբ բառերի նախածանցավոր հիմքը, իբրև առանձին բառ, առկա է գրաբարի բառարաններից, օրինակ, ՆՂԲ-ում, ԱԲ-ում: Նման հիմքի առանձնացումը, երկրորդաբար, բխում է բնագրային կիրառությամբ արտահայտված իմաստից: Այդպիսին են՝ (ան-երկեան)-ապէս—ԱՄԴԶ, 42, (ան-կեղծ)-օրէն—ՊՍԳ, 60, (ան-նաշակ)-ուրիւն—ԳՄԴՎ, 181, (ան-են//նրն)-ապէս—ԱԿՅԱ, 79, ԳՄԱ, 47, (բաղ-նիւս)-ուրիւն—ՍԱԺ, 297, ՆՍԱԺ, 88, ՄՍԶԺ, 304, (նամա-լծ)-ումն—ԽԷԺ, 236, (նակա-կց)-ուրիւն—ՍԱԺ, 316, Զեռ. 879, 105ա, (նախա-գաղափար)-ական—ՅԱ, 8 և այլն:

բ. Որոշ դեպքերում նախածանցավոր հիմքը, իբրև առանձին բառ, թեև հանդիպում է, օրինակ, հիշյալ բառարաններում, այդուհանդերձ միակ հիմունքը մնում է բնագրային կիրառության մեջ արտահայտված բառակազմական նշանակությանը հետևելը. «քնաբեր աստ, աներկեանապէս արտաբերեալը» [ՅՊՍ, 33], «գոլ յարկալսկանաւ և հոլունակազունիզս կրթութեամբ աւետարանականի կատարելութեան ցուցանեն» [ն. տ., 10]:

Հակառակ դեպքում (ան-կատար)-ապէս, (յարա-կայ)-ական տիպի կաղապարի կողքին հնարավոր է դառնում ան-(կատար-ապէս), յարա-

(կայ-ական) տիպի կաղապարը, մանավանդ ՆՀԲ-ն, ԱԲ-ն ունեն կատա-
րապես, կայական բառերը:

գ. Նրբեմն նախածանցավոր հիմքը չեն հանդիպում, օրինակ, նՀԲ-
ում, ԱԲ-ում: Այսպես, անուրանալուրին բառը տրոհվում է միմիայն
բնագրային կիրառությամբ արտահայտված իմաստի հիման վրա, այն
է՝ իբրև (ան-ուրանալ)-ուրին, ոչ թե՝ ան-(ուրանալ-ուրին). «անու-
րանալուրեամբ լինի հարցումն, յորժամ այնու եղանակաւ լինի հար-
ցումն, թէ այն, զորմէ է հարցումն, լինի անուրանալի» (Խէճ, 247—
248): Անուրանալի լինելու գաղափարը հիմք է անուրանալիության
երևույթի գոյացմանը:

3. Համածանցավոր բառերի դեպքում պարզ հիմքի հետ բաղադր-
ված են և նախածանցը, և վերջածանցը: Նման բաղադրությունները
հարացուցային-համաբանական կազմություններ են: Ի տարբերություն
նախածանցավոր և վերջածանցավոր կազմությունների, անկախ վերջին-
ներիս բաղադրական հիմքի՝ պարզ կամ ածանցական լինելու հանգա-
մանքից, համածանցավոր կազմությունների դեպքում գործ չունենք,
այսպես կոչված «միանդամյա» բաղադրության հետ: Այսպես. օրինակ,
անմիջապես [ԱԴԲ, 42] բաղադրության դեպքում չի բացառվում անմէջ
կամ միջապէս նախնական հիմքերի գոյությունը: Ըստ այսմ, առկա են
հետևյալ համածանցավոր բառերը. համակցութիւն—ՍԲԾ, համագրկումն
—Խէճ, 236, համակերպութիւն—ԱՓ, 73, համառութիւն—Խէճ, 226,
համաստինանութիւն—Ն. տ., յարակայական—ՅՊՍ, 10, 41, ներտպու-
րիւն—ԿՊԱՍ, 41, տաբանկիւնային—ՍՊԵԿ., 191, տրամաբանական
—ԹԻԲ, 381, տրամոքսութիւն—ՅԹԴԾ, 46, փոխանձնութիւն—Խէճ, 246
և այլն:

1.2.2.3. Բարդ-ածանցավոր բառերը բառակազմորեն հանդիս են
բերում տարբեր տիպի բաղադրություններ: Դրանք բարդ բառերից
տարբերվում են նրանով, որ բաղադրության անմիջական բաղադրիչ-
ներից մեկը անալոգիանորեն ներկայանում է որևէ ածանցով: Իսկ ա-
ծանցավոր բաղադրություններից առանձնանում են այն բանով, որ այս
դեպքում գործ ունենք բարդ կազմություն ունեցող բաղադրվող հիմքի
հետ: Ընդհանուր առմամբ բարդ-ածանցավոր բառերի առանձնահատ-
կությունն ըստ կազմության այն է, որ բաղադրությունը տեղի է ունենում
կամ բարդ, կամ ածանցավոր հիմքի ածանցմամբ կամ բարդումով:

Նկատ փառսերը ցույց են տալիս, որ համեմատաբար մեծ հաճա-
խականություն ունեն բարդ բառի ածանցմամբ քեղի ունեցող բաղա-

դրությունները: Ածանցումը տեղի է ունենում բարդ բառի սկզբում կամ վերջում, ըստ որում ստացվում են բարդ-վերջածանցավոր և բարդ-նախածանցավոր բաղադրություններ:

ա) Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում բարդ հիմքով վերջածանցավոր բաղադրությունները: Դրանք լինում են հոդակապով կամ առանց հոդակապի, սերվում են հիմքի այս կամ այն բաղադրիչի տարբեր կարգի տարբերակների օգնությամբ: Ըստ այդ օժանդակ հատկանիշի, հիշյալ տիպի բաղադրությունները կարելի է ներկայացնել երկու խմբով՝ իբրև հոդակապով կամ առանց հոդակապի կազմված բարդ հիմքով առաջացած վերջածանցավոր բառեր: Դրանից բացի, օժանդակ հատկանիշ է նաև այն, որ բարդ հիմքի առաջին կամ երկրորդ բաղադրիչը կրում է փոփոխություն, որը պայմանավորված է նոր բաղադրիչի հավելման պատճառով տեղի ունեցող շեշտափոխությամբ: Ըստ այդմ, հոդակապով կամ առանց հոդակապի բարդ հիմքը ներկայացնում է հետևյալ կարգի ձևավորումները. 1) Բարդ հիմքի երկու բաղադրիչները անփոփոխ ձևեր են. (երկար-ա-բան)ուրիւն, (այլ-ազգ)-ացի, (ինՖն-ս-նանաչ)-ուրիւն և այլն: 2) Առաջին բաղադրիչը փոփոխված, երկրորդը անփոփոխ տարբերակ է. (բերկր-ա-խօս)-ուրիւն, (բերկր-առար)-ուրիւն, (խրքն-ա-բան)-ուրիւն և այլն: 3) Առաջին բաղադրիչը անփոփոխ, իսկ երկրորդը փոփոխված տարբերակներ են. (բառ-ա-զնն)-ուրիւն, (տասն-ա-պատկ)-ուրիւն, (գեղ-ա-գր)-ուրիւն և այլն: 4) Երկու բաղադրիչն էլ փոփոխված տարբերակներ են. (անուան-ա-զնն)-ուրիւն, (ղիմ-ա-գր)-ուրիւն, (ջր-ա-գիտ)-ուրիւն և այլն:

բ) Հոդակապով բաղադրված բարդ հիմքով վերջածանցավոր բառերում հաճախակի է գործածվում գոյականակերտ -ուրիւն ածանցը: Այդի ընկնող կիրառություն ունեն նաև -ական, -անոց, -ապէս, -առար, -աւոր, -իկ, -ունի, -ումն, -օրէն վերջածանցները: Վերջիններս, բնականաբար, բարդությունը օժտում են խոսքիմասային այն իմաստով, որը հատկանշվում է տվյալ ածանցով: Բավական մեծ թիվ են կազմում գոյականները՝ կապված գոյականակերտ վերջածանցների հետ: Դա հիմնականում պայմանավորված է նոր երևույթների անմասնանի իրական անհրաժեշտությամբ:

-ուրիւն վերջածանցը հիմնականում կերտում է գիտական տերմիններ, ընդ որում հիմքը սերված է լինում ա հոդակապով, իբրև հիմքի երկրորդ բաղադրիչ հիմնականում առնվում են -բան, -գէտ, -գիր, -խօս բայարմատները. (աստիճան-ա-բան)-ուրիւն—*հէձ*, 64, (գեղ-ա-գր)-ուրիւն—*ՄՍՀձ*, 173, (ղիւր-ա-խօս)-ուրիւն—*հէձ*, 292 և այլն:

Նկատի ունենալով բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչի հիշյալ տար-
բերական հիմունքը, կարելի է նման բարդ-ածանցավոր բառերը ներ-
կայացնել այդ օժանդակ հատկանիշով:

1) Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում բարդ հիմքում—բան երկ-
րորդ բաղադրիչն ունեցող նորակազմ բառերը, որոնք հիմնականում
գիտական տերմիններ են. ազդուաբանություն—ՍԱՃ, 290, ՄՍՀՃ, 260,
ախտաբանություն—ԲՃԳ, 43, արձակաբանություն—ՄՍՀՃ, 12, բառաբա-
նություն—ԽԷՃ, 278, զիտնաբանություն—ՄՍՀՃ, 333, դառնաբանություն—
Ն. տ., 62, դիպուածաբանություն—ՄՍՀՃ, 193, դիտակաբանություն—
ՍՊԵՐԿ., 4, ՍՎԾԳ, 61, երայաբանություն—ՍՏԱ, 189, երգիծաբանու-
թյուն—ԲՃԳ, 36, էՀԱԲ, 119, երկաբանություն—ԽԷՃ, 277, երկաբա-
նություն—ՍՎԾԳ, 65, զարդաբանություն—ՄՍՀՃ, 301, զարդաբանու-
թյուն—ԽԷՃ, 69, բուաբանություն—ԿԿՀ, 15, ՍՊԵՐԿ., 2, ՍԱԹ, 1, ժողո-
վաբանություն—ԽԷՃ, 68, լուսաբանություն—ՄԹՃՀ, 27, խժաբանություն
—ՄՍՀՃ, 300, խոնարհաբանություն—ԽԷՃ, 277, 278, խրքնաբանություն
—ՍԱՃ, 558, ծանօթաբանություն—ՄՄՅ, 2, կարնաօտաբանություն—
ԽԷՃ, 4, կենդանաբանություն—ՍՎԾԳ, 78, հակիրճաբանություն—ԽԷՃ,
277, համեղաբանություն—ՋԴՅ, 45, համեմատաբանություն—ԽԷՀԻ, 169,
համեստաբանություն—ՄՍՀՃ, 202, համոզաբանություն—Ն. տ., 330, հա-
լելաբանություն—ՍՊԵՐԿ., 4, ՍՎԾԳ, 61, ԲՃԳ, 149, հայհոյաբանություն
ՍՀՏ, 6, հանճաբանություն—ՍՎԾԳ, 65, ԲՃԳ, 98, հատաբանություն—
ԽԷՃ, 277, հաւաստաբանություն—ՄՍՀՃ, 229—230, հովուաբանություն—
էՀԱԲ, 96, ԲՃԳ, 36, նշտաբանություն—ՄՍՀՃ, 300, մեքենաբանություն
—ՍՎԾԳ, 129, մկտնորաբանություն—ԲՃԳ, 72, մտաբանություն—ՄՍՀՃ,
333, մտրակաբանություն—ՍԴՔՎ, 6, յայտաբանություն—ԽԷՃ, 193, նուա-
զաբանություն—Ն. տ., 277—278, շրջաբանություն—ԽԷՃ, 232, էՀԱԲ, 63,
պայմանաբանություն—ՄՍՀՃ, 256, պաշտօնաբանություն—Ն. տ., 330,
պատկերաբանություն—ՎՊՊ, 14, սննդաբանություն—ԲՃԳ, 43, վատրա-
բանություն—ԽԷՃ, 278, վերջաբանություն—ԹԻԲ, 790, տեսաբանու-
թյուն—ՍՊԵՐԿ., 4, տնկաբանություն—ՍՎԾԳ, 70, ԲՃԳ, 72, ֆենաբանու-
թյուն—ԽԷՃ, 68 և այլն:

2) Բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչը—գիր բայարմատն է. ապա-
հովագրություն—ՓԿՎ, 119, արագագրություն—ԲՃԳ, 20, արդիւնագրու-
թյուն—ՄՍՀՃ, 188, բազմագրություն—ԲՃԳ, 20, գեղագրություն—ՄՍՀՃ,
173, գեղեցկագրություն—ԲՃԳ, 22, դիմագրություն—ՍԱՃ, 344, ՓՄ, 1,
երկնագրություն—ԲՃԳ, 118, երկրագրություն—ԹՎԱ, 44, խրքնագրու-
թյուն—ԲՃԳ, 20, ծածկագրություն—Ն. տ., 21, կենցաղագրություն—ՄՍՀՃ,
162

192, կրիցագրութիւն—*ն. տ.*, 175, համրագրութիւն—*ԲՃԳ*, 17, հեռագրութիւն—*ն. տ.*, հրամանագրութիւն—*ՄՄՅ*, 29, ձևագրութիւն [*իտալ. իգնօկոաֆիա*]*—ՓԼԳ*, 3, նանապահագրութիւն [*«ուղեգրություն»—Վ. Հ.*]*—ԱԱ*, *դ*, *ԱՍ*, *դ*, նիւղագրութիւն—*ԹԻԲ*, 57, 398, մահագրութիւն—*ՄՍՀՃ*, 192, մահսէրագրութիւն—*նԱՀ*, 54, մենագրութիւն—*ԱԱ*, *ե*, յատակագրութիւն—*ՓԼԳ*, 3, պատկերագրութիւն—*ԱՍ*, *ե*, տապանագրութիւն—*ՅՊնՁ*, 95, *ԲՃԳ*, 36, տօմարագրութիւն—*ԲՃԳ*, 149, ուրուագրութիւն—*ՓՄ*, *IV*, 1, 2, ֆարտիգագրութիւն—*ԳԱԼ*, 112, օրագրութիւն [*ժուռնալ*]*—ԿԿՀ*, 76 *և* *այլն*:

3) *Բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչը* —*խօս բայարմատն է, որը ինչ-որ չափով համարժեք է նմանատիպ բաղադրության մեջ հանդես եկած քան բաղադրիչին. անուշախօսութիւն—հէՃ*, 292, առանձնախօսութիւն—*ԱԿՅԱ*, 16, առասպելախօսութիւն [*mythologie*]*—ԳնՈԻ*, 231, բերկախօսութիւն—*հէՃ*, 293, դաշնախօսութիւն—*ՍԲՕ*, դիւրախօսութիւն—*հէՃ*, 292, երեկխօսութիւն [*trilogies*]*—ԳՏՊ*, *I*, 419, երկախօսութիւն [*dialogue*]*—ն. տ.*, երկարախօսութիւն—*հէՃ*, 292, երկրախօսութիւն [*géologie*]*—ԳՏՊ*, *I*, 20, 20, զանազանախօսութիւն—*հէՃ*, 292, զուարեանախօսութիւն—*ԹԻԲ*, 269—270, ժամանակախօսութիւն—*ԲՃԳ*, 194, խոնարհախօսութիւն—*հէՃ*, 292, կասկածախօսութիւն—*ն. տ.*, 293, կարկամախօսութիւն—*ն. տ.*, 293, հանդարտախօսութիւն—*ն. տ.*, 292, հայախօսութիւն—*նՀՄ*, 7, հաւասարախօսութիւն—*հէՃ*, 292, հեզախօսութիւն—*ն. տ.*, 293, մենախօսութիւն [*monologue*]*—ԳՏՊ*, *I*, 418, նորախօսութիւն—*նՀՄ*, 11, շարունակախօսութիւն—*հէՃ*, 293, պարզախօսութիւն—*ն. տ.*, 292, սաստկախօսութիւն—*ն. տ.*, 293, տիեզերախօսութիւն—*ԲՃԳ*, 72, 117, ցասումնախօսութիւն—*հէՃ*, 293, փաղափաղախօսութիւն—*ն. տ.*, 292, փաղցրախօսութիւն—*ԹԻԲ*, 215, 216 *և* *այլն*:

4) *Բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչը* —*զործ բայարմատն է. անդրիագործութիւն—ԲԻ*, 140, *ԱԸԵ*, 21, ասրագործութիւն—*ԲՃԳ*, 7, քղրագործութիւն—*ՄՊԿ*, 3, վիպագործութիւն—[*versification*]*—ԳնՈԻ*, 78, ֆարագործութիւն—*ՄՊԲ*, 129, փմիագործութիւն—*ՍՎԾԳ*, 64 *և* *այլն*:

5) *Բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչը* —*գլխ(<-գէտ) բայարմատն է. բնագիտութիւն [ֆիզիքա]*—*ԿԿՀ*, 27, գեղագիտութիւն—*ՄՍՀՃ*, 59—60, *այլև՝* գեղագիտութիւն [*aesthetica*]*—ԿԿՀ*, 33, լեզուագիտութիւն—*ՓՊՎ*, 400, *ԿՊԱՍ*, 79, կանոնագիտութիւն—*ՓՀՊ*, *V*, կրօնագիտութիւն—*նՀՄ*, 43, չափգիտութիւն—*ԳՄԿՀ*, 12, ջրագիտութիւն—*ՄՊԵՐԿ.*, 3 *և* *այլն*:

6) *Բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչը* —*զնն (<-զնին) բայարմատն է. անդամագննութիւն—ՍՎԾԳ*, 64, անուանագննութիւն—*հէՃ*, 26, քա-

ոագննություն—ն. տ., հնագննություն—ԿԿԶ, 27, ձայնագննություն—ԽԷԾ, 26 և այլն:

7) Բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչը -չափ բայարմատն է. բարձ-
րաչափություն—ԲՃԴ, 157, զծաչափություն—ՍՎԾԳ, 148, եռանկլինաչա-
փություն—ՍՊԵԲԿ., 3, ՍՊԵԵ., 1, ԿԿԶ, 27, երեքանկլինաչափություն—
ԳՆՈՒ, 199, լայնաչափություն—ԲՃԴ, 157, խորաչափություն—ն. տ.,
մարմնաչափություն—ՍՎԾԳ, 148, հարբաչափություն—ՏԽՈՒ, 1, 5, մա-
կարդակաչափություն—ՍՊԵԲԿ., 25, ՍՎԾԳ, 148, մակերևութաչափություն
—ՍՊԵԲԿ., 25, ոտնաչափություն—ՇՀՆ, 28, ստուերաչափություն—ՍՊԵԲԿ.,
4, ԲՃԴ, 149 և այլն:

8) Բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչը -դիր [$<$ դնել] բայարմատն
է. անլադրություն—ԵՍԱԾ, 87, գործադրություն—ԲՃԴ, ԹԻԲ, Դ, միջա-
դրություն—ԳՆ, 27, 105, մտադիրություն—ԱՓ, 13, պայմանադրություն—
ՀՆՄ, 29 և այլն:

9) Բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչը -կց [$<$ կից-կցել] բայար-
մատն է. աշակերտակցություն—ՄԹՊՊ, 223, դաշնակցություն—ՍԲՕ, դա-
ւակցություն—ն. տ., կոպարակցություն—ՄՍԾՀ, 313, նիզակակցություն—
ՍԲՕ, վանառակցություն—ն. տ. և այլն:

10) Բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչը -պետ [$>$ պետ-բ] բառն է.
ազնուապետություն—ՍՎԾԳ, 172, ՍԲՕ, խնամապետություն—ԳԱՊՈ, 30,
հասարակապետություն—ԹԻԲ, 381, ՏՏ, 8, ՀՆՄՄ, 24, ՍՎԾԳ, 121, էՀԱԴ,
90, ՓԿՎ, VIII, ռամկապետություն—ՍՎԾԳ, 172, այլև՝ ռամկապետու-
թյուն// ժողովրդապետություն—ԲՃԴ, 216 և այլն:

11) Բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչը -ցառ բառն է. առամնացա-
ւություն—ՄՊԲ, 236, արգանդացաւություն—ն. տ., 60, քանչացաւություն
—ն. տ., 14, կշտացաւություն—ն. տ., 36, յօդուածացաւություն—ն. տ.,
36, 263, ջղացաւություն—ն. տ., 120, սրտացաւություն—ԹՊ, 73, փոլա-
ցաւություն—ՄՊԲ, 67 և այլն:

12) Բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչը -փոխ բայարմատն է. բա-
ռափոխություն—ՄՍՀԾ, 307, գոյացափոխություն—ՍՏԱ, 714, կերպարա-
նափոխություն—ՄԹԴ, 30, վիճակափոխություն—ԿԿԶ, 4, ԳՆ, 77 և այլն:

13) Առանձին իուսմբ ենք հատկացնում այնպիսի բարդ-վերջածան-
ցավոր բառերին, որոնց բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչ են -բարոյ
[$<$ բարոյ-բ], -գիծ, -նման, -շարժ, -կազմ, -կալ [$<$ կալուլ], -սլաշտ
[$<$ սլաշտել], -սէր [$<$ սիրել], -վար [$<$ վարել], -վարժ [վարժել],
-վանառ [$<$ վանառել], -փայլ [$<$ փայլել] բառարմատ-բայարմատնե-
րը, և որոնք հանդիպում են սակավ օրինակներում, ազատաբարոյություն
164

—ԱԴԲ, 17, մաքրաբարոյութիւն—ԿԿԶ, 8, գաղափարագծութիւն—ՄԱ, I
 ձևագծութիւն [«չերչենի փլանով»]—ԿԿԶ, 28, փակագծութիւն—ԹԻԲ, 607,
 անուանմանութիւն [փխ. անուանանմանութիւն]—ԽԷՃ, 242, արեանմա-
 նութիւն—ԲՃԳ, 92, բառանմանութիւն—Ն. տ., 242, երկրաշարժութիւն—
 ԱԿՅԱ, 84, ԲՃԳ, 94, գետնաշարժութիւն—ԿՊԱՍ, 31, ատելաշարժութիւն
 —ԽԷՃ, 248, գրակագմութիւն—ՀՆՄ, 22, մարդակագմութիւն—ԲՃԳ, 42,
 332, 72, նաւակագմութիւն—Ն. տ., 49, ՕՈՒՆ, 7, գաւառակալութիւն—
 ԿԿՏ, 22, ժառանգակալութիւն—ՄՊԿ, 60, համարակալութիւն—ՓԿՎ, VI,
 մարդապաշտութիւն—ՄԹԴ, 6, սնապաշտութիւն—ԹԻԲ, 733, տաբերա-
 պաշտութիւն—ՄԹԴ, 5, իգասիրութիւն—ԳՄԴՎ, 65, նորասիրութիւն—ՓԳԳ,
 58, մարդավարութիւն—ԹԻԲ, Ը, 231, 237, ՓԳԳ, 8, բանավարութիւն—
 ՍՏԼ, 35, կարգավարութիւն—ՄԱ, II, պատերազմավարութիւն—ԱԿՊ,
 129, ձիավարութիւն—Ն. տ., զինավարութիւն [«ֆէլսթաւանիէ»]—
 ԿԿԶ, 28, չամիչավանառութիւն—ԹԽՊ, 28, մենավանառութիւն—ՍԲՕ,
 3ՊՆՋ, 133, բղբավանառութիւն—ԳՄՏ, 7, գեղափայլութիւն—ՅՍՊՍ,
 141, ծաղկափայլութիւն—Ն. տ., 148, սլայծառափայլութիւն—ՆԴԶ, 94 և
 այլն:

14) Առանձին խումբ են կազմում այնպիսի բարդ-վերջածանցավոր
 բառերը, որոնց բարդ հիմքի երկրորդ բաղադրիչ են -բեր, -գնաց,
 -դարձ, -գարգ, -կերպ, -կր, -հան, -նկար, -ստեղծ, -վանգ, -վէ/-վեհ,
 -տու/-տը, -ֆենն [$<$ ֆենն] բառերն ու բայարմատ-բայահիմքերը, ո-
 ռոնք էլ հանդիպում են սահմանափակ կազմութիւններում. բուսաբե-
 րութիւն—ՇՀՆ, 223, ԱՏԶ, 18, ԱԱ, 7, հմանաբերութիւն—ՄՍՀԶ, 97,
 ԹԻԲ, Ը, խարնագնացութիւն—ՅՍՊՍ, 132, ուշագնացութիւն—ՄՊԲ, 15,
 17, յետադարձութիւն—ՍԲՕ, տառադարձութիւն—ԲՅԶ, 3, պատկերազար-
 դութիւն—ՅՍՊՍ, 141, տերևազարդութիւն—ԱԱ, 8, երևակերպու-
 րիւն—ՍԿԱ, 67, պատկերակերպութիւն—ԹԻԲ, 26, 27, նեղսակերպութիւն
 —ՇՀՆ, 200, տառապակերպութիւն—ՅՍՊՍ, 42, երգահանութիւն [tragédie]
 —ԴՆՈՒ, 70, պատկերահանութիւն—ՓԸԳ, 4, ԱԸԵ, 21, ԲՃԳ, 55, փափ-
 կանկարութիւն—ՓՄ, 88, մանրանկարութիւն—Ն. տ., IV, անուանա-
 տեղծութիւն—ԷՀԱԲ, 91, հնաստեղծութիւն—ԳՊՊ, 61, մարդաստեղծու-
 րիւն—ՎԲԻ, 76, 85, հաւասարավանգութիւն—ԽԷՃ, 242, հանգիտավան-
 գութիւն—Ն. տ., հանդիսավէպութիւն/հանդիսավէհութիւն—ՏՄՆ, IX,
 3ԹՊԶ, 10, ՏՄՆ, 1, շահատուութիւն—ՓԿՎ, 154, ողջունատութիւն—
 ԶԱԳ, 11, հնաֆենութիւն—ԱՍ, Է, տեղաֆենութիւն—ԱԱ, 4 և այլն:

15) Եվ, վերջապէս, մեկ ընդհանուր խմբում կարելի է ներկայաց-
 նել մեացած նմանաձիպ բաղադրութիւնները, որոնցում, սակայն,

բարդ հիմքի բաղադրիչները տարբեր կարգի բառեր կամ բայարմատ-
 ներ են. ազգատոհմություն—ԱԴԲ, 17, ականահատություն—ՀՊԹ, 47,
 աղուածայնություն—ՄՍՀՃ, 311, ամրոցագօրություն—ՄԱ, 1, անդամա-
 կրտություն [anatomie]—ԳՏՊ, 1, 57, աստուածամեծություն—ՄԵՀ,
 88, 89, արժանայարգություն—Ն. տ., 8, արժանապատուություն—ՍԲՕ,
 բաղձաբարշտություն—ԱԴԲ, բառալուծություն—ԽԷՃ, 239, բարացուցություն
 —Ն. տ., 293, բարկասրտություն—ՍՃԻ, 6, 7, բարձրագիտություն—ՆԱՀ,
 30, բնագանցություն [մէթաֆիզիկա]—ԲՃԴ, 67, բնապատմություն—
 ՄՍՀՃ, 192, զարչահոտություն—ՅԱ, 56, դատարկակեցություն—ԽԶՊՊ,
 14, ՍՄԴԺ, 24, դարմանատարություն—ՄՊԲ, 110, դիւրագնություն—
 ՀՆՄ, 28, երախտազգածություն—ՅԼՅ, 36, երկրածանօրություն—ՌՎԱ,
 28, դիցամոլություն—ՄԹԴ, 2, զրաջանություն—ԳՄՏ, 1, զուգապատկու-
 րություն—ՄՍՀՃ, 304, ընդերահամայություն [haruspicium]—ԳՏՊ, 1, 504,
 քերեհաւատություն—ՍԽՎ, 27, ԹՊ, 363, քոֆածէտություն—ՄՊԲ, 139,
 ժանտահամություն—ՄՍՀՃ, 61, ժանտամահություն—ԹՊ, 449, իմաստա-
 ցարություն—ՍԱՃ, 317, ինքնահաւանություն—ՍԽՎ, 22, ինքնանանաչու-
 րություն—ՄՍՀՃ, 96, իրաւախոհություն—ՍԲՕ, լուսատայություն—ԱՇ, VIII,
 խեղաթիւրություն—ԱՄԴՀ, 73, խոստովանահայրություն—ՆՎՍԱ, 20,
 խրատապատժություն—ՇՀՆ, 6, ծանրացասմություն—ՅԱ, 54, կոհակա-
 շարժություն—ԱԸԵ, 9, հաշուագումարություն—ԶԼԽ, 3881, Էրամանա-
 կատարություն—ՎՊԱ, 11, ձեռնամխություն—ՅՍՆ, VI, մաքրաբայ-
 րություն—ՄՊԲ, 72, մարմնեղություն—ՇՀՆ, 8, յոգնահոլովու-
 րություն—ՍԱՃ, 302, ԵՍԱՃ, 87—90, ՄՍՀՃ, 303, նաւակերտու-
 րություն—ԳԱՊԲ, 219, նոյնանշանակություն—ԽԷՃ, 19, նուաւտափառու-
 րություն—ՄԹԴ, 12, շահաստացություն—ԿՅՊ, 51, շրջակացություն—ՎԲԻ,
 28, որովայնալուծություն—ՄՊԲ, 71, որովայնահոսություն—Ն. տ., 130,
 պատառաբաղություն—ԹԻԲ, 291, պտղաբերություն—ՄԱ, 11, ջրակշռու-
 րություն—ԲՃԴ, 148, 149, 183, ոմբաձգություն—ՄՊԿ, 99, սակաւածեղնու-
 րություն—ԽԶՊՊ, 307, սեղանակապտություն—ԲՃԴ, 3, սրտախօրություն—
 ՄՊԲ, 318, սրտապետություն—ԹԴԾ, 73, սեւաբաղդություն—ՆՅՀՄ, 8,
 վարձագրկություն—ՇՀՆ, 51, վիրաբուծություն—ՍՎԾԴ, 65, ԲՃԴ, 46,
 վրանաբնակություն—ՎԱՄՊ, 3, տերեւաբափություն—ՍՎԾԴ, 75, ուշա-
 քարձություն—ՄՊԲ, 216, ՆՀՄ, 45, փոխարինավարձություն—ՄԱ, II,
 օղաբաշխություն—ՆՀՄ, 11 և այլն:

ա) Հոդակապով բաղադրուած բարդ հիմքը, ինչպէս ասվեց, հանդէս
 է գալիս նաև այլ կարգի վերջածանցների հետ: Դրանք ընդհանուր առ-

մամբ սովորական, ոչ տերմինային բաղադրություններ են, միասին վերցված ավելի քիչ են, քան -ութիւն ածանցով բաղադրվածները:

Այս դեպքում կիրառական մեծ ակտիվություն ունեն -ել, -ական, -աբար, -ում, -եան, -իկ վերջածանցները:

1) Բարդ հիմքով և -ել ածանցով ունենք հետևյալ բաղադրությունները. գեղագուներ—ՅՄՊՍ, 146, գոյնավոխել—ԱՄԴՀ, 59, դիագարդել ԱԿՊ, 60, ՄԹՊՊ, 232, դաւագործել—ՄՊԿ, 28, եգրափակել—ԹՊ, 437, երկարատեղ—ՏՏ, 12, գրօսասիրել³⁷—ԹԻԲ, 216, բոքովախօսել—ՄԵՀ, 59, լանջակցել [$\leq$ լանջակցեալ]—ԹԻԲ, 551, լեզուափոխել—ՄԱ, II, խրատապատժել—ՇՀՆ, 7, 90, ծափածայնել—ՄՊԿ, 20, ծոմապահել—ՍԳՔՎ, 248, ԱՄԴՀ, 59, հարկագրել—ՆԱՀ, 12, հողմածփել [$\leq$ հողմածփեալ]—ԳԱՀ, 6, մառախլապատել—ԽԶՊՊ, 309, մեծահռչակել—ՍՀՏ, 152, յատարանել—ԲՅՀ, 4, նրբածայնել—ԳԱՀ, 79, որմնապատել—ՇԵԶ, 5, չարաբարդել—ՍԿԱ, 39, չֆնաղագարդել—ԿԿՀ, 4, պայմանաբանել—ՄՍՀԺ, 122, վստահաբանել—ԱՇ, V և այլն:

2) Բարդ հիմքով և -ական ածանցով բառեր. աշխարհագիտական—ԱՍ, և, աստուածահրափրական—ԶԵ, 3, աստուածամայրական—ՄԵՀ, 25, բանագործական [dramatique]—ԴՏՊ, I, 75, 410, գործադրական—ՍԲՕ, եռապետական—ՏՏ, 6, լարաբաժական—ԽՀՀԻ, 150, խրատապատժական—ՇՀՆ, 16, 329, կենցաղավարական—[փոխիցէիսքի]—ԿԿՀ, 49, մարդավարական—ՓԴՔ, 11, յանդիմանակացական [objectif]—ԴՏՊ, I, 410, ոտնաչափական—ՇՀՆ, 2—3, չափաբերական [կամ մաթէմաթիքական]—ՍՎԾԴ, 124, պատկերահանական—ՓՄ, IV, պատմաբանական—ՄԹՃՀ, 75, սահմանադրական—ՍԲՕ, վսեմախոհական—ԽԶՊՊ, 128, վսեմախոսական—Ն. տ., 103 և այլն:

3) Բարդ հիմքով և -[ա]բար ածանցով բառեր. ազգասիրաբար—ԹՃԴ, 74, աղտակցաբար—ԽԶՊՊ, 311, աներկևանաբար—ԱՄԴՀ, 23, ԱՓ, 41, աստուածասիրաբար—ԹՃԴ, 74, մտադրաբար—ՆԳԱ, 5, ԱՄԴՀ, 21, չարակրաբար—ԱՄԴՀ, 16, սանձարձակաբար—ԹՊ, 397 և այլն:

4) Բարդ հիմքով և -ում ածանցով բառեր. առաջաֆայլում—ԽՀՀԻ, 113, 115, բազմակրկնումն—ԽՀԺ, 236, բոցակիզումն—ԹՊ, 394, զայրեցաշարժումն—ԽՀԺ, 249, միջահատումն—Ն. տ., 246, յանդիմանակացուցումն—ԱՄԴԲ, 105 և այլն:

5) Բարդ հիմքով և -եան ածանցով բառեր. բազմակերպեան—ՄԹԴ, 90, երկազլխեան—Ն. տ., 39, եօրնազլխեան—Ն. տ., եօրնափեղկեան—ԿՊԱՍ, 2, յիսնազլխեան—ՄԹԴ, 44, տասնականգնեան [կարգ. dekadisches sistem, rang decimal]—ՏԽՈԻ և այլն:

6) Բարդ հիմքով և -իկ ածանցով բառեր. հնապարձիկ—ԱԸԵ, 13, նոսրացուսիկ—ԵԶՊԱ, 52, սուսերամարտիկ [gladiator]—ԳՏՊ, 1, 503, փառասուզիկ—ՄԳԺ, 22 և այլն:

7) Ունենք բարդ հիմքով և -աուր, -եայ, -ապէս, -օրէն, -(ել)ի, -իչ ածանցներով հետեւյալ կազմութիւնները. Եռանդամաուր—ԽԷՃ, 219—220, երկանդամաուր—Ն. տ., 219, հրացանաուր—ԽԶՊՊ, 294, բազմաժամանակեայ—ՎԲՆ, 25, միւրանիւրեայ [արարածք]—ՊԲԲ, գ, միաբնեայ [f] [monophysites]—ԳՏՊ, II, 446, երկրաշափապէս—ՍԱԲ, 486, մտադրագունեղապէս—ԱՄԴԶ, 32, կոպալշտօրէն—ՄԹԴ, 5, հանդիսավեհօրէն—ԱԿԱ, 83, չեղչակոտօրէն—ՅՊՍ, 173, դժուարամարսելի—ՄՊԲ, 14, դիւրափտելի [ուտելիք]—Ն. տ., 28, նորաստեղծիչ—ԲՃԴ, 35, բանակցիչ [collator]—ԳՊՏ, II, 410 և այլն:

8) Առանձնացնում ենք բարդ հիմքով և -ակ, -ային, -աբան, -եղէն, -ոմի, -ուտ ածանցներով հաղվադեպ կազմութիւնները. ծաղկահիւսակ—ԳՊՊ, 63, սեւամաղձային—ՍՎԾԴ, 82, տեղապահաբան—ՄԹՃԶ, 33, կերակրեղէն—ՄՊԲ, 40, կառավարուի—ԹԴԾ, 54, աղջամըղջուտ—ԹՍԶ, 9 և այլն:

դ) Բարդ անհոգակապ հիմքով վերջածանցավոր բառերը համեմատաբար քիչ են՝ հիմնականում կազմված -ական, -անոց, -աբան, -ացի, -աուր, -բար, -եայ, -եան, -ել, -եղէն, -իչ, -ուն և -ուրիւն ածանցներով:

Այստեղ ևս գերակշռում են -ուրիւն վերջածանցով կազմութիւնները, ընդ որում բաղադրվող հիմքի բաղադրիչները միաժամանակ կամ առանձին-առանձին ներկայացնում են հնչյունափոխական կամ անհնչյունափոխ տարբերակներ, այլև սովորական կամ տերմինային գործածութեան բառեր են. անրկեցութիւն—ՄՊԿ, 25, ամենաստուածութիւն [panthéisme]—ԳՏՊ, 1, 434, անդրանուանութիւն—ԽԷՃ, 225, աշխարհաւերութիւն—ՆՏ, 192, արժանանձնութիւն—ՆԱԶ, 49, արիւնառութիւն—ՄՊԲ, 226, բանասացութիւն [orationis]—ԿՅՊ, 1, բերեւարութիւն—ՄՍԶՃ, 61, գոլախտութիւն—ՄՊԲ, 190, գործածութիւն—ԱՓ, 9, 73, գործառութիւն—ՍԵԶ, 177, դամբաներգութիւն—ԲՃԴ, 36, դառնաբարութիւն—ՄՍԶՃ, 61, դասառութիւն—ԶԽ. 7554, դիւցազներգութիւն—ԷԶԱԲ, 27, 127, երեքխօսութիւն [trilogies]—ԳՏՊ, 1, 419, զարաւորութիւն—ՍԱՃ, 316, քրախտութիւն—ՄՊԲ, 290, քլպատողութիւն—ՅՊՆԶ, 70, քլուատութիւն—ՄՊԲ, 19, քոֆախտութիւն—Ն. տ. 162, լուսնոտութիւն կամ վերնոտութիւն—Ն. տ., 211, խեղկատակութիւն—ԹԻԲ, 297, ծաղրառութիւն—ԳՄԱ, 33, կարկատերգութիւն—ԴԵ, 24, 168

կտակաւանդութիւն—ԲՃԳ, 33, հարսնեղբայրութիւն—Ն. տ., 36, հոգունակութիւն—ԱԿՊ, 36, հոտառողութիւն—ԱՄԴԶ, 49, հրարուեստութիւն—ՍՊԵՐԿ., 5, ԲՃԳ, 148, 149, մենաստուածութիւն [monotheisme]—ԳՏՊ, 1, 448, յաղթողեղբայրութիւն—ԲՃԳ, 36, յայտնանդիմանութիւն—ԱՄԴԶ, 105, յանկարծեղբայրութիւն—ԲՃԳ, 36, յառաջգոյութիւն [préexistence]—ԳՏՊ, 1, 438, յառաջգոյակութիւն—ԱՄՊ, 4, նոյնանունութիւն—ԽԷՃ, 19, նորընծայութիւն [ad novitiatum]—ՍՄՎ, 41, ոտառութիւն—ԲՅԶ, 4, պակաստացութիւն—ՅԱ, 2, ջերմեռանդութիւն—ՖՄՆ, 5, չղախտութիւն—ՄՊԲ, 199, ջրգողութիւն—Ն. տ., 25, ստուերարկութիւն—ՓԸԳ, Ժա, 117, վարձառութիւն—ՇԶՆ, 51, վերնոտութիւն—ԲՃԳ, 46, վիճակընկէցութիւն—ԹԻԲ, 733, տասնպատկութիւն—ՍԱԹ, 13, տասնպետութիւն [$\leq$ տասնապետ]—ԳԱՊԹ, 234, ցրտառութիւն—ՄՊԲ, 104, փորհարութիւն—Ն. տ., 16, փտախտութիւն—Ն. տ., 30, փխախտութիւն [կամ՝ փքոտութիւն]—Ն. տ., 112, 221, փայլարկութիւն—Ն. տ., 107 և այլն:

Մնացած վերջածանցներով են կազմված հետևյալ բառերը. գործածական—ԲՃԳ, 9, դերասանական—Ն. տ., 35, դիւրեղծական—ԽՁՊՊ, 285, եգրունական—ՇԶՆ, 205, ընկերատեցական—ՆԶՄ, 52, բնդանօրական—ԿԿԶ, 13, չղախտական—ՄՊԲ, 251, հացեփանոց—ԹԴԾ, 60, նորընծայարան [լատ. novitiatus]—ՍՄՎ, 41, ալլազգի—ԱԲՅԶ, 3, միանդամաւոր—ԽԷՃ, 219—220, բլուատաբար—ՓԴՔ, 62, հիւրաւաչեայ—ՍՎԾԳ, 28, բեկնազեայ—ԶԵ. 3966, զագարնակնեայ—ՍՎԾԳ, 28, իշխանագնեայ—ՊՍԳ, 3, հարիւրաչեայ—ԷԶԱԳ, 22, հարիւրաչեան—ՄԹԵ, 118, հարիւրաչեան—ՄԹԴ, 44, ոսկեզմբէթեան—ՄԹՊՊ, 232, բիւրաշխարհեան—ՄԹԵ, 114, բիւրեղեթիւեան—Ն. տ., 73, զագարակնեան—ՄԹԴ, 80, դերաստուածեան [ոգի]—Ն. տ., 144, երեմովեան—ԳՊԳ, 13, երկդարեկոնեան—ԶՆՄՄ, 43, եօրնոտնեան—ԷԶԱԲ, 13, հինգդարեան—ԱԸԵ, 24, վեցոտնեան—ԷԶԱԲ, 13, տասնոտնեան—Ն. տ., ութնոտնեան—Ն. տ., բիւրեղեթիւ—ԲԻ, 11, խաչակնեթիւ—ՍԳՎՔ, 12, կատարունակեթիւ—ՖՄՆ, 11, պէսպիսանալ—ԹԻԲ, 29, ջերմեռանդանալ—ՍՄԴԺ, 114, եօրնարեթիւ—ԶԴԱ, 685, ալլազգեթիւ—ՄԹԶԶ, 69, ԹԻԲ. 711, 248, պսպղուն—ԹՃԴ, ա և այլն:

Ե) Բարդ-վերջածանցավոր բառերի մի մասում հիմքը պարունակում է հրեր և նույնիսկ ավելի բաղադրիչներ: Այսպես, օրինակ, ջերմեռանդակերտութիւն [ԹԽ, 2—3] բառը, ի՞նչ հաշիւի առնենք նրա բաղադրմական և իմաստաբանական տվյալները, ներկայացնում է [ջերմ-եռանդ]-ա-կերտ]-ութիւն բաղադրութիւնը³⁸: Նորակազմ է նաև

շերմեմանդակերտ բառը: Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի տեսակետից, տվյալ դեպքում, գործ ունենք այնպիսի բաղադրվող հիմքի հետ, որը պարունակում է երեք բաղադրիչ: Մեկ այլ օրինակ: Առանձնախօսուրիւն [ԱԿՅԱ, 16] բաղադրությունը նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի բառակազմության մակարդակում ներկայացնում է առանձնախօսուրիւն կառուցվածքը, իսկ պատմականորեն՝ [(առ-անձն)-ա-խօս]-ուրիւն: Նման երկատումը ոչ թե նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի բառակազմական վերլուծության նպատակն է, այլ բառի ամբողջական, ճշգրիտ և հանգամանալից մեկնաբանման միջոցը: Նույն սկզբունքով էլ կարելի է ասել, որ ընդդիմադարձաբանուրիւն [հէժ, 68] նորակազմ բարդ-վերջածանցավոր բառը պատմականորեն առաջանում է բառանդամ բաղադրող հիմքով և -ուրիւն ածանցով՝ {[ընդ-դէմ)-ա-դարձ]-աբան(ել)}-ուրիւն:

Ըստ այդմ, բարդ-ածանցավոր այն նորակազմ բառերը, որոնց հիմքը երկուսից ավելի բաղադրիչ և տարբեր կարգի [բարդ, ածանցավոր, հոդակապով կամ առանց հոդակապի] բաղադրություն ունի, կարելի է ենթախմբավորել առանձին՝ հաշվի առնելով բաղադրող հիմքի կազմության բնույթը:

1) Եռանդամ բաղադրող հիմքով և որևէ վերջածանցով կազմված բաղադրություններ. առաջաֆայլում—հէժ, 113, 115, արդինագրուրիւն—ՄՍԶ, 188, անայլափոխիկ—ՍԲՕ, անլորդապաշտուրիւն—ՊՍԳ, 41, ԲՃԳ, 3, բաղդատաբանուրիւն—հէժի, 169, հէժ, 233, գեղեցկայարմարախօսուրիւն—հէժ, 5, երկսայրաբանուրիւն—հէժ, 63—64, զանգակահարուրիւն—ՁԵՈ. 3966, թշուառակուրիւն—ՊԱԳ, 29, կետկետախօսուրիւն—հէժ, 292, հակադրաբանուրիւն—Ն. տ., 69, հակատագրականուրիւն [fatalismus]—ԳՏՊ, II, 408, մտածականուրիւն—ԳՄԱ, 29, հայնոյաբանուրիւն ՍԼՏ, 6, յայտյանդիմանակացուցում—ԱՄԴԶ, 110, պատնառագննաբանուրիւն—հէժ, 67, սրբազնութենական—ԱԿՅԱ, 65—66, սրտմտաշարժուրիւն—հէժ, 248, վայրենաբարոյութիւն—ՄԹՊՊ, 213, վատբարատենչաբանութիւն—հէժ, 277, ֆաղաֆավարախօսութիւն—Ն. տ., 292, ֆաղցրաբարբառութիւն—Ն. տ. և այլն:

2) Քառանդամ [և ավելի] բաղադրվող հիմքով և որևէ վերջածանցով առաջացած բաղադրություններ. հակառակորդայադրաբանութիւն—հէժ, 66, հակառակորդապատնառաբանութիւն—Ն. տ., 68, հակառակորդապատնառագննաբանութիւն—Ն. տ., համառոտաբանութիւն—Ն. տ., 66, մակերևութաշափութիւն—ՍՊԵՐԿ., 25, ներհակադրախնդրալուծաբանութիւն—հէժ և այլն: Նման բաղադրությունը հայերենի բառակազ-

մության արտառոց երևույթներից է: Բերված բառերից, օրինակ, առաջինը սլատմականորեն ներկայացնում է {[(հակ-առակ)-որդ]-ա-(յադր-ա-բան)}-ուրիւն բաղադրությունը, երրորդը՝ {[(հակ-առակ)-որդ]-ա-[(սլատմառ-ա-զնիւ)-ա-բան]}-ուրիւն, շխտելով առակ բաղադրիչի առ-ակ ստուգաբանորեն երկատելի տարրերի մասին: Դրանք նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի բառակազմության մեջ արտասովոր, փքունույց դեպքեր են:

դ) Բարդ հիմքով նախածանցավոր են այն բարդությունները, որոնց ածանցումը, բնականաբար, տեղի է ունենում հիմքի սկզբում: Այս դեպքում, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, բաղադրող հիմքը ինքնին ոչ միայն բարդ, այլև ածանցավոր կամ բարդ-ածանցավոր բառ է: Այսպես, օրինակ, անանձեռեմիտ [վՐԻ, 38] նորակազմ բառը գոյանում է ան-(անձեռ-ա-ծիմ) բաղադրությամբ, անվերահասուրիւն [ՆՏ, 215] բառը՝ ան-[(վեր-ա-հաս)-ուրիւն] բաղադրությամբ, իսկ, ասենք, անտրամադրաբանուրիւն [ԽԷՃ, 278] բառը՝ ան-[(տրամա-դիր)-ա-բան]-ուրիւն} ձևով, որում բաղադրող հիմքն է տրամադրաբանուրիւն բարդ-ածանցավոր նախատիպը:

Այս կարգի բաղադրությունները սովորաբար գոյանում են ան-ածանցի օղնությամբ՝ նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի տեսակետից. հազվադեպ են այլ նախածանցներով բաղադրությունները:

1) Ան- ածանցով և երկբաղադրիչ, հոգակապով բարդ հիմքով բաղադրություններ. անբավարար—ՍՏԼ, 36, անկարելամահ [փխ. անկարգամահ]—ԳՄՏ, 20, անաղօտածայն—ԺՎԲ, 49, անծայրածալալ—ԱԸԵ, 9, աննաւասարակողմն—ՍՊԵՐԿ., անձեռնամերձ—ՍԲԹ, անմիջահատ—ՄԹՀԺ, 12, անմուլարագունտ—ԱԴԲ, 42, անմտախորհ—ԹԻԲ, 41 և այլն:

2) Ան- ածանցով և բարդ-ածանցավոր կամ ածանցավոր հիմքով բաղադրություններ. անարժանահամարումն—ԽԷՃ, 128, անարժանավարկել—ԹԱԽ, 4, անբարեխառնուրիւն—ԹԻԲ, 111, 109, անընդմիջահատել—ԱՄԴՀ, 5, անբուրաբանուրիւն—ԽԷՃ, 278, անկարափոխելի—ԶԴԱ, 57, անկանոնապահուրիւն—ԽԷՃ, 149, անլարատկողութիւն—ԱԴԲ, անոտնաշափական—ՇՀՆ, 2—3, անպատույտիւն—ԳՄԱ, 33, անպարկեշտաբանութիւն—ԽԷՃ, 278, անպէսպիսաբանութիւն—հ. տ., անջերմեռանդութիւն—ԱԴԲ, 47, անվանգակերութիւն—ԽԷՃ, 292, անվնասակարութիւն—ԱԴԲ և այլն: Այստեղ ունենք միայն անպատույտիւն բառը՝ բաղադրված ան- ածանցով և ածանցավոր հիմքով:

3) Ապ-, ենթ-, ստոր- ածանցներով և բարդ հիմքով են բաղադր-

ված ապերկմիտ [ՇՀՆ, 147, 227], ենթերկբաժին [ՎՔԻ, 35], ստորաբազմապատիկ [ՍՊԵՐԿ., 111, 116] բառերը:

է) Առանձին խումբ են ներկայացնում պարզ [աբմատական] և ածանցական հիմքերի բարդումով առաջացած բառերը: Ընդ որում ածանցավոր հիմքն, իր հերթին, կազմված է լինում որևէ բառով կամ բայարմատով և -ուրին, -ումն, -եայ, -ել, -ի [<ել-ի] ածանցներով: Բառաբարդումը տեղի է ունենում հոդակապով կամ առանց հոդակապի. այլաժամանեայ—ՎՔԻ, 19, անձնաստեղծումն—հէժ, 246, արեգդիմութիւն—ԹԻԲ, 29, բազմակրկնում—հէժ, 236, բնապատմութիւն—ՄՍՀՃ, 192, զարշաշահութիւն—ՅԱ, 56, դիւրախաբելի—ՇՀՆ, 3, երկարածամանակեայ—ՀՆՄ, 49, զայրեցաշարժումն—հէժ, 249, իրանկարումն—Ն. տ., 258, խորհրդահարցումն—Ն. տ., 24, հեշտակելի—ՍԵՁ, 22, հիացաշարժումն—հէժ, 249, մարդաբազմանալ—ՆՏ, 75, միջահատումն—հէժ, 246, նորակերպարանել—ՅԿԽՁ, 21, պտղաբերել—ԴՄԴՎ, 192, վայրենկենելի—ՅՊՍ, 176 և այլն:

1.2.3. Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի նորակազմությունների մեջ որոշակի տեղ ունեն վերլուծական բաղադրությունները: Վերջիններս առաջանում են հիմնականում բառահարադրման, բառակրկնման և բառակապակցման եղանակով: Ըստ այդմ ունենք հարադրական, կրկնավոր և կայուն բառակապակցական բաղադրություններ⁹: Համադրական բաղադրությունների համեմատությամբ, ճիշտ է, դրանք քիչ են, սակայն բառակազմական նման հնարավորությունների օգտագործումը հատկանշական է նաև նոր շրջանում գործառող գրաբարի բառապաշարին: Ամբողջ հարցն այն է, որ վերլուծական բաղադրությունը հակառակ է գրաբարի համադրական կառուցվածքին, և նրան հաղորդում է նոր կառուցվածք, հնից եկող վերլուծականության ծավալում, ընդհանուր կառուցվածքի որոշակի փոփոխություն: Դա ըստ էության բացատրվում է նոր ժամանակի պահանջների, հաղորդակցման միջոցի վերակառուցման բնույթով:

1.2.3.1. Վերլուծական բաղադրություններից ամենից առաջ ուշադրության առարկա են հարադրական բաղադրությունները: Դրանց ջրնությունն դեպքում նկատի է առնվում ոչ այնքան նորակազմ լինելու, որքան նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի մեջ ակտիվորեն կիրառվելու հանգամանքը: Հնից եկող հարադրական բաղադրությունները մեծ մասամբ կիրառվում են ավանդաբար, նորակազմները՝ ներթափանցում լեզվական այլ տարբերակներից կամ կրում համաբանական բնույթ:

Ավելի հաճախակի են գործածվում բայական հարադրությունները: Անվանական հարադրություններն ունեն նվազ կիրառություն:

ա) Բայական հարադրությունների մեծ մասը հարադրվող բայեր են՝ բաղադրված որևէ բայով և այս կամ խոսքի մասի պատկանող բառով՝ արտահայտելու բայական որոշակի իմաստ: Վերլուծական բաղադրության մեջ իրրե հարադրյալ միավոր հանդես են գալիս հիմնականում լինել, առնել, առնուլ, կալ, դնել, ածել, անկանել, արկանել, գալ, գոյ, գտանել, հարկանել, ունել բայերը: Կան նաև այլ կարգի բայ-հարադրյալներով բաղադրված բառեր:

1) Լինել բայով կազմված հարադրությունները բավական շատ են. անաբեկ լինել—ԹԴԾ, 71, անընկեց լինել—ԱԸԵ, 45, աղաչաւոր լինել—ՅՊՆՁ, 149, այլ յայլմէ լինել [«այլեայլության մեջ ընկնել»]—ԵԱԲ, 10, այրասէր լինել—ՄԹԵ, 40, աներկիւղ լինել—ՄՊԿ, 46, անիծակոտ լինել—ՀԶՄՊ, 18, անձնաբախոյց լինել—ՄՊԿ, 26, ապաստան լինել—ԴԼ, 4, արտասահման լինել—ԵԱԲ, 45, աւագախնդիր լինել—ԱԱ, 6, բարեխօս լինել—ՍԴՔՎ, 150, գամագիտ լինել—ԿՅԴՊ, 6, գործակից լինել—ՄՊԿ, 44, դիմակալ լինել—ՀՊԹ, 38, ընկեր լինել—ԶԼՈ. 3091, 1ա, ընկեցի՜ լինել—ՅՊՆՁ, 21, քափառ լինել—ԴՄՏ, 22, քելաղիր լինել—ԿԴ, 9, ժաման լինել—ԳՄԿՀ, 3, իրագեկ լինել—ՍՄՎ, 41, խաղի և խայտառակ լինել—ԴՄԳՎ, 185, խայտառակ լինել—ԴՄՏ, 25, խարդաւակ լինել—ԵԱԲ, 21, խելամուտ լինել—Ն. տ., է, խնդրամատոյց լինել—ՅՊՆՁ, 83, խոռով լինել—ՄՊԿ, 72, խօսի ի միջի լինել—ԱԴՓ, 1, խբ, ծարաւամալ լինել—ՍԿԱ, 23, 30, ծովավէժ լինել—ԵԱԲ, 74, կարօղ լինել—ՆՊՈ, 10, կարօտ լինել—ՅՊՆՁ, 61, կի՛ն լինել—ՄԹԴ, 84, կրկնամեռ լինել—ՍԿԱ, 57, կրկնանուն լինել—ԱԱ, 6, հետամուտ լինել—ԵԱԲ, 7, հետագօտ լինել—ՓՊԵ, 942, ձեռնքափ լինել—ՀՊԹ, 52, ԳԱՊԹ, 30, հնազանց լինել—ՍՄՎ, 21, նարակտուր լինել—ՄՊԿ, 41, մատնու լինել—ՍԶՃ, 4, միջամուխ լինել—ՍՄՎ, 47, մտաքափ լինել—ԱԴՄ, 374, նախահոգ լինել—ՄՊԿ, 97, նախանձաբեկ լինել—ՍՎԾԴ, 26, նախատակոծ լինել—ՍԿԱ, 86, նաաշու լինել—ԵԱԲ, 11, նկուն լինել—ԿԿՏ, 6, նպաստ լինել—ՍՄՎ, 15, շրնսատակ լինել—ԴՄՏ, 20, ողկուզաբեր լինել—ՅՊՆՁ, 150, որոգայքաղիր լինել—Ն. տ., 204, ջանահնար լինել—ՕՈԻՆ, 16, ԲՋՀ, 34, 44, ջրալիր լինել—ԴԱԼ, 12, ջրածածուկ լինել—ՀԶՊ, 21, ռմբածիգ լինել—ՄՊԿ, 100, սակաւապիտոյ լինել—ՄԹԴ, 17, տնտես լինել—ՋԴՅ, 5—6, վերակացու լինել—ԳՄԿՀ, 12, վերահասու լինել—ՎԲ, 42, վահանընկէց լինել—ԿԿՏ, 113, տրիբուն լինել—ԵԱԲ, 26, ցնձադի:

լինել—*ՓՊՆ*, 135, ուժաքափ լինել—*ՄՊԲ*, 27, ֆնաքափ լինել—*ՀԶՊ*, 39, օրաձիգ լինել—*ՄՊԿ*, 44 և այլն:

2) Առնել բայով կազմված հարադրություններից են հետևյալները. այժ առնել—*ԴՄՏ*, 9, արշաւանք առնել—*ՆՏ*, 81—82, արտասահման առնել—*ՓՊՆ*, 935, արօրադիր առնել—*էՀԱԴ*, 6, բաղդաւոր առնել—*ՅՊՆԶ*, 106, բանտարգել առնել—*ՄՊԿ*, 27, գերեզմանակից առնել—*Ն. տ.*, 33, գրաւաքափ առնել—*էՀԱԴ*, 103, գալլ առնել—*ԴՄՏ*, 12, դատաստան առնել—*ՍՄՎ*, 67, դարահոս առնել—*ՆԱԲ*, 74, դեղաման առնել—*էՀԱԲ*, 86, 127, դիւրածին առնել—*ՄԹԴ*, 25, էլ և մուտ առնել—*ՅՊՆԶ*, 201, քօպաման առնել—*ԴԱՊՈ*, 202, ժամակոռոյս առնել—*ՄՊԿ*, 100, լարաքաժան առնել—*ՍԶԺ*, 58, լոյս առնել—*ՆՅՀՄ*, 10, խաղֆ և խայտառակ առնել—*ԴՄԳՎ*, 248, ծաղր և տնագ առնել—*ԴՄԳՎ*, 41, 42, կաշառաքել առնել—*ԿԿՏ*, 13, կոխան առնել—*ԴՄՏ*, 18, հրաման առնել—*ՄՊԿ*, 29, հաշուեփակ առնել—*ՓՊՆ*, 14, հրապարակագործ առնել—*ԿՅԳՊ*, 14, մըտիկ առնել—*ԴՄՏ*, 4, մորքագերծ առնել—*ԲՃՀ*, 53, լանդիման առնել—*ԱԳՓ*, 1, 4, նախատակոծ առնել—*ՍՎԾԳ*, 22, ոտնահար առնել—*ՅՊՆԶ*, 207, պատասխանի առնել—*ՆՅՀՄ*, 10, ԿՅԳՊ, 7, չրալիւր առնել—*ԳԱԼ*, 10, սկիզբն առնել—*ՄՊԿ*, 2, փոխանակագիր առնել—*ԹՃԴ*, 52 և այլն:

3) Առնուլ բայով կազմված հարադրություններից են հետևյալները. բռն առնուլ—*ՀՊԹ*, 29, գնոյ առնուլ [*«իր գնուլ առնել»*]*—ՓՊՆ*, 197, կիր առնուլ—*ԹԴԾ*, 56, յանձն առնուլ—*ՍՎԾԳ*, 27, օնառ [*ուրումն*] առնուլ—*ՃՀՆՈ*, 358 և այլն:

4) Կալ բայով կազմված են հետևյալները. ազատ կալ—*ՍՄՎ*, 61, յաղօքս կալ—*ԹԴԾ*, 67, արտաքս կալ [*«քեցեալ»*]*—ԴՄՏ*, 7, կազմ կալ—*ՄՆԴԴ*, 4, պատկառ կալ—*ՍՄՎ*, 17, 14, պինդ կալ—*ՄՊԿ*, 46, սատակաման կալ—*ՍՎԾԳ*, 37 և այլն:

5) Դնել բայով կազմված են հետևյալները. միտ դնել—*ՍՄՎ*, 57, դնել ի մտի—*ՍԳԲՎ*, 150, ակն դնել—*ՍԲՕ*, ի գործ դնել—*ՄՊԿ*, 136, դնել ի գրաւ—*ՍՄՎ*, խաբան դնել—*ՅՊՆԶ*, 63, ի կէտ դնել—*ԿՅԳՊ*, 5, կործան դնել—*ԴՊՊ*, 1 և այլն:

6) Ածել բայով կազմվածներից են. ի կատարումն ածել—*ՇՀՆ*, 500, բռամբ ածել—*ՆՏ*, 62, քեկն ածել—*ՄՊԿ*, 2, ՏՏ, 16 և այլն:

7) Անկանել բայով կազմվածներից են. անկանել ի գոյք [*պարսաւոնաց*]*—ԴՄՏ*, և, քաւալ անկանել—*ՄԱՄ*, 40, անկանել ի ծունկս—*ԹՊ*, 319 և այլն:

8) Արկանել բայով կազմվածներից են. արկանել գաղտնի բուեայ [suifragum secretum dabere]—ՍՄՎ, 40, արկանել զծեռն [զմանով]—ԱԿՅԱ, 499, միջնորդս արկանել—ԹԴԾ, 66—67, արկանել ի նեղ—3ՊՆԶ, 22 և այլն:

9) Գալ բայով կազմվածներից են. գալ ի գլուխ—ԱԶԺ, 1, հաւանական գալ—3ՊՆԶ, 30, ի վէգ գալ—ԵԱԲ, 121, գալ տողել ի ռազմ—ԿԿՏ, 64 և այլն:

10) Գոլ բայով կազմվածներից են. գոլ մօտ—ԳՄՏ, 5, խելահաս գոլ—3ՊՆԶ, 106, բռնամահ գոլ—ԿԿՏ, 9 և այլն:

11) Գտանել բայով կազմվածներից են. պատրաստ գտանել—ՇՀՆ, 16, հան և հաւան գտանել—ԳՄԿԶ, 12, գտանել կազմ և պատրաստ—ՓՄ, 10, տեղի գտանել—ՏՏ, 18 և այլն:

12) Հարկանել բայով կազմվածներից են. զահի զերկիւղի հարկանել—ՀՊԹ, 23, ի սուր սուսերի հարկանել—ՂԵԶ, 34, հարկանել ի ձող—ԳՄՏ, 14, յապուշ հարկանել—ՍՊԿ, 41, յաւարի հարկանել—ՍԶԺ, 3, զղողանի հարկանել—ՔԱՍ, 22 և այլն:

13) Ունել բայով կազմվածներից են. ի սրտի ունել [in cordibus habere]—ՍՄՎ, 23, պատրաստ ունել—ՇՀՆ, 15, ունիլ ի պար—ԳՊՊ, 31, ֆնարք ունել—ՄԹԴ, 41 և այլն:

14) Այլեհայլ բայերով կազմված հարադրություններից են. տարիանցանել—ԳՄՏ, 58, պաշտօն առեզերել—ՆԳԱ, 192, հրեշտակութիւն առաքել—ԿՅԳՊ, 11, յօղս ամբառնալ—ՂԵԶ, 27, ի բերան ասել—ՍԳՔՎ, 17, երես բերել [«տեսքի գալ»]—ՍԳԺ, 9, սիրտ եփել—ԳՄՏ, 17, աղօթքս ընթեռնուլ—ԳՄԳՎ, 31, ի բաց թողուլ—ԱԳՓ, 1, դ, կտտամահ կատարել—3ՊՆԶ, 139, գիտուն կարծել—ԳՄՏ, 13, ելուզանել խորանարդ արմատ—ՍԱԹ, 331, ելուզանել փռակուսի արմատ—Է. տ., 308, ընդմտանել մտօք—ԳՄԿԶ, 4, ի ծունկս իջանել—ՊՕ, 12, խունկ ծխել—ԳՄԳՎ 185, խորհուրդ կալուլ—ԿԿՏ, 11, խնամ կալուլ—ՓԿՎ, IV, կաբօտանալ բանից—ԳՄՏ, 7, ի կոր կործանել—ԿԿՏ, 11, զաշ կափկափել—ԳՄՏ, 17, փութարշաւ հասանել—3ՊՆԶ, 23, ողի-հատանել—ՆՅԶՄ, 16, արտասուք հեղուլ—3ՊՆԶ, 19, մուխ մարել (<մուխդ մարի)—ԳՄՏ, 7, ունկն մատուցանել—3ՊՆԶ, 212, մերժել ի բաց—ՍՊԿ, 27, զհեւմտանել—ՂԵԶ, 34, թուլթ մրել—ԳՄՏ, 25, մարտ յարդարել—ՀՊԹ, 55, 50, ալս և անդր նալել—ՇՀՆ, 21, յարուցանել պատերազմ—ԹԴԾ, 67, ի բաց որոշել—ԹՊ, 365, յետս չոքել—Է. տ., 391, պահել զծումապահս—ՍԳՔՎ, 202, խելօք վարել—ՍՊԿ, 41, փարշ տանել—3ՊՆԶ, 210, ակ

յանդիման տեսանել—ԱԳՓ, 385—386, դուռ ցանցել [«գուրս գալ ցանցով»]—ՄԹԴ, 57, գլուխ ուտել [«գլուխդ, ուտէ»]—ԳՄՏ, 12, փխանալ ընդ միտս—ՄՊԿ, 86, գլուխ քոնել [«գլուխդ քոնես»]—ԳՄՏ, 26 և այլն:

բ) Բայական հարադրությունների մի մասը զուգորդական բայեր են, որոնք, ինչպես գիտենք, արտահայտում են զուգորդաբար միասնական գործողություններ՝ առնված որոշակի գործընթացի մեջ⁴⁰: Զուգորդական բայերից են հետևյալները. գալ անցանել—ԳԱՊԹ, 33, գալ խոնել—ՄՊԿ, 91, գալ տողել—ԿԿՏ, 64, դառնալ գնալ—ՔՍՀ, 11, դնել գրել [hypothési]—ԳՆՈԻ, 293, եղանիլ լինիլ—ՖՊԹ, 10, երթալ ընթանալ—ՍՃԻ, խնդրել գրել—ԹԴԾ, 66—67, խնդրել ներել—ՍՄՎ, 33, հաբկանել սպանանել—ՄՊԿ, 94, հեղուլ գեղուլ—Ն. տ., 91, ոսոխել զինիլ—Ն. տ., 36, սկսանիլ ասել—Ն. տ., 15, սկսանիլ խօսել—Ն. տ., 14 և այլն:

1.2.3.2. Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում կրկնավոր բաղադրությունները: Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում հարակցական և նախդրական կրկնավոր բաղադրությունները: Շաղկապական կրկնավորները աննշան են: Կան կրկնավոր բաղադրության այլ օրինակներ:

ա) Հարակցական կրկնավորները, անկախ իրենց բառային իմաստների տարբերությունից, արտահայտվում են տարբեր ձևերով. բաղադրության հիմնական եղանակը, ինչպես գիտենք, միևնույն բառի «մաքուր» կամ ձևափոխված կրկնումն է՝ արտահայտելու որոշակիորեն ընդգծված իմաստ: Ունենք հետևյալ հարակցական կրկնավոր բառերը. ամուր ամուր—ԿՅԴՊ, 6, անդամ անդամ—ԱԳՓ, I, խգ, այր այր—ՄՆԴԴ, 15, 60, ՍՄՎ, 25, առու առու—ԱՇ, VI, զաւառ զաւառ—ՍՄՎ, 57, զունդ զունդ—ՅԼՀ, 9, ՊՍԳ, 37, դար դատարկ—ՄԹԵ, 107, դարս դարս—ՍԱՃ, 73, եօքն եօքն—ՊՍԳ, 9, ընտիր ընտիր—ԵՍԱՃ, 47, ՍԱՃ, Է, 62, զիրաց իրաց—ՍՄՎ, 31, 27, խումբ խումբ—ՄՊԿ, 119, կոյտ կոյտ—ԱՀԵ, 19, հագիւ հագիւ—Ն. տ., 12, հոգ հոգւոց—ՍՄՎ, 15, մալել մաշել—ՆՀՄ, 5, մեծ մեծ ԳՄՏ, 13, 25, մէն մի—ՅՊՆԶ, 160, միոյ միոյ—ՄՊԿ, 71, ՍՄՎ, 57, ԱԳՓ, I, 7, յոյժ յոյժ—ՀՊԹ, 23, ՅՊՆԶ, 43, ՓՊԵ, 938, ոմանք ոմանք—ՍՄՎ, 57, 25, 62, որոշ որոշ—ՆՀՄ, 41, պէս պէս—ՇՀՆ, 180, 12—13, ՍԳԺ, 9, ստէպ ստէպ—ՍՄՎ, 33, վաղ վաղ—ԱՀԵ, 48, վտառ վտառ—ԱՍ, է, տեղի տեղի—ՍՀԺ, 309, վրի, 35, ուրեմ

ուրեմ—ՍՍՃ, Է, 69, ուրույն ուրույն—ՍՄՎ, 37, ՍԳՔՎ, 11—12, փոքր-
փոքր—ՀՊԹ, 39, օր օր [$\leq$ աուր աուր]—ՍՄՎ, 63 և այլն:

բ) նախդրական կրկնավորները բաղադրված են հիմնականում առ,
ի, ըստ, քան նախդիրների միջնորդությամբ: Կրկնվող բաղադրիչները
մեծ մասամբ գոյական են:

1) Առ նախդրով միջնորդավորված կրկնավորներից են հետևյալ-
ները. բառ առ բառ—ԲՃՀ, 118, կարգ առ կարգ—ՎԲՆ, 18, մի առ մի—
ՍՄՎ, 37, սակաւ առ սակաւ—ՎԲԻ, 48, ԳՄՇ, 27, տուն առ տուն—
ՍԳՔՎ, 92 և այլն:

2) Ի նախդրով միջնորդավորվածներից են. բացէ ի բաց—ՄՊԿ, 21,
գայք ի գայք—ՎՄԱ, 9, դասէ ի դաս—ՄՄՎ, 71, լու ի լու—ՅՊՆՁ, 212,
ծալ ի ծալ—ՍՋՃ, 50, մարդ ի մարդոյ—ՆՏ, 79, նոր ի նորոյ—ՍԵՁ,
178, 172, նԳԱ, 8, ջանս ի ջանից—ՄՊԿ, 95, վեր ի վերոյ—ԿՏՏ, 15 և
այլն:

3) Ըստ նախդրով միջնորդավորվածներից են. ժամ ըստ ժամէ—
ՅՊՆՁ, 217, օր ըստ օրէ—ՔՍՀ, 15, ամ ըստ ամէ—Ն. տ. և այլն:

4) Քան նախդրով միջնորդավորվածներից են. առաւել քան զա-
ռաւել—ՅՊՆՁ, 217, գամ քան զգամ—ՄՊԿ, 36, օր քան զօր—ՅՊՆՁ,
186, 96 և այլն:

գ) Շաղկապական կրկնավորներից հանդիպում է միայն իսկ և իսկ
(ՄՊԿ, 103) բաղադրությունը:

դ) Առանձին խմբով ներկայացնում ենք հետևյալ կարգի կրկնա-
վոր բաղադրությունները. լափ լիզել—ԲՃԳ, 89, հնար հնարել—ՆՀՄ, 13,
մնալով մնալ—ՎՊՊ, 171, պսակաւ պսակել—ՍՄՎ, 71, փորձ փորձել—
ՀՊԹ, 38, ՆՀՄ, 13, ի ծանրաբեռն բեռն—ՏԽԹԻ, մինչ այս մինչ այն—
ՄՊԿ, 58, այս ինչ այն ինչ—ՍԳՔՎ, 150 և այլն:

1.2.3.3. Կայուն բառակապակցական բաղադրությունները նոր շրջ-
ջանի գրաբարի բառապաշարի նորակազմությունների պատկանելի մասն
են: Ի տարբերություն հարադրական և կրկնական բաղադրությունների,
որոնց դեպքում նկատոր են առնված հայտնի և նորակազմ բառերը, այս
դեպքում շեշտը դրվում է բառապաշարի նորակազմությունների վրա:
Ըստ այսմ, նորակազմություն են այն կայուն բառակապակցություննե-
րը, որոնց այս կամ այն բաղադրիչը ինքնին նորակազմ բառ է, ի հայտ
է գալիս օտար բառի կամ տերմինի հետևությունով՝ անկախ բառակա-
պակցական պատճենում կամ հարմարեցում լինելու հանգամանքից:
Նորակազմություն են նաև այն կայուն բառակապակցությունները, ո-
րոնք, անկախ գրաբարի բառարանների օգնությամբ դրանք ճշգրտելու

սուղ հնարավորութիւնից, առնչվում են նոր ժամանակի ըմբռնումների հետ:

Կայուն բառակապակցական բաղադրութիւնները ի հայտ են բերում բառակազմական որոշակի առանձնահատկութիւններ: Դրանք սովորաբար ունեն երկբաղադրիչ, իսկ որոշ դեպքերում՝ եռաբաղադրիչ, երբեմն բառաբաղադրիչ կազմութիւն: Բաղադրիչների կապակցումը առհասարակ տեղի է ունենում նոր գրական հայերենին առավել բնորոշ շարահասութեան սկզբունքներով, ըստ որում կապակցութեան լրացումային բաղադրիչները մեծ մասամբ առաջադաս են: Բաղադրիչների արտահայտած հիմնական իմաստը սովորաբար նրանց ուղղակի իմաստըն է, երբեմն՝ փոխաբերական իմաստը: Ուշագրավ է նաեւ այն, որ բաղադրիչների կապակցումը տեղի է ունենում ինքնուրույնաբար, որոշ դեպքերում՝ բառակապակցական պատճենման կամ բառապատճենման հիմունքով:

ա) Ըստ բաղադրիչների քանակի՝ կայուն բառակապակցական բաղադրութիւնները բաժանվում են երեք խմբի՝ երկբաղադրիչ, եռաբաղադրիչ և քառաբաղադրիչ կազմութեան բառեր: Երկբաղադրիչ կազմութիւնները ավելի շատ են, քան մնացածները:

1) Երկբաղադրիչ կայուն բառակապակցական բաղադրութիւններ են հետեւյալները. ազատազն իշխան—ՂԻՀ, 9, ազատ պատգամաւոր—[messenger privilégie]—ՄԲԾ, ալքալի հանքային—ՍՎՃԳ, 67, անբացւորոշ բան—ՄՄԲ, 230, արագահոսան գետ—ՄԹԴ, 136, բանագործական բանաստեղծութիւն [dramatique]—ԱԱ, 29, բարձրահրաման հրովարտակ—ՆԱՀ, 15, 22, ՅՊՆՁ, 100, բա ոյական աստուածխօսութիւն [morale]—ԳՆՈՒ, 338, զիբք արկեղ [իտ. լիպոզ դասսա]—ՓՀՊ, 1, զլխաւոր նախարարութիւն [նաչաւըստվա]—ԿԿՀ, 19, զործիականախնդիր բայք—ՄԲԲ, 237, դալար սարաւանդակ [cap verd]—ՅԴՏԵ, 106, դահեկան գերմանական [Gueden, florin]—ՏԽՈՒ, դպրոցական կրթութիւն—ԹՃԴ, 1, երգք յաղթանակաց [chanson à la ronde]—ԴՏՊ, I, 417, երիվար փայտակերտ—ՄԹԴ, 156, երկիր հասարակաց [ager publicus]—ԴՏՊ, I, 519, զանգակածաղիկ քարհերձ [potentilla]—ԱՏՀ, 19, զբայարտութեան արուեստ [sycophantique]—ԴՏՊ, I, 422, զուգորդութիւն եռակի—ՍԱԹ, 460, զօրք պահեստի [réserve]—ՅԴՏԵ, 349, ընկերական կենցաղ—ՆՀՄ, 15, ընկերական վարդապետութիւն [socialisme]—ԴՏՊ, I, 440, ընտրող իշխանութիւն [e'lectorat]—ՅԴՏԵ, 15, քանձրանիւք ներկ—ՓՄ, 35, թնդանօթական զօրապետ [մայօռ]—ԿԿՎ, 14, թոշակասու աշակերտ—Ն. տ., 23, թուականք ընդարձակ—ՄՄԲ,

291, ժամացոյց սեղանոյ—ՆԱՀ, 13, ժողովրդապետական եկեղեցի—ՍՂԾԴ, 186, ԲՃՀ, 194, իշխանութիւն ազատական [domination arbitraire]—ՄԲՕ, իւղանլար սլաակեր—ՓՄ, 5, լիարոշակ աշակերտ—ԿԿՀ, 23, խաղարկութիւն ակերական [Tauriges spiel կամ Tauerspiel]—ԳԵ, 27, խելամտութեան ձև—ԷՀԱԲ, 67, 83, խնդրողական բան—ԽԷՃ, 198, ծանր պակասութիւն [важнѣй недостаток]—ԹԽԳ, 77, ծիրանեկապոյտն աստղագեղ [aster pulchellus]—ԱՏՀ, 19, կազմուած երկրի—ԱՏՀ, 12, կալուածք քաղաւորութեան [domaine]—ՅԴՏԵ, 323, կակաչ կիսրական—ԷՀԲ, 20, կատարեալ բիւ—ՍԱԹ, 445, հազարապետական իշխանութիւն—ԿԿՏ, 7, հազարիցս հազար [сѣйхисѣд]—ՍԱԹ, 14, հաշիւ պայմանափակ [h. conto suspenso]—ՓԿՎ, 120, հասարակական աղօթք—ՍԵԶ, 11, ճրիւփարծ աշակերտ—ՅՊԵՀ, 105, ԿԿՀ, 23, հաղատ լեռն [Kahlenberg]—ԻՀՎ, 80, հաշակ գեղազգածական [gustus aestheticus]—ՄՍՀՃ, 105, մաթեմաթիկական կարկին—ՓՄ, 7, մակարդակ եռանկիւն—ՍՊԵՆ, 2, մակրայ մեկնական—ԱԲԲ, 108, նախաշխարհիկ ծերունի—ՄԹԵ, 117, նախարարակոյտ ժողով [сѣйхисѣд]—ԿԿՀ, 17, 19, նաւական ուղեորութիւն—ՓԿՎ, V, նեղուց Կիսրալղառայ—ՍՂԾԴ, 167, Նեմորեան ծովալին [lacus Nemorensis, lacus Albanus]—ԴՏԳ, I, 498, ներկերանգ նկարագրութիւն—ՓՄ, III—IV, շրջաբերական նամակ [h. littera ciccolare]—ՓՊԵ, 3, շրջանակ լայնութեան [Breit-nkreis]—ՊՀԱ, 5, շրջումն իրաւանց [rétorsion]—ՄԲՕ, ոգիաւոր գեղանիւթ—ՄՊԲ, 38, ողջունագիր նամակ—ՊԵԶ, 105, չափաբանական գիտութիւն—ՍԱԹ, 3, չափ ոտից—ԷՀԱԲ, 10, տեղացոյց տախտակ—ՂԱԱ, տէր գործողութեան—ՀԱԲ, 51, փեսական փիղիսոփայութիւն [Phisik, physique]—ՏԽՈԻ, I, քննիչ բարոյից [censor]—ԴՏԳ, II, 42 և այլն:

2) Եռաբաղադրիչ կայուն բառակապակցական բաղադրութիւններ ևն հետեւյալները. աղիւսակ եռանկիւնաշափական գծից—ՍՊԵՆ, 10, ընդունելութեան անցեալ ժամանակ—ՄՍԲ, 327, առ այլ դարձումն—ԽԷՃ, 246, Մեծակառոյց դամբարան Մատուեայ—ՄԹԴ, 151, Դեռչեալ ողիւսպիականն Արամագդայ—Ն. տ., բաղադրեալ կանոն համեմատութեան—ՍԱԹ, 158, բացայայտութեան պարզ իրաց—ՍԱՃ, 76, գերագոյն իշխանութիւն գոյից [haut domaine]—ՄԲՕ, գերանդահար խոտ վայրի—ԱԸԵ, 10, գիրք աշխարհագրական թղթոց [атлас]—ԱՀԲ, գիտութիւն արքունի հրովարտակաց [diplomatique]—ՄԲՕ, գործողութիւն քաղաքական բանաստեղծութեան [драма]—ԱՀԲ, գրաւումն ի վնար [représaille]—ՄԲՕ, գեսպան առ արքայի [corps diplomatique]—Ն. տ., գեսպան ըստ կարգի [ambassadeur ordinaire]—Ն. տ., դիւան քննու-

քեան գրոց [censure]—ՅԳՏԵ, 412, եզական ձայնիւ յոգնական⁴¹—ԱԲԲ, 61, երկարութիւն ը տառի—ԷՀԱԲ, 28, բուրբ նորանոր լրոց—[raze-
 ta]—ԱՀԲ, խոստորնական կանոն համեմատութեան—ՍԱԹ, 174, կայ-
 սերական համալսարան Մոսկվայու—ՆՀՄ, 59, կապուտակն Աստղիկ
 ալպեան [aster alpinus]—ԱՏՀ, 19, կես հաւասարութեան գիշերոյ
 [Nachtgleichen. Points équinoxiaux]—ՊՀԱ, 3, կոպեռնիկեայ
 դիր աշխարհի—Ն. Խ., 16, համաձայն քառանգամ պարբերութիւն—
 ԽԷՃ, 220, հանքային բթու ջուր—ՍՀՃ, 305, հաւասարութիւն առաջ-
 նոյ աստիճանի [Gleichung des ersten Grades. equition du premier
 degré]—ՏԽՈՒ, հաւասարութիւն երկրորդ աստիճանի [Gleichung des
 zweiten Grades կամ quadratische Gleichung. équation du seconde
 degré]—Ն. Խ., հեղեալ քառանգամ պարբերութիւն—ԽԷՃ, 220, հորի-
 զոնական ժամացոյց (արեգական) [horizontal Connenuhr. Cardren
 horizontal]—ՊՀԱ, 12, հրամանակարգ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ
 [dogme]—ԳՏՊ, II, 411, հրեշտակ ըստ կարգի [envoyé ordinaire]—
 ՍԲԹ, հանապարհ լայնատարածելոյ պարբերութեան—ԽԷՃ, 216, մաս-
 նիկ ածանցականակերտ հետեւողական⁴²—ՄՄԲ, 240, մատեան ծախուց
 տուրխառութեան [Խ. libro spese di Negozio]—ՓԿՎ, 253, 256, մատե-
 նան անական ծախուց [Խ. libro spese di casa]—Ն. Խ., մատեան
 քաղուածոց նամակաց [Խ. libro carteggio]—Ն. Խ., 253, 255, յա-
 ռաջախաղացութիւն հաւասարութեան գիշերոյ [Vorrüchen der Nacht-
 gleichen. précession des équinoxes]—ՊՀԱ, 36, նորին բարձր գերա-
 զանցութիւն—ՆԱՀ, 16, նորին կայսերական մեծութիւն—Ն. Խ., շարժու-
 մն երկրի զառանցիւք—ՊՀԱ, 18, շրջանակ փոփոխմանց արեւադարձից
 [Colur der connenstillstandpunkte. colure des solistices]—ՊՀԱ, 4,
 շրջմանց յեռեալ կոտոր [periodischer Retenbuch. fraction continue
 périodique]—ՏԽՈՒ, շրջմանց տասնեքորդական կոտոր [periodischer
 Decemalbuch. fraction décimale infinie կամ périodique]—Ն. Խ., ու-
 կեղեն կանոն համեմատութեան—ՍՊԵՆ., 9, պարզ խոնարհագոյն երկ-
 րաչափութիւն—ՏԽՈՒ, 5, պարզ կանոն համեմատութեան—ՍԱԹ, 158,
 Պաղոմեայ դիրք աշխարհի—ՊՀԱ, 30, Տիբոնեայ դիրք աշխարհի—Ն.
 Խ., սղութիւն ը տառի—ԷՀԱԲ, 28, սղութիւն նախադրութեան ընդ—Ն.
 Խ., 33, սղութիւն նախադրութեան ըստ—Ն. Խ., սղութիւն նայ տառ-
 ից—Ն. Խ., 30, ստացական ածանց մասնիկ⁴³—ԱԲԲ, 679, կանաչախառն
 սևաւ միզումն—ՄՊԲ, 159, վարժութիւն ունելոյ զհրացանս—ՄՊԿ, 107,
 տարբերութիւն միջօրեական լայնութեան—ՕՈՒՆ, 97, տեսական հանա-
 չումն գիտութեան [théorie]—ՄՍՀՃ, 86, ուխտ ձեռին հաշտութեան

[capitulation]—ՄԲՕ, ուղղորդ ժամացոյց արեգական—ՊՀԱ, 12, ուսումն գրութեան իրաց [météorologie]—ԳՆՈՒ, 231, ուսումն գորութեան ջրոյ [hydrodynamique]—Ն. տ., 255, ուսումն քրեական նիւթոյ [minéralogie]—Ն. տ. 274 և այլն:

3) Քառաբաղադրիչ կայուն բառակապակցական բաղադրութիւնները բովական քիչ են, որ բացատրվում է կապակցման բաղմակիութեամբ, որը սպառնալիք է հասկացութեան խաթարմանը: Բերենք նման բառերից հետեւյալները. եռանկիւնաչափական աղիւսակ բնական բուռով—ՍՊԵԱ., 10, բնական և չափաբերական գիտութիւն [ֆիզիգոմաթէմաթիչէսիկ]—ԿԿԶ, 27, գիտութիւն անցից և օգտի տէրութեան [diplomatie]—ՄԲՕ, գլուխ դրամոց ի գանձն (հասարակաց) (fondes publiques)—ՄԲՕ, աստուած ոմն ի մենքեմայե [deus ex machina]—ԳՏՊ, I, 421. հաւասարութիւն խառն երկրորդ աստիճանի [unzeine quadratische Gleichung, equation mixte կամ compléte du second degré]—ՏԽՈՒ, հաւասարութիւն պարզ երկրորդ աստիճանի [reine quadratische Gleichung. équation pure du second degré]—Ն. տ., հրապաշտ արքայ պարսից Յազկերտ—ՂԵՀ, 5, շրջանակ փոփոխմանց հաւասարութեան գիշերոյ [color der Sonnenstillstandpunkte, color des solstices]—ՊՀԱ, 4, տասն և երկու ամեայ—ԿՊՍՍ, 98, տարեւոր շարժումն երկրի զարեգակամբ—ՊՀԱ, 19 և այլն:

բ) Կայուն բառակապակցական բաղադրութիւնները որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում բառակազմական բաղադրիչների շարադասութեան, ինչպէս նաև շարահյուսական փոխհարաբերութեան տեսակետից: Հայտնի է, որ հայերենը ընդհանուր առմամբ աչքի է ընկնում լրացումների և՛ աջակողմյան [առաջադաս], և՛ ձախակողմյան [ետադաս] շարադասութեամբ՝ նայած այն բանին, թե տվյալ հասկացութեան հատկանշումը ինչպիսի բնույթ է կրում՝ համադրական [սկզբում նշում ենք առարկան, այնուհետև՝ մեկնաբանում այն. հմմտ. արեւոյ հայոց, տուն բորգոմեան, երկիր բարետես և այլն], թե վերլուծական [սկզբում բերում ենք մեկնաբանողական բառը, այնուհետև՝ այն հատկացնում առարկային. հմմտ. հայոց արեւոյ, բորգոմեան տուն, բարետես երկիր և այլն]: Այս իրողութիւնը վերաբերում է նաև հին գրական հայերենին, և հատկապես՝ նոր շրջանի գրաբարին, ընդ որում վերջինիս բառապաշարի կայուն բառակապակցական բաղադրութիւններին: Դրանք հանդես են գալիս բաղադրիչների և առաջադաս, և ետադաս շարադասութեամբ, ընդ որում գերակշռում է առաջադաս շարադասութիւնը՝ կապված ոչ միայն հնից եկող առանձնահատկութիւնների

պահպանման, այլև հայերենի նոր շրջանում առհասարակ տիպական դարձած օրինաչափությունների ազդեցության հետ:

Երկբաղադրիչ կայուն բառակապակցական բաղադրությունների շարադասական առնչության բացահայտումը որևէ դժվարություն չի հարուցում, իսկ երեք և ավելի բաղադրիչ ունեցող բառերինը բոլորովին այլ է: Այս դեպքում ուշադրության են առնվում բաղադրիչների բառակազմական-իմաստաբանական սերտության աստիճանը, նախատիպ բաղադրության գոյության հնարավորությունը և այլն:

Կայուն բառակապակցական բաղադրությունների ներսում առկա է որոշակի շարահյուսական փոխհարաբերություն: Վերջինիս հատկանշական կողմերի բացահայտումը նպաստում է նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի նման կազմությունների բնութագրման ամբողջականացմանը:

1) Առաջադասային (լրացում-լրացյալ) երկբաղադրիչ կայուն բառակապակցական բաղադրություններից են հետևյալները. ազգային բառ—*ՅՊՆՁ*, 217, ածանցականակերտ մասնիկ—*ՄՍՔ*, 237—238, ակնապարար ակն—*ՄԹԵ*, 118, Աղօրեաց գեղ [*Mühldorf*]*—ՌՀՂ*, 71, տմբաստանական բան—*ԽԷԺ*, 202, բազմանկիւնի քիւ—*ՍԱԹ*, 453, *ՏԽՈՒ*, բառնալի հառազայթ [*Radius, vector. Ra: on ve teur*]*—ՊՀԱ*, գնայուն աստղ [*Planet, planète*]*—ՊՀԱ*, 1, գրչագիր մատեան—*ԲԺՀ*, 97, դատողական իշխանութիւն [*pouvoir judiciaire*]*—ՄԲՕ*, ղեղին խիժաներկ [*իտ. կօմսօ կօթթա*]*—ՓՄ*, 10, 25, ղեկալիոնեան ջրհեղիղ—*ԷՀԱԴ*, 8, եկեղեցական վարժոցք [*seminarium*]*—ԳՏՊ*, II, 560, եղեկարոնիական գործի [*Elektrisirmaschine. Machine électrique*]*—ՊՀԱ*, զարհուրական բան—*ՄՍՔ*, 499, քուռատութիւն լեզուի—*ՄՊԲ*, 19, քուռաբանական նշան—*ԿՇԱԹ*, 7, ժամանակաչափ ժամացոյց [*Zeitmetter. Chronomètre*]*—ՊՀԱ*, իշխանական ապարանք [*résidence*]*—ՅԴՏԵ*, 228, լուսագիր տեսարան—*ԱԱ*, է, խաչանշան դրօշ [*lobarum*]*—ԳՏՊ*, II, 194, խորանարդ արմատ—*ՕՈՒՆ*, 10, կարմիր պղինձ—*ՓՄ*, 32, կորեկային ակտ—*ՄՊԲ*, 315, համաժին քոյր—*ՄԹԴ*, 50, համատարած օդ [*atmosphère*]*—ԴՆՈՒ*, 231, ձիթագօծ բուրդ—*ՓՄ*, 5, մակարդակ եռանկիւնաչափութիւն—*ՍՊԵՆ*, 1, *ՕՈՒՆ*, 55, նրբաքիւ կերպաս—*ԹՃԴ*, է, ողջութեան հաշիւ [*Integralrechnung. calcul intégral*]*—ՏԽՈՒ*, ոսկերարձ գրաստ—*ՄԹԵ*, 117, ոսկեղէն հրովարտակ [*la bulle d'or*]*—ՅԴՏԵ*, 135, պատմական բանաստեղծութիւն [*épique*]*—ԱԱ*, 26, պարնասեան լեռոն—*ՄԹԵ*, 5, պարզ եռանկիւն—*ՕՈՒՆ*, 48, ջրալիք փոշտանկութիւն—*ՄՊԲ*, 153, ջրակշիռ գործի [*Schrotwage. Niveau*]*—ԳՏՊ*, I, սարտարական

կառավարութիւն—ՆԱՀ, 76, սևամաղձային խառնուածք—ՄՊԲ, 27, վարդապետական մրմունջք [poème didactique]—ԴՆՈՒ, 69, վերատեսուչ ուսուցիչ [փրօֆէսսօր]—ԿԿՀ, 14, վերաբուսան կին—ՄԹԴ, 141, տասնամեայ պատերազմ—ՄԹԴ, 71, տասներորդական կոտոր [Decimalbruch, fraction decimale]—ՏԽՈՒ, տիրական քնկերութիւն [société dominante]—ՄԲՕ, տոհմային իրաւունք [droit social]—Ն. տ., ցրտասառոյց ծերութիւն—ՄՎԾԴ, 93, ուղղանկիւն եռանկիւն—ՍՊԵՆ., 8, ՕՈՒՆ, 48, փոխադարձ ամուսնութիւն [connubium]—ԴԺՊ, I, 503, փոխադրական ախտ—ՍԶԺ, 341, փորձառու բնաբանութիւն [սզըննիչ էակաց]—ԲԺԴ, 73, քաղաքական պատերազմ—ՏՏ, 7, քաղցկեղային ախտ—ՄՊԲ, 72, քաղցրասիւզ հաղմ—ՄՎԾԴ, 34, քանորդական մաս [քբանորդ]—ՍԱԹ, 11, օձախոի գեսք—ՄԹԴ, 28, օրհաշիւ մատեան—ՓԿՎ, X և ալլն.

2) *Նտադտասլին (լրացլալ—լրացում) երկբաղադրիչ կալուն բառակապակցական բաղադրութիւններէց են հետեւյալները.* ազգ անհաղորդ [peuple neutre]—ՄԲՕ, ազգք ձայնից [Ἀρμονία]—ԴՏՊ, I, 418, աղանդ կալիկնեան—ՓՊԵ, 899, բարձրաւանդակ մահապարտուց [echafaud]—ՄԲՕ, գիտութիւն տեսանելոյ [Optik. optique]—ՏԽՈՒ, գիտութիւն տերութեանց [statistique]—ՅԴՏԵ, 1, դահլին խորհրդոց [cabinet]—ՅԴՏԵ, 314, դատաքննիչ գրոց [էէնսօն]—ԿԿՀ, 20, դժուարամարտութիւն ջղային—ՄՊԲ, 200, դրգալ սեղանոյ [ճհաշի դղալ]—Ն. տ., 25, դուլ զինուց [trêve]—ՄԲՕ, եղնգաքար հրային [obsidiane]—ԱՏՀ, 12, երկաթ մագնիսաշօշափ—ՕՈՒՆ, 91, բլուատութիւն լեզուի—ՄՊԲ, 19, թուական կրկնական—ՄԶԲ, 291—292, ժողով խորհրդեան [consilium]—ԴՏՊ I, 508, իշխանք մանկտոյ [principes juventutes]—ԴՏՊ, II, 47, իրաւունք ազգաց [droits des gens]—ՄԲՕ, լաք աղանեկոյն [խ. լադդա դօլօմպինա]—ՓՄ, 18, խնդիր բնութեան—ՄՍԲ, 405, ծախք տուր-կառութեան [խ. Spese de Negozió]—ՓԿՎ, 123, կակաշ մեանդրեան—ԷՀԲ, 20, կանաչաներկ ծովատեսակ—ՓՄ, 10, կապիկ մարդաձև—ՄՎԾԴ, 108, 110, կապուտակութիւն ախտից—ՄՊԲ, 29, համեմատութիւն երկրաչափական—ՍԱԹ, 354, հատուցումն տուծի [indemnité]—ՄԲՕ, հաւասարութիւն քայլարկութեան—ՄՊԿ, 107, մայր որդեսեր—ԹԺԴ, 19, մատեան ապահովագրութեան [խ. libro sicurta]—ՓԿՎ, 253, 356, շրջանակ բարձրութեան [Höchenkreis. Almucantaret. cercle de hauteur]—ՊՀԱ, 6, շրջանակ խտորման [Abmeichungskreis]—Ն. տ., 4, չափ ոտից—ԷՀԱԲ, 10, պայման խնդրոյ—ԵՍԱԺ, 196, պատգամաւոր ամենիշխան [plénipotentiaire]—ՄԲՕ, պսակ ծաղկանց [pe-

НОК]—ԱՀԲ, ջրգողութիւն աղեացամաշկի—ՄՊԲ, 153, սաղաւարա բու-
գարդ—ՄԹԴ, 67, սեղան փոխանակութեան [իտ. Banco Gizo]—ՓԿԿ, 76, վարդ մշտափրփր [լատ. semperflorens]—ԷՀԲ, 82, վաշտ պրեստ-
րական [cohortes praetorianae]—ԳՏՊ, 11, 44, տեսչութիւն նախատես
[police préventive]—ՄԲՕ, տեք դպրապետ [chancellor]—ՅԴՏԵ, 316,
տիկին տնարար—ԹՃԴ, 19, տօն զեղխութեան [orgia]—ԴԵ, 25, ցանց
ռոմբոսակերպ [romboldisches Vleż. Rhomboidale]—ՊՀԱ, փիլիսոփա-
յութիւն բովմայական—ԱԳՓ, 1, 84, փոխանակ կոմսի [viscount]—
ՅԴՏԵ, 224, քանակ բառից—ԷՀԱԲ, 23, քննիչ բարոյից [censor]—ԳՏՊ,
11, 42, օրէնս ագարակաց [lex agraria]—ԳՏՊ, 1, 520 և այլն:

3) Եռաբաղադրիչ կայուն բառակապակցական բաղադրութիւնները
ևս բառակազմորեն տրոհելի են անմիջական բաղադրիչների: Ըստ այ-
դրմ, դրանք կազմվում են երկու կերպ՝ երկբաղադրիչ բառակապակ-
ցութեան բաղադրում սովորական բառի հետ կամ՝ ընդհակառակն:

ա. երկբաղադրիչ բառակապակցութեամբ և սովորական բառով
արտահայտված կայուն բառակապակցական բաղադրութիւններից են.
Արքունի ապարանք ձմերոցի [Зимняя палата]—ՄԿԾԿ, 179, դիւան
քննութեան գրոց [censure]—ՅԴՏԵ, 412, խոտորնական կանոն համե-
մատութեան—ՍԱԹ, 174, հրամանակարգ վարդապետութեան եկեղեցւոյ
[dogme]—ԳՏՊ, 11, 411, շարժումն երկրի գառանցիք—ՊՀԱ, 18, տե-
սական նախադրումն արհեստի [theorie]—ՄՍՀՃ, 86 և այլն:

բ. Սովորական բառով և երկբաղադրիչ բառակապակցութեամբ ար-
տահայտված կայուն բառակապակցական բաղադրութիւններից են. գի-
տութիւն արքունի հրովարակաց [diplomatie]—ՄԲՕ, գործողութիւն
քաառնական բանաստեղծութեան [драматически]—ԱՀԲ, բուրք նո-
րանոր լրոց [газеты]—ԱՀԲ, համաձայն քառանգամ պարբերութիւն—
ԽՀՃ, 220. հանքային թթու ջուր—ՍՁՃ, 305, մատեան տնական ծա-
խուց [իտ. libro spese di cassa]—ՓԿԿ, 253, 256, նորին կայսերական
մեծութիւն—ՆԱՀ, 16, պարզ խոնարհագոյն երկրաչափութիւն—ՏԽՈՒԻ,
5, վարժութիւն ունելոյ զհրացան—ՄՊԿ, 107 և այլն:

4) Բառաբաղադրիչ կայուն բառակապակցական բաղադրութիւննե-
րը նույնպէս բառակազմորեն կարող են բաժանվել երկու մասի: Այս
դեպքում հնարավոր է երկանդամ հակադրութեան երեք դեպք, ըստ ո-
րում ունենք սովորական բառով և եռանդամ բառակապակցութեամբ
[հմմտ. տաբետո շարժումն երկրի զարեգակամբ], երկանդամ բառ-
կապակցութիւններով [հմմտ. եռանկիւնաշափական աղիւսակ բնական
թուով, շրջանակ փոփոխմանց հաւասարութեան գիշերոյ] և եռանդամ

բառակապակցութեամբ և սովորական բառով [հմմտ. գլուխ դրամոց ի գանձն հասարակաց] արտահայտված կայուն բառակապակցական բաղադրութիւններ:

Գ, կայուն բառակապակցական բաղադրութիւնների բաղադրիչները միմյանց նկատմամբ գտնվում են տարբեր կարգի շարահյուսական հարաբերութիւնների մեջ: Վերջիններս արտահայտվում են հիմնականում հետևյալ ենթախմբերով:

1) Որոշչային հարաբերութիւն արտահայտող կայուն բառակապակցական բաղադրութիւններ. ամբողջական քիւ—ՍԱԹ, 12, այլական անուն—ԱԴԲ, 29, այլասեռ քիւ—ՍԱԹ, 12, այրական իրաւունք—ԱԴԲ, 30, առողջանդամ գաւակ—ՄՊԲ, 176, արմատական բառ—ՄԲԲ, 48, բանակ սպանիական—ԿԿՏ, 7, բան աւաղական—ՄՍԲ, 500, բնական պատմութիւն—ԿԿՀ, 27, գեղեցիկ գիտութիւնք [esthétique]—ԳՏՊ, I, 3, գնտական եռանկիւն—ՄՊԵ, 2, գիւցազնական վիպասանութիւն [épique]—ԳՆՈՒ, 69, երկարամամանակիայ որովայնալուծութիւն—ՄՊԲ, 376, երկակենցաղ կենդանի—ՍՎԾԳ, 114, զուգորդութիւն քառակի—ՍԱԹ, 460, քրարեր գեղորայք—ՄՊԲ, 201, իշխանութիւն իրաւարա [jurisdiction]—ՄԲՕ, իրական գիտութիւն [sciences réelles]—ԳՏՊ, I, 475, խառն ուսողութիւն [angemandte Mathematik. mathématiques mixtes]—ՏԽՈՒ, ծովային զինարան—ՍՎԾԳ, 179, ծովասահման ազգք [սծովափնյաք]—ՕՈՒՆ, 3, կառավարութիւն կենցաղավարական [փոլիցէիսքի]—ԿԿՀ, 49, կատարեալ քիւ—ՍԱԹ, 445, համասեռ քիւ—ՍԱԹ, 12, հայածես կարողիկոս—ԲՄՀ, լթ, հանդերձանիւք իքք [սկաորեղհնք]—ՓԿՎ, XI, հաստատուն աստղ [Fixtern, étoile fixe]—ՊՀԱ, 1, հաւատարակող երեքան իւն—ՏԽՈՒ, 38, մանրամասն սուրիւսութիւն [սմանր ծախք]—ՓԿՎ, VIII, մանր քաղաւորք [regul]—ԳՏՊ, II, 71, յառաջատուութիւն երկրաչափական [սերկրաչափական պրոգրեսիաք]—ՍԱԹ, 394, նորանուան երկիր—ՄՊԿ, 92, նուագաշուր վասկ—ԱԱ, 7, շնորհաւորական բան—ԽԷՃ, 181—183, ոսկիաքիւս տունկ—ՂԷՀ, 21, որդենուաց տնեղ—ՄՊԲ, 40, որձասաշ վեմ—ՍՁՃ, 2, պարզ ձայնաւոր—ՄԲԲ, 4, պարսկային բռնութիւն—ԱՄՊՀ, 30, ջերմեռանդ կեանք—ՅՄՆ, VI, XI, ռմբաձիգ զօր—ՅՊՆԶ, 98, սպիտակաթառն գեղին—ՄՊԲ, 39, սպիտակ արքիս [сорокѣтъ]—ԱՀԲ, ստամոքային տիւնդ—ՄՊԲ, 43, վանքական իրաւունք—ԱՄՊՀ, 45, վաշա քաղաքական [cohortes urbanae]—ԳՏՊ, II, 45, վավաշածին դժուարամիզութիւն—ՄՊԲ, 348, տակառափոր բլուր—ՄԹԵ, 120, տառ միանգնչիւն—ԱԱԲ, 137, տասնեքորդական տեղրք [Decimalstelle. decimales]—

Տեղի, ուղիղ ելք [gerade Aussteigung, Rectascension. Ascension droit]—*ՊՀԱ*, 5, ուրախական բան—*ԽԷՃ*, 181, փաղաքական մասնիկ—*ԱԲԲ*, 742, փայտաշեն եկեղեցի—*ԲՃՀ*, 132, փայտափոր բուշուն [picus]—*ԳՏՊ*, I, 504, փիւսկեան գիտութիւն—*ԴՆՈՒ*, 299, քաղաքական պատերազմ—*ԿԿՏ*, 7, բառակուսի թիւ—*ՍԱԹ*, 307, քրածաղիկ արեւելեան [rhinanthus orientalis]—*ԱՇ*, 11 և *ալլն*:

2) Հատկացուցչային հարաբերութիւնն արտահայտող կայուն բառակապակցական բաղադրութիւններ. ազատութիւն կրօնից [tolérance des cultes]—*ՍԲՕ*, ակն շափիւղայ—*ՓՄ*, 14, ակումբ պատուիրակաց [assemblée de députés]—*ՍԲՕ*, ամենագիւց մեհեան [pantheon]—*ԳՏՊ*, I, 576, անկիւն ազիմուտի [Azimuthalwinkel, Angle d'azimat]—*ՊՀԱ*, 6, բառից գիրք—*ՊՀԲ*, III, բացականչութեան նշան⁴⁴—*ՀԱԲ*, 70, գեղեցկագործութիւն բառից—*ԽԷՃ*, 210, գիրք պայմանաժամուց [իտ. լիպո ըսգացենցէ]—*ՓՀՊ*, 2, գլուխ ժամանակի [époque]—*ԴՆՈՒ*, 153, *ԳՏՊ*, II, 8, դիմաոնութեան ձև—*ԷՀԱԲ*, 84, երանգաւորութիւն ներկից [իտ. գօլօնիթօ]—*ՓՄ*, 88, զուգորդութիւն բաղաձայնից—*ԷՀԱԲ*, 29, իրաւունք ազգաց [droit des gens]—*ՍԲՕ*, լծորդութիւն տառից⁴⁵—*ԱԲԲ*, 4, 636, լրումն լուսնի—*ՊՀԱ*, 28, խորշ ծովու [կօլֆ]—*ՍՎԾԴ*, 167, կայութիւն ջրոյ [hydrosiatique]—*ԴՆՈՒ*, 255, կապուտակութիւն այտից—*ՄՊԲ*, 29, կատակերգութեան կանոն—*ԷՀԱԲ*, 186, կոմս հանգերձից [comtes s. vesis]—*ԳՏՊ*, II, 281, հասարակապետութիւն կանանց—*ԷՀԱՆ*, 85, 90, հասարակաց պաշտօնեայ [ministre publique]—*ՍԲՕ*, հատուածք գաղաքան—*ՄՊԵՆ*, 64, մատեան դրամարկիկ [իտ. libro cassa]—*ՓԿՎ*, 253, մեկնութիւն լեզուի [linguistique]—*ԴՆՈՒ*, 342, միս կովու [говядина]—*ԱՀԲ*, յոռութիւն նոխարանութեան—*ԽԷՃ*, 277, նշան բազմապատկութեան—*ԿՇԱԹ*, 43, նմանութեան ձև—*ԷՀԱԲ*, 68, 78, պատկերահանութեան արուեստ—*ՓՄ*, III, IV, վահան հաւատոյ—*ՎՊԱ*, 130, վսեմութիւն իմաստից—*ԷՀԱԲ*, 41, վսեմութիւն ոնոյ—*ԴԵ*, 83, վիճակ ժառանգութեան [dominium]—*ՍԲՕ*, վնասապարս իրաւանց [criminelle]—*Ն. տ.*, տուրեաւ շահաւետութեան—*ՓՀՊ*, V, տուրեաւութիւն դրամոց—*ՆԱՀ*, 23, ուղեկցութեան շրջան—*ՊՀԱ*, 26, Ուոեաց վտակ [Weidebach]—*ՌՀՎ*, 37, ուսումն բովանդակածոյ [systematique]—*ԴՆՈՒ*, 281, ուսումն կայութեան [statique]—*Ն. տ.*, 254, ուսումն հերձանելոյ [anatomie]—*Ն. տ.*, 28, փոխանունութեան ձև—*ԷՀԱԲ*, 67, օրէնս ագարակաց [lex agraria]—*ԳՏՊ*, I, 520, օրն աստեղաց—*ՊՀԱ*, 8 և *ալլն*:

դ. Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում հանդես եկող կայուն

բառակապակցությունները բաղադրական են⁴⁶, ունեն բաղադրյալ տերմինի և տերմինային անվանման արժեք: Համեմատաբար սակավ կիրառություն ունեն դարձվածային կայուն բառակապակցությունները: Վերջիններս ոչ այնքան նորակազմություն են, որքան ժամանակի [կամ՝ ավանդված] խոսակցական տարբերակից եկող ներթափանցում:

1) Բաղադրական կայուն բառակապակցություններ են հետևյալները. անդեորդական բանաստեղծություն [boucolique, idylle]—ԳՏՊ, I, 475, անբառամ եռագոյն [amarantus tricolor]—ԷՀԲ, 33, անկիւն փոփոխութեան [Parallaxe, parallaxe]—ՊՀԱ, 7, անկանոն բայ—ՄՄԲ, 199, 200, բորակածին օդ—ՄՊԲ, 35, գործադրական գիտություն [pratique]—ՄՍՀՃ, 87, զուգորդություն երկակի—ՊԱԹ, 460, բնդանօթածիզ զօրք—ՅՊՆՁ, 149, խոտորանկիւն եռանկիւն—ՍՊԵՆ, հասարակագուտ գործ—ՍՎԾԳ, 83, հրամանական աստուածխություն [dogmatique]—ԳՆՈՒ, 338, մահներական գրություն—ՆԱ, 58, մեծաշուք նեմք [Triumphum]—ԳՏՊ, I, 502, Մեծատուն հաւահանգիստ [Puerto ricco]—ՅԳՏԵ, 104, մեքենական գիտություն [Mechanik, mécanique]—ՏԽՈՒ, միահեծան տերություն [monarchies absolues]—ՅԳՏԵ, 237, միգախառն աստեղք—ՊՀԱ, 1, նշանագրովք համարողություն [Algebre, algébre]—ՏԽՈՒ, չհաւասարակող երեքանկիւն—Ն. տ., 38, սաստկածայն ձայնաւոր—ՄԲԲ, 4, սրանկիւն եռանկիւն—ՕՈՒՆ, 48, վարդ հարիւրքերեքեան [centifolia]—ԷՀԲ, 82, տեսական բնաբանություն—ԲՃԴ, 73, սուրեւառ վանառականութեան—ՓՀՊ, III, ուսումն հնարից [méthodologie]—ԳՆՈՒ, 293, քառակուսի թիւ—ՍԱԹ, 307 և յալն:

2) Դարձվածային բառակապակցություններ են հետևյալները. ածան հաւ [որպէս] գրգռոյ [«կշկշալ»]—ԳՄՏ, 16, այլով կրօնի մակարդիլ—Ն. տ., 21, արբուցանել զսուսե յարեմէն անկելոցն—ՄՊԿ, 94, արիամարտ կին—ՍՎԾԳ, 37, գայլ դառնալ [«ի մէնջ ելեր մեզ գայլ դարձար»]—ԳՄՏ, 21, գայլ ըզգեցեալ մաքոյ մորթի—Ն. տ., զողտրական սեռն [«իզական սեռ»]—ԲՃԴ, 1, երկնահամբոյր աշտարակ—ՄԹԵ, 112, զինչ երկարեցից—ԳՄԳՎ, 68, էրէկեան օրն—ԲՊ, 65, ըստ սրտի [ուրումն] հաշողիլ իրֆն—ՄՊԿ, 72, մազ մի ի գլխոյն [ուրումն] պակասիլ—ՅՊՆՁ, 213, խափիլ հաւոյն կարկաշան—ԳՄՏ, 18, կարօց և կարէ յառաջ բերել—ԲՃԴ, 20, հազար տարի ասել—ԳՄԳՎ, 57—58, հարդ ուտել—ԳՄՏ, 15, հոգին որ կայ—ԲՃԴ, 11, մաքրութեան կամար—ՎՊԱ, 130, մտեալն ընդ կարին՝ ելանէ ընդ կենաց—ԲՃԴ, 38, Յօնան Սննեցոյ նման հայրապետն—ԳՄԳՎ, 232, զուրս պագանել տալ—Ն. տ., 33, վիրաբերան գագան—ՄԹԴ, 125, տարի ոչ անցանէ—ԳՄՏ, 58,

տալ ըզգրով—*ն. տ.*, 20, ցայսօր ժամանակի—ԱՄՊՀ, 45, ունել տալ
զպատասխանի—ԳՄՏ, 6 և այլն:

ե) Ըստ բաղադրիչների կապակցման հիմունքի կայուն բառակապակցությունները բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խումբը կազմում են նրանք, որոնք ինքնուրույն կազմություններ են, բառակապակցման ներքին հնարավորությունների ու եղանակների գործադրմամբ: Երկրորդ խումբը ներկայացնում են բառակապակցական պատճեննումները: Ընդ որում նկատելի է պատճենման տարբեր ձևերի ու չափերի գործադրում:

1) Ինքնուրույն բաղադրություն հանդիսացող կայուն բառակապակցությունները աչքի են ընկնում հայերենի նոր շրջանի բառապաշարին առավել բնորոշ սկզբունքների կիրառմամբ, վերջին հաշվով ներկայացնում են հայերենի բառակապակցման բնական, ավելի կանոնավոր վիճակը: Վերը թվարկված կայուն բառակապակցությունների մի մասը, բնականաբար, ինքնուրույն կազմություններ էին: Ստորև, կոնկրետ դեպքում, բերենք նաև հետևյալները. ամբողջ ածական—ՄԲՔ, 51, այբիական ողջախոնորիւն—ԱԴԲ, 30, անբոլորովին պատրանք—*ն. տ.*, անդրադարձական դերանուն—ԱԲՔ, 61, անկանոն կոտորակ—ԿՇԱԹ, 41, անորակ մարմին—ԱԴԲ, 47, արեւելեան կիսագունտ—ԱԸՆ, 12, բքանկիւն եռանկիւն—ՕՈԻՆ, 48, գիծ արսիղաց—ՊՀԱ, 24, գիշատող քոչուն—ՍՎԾԳ, 110, գետակածե աստեղ—*ն. տ.*, 153, գետական եռանկիւնաչափութիւն—ՍՊԵՆ., 1, գրչագիր մատեան—ԲՀՀ, 97, դիւրափտելի ուտելիք—ՄՊԲ, 28, եռանկիւնաչափական գիծ—ՍՊԵՆ., 2, զարկ մկանանման—ԲՀԳ, 43, ընդօրինակական արհեստ—ՓՄ, 2, քուաքանական առաջատուութիւն—ՕՈԻՆ, 29, խնդիր սեռի—ՄՍՔ, 394, խորանարդ քիւ—ՍԱԹ, 329, ծովային ուղևորութիւն—ՓԿՎ, VI, կանոնաւոր կոտորակ—ԿՇԱԹ, 41, կորեկային ախտ—ՄՊԲ, 315, հակադրեալ հատուածք—ՍՊԵՆ., 64, հանգ տողից—ԷՀԱԲ, 14, հանդիսական բան—ԽԷՃ, 184, հասարասւրուն երեքանկիւն—ՏԽՈԻ, 38, մարդացու ձիախառն—ԷՀԱԴ, 90, միանգամ պարբերութիւն—ԽԷՃ, 219, մոխրապաշտ դենմագլէս—ՄԹԵ, 115, մտածական աղօթք—ԳՄԱ, 7, մրգաբեր ծառ—ՍԶԺ, 255, 306, նախաւոր պատմութիւն—ԳՏՊ, I, 19, նշան բաժանման—ԿՇԱԹ, 43, նշան գումարման—*ն. տ.*, շարող գրոց [«գրաշար»] ՍԵԶ, 18, չարաչար տենդ—ՄՊԲ, 14, տարակուսութեան նշան—ԱՏՀ, 5, ցորենագոյն ներկ—*ն. տ.*, 24, փոխաբերութեան ձև—ԷՀԱԲ, 67, 82, ֆնարերգակ ֆերութիւն—*ն. տ.*, 100, օր արեգական—ՊՀԱ, 8 և այլն:

2) Բառակապակցական պատճենման դեպքում, ինչ խոսք, փոքր-իշատե նկատի են առնվում հայերենի բառակազմության ընդհանուր սկզբունքները: Սակայն, միշտ չէ, որ պատճենմամբ ստեղծված կայուն բառակապակցությունը բաղադրիչ առ բաղադրիչ համընկնում է օտար բառակապակցությանը: Նկատելի է, որ բառակապակցական պատճենման օտար նախատիպը մերթ բառակապակցություն է, մերթ առանձին բառ: Ընդ որում քիչ չեն դեպքերը, երբ հայերեն կայուն բառակապակցությունը պատճենումն է օտար բառի: Ընդհանուր առմամբ օտար բառի կամ բառակապակցության բաղադրիչների իմաստային ընդօրինակումը տեղի է ունենում ձևային համարեցման, հիմնականում բառակազմական տեղայնացման եղանակով: Ուստի և՛ եղած բառակապակցական պատճենումները, իրենց հերթին, բաժանվում են երկու խմբի՝ օտար բառակապակցության և օտար բառի պատճենմամբ առաջացած կայուն բառակապակցությունների:

ա. Օտար բառակապակցության պատճենմամբ երևան եկած կայուն բառակապակցություններից են հետևյալները. անհայտալեզվի ապացուցութիւն [неоспоримое доказательство]—*ԹԽՊ*, 7, անյայտ հաւասարութիւն [unbestimmte Gleichung. equation indéterminée]—*ՏԽՈՒ*, անվար իրաւունք [droit étroit]—*ՄԲՕ*, առաջնորդ հահագաց [rector provincium]—*ԳՏՊ*, II, 280, ամեան ստորին [tribunal de premiere instance]—*ՄԲՕ*, բնական օրէնք [droit de la nature]—*Ն. տ.*, գիրք վաճառացանկի [իտ. լիպոֆաթթուէ]—*ՓՀՊ*, 2, գլուխ նոտարացն [primicerius notariorum]—*ԳՏՊ*, II, 281, գրաւական իրաւունք [droit possessoires]—*ՄԲՕ*, երկրորդ արմատ [zweite Wurzel. racine deuxième]—*ՏԽՈՒ*, իշխանութիւն հասարակաց [autorité publique]—*ՄԲՕ*, իրաւարարութիւն վարձահատոյց [justice attributive]—*Ն. տ.*, Լեւրոյ Փառանձն [Leupold Glorreich]—*ՌՀՎ*, 64, յստոր ամբրոսեան [իտ. aglio ambrosiaca]—*ԷՀԲ*, 79, կաղամախ երերուն [populus tremula]—*ԱՏՀ*, 18, կայսերական բարձրութիւն [altesse royale]—*ՀԳՏԵ*, 215, կնիք բերանոյ [signaculum oris]—*ԳՏՊ*, II, 209, կնիք ծոցոյ [signaculum sinus]—*Ն. տ.*, հաշուետուար պարզագիր [իտ. ըսգոթթուսսսէմփլիչէ]—*ՓՀՊ*, 2, հասարակաց պաշտօնեայ [ministre public]—*ՄԲՕ*, հնգանկիւնի քիւ [Pentagonalzahl, nombre pentagonal]—*ՏԽՈՒ*, հրեշտակ անսովոր [envoyé extraordinaire]—*ՄԲՕ*, մատեան գնուածոց [իտ. libro compere]—*ՓԿՎ*, 253, 255, միջնորդ հրապարակական [իտ. sensall publico]—*Ն. տ.*, 119, շան ալեկալ [իտ. utile immaginazio]—

ՓՊՆ, 32, տեսչութիւն նախաւես [police prévention]—ՄԲՕ, քար հա-
յոց [խա. փիէսթա տամէնա]—ՓՄ, 33, և այլն:

Այստեղ բիշ շին դեպքերը, երբ օտար բառակապակցութեան և նրա
հայերէն պատճենման միջև նկատելի է շարադասութեան խզում: Վեր-
ջինս երկրորդաբար օգնում է պարզելու, թե տվյալ պատճենումը օտար
որ լեզվի կոնկրետ բառակապակցութեան հետ է կապված: Այսպես,
այլակերպութեան հաշիւ [ՄԲՕ] կայուն բառակապակցությունը պատ-
ճենումն է գերմ. Differenzialrechnung, ոչ թե ֆրանս. calcul differen-
tial բառակապակցութեան: Այսպիսի բառակապակցական պատճենումներ
են հետեւյալները. առանին ընկերութիւն [société domestique]—ՄԲՕ,
արքունական բարձրութիւն [altesse royale]—39ՏԵ, 191, արքունական
իշխանութիւն [bill of rights]—Ն. տ., 75, մեծածաղիկ փղեմիկ [լատ.
elephas orientalis]—ԱՇ, 11, ցուազութիւն մանեկան [ringförmige
Finsternis. éclipse annulaire]—ՊՀԱ, 30, փխսկեան ունկնդրութիւն
[auscultationes physicae]—ԳՏՊ, I, 443, օժանդակ գիրք [խա. libri
ausiliary]—ՓԿՎ, 3 և այլն:

բ. Օտար բառի պատճենմամբ հանդես եկած կայուն բառակապակ-
ցութեաններ են հետեւյալները. ամենակատար վախճան [absolutum]—
ՄՍՀՃ, 122, անձն գործող [acteur, действующее лицо]—ԴԵ, 29, 30,
աշխարհատեր կոմսութիւն [indgraviat]—39ՏԵ, 15, առանցք տիեզե-
րաց [Weltaxe. Axe du monde]—ՊՀԱ, արքունի նաւ [galère]—39ՏԵ,
398, աւագ դքսութեան [archiduché]—Ն. տ., 127, աւագ սարկաւազ
[архидиакон]—ԱՀԲ, բաժ անցից [péage]—ՄԲՕ, բրիտանական ժողո-
վածոյ [museum]—ԳՏՊ, I, 57, գործք պարտուց [obligation]—ՄԲՕ,
դատաստան միջնորդի [arbitrage]—Ն. տ. դատաստան տանաբին
[Ram.nergericht]—39ՏԵ, 403, երկրորդական վայրկեան [Secunde.
seconde]—ՏԽՈՒ, երրորդական վայրկեան [Terz կամ Tertie, tierce]—
Ն. տ., ինքնօրէն իշխանութիւն [autonomie]—39ՏԵ, 4, լիար գերմա-
նացոց [Pfund, livre]—ՏԽՈՒ, կայսերատուր պարզեագիր [կամա-
թա]—ԿԿՀ, 12, հանելի բիւ [Subtrahendus]—ՏԽՈՒ, հաստատուն
ատացուածք [innuable]—ՄԲՕ, հաւասար հեռաւոր [Parallel, paral-
lele]—ՊՀԱ, 3, մեքենական ուսումն [méchanique]—ԴՆՈՒ, 230, մոյթ
նկարչաց [Wahlerstattelet, chevalet]—ՊՀԱ, յայտնասեւմն բոյս [pha-
nérogame]—ԱՏՀ, 28, Նորիկ-բիւ [Nürnberg]—ՌՀՎ, 83, շրջանակ
փոփոխմանց [Color, colure]—ՊՀԱ, 4, սահմանակալ կոմսութիւն [mar-
graviat]—39ՏԵ, 144, ուսումն գրօշմից [caractéristique]—ԴՆՈՒ, 280,
ուսումն գորութեան [dynamique]—Ն. տ., 251 և այլն:

1.3. Բառակազմական կաղապարները.—Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի կաղապարային վերլուծությունը ևս հենվում է բառային նորակազմությունների վրա: Վերջիններս, անկախ իրենց տարատեսակներից, հանդես են գալիս համադրական և վերլուծական կաղապարների ձևով:

Համադրական են բառաբարդման և բառածանցման հետ կապվող կաղապարները, վերլուծական են բառահարադրման, բառակրկնման և բառակապակցման հետ առնչվող կաղապարները: Դիմելով առերևույթ համեմատության, կարող ենք ասել, որ համադրական բաղադրությունների «մաքուր» բաղադրիչների դիմաց վերլուծական բաղադրություններում ունենք համադասական բաղադրիչներ, և ընդհանրապես՝ համադրական բաղադրությունների ձևավոր բաղադրիչները համեմատելի են վերլուծական բաղադրությունների լրացումային (ստորադասական) հարաբերության բաղադրիչների հետ: Համադրական բաղադրության կաղապարներն ավելի բազմազան են, քան վերլուծականները:

Կաղապարների առանձնացման դեպքում հիմնական ուշադրությունը հատկացվում է բաղադրության երկանդամ հակադրությանը, որի դեպքում հնարավոր է, որ այս կամ այն բաղադրիչն, իր հերթին, ունենա բարդ կառուցվածք. դա նկատելի է հատկապես եռաբաղադրիչ և բառաբաղադրիչ կազմությամբ բառերի դեպքում: Կաղապարի անդամները նշանակվում են բառի խոսքիմասային (գոյական, ածական և այլն), երբեմն՝ ձևակազմական (բառարմատ, բառահիմք և այլն) անվանումով: Բառակազմական բաղադրիչներն ընդհանուր առմամբ համընկնում են կաղապարի անդամներին:

1.3.1. Համադրական կաղապարներից այստեղ առանձին ուշադրության առարկա են բուն (կամ իսկական), կցական և կրկնական բարդությունների, ածանցավոր և բարդ-ածանցավոր բառերի կաղապարները: Դրանք քստ էության ժառանգված են հին գրական հայերենից: Համադրական կաղապարները գործադրվում են նոր ժամանակի ըմբռնումներին համապատասխան հասկացությունները նշանակելու և ձևավորելու նպատակով: Բավական գործունե են բուն (կամ իսկական), ածանցավոր և բարդ-ածանցավոր բառեր ձևավորող կաղապարները:

1. Բուն (կամ իսկական) բարդությունների կաղապարները թվով բավական շատ են, ձևով՝ խիստ բազմազան: Կաղապարների առանձնացումը արվում է ոչ միայն այն հիմունքով, թե բառակազմական բաղադրիչները ինչպիսի խոսքի մասերի են պատկանում, այլև այն նկատառումով, թե այդ բաղադրիչները բարդության պոչացման մեջ ինչպի-

սի ձեռնադրութեան են ենթարկւում: Ըստ այդմ տարբերակւում են անփոփոխ և հնչյունափոխված բաղադրիչներով ձեռնադրված բարդութունների մասնակաղապարներ, ինչպես նաև այս կամ այն խոսքի մասին պատկանող բաղադրիչների կաղապարումից առաջացած կոնկրետ խոսքի մասի պատկանող բառերի խմբեր:

ա) Գոյական—գոյական կաղապարով բաղադրւում են գոյականներ և ածականներ, ընդ որում նորակազմ գոյականներն ավելի շատ են, քան ածականները: Բաղադրիչները հանդես են գալիս անփոփոխ և հնչյունափոխված ձևերով:

Անփոփոխ բաղադրիչներով գոյականներ. Ազնաւաբար (Rabenstein)—ՌՀՎ, 193, աղբապրտիւ—ԷՀԱԳ, 24, աղբատայաւ—ԱԵՊՊ, 65, Առիւծաքիլ (Lemberg)—ՌՀՎ, 35, Ասպետաբերդ (Ritterburg)—Ն. տ., Արեւայաքիլ (Königsberg)—Ն. տ., 47, արեւայակամ—ՁԽ. 9795, արեւայակ—ՄԱ, 12, աւանդատուն—ՍՋՃ, 155, ԲՃԼ, 103, գառնագոշում—ԳԱԼ, 85, գետավտակ—ԿԿՏ, 106, դիւանատուն (քանցելարիա)—ԿԿՀ, 26, դրամագին—ՓԿՎ, V, դրամագիր—Ն. տ., 81, դրամագլուխ—ՓՀՊ, V, ՓԿՎ; X, 27, զգեստատուն—ԲՃԼ, 216, քաղաքլուխ—ՄԹՊՊ, 230, քոռնորդի—ԱԱ, 12, քոռածառանգ—ԳՄԳՎ, 68, իշխանածուկն (carpe)—ԱՍ, 5, ԿՊԱՍ, 100, իւղանկար—ՓՄ, 5, խարանդեղ—ՄՊԲ, 19, ծաղրահնչուն—ՓԳԲ, 57, ծովանի—ՄԹԴ, 31, ծովամարս—ԺՎԲ, 39, ծովաջուր—ԲՃԳ, 101, ծովասահման—ՕՈԻՆ, 3, Մովասար (Merenberg)—ՌՀՎ, 334, 385, կալուածարուդր—ՁԽ. 3966, կալուածատէր—ՅԼՅ, 2, կանոնագիծ (խ. լիսթէլլո)—ՓԸԳ, 118, կապարածըծումբ—ՎԲԻ, 55, կառնանդէս—ԲԱ, 68, կաւանիւր—ՍՎԾԳ, 66, կալինանիւր—ՓՄ, 7, կեդրոնատեղի—ՎԲՆ, 21, կոկորդանայն—ԱԲՅՀ, 4, կրպակատեղի—ՍՋՃ, 73, կրպակատէր—ՅՊՆՁ, 210, հացարան—ՄՊԲ, 22, 107, հացատուն—ՄՉՊՀ, III, 757, հերիկաներկ—ՓՄ, 10, 30, հողմածաղիկ—ՄԹԴ, 75, ՓՄ, 80, հրամանագիր—ՍԲԹ, ՄՊԿ, 143, հրապստականատեան—ԽԷՃ, 51, հրապարակագիր—Ն. տ., մաղձաբար—ՓՄ, 26, մատակագայլ—ԲԻ, 69, մարդահաշիւ—ՀՉՍՊ, 51, մարդանի—ԷՀԱԳ, 72, 76, մարտակոյիւ—ՇԵՁ, 17, մեղուահաւ—ԲՃԳ, 319, մետաղանիւր—ՓՊՆ, 24, մոմատուն—ՄԹՀՀ, 34, մուրհակատէր—ՄՊԿ, 86, յատակագիծ—ՅՊՆՁ, 39, ներկափայտ—ՓՊՎ, 197, շարաւարտիւ—ՄՊԲ, 162, շերտագիծ—ՓՊՆ, 88, Շուշանդաշտ (Lilienfeld)—ՌՀՎ, 64, 67, որսաղեղ—ՄԹՀՀ, 77, չերեքահալ—ՁԽ. 4597, պալազատագարմ—ՁԽ. 3966, պարգեանշան—ՄՊԿ, 77, սարաբար—ՎԲԻ, 50, սելսաղաշտ—ՄԹՀՀ, 42, սեղանատախտակ ...

ՓԳԲ, 78, ստուերաներկ (կամ ստուերահող)—ՓՄ, 10, 29, վառօղատեղի—ՍԶՃ, 53, վարագանուն—ՄԹՃՀ, 65, տակառափոր—ՄԹԵ, 120, տորտաշուր—ՓՄ, 19, ֆարածիւր—ՎԲԻ, 58, ԲՃԳ, 101, Գարանձաւաֆաղաֆ—ԲՃԼ, 295, օղաֆար (aérolithe)—ՅԳՏԵ, 31 և այլն:

Հնչյունափոխված բաղադրիչներով դոյականներ, ընդ որում հնչյունափոխվում է հիմնականում առաջին, սակավ՝ երկրորդ բաղադրիչը: Դոյական բաղադրիչներից առաջինը մովորաբար հանդես է գալիս ուղղականի ձևով, երբեմն՝ սեռականի: Պարզ ձայնավորների կրած փոփոխությունները հիմնականում հետևյալներն են՝ ի>ը, ու, ղրո, ի-ա>ե, ուե//ուէ, է>ի, ու>ը (երբեմն՝ գրվող): Երկբարբառների կրած փոփոխություններից են՝ իւ>ը, ոյ>ու, եա>ե: Այս մասնակաղապարով ունենք հետևյալ բաղադրությունները. աղեացամաշկ—ՄՊԲ, 153, ամսալալման—ՓՊՆ, 407, ալալեփեղկ—ՅՄՊՍ, 153, արծաֆար—ՎԲԻ, 50, արծուէկնիֆ—ՓՀՊ, 11, արծուէկիշ—ՅԱԶ, 18, գծանիշ—ՓՀԳ, 4, գնդածաղիկ//գրնդածաղիկ—էՀԲ, 14, էՀԱԳ, 26, գրահաշիւ—ՍՊԵԲԿ., 75, գրֆատուն—ԶԵՈ. 7554, դիցահայր—ՄԹԳ, 15, 139, դիցածաղիկ—ՄԱ, 12, դիցածնունդ—Ն. տ., 15, երկնագունդ (Himmelskugel, globe céleste)—ՊՀԱ, երկրակենդրոն (Geocentrich, géocentrique)—Ն. տ., բղբաղբամ (ասիկնացի)—ԿԿՀ, 12, քուանշան—ՍԱԹ, 11, 13, քոչնանան—ՍՎԾԳ, 111, իշաբնուր—ԳՄԳՎ, 38, 41, 46, 49, լեռնագօտի—ԱԱ, 3, լեռնակղզի—ԱՏՀ, 8, լեռնակոհակ—Ն. տ., լեռնաստորոտ (կամ՝ ստորալպեայ—subalpines)—Ն. տ., 18, լուսահեւ—ՏԱ, 75, լուսաստուեր—ՓԸԳ, 96, խիժաներկ—ՓՄ, 10, խօսացտէր «իշխանավոր, մեծաւոր»—ԱԿՊ, ծաղկանիշ—ՍԵԶ, 179, ծաղկանկար—ՍՎԾԳ, I, ծաղկանշոյլ ՅՄՊՍ, 147, կենդանաբոյս—ԲՃԳ, 309, կենդանակամար—ՍՎԾԳ, 162, կնֆանիւր—ՓԳԲ, 75, կշռահաշիւ—ՓԿՎ, X, կշռանուն—Ն. տ., 2, հաշուեբառ—Ն. տ., IX, հաշուեմասն—ՓՀՊ, 3, 12, ՓԿՎ, X, 9, հաշուեմատեան—ՓՀՊ, V, ՓԿՎ, VI, VIII, հաշուետումար—ՓՀՊ, III, հաշուէցուցակ—ՅԼՅ, 24, հոգեկցորդ—ՅԼՅ, 30, ԱՆ, 61, հովուէմանուկ—ԱՀԵ, 8—9, հրաւիրագիր—ՄՊԿ, 77, մեհեմաֆանդակ ('معهمة افانده كاد مهمة افانده) —ԳՏՊ, I, 57, շիկամօրուս—ԲԻ, 130, շներամ—ՄՆԹ, 2, շոգեմաւ—ՍԶՃ, 438, շֆաղբամ—ՄՄՅ, 37, Ումզղածաղիկ—էՀԲ, 82, պղնձածրծումբ—ՎԲԻ, 55, ջրուղի—ՄԲՕ, սգատերեւ—ՄԹԳ, 51, սիրածնունդ—ՄԹԵ, 27, սկզբնաղարան—Ն. տ., և, սկզբնասերմն—ՎԲԻ, 10, 32, սկզբնառոտիւն—ՇՀՆ, 3, սնաֆար—ԱՄՊՀ, 85, սնկածրծումբ—ՎԲԻ, 55, վրահայ (<վիրահայ)—ԱԱ, է, վրձնագրիշ—ՓՄ, 1, ցոկածունկ—ՄԹՃՀ,

69, ուղեգրութիւն—ՄԹԵ, 8, քրախոտ—ԹԻՐ, 711, քրմնահանդերձ—էՂԱԴ, 26 և այլն:

Հիշյալ կաղապարով բաղադրված ածականներից են հետևյալները. արեւնաբարոյ—ՍԼՏ, 27, ածանցանուն—ՄՍՀՃ, 306, աւազանածն—ԱՄՊԶ, 54, բիրեղակերպ—ՄԽԿ, 87, գգրոցածն—ՎԲՆ, 20, գծաչափ—ՍՊԵՐԿ., 14, դրժոխաշունչ—ՔՍԶ, դիցանման—էՂԱԿ, 127, դրախտասարաս—ՇՀՆ, 282, դրոշմատիպ—ՍՋՃ, 1, երկնահամբոյր—ՄԹԵ, 112, երկնասարաս—ԴԱԼ, 60, երուսաղէմաբատակ—ՇՀՆ, 290, քոյնատիպ—Ն. Մ., 60, լոմայասարաս—ՆՀՎ, 8, 10, ՎԲԻ, 3, կողմնատեսիլ—ՓԸԳ, 4, 61, կորովաբիր—ՄԽԿ, 1, կորովախորհուրդ—ՅԼՅ, 28, կպրատաղտով—ՎԲԻ, 27—28, ձկնակերպ—ՍՎԾԳ, 33, ձուաբոլորշի—ՅՍՊՍ, 147, դատանման—ԱԲՅԶ, 4, միատեսակ—ՎԲԻ, 27, յատակածն—ԱԱ, 217, 218, ԱՇ, 61, նարդոսատիպ—ՍԿԱ, 207, նարնջագոյն—ՍՎԾԳ, 63, շափիւղանման—ԹԱՊ, 48, պատշգամածն—ԲԻ, 145, պարանոցածն—ԽՋՊՊ, 33, պետրոսանման—ՆՎԶ, 11, ջրատաղտով—ՎԲԻ, 27—28, սողնակերպ—ՄԱՄ, 16, սպնզանման—ՄՊԲ, 60, սրնագոյն—Ն. Մ., 159, սուսերածն—ՍՎԾԳ, 57, վրանածն—ԱԿՊ, 66, 106, փառածն (կամ վիմատեսակ)—ՓՄ, 29, քրմագոյն ՍՎԾԳ, 63, ՄՊԲ, 16, օրիորդակերպ—ՍՎԾԳ, 33, օրօրոցածն—ԲՃԼ, 266, ֆռանկաշունչ—ՍԶՊԶ, 111, 742, և այլն:

բ) Գոյական-ածական կաղապարով բաղադրվում են ածականներ, ընդ որում ածականական բաղադրիչը պահպանում է իր հիմնական իմաստը. արմատաղառն—ՇՀՆ, 281, ափառնաշոյտ—ԱԴԲ, 80, աւազախիտ—ԱԱ, 6, գեղապատար—ԹՃԴ, 6, գեղերփնի—ԿԿԶ, 4, գիշերահաւասար—ՍՎԾԳ, 162, ԲՃԴ, 118, դրամանոխ—ՓԶՊ, քիւնախառն—ՍԼՏ, 79, լեղաջինչ—ԽՋՊՊ, 266, խիժախառն—ՓՄ, 5, ծայրասուր—ՎԲՆ, 16, 19, ծեփաբարի—ՅՍՊՍ, 146, կայսերապերն—ՆՎԶ, 9, կրախառն—ՅՍՊՍ, 141, հարաւախառն—ԱՏԶ, 7, հետախաղաղ—ԱՇ, VII, մեռոնախառն—ԱԿՊ, 80, միգախառն—ՄՊԲ, 56, 136, վիրառողջ—ՇՀՆ, 11 և այլն:

գ) Գոյական-բայարմատ (կամ բայահիմք) կաղապարով բաղադրվում են գոյականներ և ածականներ՝ արտահայտելու հիմքում ընկած առարկան կամ առարկայի հատկանիշը: Այս դեպքում է, որ հատկանիշը փոխանվանաբար կիրառվում է իբրեւ առարկա, և ածականը հանդես է գալիս գոյականաբար: Այդուհանդերձ, հիշյալ կաղապարով բաղադրված բառերից ածականները համեմատաբար մեծ թիւ են կազմում: Բաղադրիչները զրոսկորվում են անփոփոխ և հնչյունափոխված ձևերով, ընդ

որում առաջին բաղադրիչը, իբրև ընդհանուր հիմունք, երկրորդի լրացումն է:

Նորակազմ գոյականներից են. այծաբոյծ—էՀԱԴ, 114, ատրպատականաբնակ—ՆԳՀ, 102, գործագիր (էկզէկուտոր)—ԿԿՀ, 26, երկրաբնակ—էՀԱԴ, 61, զինադադար—ՄԲԾ, բաղեացագործ—ԽԶՊՊ, 225, քիաֆարշ—ՓԳՔ, 28, լուսագիր—ԱԱ, է, ծովածին (~ մարինա)—ՄԹԴ, 69, կապարնակիր (escuderos)—ՅԴՏԵ, 229, կողմնացոյց—ԲՃԴ, 50, հանֆագործ—ՄՊԲ, 121, հողմավանառ—ՅՊՆԶ, 14, հողմացոյց—ԲՃԴ, 78, ՕՈՒՆ, 92, հրամանատար (commandeur)—ՅԴՏԵ, 216, ձագագիր—ՍԵԶ, 179, ձկնորս/ձուկնորս—ԷԹԻԲ, 13, ԱԸԵ, 36, ճարպաբեր (մի տեսակ ծառ)—ԲՃԴ, 291, ճաննորս—ՍՎԾԳ, 78, մահսէրատար—ՆԱՀ, 50, 62, մոմավանառ—ՅՍՊՍ, 149, մրահար—ՍԼՏ, 159, մուսայասէր—ՎԱԼ, 3, ներկավանառ—ՓՄ, 10, շանբագործ—ՄԹԴ, 77, շփոքարար—ԳՊՊ, 10, որմաղիր—էՀԱԴ, 25, որմնաշար—ԱՄՊՀ, 87, չամիչավանառ—ԹԽՊ, 55, պաշտօնակալ—ՄԲԾ, պատուէրագիր—ՓՊՆ, 5, 64, պարգևագիր (կռամաթա)—ԿԿՀ, 12, ՄՊԿ, 68, պարսկաբնակ—ԿՊԱՍ, 69, պղնձափոր—ՓԼԴ, 4, ջերաշափ—ԱՏՀ, 13, ջերմացոյց—ԲՃԴ, 191, ջերմաշափ—ԲՃԴ, 189, ուսիաբնակ—ՄՊԿ, 47, սայլավար—ԱԿՊ, 68, սկզբնաչիր (էնախօրինակ)—ԹԻԲ, 7, սօնլամագիր—ՅՊՆԶ, 130, վահանափակ (testudo)—ԳՏՊ, 1, 67, վառօքարկու—ՆԱՀ, 13, տանկաբնակ—ՍԶՃ, 103, տեղացոյց—ԱԱ, 4, ուսումնասէր (սդուդէնտ) ԿԿՀ, 15, փաշարար—ԱՓ, 29, օճառաբեր (մի տեսակ ծառ)—ԲՃԴ, 291, օրինակագիր—ՓՊՆ, 4 և այլն:

Հիշյալ կաղապարով կազմված են հետևյալ ածականները. ակնաբաց—ՆԴԱ, 22, ակնապարար—ՄԹԵ, 118, աղտեղացոյց—ԶԵ, 17, աղօթագուրկ—ՍԵԶ, 17, աշխարհահեղծոյց—ԱՄՊ, 3, առիւծատունկ—ԲԻ, 19, աստուածակիրք—ԶԵ, 3, արատատես—ՎՊԱ, 128, արկեղապահ—ՆԱՀ, 16, արևածին—ՎԲԻ, 34, բորակածին—Յ5, գանձաբաշխ—ՍԵՀ, 6, գանձագիւտ—ԹԻԲ, 7, գոհարախնդիր—ՍԵՀ, 83, գրկընկալ—ԳԱՊԲ, 14, դրուագագարդ—ՓԼԴ, 8, դիսակորոյս—ԲԻ, 13, Լրախախօս—ԹԽՊ, 5, Լրախտավկալ—ՄԱ, 5, Լրախտատես—ՇՀՆ, 25, ըղձաբորբոք—ԱՓ, 33, քագաբարձ—ՅՍՊՍ, 126, քագագուրկ—ՄՊԿ, 103, քոշակառու—ԿԿՀ, 23, քևափիւտ—ՄԹԴ, 23, ժամակորոյս—ՄՊԿ, 100, իմաստնագան—ԳՄՏ, 2, իտալախօս—ԱԹԱԿ, IV, լուսատու/լուսառու—ՎԲԻ, 16, խելաբափ—ՆՏ, 39, ծաղածին—ՄԹԵ, 40, ծերպամուտ—ՄԹՃՀ, 69, ծրղէբեկ—ՔԱ, 10, կայծակնացալտ—ՍՎԾԳ, 151, կայսերասուն—ՏՏ, 7, կարկ-

նակորոյս—ՔԱ, 8, կացնահար—ՄԹԵ, 92, կաւարուծ—ՇԵԶ, 5, կովա-
 պաշտ—ԱԵՊՊ, 36, հաշուեղարձ—ՓԿՎ, 158, հատուածաձոյլ—ՓՊՆ, 51,
 հարկակիր—ԹԻԲ, 27, հարցախնդիր—ՅԱ, 1, հիսուսամուխ—ԱՆ, 65, հո-
 գեհալ—ՂԵԶ, 40, հողալից—Ն. տ., 27, հողմուռույց—ԷԶԱԴ, 26, ձագա-
 յարոյց—ՆԳԱ, 112, ձայնահան—ՍՎԾԳ, 50, ձիքագոծ—ՓՄ, 5, ձուա-
 ծին—ՍՎԾԳ, 119, ղեկաբեկ—ՍԵԶ, 71, նարտաբահնար—ՓԿՎ, 111, նա-
 ռագայթածաւալ—ՄԹԴ, 54, մագնիսաշօշափ—ՕՈԻՆ, 95, մահակործան—
 ՄՊԲ, 122, մանկասասան—ՄԹԵ, 116, մատնեպանոյն—ՔՍԶ, 40, մար-
 ցարտաշէն—ՋԵ, 13, մարգրտաբեր—ԿԿՏ, 29, մարմնագուրկ—ՇԶՆ, 213,
 մարտագրգիւ—ՄԹԴ, 87, մեղսարող—ՇԶՆ, 214, միգալից—ՄԵԶ, 19,
 մոխրաշաղ—ՎԲԻ, 23, մտալէծ—ԱԸՆ, է, մրբրկարափ—ԲԻ, 51, նա-
 խատաղիր—ՍՄԳԺ, 450, նախատակոծ—ՍՎԾԳ, 22, նաւակերտ—ԳԱՊՌ,
 283, նաւարգել—ՍԲՕ, նետաշու—ՇԵԶ, 7, շամանդաղապատ—ՄԹՃԶ, 46,
 շանքահոս—ՄԹԵ, 115, շրնաստակ—ԳՄՏ, 20, շինասէր—ԹԱՊ, 10, շրն-
 չելոյզ—ԲՃԴ, 189, չամիչասէր—ԹԽՊ, 21, ռմբահար—ՄԹՊՊ, 226, ռմ-
 բաձիգ—ՄՉՊԶ, 111, 793, ՄԹՊՊ, 254, ՄՄՅ, 17, 3ՊՆԶ, 98, սիրագումար
 —ՅԼՅ, 34, սիրարծարծ—ՄԹԵ, 56, սկզբնածագ—ՄՊԲ, ա, սմբակոխ
 (փխ. սմբակակոխ)—ԽՋՊՊ, 295, ստուերախաբ—ՄԹԴ, 33, ստուերա-
 խիրտ—ԹԻԲ, 28, 38, վանկաչափ—ՄԽԶԱ, 16, վերաբուսան—ՄԹԴ,
 141, վիմահերձ—ԹԻԲ, 13, տապարահար—ԷԶԱԴ, 116, տերեւակեղծ—
 ԲԻ, 37, ուծաքափ—ՄՊԲ, 21, ուղեխոնջ—ՄԹԵ, 41, ուղետանջ—Ն. տ.,
 փայտաշար—Ա.ԶԺ, 220, փետրալից—ՄԹԴ, 44, փութովաշարծ—ԽԷԺ,
 105, ֆրձապատ—ԱՆ, 67, ֆրմագգեհաց—ՄԹԴ, 73, օդահատ—ՏԱ, 31,
 օդանեմ—ԳՊՊ, 37, օծախոխ—ՄԹԴ, 28, օրաւար—ՄՄՅ, 9 և այլն:

դ) Գոյական-բայ կաղապարով բաղադրվում են բայեր: Այստեղ
 գործ ունենք սահմանափակ թվով նորակազմությունների հետ, որ նշա-
 նակում է, թե հիշյալ կաղապարը համեմատաբար ունի նեղ դրսևորում:
 Բարդության առաջին բաղադրիչը ցույց է տալիս գործողության առար-
 կան: Ունենք հետևյալ բարդ բայերը. արդիւնաբերել—ԳԱԼ, 7, արհես-
 տակերտել—ԿԿԶ, 15, աֆցահարել—ԳՄԱ, 78, բանախօսել—ՁԼԼ. 7554,
 գոյնափոխել—ԱՄԴԶ, 59, դաշնակցել—ՍԲՕ, դիագարդել—ԱԿՊ, 60,
 ՄԹՊՊ, 232, եզրափակել—ԹՊ, 437, եզրակացուցանել⁴⁷—ՍՄԳԺ, 75,
 խրատապատծել—ՇԶՆ, 7, 90, ծումապահել—ՍԳՔՎ, 248, մառախա-
 պատել—ԽՋՊՊ, 309, պայմանաբանել—ՄՍԶԺ, 122, պատկերակերպել
 —ԱԿՅԱ, 64, ՍԿԱ, 66, վախճանաբանել—ՄՍԶԺ, 122, վնոդատել—
 ՆԱԶ, 60, ուրուագրել—ՓՄ, 3 և այլն:

ե) Ածական-գոյական կաղապարով կաղմվում են գոյականներ և ածականներ: Բարդության ածականական: Բաղադրիչը սովորաբար չի ենթարկվում որևէ փոփոխության: Ածականներն ավելի շատ են, քան գոյականները:

Նորակաղմ գոյականներ են. բարձրաբուրգ—ԱՐԵ, 16, Բարձրասար (Hochberg)—ՌՀՎ, 391, դեղնամերկ կամ դեղնահող (խո. օգոս)—ՓՄ, 10, ժանտաշուր—ԲՃԳ, 104, լիանրագ—ՅԱԶ, 13, կիսմայր (Դեմետրէ)—ՄԹԴ, 83, խորադիտակ—ՍՎԾԳ, 62, կանաչաներկ—ՓՄ, 10, ՓՊՆ, 99, մանրադիտակ—ՍՎԾԳ, 62, մանրաբել—ՍՎԾԳ, 84, ՄՊԲ, 40, մանրանկար—ՓՄ, 1, մանրափող—ՓՀՊ, 5, ՓԿՎ, 23, 77, միջնաշտաբակ—ԱՇ, 59, ներհախարիսխ—ՍՊԵՐԿ., 192, ԱՄՊՀ, 69, ներհնորովայն—ՄՊԲ, 109, 110, նմանաչանգ—ՄՍՀՀ, 306, նմանավերջ—ՍԱՃ, 313, նորհաղափ—ՌՀՎ, 192, նրբաբել—ՄԹԵ, 93, ԹՃԴ, 5, ԴՊՊ, 27, շեղանկին—ՍՊԵՐԿ., 75, ՍՊԵՆ., 36, 42, ոսկեգեղմն—ԷՀԱԴ, 94, չալանովն—ԱՍ, 28, Սեասար//Սեասար (Schwarzenberg)—ՌՀՎ, 150, սպիտականերկ—ՓՄ, 10, Սրբափաղափ (Heiligenstadt)—ՌՀՎ, 206, վեհօրինակ—ԲԻ, 27, ունայնածաղիկ—ՀԶԱՊ, 17, փակագիծ—ԹԻԲ, 607, օժանդակագիր—ՓՀՊ, 1, ՓԿՎ, 3, և այլն:

Հիշյալ կաղապարով բաղադրված ածականներից են. բարենկիւր—ՍՎԾԳ, 122, բարեօրինակ—ՅՍՆ, 429, գեղեցկանկար—ԲՃԳ, 91, գորշատեսակ—ՆՏ, 125, դեղնորակ—ԲՃԳ, 95, դժուարակենիւ—ԷՀԱԴ, 128, դժուարափրտն—ԹԻԲ, Ժ, դիրառն—ՍԵԶ, 23, բերայոյս—ՓԿՎ, ԲԻ, 7, թքուղէմ—ՄՊԿ, 24, լայնաստորոտ—ԱԱ, 4, լաւաներկ—ՓԿՎ, XI, խառնագիծ—ՍՊԵՐԿ., 59, խոժոռահայացփ—ՍՃԻ, 2, խոնարհաղէմ—ԽԷՃ, 105, խոշորագործ—ԲՃԷ, 195, ծանրակշիւ—ԹԻԲ, 4, ծանրահոտ—ՍՎԾԳ, 117, ծանրատկոս—ՆԱՀ, 12, 20, ՅՊՆԶ, 9—10, կարծրամորթ—ՍՎԾԳ, 100, կարմրապտուղ—ՄԹԴ, 69, կորագիծ—ՍՊԵՐԿ., 59, ՍՊԵՆ., 1, կորափամակ—ԱՐԵ, 11, ԳՊՊ, 31, հարթակողմ—ԱՏՀ, 8, հաւասարակող—ՏԵՈՒԷ, 38, հաւասարասրուն—Ն. տ., բնաբուն—ԲԱ, 4, մանրագին—ԹԱՊ, 13, մանրադրուագ—ԱՐԵ, 22, մեծաբաղդ—ԱԿՊ, 63, մեծաբոլոր—ԷՀԱԴ, 59, մեծախելփ—ԱԿՊ, 56, մեծահատոր—ՄԹԴ, Գ, մերկասրուն—ՄԹԴ, 58, յայտնասերմ—ԱՏՀ, 18, յաջողաձեռն—ՆԱՀ, 63, յարմարակցակ—ՎՐԻ, 86, յարմարափր—Ն. տ., յոգնատարագ—ԽԶՊՊ, 13, նորածաղիկ—ՄԹԵ, 112, նորակրօն—ՍՎԾԳ, 23, նրբահնար—ՅՍՊՍ, 147, նրբանկար—ՍՎԾԳ, 1, նուազաշուր—ԱԱ, 7, ողջախոհակ—Ն. տ., Է, չարասանձ—ԱՆ, 62, չորագանգուած—ՓՄ, 28, պարզագիծ—ՓՐԳ, ԺԲ,

պերնահանդէս—*հՋՊՊ*, 325, պերնասոսորդ—*ՔՍՀ*, 16, սակաւարբեր—*ԹՃԴ*, 4, սակաւատառ—*ՍՋԲ*, 1, սակաւաֆանդակ—*ՄՊԲ*, 22, սպիտակահեր—*ՄԹԴ*, 104, սպիտակաղէմ—*ԹԱՊ*, 28, ունայնապատում—*հՋՊՊ*, 128, ուշիմամիտ—*ՀնՄՄ*, 40, ֆաղցրագութ—*ՇՀն*, 283, ֆաղցրաղէմ—*ՍհՎ*, 18, *ՍԳՔՎ*, 187, ֆաջաֆանդակ—*ՍՋՃ*, 148, օտարաշալիղ—*ՓՀՊ*, *ՎԼ* և այլն:

դ) Ածական—ածական կաղապարով բաղադրությունները համեմատաբար քիչ են: Ստացվում են ածականներ: Երկրորդ բաղադրիչի արտահայտած իմաստը ինչ-ինչ հատկանիշով լրացվում, ամբողջանում է առաջին բաղադրիչի միջոցով: Ունենք հետևյալ նորակաղմ բառերը. գեղագուարն—*ՍՎԾԳ*, 1, գեղեցկագուարն—*ՀնՄ*, 65, դալարագուարն—*ՍՋՃ*, 53, ծիրանեկապոյտ—*ԱՏՀ*, 19, կարծրապինդ—*ՄՊԲ*, 106, նեղանծուկ—*ԱԿՊ*, 150, նորակիրք—*ՍԳՔՎ*, 8, շարավատքար—*ՀՊԹ*, 15, պայծառակերպ—*ՆՏ*, 61, պատշանալարմար—*ՅՍՊՍ*, 71, պերնախոհեմ—*հՋՊՊ*, 103, և այլն:

է) Ածական-բայարմատ (կամ բայահիմք) կաղապարով ևս բաղադրվում են ածականներ, փոխանվանաբար՝ երբեմն գոյականներ: Այս կաղապարով բաղադրությունները հետաքրքրական են նրանով, որ երկրորդ բաղադրիչը բառին հաղորդում է գործողության վիճակի իմաստ՝ դառնալով այդ գործողության անվանումը (nomen actionis): Այնուհետև, բաղադրությունը որոշ դեպքերում ենթադրում է այսպես կոչված բացթողումային վիճակ (էլիպսիս). նորածողով (*ՄԹՊՊ*, 243) բառն, օրինակ, բաղադրված է նոր ծողովեալ բառակապակցության հիման վրա, որը լեզվում կարող է իր առկայացումը չունենալ: Կաղապարային միավորների առաջին բաղադրիչը գործածվում է անփոփոխ և հնչյունափոխված ձևով, իսկ երկրորդ բաղադրիչը հիմնականում անփոփոխ ձևով: Ունենք հետևյալ բարդությունները. աղէխորով—*ՄԹԵ*, 6, արծալածաւալ—*ԿՅՊ*, 3, *ՀՊԹ*, 8, աւելորդապաշտ—*ՍՀՏ*, 77, բարեգարկ—*ՍԿԱ*, 39, բարձրակարկառ—*հՋՊՊ*, 305, բարձրանիստ—*ԱԿՊ*, 62, Բարձրկերտ (*Hochstett, Haechstaedt*)—*ՌՀՎ*, 357, գեղեցկալծորդ—*ԿԿՀ*, 6, գեղեցկաւարտ—*ՇԵԶ*, 17, դեղնաշորք—*ՎԲԻ*, 23, *ԺՓԻ*, 58, դժուրաբոյժ—*ԹԻԲ*, 111, դիւրածին—*ՄԹԴ*, 25, դիւրամէտ—*ԹԻԲ*, 47, դիւրափառ—*ԷՀԱԳ*, 35, Երկայնավէպ—*հՋՊՊ*, 265, Երկարընկէց—*ՄԹՊՊ*, 254, քանձրալուր—*ՄԹԴ*, 53, քարմալիքիք—*ՆՏ*, 34, խոհեմանկատ—*ԴՄՏ*, և, խոհառհատես—*ԽԷՃ*, 105, խրքնիմաց—*ՆՏ*, 215, ծանրանիստ—*ՓՀՊ*, 5, կարնաձիգ—*ԱՏՀ*, 8, հսկայակոյտ—*ԱՀԵ*, 13, մանրընթաց—*ԴՊԲ*, 164, մեծաշէն—*ԹԻԲ*, 16, նորածողով—*ՄԹՊՊ*, 243, նորանուան—

ՆԴՀ, 27, ՄՊԿ, 66, 92, նորաշար—ՆԴԱ, 190, նրբագննին—ՍՄԴԺ, 23, նրբանշմար—ՅՍՊՍ, 141, շֆելաշէն—ԹԱՊ, 65, շարաշէն—ԹԻԲ, 16, շարավախնան—ՄԹԵ, 8, շարատենջ (~ տենջ)—ՍԿԱ, 207, չֆնաղա—նիստ—ԽԶՊՊ, 258, սակաւեփ—ՎԲԻ, 68, սառնածոյլ—ՎԱԼ, 5, սաստկատանջ—ՇՀՆ, 321, սեախայտ («ձուկ»)—ՄԹՃՀ, 68, վայելչադիր—ՅՍՊՍ, 141, վատառողջարար—ՄԹՃՀ, 47, ուշիմափայլ—ՅՍՊՍ, 36, փոքրադիր—ՍԵԶ, 22, փաջակոտն—ՎԲԻ, 68, փաջամակարդ—ն. տ. և այլն:

ը) Ածական-բայ կաղապարով կազմված են մի քանի բայեր. փոռարաբառնալ—ԹԴԵ, 60, նորակերպարանել—ՅԿԽԶ, 12, վատահամբաւել—ՊՍԴ, 66 և այլն:

թ) Թվական-գոյական կաղապարում թվականական բաղադրիչը հանդես է գալիս ոչ միայն ելակետային, այլև տարահիմք ձևով: Գործածվում են քինական և դասական թվականներ, տարահիմք ձևերից՝ եո- և ֆաո- բաղադրիչները: Թվականական բաղադրիչը ներկայացնում է անփոփոխ և հնչյունափոխված, ինչպես նաև անվանական թեք ձևեր: Ունենք հետևյալ բաղադրությունները. առաջնադի—ԲՃԴ, 360, առաջնմարդն—ՀԶԱՊ, 12, երրորդագան—ԿՅԳՊ, III, երրորդապետ—ն. տ., II, եռակող—ԽՀՀԻ, եռանդամն—ԽՀՃ, 219, եռատառ—ՍԴՔՎ, 27, երկանդամն—ԽՀՃ, 219, երկանուագ (duetto)—ՄՆԴԴ, III, երկատառ—ՍԴՔՎ, 19—20, երկկերպարան—ԹԻԲ, 15, երկոտասանակիւն—ՓԸԴ, 66, ֆարիւրապետ (capitaine)—ՅԴՏԵ, 340, հնգանկիւն—ՍՊԵԴԿ., 230, հնգավանկ—ՍԴՔՎ, 36, միակտոր—ՅՍՊՍ, 150, միահրաշ—147, միանդամն—ԽՀՃ, 219, միավանկ—ԲՃԴ, 11, միափեղկ—ՅՍՊՍ, 152, ֆառաբերք—ՅՍՊՍ, 150, ֆառայարկ—ն. տ., 165, ֆառանդամն—ԽՀՃ, 219, ֆաւնդիմի—ՓԸԴ, 43 և այլն:

ժ) Դերանուն-գոյական կաղապարով բաղադրությունները ևս համեմատաբար քիչ են, արդյունքում ունենք ածականներ. ինֆնաբան—ՎՊՊ, 15, իւրական—ՎՊԱ, ինֆնալըլով—ԷՀԱԴ, 83, ինֆնածնունդ—ՄԱ, II, ինֆնածնագիր—ԿԿՀ, 4, նոյնաքիւ—ՄԽՀԱ, 16, նոյնակեղոն—ՍՊԵԴԿ., 49, ԲՃԴ, 93, նոյնահոլով—ՍԱՃ, 312, նոյնատառ—ՄՍՀՃ, 305, սոյնասարաս—ԿՊԱՍ, 3, 9, ֆոյինասպատուէր—ՎՊԱ, 5 և այլն:

ժա) Դերանուն-բայարմատ կաղապարով ունենք հազվագոյուտ նորակազմություններ. եղածները ածականներ են. ինֆնածոր—ՄԹՃՀ, 76, ֆոյածին—ՇՀՆ, 327, ֆոյատունկ—ն. տ., 323 և այլն:

ժբ) Բայ-գոյական կաղապարի առաջին բաղադրիչը հիմնականում արտահայտվում է բայարմատով, երբեմն՝ դերբայական ձևով: Կազմը—

վում են առհասարակ գոյականներ, մասամբ՝ ածականներ: Ունենք հետևյալ բառերը. աղնատաբան—*ԽՁՊՊ*, 23, անցագիր—*ՍԲՕ*, արգելադիր—*ՄՊԿ*, 19, բերկրադիր—*ՄԱ*, 14, խնդրագիր—*ՁԼԵ* 7554, ՆԱՀ, 24, համբերողապետ—*ՇՀՆ*, 4, համոզարան—*ՅՄՊՍ*, 76, հեղանիր—*ՄՊԲ*, 13, մկրտատետր—*ԲՃՀ*, 126, շինուածապետ(f) (aediles)—*ԴՏՊ*, 1, 518, ողորմածասիրտ—*ՍԳՔՎ*, 212, պահանջագումար—*ՓՀՊ*, 11, պահանջակողմ—*Խ. տ.*, 17, սպառնատեսիլ—*ԽԷՃ*, 105, սուղակէտ—*ԲՃԳ*, 117, վարելահող—*ՁԼԵ*. 3966, ցնծադիր—*ՓՊՆ*, 135, փոխանակագիր—*ՓՀՊ*, 27, 28, ԹՃԴ, 52, *ՓՊԱ*, 407, *ՓՊՆ*, 5, 16, *ՓԿՎ*, X, փորագիր—*ՓՄ*, 90 և այլն:

ժդ) Բայ-բայարմատ կաղապարի մեջ բաղադրության առաջին բաղադրիչը կամ զերբայ է, կամ բայարմատ, իսկ հերկորդը՝ առհասարակ բայարմատ: Դերբայական ձևերը կազմված են և անկատարի, և կատարյալի հիմքից: Երբեմն նկատելի է առաջին բաղադրիչը հիմքակազմական և բայակերպային զուգաձևություն: Օրինակներից մեկում գործ ունենք նույնիսկ հին գրական հայերենում չպահպանված, ըստ այդմ՝ վերապրուկային հիմքի հետ (—իր > լրեմ) Ունենք հետևյալ բառերը. զգայագուրկ—*ՎՊԱ*, 128, քափանցարար—*ԴԱԼ*, 7, ծփակոծ—*ԱԼԵ*, 8, հատանողակից//հատողակից—*ԿՊԵԱ*, 5, ձուլարար—*ՅՄՊՍ*, 122, յեղափոփոխ—*ԽՁՊՊ*, 268, նստակից—*ԹԱՊ*, 28, շօշափակից//շօշափողակից—*ՍՊԵԱ*, 65, տատամուսլիր—*ԽՁՊՊ*, 111, տատանաշարժ—*ՇԵԶ*, 20 և այլն:

ժդ) Մակբայ-գոյական կաղապարով բաղադրվում են ածականներ, որպիսիք երբեմն կարող են ստանալ գոյականական կիրառություն: Ունենք հետևյալ բառերը. կանխախայծ—*ՇՀՆ*, 89, կրկնանուն—*ԱԱ*, 6, կրկնատեսակ—*ՓԿՎ*, 1, կրկնաբժեհ—*ՓՀՊ*, 10, կրկնափեղկ—*ՅՄՊՍ*, 152, մերձնկոր—*ՎԲԻ*, 67, մշտամանուկ—*ԱԼԵ*, 8, շրջանկար—*ՆՀՄ*, 7, վայր-ղողանջ—*ԽՁՊՊ*, 105 և այլն:

ժե) Մակբայ-բայահիմք կաղապարով կազմվում են ածականներ, դեռագին—*ԹԱՊ*, 37, կանխանաչակ—*ՓՄ*, IV, կանխանկատ—*ՄԱՄ*, 12, կիսեղծ—*ՍՁԺ*, I, յաւէժայաղբ—*ՄԹԵ*, 8, և այլն:

2. Կաղապարման առումով որոշ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև կցական բարդությունները: Վերջիններիս, ինչպես գիտենք, «նույնանում են բոլոր բարդություններին նրանով, որ մեկ բառ են կազմում, և տարբերվում են նրանով, որ այդ մեկ բառն ստացվում է բառերից կազմված կապակցություններից»⁴⁸: Այս առանձնահատկու-

թյունը էական է նման բարդությունների կաղապարների առանձնացման դեպքում: Կցական բարդություններ առաջանում են հիմնականում երկու կարգի կաղապարներով:

ա) Գոյական, ածական, մակբայ-բայարմատ կամ բայ ընդհանրական կաղապարով կազմվում են ածականներ, բայեր. աստուածընկել—էՀԱԴ, սակաւելի—ՎԲԻ, 68, առաջելեալ—ԹԻԲ, զ, բարձրաբառնեմ—ՅԿԽԶ, 15 յառաջգալ—ԱՓ, 35, վերոասացեալ—ՍՄԳԺ, 147, յառաքերել—ՎԲԻ, 48, ձրիտալ—Ն. տ., 12, ձրիառնուլ—ԳԱԼ, 12, վայրընկելի—ՅՍՊՍ, 176 և այլն:

բ) Ածական, թվական-ածական ընդհանրական կաղապարով կազմվում են ածականներ. զուարթառոյց—ՄԹԴ, 19, հարիւրաչեայ—ՍՎԾԴ, 28, հարիւրաչեան—ՄԹԵ, 118, հարիւրաչեան—ՄԹԻ, 44, ոսկէգմբեքեան—ՄԹՊՊ, 232 և այլն:

3. Կրկնական բաղադրությունները բաղական քիչ են, գոյանում են ընդ նախորդով ընդմիջարկված գոյականներով (ահրնդան—ԺԻՓ, 59) և բայարմատի կրկնությամբ (լվմել—ՄԹԵ, 102, պորպրոալ—ԳՄԳՎ, 16 և այլն):

4. Կաղապարի առումով նախածանցավոր բառերը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ նախածանցի հետ բաղադրվող սլարզ և վերջածանցավոր բառեր: Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում այն նախածանցավոր բառերը, որոնց կրկնորդ բաղադրիչը սլարզ կազմություն ունի: Նախածանցավոր բառերը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կաղապարներով:

ա) Նախածանց-բայ կաղապարով կազմվում են բայեր: Դրանք բաղական շատ են. անդրանցանել—ՅՍՊ, 4, ապառոցել—ԱԴԲ, առաւել—ՍՄԳԺ, 28, արտահնչել—ՍԳՔՎ, 19, բացաղնել—ՅՊՍ, 24, ենթարկանել—Ն. տ., 169, համազետել—ԱՄԴՀ, 105, նախալղանել—ՅՊՍ, 174, ներկայանալ—ՍԵԶ, 35, ստորակնեմ—ՅՍՊՍ, 110, վերագնել—ՅՊՍ, 167, վերակցել—ԹՊ, 14, տարահամոզել—ԽԷՃ, 8 և այլն:

բ) Նախածանց-գոյական կաղապարով կազմվում են ածականներ և գոյականներ. անծիծաղ—ՄԹԴ, 33, աննւլէր—ԺԻՓ, 35, անստինմ (<ամագոնմ)—էՀԱԴ, 85, ապայոյս—ՄԹԵ, 3, արտակեղուն—ՍՊԵՐԿ., 49, բաղանուն—ԱԴԲ, գերագաղափար—ՄՍՀՃ, 122, հակծոց—ՍՊԵՆ., 5, համածոց—Ն. տ., 3, համասիրտ—ՄԹԴ, 39, համատեսուչ—ՆՏ, 3, համերաշխ—ՍԲԹ, նախաղիտակ—ԱՓ, 35, տարաբախտ—ՄԹՊՊ, 189, փոխարքա—ՀՆՄ, 62, ՅՍՊՍ, 78 և այլն:

դ) Նախածանց-բայարմատ կաղապարով կազմվում են ածականներ. գերաշէն—ՄԹԵ, 42, անկար («շկարած»)—ՍԶԹ, 71, համադիր—ՍՊԵՐԿ., 72, յարասայրագ—ՆՏ, 50, նախապատրաստ—ԹՊ, 15, պարածիգ—ԱՏՀ, 8, պարատափ—ԱՍ, 3, տարանջատ—ՍՊԵՐԿ., 120 և այլն:

դ) Նախածանց-ածական կաղապարով կազմվում են ածականներ. համարժանի—ՅՍՊՍ, 31, համապայծառ (<Ողիմպոս)—ՄԹԴ, 150, անառողջ—ԹԻԲ, 15, գերաբարձր—ՄՆ, 6 և այլն:

ե) Նախածանց-ուրիւն ածանցով գոյական կաղապարով կազմվում են գոյականներ. անմիջուրիւն—ՄՊԲ, 130, գերադարձուրիւն—ԹԻԲ, 343, գերզգոնուրիւն—Ն. տ., 483, ընդհայեցողուրիւն—ՍՊԵՐԿ., 4, ԹԻԲ, 20, համապատասխանուրիւն⁴⁹—ՄԹՊՊ, 223, ներկրուրիւն—ԳՄԱ, 3, 12, վերանորոգուրիւն—ՊՍԳ, 68, տարալուծուրիւն—ԽԷՃ, 239 և այլն:

զ) Նախածանց-ումն ածանցով գոյական կաղապարով կազմվում են գոյականներ. առանուանումն—ԽԷՃ, 26, բաղանջանումն—Ն. տ., համակրկնումն—Ն. տ., 236, նախապաշարումն—ՍԱՃ, 351, ԵՍԱՃ, 98, ՄՍՀՃ, 292, ներխուզումն—ՅԹՊՀ, 408, ստորասումն—ԽԷՃ, 22, վերախայքումն—ՍԿԱ, 60 և այլն:

է) Նախածանց-այլ ածանցներով բառեր կաղապարով կազմվում են համապատասխան բառեր. արտատնի—ԱԴԲ, հակաբախիլն—ՍՎԾԳ, 162, ԲՃԳ, 118, անբոլորովին—ԱԴԲ, 30, վերապատուականաձևալ—ԽԷՃ, 233—234 և այլն:

5. Վերջածանցավոր բառերը կազմվում են ընդհանրապես հայերենին բնորոշ կաղապարներով: Կաղապարի առումով այստեղ ուշագրավ է այն, թե տվյալ վերջածանցը ինչ խոսքի մասի պատկանող բառերի հետ է բաղադրվում, այլև թե վերջածանցական բաղադրության տիպերից որոնք են ավելի կենսունակ: Հայտնի է, որ հայերենի վերջածանցներն աչքի են ընկնում բառակազմական որոշակիությամբ և կաղապարման հնարավոր տիպերի սահմանափակությամբ⁵⁰. Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում ևս վերջածանցավոր բառերը գոյանում են կաղապարման որոշակի սկզբունքներով:

ա) —(Ա)բար ածանցով մակբայներ են կազմվում գոյականներից, ածականներից և մակբայից. հեղինակաբար—ՄԵՀ, 23, հորիզոնաբար—ԷՊՕ, 8, հաւանականաբար—ԱՄԴՀ, 97, հլուաբար—ՃՀՆՈ, 362, իսկագունեղաբար—ՅԿԽԶ, 24, մանաւանդաբար—ԳՄԴՎ, 14 և այլն:

բ) —Ակ ածանցով կազմվում են գոյականների ածականից և բայարմատից. խօսնակ—ԳՏՊ, I, 584, կոտորակ—ՍԱԹ, 97, սիրունակ—ՔԱ, 32 և այլն:

գ) -Ական ածանցով ածականներ են կազմվում գոյականներից, ածականներից, բայարմատներից և մակբայներից, ընդ որում գերակշռում են գոյականից և բայարմատից կազմվածները. քառորդական—ԴԵ, 25, կրիտիկական—ՆՀՄ, 42, վանքական—ԱՄՊԶ, 45, փմխական—ԲՃԴ, 113, ԹԻԲ, 429, 756, ֆիզիզական—ՕՈԻՆ, 217, զօրութիւնական—ԴՏՊ, 1, 432, հարիւրաւորական—ՍՄԴԺ, 26, քառասունաւորական—ՄՆ, 7, խորհական—ԴՏՊ, 1, 432, կողպական—ԿՊԱՍ, 35, ձրիական—ՍԿԱ, 20, մանաւանդական—ՎԲԻ, 74, երբեմնական—ՍՄԴԺ, 451 և այլն:

դ) -Ակի ածանցով մակբայներ են կազմվում ածականներից: Հանդիպում են քիչ բառեր. բազմաւորակի—ՍԼՏ, 62, ցանցառակի—ՄՊԲ, 62 և այլն:

ա) -Ալին ածանցով ածականներ են կազմվում հիմնականում գոյականներից, մասամբ՝ ցուցական դերանունից. արջային—ՍՎԾԳ, 162, զծային—ՓԸԴ, 2, ծխային—ԷՊՕ, 4, օծային—ՍՎԾԳ, 36, նոյնային—ՎՊՊ, 145 և այլն:

զ) -Ան ածանցով գոյական և ածական են կազմվում գոյականից և բայարմատից: Հանդիպում են սակավ բառեր. պիտեան «պիտոյատուփ»—ԹԻԲ, 8, համահորդան—ՄԹԵ, 13 և այլն:

է) -Անոց ածանցով գոյականներ են կազմվում միայն գոյականներից. ալիւրանոց—ՅՄՊՍ, 165, դրամանոց—ՄՄՅ, 9—10, փողերանոց—ՀՆՄ, 61 և այլն:

ը) -Ապէս ածանցով մակբայներ են կազմվում հիմնականում ածականներով, երբեմն՝ գոյականով և մակբայով. անհնապէս—ԱԿՅԱ, 79, արագեղապէս—ՅԿԽԶ, 16, քանկապէս—ԴՄԱ, 26, խորագունեղապէս—ՍԿԱ, 100, շփեղապէս—ԽՁՊՊ, 122, փոխաբերականապէս—ԽԷՃ, 225, գործիքապէս—ՄԵՀ, 23, ֆիզիզապէս—ԹԻԲ, 15, ՅՊՍ, 179, արտաքինապէս—ՎԳԱ, ՄԻ, մանաւանդապէս—ԱՄԴՀ, 21 և այլն:

թ) -Արան ածանցով գոյականներ են կազմվում գոյականներից և բայարմատներից. անկողնարան—ՅՄՊՍ, 153, ապաստանարան—ՍՋՃ, 221, ՍԲՕ, երածշտարան—ԺՎԲ, 43, սրնարան—ՅՄՊՍ, 152, ուսումնարան—ԴԱՊԲ, 412, փալտարան—ՅՄՊՍ, 165, զոհացարան—ՇՀՆ, 498, եփարան—ՅԼՅ, 10, օրհնարան—ՆԱՀ, 30 և այլն:

ժ) -Ացի/-եցի ածանցներով գոյականներ, երբեմն ածական են կազմվում գոյականներից. արաբացի (գիր)—ՀՊԹ, 16, բորչալուեցի—ՄՊԿ, 16, սէվանեցի—ԿՊԱՍ, 47, վենետիկցի—ՕՈԻՆ, 3 և այլն:

ժա) -Ացու ածանցով գոյականներ են կազմվում գոյականներից.

արհայացու—ՄԹՊՊ, 256, եպիսկոպոսացու—ՎԲՆ, 20, կաթողիկոսացու—ՄՊԿ, 14, հայրապետացու—Ն. տ., 140, փրօփականտացու—ՄՁՊՀ, III, 763, 767 և այլն:

ժբ) -Աւոր ածանցող ածականներ են կազմվում հիմնականում գոյականներից, երբեմն՝ ածականներից և թվականներից, մասամբ՝ բայարմատներից. դրուագաւոր—ԱՄՊՀ, 57, 60, քոշակաւոր—ՓԿՎ, 124, քուանֆաւոր—ՍՇԴԲ, 46, սեռաւոր—ՓՊՆ, 13, նեղաւոր—ՇՀՆ, 12, 13, երկրորդաւոր—ՄԵՀ, 39, տասնաւոր—ՍԱԹ, 13, բեկանաւոր—ԳՄԱ, 17 և այլն:

ժգ) -Նլ/-ալ բառակազմական-ձևակազմական ածանցներով բայեր են կազմվում հավասարապես գոյականներից և ածականներից. ալպահովել—ՅԳՏԵ, 412, դաշտանաւորել—ՄՊԲ, 174, կալանաւորել—ՆՀՄ, 10, նորել—ՄԹՊՊ, 250, աւերականալ—ԲՀՄ, ժա, որումնալ—ԱԹԱԿ, II, սարակինոսանալ—ՀՊԹ, 57, փուրանալ—ԹՃԴ, 63 և այլն:

ժդ) -Նդէն ածանցող ունենք գոյական և ածական՝ կազմված գոյականներից. կորեկեդէն—ԱՄԴ, 53, տաւաբեդէն—ՁԵՈ. 3966 և այլն:

ժե) -Իկ ածանցող հիմնականում կազմվում են գոյականներ, եզակի դեպքում՝ ցուցական դերանուն (ավելի ստույգ՝ ցուցական դերանունը -իկ փոքրացուցիչով). առուակիկ—ԲԻ, 53, մանգադիկ—Քա, 36, նախանաշիկ—ՄՊԿ, 109, ֆերքուածիկ—ՎԱԼ, 3, օրիորդիկ—ՅԼՅ, 31, այսֆանիկ—ՍԼՏ, 133 և այլն:

ժզ) -Ոտ (տարբերակ՝ -օտ) ածանցող գոյական և ածականներ են կազմվում հիմնականում գոյականներից, երբեմն՝ բայարմատից. բորակոտ—ՍՎԾԴ, 51, ծրղօտ—ԲՃԴ, 281, մաղասոտ—ՄՊԲ, 40, տրոփոտ—ԳՄՏ, 5 և այլն:

ժէ) -Որդ ածանցող հանդիպում են գոյականներ՝ կազմված գոյանից և ածականից. լեռնորդ(ֆ)⁵¹—ՄԹԴ, 145, ֆանորդ—ՍԱԹ, 67:

ժը) -(Ա)ստան ածանցող հանդիպում են գոյականներ՝ կազմված գոյականներից. աստուածաստան—ԱՇ, VII, ատոիկաստան—ԺՌՓ, 24:

ժթ) -Ուրիւն ածանցող կազմվում են բաղմամբով գոյականներ մեծ մասամբ ածականներից, բայարմատներից, գոյականներից, եզակի դեպքում՝ մակբայից. անջրելետուրիւն—ՏՆՈԻ, 1, խանուրիւն—ԱԿՊ, 106, կարուրիւն—ՎԲԻ, 21, հոռոմուրիւն—ՄՁՊՀ, III, 747, մարգուրիւն—ԳՄԿՀ, 9, սարակինոսուրիւն—ՀՊԹ, 57, վալիուրիւն—ԱԿՊ, 106, ֆրանկուրիւն—ՄՁՊՀ, III, 735, բորբոքողականուրիւն—ՄՊԲ, 57, երանգաւորուրիւն—ՓՄ, 88, երկուրեականուրիւն—ԳՏՊ, II, 203, ընտրականուրիւն

— ԴՏՊ, 1, 572, լուծողականություն—ՄՊԲ, 126, 130, ծառայականություն
ԲՃԴ, 103, կաթնականություն—ԴՏՊ, 11, 206, կապուտակություն—ՄՊԲ,
29, 72, մեքենականություն—ԲՃԴ, 149, պատուհասականություն—ՅԱ, 53,
տեսականություն—ԴՏՊ, 1, 441, ցնծողականություն—ՄՊԲ, 60, փմխա-
կանություն—ԲՃԴ, 112, գոյացություն—ԹԽ, 17, համակցություն—ՁԼԼ.
879, 105ա, յաղոբղություն—ՍԲՕ, նկատություն—ԴՏՊ, 1, 439, ԳՆՈԻ,
205, վնասելություն—ՍԴՔՎ, 247, փոխաբերություն—ՓԿՎ, 82, իբրություն
—ՍՄԴԺ, 90—91 և այլն:

ի) —Ունի ածանցով կազմվում են գոյականներ, ընդ որում հիմնա-
կանում գոյականներից, մասամբ՝ ածականներից. ժառանգունի—ԹՃԴ,
ա, պատանուի—ՄՊԲ, 111, ֆերքողունի—ՎԱԼ, 3, կրօնաւորունի—ԹՊ,
35, 64, հարստունի—ՅԼՅ, 21 և այլն:

իա) —Ուն ածանցով բայանուններ են կազմվում բայարմատներից.
աղբերումն—ԽԷՃ, 258, անիծումն—Է. տ., 246, կայացումն—ՅԱ, 3,
տաբամբեծումն—ՅՊՍ, 10 և այլն:

իբ) —Ուն ածանցով կազմվում են ածականներ բայարմատներից.
հառաչուն—ԱԿՅԱ, 10, տաշուն—ԹՃԴ, ա և այլն:

իգ) —Օրէն ածանցով կազմվում են մակբայներ գոյականներից.
ածականներից և բայարմատներից. հանգամանօրէն—ԲՄՇ, 4դ, նայօ-
րէն—ԷՀԱԴ, 4, նայօրէն—ԹՃԴ, 45, անդաճօրէն—ԱԱ, 5, անկեղծօրէն-
—ՊՍԴ, ստացողօրէն—ՎՊԱ, 50 և այլն:

6. Այսպես կոչված համաթանցավոր բառերը ներկայացնում են
նախածանց-բաղադրող հիմք-վերջածանց կաղապարով, որը այդպիսին
է համաթամանակյա կտրվածքում, իսկ պատմականորեն այն առաջա-
ցած պիտի լինի նախածանց-բաղադրող հիմք կամ բաղադրող հիմք-
վերջածանց մասնակաղապարներով. ըստ այդմ, հակակցություն—(ՍԱՃ,
316) բառը ներկայանում է հակ-ա-(կց)-ութիւն համաթանցական կաղա-
պարով:

7. Բարդ-ածանցավոր բառերը ներկայացվում են երեք մեծակա-
ղապար. Դրանք են՝ բարդ բառ-ածանց, ածանց-բարդ բառ և պարզ
բառ-ածանցավոր բառ. Առաջին մեծակաղապարն ընդգրկում է առան-
ձին մասնակաղապարներ՝ կապված բարդ բառի հոդակապով կամ ան-
հոդակապ բաղադրութեան, բաղադրիչների քանակի հետ: Հոդակապով
բարդ բառը բաղադրվում է տարբեր կարգի ածանցների հետ, այլև բարդ
բառն ինքնին բաղադրված է լինում զանազան խոսքի մասերի պատ-
կանող բաղադրիչներով. այս ամենը մեծացնում է հիշյալ մեծակաղա-

պարի մեջ երևան եկող մասնակաղապարների թիվը: Երկրորդ մեծակաղապարը ընդգրկում է համեմատաբար քիչ թվով մասնակաղապարներ, որոնք հիմնականում աչքի են ընկնում զանազան կարգի ածանցներ, բարդ բառում տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառեր ներկայացնող բաղադրիչների ձևավորման տարբերություններ: Վերջինս նախորդ մեծակաղապարի ճիշտ հակառակն է, որ հանդես է գալիս համեմատաբար պարզ վիճակով, ընդգրկում է քիչ թվով միավորներ: Երրորդ մեծակաղապարը ավելի միակերպ է, և նրանում առանձնացվող մասնակաղապարների տարբերությունը պայմանավորված է բարդության բնույթով, ինչպես նաև վերջածանցների բառակազմական արժեքով:

ա) Բարդ բառ-ածանց մեծակաղապարը ընդգրկում է հետևյալ մասնակաղապարները:

1) Բարդ հոդակապով բառ, որը բաղադրվում է -ուքին ածանցի հետ: Ընդ որում, նկատի ունենալով բարդ հոդակապով բառի առաջին բաղադրիչի խոսքիմասային պատկանելությունը, այլև երկրորդ բաղադրիչի բնույթը, այստեղ առանձնացնում ենք հետևյալ տարատեսակները. բարդ հոդակապով բառի երկրորդ բաղադրիչը բան բառն է, որի հետ բաղադրվում են գոյականներ, ածականներ և բայարմատներ. (ախտ-ա-բան)-ուքին, (աստեղ-ա-բան)-ուքին, (երկ-ա-բան)-ուքին, (երկար-ա-աբան)-ուքին, (ճշտ-ա-աբան)-ուքին, (համեմատ-ա-բան)-ուքին, (հեն-ա-աբան)-ուքին:

Բարդ հոդակապով բառի երկրորդ բաղադրիչը գիր բառարմատն է, որի հետ բաղադրվում են գոյականներ և ածականներ. (երկն-ա-գր)-ուքին, (հեռ-ա-գր)-ուքին, (նիւղ-ա-գր)-ուքին, (օր-ա-գր)-ուքին, (աբագ-ա-գր)-ուքին, (գեղեցկ-ա-գր)-ուքին:

Բարդ հոդակապով բառի երկրորդ բաղադրիչը խօս բառարմատն է, որի հետ բաղադրվում են հիմնականում ածականներ, այլև գոյականներ, երբեմն բայարմատ. (անուշ-ա-խօս)-ուքին, (նոր-ա-խօս)-ուքին, (բաղք-ա-խօս)-ուքին, (առասպել-ա-խօս)-ուքին, (երկր-ա-խօս)-ուքին, (կասկած-ա-խօս)-ուքին:

Բարդության երկրորդ բաղադրիչը գործ բառն է, որի հետ բաղադրվում են միայն գոյականներ. (անդրի-ա-գործ)-ուքին, (թղթ-ա-գործ)-ուքին, (վիպ-ա-գործ)-ուքին:

Բարդության երկրորդ բաղադրիչը գէտ բայարմատն է, որի հետ բաղադրվում են գոյականներ, գոյականաբար առնված ածական. (բն-ա-գիտ)-ուքին, (լեզու-ա-գիտ)-ուքին, (կրօն-ա-գիտ)-ուքին, (գեղ-ա-գիտ)-ուքին:

Բարդուխյան երկրորդ բաղադրիչը զնին բայարմատն է, որի հետ բաղադրվում են գոյականներ, երբեմն՝ ածական. (անդամ-ա-զնն)-ու-
թիւն, (բառ-ա-զնն)-ուրիւն, (ծայն-ա-զնն)-ուրիւն, (հն-ա-զնն)-ուրիւն:

Բարդուխյան երկրորդ բաղադրիչը շափ բայարմատն է, որի հետ բաղադրվում են գոյականներ, ածականներ. (զծ-ա-շափ)-ուրիւն, (ստո-
ւե-ա-նափ)-ուրիւն, (լայն-ա-շափ)-ուրիւն, (հարթ-ա-շափ)-ուրիւն:

Բարդուխյան երկրորդ բաղադրիչը դն (<*դին) բայարմատն է, որի հետ բաղադրվում են միայն գոյականներ. (գործ-ա-դր)-ուրիւն, (մտ-
ա-դր)-ուրիւն, (պայման-ա-դր)-ուրիւն:

Բարդուխյան երկրորդ բաղադրիչը կից բայարմատն է, որի հետ բաղադրվում են միայն գոյականներ. (աշակերտ-ա-կց)-ուրիւն, (ղա-
ւ-ա-կց)-ուրիւն, (կոպար-ա-կց)-ուրիւն (նիզակ-ա-կց)-ուրիւն:

Բարդուխյան երկրորդ բաղադրիչը պէտ բառն է, որի հետ բաղադր-
վում են գոյականներ, երբեմն՝ ածական. (հասարակ-ա-պետ)-ուրիւն,
(ռամկ-ա-պետ)-ուրիւն, (ազնու-ա-պետ)-ուրիւն:

Բարդուխյան երկրորդ բաղադրիչը ցաւ բառն է, որի հետ բաղադր-
վում են միայն գոյականներ. (ատամն-ա-ցաւ)-ուրիւն, (արգանդ-ա-
ցաւ)-ուրիւն, (կշտ-ա-ցաւ)-ուրիւն, (ջղ-ա-ցաւ)-ուրիւն, (փող-ա-ցաւ)-
ուրիւն:

Բարդուխյան երկրորդ բաղադրիչը փոխ բայարմատն է, որի հետ
բաղադրվում են գոյականներ, այլև՝ գոյաց-բայահիմքը. (բառ-ա-փոխ)-
ուրիւն, (կերպարան-ա-փոխ)-ուրիւն, (գոյաց-ա-փոխ)-ուրիւն:

Բարդուխյան երկրորդ բաղադրիչը, վերջապես, տարբեր բառեր և
բառարմատներ են, որոնց հետ բաղադրվում են զանազան խոսքի մա-
սերի պատկանող բառեր (հիմնականում՝ գոյական, ածական). (գր-ա-
կազմ)-ուրիւն, (ժառանգ-ա-կալ)-ուրիւն, (ծի-ա-վարժ)-ուրիւն, (մանր-
ա-փայլ)-ուրիւն, (նաւ-ա-կերտ)-ուրիւն, (որովայն-ա-հոս)-ուրիւն,
(քղր-ա-վանառ)-ուրիւն, (վրան-ա-բնակ)-ուրիւն, (տերև-ա-քափ)-ու-
րիւն, (օղ-ա-քաշխ)-ուրիւն և այլն:

2) Բարդ հոգակապով բառ, որը բաղադրվում է այլ ածանցների
հետ: Այստեղ ևս, նկատի ունենալով բարդ բառի հետ կապված վերո-
հիշյալ յուրահատկութունները, առանձնացնում ենք հետևյալ տարա-
տեսակները:

Բարդուխյան երկրորդ բաղադրիչը որևէ գոյական է, որի հետ բա-
ղադրվում են, գոյականներ, ածականներ, խոկ ամբողջ բարդությունը.
ստանալով -ել ձևակազմական-բառակազմական ածանցը, փոխակերպ-

վում է բայի. (գեղ-ա-գոյն)-ել, (խրատ-ա-պատժ)-ել, (ծափ-ա-ծալն)-ել, (մեծ-ա-հոշակ)-ել:

Բարդության երկրորդ բաղադրիչը որևէ բայարմատ է, որի հետ բաղադրվում են գոյականներ, ածականներ, իսկ ամբողջ բարդությունը, ստանալով նույն -ել ածանցը, փոխակերպվում է բայի. (ղաւ-ա-գութ-ծ)-ել, (ծոմ-ա-պան)-ել, (յայտ-ա-բան)-ել, (մառախլ-ա-պատ)-ել, (պայման-ա-բան)-ել, (վստահ-ա-բան)-ել:

Բարդության երկրորդ բաղադրիչը որևէ գոյական է, որի հետ բաղադրվում են գոյականներ, ածականներ, իսկ ամբողջ բարդությունը, ստանալով -ական ածանցը, փոխակերպվում է ածականի. (աստուած-ա-հրաւիր)-ական, (աստուած-ա-մայր)-ական, (խրատ-ա-պատժ)-ական, (եռ-ա-պետ)-ական, (պատմ-ա-բան)-ական:

Բարդության երկրորդ բաղադրիչը որևէ բայարմատ է, որի հետ բաղադրվում են գոյականներ, ածականներ, իսկ ողջ բաղադրությունը -ական ածանցի շնորհիվ վերածվում է ածականի. (կենցաղ-ա-վար)-ական, (ոտն-ա-շափ)-ական (սահմանա-դր)-ական, (վսեմ-ա-խօս)-ական:

Բարդության երկրորդ բաղադրիչը որևէ գոյական կամ բայարմատ է, որի հետ բաղադրվում են գոյականներ կամ ածականներ, իսկ ամբողջ բարդությունը -(ա)բար ածանցի շնորհիվ փոխակերպվում է մակբայի. (ազգ-ա-սիր)-աբար, (աղտ-ակց)-աբար, (մտ-ա-դր)-աբար, (չար-ա-կր)-աբար:

Բարդության երկրորդ բաղադրիչը որևէ գոյական կամ մակբայ է, որի հետ բաղադրվում են բայարմատներ, իսկ ողջ բարդությունը -ումն բայանվանական ածանցի շնորհիվ փոխակերպվում է գոյականի. (քոց-ա-կիզ)-ումն, (յանդիման-ա-կացուց)-ումն:

Բարդության երկրորդ բաղադրիչը որևէ գոյական է, որի հետ բաղադրվում են հիմնականում թվականներ, իսկ ամբողջ բարդությունը -եան ածանցի շնորհիվ վերածվում է ածականի. (երկ-ա-զլխ)-եան, (եօրն-ա-փեղկ)-եան, (տասն-ա-կանգն)-եան:

Բարդության երկրորդ բաղադրիչը որևէ բայարմատ կամ գոյական է, որի հետ բաղադրվում են գոյականներ, ածականներ, իսկ ամբողջ բարդությունը -իկ ածանցի շնորհիվ փոխակերպվում է գոյականի և գոյականական արժեք ունեցող ածականի. (հն-ա-պարծ)-իկ (սուսեր-ա-մարտ)-իկ, (բար-ա-սույզ)-իկ:

Բարդության երկրորդ բաղադրիչը, վերջապես, որևէ գոյական, ածական կամ բայարմատ է, որոնց հետ բաղադրվում են գոյականներ,

ածականներ, թվականներ, իսկ ամբողջ բարդությունը որոշակի ածանց-
ների շնորհիվ փոխակերպվում է տվյալ ածանցի բառակազմական նշա-
նակությանը համապատասխան խոսքիմասային միավորի. (երկր-ա-
շափ)-ապէս, (նաւղիս-ա-վեհ)-օրէն, (նոր-ա-ստեղծ)-իչ, (տեղ-ա-
պան)-արան («տեղապահի կացարան»), (կառ-ա-վար)-ունի | < կա-
ռ-ա-վար-(իշ)ունի], (կո-ա-պաշտ)-օրէն և այլն:

3) Բարդ անհոգակապ բառ, որը բաղադրվում է -ուքիւն ածանցի
հետ: Այստեղ ևս, նկատի ունենալով բարդ անհոգակապ բառի առաջին
բաղադրիչի խոսքիմասային պատկանելությունը, այլև երկրորդ բաղա-
դրիչի բնութիւնը, առանձնացնում ենք հետևյալ տարատեսակները:

Բարդ անհոգակապ բառի երկրորդ բաղադրիչը գոյական է, որի հետ
բաղադրվում են գոյականներ, ածականներ, թվականներ, բայարմատ-
ներ. (արժան-անձն)-ուքիւն, (գոլ-ախտ)-ուքիւն, (թոք-ախտ)-ուքիւն,
(խեղ-կատակ)-ուքիւն, (մեն-աստուած)-ուքիւն, (նոր-ընծայ)-ուքիւն,
(ջերմ-եռանդ)-ուքիւն և այլն:

Բարդ անհոգակապ բառի երկրորդ բաղադրիչը բայարմատ է, որի
հետ բաղադրվում են գոյականներ, ածականներ. (աշխարհ-աւեր)-ու-
քիւն, (արիւն-առ)-ուքիւն, (ջր-գող)-ուքիւն, (վարձ-առ)-ուքիւն, (դառն-
աբար)-ուքիւն և այլն:

4) Բարդ անհոգակապ բառ, որը բաղադրվում է այլ ածանցների
հետ: Նույն հիմունքով այստեղ առանձնացնում ենք հետևյալ տեսակ-
ները:

Բարդ անհոգակապ բառի երկրորդ բաղադրիչը գոյական է, որի հետ
բաղադրվում են գոյականներ, ածականներ, թվականներ. (ջղ-ախտ)-
ական, (այլ-ազգ)-ացի, (մի-անդամ)-աւոր, (իշխան-ազն)-եայ, (ոսկէ-
զմբեք)-եան, (երեմ-ծով)-եան, (երկ-դստիկոն)-եան, (եօթն-արփ)-եղէն
և այլն:

Բարդ անհոգակապ բառի երկրորդ բաղադրիչը բայարմատ է, որի
հետ բաղադրվում են գոյականներ, ածականներ, բայարմատներ. (գործ-
ած)-ական, (ղիւր-եղծ)-ական, (եզր-ուն)-ական, (ընկեր-ատեց)-ական,
(քլու-ատ)-արար, (քի-արկ)-ել և այլն:

5) Երեք բաղադրիչով բարդ բառ, որը բաղադրվում է -ուքիւն ա-
ծանցի հետ: Մեկ-երկու բացառությամբ, -ուքիւն ածանցը նման բարդ
բառի հետ բաղադրվող միակ ածանցն է: Առանձնացնում ենք երկու տա-
րատեսակ:

Երեք բաղադրիչով բարդ բառի անմիջական երկրորդ բաղադրիչը
բան, գր, խօս, չափ, պաշտ բառերը կամ արմատներն են, որոնց հետ

բաղադրվում են (երբեմնի) երկբաղադրիչ գոյականներ, ածականներ բայարմատներ. [(արդ-իւն)-ա-գր]-ուրիւն, [(աւել-որդ)-ա-սլաշտ]-ուրիւն, [(գեղեցկ-ա-յարմար)-ա-խօս]-ուրիւն, [(երեւ-անկիւն)-ա-շաւի]-ուրիւն, [(երկ-սայր)-ա-բան]-ուրիւն, [(սլատնառ-ա-զնն)-արան]-ուրիւն, [(վատրար-ա-տենչ)-ա-բան]-ուրիւն և այլն:

Երեք բաղադրիչով բարդ բառի անմիջական երկրորդ բաղադրիչը այլ ածանցներ, բառեր են, որոնց հետ բաղադրվում են (երբեմնի) երկբաղադրիչ գոյականներ, ածականներ, բայարմատներ. [(զանգ-ակ)-ահար]-ուրիւն, [(նակատ-ա-գր)-ական]-ուրիւն, [(մտ-ած)-ական]-ուրիւն, [(վայր-են)-ա-բարոյ]-ուրիւն, [ֆազց- (բար-բառ)]-ուրիւն և այլն:

6) Զորս բաղադրիչով բարդ բառ, որը բաղադրվում է միայն -ուրիւն ածանցի հետ: Նման բարդ բառի անմիջական երկրորդ բաղադրիչը բան կամ չափ բառը կամ արմատն է, որոնք բաղադրվում են երեք բաղադրիչով բարդ բառի հետ, չիտսելով վերջիններիս բաղադրութեան մասին: Ինչպես նշել ենք, նման բաղադրութունները ձևավորվում են հետևյալ մասնակաղապարով. {[(համ-առ)-օտ]-ա-բան]-ուրիւն, {[մակ-(երեւ-ուր)]-ա-շաւի]-ուրիւն, այլն՝ [(հակառակ-որդ)-ա-յաւր-ա-բան]-ուրիւն և այլն:

բ) Ածանց-բարդ բառ մեծակաղապարը պարունակում է հետևյալ մասնակաղապարները:

1) Բարդ հոգակապով բառ, որին բաղադրվում է ան- նախաածանցը: Առաջին բաղադրիչը այնպիսի բարդութուն է, որը կարող է ինքնուրույն աբար գոյութուն ունեցած լինել. ան-(աղօտ-ա-ծայն), ան-(ծայր-ա-ծաւալ), ան-(հաւասար-ա-կողմն) և այլն: Ան-(մտ-ա-խորհ) տիպի բաղադրութեան մտախորհ բաղադրիչը հնարավոր է, որ ինքնուրույն կիրառված չլինի:

2) Բարդ-ածանցավոր բառ, որին բաղադրվում է ան- նախաածանցը: Առաջին բաղադրիչը հիմնականում ինքնուրույն միավոր է. ան-[(ար-ժան-ա-համար)-ումն], ան-[(կանոն-ա-սլահ)-ուրիւն], ան-[(քու-ա-բան)-ուրիւն], ան-[(ոտն-ա-չափ)-ական], ան-[(վնաս-ա-կար)-ուրիւն] և այլն:

3) Բարդ բառ, որին բաղադրվում են ապ-, ենք-, ստոր- նախաածանցները. ապ-(երկ-միտ), ենք-(երկ-բաժին), ստորա-(բազմ-ա-սլատիկ) և այլն:

գ) Պարզ բառ-ածանցավոր բառ մեծակաղապարը ընդգրկում է հետևյալ մասնակաղապարները:

1) Պարզ բառի բաղադրում - ումն վերջածանցով բառի հետ. կազմում է գոյական. անձն-ա-(ստեղծ-ումն), բազմ-ս-(կրկն-ումն), իր-ա-(նկար-ումն), խորհրդ-ա-(հարց-ումն), միջ-ա-(հատ-ումն) և այլն:

2) Պարզ բառի բաղադրում -ել//ալ ձևակազմական-բառակազմական ածանցների հետ. կազմում է բայ. մարդ-ա-(բազմ-անալ), նոր-ա-(կերպարան-ել), պտղ-ա-(բեր-ել) և այլն:

3) Պարզ բառի բաղադրում -ուրիւն վերջածանցով բառի հետ. կազմում է գոյական. արեգ- (դիմ-ուրիւն), գարշ-ա-(շահ-ուրիւն) և այլն:

4) Պարզ բառի բաղադրում -եայ ածանցով բառի հետ. կազմում է ածական. այլ-ա-(մասն-եայ), երկա-ա-(ժամանակ-եայ) և այլն:

5) Պարզ բառի բաղադրում -ի ածանցով բառի հետ. կազմում է ածական. դիր-ա-(խաբել-ի), վաչր-(ընկնել-ի) և այլն:

1.3.2. Բառակազմական կաղապարների քննության առումով բավական ուշագրավ են վերլուծական բաղադրությունները: Վերջիններս ներկայացնում են երեք կարգի մեծակաղապարներ՝ հարադրական, կրկնական և կայուն բառակապակցական: Եթե համադրական կաղապարները գործում են բառաքերականական հարաբերության պայմաններում, ապա վերլուծական կաղապարների ժամանակ առաջնայինը բառակապակցական-քերականական հարաբերությունն է: Համադրական կաղապարների անդամները բառակազմական-ձևակազմական հիմքերն են, իսկ վերլուծական կաղապարներինը՝ բառակապակցական-ձևաբանական միավորները:

1. Հարադրական բարդությունների մեծակաղապարը պարունակում է հետևյալ մասնակաղապարները՝ կապված նրանցում հանդես եկող հարադրավոր բայերի ոչ այնքան բայական, որքան անվանական բաղադրիչի խոսքիմասային, ձևաբանական յուրահատկությունների, ինչպես նաև հարադրության բաղադրիչների քանակի հետ և այլն:

ա) Գոյական-հարադրյալ. ապաստան լինել, արտասանման լինել, բնկեցիկ լինել, արշաւանք առնել, դատաստան առնել, հրաման առնել, բուռն առնուլ, միտ դնել, անկանել ի ծունկս, գալ ի գլուխ, ունկն մատուցանել, բուղբ մերել, մարտ յարդարել և այլն:

բ) Ածական-հարադրյալ. անաբեկ լինել, այրասէր լինել, գործակից լինել, հետազօտ լինել, բաղդաւոր առնել, դեղամահ առնել, ազատ կալ, կործան դնել, քաւան անկանել, խելահաս գոլ, կտտամահ կատարել, գիտուն կարծել և այլն:

գ) Հարադրություն, որտեղ անվանական մասը, նախորդ երկուսի

հակառակ, բաղկացած է երկու [և ավելի] բաղադրիչներից. այլ յայմէ լինել, խաղի և խայտառակ լինել, խօսի ի միջի լինել, ել և մուտ առնել, ծաղր և տնազ առնել, արկանել գաղտնի փութայ, գալ տողել ի պատե-
րագմ, հան և հաւան գտանել, գտանել կազմ և պատրաստ, զանի գե-
րիդի հարկանել, ի սուր սուտերի արկանել, ելուզանել փռակուսի ար-
մատ, այսր և անդր նայել, ակն յանդիման տեսանել, փաճալ բնդ միտս
և այլն:

2. Կրկնավոր բարդությունների մեծակաղապարն ընդգրկում է պարզ և միակերպ մասնակաղապարներ՝ կապված բառակրկնման գործ-
լնթացի հստակության հետ:

ա) Միևնույն բառի «մաքուր» կրկնություն. ամուր ամուր, գաւառ
գաւառ, ընտիր ընտիր, կոյտ կոյտ, միոյ միոյ, ոմանք ոմանք, վտառ
վտառ, ուրեք ուրեք, փոքր փոքր և այլն:

բ) Միևնույն բառի «մաքուր» և ձևափոխված տարբերակի կրկնու-
թյուն. դաք դատարկ, հոգ հոգւոց, մալել մաշել, մէն մի և այլն:

դ) Միևնույն բառի «մաքուր» կրկնություն՝ ընդմիջարկված որևէ
նախդրով. բառ առ բառ, գայք ի գայք, լու ի լու, իսկ և իսկ, ծալ ի ծալ
և այլն:

դ) Միևնույն բառի «մաքուր» և ձևափոխված տարբերակի կրկնու-
թյուն՝ ընդմիջարկված որևէ նախդրով. բացէ ի բաց, դասէ ի դաս, մարդ
ի մարդոյ, ջանս ի ջանից, օր փան գօր և այլն:

ե) Միևնույն բառի կրկնություն՝ կրկին ձևը վերածած բայականի.
ննար ննարել, փորձ փորձել:

զ) Այլ կարգի կրկնություն. պսակաւ պսակել, ծանրաբեռն բեռն,
մինչ այս մինչ այն և այլն:

3. Կայուն բառակապակցական բաղադրությունները առաջանում են
որոշակի կաղապարների հիման վրա: Վերջիններս հիմնականում հե-
տևյալներն են:

ա) -Ական վերջածանցով ածական և գոյական կաղապարով ունենք
հնչող մեծամասնությամբ առաջադաս որոշչով կայուն բառակապակցու-
թյուն. աստեղագիտական դիտանոց—ՊՅՀԱ, VII, ատենական պատ-
մութիւն—ԵՍԱԾ, 201, գաղղիական ախտ [sifilis]—ՄՊԲ, 345, մոլո-
րական աստեղ—ՊՀԱ, 2, բուարանական առաջատուութիւն—ՍԱԹ, 364,
կայսերական բարձրութիւն [altesse royale]—ՀԳՏԵ, 215, կողմնական
նաւարկութիւն—ՕՈԻՆ, 137, նիլոսական ազունք—ԱՐԵ, 12, պատմաբա-
նական կարգ [systema]—ՆՀՄ, 37, վարդապետական փերութիւն—
ԷՀԱԲ, 110, փաշալերական բան—ԽԷԾ, 180 և այլն:

բ) -Ային ածանցով ածական և գոյական կաղապարով ունենք առաջագաս որոշչով կայուն բառակապակցություն. կորեկային ախտ—ՄՊԲ, 315, հարաւային խոտորումն—ՊՀԱ, 5, հրային կազմուած—ԱՏՀ, 12, մաղասային տենդ—ՄՊԲ, 40 և այլն:

դ) -Անոր ածանցով ածական և գոյական. (որոշչային կապակցություն). կանոնաւոր բայ—ՄՄԲ, 302, 303, կերպարանաւոր քիւ [figurirte Zahl. nombre figuré]—ՏՆՈԻ, հանդիսաւոր խալարկութիւն—ՄՊԿ, 107, նախաւոր քիւ [primzahl. nombre premier]—ՏՆՈԻ, ոգիաւոր հեղանիւք—ՄՊԲ, 20, քամիաւոր կերակուր—ն. տ., 171 և այլն:

դ) -Եւայ ածանցով ածական և գոյական (որոշչային կապակցություն). ստորալայեայ բոյս[f] [subalpines]—ԱՏՀ, 18, հարիւրաշեայ ամենաղէտ—էՀԱԴ, 23, հիւրանիւքեայ արարած—ՊԲԲ, 2 և այլն:

ե) -Եան ածանցով ածական և գոյական (որոշչային կապակցություն). անդրէասեան խաշ [«բաղմապատկման նշան»]—ԿՇԱԹ, 10, իտալեան լեզու—ՍԼՏ, 133, դերաստուածեան ոգի—ՄԹԴ, 144, եօքնափեղկեան պարիսպ—ԿՊԱՍ, 2, քովմեան դպրոց [«Աքվինացու ուսմունքը և նրա հետեւողները»]—ԱԳՓ, 11, դ, մակեդոնեան բամբակամբերֆ—ՓՊՆ, 69, տասնկանգնեան կարգ [dekadisches sistem. rang decimal]—ՏՆՈԻ և այլն:

զ) Ան- ածանցով ածական և գոյական (որոշչային կապակցություն). անձնունդ կին—ՄՊԲ, 154, անկանոն բայ—ՄՄԲ, 199, անձայն տառ—ՄԲԲ, 4, անորակ մարմին—ԱԴԲ, 47, անորոշ դերբայ—ԱԲԲ, 131, անորոշ ժամանակ—ՀԱԲ, 27, անորոշ նախադասութիւն—ԱԴԲ, 46, անպատեհ առատաքանութիւն—ԽԷՃ, 278 և այլն:

է) Պարզ ածական և գոյական (որոշչային կապակցություն). արծաթ կօպէկ—ԿՇԱԹ, 23, արծաթ ուրբի—ն. տ., գաղտնի բուեայ [suffragum secretum] ՄՄՎ, 40, կապոյտ մոխիր—ՓՄ, 34, կարմիր պղինձ—ն. տ., 32, հասարակ նաւ—ՅՊՆԶ, 153, և այլն:

ը) Բարդ ածական և գոյական (որոշչային կապակցություն). արիւնախառն որովայնալուծութիւն—ՄՊԲ, 139, արիւնակիր երակ—ն. տ., 297, երաշտատունկ բոյս—էՀԲ, 57, երկրաբնակ դիւ—էՀԱԿ, 14, ժամանակակից պատմաբան—ՅՊՆԶ, 25, խիժախառն ջուր—ՓՄ, 5, կեղրոնադիր անկիւն—ՄՊՆ., 38, կողմնացոյց գործի—ՕՈԻՆ, 3, հայախօս լեզու—ՓՊՆ, 4, հասարակախնամ արեգակնափայլութիւն—ՆԱՀ, 7, հողմուռոյց առագաստ—էՀԱԴ, 26, մշտեւան լեռոն—ՄԹԵ, 46, վալաշածին դժուարամիզութիւն ՄՊԲ, 348 և այլն:

β) Անցյալ դերբայ և գոյական (որոշչային կապակցութիւն). անցեալ դերբայ—ԱԲԲ, 199, բաղադրեալ կարճաբանութիւն—ԽԷՃ, 67, բաղադրեալ բիւ—ՍԱԹ, 10, 11, կոտորակեալ բիւ—Ն. տ., 97, կոտորեալ բիւ [gebrochene Zahl. nombre rompu]—ՏԽՈՒ, յետեալ կանոն [Rettenregel. regle conjointe]—Ն. տ., շրջեալ գորութիւն [reducirter Werth. valeur réduite]—Ն. տ. և այլն:

ժ) Բարդ գոյական և գոյական. բայանուն մասնիկ—ԱԲԲ, 690, կաւիմանիւք գրիչ [աշխատողն է դէպէշիր]—ՓՄ, 6, կիսաբոշակ աշակերտ—ԿԿՀ, 23, մանրահաշիւ գիտողութիւն [իտ. partita speculativa]—ՓԿՎ, 163, մեծահաց նախահաշիւ—ՄՊԿ, 109, մեղմածայն ձայնաւոր—ՄԲԲ, 4, նորածաղիկ պատանեակ—ՄԹԵ, 112 և այլն:

ժա) Սեռական հոլովով առնված գոյական և գոյական՝ իբրեւ առաջադաս հատկացուցչով կապակցութիւն. անուանաւորութեան ձև—ԷՀԱԲ, 83, առողանութեան նշան—ԱԲԲ, 618, աստեղաց շրջան [Siderischer Umlauf. revolution sidérale]—ՊՀԱ, 25, արմատայ նշան [Wurzelzeichen. signe radical]—ՏԽՈՒ, բացադարձութեան ձև—ԷՀԱԲ, 69, 85, ողբերգութեան կանոնք—Ն. տ., 152, վսեմութեան քերութիւն—Ն. տ., 51, Հայոց փողոց [Եօրմհանցքի ուլիցա]—ԲՃՀ, 98 և այլն:

ժբ) Գոյական և սեռական հոլովով առնված գոյական՝ իբրեւ հոսադաս հատկացուցիչ. անկլանումն տառից—ԽԷՃ, 292, անուն բայի—ՄՍԲ, 372, 207, արբանեակ զեսպանի [equipages des ambassadeurs]—ՍԲՕ, արգելականութիւն միգի—ՄՊԲ, 130, արգելիչ խնդրոյ—ԳԱԲ, 511, արգելք կրօնից [Intolérance]—ՍԲՕ, արուեստ համարակալութեան—ՓԿՎ, 1, բեկումն շառաւղաց [strahlenbrechnung, refraction]—ՊՀԱ, 6, գիրք մքերանցի [իտ. լրպոս մակացցին]—ՓՀՊ, 2, գոյք հասարակաց (bien publique)—ՍԲՕ, գրականութիւն լեզուի [Ելեզվի գրական լինիլը]—ՆՀՄ, 20, դաշն տեսչութեան [engagement politique]—ՍԲՕ, դրամ գերմանացոց [Duentheen. drachme]—ՏԽՈՒ, զուգորդութիւն հնգեկան—ՍԱԹ, 460, բնորոշութիւն իրաւանց [arbitrage]—ՍԲՕ, բուռն մասանց—ԽԷՃ, 16, ծիր խաւարման [Ecliptik, Sonnenbahn, Ecliptique]—ՊՀԱ, 3 և այլն:

2. ԻՄԱՍՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

2.1. Ընդհանուր գիտողություն—ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի բառապաշարի ուսումնասիրության կարևորագույն կողմերից է բառապաշարի բովանդակության մեհրհանուր: Ընդհանուր առմամբ այդ նպատակին է 214

Ժառայում բառապաշարի իմաստաբանական վերլուծությունը: Ի տարբերություն բառակազմական վերլուծության, որտեղ շեշտը դրվում էր բառային նորակազմությունների վրա, այս դեպքում հաշվի են առնվում բառապաշարի բոլոր հնարավորությունները՝ կապված բառապաշարի ժամանակային, հասարակական և տարածքային տարբերակների հետ: Ըստ այդմ բառիմաստի քննությունը ենթադրում է ոչ միայն նոր իմաստների գոյացման, այլև լեզվի բառապաշարի նախորդ փուլերից ժառանգված, գրական կամ խոսակցական և բարբառային տարբերակներից առնված իմաստների գործադրման, ինչպես նաև դրանց փոփոխման ու կատարելագործման հետ կապված իրողությունների վերհանում և զնահատում: Բառապաշարի իմաստաբանական վերլուծության դեպքում ուշադրության առարկա են հետևյալ հարցերը:

ա) Բառիմաստի և բառային նշանակության փոխհարաբերության վերհանում՝ հիմնված նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի ընձեռած տվյալների վրա: Այս դեպքում հիմնականում նկատի ենք ունենում այն հանգամանքը, թե գրաբարը հայերենի զարգացման նոր շրջանում իմաստաբանորեն որքանով է ի զորու ընդհանրացնելու նոր իրականության երևույթները և հասնելու դրանց հաղորդակցական կոնկրետացմանը:

բ) Տարբեր բառերի զանազան իմաստների փոխհարաբերության բացահայտում՝ կապված այն բանի հետ, թե բառերը իրենց իմաստներով ինչպիսի ամբողջություն են ներկայացնում, այլ կերպ ասած՝ բառիմաստի ինչպիսի տարողություն ունեն, այլև այն բանի հետ, թե միմյանց նկատմամբ իմաստային ինչպիսի առնչություն են առաջ բերում: Ըստ այդմ քննության են առնվում բառերի բաղմիմաստությունը, համանունությունը, հոմանշությունը, հականշությունը և տերմինացումը:

գ) Ուշադրության առանձին առարկա են բառիմաստի փոփոխությունները: Այս դեպքում նկատի ենք առնում իմաստափոխության այն տեսակները, որոնք այս կամ այն չափով արդյունք են բառապաշարի իմաստային զարգացման, տեղի են ունենում իմաստափոխական որոշակի հիմունքներով³²: Կոնկրետ քննության են առնվում այն իրողությունները, որոնք առավել հատկանշական են նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարին:

2.2. Բառիմաստի և բառային նշանակության փոխհարաբերությունը.—Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարն աչքի է ընկնում բառի իմաստային նոր կիրառություններով: Դրանք բառային նորակազմությունների համեմատությամբ, ինչ խոսք, բավական քիչ են: Եվ դա բնական

է: Եթե նորակազմ բառը նախկինում հայտնի, առանձին բառերի բաղադրմամբ և համաբանությամբ է արտահայտում նոր իմաստ, ապա նոր իմաստային կիրառութիւնը նախկինում հայտնի բառի իմաստաբանական հարստացմամբ կամ կատարելագործմամբ է արտահայտւում: Նորակազմ բառը ձևաիմաստային, իսկ նոր իմաստային կիրառութիւնը զուտ իմաստային նորաբանութիւն է: Բառի իմաստային նոր կիրառութիւնները, նախ, արտացոլում են ժամանակի լեզվամտածողութիւնը: Մյուս կողմից, դրանք արտահայտւում են բառի իմաստային ընդհանրական դրսևորման մեջ, հանդես գալով իբրև կոնկրետ կիրառութիւն: Նոր լեզվամտածողութիւնն այլ բան չէ, քան հանրութեան հաղորդակցման գործընթացի կատարելագործում և հարմարեցում նոր ժամանակների: պայմաններին: Այդ գործում որոշակի դեր ունեն դարգացման արտալեզվական և լեզվական գործոններն ու ազդակները³³: Այսպէս, օրինակ, հասարակապետութիւն [ՀՄ, 24] բառը նորակազմութիւն է, որովհետև չի հանդիպում դարբարի բառարաններում³⁴, ստեղծված է հին գրական լեզվի հասարակ և պետութիւն բառերի բաղադրմամբ, և առայժմ այն հնարավոր է նշել հիշյալ գրավոր աղբյուրի չիման վրա: Այնուհետև, բառն այստեղ կիրառւում է գործառական ակնհայտ արժեքով՝ արտահայտելով մոտավորապէս «հանրապետութիւն» իմաստը: Իսկ հրացան բառը հնում ուներ «կրակ՝ հուր ցանող» ընդհանուր իմաստը: ՀՀԲ-ն ուշ շրջանի դարբարի նորակազմութիւնների հատուկ բաժնում ավելացնում է նաև «թօփ», դումպարա, թիֆենկ» իմաստը: Ուրեմն՝ բառը կիրառւում է արդեն «մի տեսակ զենք» նշանակութեամբ՝ ստանալով ռազմական տերմինի արժեք: Եվ, իրոք, այն նոր շրջանի ռազմական տերմին է [ԵԶՊԱ, 49, ՄԹՊՊ, 180 և այլն]: Այնուհետև, զունդ բառը հին գրական հայերէնում բաղմիմաստ էր, ուներ «գնդաձև զանգված». «գնդաձև ընդունարան ի ճրագի, լապտեր». «երկնքի կամար, շրջանակ» և «հավաքված բաղմութիւն, առանձին խումբ և այլն» իմաստները: Նախկինում ունեինք նաև զնդապետ «զորագնդի պետ» և կիսագունդ «գնդի կամ երկնքի, երկրի, աշխարհի շրջանակի կեսը» բառերը: Հետագայում բառակազմորեն և իմաստաբանորեն կենսունակ, գործուն այս բառերի կողքին նոր պայմաններում, իրականութեան հաղորդակցական որոշակի պահանջներով կազմւում է կիսազնդապետ «փոխգնդապետ» բառը, և նոր՝ «ռազմական գնդի կեսը» իմաստով կիրառւում է կիսագունդ բառը [ՆԳՀ, 35—36 և 100]: Ըստ այսմ, նոր ժամանակներում հաղորդակցական նոր պահանջների բա-

վարարման նպատակով տեղի է ունենում բառապաշարի հարստացում և կատարելագործում ձևաիմաստային և իմաստային առումներով:

Բառիմաստի և բառային նշանակության փոխհարաբերությունը ամենից առաջ բացատրվում և գնահատվում է բառապաշարի նման իրողությունների հիման վրա: Ամեն ղեպքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել տվյալ բառի նախնական իմաստները, նրանց պահպանման հնարավորությունը, ինչպես նաև դրանց ավելացող իմաստ[ներ]ը: Բառի իմաստները հաշվի առնելը բավարար չէ, եթե այդ իմաստները չեն արժեքավորվում նոր շրջանի դրաբարի բառապաշարի իմաստաբանության տեսակետից. անհրաժեշտ է պարզաբանել այն դերը, որ բառային նոր իմաստը խաղում է տվյալ բառի մյուս իմաստների շարքում, ընդգծել նրա նշանակությունը հաղորդակցման գործընթացում:

ա) Բառիմաստը, ինչպես գիտենք, տվյալ բառի անվանողական դերն է՝ հիտակցված հաղորդակցորեն և ամրագրված ժամանակի ընթացքում: Բառային նշանակությունը իմաստի կոնկրետ հատկացումն է տվյալ առարկային՝ մտաբերված տվյալ խոսքի մեջ և հաստատված բառային որոշակի շղթայի պայմաններում: Այսպես, օրինակ, բառականոնի բառը, ըստ ՆՂԲ-ի, ուներ «բառական գոլ իրաց. չափաորութիւն. բառական պէտք. շատութիւն. առատութիւն» իմաստները: Նոր շրջանում բառը կիրառվում է «ոաղմամթերք, պարեն» նոր իմաստով. «Բայց ի նիւուէ ոչ մերձեցան, զի չունէին զբաւականութիւն զօրաց, այլ հասեալ մինչև ի տեղի մի» [ԱՆՊՊ, 74]: Նման իմաստի առանձնացումը, բնականաբար, պայմանավորված է բնագրային հիշյալ կիրառությունում: Այստեղ բառականոնի բառը ստացել է այնպիսի նշանակություն, որ եղածներին մոտենում է սոսկ «բավականաչափ գոյություն ունենալ» ընդհանուր իմաստով, սակայն խիստ հեռու է «մթերք, պարեն» արտահայտելու պատճառով: Աղեղն բառը, ըստ ՆՂԲ-ի, առաջին հերթին ուներ «նկտաձգութեան գործիք» իմաստը, երկրորդաբար՝ «բամբակ գողդի երէար աղեղնաձև գործիք» իմաստը: Նոր շրջանում, սակայն, բառը ձեռք է բերել երկրաչափական տերմինի իմաստ, իբրև համարժեք լատ. arcus տերմինին. «Մասն շրջապատի, զոր հատանէ լարն... կամ որ տնւանի ընդ մէջ երկուց շառաւիղաց... ասի աղեղն կամ կամար» (ՍՊՆԵԿ., 48): Աղեղն բառի սովորական և տերմինային իմաստների միջև ընկած է վերացարկման որոշակի անցում. բառի սովորական իմաստը ձեռք է բերել տերմինային նշանակություն:

բ) Նոր իմաստային կիրառությամբ, անշուշտ, հարստանում է տվյալ բառն իր հասկացական մակարդակում: Նոր իմաստի ձեռքբե-

րումը դառնում է բառի իմաստային ընդլայնման ամենագործնական միջոցը: Սակայն, արդյո՞ք, բոլոր դեպքերում է, որ դա այդպես է: Լինում են բառեր, որոնք, ձևաբանական առումով այս կամ այն իմաստը, հետագայում ետին պլան են մղում իրենց ունեցած իմաստը կամ իմաստներից մեկնումեկը: Սա այն դեպքն է, երբ գործ ունենք բառի իմաստային նեղացման հետ: Այսպես, օրինակ, հին գրական հայերենում գնդակ բառը, ըստ ՆՁԲ-ի, ուներ «գունդ փոքրիկ, բոլորակ լի, իբրու կծիկ կամ բլիթ կամ կոշտ և կունտ մարմին բոլորշի» իմաստները, երկրորդաբար՝ «շրջանակ, պարունակ, պսակ, վանդակ» իմաստային նրբերանգները: Նոր շրջանում բառը կիրառվում է «հրացանից՝ ատրճառակից կրակվող մետաղե զանգված» կոնկրետ իմաստով. «անդ արարին զծակ ինչ նրբազոյն՝ զի անտուստ իսկ հարկանիցեն զնա զնդակաւ հրացանի և սպանցեն» [ԽԶՊՊ, 322]: Այս դեպքում նկատվում է բառիմաստի կոնկրետացում, այսինքն նշանակվում է առանձին առարկա՝ ստեղծված նոր ժամանակում. բառը կոնկրետ կիրառումով զրկվել է իր ընդհանուր իմաստից, իմաստային նրբերանգից: Տվյալ դեպքում բառիմաստի նեղացում ասելով նկատի է առնվում ոչ թե բառի այս կամ այն նշանակության կորուստը ընդհանրապես, այլ նրա հայտնի իմաստների մեկնումեկի անտեսումը կոնկրետ դեպքում:

գ) Բառիմաստն իբրև լեզվական հնարավորություն իր արտացոլումն է գտնում խոսքում, կիրառվում է կոնկրետ իրադրության պայմաններում: Այս ձևով բառիմաստն առկայանում է որոշակի նշանակությամբ, իբրև կոնկրետ նշանակողական վերաբերմունք դեպի այս կամ այն առարկան: Եթե բառիմաստը ընդհանուր է նրանով հաղորդակցվողների համար, ապա միշտ չէ, որ նույնը կարելի է ասել բառային նշանակության դեպքում: Վերջինս, իբրև խոսքային երևույթ, կոնկրետ կիրառությամբ պայմանավորված իմաստ, ոչ ամբողջովին և ըստ ամենայնի է ընկալելի և ընդունելի: Դրան կարող են խոչընդոտել տվյալ նշանակության անհարիր դրսևորումը ոչ միայն տվյալ բառի, այլև այդ բառը ներառող նախադասության և բնագրի մեջ: Նման դեպքերում է, որ նկատելի է, թե բառը ստացել է ոչ ճիշտ կամ ոչ տեղին կիրառություն: Այսպես, օրինակ, տաբազ բառը, ըստ ՆՁԲ-ի, ունի՝ 1. «կերպ, լիզանակ, ձև, տիպար, օրինակ, սարաս, պէսպիսութիւն, այլեայլ հանգամանք ամենայն իրաց» և 2. «ճարտար յօրինուած, պատշաճ կազմութիւն, սպաս, պէտք, պիտոյք, ճարտարութիւն» իմաստները, որոնք վկայված են բազմաթիվ կիրառություններով: Նոր շրջանի գրաբարի

բառապաշարում տառազ բառը կիրառված է իբրև եռանկյունաչափական տերմին՝ համարժեք լատ. formula բառին. «Հաւասարումն, որ է իբր ընդհանրականն իմն եղանակ, և յորժամ փակին յոլով դիպուածք, կամ ապացուցանին այլ համեմատութիւնք, անուանի տարազ. լատիններէն ֆօռմուլա» [ՍՊԵՌ., 7]: Ինչպես նկատելի է, բառի տերմինային նշանակութեան ձևաբանական բովանդակն այսօրվան նշանակական է, ուստի և՛ իբրև մաթեմատիկական տերմին այն լայն ընդունելություն չի գտել հայերենում:

Հին գրական հայերենում արջային ածականը, ըստ ՆՀԲ-ի, ուներ «արջին բնորոշ» և երկրորդաբար՝ «հյուսիսային» իմաստները: Նոր շրջանում կազմվում է բառի հականիշը՝ հակարջային, «հարավային» հիմնական նշանակությամբ. «արջային կամ հիւսիսային և հակարջային կամ հարավային» (ՍՎԾԳ, 162. այլև՝ ԲՃԳ, 118): Նորակազմությունը իրադրական բնույթ ունի: Այն տեղի է ունեցել այն նկատառումով, որ հասկանալի կարող է լինել ոչ միայն համատեքստում, այլև՝ ընդհանրապես: Այս դեպքում ամբողջ հարցն այն է, որ հին գրական հայերենում ըմբռնելի իմաստի հիման վրա կամ հակադրությամբ նոր պայմաններում կազմված բառը բնագրից դուրս չի արտահայտում բառային այն նշանակությունը, որի կրողն է եղել:

Նոր շրջանի գրաբարում երբեմն հին գրական հայերենի սովորական բառերը կիրառվում են իբրև օտար այս կամ այն հատուկ անվան իմաստը թարգմանելու միջոց, որով հայերեն բառը, բնագրային տվյալ կիրառության դեպքում, օժտվում է օտար բառի նշանակությամբ: Հին գրական հայերենում ամենապարզև բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, ուներ «պարզևատու՝ ամենքին և ամեն ինչում, ամենաշնորհ» իմաստը, որն օգտագործվել է հուն. ἁπλοῦς դիցանունը հայեցի դարձնելու նպատակով. «և Պանդուրա անուանեցաւ, այսինքն Ամենապարզև» [էՀԱՊ, 130]։ «Պանդուրա, այսինքն Ամենապարզև» [ՍՎԾԳ, 27]: Հմմտ. Հանդիսաբան [էրմիթաթ]—ՍՎԾԳ, 179, Համապայծառ [Ողիմպոս]—ՄԻԻ, 150, Մովսիս [Մարինա]—ն. տ., 69 և այլն:

դ) Բառիմաստի և բառային նշանակության փոխհարաբերությունը սերտ է հատկապես այն դեպքում, երբ բառային նշանակությունը պայմանավորված է բառի հիմնական իմաստով, երբ չի խզվում բառի նախնական և ձևաբանական իմաստների ընդհանուր հասկացական կապը: Նոր շրջանի գրաբարում, սակայն, հանդիպում են բառերի այնպիսի իմաստային կիրառություններ, որոնք բացահայտ հարմարեցում են:

Տեղի է ունենում բառի սկզբնական իմաստի և նրա ձևը բերած նշանակության համահարթում: Այսպես, օրինակ, հայերենում ունեինք Բիլ բառը, որ նշանակում էր հատուկ անուն և հասարակաբար՝ որևէ տեղ, բնակատեղի: Նոր շրջանի գրաբար թարգմանություններից մեկում սկզբունքորեն գործածվում է Բիլ-ը որպես բարդության երկրորդ բաղադրիչ՝ թարգմանելու գերմանական տեղանուններ: Հմմտ. Առլուծաբիլ [Lemberg]—ՌՀՎ, 35, Արքայաբիլ [Königsberg]—Ն. տ., 47, Բարձրաբիլ [Hohenberg]—Ն. տ., 67, Բիսամ-բիլ [Bisamberg]—Ն. տ., 144 և այլն: Նույն թարգմանության մեջ նույնպիսի փորձ է արված հալերեն բերդ և սար բառերի նկատմամբ՝ դրանք զործածելով իրրե տեղանուն կամ անձնանուն նշանակող բարդ բառի երկրորդ բաղադրիչ և համարմեք գերմ. burg և berg բաղադրիչները: Հմմտ. ծովասար [Merenberg]—ՌՀՎ, 334, 385, Ասպետաբերդ [Ritterburg]—Ն. տ., 1 քրայաբերդ [Regensburg]—Ն. տ., 363, Արքասար [Regensberg]—Ն. տ., 65 և այլն:

Ե) Բառիմաստի կիրառության հարցում որոշակիորեն տարբեր մոտեցում են ի հայտ բերում ոչ միայն առանձին հեղինակներ, այլև գրաբարի կողմնակից տարբեր դպրոցների ներկայացուցիչներ: Բավական հատկանշական է Վիեննական դպրոցի մոտեցումն այս հարցում՝ կապված նրանց լեզվական քաղաքականության ընդհանուր, գրաբարի ողջ համակարգը բռնող սկզբունքներից: Որքան էլ հետևողական և ջանադիր են այդ դպրոցի ներկայացուցիչները, նրանք այս հարցում ևս ունեն նկատելի բացթողումներ ու տարաձայնություններ: Բառային այս կամ այն իմաստը ստույգ, ճշգրտորեն նշանակելու միտումով նրանք հիմնականում դիմում են հին գրական հայերենի դասական գրաբար տարբերակի օրինակին: Կոնկրետ դեպքում կարելի է նշել երկու հանգամանք: Նախ, նրանք մեծ մասամբ կարողանում են նոր ժամանակին բնորոշ հասկացություններն անվանել դասական գրաբարյան բառերի պարունակած բնական, ստույգ և հարազատ համարվող նշանակություններով: Այս իրողությունը ցայտուն կերպով երևան է գալիս օտար բառերի ու տերմինների նախկինում թարգմանված տարբերակներից մեկնումեկի ընտրության հարցում: Նշենք, օրինակ, հետևյալ փաստը. «Խէպէտ եւ Դաչաճէն ըստ բանիցն պատշաճի նոխազեղութիւն. յայտ առնէ, զի ի մատուցանել Սպանդարամետին նոխազ, ժողովուրդն երգէր զերգսն, զոր ոմանք ի մեզ ողբերգութիւն եւս սուացին, բայց բանդի առ Նսսերեայ Դաչաճէն եղաւնսն թարգմանեալ գոանեմք, առաւել պատշաճ

համարեցաք երգահանութիւն կոչել, զհին անունն պահելով, զի թերեւս այսպէս իսկ անուանէին հինքն Հայոց: Նոյնպէս զՋալալէդդին Ռումի կատակերգութիւն ասացին, ըստ նոցին հին թարգմանչացն եղաք ձաղութիւն եւ զՋալալէդդին կոմիկեան կամ երգայարդար, որպէս եւ զ*ερασιμαχης*, *lyrique*, ըստ նոցին նուագայարդար կոչեցաք, զոր այլք էւարեբգակ ասացին» [ԳնՈԻ, 70]: Ինչպէս դժուար չէ նկատել, հունարէն տերմինները՝ *τραγῳδία* «նոխազերգութիւն», *κωμῳδία* [*κωμῳδία*] «կոմիկական կամ երգահարդար» եւ *μελοποιία* նշանակւում են երգահանութիւն [փխ. ողբերգութիւն], ձաղութիւն [փխ. կատակերգութիւն] եւ նուագայարդար [փխ. ֆնարեբգակ] բառերով, որոնք իրենց բառային նշանակութիւններով ավելի մոտ եւ համարժեք են համարւում օտար իմաստներին, քան մշտականները:

Երկրորդ հանգամանքն այն է, որ վիեննացիները հաճախ նախընտրում են դասական գրաբարյան բառից կերտել հայեցի մի նոր ձև, քան դիմել իմաստային [նաեւ բառակազմական] առումով ոչ այնքան հարազատ ձևի կիրառութեան: Այսպիս, օրինակ, հին գրական հայերենում գործածւած վիպագործ [ըստ ՆՀԲ-ի՝ «որ առնէ զվէպս քերթողաբար. բանաստեղծ». *versificator*] բառից կազմւում է վիպագործութիւն [*versification*. ԳնՈԻ, 78], այլ՝ երեւանկիւն//երեւանկիւնի բառից՝ երեւանկիւնաշափութիւն [ն. տ., 199], քան եղած եւանկիւնաշափութիւն-ը կիրառում:

Քուրդ դեպքերում նման մոտեցման արդշունքը լինում է ոչ միայն այն, որ նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարը հարստանում է նորտիպազմ հոմանիշ բառերով, այլեւ այն, որ փորձեր են արւում վերականգնելու բառերի իմաստներն ու իմաստային նորերանգները՝ նշանակելու որոշակի հասկացութիւնների անվանումներ ժամանակակից պայմաններում:

Ընդհանուր առմամբ բառիմաստի եւ բառային նշանակութեան փոխհարաբերութիւնը սերտ է հատկապէս այն դեպքում, երբ բառային նշանակութիւնը գոյանում է տվյալ բառի հիմնական իմաստով ինչ-որ շափով պայմանավորւած, երբ չի խզւում բառի նախնական եւ նոր նշանակւող իմաստների ընդհանուր հասկացական կապը: Այլ կերպ ասած՝ բառի հիմնական իմաստը կամ երկրորդական իմաստներից՝ մեկնում եւ կը տվյալ բնագրում ստանում է այնպիսի նշանակութիւն, որը այլ բան չէ, քան ընդհանրական իմաստի կոնկրետացում՝ արտահայտւած որոշակի կիրառութեամբ: Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի իմաստային կիրառութեան առումով, սակայն, կարելի է ասել, որ նման մո-

տեղումը առկայանում է մասնակիորեն ոչ այնքան այն իմաստով, որ գրաբարը գիտակցաբար, գրավոր կիրարկվող լեզվական տարբերակ է, որքան այն տեսակետից, որ այս դեպքում ավելի ակնառու է լեզվի նկատմամբ անմիասնականությունը, բացակայում է գրական կանոնականության հասնելու ձգտումը, առկա է տարերայնություն գրավոր խոսքի իմաստաբանական հնարավորությունների օգտագործման հարցում:

2.3. Բառիմաստի տառողությունը.— Այստեղ, ինչպես նշել ենք, ուշադրության կոնկրետ առարկա են բառի բաղմիմաստությունը, համանունությունը, հոմանշությունը, հականշությունը և տերմինացումը: Դրանք իբրև ընդհանուր իմաստաբանական երևույթներ նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի մեջ ընդգրկում են գործածության առանձին ոլորտներ, ընդունում կիրառության տարբեր շափեր: Այդ իրողությունը բացատրվում է գրաբարի մշակման և կանոնավորման, օտար ազդեցությունների ներմուծման և վերացման, անհատական ներմուծումների ու հակումների անմիակերպության և այլ հանգամանքներով: Բառերի իմաստային առնչությունը պայմանավորված է հաղորդակցման որոշակի կարիքների բավարարման խնդրով: Բառապաշարի իմաստաբանական համակարգում բառերը ներկայանում են իրենց բնորոշ իմաստով կամ մեկ ամբողջություն կազմող իմաստներով: Ըստ այդմ, բառիմաստի տառողությունը բնորոշվում է այն բանով, թե տվյալ բառի իմաստը կամ իմաստները ինչպիսի հնարավորություն ունեն այլ բառերի իմաստների հետ հարաբերակցվելու: Բառի իմաստաբանական էությունը բացահայտվում է վերը նշված երևույթների մեջ, որոնց անդրադառնում ենք ստորև առանձին-առանձին՝ ելնելով նյութի ընձեռած հնարավորությունից:

Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի իմաստաբանական քննության ընթացքում անդրադառնում ենք հատկապես այն բաղմիմաստ բառերին, որոնց պարունակած իմաստներից այս կամ այն իմաստը նորագոյացություն է, իրենան է գալիս հետագայում: Նոր իմաստի գոյացումը բացահայտվում է բառի նախորդ իմաստների համեմատությամբ: Այս կարգի բաղմիմաստ բառերը թե՛ սովորական բառեր են և թե՛ տերմիններ: Նկատելի է, որ բառը նոր իմաստ է ձեռք բերում ամենից առաջ ժամանակակից պայմաններում նախկինում ունեցած իմաստի կամ իմաստների պատիվով, դրանք զմլարությամբ վերհիշելու պատճառով: Բաղմիմաստությունը արդյունք է բառի իմաստային նոր կի-

րառության: Վերջինս տեղի է ունենում ոչ բավարար պատմականություն. հանդես բերելու, օտար բառային իմաստը թարգմանաբար հայերեն բառին հատկացնելու, ինչպես նաև բառիմաստի ընկալման և վերարտադրման հարցում անհատական մոտեցում ցուցաբերելու պայմաններում:

ա) Համեմատաբար շատ են այն բառերը, որոնք նոր իմաստ են ձեռք բերում տերմինային կիրառության շնորհիվ: Հին գրական հայերենում դրանք ունեին սովորական կիրառություն, երբեմն՝ այլ բնագավառի տերմինի արժեք: Իսկ նոր շրջանում նոր իմաստային կիրառությամբ դառնում են որոշակի բնագավառի տերմին, ինչպես նաև մեկից ավելի բնագավառների տերմին:

Այսպես, օրինակ, խելամտութիւն բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, արտահայտում էր «խելամուտ լինել, խելամտել, հմտություն, տեղեկություն, գիտություն, իմաստություն, հանճար և այլն» իմաստները: Իրանք ըստ էության սովորական իմաստներ են և կարող են կոնկրետ նշանակություն ստանալ տարբեր կարգի հաղորդակցման մեջ: Հետագայում բառը նոր իմաստային կիրառության շնորհիվ ձեռք է բերում որոշակի բնագավառի պատկանող տերմինի արժեք. խելամտութիւն բառը կիրառվում է իբրև համարժեք հուն. *συναίσθησις* բառին, որը ճարտասանական տերմին է: Ըստ այդմ խելամտութիւն բառը գործածվում է որպես ճարտասանական տերմին. «խելամտութիւն, որ ըստ յունաց սինեթոօքէ լսի, է փոխակերպութիւն, յորում մասն փոխանակ բոլորի դնի» (ՍԱԾ 273): Այստեղ գործ ունենք սովորական բառի տերմինային կիրառության հետ: Իբրև տերմին այն միանգամայն մենիմաստ է, սակայն իբրև բառ ընդհանրապես՝ որոշակի իմաստով հարստացած. մինչ այդ ունեցած իմաստներին ավելանում է նորը:

Շրջաբերութիւն բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, ունեւ բազմաթիւ իմաստներ, ընդ որում՝ տերմինային. 1. «շրջաբերիւն, շրջանակումն, հոլովումն, պարբերութիւն, պարագայութիւն, շրջան, դարձուած»՝ տիեզերական մարմիններին վերաբերող, 2. «շուրջ յածումն, յածելն. հետաքրքրութիւն» և 3. «իբր հոլով կամ հոլովումն»՝ քերականական տերմինի արժեքով: Նոր շրջանի գրաբարում դրանց ավելանում է նոր իմաստ՝ «[գրամական] շրջանառություն»: Այս իմաստով բառը կարելի է գիտել իբրև պետական-ֆինանսական բնագավառի վերաբերող տերմին, թերևս համարժեք ռուս. денежное обращение տերմինին. «և գրամոյն շրջաբերութիւն առաւելովքն դիւրացոյց» (ՄՄՅ, 10): Իսկ այս դեպքում

գործ ունենք սովորական կամ տերմինային կիրառությամբ բառի տերմինային նոր արժեքի ձեռքբերման հետ:

Միջակէտ բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, քերականական տերմին է՝ «միջակ կէտ» նշանակությամբ: Հետագայում ունենք բառի նոր իմաստային կիրառություն՝ արտահայտելու երկրաչափական հասկացություն, համարժեք լատ. centrum-ի տերմինային իմաստին: Տե՛ս միջակէտ—ՍՊԵրկ., 26, ընդ որում սա հոմանիշ է դիտվում հնուց փոխառյալ կեղծոն բառին: Նոր պայմաններում վերջինիս համարժեք է դիտվում «չէնթոուն» բառը [ն. տ., 47]՝ այլ արտասանություն լատ. centrum բառի: Այսպիսով, հին գրական հայերենում մենիմաստ քերականական տերմինը ժամանակի ընթացքում վերածվում է նաև գիտության մեկ այլ ճյուղի հասկացություն նշանակող տերմինի: Նման դեպքերում առաջ է գալիս տերմինային բազմիմաստություն:

Տերմինային կիրառության շնորհիվ նոր շրջանի գրաբարում բազմիմաստ դարձած մեծաթիվ բառերից²⁶ են նաև հետևյալները. աւելաբանութիւն [hyperboie]—ԴՏՊ, II, 251, բնարան [բնադիտությամբ զբաղվող]—ՕՌԻՆ, 78, զնշապես [ծրագար]—ԱՀԲ, զուսանական [dramatique]—ԴԵՄԻ, 69, ընտրականութիւն [eclecticisme]—ԴՏՊ, II, 562, հարկաւապես [capitaine]—ՅԳՏԵ, 310 և այլն:

բ) Նոր շրջանի գրաբարում բավական քիչ են համանուն բառերը: Ընդհանուր առմամբ, անկախ բառակազմական-իմաստաբանական որոշակի տարբերակումից և դասակարգումից, համանուն բառերը լեզվի բառապաշարի ոչ հարուստ և զարգացման տեսակետից անարգասաբեր շերտ են ներկայացնում: Բառային համանուններ գոյանում են ոչ այնքան բառակազմական միջոցների ու կաղապարների գործադրմամբ, որքան իմաստային պատահական ու տարերային հեռացման ճանապարհով, բնիկ և օտար բառերի ձևական նույնականացման բերումով: Քիչ չեն դեպքերը, երբ համանուն բառերի առանձնացման, իվարկման նպատակով հարկադիր բերվում են լեզվի բարբառային տարբերակին պատկանող, օտար լեզուներից անցած սուղ քանակով ձևեր: Այս տեսակետից էլ կարելի է նկատի ունենալ, թե ինչու նոր շրջանի գրաբարը հեռու է համանունների առատությունից: Դա բացատրվում է, նախ, զրավոր լեզվական տարբերակ լինելու հանգամանքով, և երկրորդ, օտար փոխառությունները ոչ թե բնականորեն վերցված և հայերենին անցած բառեր են, այլ հայերեն այս կամ այն բառը, տերմինը երկրորդաբար մեկնաբանող ձևեր. հիմնականում այդ բնույթի փոխառություններ պա-

դանիէ]—ԿԿՀ, 3, հազարապետ—դատաւոր [procurator]—ԳՏՊ, II, 21, հասարակած—գիշերահաւասար—ՍՎԾԴ, 162, հեղինակ—հիմնադիր—ԱՍ, Թ, հողային—ցամաքային—ԲՃԴ, 391, հրովարտակ—մուրհակ [diplome]—ՍԲՕ, մասն—բաժին—ՆԳԱ, 81—82, նախատիպ—նախագաղափար [первообразное կամ коренное]—ԱՎՔ, 13, նահանգ—գաւառ [provincia]—ԳՏՊ, II, 28, պարգեիչ—արիքրաշխ [дарователь]—ԱՀԲ, շուք—պատիւ—ՆՏ, 64, ոստիկան—պաշտօնակալ [officier]—ՍԲՕ, որակութիւն—որպիսութիւն—[qualitas]—ՄՍՀՃ, 53, սաղմոսարան—տաւիղ [арфа]—ԱՀԲ, սաացուած—բաժին [շէշուշ]—ԳՏՊ, I, 408, ստուերաներկ—հողագոյն [հտ. Թէսոս տ'օմպոս]—ՓՄ, 10, սնդիկ—արծաթաշուք [պրսկ. սիտապ]—ՓՄ, 21, սրանցք—ջաղացք ԱՍ, Ը, վակաս—վտաւակ—ՎՊԱ, IX, վարչութիւն—տէրութիւն [gouvernement]—ՍԲՕ, ուրացական—բացասական [negativ. négatif]—ՏԽՈԻ, տոհմ—հարստութիւն [dinastie]—ՅԳՏԵ, 8, քրմուհի—հարցական—ԷՀԱԴ, 28 և այլն։

բ. Եռանդամ հոմանշային շարք ներկայացնող բառերից են հետևյալները. բան—աս—խօս—ՄԹԴ, 1, գոտէպինդ—անահտահասակ—Բաշխրան—ն. տ., 118, զինչութիւն—էութիւն—բնութիւն [essentia]—ՄՍՀՃ, 38, լայնալին—մեծակամար—լայնածոց—ՆՏ, 58, լոակաց—խցակաց—փակեալ—ԴԱԼ, 24, հիւրանոց—հիւրատուն—պանդոկ—ԱՍ, Ը, մերձեւալ—մօտեւալ—հպիլ—ՎԲԻ, 22, նիւք—տարբ.—ատաղծ [materia]—ՄՍՀՃ, 38, սպասաւորութիւն—ծառայութիւն—հրամայակատարութիւն—ՎՊԱ, II, վաղր—սակրսուր—ՆՏ, 75, փաստ—աղագ—հաւաստիք [ratio argumentum]—ՄՍՀՃ, 47, օրինակ—յարացոյց—գործագրութիւն—ն. տ., 87 և այլն։

գ. Բազմանդամ են չորս և ավելի բառերի խումբ կազմվող հոմանշային միավորները. Դրանցից են հետևյալները. առնելութիւն—արարչութիւն—պատճառողութիւն—գործարարութիւն—գոյացուցումն [causalitas]—ՄՍՀՃ, 44, արդինք—արգասիք—վարձք—քոշակ—տրիտուր [meritum]—ն. տ., 64, բաշխ—պարգև—տուրք—շնորհ [հտ. bonificazione]—ՓԿՎ, 153, բոլորութիւն—պարունակութիւն—պարտակումն—ամփոփումն [intensio, complexus]—ՄՍՀՃ, 28, գոյութիւն—գոյատրութիւն—իրականութիւն—դրութիւն [existentia]—ն. տ., 42, ենթակայութիւն—ենթագոյութիւն—ենթակացութիւն—ենթակայացութիւն—ՎՊՊ, 142—143, երկաքաւեջ—ծառատ—մագնէտ—մղաղուղ—ՎԲԻ, 50, խաւար—մէգ—մարախուլ—մոռլլ—ՎՊԱ, 137—138, հոծութիւն—քանձութիւն—ստուարութիւն—խտութիւն—քաւութիւն—ՎԲԻ, 22, հողմածաղիկ—հարսնուկ—հարսնոյ ծաղիկ—կրեւտեան կակաչ—ՓՄ, 80, յատկութիւն—տարբերութիւն—յատկանիշ—խտիր

[proprietas]—ՄՍՀՃ, 41, ջրաբժար-սնդիկ-ծիվայ-գիպակ—ՎԲԻ, 69, և այլն:

2) Ըստ հոմանիշների խոսքի մասային պատկանելության հոմանշային շարքերը բաժանվում են մի քանի խմբի: Նկատելի է, որ հոմանշային շարքեր կազմվում են գոյականներով, ածականներով, բայերով և մակբայներով: Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում գոյականներով և բայերով կազմված հոմանշանային շարքերը:

ա. Գոյականներով հոմանշային շարք կազմող բառերից են հետևյալները աղեղն—ծխածան—էձԲ, 38, 75, 76, այլակերպութիւն—տարբերութիւն [Unterschied. Differenz. difference, excès]—ՏԽՈԻ, անգամալուծութիւն—կարուած—ՄՊԲ, 205, անկնութիւն—անամուսնութիւն [безженство]—ԱՀԲ, ապահարկութիւն—ապահարկ [imposition]—ՄԲՕ, աստուած—դուքս—ՅԿԽԶ, 18, ասեմակալ—երդուեալ [jurés]—ՅԳՏԵ, 268, բանագիրք—գրուցագիրք [logographes]—ԳՏՊ, I, 427, լուսնդակութիւն—գումար [Somme. somme]—ՏԽՈԻ, բուն—ծղօտ—ՍՎԾԳ, 71, գահ—աստիճան [sedili]—ՅԳՏԵ, 269, գոյք—ինչք—ՍՍԳԺ, 69, գրապետ—գիւմնապետ [библиотекар]—ԱՀԲ, դեղնութիւն—դժգունութիւն—ՄՊԲ, 180, դիեցուցիչ—սանտու—ՍՎԾԳ, 70, գրամարկդ—սնգուկ—ՓԿՎ, 71, եղանակ—տարազ [modus]—ՄՍՀՃ, 73, եղանակութիւն—լինելութիւն [fieri]—Ն. տ., 43, ենթադրութիւն—հանգես [hypothesis causa]—Ն. տ., 154, երկակտուր—տրամագիծ [durchmesser, diamètre]—ՊՀԱ, զօրավար—հրեշտակապետ [архистратит]—ԱՀԲ, երես—թղթահամար [էջք]—ՍԼՏ, 40—41, 25, 114, 411, ՆՏ, 218, բնդանօր—հրագեներ [артиллерия]—ԱՀԲ, լիզանակ—ջնջանակ [акпидная доска]—Ն. տ., խտանարակ—քրճագեաց—ՆԳԱ, 81, ծխանելիք—համեմք [ароматы]—ԱՀԲ, ծիր—շրջանակ—ՊՀԱ, 7, ծրար—պուրակ [Մանեկիքի զանգված]—ՓԿՎ, XI, կաղամախի—բարախ [грабина]—ԱՀԲ, կորաքամակ—ուղտոյաւտողն [горбунь]—Ն. տ., հարսանիք—վարդախտ—ՄՊԲ, 212, հիւպատոսութիւն—ազնուապետութիւն—ԲՃԳ, 219, հսկումն—գիշերապաշտօն [всеночное бдение]—ԱՀԲ, հրամանատար—պաշտօնակալ [officier]—ՅԳՏԵ, 340, հրեշտակ—զեպան—ՆՏ, 61, ձիւրք—բաշխոյք—ՓՀՊ, 7, միակողմութիւն—կիսակարուած—ՄՊԲ, 205; միաշարար—կիւրակէ—ՍՎԾԳ, 158, միորձի—փոշտանկ—ԳՄԿՀ, 19, միաք—ներգործութիւն [intellectus]—ՄՍՀՃ, 97, յաղորդութիւն—յարգութիւն [relation]—ՄԲՕ, յաւելումն—գումարումն—ՍԱԹ, 19, նուագումն—խաւարումն—ՊՀԱ, 29, շրջանք—յեղանակ [periode]—ԳՏՊ, II, 1, որովայնալուծութիւն—փորհարութիւն—

ՄՊԲ, 276, չափ—քանակություն [Größe, Quantität. quantité]—ՏԽՈԻ, պատանեկություն—երիտասարդություն—ՍՎԾԳ, 89, ջանացող—աշխատող—ՍՄԳԺ, 69, սապասողն—կորաքամակ [горбатый,]—ԱՀԲ, սեռ—հանդես—ՄՍՀՃ, 18, սեպհականություն—ստացություն [propriété]—ՍԲՕ, սուր—դաշոյն—ՄՆԳԴ, 12, վանառականություն—տուրեստ—ՓՀՊ, 2, վճիռ—դատակնիք [decretum]—ՄՍՀՃ, 95, անաչություն—գործակալություն [administration]—ՅԳՏԵ, 181, ուշ—յիշողություն [memoria]—ՄՍՀՃ, 97, ուրար—պատմունիան—ՎՊԱ, IX, քաղցկեղ—որբիւն—ԳՄԿՀ, 19, օծանդակագիրք—տետրակ [Խո. լիպրի առաջիկառի]—ՓՀՊ, 1 և այլն:

բ. Երբեմն հոմանշային շարքի անդամներից մեկն է գոյական: Այդպիսի բառերից են. դատարկ—զրոյ [Null, zero]—ՏԽՈԻ, դոշեմ—խանդակագործություն [взятие]—ԱՀԲ, ենթակայ—ենթադրական [subjectum]—ՄՍՀՃ, 39, շապիկ—պնդնաւոր—ՎՊԱ, IX, շարժականություն—շրջագայիլն—ՄՊԲ, 160 և այլն:

գ. Ածականներով հոմանշային շարք կազմող բառերից են հետևյալները. ատենական—դատողական—ՍԱՃ, 69, արջային—հիւսիսային—ՍՎԾԳ, 162, հակաջրային—հաւաւային—ն. տ., բարկասիրտ—ցասմնական [гневный]—ԱՀԲ, գորշատեսակ—մոխրագոյն—ՆՏ, 125, ծաղկածին—մանուշակաբեր—ն. տ. 41, կորագիծ—գետական—ՄՊԱ., 1, կորովամիտ—հաշտաբան—ՆՏ, 214, ներգործական—օգտամատույց [Խո. աթթիվօ]—ՓՀԳ, 17, նիզակակից—դաշնաւոր [socius]—ԳՏՊ, II, 71, շիլ—գինակն—ԳՄԿՀ, 18, պայծառապերն—չֆնաղ—ՆՏ, 61, տունաւոր—գիւաւոր—ՄԽԿ, 24, ուղղագիծ—մակարդակ—ՄՊԱ., 1, քաւածն—վիմատեսակ—ՓՄ, 29 և այլն:

դ. Բայերով հոմանշային շարք կազմող բառերից նշենք հետևյալները. բազմացուցանել—բազմապատկել [multiplier]—ՏԽՈԻ, ի բաց ձգիլ—քողանիլ—ՍԼՏ, 23, եղանիլ—լինիլ—ՍԿԱ, 60, զօրացուցանել—ուժովացուցանել—ԳՄԱ, 4, խաբբալել—հեռձնուլ—ՍՁԲ, 73, խոցել—վիրաւորել—ՈՓ, 71, կամակցիլ—յանձն առնուլ [engager]ՍԲՕ, ի կիւր ածել—արտասանեալ լինիլ—ՄՍՀՃ, 20, կոշել—անուանել—ՍԼՏ, 110—111, համարիլ—վարկանիլ [verihabito]—ՄՍՀՃ, 104, պնենել—պահունել—ՆՏ, 214, սարսել—դողալ—ՍԳԺ, 10, ցրուել—փեռնկտել—ՍՄԳԺ, 11 և այլն:

ե. Ոնենք մի քանի բառեր, որոնք հոմանշային շարք են կազմում մակբայներով՝ բնագրում միասնաբար հանդես գալով իբրև բայական անդամի լրացում. ամայի—անտերունչ—ՆՏ, 35, անստերիւր—անսայրաք—ԱԳՓ, I, դ, բոլորապէս—բովանդակաբար—ԳՄՏ, 4 և այլն:

3) Հոմանիշները որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում բառային-բառակազմական առանձնահատկութիւնների տեսակետից: Այս դեպքում նկատի ունենք այն, թե, մի կողմից, հոմանշային զուգերը համարմա՞տ են, թե՞ տարարմատ, մյուս կողմից՝ բնի՞կ են, թե՞ փոխառյալ: Ըստ այսմ առանձնացնում ենք երկու խումբ: Առաջին խումբը կազմում են այն հոմանիշները, որոնց հոմանշային շարքերը իրարից տարբերւում են համարմատ կամ տարարմատ լինելու հատկանիշով: Երկրորդ խումբը ներկայացնում են այն հոմանիշները, որոնց հոմանշային շարքերը պարունակում են միայն բնիկ, կամ բնիկ և օտար բառեր: Դժվար չէ նկատել, որ վերը մենք խոսեցինք ըստ էության տարարմատ բառերով, ինչպես նաև բնիկ բառերով հոմանշային շարքերի մասին: Ստորև անդրադառնում ենք մնացածներին:

ա. Համարմատ բառերով կազմված հոմանշային շարքերը ունեն ներքին առանձնահատկութիւններ: Դրանք կապվում են այն բանի հետ, որ հոմանիշների մի մասը, իբրև առանձին բառ և անկախ նրա բաղադրական հիմունքից, ներկայացնում է գոյականական բաղադրական հիմք, իսկ մյուս մասը՝ բայական [հմտ. աղբորակ-շնչբորակ—ՍՎՄԳ, 67 և ներգործութիւն-գործողութիւն. actio—ՄՍՀՃ, 43]: Մնացած մասը ունի ածականական կամ թվականական բաղադրական հիմքով բառեր: Ըստ այսմ, ունենք երեք ենթախումբ:

ա) Հոմանիշներ, որոնք առաջանում են միեւնոյն գոյականական բաղադրական հիմքով. անմիջութիւն—միզարգելութիւն—ՄՊԲ, 13, առած—սկզբնառած [principium]—ՄՍՀՃ, 192, բարոյախօսութիւն—բարեգիտութիւն [physiologie]—ԳՆՈԻ, 280, բարոյական—բարացուցական—ՍՍՀ, 72, դրամարուդր—դրամագիր—ՓԿՎ, 81, հաստատաչափութիւն—մարմնաչափութիւն—ՍՎՅԳ, 148, քերականիկ—ցամաքակղզի—Ն. տ., 166, քերայոյս—սակաւայոյս—ՓԿՎ, 33, քոշակաւոր—քոշակընկալ [խ. salaziat]—Ն. տ., 124, իրաւորութիւն—իրագործութիւն [realisation]—ՄՍՀՃ, 96, լուսնոտութիւն—վերնոտութիւն—ՄՊԲ, 211, խնկատուփ—խնկանոց [ароматизация]—ԱՀԲ, ծխատեսակ—մխատեսակ—ՎԲԻ, 27, կերպ—կերպացուցիչ [forma]—ՄՍՀՃ, 40, հանքագործ—քարագործ—ՄՊԲ, 121, հրագոյն—ծիրանեգոյն [խ. minimum]—ՓՄ, 1, մարմնաւորութիւն—նեքմարմնութիւն [всеположенне]—ԱՀԲ, մեղծաներկ—ծխաներկ—ՓՄ, 28, միջոց—միջնորդ [medium]—ՄՍՀՃ, 45, պարկափող—պարկապկու—ՆԱՀ, 66, պարտապան—պարտաւեր—ՓՀՊ, 3, ռամկապետութիւն—ժողովրդապետութիւն—ԲՃԳ, 216, ռանմա-

նել—սահման [definitio]—ՄՄՀՃ, 169, ստուարաշուրքն—կռաշուրքն [рубан]—ԱՀԲ, ստուերաներկ—ստուերահող—ՓՄ, 29, երեսագիր—հաս-
ցեգիր—ՓՊՆ, 11, փայլիւն—լուսափայլութիւն [блеск]—ԱՀԲ, փափ-
կանկար—ազնուանկար—ՓՄ, 1, փքալստութիւն—փքոտութիւն—ՓՊԲ,
221, քաղաքականութիւն—քաղաքացի [гражданство]—ԱՀԲ և այլն:

В) Հոմանիշներ, որոնք գոյանում են միեւնոյն բաղադրա-
կան հիմքով. բաղադրել—բաղադրութիւն [synthesis]—ՄՄՀՃ, 163, գո-
լուռնակ—շոգունակ—ՎԲԻ, 31, երեսփոխան—փոխանորդ [répresenta-
nt]—ՍԲՕ, երկրաաւարած—գետնաաւարած [горизонтал]—ՄՄՀՃ, 65—66-
խնկեփեաց—խղեփեաց [ароматный]—ԱՀԲ, կրելութիւն—կիրք [cir-
cumstantia]—ՄՄՀՃ, 51, պահպանակ—անձնապահապետ [гвардия]—
ԱՀԲ, ստուերագրութիւն—հովանագրութիւն [զգոր նախնիք կոչեցին
ստորագրական սահման, ստորագրութիւն... subscribere]—ՄՄՀՃ, 171,
բացասական—ստորասական—ՅԱ, 5, տանջումն—տանջանք—ՇՀՆ, 205,
ուրուագրութիւն—ծրագրութիւն [իտ. տրաչնիտ]—ՓՄ, 2, 87 և այլն:

с) Հոմանիշներ, որոնք առկայանում են այլ խոսքի մասերի պատ-
կանող, միեւնոյն բաղադրական հիմքով. դեղնաներկ—դեղնահող [իտ.
օգոյա]—ՓՄ, 10, երկագօր—երկաբնակ—ՎԲԻ, 32, վաւեր—վաւերական
[valide]—ՍԲՕ և այլն:

բ. Բնիկ և օտար բառերով հոմանշային շարքերում օտար բառերը
երևան են գալիս տարբեր նպատակով: Ուշագրաւ է, օրինակ, այդ հար-
ցում բնագրի հեղինակի ձգտումը, այն է՝ բնիկ բառը մեկնաբանել, պար-
զաբանել, որպեսզի այն ավելի դյուրամատչելի լինի: Ուշադրութեան
կենտրոնում բառիմաստի պարզեցումն է: Այս հղանակով ներմուծված
բառը դառնում է հոմանշային շարքի անդամ: Սյդպիսին են հետևյալ
հոմանիշները. Աղամ—նախաստեղծ—սկզբնահայր—սկզբնամարդ—ԷՀԲ, 7,
28, 38, 69, 71, Աթենաս—մայր դպրութեան—ն. տ., 58, 75, Ամազոնե-
Անուսինք—Միաստինք—ԷՀԱԴ, 85, անտիպատականք—տեղապահք
[praeconsulares, vicarii]—ԳՏՊ, II, 280, արքիմանդրիտ—վարդապետ—
վանահայր [архимандрит]—ԱՀԲ, բղեաշխք—հիւպատք [consul]—ԳՏՊ,
514, բեհեմովր—ծովաձի [бегемот]—ԱՀԲ, Եւա—կիւն—հարսն—նա-
խամայր—նախաստեղծ—նախաստեղծիկ—սկզբնամայր—ԷՀԲ, 8, 11,
16, 38, 69, 70, 71, 76, 77, Հոռով—Կապիտոլ—Սուրբ քաղաք—Տի-
քեր—քաղաք Եօթանց ըլրոց—ն. տ., 29, 72, 73, 77, 78, հրահալելիք—
մեծաղք—ՄՎԾԴ, 68, որմզդիկ—որմզդածաղիկ [լատ. flos yovis]—ԷՀԲ,
33, 82, սուր—մրնագոյն կարմիր [իտ. թէռուա ոսոսա]—ՓՄ, 10,

սպարապետ—մագիստրոս [magister utriusque militiae]—ԳՏՊ, II, 280, փլադինայ—ոսկի սպիտակ—ՍՎԾԳ, 68 և այլն:

4) Առանձին խմբով կարելի է ներկայացնել այն հոմանշային շարքերը, որոնցում այս կամ հոմանիշը ոչ թե առանձին բառ է, այլ կայուն բառակապակցություն: Այդպիսի հոմանշային շարքերից են հետևյալները. նպատակադիմութիւն—կարգումն ի վախճան—վախճանութիւն [finalitas]—ՄՄՀԺ, 48, պատմառ շարժողական—շարժառիթ [motivum]—ն. տ., 47, մանական կարուած—հաշմութիւն—ՄՊԲ, 205, ոսնհարու իրաւանց—յափշտակիչ [ֆր. usurpateur]—ՄԲՕ, գիր հաստատութեան—պարգևագիր—ՄՊԿ, 68, ծիրանի ների—կոնքիդոս [ծաքքւ]—ԱՀԲ, ժառանգաւոր—տէր գոյից [ֆր. propriété]—ՄԲՕ, արտունութիւն—շնորհումն սուանձնական [ֆր. privilège]—ն. տ., շօշափօղ լրման—շօշափողակից—շօշափակից [հնախնիք կոչէին՝ երկրորդ շօշափօղ]—ՄՊԵԱ., 5, շառախղ—ամբողջ ծոց—ն. տ., 3, ուղիղ ծոց—ծոց—ն. տ., ծոց լրման—համաժոց—ծոցակից [հնախնիք անուանէին զայս՝ երկրորդ ծոց]—ն. տ., 3, կտտորակ—կտտորակեայ բիւ—ՍԱԹ, 12, սպիտականերկ—նեքմակ դեղ—ՓՄ, 10, խած—կապոյտ մոխիր—ն. տ., հանգամանք առաջնորդութեան—սահմանադրութիւն [système de gouvernement, constitution]—ՅԳՏԵ, 181, արկղ—սեղան խնայութեան [caisse d'épargne]—ն. տ., 414, հոգեսուն—հոգւոց տուն—ԱՍ, Ը և այլն:

դ) Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում որոշակի տեղ ունեն նաև հականիշ բառերը: Այստեղ առանձնացնում ենք հատկապես այն հականիշները, որոնք հանդես են գալիս ոչ թե գրաբար բնագրերում ընդհանրապես, այլ կիրառվում են որոշակի բնագրի մեջ, նրա այս կամ նախադասության կազմում: Հականշությունը հիմնականում երկանդամ հակադրություն է ենթադրում, որով հիմքում ընկած հասկացությունը հաստատվում է կամ ժխտվում, և ընդհակառակն: Բացառիկ դեպքում նկատվում է եռանդամ հականշություն [հմմտ. վերնաբերդ—միջնաբերդ—ներքնաբերդ—ՍՋԺ, 78]: Հականշային շարք են կազմում գոյականները, ածականները և բայերը: Ըստ այս վերջին հատկանիշի էլ խմբավորում ենք հականիշ բառերը:

1) Գոյականներով հականշային շարք կազմող բառերից են հետևյալները. ամբաբծումն—նուանումն—ԱԱ, 37, անմոլաբ—մոլորակ—ՍՎԾԳ, 151, բազմապատկութիւն—բաժանումն—ՕՈԻ, 11, բերկարութիւն—դառնաբարութիւն—ՄՄՀԺ, 61, գեղ, գեղեցկութիւն—տգեղութիւն

[pulchritudo]—ն. տ., 59, գին, յարգ, արժեք, արժանիք-անարգություն, անարժանություն [valor]—ն. տ., 63, գովություն-պարսաւանք—ՍՄԳԺ, 28, երջանկություն-քշուառություն—ԵԱԲ, 27, զուգավանկ-անզուգավանկ—ՍԱՃ, 41, լայնատորոտ-լայնագագար—ԱԱ, 4, ծերունի-ծերունի—ՆՏ, 43, կամայագործ-ակամայագործ—ՇՀՆ, 307, կարգ, կարգաւորություն-անկարգություն [ordo]—ՄՍՀՃ, 65, քամորակություն-հակորակություն—ՄՍՀՃ, 72, նմանություն-աննմանություն—ն. տ., հաւասարություն-անհաւասարություն—ՍՎԾԳ, 124, հեռաւորություն-մօտաւորություն—ՕՈԻՆ, 10, հոգի-մարմին—ՇՀՆ, 15, հպատակ-տէր—ԱՓ, 62, մարդապաշտություն-շարապաշտություն—ՄԹԴ, 6, նոյնություն-այլություն, այլազանություն—ՄՍՀՃ, 71, շահառություն-շահատուրություն—ՓԻՎ, 154, պերինելիոն [Connennähe, Perihelium, perihelie] --ափեղիոն [Connenferne, aphelium, Aphelie] —ՊՆԱ, 24, վարձազրկություն—վարձառություն—ՇՀՆ, 51 և այլն:

2) Ածականներով հականշային շարք կազմող բառերից են հետևյալները. անարիւնք-արինաւոր [«սողուններ»]—ԲՃԴ, 301, անեղեղական—ՎՊՊ, 8, ԶԴՅ, 16, անվարձ-վարձաւոր—ՇՀՆ, 206, աջ-ահեակ—ՆՀՄ, 44, արդար-անարդար—ԷԱԲ, 27, արջային-հակարջային—ՕՈԻՆ, 79, ՍՎԾԳ, 162, բարի-չար—ԵԱԲ, 27, բեկանաւոր-սահեկի—ԳՄԱ, 17, իրական-ուրուական—ՕՈԻՆ, 92, բերականաւոր-լիականաւոր—ԳՄՏ, 10, իմաստուն—ազէտ—ԳՄԳՎ, 50, լուսատու-լուսառու—ՎԲԻ, 16, հիւսիսային-հարաւային—ՍՎԾԳ, 162, ՕՈԻՆ, 79, հոգևորական-մարմնաւորական—ՆԱՀ, 14, 22, հողածին-կողածին—ՎՊՊ, 29—30, հոմասեռ-այլասեռ—ՎԲԻ, 19, ջրային-ջրածին [«սողուններ»]—ԲՃԴ, 301, մեծ-փոքր—ՍՀՏ, 37, մեծ-տրուպ—ՆՏ, 39, մտաւոր-բանաւոր—ՍՀՏ, 37, նմանամասնեայ-այլամասնեայ—ՎԲԻ, 19, ոտնաչափական-անոտնաչափական—ՇՀՆ, 2—3, տեսլական [ideal]—իրական [réal]—ԳՏՊ, 1, 409, օրինաւոր-ապօրինաւոր—ԹՊ, 398 և այլն:

3) Բայերով հականշային շարք կազմող բառերից են հետևյալները. գովել-պարսաւել—ՍԱՃ, 69, գրել-բարբառել—ՎՊՊ, 20, էանալ-գոյանալ—ն. տ., 142, կատարել-հեղզալ—ԵԱԲ, 27, համոզել-տարհամոզել—ՍԱՃ, 70, ձրիառնուլ-ձրիտալ—ԳԱԼ, 12, նշանակող-նշանակեալ—ՄՍՀՃ, 83, վերամնալ-վերագալ—ՍՄԳԺ, 27 և այլն:

Ե) Բառիմաստի հարստացման և կատարելագործման տեսակետից բավական հետաքրքրական է բառի տերմինացումը: Ընդհանուր առմամբ բառը ձևոր է բերում տերմինի արժեք, դառնում է տերմին այն

ղեկարում, երբ արտահայտում է որոշակի բնագավառին հատուկ հասկացություն⁵⁷: Հայտնի է, որ բառի նշանակությունը ավելի նեղ է, քան նրա հիմքում ընկած հասկացությունը: Եթե դա բնական է սովորական բառի ղեկարում, ապա տերմինի հարցում դա այնքան էլ հանդուրժելի չէ: Տերմինը սովորական բառից տարբերվում է նաև նրանով, որ տերմինը ձգտում է լիովին նշանակելու հիմքում ընկած հասկացությունը. տերմինի միտումը հասկացության եղրավորումն է: «Բառի նշանակությունը ձգտում է հասկացության՝ իբրև իր սահմանի»», երբ այդ «ձգտումը սահմանային» է՝ վերջնական, ապա գործ ունենք տերմինի հետ⁵⁸: Ըստ այդմ, բառը դառնում է տերմին այն ղեկարում, երբ կիրառվում է հիմքում ընկած հասկացությունը լիովին արտահայտող նշանակությամբ:

Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի փաստերը ցույց են տալիս, որ տերմիններն առաջանում են ոչ միայն նորակազմության, այլև նոր իմաստի առկայացման ճանապարհով: Նորակազմ տերմիններին անդրադարձել ենք նոր շրջանի գրաբարի գործառական տարբերակվածության, ինչպես նաև բառակազմության հարցերի քննության ժամանակ: Այստեղ ուշադրության առարկա են երկրորդ ճանապարհով առաջացած տերմինները: Փաստերը ցույց են տալիս, որ տերմինների մի ստվար մասը առաջանում է սովորական իմաստով կիրառվող բառերից: Դրանցից բացի, քիչ չեն ղեկբերը, երբ տվյալ բնագավառի այս կամ այն տերմինը միաժամանակ կիրառվում է որպես մեկ այլ բնագավառի տերմին: Այսպիսով, եթե ի մի բերելու լինենք, ապա կարելի է ասել, որ նոր շրջանի գրաբարի տերմինաբանությունը առաջանում է երեք եղանակով՝ բառային նորակազմությամբ, բառի նոր իմաստային կիրառությամբ և տերմինահամակարգի փոփոխությամբ: Բառի իմաստային տարողության բնութագրման տեսակետից խիստ հետաքրքրական են տեղմնացման վերջին երեք եղանակները:

1) ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի բառապաշարը, նոր ժամանակի հաղորդակցական խնդիրների հետ կապված, ապրում է իմաստաբանական որոշակի դարգացում: Այս իրողությունը վերաբերում է ոչ միայն սովորական բառերի իմաստային փոփոխությանը, հարստացմանն ու կատարելագործմանը, այլև տերմինաբանական համակարգերի ստեղծմանն ու մշակմանը: Մայրահղություն թույլ տված չինք լինի, եթե ասենք, որ նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարը պարունակում է ավելի շատ թվով տերմիններ և տերմինային անվանումներ, քան սովորական նորակազմ բառեր: Բառի նոր իմաստային կիրառությունը ավելի շուտ ծառայեցվում է նրա տերմինացման նպատակին:

Քանակային առումով, նորակազմ տերմիններից հետո, երկրորդ տեղը բռնում են բառի նոր իմաստային կիրառության մեծ առաջացած տերմինները:

Առանձին խումբ են կազմում այն տերմինները, որոնք գոյանում են հին գրական հայերենի տարբեր փուլերում կիրառված սովորական բառերի նոր իմաստային կիրառության հիմունքով: Այս կարգի տերմինների հանդիպում ենք ժամանակի իրականության՝ հատկապես գիտության և մշակույթի տարբեր բնագավառները ներկայացնող տերմինահամակարգերում: Այսպես, օրինակ, առաելություն բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, արտահայտում է «ավելորդաբանություն. հավելված կամ բարդություն բանից» իմաստները, այնինչ նոր շրջանի գրաբարում այն կիրառվում է իբրև ճարտասանական ասացվածի այլափոխության մի տեսակը նշանակող տերմին. «առաելաբանություն կամ վերանցություն, որ ի յայլոց վերաչություն ասի, իսկ յունարէն և լատինարէն հիփեռպոլէ ասի» [ԽԷՃ, 233]: Չուգորդություն բառը ՀՀԲ-ում տրվում է «մեկզմեկու հետ կցիլ, խառնվիլ» իմաստով, իսկ հետագայում այն ճարտասանական ղեղձման տեսակներից մեկը նշանակող տերմին է. «ղեղձման անուանմբ զասացուածս՝ յորս լոին բառը՝ դիւրաւ գուշակելիք: Երբեակ աղղբ են ղեղձման. տրոհումն, զուգորդութիւն և կրճատումն» [ԵՍԱՃ, 91]: Աշխարհագրութիւն բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, ունի «գրութիւն և գրուած համաշխարհական ի դիւան արքունի. քննութիւն. թիւ համարոյ մարդկան անցեալ ի գիր» և «գրող զաշխարհէ կամ զարարչութենէ աշխարհի» իմաստները, իսկ նոր շրջանում հանդիսանում է աշխարհագրական տերմին՝ իբրև նույն գիտակարգի անվանումը. «Աշխարհագրութիւն. լատ. ճէօկոաֆիա, է գիտութիւն, որ քննէ զմակերևույթ հողագնտոյս, ղդիրս նորա, ղձեն, ղմեծութիւնն և ղայլ երևոյթս, որք լինին ի սմա ի շարժմանէ լուստորացն» [ՍՊԵԻԿ., 4—5]: Յայտարաւ բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, հին գրական հայերենում կիրառվում էր «յայտարարող. ծանուցանող յայտնապէս. հրատարակիչ. յայտական. հանդիսացեալ» սովորական իմաստներով, իսկ հետագայում, դրանց հիման վրա, դառնում մաթեմատիկական տերմին. «Թիւն, որ յայտ առնէ զքանորդութիւն կամ քանիօնութիւն մասանց բոլոր, կոչի յարտարար, և դնի ստորև» [ՍԱԲ, 97]: Դուր բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, գործածվում էր «երկաթի գործի հիւսանց ի փորել կամ ի հարթել ղփայտ. կտրոց. քերիչ» իմաստով, այնինչ նոր շրջանի բառապաշարում կիրառվում է իբրև քերականական, այլև գրչության արվեստին վերաբերող տերմին. «Դուր է այս՝ և, որ է նման

ւինի. և այսու գծիւ բառնին ի բառից տառք բաղումք, թէ ձայնաւորք իցեն և թէ բաղաձայնք» [ՄՍՔ, 491, ալլև՝ 218]:

2) Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում որոշ տերմիններ միաժամանակ հանդես են գալիս տարբեր տերմինահամակարգերում: Բայց դա չի խանգարում պարզելու, թե տվյալ տերմինը ամենից առաջ ինչ բնագավառի գիտական հասկացության անվանում է: Երբ տվյալ բնագավառի տերմինը կարողանում է գործառել մեկ այլ բնագավառի տերմինահամակարգում, այդ դեպքում առաջանում է տերմինի բաղմամաստութուն: Իսկ երբ միևնույն տերմինը դիտվում է որպես գիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող որոշակիորեն տարբեր երևույթների անվանում, դառնում է տարբեր գիտությունների հասկացությունների կրող, գործ ունենք տերմինի համանունության հետ: Տերմինի բաղմամաստությունը արգելք է իմաստային ընդլայնման, իսկ համանունությունը՝ իմաստային բևեռացման:

Մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարի բառապաշարի մեջ տվելի ակնառու են բաղմամաստ տերմինները: Այսպես, օրինակ, արմատ բառը, ըստ ՆՂԲ-ի, գործածվում էր բաղմաթիվ իմաստներով՝ «ստորոտ բուսոց և տնկոց», ալլև՝ «սկիզբն սերնդոց, ցեղ, տղգ և այլն», «վերջին ծայր և եզր ստորին, խոսք. խարիսխ, հիմն» և այլն: Հետագայում բառը ձեռք է բերում տերմինային իմաստ՝ կիրառվելով նախ քերականության, այնուհետև՝ մաթեմատիկայի բնագավառում. «Քանզի իւրաքանչիւր անուն՝ մինչ ոչ է առակցեալ այլում անուան, կամ արմատոյ բայի, ասի պարզ» [ՄՍՔ, 236]. «Վասն որոյ անուանքս այսոսիկ՝ արքայ, մարդասէր, գոլով ի նախնականի կերպի նշանակութեան իւրեանց, ասին նախագաղափարք կամ արմատք» [ն. տ., 237]: «Թիւք, յորոց արտադրին նոքա՝ կոչին արմատ նոցա, որք և յարանուանին ի նոցանէ արմատ իորանարդ» [ՍԱԹ, 331]: «Եւ այս արմատք նոցա ևս յարանուանին ի նոցանէ արմատ քառակուսի» [ն. տ., 307] և այլն:

Հին գրական հայերենում նախադասութիւն բառը, ըստ ՆՂԲ-ի, ուներ սովորական իմաստներ, ալլև՝ տրամաբանական տերմինի արժեք: Բառը գրաբարի նոր շրջանում ոչ միայն քերականական, այլև մաթեմատիկական տերմին է: Իրրև մաթեմատիկական տերմին այն կիրառվում է Պրոնյանի կողմից, ընդ որում երկու դեպքում՝ նախադասութիւն [փոսփուլիցիո, կամ թէօդէմա]—ՍՊԵՐԿ., 12, նախադասութիւն գործնական [փոսպլէմա]—ն. տ.: Իսկ հետագայում գործածվում է նաև Սալլանթյանի կողմից՝ նախադասութիւն:

Արտադրութիւն բառը, ըստ ՆՂԲ-ի, ունի «եւք ի դուրս արտաքոյ

ուղւոյ կամ կարգի իրիք» իմաստը, այնինչ հետադայում բառը կիրառվում է իբրեւ, նախ, քերականական, աշնուհետեւ՝ ճարտասանական տերմին. «Աւտուպուրիւն, յուն. իփէ՛ռպադօն, որում բնական շարն ոչ պահի. զորօրինակ՝ գոյականն անկանի ընդ մէջ երկուց ածականաց, յատկացուցիչն նախ դնի քան զյատկացեալն են» [ԳԱՔ, 325], Հմմտ. արտուպուրիւն. հուն. ἀπειροπαγία լատ. digressio—ԵՍԱԺ, 101 և այլն:

Բառիմաստի տարողութեան բացահայտումը կարեւոր է ոչ միայն նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի իմաստաբանական քննութեան, այլև հայոց լեզվի պատմական իմաստաբանութեան առումով ընդհանրապէս:

2.4. Բառիմաստի փոփոխութիւնները.— Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարը պարունակում է բառիմաստի ղգալի փոփոխութիւններ: Ինչպէս հայերենում առհասարակ, այնպէս էլ այս դեպքում դրանք տեղի են ունենում ժամանակի ընթացքում, առաջանում դանապան հիմունքներով և եղանակներով: Բառիմաստի փոփոխութեան հարցում, սակայն, գրաբարի բառապաշարը հանդէս է բերում որոշակի տվածապատկերներ: Դա ըստ էութեան բացատրվում է լեզվական այդ տարբերակի գրավոր, ոչ կենդանի հաղորդակցման միջոց լինելու հանգամանքով: Մյուս կողմից, դրանում որոշակի դեր է խաղում բառակազմական հիմունքը: Դրավոր հաղորդակցման պայմաններում նյութի հիմքում ընկած նոր հասկացութիւններն ավելի հաճախ նշանակվում են նոր բառերով, քան արտահայտվում եղած, հայտնի բառերի նոր իմաստային կիրառութիւններով: Այսուհանդերձ, նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում նկատվում են բառիմաստի փոփոխութեան այնպիսի երևույթներ, ինչպիսին են բառիմաստի նեղացումը և մասնավորումը, բեռացումը, փոխհաջորդումը, ընդլայնումը: Կան նաև իմաստափոխական առանձին հիմունքներով պայմանավորված երևույթներ:

ա) Բառիմաստի նեղացումը տարածված երևույթ է: Այն հանդէս է գալիս, մի կողմից՝ բառերի տերմինացման, մյուս կողմից՝ բառիմաստի սովորական անցումների ձևով: Գերակշռում են բառի տերմինացման հետ կապված բառիմաստի նեղացման դեպքերը:

Ինչպէս գիտենք, բառի տերմինացումը ամենից առաջ նշանակում է նրա անցնելը լեզվի ընդհանուր, լայն գործածութեան բառապաշարից որոշակի տերմինահամակարգի: Իսկ իմաստի տեսակետից դա տեղի է ունենում բառիմաստի նեղացման շնորհիւ: Բառը դառնում է մենիմաստ՝ նշանակելու որոշակի բնագավառի կոնկրետ հասկացութիւն: Այսպէս, օրինակ, անհաղորդութիւն բառը, ըստ ՆԶԲ-ի, հին գրական

հայերենում արտահայտում էր «անհաղորդ գոլն, ըստ որում է՝ ի բնէ անհաղորդելի» և «ճշտութիւն, ժլատութիւն, ազահութիւն» իմաստները: Հետագայում բառը գործածվում է իբրեւ իրավաբանական տերմին՝ «չեղորոթյուն» ընդհանուր իմաստով: Համարմբ օտար տերմինին. անհաղորդութիւն [neutralité]—ՍԲՕ: Հերձումն բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, ունի «հերձուլն. հերձանիւն. պատառումն. ցելումն. պայթումն. ճիզքումն» սովորական իմաստները, որոնք ի մի են գալիս «ամեն ինչի՝ ամեն կարգի կտրելը՝ ճկղբելը» ընդհանուր իմաստով: Իսկ հետագայում բառը կիրառվում է «կազմախոսական ուսումնասիրման նպատակով հերձելը» հատուկ իմաստով: Ըստ այդմ ստացվում է այնպես, որ երբեմնի լայն կիրառություն ունեցած, զանազան նշանակությամբ գործածված հերձումն բառը իմաստային նեղացմամբ վերածվում է կազմախոսական տերմինի. հերձումն [anatomie]—ԴՏՊ, I, 475: Իբրեւ տերմին հիշյալ բառերը դարձել են մենիմաստ, և դա այն պատճառով, որ բառիմաստի նեղացումը որոշակի-հիմունք է բառի տերմինացման:

Բառիմաստի նեղացումը տեղի է ունենում նաև բառիմաստի սովորական անցումների ձևով: Բառիմաստային անցումները առաջանում են ոչ միանգամից, այլ ժամանակի ընթացքում: Դա տեղի է ունենում հաղորդակցման տարբեր գործոնների ազդեցության պայմաններում: Այն ղեկավարում ևս բառիմաստի նեղացումը հետևանք է բառի հասկացության ծավալի փոքրացման: Լեզվի բառապաշարի նախորդ փուլերում հանդես եկած բառի բաղմաթիվ և բաղմազան իմաստները միշտ չէ, որ դիմանում են նոր ժամանակի «փորձությանը»: Մոռացության են մատնվում բառի ինչ-ինչ իմաստներ, և բառը շարունակում է գործառել իր այս կամ այն իմաստի գերակշռության շնորհիվ: Այսպես, օրինակ, զստատուն բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, ունի «տուն դասու ուսմանց, վարժարան. ճեմարան» իմաստը, իսկ հետագայում արտահայտում է «գոսարան» իմաստը. «բաժանեալ է ի շորս դասատունս [որ քլաս կոչի]»—ԹԽՊ, 6: Կառավարիչ բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, հին գրական հայերենում ունի «վարօղ կառաց» և «վերակացու կամ տնօրէն տիեզերաց» իմաստները: Դրանցից երկրորդը, այն էլ ավելի նեղ՝ «որեւէ հաստատության տնօրեն» իմաստով կիրառվում է հետագայում. կառավարիչ [տիրէք-դօր]—ԿԼՀ, 20: Այս ղեկավարում բառը ոչ միայն չի պահել իր առաջի իմաստը, այլև հանդես է գալիս երկրորդ իմաստի որոշակի կոնկրետացումով, նեղացումով: Ըստ այսմ կառավարիչ բառը նոր շրջանի գրաբարում գործածվում է իր իմաստներից մեկի վերացմամբ և մյուսի կոնկրետացմամբ: Օղակարիկ բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, հին գրական հայերենում

ուներ «որ պարէ ընդ օդս՝ իրօք կամ նմանութեամբ. օդախաղաց. օդագնաց. սրաթռիչ. թռչուն» իմաստները Այն հանդես էր գալիս օդապար և օդապարիկ զույգ ձևերով: Հետագայում բառը կիրառվում է նեղ, կոնկրետ իմաստով՝ «սկզբնապես զաֆրան՝ քրքում հեղուկը կրելով վեր բարձրացող, թափելով՝ վար իջնող հնարամիտ սարք՝ այժմյան ինքնաթիռի պարզ նախատիպը». օդապարիկ—ՊՕ, 3 և այլն: Ունենք նաև բառիմաստի նեղացման հետևյալ օրինակները, անդամ [Gleid, terme] *ՏԽՈՒ*, անպայման [absolu]—*ՍԲՕ*, գործոն [agent]—*Ե. տ. սլաք—ՕՈՒՆ*, 91, վարագոյր [acte]—*ԳՏՊ*, 1, թ, տեսարան [scéens, «взлечения»]—*ԳԵ*, 75, տեսիլ [idée]—*ԳՏՊ*, 1, 32, այլև՝ *Իբրև թթառերական տեսարան»—ԺՌՓ*, 20, հաւաքարան [«հավաքածու՝ գրավոր և իրեղհն տվյալներ»]—*ՆԳՀ*, 7, ԱԱ, գ, ուսողութիւն [Mathematik. mathématique]—*ՏԽՈՒ*, քանքար [Zentner. quintal]—*Ե. տ. և այլն*:

Բառիմաստի նեղացման հետ սերտորեն առնչվում է բառիմաստի մասնավորումը⁵⁹: Սա այն դեպքն է, երբ միևնույն առարկայի, երևույթի համար հավասարապես գործածվող բառերը իմաստով առանձնանում են, և այդ իմաստները կոնկրետանում են բառերից յուրաքանչյուրի համար: Այսպես, օրինակ, հին գրական հայերենում գործածվում էին գավին և վին բառերը, որոնք ՆՀԲ-ում, օրինակ, բացատրվում են միմյանցով. գավին. «որ և գալիկ, կամ գալկայ. տես և վին. աղզ քնարի». վին. «որ և գավին. աղզ քնարի և տաղի»: Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում գավին և վին բառերը կիրառվում են «թավջութակ» և «ջութակ» մասնավոր, առանձնացված իմաստներով. գավին [violoncello]—*ՄՆԳԳ*, III, վին [violino]—*Ե. տ.*:

բ) Բառիմաստի բեկոացումը⁶⁰ բառի ներսում իմաստների միջև պատմականորեն ստեղծված հակադրությունն է, որ դառնում է միջոց տվյալ բառը լեզվի տվյալ փուլում հակադիր իմաստներից մեկով կամ մյուսով կիրառելու համար: Հակադիր իմաստները, բնականաբար, հանդես են գալիս առանձին-առանձին, ոչ թե միևնույն համատեքստում: Ըստ այդմ իմաստների բեկոացումը, ինչպես և իմաստախոսական մյուս երևույթները, ոչ թե խոսքային, այլ լեզվական երևույթներ են: Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում ևս բառիմաստի բեկոացումը ոչ թե կրում է տարածված բնույթ, այլ վերաբերում է մասնավոր դեպքերի: Այսպես, օրինակ, դեղ բառը հին գրական հայերենում իմաստաբանորեն բավական զարգացած միավոր էր, ընդհանուր առմամբ նշանակում էր՝ «խոտաբույս» և «դեղամիջոց». «օծանելիք». «մուր, մեղան, թանաք».

«ներկ, գոյն» իմաստները: Այս իմաստների միջև, անշուշտ, առկա է իմաստների բեկնացման երևույթը: Եվ իմաստային նման հակադրությունը առկա է նաև հետագայում՝ ընդհուպ ժամանակակից հայերենի բառապաշարի առումով⁶¹: Բառի իմաստային բեկնացումն առկա է նաև նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում, ընդ որում հատկապես «դեղամիջոց» և «ներկ, գոյն» իմաստների հակադրության պայմաններում. նկատի ունենք դեղ բառը առանձին և բաղադրյալ կազմությամբ. հմմտ. դեղ—ԳԱՊՌ, 385, դեղահատ—ՄՊՐ, 357, հատադեղ—ն. տ., 353, դեղամահ առնել—ՍՃԻ, V, էՀԱԴ, 86 և երանգադեղ—ՓՄ, 2, 10, կարմրադեղ—ն. տ., 5, սպիտակադեղ—ն. տ., 24, սևադեղ—ն. տ., 10 և այլն: Հին գրական հայերենում կիրառված են հոգաբարձու և հոգածու բառերը. առաջինը, ըստ ՆՀԲ-ի, նշանակում էր «յանձին բերօղ կամ ըստանձնօղ զհոգս այլոց. խնամատար, վերակացու. առաջնորդ, և՛ փոյթ, փութկոտ» և լծորդ ունեք հոգաբարձ ձեռ՝ նույն իմաստներով, իսկ երկրորդը՝ ՆՀԲ-ի կողմից հղվում է՝ «տես հոգաբարձու», այսինքն՝ նույնական են: Ըստ այսմ հոգաբարձու [հոգաբարձ] և հոգածու բառերը համարվում են նույնիմաստ բառեր: Հետագայում դրանք կիրառվում են իմաստների ակնհայտ բեկնացմամբ, այլև՝ իբրև համանիշների: Այսպես, հոգածու [curator—ՍԲՕ] բառը կիրառված է «խնամակալ, խնամատար» իմաստով, իսկ հոգաբարձու [procurator—ն. տ.] բառը, մի դեպքում՝ «գործերի հավատարմատար» [հիշենք, որ Հին Հռոմում այդպես էր կոչվում կայսերական կալվածքների կառավարիչը], մեկ այլ դեպքում՝ հոգաբարձու [ճեմարանի. փոփնչիթէլ—ԿԿՀ, 19]՝ «խնամակալ, խնամատար» իմաստով: Ըստ այդմ, նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում, մի կողմից՝ առանձին բառեր են հոգածու և հոգաբարձու բառերը՝ շնորհիվ բնագրում համապատասխանաբար դրսևորած «խնամակալ, խնամատար» և «գործերի հավատարմատար» իմաստների բեկնացման, մյուս կողմից՝ համանիշներ են ի դեմս բնագրերում համապատասխանորեն ի հայտ բերած «խնամակալ, խնամատար» իմաստի նույնությունը: Հին գրական հայերենում, ըստ ՆՀԲ-ի, չի կիրառված փղենիկ բառը: Այն կազմվել է հետագայում հատուկ նպատակով՝ իբրև ծաղկանուն: Նորակազմության հիմունքը փիղ բառի սովորական իմաստի հակադրումն է փղենիկ ծաղկանվան արտահայտած իմաստին. «խնամին աուր եգիտ տեսակ մի մեծածաղիկ փղենիկ [elephas orientalis]» —ԱՇ, 11: Որ դա այդպես է, երևում է նաև բնագրի տողատակին բերվող հետևյալ ծանուցումից. «վասն պատիճաձև ծըլի ծաղկին» փիղ կո-

չեցին բուսաբանք, ըստ այնմ և մեք փղեներիկ» [ն. տ.]: Այս դեպքում գործ ունենք բառիմաստի բևեռացման հետևանքով առաջացող նորակազմ բառի հետ:

գ) Բառիմաստի փոխհաջորդում է տեղի ունենում այն դեպքում, երբ տվյալ բառը լեզվի բառապաշարի զարգացման ընթացքում կորցնում է իր երբեմնի ունեցած իմաստը և ձևը բերում նախորդին հակառակ իմաստ: Այսպես, օրինակ, բամբ բառը նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում ստացել է երաժշտական կոնկրետ գործիքի անվանում՝ բամբ [contrabasso]—ՄՆԳԴ, III, կորցնելով հին գրական հայերենում, ըստ նշԲ-ի, ունեցած «հաստ թել քնարի խոշորածայն. ձայն խոշոր» իմաստը: Նոր իմաստը գոյացել է փոխանվանաբար. մասի անունը հանդես է գալիս ամբողջի անվան փոխարեն: Հին գրական հայերենում կիրառված մետաղք բառն ուներ բազմազան իմաստներ, ըստ նշԲ-ի՝ «տեղի տարագրութեան վասն աշխատելոյ ի բովս, որպէս յոսկէհատս, ի պղնձահատս, և ամենայն տեղի արսորանաց. և՛ արսորանք, արտասահմանութիւն, և՛ բանտ, արգելանք»: Բառի տարածքային տարբերակն է մետաղ բառը, ըստ նշԲ-ի՝ «բառ ուսմկական. մէղալ, մէտալ [հմմտ. հուն. μεταλλεύω, լատ. metallum]. հանք. բովք, այսինքն հրահալելիք և տեղի նոցա» իմաստով: Այս երկրորդ բառի իմաստն էլ կիրառվում է նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում, սակայն նոր՝ «շքադրամ, հուշադրամ՝ հուշամեդալ» իմաստով: Ըստ այսմ, բառը, հավանաբար, իմաստային պատճենում է ուս. медалъ բառի. «վկային երկրորդ և բազում հին դրամք կամ մետաղք Արշակունի թագաւորաց, պահեալք այժմ երևելի գանձարանս կամ ի հաւաքարանս հնութեանց» [ՆԿԶ, 7]: Որ բառն իմաստային պատճենում կարող է լինել, վկայում է նոր շրջանի գրաբար մեկ այլ աղբյուրում հանդիպող, նույն իմաստը ներկայացնող շխադրամ [ՄՄՅ, 37] նորակազմութունը: Այսպիսով, հայերենի նախորդ փուլերում իբրև տարածական տարբերակային ձև կիրառված մէղալ/մէտալ բառը նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում կիրառվում է իր նախնական իմաստին հաջորդող նոր իմաստով:

դ) Բառիմաստի փոփոխություն ներկայացնող հետաքրքրական երևույթներից է բառիմաստի ընդլայնումը: Այս դեպքում գործ ունենք բառի այս կամ այն իմաստի լայն, տարբեր նրբերանգներ պարունակող կիրառության հետ: Իմաստային ընդլայնումը գոյանում է տվյալ իմաստը կրող բառի հասկացական ոլորտի մեջ նորանոր հասկացությունների ընդգրկելու հիմունքով: Այսպես, օրինակ, բանակցութիւն բառը, ըստ

ՆՀԲ-ի հին գրական հայերենում ունեն «խօսակցութիւն. կենակցութիւն ի գրոյցս» իմաստը. այնինչ նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում բառն ունի ավելի լայն՝ «ամեն կարգի խօսակցություն՝ որեւէ բանի համատեղ, ոչ երկկողմանի քննարկում, դրան նվիրված նիստ՝ ժողով»։ հմմտ. բանակցութիւն [conference]—ՍԲԾ։ Դրութիւն բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, ունեն բազմաթիվ իմաստներ, որոնք ամբողջանում էին «դիրք, դրվածք, առաջադրանք» ընդհանրական իմաստով։ Բառը հետագայում ընդգրկում է նաև «համակարգ» հասկացությունը. հմմտ դրութիւն [systema] —ԹԽՊ, 55։ Նոր շրջանի գրաբարում հիշյալ նոր՝ «համակարգ» հասկացությունը ներառում է նաև մեկ այլ բառ՝ կարգ բառը։ Վերջինս նախկինում, ըստ ՆՀԲ-ի, ունեն շարադրութիւն, դասաւորութիւն օրինօք, բարեկարգութիւն. շարք» իմաստները։ Այնինչ, այստեղ գործ ունենք «ընդհանուր հատկանիշներով միավորվող երևույթների ամբողջություն» նշանակության հետ. «Չկամիմք բնաւ մասնաւէի շ առնել ի թերութիւնս Չամշիանին, թէ զրկեալ է Պատմութիւն նոր առ հասարակ ի պատմաբանական կարգաց [systema]» [ՆՀՄ, 37]։ Ըստ այդմ միևնույն հասկացության ընդգրկումով իմաստային ընդլայնման են ենթարկվել դրութիւն և կարգ բառերը։ Լեզու բառը նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում կիրառվում է նաև «ծովի մեջ ձգված ցամաքի այն մասը, որ հիշեցնում է լեզու» իմաստով։ Բառին համանիշ է բազուկ բառը։ Լեզու և բազուկ բառերը կիրառված են նոր հասկացության արտահայտման նպատակով։ «Լեզու կամ բազուկ՝ այն ցամաք ասի, որ ձրգեալ ի ծով՝ գրնայ երկայնի, սակայն ի հեռուստ իբր նըշմարի, կէս է ի ցամաք, կէս է ի ծովի» [ԲՃԳ, 141]։ Խաղալիկ բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, հին գրական հայերենում ունեն «խաղաօղ. պարօղ. պարաւոր, կին կամ այլ» և «գործիք խաղալոյ, և ենթակայ խաղ անելոյ. որ և՛ խաղ ասի» իմաստները։ Նոր շրջանի գրաբարում այդ բառով է նշանակված լատ. comme-dia «կատակերգություն» հասկացությունը. «Տանդէ հայր իտալացոց քերդողական. լեզուի, որ յերինս քերդուածս երգեաց զԴժոխս. զԲաւարան և զկրքայութիւն, և զերեսին միանգամայն քերդուածս կոչեաց Աստուածային խաղալիկ կամ թատր. La divina commedia» [ԲԻ, 139]։

Ե) Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում տեղ են գտել իմաստափոխական որոշակի հիմունքներով պայմանավորված այլ երևույթներ։ Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի իմաստաբանական համակարգում սուանձնացված իմաստաբանական այդ երևույթներից⁶² այստեղ քննում ենք հատկապես հետևյալները։ Հատկանվան հասարակացում

է տեղի ունեցել Հերշել աստղագետի անունով հերշել «մոլորակի» անվանումը. «Հերշել կամ աստղ գէորգեան՝ գտնալ ի վերջին ժամանակս ի Հերշել աստղաբաշխէ, է մոլորակ հեռագոյն յերկրէ քան զվերոգրեալ» [ՕՈԻՆ, 77]: Հանդիպում ենք նաև կեսար հասարակացված անվանմանը. կայսր, կեսար [император]—ԱՎՔ, 12: Որոշ դեպքերում նկատվում են հատուկ անունների բնիմաստների ժողովրդական ստուգաբանութլւոններ. «Ապա զբոլոր կղզին, խորհրդակցութեամբ արքային վերակոչեցին սա է վան: Սակայն յետագայի կրճատելով զոմանս տառս՝ ասացին Սավան կամ Սէվան» [ԿՊԱՍ, 10]: «Կատարինէ, զի մարդ անամուսին ոչ է կատարեալ» [ՄԹԴ, 25] և այլն: Գրավոր աղբյուրներից մեկում շամիշ կաղմվել են շամիշասէր, շամիշավանառ և շամիշավանառուրին բառերը, որոնք ոչ միայն նոր են, այլև արտահայտում են հեղինակի վերաբերմունքը: Հիշյալ նորակազմութլւոնների կաղմումով հեղինակը «անվանարկում» է Միքայել Չամչյանի գործունեութլւոնը. «Տեսե՞ր ով շամիշասէր մանուկ մանուկեան, ո՞րչափ սխալանս և որքան պակասութիւնս ունի շամշեան գովկեցեալ ի քէն» [ԹԽՊ, 21]: Հմմտ. շամիշավանառ—ն. տ., 55, շամիշավանառուրին—ն. տ., 28: Որոշ դեպքերում հայերեն ձևերը իմաստով նույնացել են՝ արտահայտելով կոնկրետ մեկ հասկացութլւոն: Գրավոր որոշ աղբյուրներում օտար հատուկ անունը թարգմանվում է, տեղիք տալիս որոշակի շփոթի. օտար բառը իմաստով նույնացվում է հայերեն այս կամ այն տեղանվան հետ: Օրինակ՝ գերմ. Götzendorf Բագաւան [ՌՀՎ, 377]. ստացվում է բառային համանմանութլւոն, այլև՝ տեղանվան կիրառութլւոյան պատմական և ժամանակային խախտում: Հմմտ. Ագուալֆար [Rebenstein]—ՌՀՎ, 193, Կեղարփունի [Seldenhofer]—ն. տ., 332, Մովսսար [Merenberg]—ն. տ., 334, 385 և այլն:

3. ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

3.1. Ընդհանուր դիտողութլւոն.— Հայոց լեզվի նոր շրջանում որոշակի զարգացում է ապրում գրաբարի բառապաշարը: Այդ զարգացումը, անկախ գրաբարի հաղորդակցական բնութից, պայմանավորված է ժամանակի իրականութլւոյան խնդիրներով: Զգտելով արտացոլելու ժամանակի իրականութլւոնը, գրաբարը ենթարկվում է լուրջ տեղաշարժերի: Քանակական և որակական այն փոփոխութլւոնները, որոնք նկատվում

են նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում, հետևանք են առարկայական առաջխաղացման և գիտակցական միջամտության: Գրաբարի բառապաշարի զարգացման հիմնական միտումը նրա հարստացումն ու կատարելագործումն է: Դրանք տեղի են ունենում արտաքին և ներքին շփումների ձևով: Գրավոր հաղորդակցման գործընթացում լեզվական այդ տարբերակին են անցնում հիմնականում հայերենի անցյալ և ժամանակակից փուլերի, մասամբ այլ լեզուների բառապաշարի մի շարք իրողություններ: Բառապաշարի զարգացման առումով ուշագրության առարկա են հետևյալ հարցերը:

ա) Բառապաշարի հարստացումը տեղի է ունենում արտաքին և ներքին միջոցների գործադրմամբ: Ներքին միջոցը բառակազմական հնարավորությունների գործածումն է և ներքին փոխառությունների դիմելը, իսկ արտաքին միջոցը՝ արտաքին փոխառությունների դիմելը: Հիշյալ միջոցները ըստ էության նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի հարստացման գործուն լծակներն են:

բ) Բառապաշարի կատարելագործումը լեզվի զարգացման կարևորագույն օղակներից է: Գրաբարի բառապաշարի կատարելագործումը, կախված նրա ոչ կենդանի, գրավոր հաղորդակցման միջոց լինելու հանգամանքից, ենթադրում է առավել ինքնատիպ հիմունքներ: Դրանք հիմնականում գործում են արտաքին միջամտության պայմաններում: Ըստ այդմ, գրաբարի բառապաշարի կատարելագործումը տեղի է ունենում օտար ազդեցության վերացման, «դասական գրաբարյան» բառերի օգտագործման և ինքնուրույն մշակման ուղիների որոնման հիմունքներով:

3.2. Բառապաշարի հարստացման միջոցները.— Ինչպես ամեն մի լեզվի և նրա տարբերակների, այնպես էլ ԺԸ—ԺԹ ղդ. գրաբարի բառապաշարի հարստացման կարևորագույն միջոցներն են բառակազմական հնարավորությունների գործադրումը և փոխառությունների դիմելը: Բառակազմական հնարավորությունները կարևորագույն միջոց են եղել հայերենի ներքին բարեշրջության, գրական կանոնավորման և հաղորդակցական նոր պահանջների բավարարման նպատակի իրականացման: Հայերենի բառապաշարը հիմնականում հարստանում է ներքին հնարավորությունների իրականացմամբ: Այդ գործընթացը տեղի է ունեցել նրա ողջ պատմության մեջ, նրա զարգացման տարբեր փուլերում հատկապես: Հին գրական հայերենը, անընդհատ նպաստել է հայերենի հետագա հարստացմանը: Լինելով կենդանի հաղորդակցման մի-

չոց և գործառնելով լայն ընդգրկումով, հին գրական հայերենը ձևեր է բերում բառակազմական մեծ հնարավորություններ, որոնք որոշակի դեր են խաղում հայերենի հետագա զարգացման գործում: Հին գրական հայերենի բառակազմական սկզբունքներն ու կաղապարները հիմնականում գործում են հայերենի հետագա փուլերում: Բառակազմական ավանդական միջոցները և եղանակները գործադրվում են միջին գրական հայերենի և ժամանակի գրաբարի, նոր գրական հայերենի և նոր շրջանի գրաբարի: Բառապաշարի հարստացման նպատակին: Հին գրական հայերենը նոր շրջանի գրաբարին է ավանդում բառապաշարի ոչ միայն կոնկրետ ձևաբանություններ, այլև բառակազմական հնարավորությունների ողջ զինանոցը: Եվ քանի որ հայերենի զարգացման նոր շրջանում, արտաքին հանգամանքների ժամանակավոր բերումով, ընդհանուր դրական շարժում է ձևոնարկվում հին գրական հայերենի օրինակով նոր գրական լեզու ստեղծելու գործում, ապա ամենից առաջ նկատի են առնվում հին գրական հայերենի բառակազմական հնարավորությունները նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի հարստացման հարցում: Ժառանգվում է հին գրական հայերենի բառապաշարի բնիկ շերտը ամբողջովին, ներառվում են հին շրջանում առանձին լեզուներից կատարված և օրգանապես յուրացված փոխառությունները: Նոր ժամանակի հասկացությունները նշանակելու նպատակով գործադրվում են հին գրական հայերենից եկող բառաբարդման և բառածանցման, բառակապակցման և բառապատճենման գրեթե բոլոր սկզբունքները:

Այս դարերի գրաբարի բառապաշարը հարստանում է նաև փոխառություններով: Այս դեպքում դրանք հիմնականում երկու կարգի են՝ ներքին և արտաքին փոխառություններ: Ներքին փոխառությունները նոր շրջանի գրաբարին նախորդող փուլերի բառապաշարից կատարվող փոխառություններն են: Դրանք արմատապես տարբերվում են հին և միջին հայերենի շրջաններից ժառանգորդաբար անցած բառաշրտից: Ժառանգաբար անցած բառաշրտը բառերի այն աճբողջությունն է, որը գործառնել և բնականաբար շարունակում է գործառնել նաև հետագայում: Իսկ ներքին փոխառությունները հայերենի բառապաշարի այն մասն են, որոնք, նախորդ փուլերում գործառած լինելով՝ հանդերձ, հետագայում դադարել են այդպիսին լինելուց, և ավելի ուշ շրջանում դրանք գործածության մեջ են գրվում հիմնականում միտումնավոր կերպով, արտաքին միջամտությամբ: Այստեղ ներքին փոխառություններ են նաև ժամանակի գրական աշխարհաբարից և խոսակցական տարբերակներից

կատարվող փոխառությունները: Արտաքին փոխառությունները, առ-
ջուշտ, այլ լեզուներից վերցված բառերն են: Նման փոխառությունները
այստեղ տեղի են ունենում ոչ այնքան այս կամ այն լեզվի հետ կեն-
դանի շփման, որքան մշակութային առնչությունների, թարգմանություն-
ների բերումով: Արտաքին փոխառությունները հիմնականում չեն մեր-
վում նոր շրջանի գրաբարին, գրավոր աղբյուրներում դրանք հաճախ
երևան են գալիս հայերեն նյութի մեկնաբանման, հայերենի այս կամ
նորաստեղծ տերմինի ընդհանրականացման նպատակով:

3.2.1. ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի բառապաշարի հարստացման միջոց-
ներից ամենից առաջ ուշադրություն են արժանի բառակազմական տար-
րեր հնարավորություններով ստեղծված նորակազմ բառերը: Ըստ այդմ
գրաբարի բառապաշարը բառակազմական ինչպիսի հնարավորություն-
ներ է գործածում: Բառակազմական հնարավորությունների գործածու-
մով գրաբարի բառապաշարը հարստանում է բազմաթիվ նորակազմ
բառերով: Վերջիններս, ինչպես գիտենք, բարդ, ածանցավոր, բարդ-
ածանցավոր, կրկնական, հարադրական և կայուն բառակապակցական
բաղադրություններ են՝ ստեղծված բառակազմության բազմազան եղա-
նակներով և սերված տարբեր կարգի կաղապարներով: Գրաբարի բա-
ռապաշարի նորաբանությունները ամենից առաջ նորակազմ բառերն
են: Ըստ բառապաշարի հարստացման գործում իրենց ունեցած դերի,
նորաբանությունները երկու տեսակ են՝ ընդհանուր և մասնավոր⁶³: Ընդ-
հանուր են այն նորաբանությունները, որոնք, անկախ առաջացման պայ-
մաններից և աղբյուրից, լայն տարածում և գործածություն են ստա-
նում լեզվի բառապաշարի տվյալ տարբերակում, շարունակելով հան-
դես գալ նաև լեզվի մյուս տարբերակներում կամ զարգացման հետագա
փուլերում: Ընդհանուր նորաբանությունները դառնում են լեզվի գործուն
բառապաշարի տարրեր: Մասնավոր են այն նորաբանությունները,
որոնք, առաջացման որոշակի պայմանների, կազմության բնույթի և կի-
րառության բերումով, չեն մերվում լեզվի բառապաշարին, մեկուսանում
են գործուն բառապաշարից և մնում են լեզվի բառապաշարի զարգաց-
ման այն փուլում, որում ստեղծվել են:

ա) Ընդհանուր նորաբանությունների առանձնացման հարցում ա-
ռավել ևս կարևոր է պատմական մոտեցումը: Մեզ հետաքրքրող շրջանի
գրաբարի բառապաշարի ընդհանուր նորաբանությունները այսօր կա-
րող ենք առանձնացնել միայն այն տեսակետից, որ հիշյալ դարերում
ստեղծված այդ կարգի բառերը ժամանակակից հայերենի բառապաշարի

գործուն տարրերից են, կամ էլ այդպիսին չեն, բայց առկա են ժամանակակից հայերենում: Այս հարցում միակ միջոցը հետադարձ համեմատությունն է: Այսպես, օրինակ, ժամանակակից հայերենին են անցել ազգասիրաբար, աւանդատուն, արժայատյակ, դերասանական, հացատուն, իւղանկար, նորաղանդ, վայրենաբարոյութիւն բառերը⁶⁴, որոնք հանդիպում են նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում: Իսկ, ասենք, նորակազմ աղփատահարկ, այլիմնապէս, աստուածահրաւիրական, արժայակամք, քոռածառանգ, նորերգ, սրտմտաշարժութիւն, վսեմախոհական բառերը բացակայում են ժամանակակից հայերենի բառարաններից: Դրանցից բացի, որոշ նորակազմ բառեր, թեև գոյատեւել են մինչև ժամանակակից հայերենի փուլը, սակայն դրանք այսօր դիտվում են իբրև հնացած բառեր: Հմմտ. գծաշափ, գրահաշիւ: Ուստի և՛ նկատի ունենալով նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի նորակազմութիւնների խաղացած դերը, կենսունակութիւնը, դրանք ներկայացնում ենք վերոհիշյալ երկու տեսակների մէջ:

1) Ընդհանուր նորաբանութիւնները, որոնք գրաբարի բառապաշարի մէջ հանդես են եկել կենսունակորեն, ունեցել են գործուն կիրառութիւն և անցել են ժամանակակից հայերենին: Դրանցից են հետևյալները. ապահովագիր—ՍԲՕ, առիւծագոշ—Ա.Ա.Բ, 1բ, բազմանիստ—ՍՊԵԴԿ., 337, դղրդալուր—ԳՄԴՎ, 235, քնդանօրածիգ—ՄՄՅ, 24, 3ՊՆՁ, 149, լուսաշողշող—ՅՄՊՍ, 147, լուսացնցուղ—ՄԹԴ, 31, խոժոռահայեաց—ՄԹԴ, 61, ծխախոտ—ԹԻԲ, 248, ծովածոց—ԲՃԼ, 215, ծոցակից—ՍՊԵԴԿ., 3, կիսագումար—ՍՊԵԴԿ., 39, կիսամետաղ—ՓՄ, 24, կտումահ—3ՊՆՁ, 139, հաշուեգիր—ՓՀՊ, III, հատաղեղ—ՄՊԲ, 25, 353, հատածակողմն—ՍՊԵԴԿ., 339, հարսնամատն—ԷՀԲ, 81, հեռադիտակն—ՍՎԾԴ, 62, ձողաշափ—ՍՊԵԴԿ., 299, ճշմարտանման—ԽԷՃ, 12, մսագոյն—ՄՊԲ, 16, ողջունագիր—3ՊՆՁ, 105, սնանկանալ—Ն. տ., 129, սրբազնասուրբ—ԹՊ, 64, 362, սեամաղծոտ—ՍՎԾԴ, 83, վատահամբալ—ԹԴԾ, 14, վիշապածառ—ՓՄ, 16, տնտեսատուն—ԹՊ, 502, ՅՄՊՍ, 87, 157 և այլն:

2) Ընդհանուր նորաբանութիւններ, որոնք գրաբարի բառապաշարում գործածվել են որոշակի նպատակով, թերևս եղել են նաև կենսունակ բառեր, սակայն այսօր դրանք դուրս են մնում ժամանակակից հայերենի բառապաշարի գործուն և կենսունակ շերտից: Դրանցից են հետևյալները. աղաղակագոշ—ԳԱԼ, 122, աղբերաշատ—ՅՄՊՍ, 158, ապականամեծ—ՇՀՆ, 303, ապահովարար—ՍՁԲ, 44, առիւծավար—ՄԹԴ,

19, արեգակնահանգոյն—ՄԵԽ, 7, արմատասպառ—ԽՋՊՊ, 266, արուեստահնար—ԹԻԲ, Ը, արևմտակոյս—ԲՄՀ, Ժբ—Ժգ, բազմաստորագիր—ՄՊԿ, 16, 141, բազմալարան—ՄԹԵ, 15, գեղջկաշէն—ԴԼ, 72, դաշնակոտ—ՄԹՊՊ, 227, լուսաւորչակօն—ԹԵՊ, 30, լուսաւորչադաւան—ԳՄԳՎ, 38—39, լուսաւորչածին—ԱԿՊ, 79, խոտորածիգ—ՍՊԵՐԿ., 36, կամայագործ—ՇՀՆ, 307, կիսագնդապետ—ՆԳՀ, 35, ՄՊԿ, 118—119, կիսամնացորդ—ԱՄՊՀ, 87, կիսատրամագիծ—ՍՊԵՐԿ., 48, կիսաբաւորդ—ՕՈԻՆ, 206, հանգիտամենչին—ՄՍՀՃ, 306, հանրակշիռ—ՄԹՊՊ, 201, հատագնդակ—Ն. տ., 253, հացանաշակ—ՇՀՆ, 25, հաւասարաբազմապատիկ—ՍՊԵՐԿ., 12, հեզարնոյր—ԽՋՊՊ, 245, հնդկակտալ—ՓՀՊ, 7, հրապարակաբարբառ—ՆԱՀ, 62, մահսէրագիր—ՄՊԿ, 77, որձատաշ—ՍՋՃ, 2, պարսպապարփակ—Ն. տ., 4, սակաւածին—ՍՎԾԳ, 114, սեղեխածին—ՆՀՄ, 22, վանառացանկ—ՓՀՊ, 2, վշտապատում—ՆԱՀ, 26, տիեզերագունտ—ԲՃԳ, 117, քլստմնասարսուռ—ՔՍՀ, 19, քրտնաշան—ՓԿՎ, III և այլն:

Ընդհանուր նորաբանությունների մի մասը չի անցել գրական աշխարհաբարին, այնուհետև՝ ժամանակակից հայերենին, և դա բացատրւում է առարկայական պատճառներով: Դրանցից են տվյալ նորաբանությունը ներառող գիտության կամ մշակույթի այդ բնագավառի մեկուսանալը հետագայում, գրավոր տվյալ աղբյուրի անհայտ մնալը, կոնկրետ այս կամ այն բառի հնաբանության վերածվելը և այլն: Այդ կարգի նորաբանությունները հայերենի պատմական բառարանագրական ուսումնասիրության նյութ են և հարկ եղած դեպքում կարող են գործածության մեջ դրվել ժամանակակից հայերենում:

բ) Մասնավոր նորաբանությունները մեծ մասամբ պատահաբար ստեղծված և որևէ գրավոր աղբյուրում իրադրայնորեն կիրառված բառեր են: Նման բառեր կաղմնելը կարող է թելադրված լինել բնագրի բովանդակությամբ, օտար բառը հայերեն թարգմանելով, հեղինակային նախաձեռնությամբ: Պատահականությունը կարող է ղուգագրիպել նորակազմության բառակազմական անհարիրությանը. կթե բառը կերտվում է հայերենի բառակազմությանը ոչ այնքան բնորոշ, խորթ եղանակներով [օրինակ՝ բարդության բաղադրիչների ոչ հայեցի շարադասությունը, երկու և ավելի նախածանցներ ընդգրկելը, բազմաբարդ բաղադրութուն լինելը և այլն], ապա նման նորակազմությունը առհասարակ մնում է մասնավոր կիրառության շրջանակներում: Դրանցից են հետևյալները. գեղեցկայարմարախօսութիւն—ԽԷՃ, 5, իսկագունեղաբար

—34հԶ, գ, 24, յիագունեղապէս—ԱՄԴԶ, 105, խորագունեղապէս—ՍԿԱ, 100, ծրծմբաղասնդիկ—ՎՔԻ, 32, ծծմբաղասնդիկչունը—ն. տ., 44, հակառակորդապառնաութիւն—հէճ, 66, հակառակորդապատնառաւնութիւն—ն. տ., 68, հակառակորդապատնառազնաբանութիւն—ն. տ., ներհակադրութիւն—ՍԱՃ, 316, ներհակադրախնդրալուծաբանութիւն—հէճ, պատնառազնաբանութիւն—ն. տ., 67 և այլն:

3.2.2. Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում տեղ են գտել փոխառութիւններ հին, միջին գրական հայերեններից, ժամանակի գրական աշխարհաբարից և խոսակցական տարբերակներից: Հին և միջին գրական հայերեններից կատարվող փոխառութիւնները տարբերվում են մյուս տարբերակներից եկող փոխառութիւններից: Այդ դեպքում փոխառութիւնը կատարվում է ոչ անմիջապէս շփումների պայմաններում. այլ գիտակցաբար՝ կապված այն բանի հետ, թե տվյալ փոխառութիւնը ինչպիսի նպատակի է ծառայելու, բնագրի հեղինակը որքանով է տիրապետում հին կամ միջին գրական հայերենին և ինչպիսի վերաբերմունք ունի դեպի անցյալի երևութները: Ժամանակի գրական աշխարհաբարից և խոսակցական տարբերակներից կատարվող փոխառութիւնները արդյունք են անմիջական շփումների: Հայերենի նոր շրջանում գործառուղ գրաբարը, գրական աշխարհաբարը և խոսակցական տարածքային տարբերակները զանազան կարգի շփումների պայմաններում կրում են միմյանց ազդեցութիւնը և տեղիք տալիս բառային ներթափանցումներին:

ա) Հին գրական հայերենից կատարվող փոխառութիւնները հիմնականում երկու կարգի են՝ սովորական և միտումնավոր: Սովորական են այն փոխառութիւնները, որոնք հանդիպում են նոր շրջանի գրաբարի գրեթե բոլոր կարգի գրավոր աղբյուրներում: Միտումնավոր ենք համարում այն փոխառութիւնները, որոնց սկզբունքորեն դիմում են գրաբարի կողմնակիցներից հատկապէս Մխիթարյան դպրոցի գործիչները, ընդ որում, ինչպէս գիտենք, առկա է միտումնավորութեան դրսևւորում դեպի հին գրական հայերենն առհասարակ կամ նրա «դասական գրաբարի» տարբերակը մասնավորապէս: Նման փոխառութիւնները տեղի են ունենում նոր շրջանի գրաբարը հին գրական հայերենին մոտեցնելու, նրա օրինակով մշակելու նկատառումներով: Հին գրական հայերենից կատարվող փոխառութիւններն աչքի են ընկնում նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում, որովհետեւ ակնհայտ է հեռու անցյալի և նոր շրջանի լեզվական մտածողութեան տարբերութիւնը:

1) Հին գրական հայերենից կատարված սովորական փոխառություններից են հետևյալները. արուրայի [«ծանոյց ինձ ղաթութայս լեզուի մերում»]—ՄԹՃՀ, 7, առական [«ամոթանք, խայտառակություն»]—ՄԹՊՊ, 234, կապտել [«թալանել»]—ն. տ., կրպակ—ն. տ., անդել [«կապել, գողել»։ «ի կախաղան պեղեցին»]—ՄԹՃՀ, 8, սակր—նՏ, 75, սանդիտոռան [«առանց սրտի աշացն երկիրպագանելն է գործ սանդիտոռան, անտեղի և սնոտի»]—ՎՊՊ, 116, վաղր—նՏ, 75, փիլուն—ԹԴԾ, 9, ուրար—ն. տ., օօղամանեակ—ՄԹՊՊ, 215 և այլն։

2) Հին գրական հայերենից կատարված միտումնավոր փոխառություններ են դիտում հին շրջանից եկող բառապաշարի այն տարրերը. որոնք նոր պայմաններում գործածվում են օտար, խորթ երևույթները փոխարինելու նպատակով։ Նկատի ունենք հատկապես վենետիկյան զպրոցի գործիչների երկերում հանդիպող միտումնավոր փոխառությունները՝ ի հակադրումն գրաբարում տեղ գտած օտար աղբյուրայինների։ Բերենք դրանցից հետևյալները. անտոնիկ—ՎՊՎ, 13, [հմմտ. գեղջուկ—նՊՎ, 7, ՊՊՎ, 6], աստուածունի—ՓՏԳ, I, 7 [հմմտ. դիցունի—ՓՏԳ, II, 73, դիցանոյշ—ՓՏԳ, III, 12]⁶⁵, քիկնապան/նաժիշտ—ԹԳ, I, 1, արբանեակ—ԹԳ, II, 196 [հմմտ. աղխ—ԳԵ, 108], խելամուտ լինիլ—ԱԳՓ, II, 98, [հմմտ. քափանցել—ՁԼՈ. 2053, 12բ], խնդրի լինիլ—ն. տ., 9 [հմմտ. բնձեռիլ—ն. տ., 3բ], կայնոյել—ԹԳ, I, 14, ԹԳ, II, 211 [հմմտ. յիշոց տալ < յիշոցատու—ԳԵ, 130], գնետ Լերալ—ԱԳՓ, II, 9 [հմմտ. նետել—ՁԼՈ. 2053, 3բ], զմտու ածել—ն. տ., 98 [հմմտ. նկատիլ—ն. տ., 12բ], ի ներս ածել—ն. տ., 7 [հմմտ. ներածել—ն. տ., 3ա], ներսոյ անկեալ—ն. տ., 3 [հմմտ. ներարկեալ—ն. տ., 2ա], շափաբարուղի եղեգն—ՎՊԱ, 64 [հմմտ. եղեգնաշափար—նՊՎ, 194, ՊՊՎ, 42]⁶⁶ և այլն։

3) «Դասական գրաբարից» կատարված միտումնավոր փոխառություններ են այն բառերը, որոնք ունեն կանոնավոր, օրինակելի կաղմություն։ Դրանք ստանում են նախընտրելի կիրառություն նոր շրջանի գրաբարի մշակման և կարգավորման, այլև մշակութային առևտրապահության նկատառումներով։ Ինչպես դիտենք, այդ կարգի փոխառությունների դիմում են վիեննական զպրոցի գործիչները, որոնք իրենց երկերը միառժամանակ գրում են «դասական գրաբարի» հետևություններով, օգտագործում «դասական» բառեր կամ կաղմում դրանց նմանություններ։ Այստեղ նման միտումնավոր փոխառություններ ենք դիտում իրենց համարժեքներին հակադրված «դասական գրաբարյան» բառերը։ Դրանցից

են հետևյալները. ալլասացութիւն—ՄԳԱԾ, 156 [հմմտ.. ալլաբանութիւն—հէձ, 233, Զեռ. 879, 81բ, ՍԱԾ, 281—284, ԵՍԱԾ, 79—80, ՄՍՀԾ, 219], դաշնումն—ՄԳԱԾ, 141—142 [հմմտ. բացադաշնութիւն—ՍԱԾ, 338, ՄՍՀԾ, 210, էՀԱԾ, 75], երեսս առնուլ—ՄԳԱԾ, 144—145 [հմմտ. դիմառնութիւն—ՍԱԾ, 341—343, ԵՍԱԾ, 109—114, ՄՍՀԾ, 209, 290, էՀԱԾ, 76—78], վիպասանութիւն, վիպասան երգ/երգ վիպասանութեան—ԳՆՈՒ, 67 [փխ. բանաստեղծութիւն], երկրագրութիւն—ն. տ., 152 [փխ. աշխարհագրութիւն], ժամանակախօսութիւն—ն. տ. [փխ. ժամանակագրութիւն] և այլն:

բ) Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարը պարունակում է այնպիսի բառեր, որոնք պատկանում են միջին գրական հայերենի բառապաշարին, գրավոր աղբյուրներում հրեան են գալիս հայերենի միջին շրջանից: Դրանք բնիկ և հայերենին անցած բառեր են: Միջին գրական հայերենից կատարված փոխառութիւններից են հետևյալները. բլղամ—ՈՓ, 71, գովանի—ՄՄՅ, 9, գունդստալլ—ՀՊԹ, 58, դուխ—ն. տ., 18, 19, այլև՝ բարդութեան մեջ՝ դիտութիւն—ն. տ., 41, ԲԻ, 13, ժում [«ժամանակ, անգամ»]—ՍԳՔՎ, կամարանի—ՄԹԾՀ, 38, հայելար [«հայերեն»]—ՍԼՏ, 114 143, 118, հայվար—ԳՄՏ, 13, մարաչախտ—ՄՄՀ, 10, պարոն—ԹՊ, 400, ՆՊՎ, 1, այլև՝ պարոնիկ—ԳԱԼ, 199 և այլն:

գ) Ժամանակի գրական աշխարհաբարից կատարված փոխառութիւնները, բնականաբար, շատ են: Դա բացատրվում է կենդանի լեզվի հետ գրաբարի ունեցած անմիջական շփումով: Գրաբարագիր հեղինակները, որքան էլ հմուտ լինեին գրաբարի հարցերում, նոր պայմաններում չէին կարող ամբողջապէս խուսափել ժամանակի գրական աշխարհաբարի ազդեցութիւնից: Նկատելի է նաև այն հանգամանքը, որ «ուսումնական» գրաբարը ոչ բոլոր հեղինակներին էր ձեռնմխելի ըստ ամենայնի և ըստ նրբութեան: Այս կարգի փոխառութիւնները որոշ իմաստով նպաստում են գրաբարի արդիականացմանը, հարստացնում նրա արդի բառապաշարը: Նման փոխառութիւններից են հետևյալները. աղլախնձոր—ՄԹԾՀ, 6, ալլագգերէն—ն. տ., 69, աբֆայացու—ՄԹՊՊ, 256, բաղտովին [«զի գրեթէ բաղտովին անկանի ի ձեռս, ուստի և անուն կոչեցաւ նմա»]. իմա՝ բաղդակ]—ՄԹԾՀ, 70, բօստան—ն. տ., 42, գեօղ—ՄՄՅ, 1, գիւլական [«գլուղացի»]—ՄԹԾՀ, 41, դինկ—ն. տ., 39, երեկօք [«երեկոյթ»]—ՄՄՅ, 13, քաղազուխ—ՄԹՊՊ, 230, քուանֆաւոր—ՍՇԴԲ, 46, խազապտուղ—ՄԹԾՀ, 45, կոնդ [«ցածրադիր սար»]—ն. տ., 21, կրախառն—ՅՍՊՍ, 141, հացատուն—ՄԶՊՀ, III, 757, հոռո-

մութին—ն. տ., 747, շէն—ՄՄՅ, 1, ջան տանել—ն. տ., սմբակոխ [փխ. սմբակակոխ]—հՁՊՊ, 295, սպիտակաբանջար—ՄԹՃՀ, 65, ստորակնիք—ՅՍՊՍ, 110, վալիութին—ԱԿՊ, 106, տաշտաբերեանք—ՄԹՃՀ, 2, տաւարեղէն—ՁԼՈ. 3966, փողերանոց—ՀնՄ, 61, փուռ—ՄԹՃՀ, 33, փռատուն—ՄՉՊՀ, 111, 757, փրօփականտացու—ն. տ., 763, ֆռանկաշունչ—ն. տ., 742, ֆրանկութին—ն. տ., 735 և այլն:

դ) Առավել շատ են ժամանակի խոսակցական տարբերակներից կատարված փոխառությունները: Այդպիսին ենք համարում այն բառերն ու բառաձևերը, որոնք ոչ միայն ոչ գրական լեզվի տարրեր են, այլև ներկայացնում են հնչյունական ակնհայտ փոփոխություններ ու տարբերություններ: Այս կարգի փոխառությունները ևս որոշ դեր ունեն նոր շրջանի գրաբարի արդիականացման գործում: Ինչպես նախորդ դեպքում, այստեղ նույնպես փոխառությունը տեղի է ունենում անմիջական շփման, կենդանի լեզվի ազդեցության պայմաններում: Այդպիսի փոխառություններից են հետևյալները. աւատալ [~հավատալ]—ԳԱԼ, 48, բազայ [~բազէ]—ն. տ., 23, բութութիկ [«այսինքն՝ արեղածագ»]—ն. տ., 79, գառնագոշում—ն. տ., 85, երծաթ [~արծաթ]—ն. տ., զուղ [«ամբողջովին, ամենահին»]—ՄԹՃՀ, 1, զօռ [հզօր]—ն. տ., 21, էրէկեանօրն—ԹՊ, 65, էրընկըտալ [«հորանջել»]—ՍԳՎՔ, լղեղ [~ուղեղ]—ն. տ., ըղունկ—ն. տ., բամբ [~թամբ]—ն. տ., բեզնիք [~թեղանիք]—ն. տ., բէզ [«շտապ, հապճեպ»]—ԳԱԼ, 200, բոռմիլ [~թառամել]—ՍԳՎՔ, իշմար [«նշան»]—ԳԱԼ, 200, լօշ [~լավաշ]—ՍԳՎՔ, խաշնդեղ //խաւրծիլ—ՄԹՃՀ, 77, խօնչայ—ՍԳՎՔ, ծանտը—ՈՓ, 9, կանանչ—ՍԳՎՔ, կարմունջ—ԹԴԾ, 140, կշտի//փուշտի բոնել [«կոխ բռնել»]—ՍԳԺ, 21—22, դումրի—ԳԱԼ, 23, նարնատուկ—ՄԹՃՀ, 65, նղօպուր—ՎՊՊ, 134, նուղ [~ճիւղ]—ԳԱԼ, 76, նուռ—ՍԳՎՔ, յիշոցնատու [«հայհոյիշ»]—ԳԱԼ, 33, յիշոց—ՍԳՎՔ, շլոր—ն. տ., որձակ—ն. տ., շախու—ն. տ., պախրէ—ն. տ., պինչ—ն. տ., պնչաղեղ—ՄՄՅ, 21, 29, պօպօֆ—ՎՊՊ, 134, ջամբել—ԳԱԼ, 23, ջրնջղուկ—ն. տ., ջնջուղ—ն. տ., 85, սանտը—ՍԳՎՔ, վացսուն—ՅԿԽՁ, 9, տոնիր [~թոնիր]—ՄԹՃՀ, 77, տուտի [«թռչնանուն»]—ԳԱԼ, 23, ուսնել [~ուսանել]—ն. տ., 47, ունք—ՍԳՎՔ, փածեղ—ն. տ., փարչ [«սափոր»]—ԳԱԼ, 199, փալամ [~կաղամբ]—ՍԳՎՔ, փալանկ [«հանք կարմիր քալանկ քարանց»]—ՄԹՃՀ, 42, ֆեներփուկ [~գնարբուկ]—ն. տ., 76, և այլն:

3.2.3. Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի հարստացման միջոցներից են նաև արտաքին փոխառությունները: Այս դեպքում գործ ու-

նենք այլ լեզուներից առնված բառերի հետ: Ընդունված է օտարլեզվյան բառերը տարբերել արտաքին փոխառություններից⁶⁷: Տարբերությունը պայմանավորված է բառի կիրառության բնույթով: Տվյալ լեզվի բառապաշարին խորթ տարրերը լայն առումով ընդունված է անվանել օտարլեզվյան բառեր, նեղ առումով՝ փոխառություններ: Յուրաքանչյուր փոխառություն օտարլեզվյան բառ է, իսկ ամեն մի օտարլեզվյան բառ դեռևս փոխառություն չէ: Օտարլեզվյան բառերը ներթափանցում են նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի մեջ պայմանականորեն և որոշակի պատահմունքով: Իսկ փոխառությունները բոլոր դեպքերում անհրաժեշտ ներթափանցումներ են:

Օտար բառերի կիրառության հարցում գրաբարագիր հեղինակները հանդես են բերում տարբեր մոտեցում, որը բացատրվում է փոխատու լեզվին տիրապետելու, գրավոր հաղորդվող նյութի, ըստ որում գիտական տերմինաբանության ընդհանրացման հիմունքներով: Բառային փոխառությունները տեղի են ունենում անմիջականորեն և միջնորդավորված ձևով՝ միջնորդ լեզվի օգնությամբ, ի հայտ են գալիս բանավոր և գրավոր ուղիներով: Զգալի են գիտական փոխառությունները:

Ըստ բնույթի փոխառությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ անհրաժեշտ և պատահական: Անհրաժեշտ են համարվում բուն փոխառությունները, պատահական՝ ձևական փոխառությունները կամ «տառադարձումները»⁶⁸: Վերջինս այն դեպքն է, երբ օտար բառը կամ տերմինը հանդես է գալիս իբրև հայերեն ստեղծված համարժեքը երկրորդաբար պարզաբանող միջոց: Սովորաբար այն բերվում է զուգահեռաբար, հայերեն կամ օտար գրությամբ և ընդհանրացնում է հայերեն համարժեքի կոնկրետ նշանակությունը: Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի տերմինաբանության մշակման և կանոնավորման նպատակով բավական շատ են կիրառվում տառադարձումները:

Ըստ ամբողջականության փոխառությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ երկպլան և միապլան: Երկպլան են այն փոխառությունները, որոնք վերցվում են փոխատու լեզվից և՛ արտահայտության, և՛ բովանդակության պլանով հանդերձ. վերջիններս ձևախմբատային փոխառություններ են: Պիապլան են համարվում այն փոխառությունները, որոնք առնվում են փոխատու լեզվից միայն բովանդակության պլանով. սրանք խմբատային փոխառություններ են, որոնք կոչվում են բառապատճենումներ⁶⁹: Ըստ այսմ, նկատելի է, որ նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարում օտարլեզվյան տարրերը երեք կարգի են՝ փոխառություն, բառապատճենում և տառադարձում:

ա) Փոխառությունները հիմնականում գրական ճանապարհով են իրականանում, մասամբ՝ ժամանակի խոսակցական լեզվի միջնորդությամբ. դա բացատրվում է այն բանով, որ գրաբարը համեմատաբար հեռու է ժամանակի խոսակցական լեզվից, քան գրական աշխարհաբարը: Փոխառությունները բերում ենք այս շրջանի գրաբար երկերում կիրառված լինելու նկատառումով. դա նշանակում է, որ ունենք փոխառություններ, որոնք անշուշտ կարող են կիրառված լինել ավելի վաղ ժամանակում: Բուն փոխառությունները կամ կիրառվում են ինքնին, կամ երկրորդաբար մեկնաբանվում հայերեն որևէ համարժեքով: Բուն փոխառություններից են հետևյալները. ազանեկտենսիս, ականէֆրէնսիս [զայրացումն]—*հէժ*, 61, ալլեօգիս—*ն. տ.*, 261, անաշէվէ [նշումն, աւերումն]—*ն. տ.*, անալլագիս—*ն. տ.*, անքիսմոս [քաղաքավարական ասութիւն]—*ն. տ.*, 263, անտիմոն—*ՍՎԾԳ*, 68, ավուկսէզիս [լայնատարածումն]—*հէժ*, 263, բօրլ—*ՄԹՃԶ*, 94, դեկեմբեր [լատ. decem-ber]—*ՍՄՎ*, դիդեմայ [երկառած]—*ՄԳԱՃ*, 75—76, էփիփլօշէ—*հէժ*, 265, էփիֆրիզիս—*ն. տ.*, 264, իմբերադոր—*ՆԳԶ*, 9, լէփրօլօնիայ [մանրամասնութիւն]—*ն. տ.*, 266, լիրա [իտ. lira]—*ՓԿՎ*, 32, լօնիզայ [բընաբանութիւն]—*ԲՃԳ*, 67, կարդինար—*ՅՊԿ*, 1, կաւալեր—*ՆԳԶ*, 79, կեներալ—*ն. տ.*, կոնոն [քօնուս]—*ՍՊԵՐԿ.*, 343, մախմուր [«խումար»]—*ՍՄԳԺ*, 51, մայմուն—*ԳՄՏ*, 18, մասխարայ—*ՅԹԴԾ*, 119, մէրաֆիզիզա [բնազանցութիւն]—*ԲՃԳ*, 67, յանուարիոս [լատ. Januarius]—*ՍՄՎ*, նասկոր [լատ. nascor]—*ՎՊՊ*, 137, նատուս—*ն. տ.*, 136—137, նարտ [«նարդի»]—*ԱԿՅԱ*, 491, շքապօրօմէսք—*ՄՄՅ*, 23, պառալլերպիպետ [«գուգահեռանիստ»]—*հէժԻ*, պիրամիս—*ն. տ.*, պիլօր [«ոսպնյակ»]—*ԳԱԼ*, 17, պոկոլմիկ—*ՆԳԶ*, 79, պրիսմոս—*հէժԻ*, սկալենու [«անհավասարակող եռանկյունի»]—*ն. տ.*, տրապիզ—*ՍՊԵՐԿ.*, 192, ռիցարական—*ՍԱԹ*, 193, փլադինայ [ոսկի սպիտակ]—*ՍՎԾԳ*, 68, փլէօնագմուս, պլէօնագմոս—*հէժ*, 267, ֆառէնքիսմոս—*ն. տ.*, 263 և այլն:

բ) Բառապատճենումները ընդունում ենք լայն իմաստով՝ և օտար բառի իմաստի հիման վրա նոր բառ կազմելը, և նույնպիսի բառի իմաստի համակցումը եղած բառին. երկրորդ դեպքում գործ ունենք օտար իմաստի նպաստով բառի իմաստային նոր կիրառության հետ (հմատ. կառավարութիւն—полнция. *ԽԱԵ*, IX, 220, բղեշխութիւն—герцог. *ն. տ.*, 175 և այլն): Բառապատճենման ժամանակ օտար բառի հասկացությունը կամ բնիմաստը հայերենում արտահայտվում է կամ առանձին

բառով, կամ բառակապակցությամբ, ընդ որում բառապատճենման կարող է ենթարկվել օտար բառը կամ բառակապակցությունը: Բառապատճենումներից են հետևյալները. այդ պատռական (честный человек) — ԱՎՔ, 48, անհակառակելի անպացուցուրիւն [неоспоримое доказательство] — ԹԽՊ, 7, անձնապահական [лейб-гвардия] — ԽԱԵ, IX, 24, անտառարտուրիւն [общество лесоводства] — Ն. Մ., 221, աստարանեան պատերազմ — ՆԳՀ, 22, աստղ լուսաւոր [звезда светлая] — ԱՎՔ, 48, արգարաւիրաւ [чистосердечный] — ԽԱԵ, IX, 141, բանաստեղծուհի [стихотворница] — Ն. Մ., 91—92, բարեբարունի [благодетельница] — Ն. Մ., 156, բերդարանուրիւն [фортификация] — Ն. Մ., 24, գառն ողջախոն (ակնուս քասթուս) — ՄԵՀ, 104, դաւակցութիւն [conspiracy] — ՍԲՕ, դեղնապղինձ [зеленая медь] — ԽԱԵ, IX, 47, երկակեա [двоегочие] — Ն. Մ., 26, երկաձայնք [двугласные] — Ն. Մ., երկայնարագուկ — ՆԳՀ, 35—36, երկիր արգաւանդանող [земля плодородная] — ԱՎՔ, 48, զօրազլխապեա — ՆԳՀ, 56, լուսաստուեր իւ. դիւսուսպուս — ՓՄ, 87, ծանր պակասութիւն [важный недостаток] — ԹԽՊ, 77, կարգավար (սէքթոր) — ԿԿՀ, 20, կիսագնդապեա — ՆԳՀ, 35—36, կովկասեան գունդ — Ն. Մ., 80, համարակալ (պախալդէր) — ԿԿՀ, 20, հաշիւ հաղորդակցութեան (իւ. գօնթօ ին փառթիչիփացիօնէ — ՓՀՊ, 9, 15, ձևագրութիւն [իւ. իդեօկոսֆիա] — ՓԸԳ, 3, միանձնական կեանք [monasticae vita] — ՍՄՎ, 14, միասիրտ — ՆԳՀ, 27, շրթայականուրջ [ценной мост] — ԽԱԵ, IX, 215, պայծառափայլութիւն — ՆԳՀ, 80, պատկերատուն [картинная галерея] — ԽԱԵ, IX, 90, պարսկային (փիւ. պարսից) — ՆԳՀ, 21, պարսկային Հայաստան — Ն. Մ., 12, պետական խորհրդական (սէպտեքի սալէթնիք) — ԿԿՀ, 14, ուրաձիգ զօրք — ՆԳՀ, 100, սառնարիւնութիւն [хладнокровие] — ԽԱԵ, IX, 34, վերատեսուչ [ինսպէքթոր] — ԿԿՀ, 20, տարահաշուումն [летоисчисление] — ԽԱԵ, IX, 88, փոխագրութիւն [իւ. թոսափոնթօ] — ՓՀՊ, 3, փոխ տալ [mutuo dare] — ՍՄՎ, 31, փութաշան աշակերտ [приложный ученик] — ԱՎՔ, 18, օգտակար գիր [полезная книга] — Ն. Մ., 18 և այլն:

զ) Տառադարձումը օտարլեզվյան բառի զրանցումն է զրաբար բնագրում հայերեն տառերի օգնությամբ: Տառադարձումը նպատակ ունի հայերեն բառի արտահայտած իմաստը կողմնորոշել դեպի օտար բառի պարունակած հասկացութիւնը կամ բնիմաստը: Տառադարձմամբ երկրորդաբար մեկնաբանվում է նորակազմ կամ պատճենումային իմաստով կիրառված բառը: Հայերեն և օտար համարժեքների միջև հաստատ-

վում է նույնիմաստության կապ: Տառադարձված բառը նպաստում է նաև հայերեն բառի իմաստային ընդհանրականացմանը, լայն գործառությանը: Տառադարձումը փոխառությունից տարբերվում է նրանով, որ չի դառնում գրաբարի բառապաշարի բաղկացուցիչ տարր: Այն առանձնանում է բառապատճենումից այն բանով, որ հանդես է գալիս փոխառու լեզվում իբրև իր հասկացության կամ բնիմաստի պահպան: Ըստ այսմ, եթե փոխառությունը ձևաիմաստային, բառապատճենումը իմաստային ձևաբերում է, ապա տառադարձումը ձևական առկայացում է: Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի մեջ կիրառվում են բաղմաթիվ տառադարձումներ, որոնք նպաստում են այդ նույն բառապաշարի հարստացմանը: Տառադարձումներից են հետևյալները. անդորրագիր («զոր իտալացիք անուանեն զուխրանցա») — ՓԿՎ, 415, ղիսաւոր նախարարութիւն (նաչալըսրվա) — ԿԿԶ, 19, դիւանատուն (ֆանցելարիա) — Ն. տ., 6, երևումն/լյայտնութիւն (էրիֆանի) — ՍԼՏ, 130, ոտնուռոյց (նդիպոս) — ԷՀԱԴ, 100, երանգաւորութիւն ներկից (իտ. զօլօնիթո) — ՓՄ, 88, ղինավարժութիւն (ֆէխրավանիէ) — ԿԿԶ, 28, զօրագլխապետ (նեկեռալ մայօռ) — Ն. տ., 14, ընդօրինակութիւն (փոսփէթիվա) — ՓԸԴ, 1, թղթադրամ (ասիկնացի) — ԿԿԶ, 12, խորհրդարան (սավէթ) — Ն. տ., 21, կանոնագիծ (իտ. լիսթելլօ) — ՓԸԴ, 118, կաւիճանիւթ գրիչ («այս ինքն է՝ դէպէշիր») — ՓՄ, 6, հաշուեմասն (իտ. վաոքիթա) — ՓՀՊ, 3, հրացանարձակ (ստրելեց) — ԽԱՆ, IX, 174—175, մանրանկար (մինիարուռա) — ՓՄ, 1, նուադարար (Միներվա. «կոշի և սպառնացող») — ՄԹԴ, 61, ընկղմումն (վաֆրիզ) — ՍԼՏ, 16, պարգեակգիր (կոսմաթա) — ԿԿԶ, 12, վերատեսուչ ուսուցիչ (փրօֆէսսօր) — Ն. տ., 14, տնտես (էֆօնոմ) — Ն. տ., 26, ուսումնասէր (սդուդենտ) — Ն. տ., 15, ուսումնարան (ինսփրիթուր) — ԴԱՊՌ, 412, ուրուագրութիւն (իտ. տիսէնիօ. «երբեմն՝ ջիոգօնագոյիօնէ կոշին, այսինքն է ծրագրութիւն») — ՓՄ, 2, երևարար [Փանէոս] — ՄԹԴ, 54, քաղաքավարութիւն [հուն. բօլիդեմա, սադիսմոս, լատ. շիվիլիդաս, ուրպանիդաս] — ՓԴԹ, 8, օրագիր [ժուռնալ] — ԿԿԶ, 17 և այլն:

3. 3. Բառապաշարի կատարելագործման հիմունքները. — Լեզվի կատարելագործումը նրա բառապաշարի, հնչյունական և քերականական համակարգերի նպատակագրումն է իրականության առավել ճշմարտացի արտացոլման: Բառապաշարի կատարելագործումը, ըստ այդմ, հետապնդում է հաղորդակցական միջոցի արդյունավետության բարձրացման նպատակ: Այդ նպատակով բառապաշարում տեղի են ունենում

ղգալի փոփոխություններ՝ որակական որոշակի տեղաշարժեր⁸։ Բառապաշարի կատարելագործումը լեզվի ինքնարտահայտման բնական և օրինաչափական գործոններից է, այն ընթանում է վերակազմավորման, որակական անցումների իրական, առարկայական հիմունքներով։

ԺԸ—ԺԹ զգ. գրաբարի բառապաշարի կատարելագործումը, սակայն, իրականանում է փոքր-ինչ այլ հիմունքներով։ Դա պատճառաբանվում է գրաբարի՝ ոչ կենդանի հաղորդակցման միջոց լինելու հանգամանքով։ Այս դեպքում կատարելագործումը տեղի է ունենում արհեստակերպչական, օրինաչափությունների փոխարեն երևան են գալիս անբնական տարբերություններ, որակական կազմավորումը, որակական անցումները կատարվում են գիտակցական, կանխադասված հիմունքներով։ Կատարելագործումը դառնում է արտաբերման միջամտության արդյունք։ Գրաբարի կողմնակիցները հասնում են շոշափելի արդյունքի։ Բառապաշարի արհեստական կատարելագործումը, ինչպես նաև նման հարստացումը դառնում են նոր շրջանի գրաբարի զարգացման լծակները։

Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի կատարելագործումը տեղի է ունենում օտար ազդեցությունների վերացման, «դասական գրաբարի» բառապաշարի Եղտագործման և ինքնուրույն մշակման ուղիների որոնման հիմունքներով։

ա) Ինչպես արդեն նշել ենք, նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարը ամենից առաջ «մշակվում» է օտար ազդեցության վերացման ճանապարհով։ Զարգացման նոր շրջանում գրաբարի բառապաշարը շարունակարար գտնվում էր լատինատիպ ազդեցության ոլորտում։ Այդ ազդեցությունը, ինչպես գիտենք, սկզբնավորվում է դեռևս միջին հայերենի շրջանում, ԺԴ դարի գրեթե սկզբներից։ Գրաբարը մի քանի հարյուրամյակ էր, ինչ դադարել էր կենդանի հաղորդակցման միջոց լինելուց, որի պատճառով ավելի ազդեցիկ կարող էր լինել արտաբերման ուղի միջամտությունը։ Այդպիսին լինում է լատինաբան ազդեցությունը՝ կապված կաթոլիկական-միաբարակառն շարժման հետ։ Հայաստանի որոշ տարածքներում, հայկական առանձին գաղթօջախներում ձեռնարկված այդ շարժումը ոչ միայն շեղում էր հայ մշակույթի զարգացումն իր բնական, ինքնուրույն ընթացքից, այլև խճողում ժամանակի գրաբարի ինքնակա առաջընթացը։ Հայ մշակույթի նոր վերելքը ամենից առաջ ենթադրում էր լեզվի կանոնավորում և կատարելագործում։ Նման միջոցառումը որոնումների կարիքը չունեիր, որովհետև գրաբարը ունեցել էր օրինակելի անցյալ։ Հին գրական հայերենը նպաստավոր օրինակ էր գրաբա-

րի կրած օտար ազդեցութեան վերացման ճանապարհին: Նոր շրջանի գրաբարի կատարելագործումը ձեռնարկվում է հայ հին մատենագրութեան և հին գրական հայերենի մշակութաբանական և բանասիրական ուսումնասիրման սկզբունքներով: Համեմատաբար կարճ ժամանակ է պահանջվում, որպեսզի նոր շրջանի գրաբարը իր բառապաշարով և քերականական կառուցվածքով վերստին դրվի բնական հունի մեջ: Ինչպես մայր հայերենիցում, այնպես էլ Վենետիկի, Կ. Պոլսի, Վիեննայի, Սանտիերգամի հայկական կրթօջախներում գրաբարը մշակվում և գրավոր հաղորդակցման միջոց է դառնում հին գրական հայերենի օրինակով:

Ընդհանուր շահագրգռութեան պայմաններում, սակայն, երևան են գալիս ներքին տարաձայնություններ: Վենետիկյան դպրոցի գործիչները նոր շրջանի գրաբարի մշակման և կատարելագործման հարցում իբրև նախատիպ նկատի են ունենում հին գրական հայերենը առանց որևէ խտրոցի: Զեռնարկելով նաև ժամանակի գրական աշխարհաբարի կանոնավորմանը, գրաբարի բառապաշարը համալրում են նորանոր բառերով, որոնք սովորաբար ինքնուրույն կազմություններ են, մասամբ ժամանակի գրական աշխարհաբարից և խոսակցական տարբերակներից ներթափանցող տարրեր: Լատինաբան նորամուծությունները, ինչպես դիտենք, հաղթահարվում են ԺԸ դարի երկրորդ տասնամյակից մինչև 80-ական թթ. ընկած ժամանակաշրջանում: Հաղթահարումը տեղի է ունենում երեք փուլերով: Այդ գործում մեծ լումա ունեն Վենետիկյան դպրոցի գործիչները: Նրանք լատինաբան նորամուծությունները փոխարինում են հայկաբան ձևերով՝ նպաստելով նոր շրջանի գրաբարի դարգացմանն ու կատարելագործմանը: Նախ, շուրջ երեք տասնամյակ Մխիթար Սեբաստացու նախաձեռնությամբ և ընդհանուր ղեկավարությամբ հրապարակ են հանվում գրաբար երկեր, վերահրատարակվում աշխատություններ, որոնցում փոքրիշատե մեղմացվում են լատինաբան հորամուծությունները: Այդ ընթացքում, տվյալ դեպքում, լատինաբան բառերն ու արտահայտությունները մասնակիորեն և ըստ հնարավորին փոխարինվում են հին գրական հայերենի նորմային համապատասխանող ձևերով: Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի կատարելագործումը ձեռնարկվում է նաև այս եղանակով: Երկրորդ, տեղի է ունենում Մխիթարի ավանդույթի խորացում և արմատավորում: Նրա անմիջական աշակերտները իրենց ինքնուրույն և թարգմանական աշխատությունները գրում են ժամանակի ավանդական գրաբարով, սակայն հին գրա-

կան հայերենի նորմայի ակնհայտ հետևություններ: Նման մոտեցման դեպքում, բնականաբար, առավել խորանում է լատինաբանության վերացման, հաղթահարման գործը: Մխիթարի անմիջական աշակերտները հետամուտ են հին գրական հայերենին, քան մոտիկ անցյալում խճողված գրաբարին: Հմմտ. «Հետևելով մեք նոյնոյ կարգի, դայս առաջին մասս բաժանեմք յերիս վիճաբանութիւնս» [Զեռ. 2053, 3բ] ~ «Զայսր կարգի երթեալ մեր՝ դայս առաջին մասն բնաբանութեան տրոհեսցուք յերիս վիճաբանութիւնս» [ԱԳՓ, II, 9], «և արդարև եթէ ոք նկատիցէ ի կարծիսն հանգունից շուրջ զսկզբամբն, յայտնապէս տեսանէ» [Զեռ. 2053, 12բ] ~ «Ապաքէն թէ ոք զմտաւ ածիցէ զառաջնոյ յաղագս սկզբանց զկարծիս, յայտնի տեսանէ» [ԱԳՓ, II, 98] և այլն: Եվ վերջապես, լատինաբանության վերացման հարցում Մխիթարի կրտսեր [աշակերտաց] աշակերտները ստեղծված ավանդույթը հասցնում են իր հաղթական ավարտին: Դրաբարի բառապաշարը կատարելագործվում է հին գրական հայերենի ընդհանուր օրինակով, որի ընթացքում իսպառ հաղթահարվում է լատինատիպ աղղեցությունը:

Մշակութային մյուս կենտրոնների գործիչները գործնականում չեն մասնակցում լատինաբանության հաղթահարման գործին: Նրանք ավանդաբար շարունակում են դրաբարը գործածել իր բնական վիճակով, զերծ լատինաբան խճողումներից: Այդպիսին են հատկապես Կ. Պոլսի, Ամստերդամի, այլև հնդկահայ գաղութի, Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում եղած հայկական մշակութային կենտրոնները: Դա սլայմանալորված է այն հանգամանքով, որ հիշյալ կենտրոնները հեռու են եղել կաթոլիկական-միաբարական շարժման հոսանքներից: Այդ կենտրոնների գործիչները հրապարակում են գրաբար մի շարք երկեր, թարգմանում տարբեր բնույթի աշխատություններ, որոնք գրեթե զերծ են լատինաբան աղղեցությունից, ներկայացնում են ժամանակի գրաբարի բնական վիճակը: Դրանցում հանդես է բերված բառապաշարի որոշակի ավանդություն, օգտագործված են հին գրական հայերենի բառակազմական սկզբունքները:

Այս ամենով հանդերձ, նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի կատարելագործումը սկզբից եեթ ընթանում է օտար աղղեցության վերացման և ինքնուրույն մշակման որոշակի ուղիներով, և դա իրագործվում է բառապաշարի զարգացման և կատարելագործման գիտակցական մոտեցման պայմաններում:

բ) Ներքին տարածայնություններից մեկն էլ այն է, որ առաջադրվում է նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարը կատարելագործել «դա-

սական հայերենի» օրինակով: Այդ սկզբունքը, ինչպես գիտենք, առաջադրում են Վիեննական դպրոցի գործիչները անցյալ դարի առաջին կեսին: Ընդհանրապես իրենց գործունեության բուն տարիներին գրարարը նոր գրական լեզու դարձնելու ընդհանուր մտահոգության պայմաններում նրանք ձեռնարկում են հայ հին մատենագրության և հին գրական հայերենի ուսումնասիրությանը, բացահայտում հին լեզվի մի շարք առանձնահատկություններ, առանձնացնում գրական կանոնավորության տարբեր վիճակներ: Ըստ առաջադրվող սկզբունքի նոր գրական լեզվի կանոնավորումն ու կատարելագործումը անհրաժեշտ է իրագործել հին գրական հայերենի «դասական» վիճակի օրինակով: Եվ ըստ այդմ էլ նրանք սկսում են ոչ միայն իրենց աշխատությունները, թարգմանությունները շարագրել «դասական գրաբարի» նմանակումով, այլև մտացածին «շտկումներ» և «խմբագրումներ» մտցնել հայ հին մատենագրության որոշ նմուշների լեզվում: Վիեննացիները կազմում են «դասական գրաբարի» բառարանը, ստեղծում դասագրքեր և քրեստոմատիաներ՝ ի նպաստ նոր պայմաններում հին գրական հայերենի օրինակով նոր գրաբարի կանոնավորման և կատարելագործման:

«Դասական հայերենի» գյուտի հեղինակների ձեռնարկումներն ամբողջովին հակադրվում են գրաբարի մյուս կարգի մշակումներին: Այստեղ լեզվի պատմության առումով նկատելին այն է, որ նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարի գիտակցական մշակումն ու կատարելագործումը ընթանում են անհամերաշխ գործունեության պայմաններում: Լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ դա տեղի է ունենում ներքին հակադրության, տարաձայնության պայմաններում: Նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարը կատարելագործվում է ըստ «դասական գրաբարին» առավել բնորոշ համարվող հետևյալ եղանակներին:

1) Բառակազմական «մաքուր» հիմքերի փոխարեն ձևավոր հիմքերով կազմված բառերի կիրառում. աստեղագիտություն [Sternkunde, astronomie]—ՏԽՈՒ, ԳՆՈՒ, 211, ՊՅՀԱ, V, աստեղագիտական—ՊՅՀԱ, V, աստեղասուն [Sternbild, constellation]—ՊՀԱ, 30 և այլն:

2) Բառակազմական երկրորդային հիմքերի փոխարեն առաջնային հիմքերի գործածումով առաջացած բառերի օգտագործում. երեխանկիւնաչափութիւն [trigonometrie]—ԳՆՈՒ, 199, չոքեքկուսի [vlereckig, quadrangulaire]—ՏԽՈՒ, չոքեքկուսի արմատ [Quadratwurzel, racine quatrieme]—ն. տ. և այլն:

3) Գիտության որևէ բնագավառի անվանման դեպքում նախընտրել նախատիպում խօս, բան բան երկրորդ բաղադրիչի կիրառությունը.

առասպելախօսութիւն [mythologie]—ԳՆՈՒ, 231, աստուածխօսութիւն [tréologie]—Ն. տ., 337, երկրախօսութիւն [géologie]—ԳՏՊ, I, 20, ԳՆՈՒ, 282 և այլն:

4) Տերմինի կիրառութեան հարցում նախընտրել օտար, փոխառյալ տերմինը (մանավանդ որ հին փոխառութիւնն է), քան նորակազմը. ազիմուտ [Azimuth, azimut]—ՊՀԱ, 5, անկիւն ազիմուտի [Azimuthalwinkel, angle d'azimut]—Ն. տ., զենիթ [zenith]—Ն. տ., 3, իդիլիքան [Idyllique]—ԳՏՊ, I, 75, պենատը [penates]—Ն. տ., 503, ստիքք [vers]—ԳՆՈՒ, 79, սքոլաստիկեանք [scolastiques]—Ն. տ., 340, փիւսկեան [Phisik, physique]—ՏԽՈՒ և այլն:

5) Տերմինակազմութեան հարցում դիմել «դասական գրաբարյան» բաղադրական հիմքերին. երկուտեանութիւն [dualisme]—ԳՏՊ, II, 203 ծովապետ [admiral]—ՅԳՏԵ, 357, հազարապետ [major]—Ն. տ., 340, հաքիւրապետ [capitaine]—Ն. տ., հաքիւրաւորութիւն [centuria—Տգասալին անվանում էք]=ԳՏՊ, II, 512, համարողութիւն [arithmetique]—ՏԽՈՒ, ԳՆՈՒ, 198, նկատութիւն [théorie]—ԳՆՈՒ, 199, տեսողութիւն [optique]—Ն. տ., 211, ուսողութիւն [Mathematik, mathématique]—ՏԽՈՒ, ԳՆՈՒ, 196 և այլն:

6) Տերմինացման տեսակետից նախընտրելի է «դասական գրաբարյան» բառի նոր իմաստային կիրառութիւնը, քան օտար, փոխառյալ կամ նորակազմ բառի դիմելը: Այս սկզբունքը առաջ է բաշխում այն նկատառումով, որ պաշտօնական հին գրական հայերենի բառապաշարը իր հիմնական կողմով: Ըստ այդմ զարկ է տրվում գրաբարի բառապաշարի իմաստաբանական կատարելագործմանը: Հմմտ. դարձում [αποστροφή, apostrophe. մինչ այդ՝ բացադարձութիւն]—ՄԳԱԾ, 141—142, զեղչել [πραετησις, praeteritio, մինչ այդ՝ զանցառութիւն]—Ն. տ., 136—137, շեղջակոյտ [σωρεσις, sorites. մինչ այդ՝ համարարգրութիւն]—Ն. տ., 79—80, [τροπος, tropus. մինչ այդ՝ այլափոխութիւն, փոխալեքսութիւն]—Ն. տ., 147 և այլն:

դ) Այս շրջանի գրաբարի բառապաշարի զարգացման կարևորագույն հիմունքներից է ինքնուրույն մշակման ուղիների որոնումը: Այդ հիմունքը գործել է գրաբարի պատմութեան բոլոր փուլերում, թեև ոչ հաւասարաչափ և նույնական ձևով:

Գրաբարի կողմնակիցները ջանում են ըստ կարելիւն հետեւել հին հայերենի գրական նորմային, որը իրագործվում է ոչ լիովին և ամբողջապէս, կրում է մասնավոր բնույթ՝ կապված ոչ միայն լեզվաշինական ընդհանուր մոտեցման, այլև գրաբարին հետամուտ հեղինակների լեզ-

վական իմացության և պատկերացումների տարբերությունների հետ: Այս իրողությունը ակնառու է տարբեր ժամանակներում նույն գրաբար երկի լեզվական «մշակման» աշխատանքներում: Բերենք հետևյալ փաստերը:

1) Հարադրավոր բայից առաջացած կցականի վերածում հարադրության Հմմտ. «Շնորհիւ ամենազգի սրբոյ հոգւոյն յանկելեալ աւարտեցաւ գրգուկս ալս» [ՍԿԱ, I, 265] ~ «Շնորհիւ ամենազօր սուրբ հոգւոյն յանկ ելեալ աւարտեցաւ գրգուկս ալս» [ՍԿԱ, II, 449], «բայց անփոյթ եղեալ զանցառնեմ» [ՍԿԱ, I, 93] ~ բայց անփոյթ եղեալ զանցառնեմ» [ՍԿԱ, II, 116]:

2) Ի, գ նախդիրների անհարկի կիրառության կանոնավորում, այլն՝ միասնականացում: Հմմտ. «կարեմ միում բոպլի շահել զաստուած» [ՍԿԱ, I, 92] ~ «կարեմ ի միում բոպլի շահել զաստուած» [ՍԿԱ, II, 115], «նորին առ ի հոգևոր զուարճութիւն ինքեանց շարժիցին» [ՍԿԱ, I, 266] ~ «նորին առ հոգևոր զուարճութիւն ինքեանց շարժիցին» [ՍԿԱ, II, 350], «խրատք յաղագս բարութ կելոյ ի յիւրաքանչիւրում ժամանակի» [ՍԿԱ, I, 265] ~ «խրատք յաղագս բարութ կելոյ յիւրաքանչիւրում ժամանակի» [ՍԿԱ, I, 349], «առ եղանակն բարեպէս մտածելոյ զո և իցէ զնիւք մտածական աղօթից» [ՍԿԱ, I, 265] ~ «առ եղանակն բարեպէս մտածելոյ զո և իցէ նիւք մտածական աղօթից» [ՍԿԱ, II, 349]:

3) Բայահիմքի ընտրության հարցում ճիշտ մոտեցման դրսևորում: Հմմտ. «զրեցեալք եղեն աստէն որոշակի» [ՍԿԱ, I, 266—267] ~ «եղեալ եղեն աստէն որոշակի» [ՍԿԱ, II, 351], «մինչ ի խորս անդնդոց բանեցեալք լինին» [ՍԿԱ, I, 79] ~ «մինչև ի խորս անդնդոց բացեալք լինին» [ՍԿԱ, II, 99]:

4) Բառակազմական-ձևակազմական շտկումներ, ոչ կանոնավոր ձևերի, մասնակի բակառության վերացում: Հմմտ. «նինգեբորոդ» [ՍԿԱ, I, 266] ~ «նինգեբորոդ» [ՍԿԱ, II, 351]. բոյոյ [ՍԿԱ, I, 3] ~ բոյ [ՍԿԱ, II, 5], ի Մխիբարայ [ՍԿԱ, I 350] ~ ի Մխիբարէ [ՍԿԱ, II, 350], «ընդ որոց և ընձեռին զկրթութենէ առաւօտեան» [ՍԿԱ, I, 265] ~ «ընդ որոց ընձեռի և զկրթութենէ առաւօտեան» [ՍԿԱ, II, 350] և այլն:

5) Ոչ ճիշտ գրության ճշգրտում: Հմմտ. «զի որքանիցս լինիցիմ բոպլեից կորուսանօղ» [ՍԿԱ, I 93] ~ «զի որքանիցս լինիցիմ բոպլեից կորուսանօղ» [ՍԿԱ, II, 116], «մի միայն բոպլէ ժամանակին» [ՍԿԱ, I, 92] ~ «մի միայն բոպլէ ժամանակին» [ՍԿԱ, II, 115], «ոչ ունէր նախքան զայն բոպլէն» [ՍԿԱ, I, 92] ~ «ոչ ունէր նախքան զայն բոպլէն» [ՍԿԱ, II, 115—116]:

ՁԵՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

1. ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1.1. Ընդհանուր դիտողություն.— Նոր շրջանի գրաբարի ձևաբանական համակարգը ևս կրում է զգալի փոփոխություններ: Դրանք ընդհանուր առմամբ առաջանում են գրաբարի ներքին զարգացման, ժամանակի խոսակցական տարբերակի և գրական աշխարհագրարի հետ ունեցած շփումների, ինչպես նաև ԺԸ դարում դեռևս ի հայտ եկող լատինաբանության ազդեցության հետևանքով:

Անվանական ձևերի փոփոխությունները հիմնականում վերաբերում են գոյականին, մասամբ՝ ածականին և թվականին: Այստեղ, որոշակի վերապահությամբ, նկատի ենք առնում նաև դերանունը:

Այդ փոփոխությունները գրաբար երկերում, բնականաբար, երևան են գալիս տարբեր չափերով: Դրաբարը իբրև գրավոր լեզու ենթադրում է ավելի քիչ թվով փոփոխություններ, որովհետև այդ դեպքում գործ ունենք գիտակցաբար գործածվող լեզվի հետ, որտեղ որոշակի դեր ունեն ավանդույթը և միտումնավորությունը: Դրանցից գրեթե ղերծ են այն երկերը, որոնց հեղինակներն ավելի հետամուտ են այդ ավանդույթին: Եվ ընդհակառակն, դրանք փոքրիշատե աչքի են զարնում հին գրական հայերենի ավանդույթին ընդհանուր առմամբ ոչ լիովին և լիարժեք տիրապետող հեղինակների երկերում:

Բոլոր դեպքերում ևզած փոփոխությունները, հին գրական հայերենի համեմատությամբ, երեք կարգի են՝ հին գրական հայերենից եկող դուզահեռ ձևերի պահպանում, նոր դուզահեռության և նոր տարբերությունների առաջացում: Դրանք միաժամանակ ցույց են տալիս, թե հայերենի զարգացման նոր շրջանում գործառուղ գրաբարի ձևաբանական հա-

մակարգում անվանական ձևերի փոփոխությունները ինչպիսի վիճակ են ներկայացնում՝ կապված անվանական բառաձևերի հոլովման տիպերի, հոլովի և թվի քերականական կարգերի, համեմատության աստիճանների կազմման հետ:

1.2. Գոյականի փոփոխությունները.— Գոյականական բառաձևերը հիմնականում կրում են հոլովման տիպերի, հոլովի և թվի, երբեմն դիմորոշության հետ կապված փոփոխություններ: Վերջիններս բավական քիչ են, ընդգրկում են հասարակ և հատուկ գոյականներ: Գոյականի փոփոխությունները, ինչպես նշվեց, արդյունք են գրաբարի ներքին զարգացման, միջին և նոր հայերենի բնական և լատինաբան դրաբարի արհեստական ազդեցության: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքները, գոյականի փոփոխությունները բաժանում ենք երկու խմբի և բնում րոտ ալոմ:

1.2.1. Առանձին ուշադրության առարկա են գոյականի հոլովման այն փոփոխությունները, որոնք առաջանում են գրաբարի ներքին զարգացման, միջին գրական հայերենի, ժամանակի խոսակցական լեզվի և գրական աշխարհաբարի ազդեցության հետևանքով: Այս դեպքում գործունեք լեզվի զարգացման ներքին հանգամանքներով պայմանավորված փոփոխությունների հետ: Նկատելի են հոլովման տիպերի փոփոխությունները, հոլովման զուգահեռ ձևերի կիրառություններ, ձևակազմական հիմքերի հնչյունափոխություններ, հոլովական վերջավորությունների պարզեցումներ:

Գրաբարի հոլովման համակարգի ներսում հոլովական տարբերությունները և անմիակերպությունը նկատելի են դեռևս հին գրական հայերենի շրջանում¹: Նույնը նկատվում է նաև նոր շրջանի գրաբարի հոլովման համակարգում: Այդ պարագայում, սակայն, ձգտում կա հոլովման տիպերի միասնականացման, հոլովական վերջավորությունների սեղանացման, հոգնակիի կազմության միօրինակացման:

ա) Բավական հետաքրքրական են հոլովման տիպերի հետ կապված փոփոխությունները: Վերջիններս, ինչ խոսք, ընդհանուր օրինաչափությունների համեմատությամբ մասնավոր դեպքեր են, և դա լեզվի զարգացման առումով միանգամայն բնական է:

Իբրև օրինաչափության ձգտող միտում նկատելի է ի հոլովման ընդհանրացումը: Այդ հոլովումը բավական տարածված էր հին հայերենում, առավել ևս՝ միջին գրական հայերենում²: Նոր շրջանի հայերենում ընդհանուր միտում է ի հոլովման առավել զերակշռություն ստա-

նալը: Այս իրողութիւնը ընդգրկում է նաև նոր շրջանի գրաբարի հոլովման համկարգը: Դա ամենից առաջ հիմնավորվում է այն բանով, որ նորակազմ, խոսակցական տարբերակից ներթափանցված, այլև նոր փոխառութիւն դիտվող բառերը հիմնականում թեքվում են ի հոլովմամբ:

Այսպէս, ունենք գիւղական, դրամանոց, կարմախայտ, վերնամարտ, փողացաւ, փողերագործ և այլն նորակազմ բառերը, որոնք եզակի սեռականում հանդես են գալիս ի հոլովիչով. «յորում ամբոխ գիւղաւանին բաղմանայ» (ՄԹՃՀ, 22), «ստանձնեալ զպաշտօն հորհրդականի Արքունի դրամանոցի» (ՄՄՅ, 9), «սեախայտ՝ զտանի ի Հրասդան նաև ձուկն ինչ այս անուն կոչեցեալ, յարևմտան կարմախայտի» (ՄԹՃՀ, 68), «Տեւեալ սորա զյայտնի եղեռնագործութիւն վերնամարտին Մահմադ Ըրզոյ» (ՄԹՊՊ, 249), «զի ի ժամանակին՝ յորում փարատեցաւ ի Հոռվմ քաղաքէ հանրական ինչ ախտ փողացաւի» (ԹԻԲ, 60—608), «Էմուտ ի տուն փողերագործի ուրումն Մինասայ» (ՄՊԿ, 21) և այլն:

Այդպէս է թեքվում խոսակցական լեզվից ներթափանցած բառերի հիմնական մասը. դա բացատրվում է այն բանով, որ այդ ներթափանցումները գրական լեզվի մեջ դիտվում են որպէս նորաբանութիւն. «Ձանհեթեթ բերանբաց մարդն՝ նանառի («ձկան սեւակ»)—Վ. Հ.) նմանեցուցանեն Այրարատեանք» (ՄԹՀԾ, 65), «Տանիք եկեղեցւոյն շուրջ զմեծ կաթողիկէին՝ դէպ ի շորեսին զանգակատունսն, ոչ են հաւասար, այլ խողակաձե, այսինքն՝ խողի քամակի, կամ օրորոցի ձե» (ն. տ., 34) և այլն:

Սեռականում ի հոլովիչ են ստանում նաև մի շարք օտար բառեր՝ հասարակ կամ հատուկ անուններ, որոնք հաճախ դիպվածաբար կիրառվում են գրաբար բնագրերում. «Արդի աւան էջմիածնի ձգի ի Գնկի առուէն մինչև ի կալս» (ՄԹՃՀ, 39), «Ի կշիռ Կիւտողայուսի սոփեստի առաւել ծանրակշիռ է փոքրիկ ինչ առաքինութիւն՝ քան զամենայն ոսկի աշխարհի» (ԹԻԲ, 4), «որոց իւրաքանչիւրն էր հինգհարիւր մառչի» (ԱԿՅԱ, 491), «յերևանայ բարձրացաւ նշան, որ ծանուց զփախուստն Աբբաս Միւրզայի համայն զօրօք իւրովը ի Սարդարապատ» (ՆԳՀ, 22), «զերապայծառ տէր իմ, մամման մեռաւ, որ բերեալ թաղեցին աստ և ես եկեալ աղօթեմ վասն հոգւոյն մամային իմոյ» (ԹՊ, 44), «նախ որ դուն ֆէլանին որդին ես և ի մօրէ ծնար» (ԳԱԼ, 148), «և ծանուցեալ զիւր ծանրագոյնեղ տանջանսն՝ սրբուհւոյն Պերինիքայի» (ԹՊ, 74), «Ընթեռնանի ընպատմութիւնս կարգի սրբոյն Ջերոնիմոսի» (ն. տ., 361), «առ

Երանուհի կոչսն աղանի, ի կարգէն տօմինիֆանի» (ն. տ., 430) և այլն:

Հին գրական հայերենում այլևայլ հոլովումների պատկանող որոշ բառեր թեքվում են դեպի ի հոլովումը: Նման դեպքերում, հավանաբար, հոլովումը տեղի է ունենում համաբանության պայմաններում:

Գմբէք (ըստ ՆՁԲ-ի նաև՝ գմբէք) բառի համար ՆՁԲ-ն բերում է գմբէքի, գմբէքաց (իմա՝ ի-ա հոլ.) առանցքային ձևերը, ՀԱԲ-ը՝ այդ բառը հստակորեն հատկացնում է ի-ա հոլովմանը: Այստեղ, սակայն, բառը կիրառվում է ամբողջովին ի հոլովմամբ, քանի որ հոգնակի գործիականում առկա է գմբէքիւ (փխ. գմբէքօք < գմբէքաւ) ձևը. «ղարդարեալ հոյակապ գմբէքիւ և բարձրագլուխ հանդիսացեալ ի միջի լուսածաւալ քաղցրահոս աղբերաց» (ՆԳՀ, 17):

Թափօր բառը, ըստ ՆՁԲ-ի և, նրա հետևությամբ, ՀԱԲ-ի, կանոնավորապես թեքվում էր ի-ա հոլովմամբ: Նոր շրջանում, սակայն, եզակի գործիականում քափօրաւ (ԹՊ, 48) ձևից բացի հանդիպում է քափօրիւ ձևը. «սկսաւ քափօրիւ գնալ ի գերեզման» (ԹՊ, 48): Ուստի և՛ քափօր բառը լիովին անցնում է ի պարզ հոլովման տիպի մեջ:

Տուն գոյականը սովորաբար ներկայացվում է տան, տամբ, տանց, տամբ առանցքային ձևերով՝ իբրև ն (կամ ներքին թեքման ա) հոլովման բառ: Սա ընդհանուր երևույթ է, սակայն նոր շրջանի գրաբարում հանդիպում է հոգնակի գործիականում տանիւ (փխ. տամբ) ձևը (հմտ. բանիւ, ջանիւ և այլն). «բոլոր յաշխարհն լերամբ, բլրօք, անտառիւր... գաւառաւ, դաշտիւք, գեղօրէիւք, տանիւ» (ՈՓ, 106) և այլն:

բ) Նոր շրջանի գրաբարի գոյականի հոլովման համակարգում նկատվում է շեղում դեպի ի-ա հոլովումը: Այս տիպին հարող գոյականները հնում պատկանելիս են եղել տարբեր հոլովումների, նման միտում ունեն նաև որոշ նորակաղմ գոյականներ:

Աղբիւր գոյականը հին շրջանում պատկանում էր ր (կամ ներքին թեքման ե) հոլովման³: Նոր շրջանում այն հանդիպում է աղբիւրօք (< աղբիւրաւ) ձևով, որ նշանակում է, թե բառը շեղվել է դեպի ի-ա (խառը) հոլովումը. «բոլոր յաշխարհն լերամբ, բլրօք, անտառիւք, ծովաւ (փխ. ծովաւ—վ. Հ.) լճակաւ, գետաւ, աղբիւրօք, քաղաքաւ, գաւառաւ...» (ՈՓ, 106):

Բլուր գոյականը, ըստ ՆՁԲ-ի, թեքվում էր ո կամ ի, այլև ր (կամ ներքին թեքման ե) հոլովումներով. Աճառյանը նույնպես բառը հատկացնում է ո, հետևաբար՝ ի, ր հոլովումների: Հին գրական հայերենի հոլովման համակարգում առկա այս ներքին անմիակերպությունը նոր

շրջանի գրաբարում, մի կողմից, ոչ թե կանոնավորվում, այլ ավանդաբար պահպանվում է ի դեմս բլրոյ (ԱՂԵ, 15), բլրոց (ն. տ., 39), բլրոցս (ն. տ., 38), բլրիս (ԱԿՊ, 63, 66) ի բլեր (ԱՂԵ, 38) ձևերի, մյուս կողմից, այնուամենայնիվ հոգնակի գործիականում ունենք բլրօք ձևի կիրառություն, որն արդեն նոր փոփոխություն է, նախկինում եղած անմիակերպության խորացում և շեղում դեպի ի-ա հոլովումը. «բոլոր յաշխարհն լերամբ, բլրօք, անտառիւք, ծօլաւ, լճակաւ, գետաւ, աղբիւրօք» (ՈՓ, 106): Ըստ այդմ, նոր շրջանի գրաբարում բլուր գոյականը համալրում է ի-ա հոլովման տիպը:

Հին գրական հայերենում գիր գոյականի գիրք հոգնակին գործիականում առհասարակ ունեք գրով ձևը, որի փոխարեն այստեղ ունենք գրեալ (անցում դեպի ի-ա հոլովումը). «և բանիս իրաւամբ գրեալս այս ցուցանել» (ՈՓ, 16)¹:

Խարբաս գոյականը նոր շրջանի գրաբարում կիրառված է ի-ա հոլովմամբ, քանի որ ունենք դարբասին, դարբասաւ, դարբասաց ձևերը. «ի զլուխ դարբասին» (ՄԹԾԶ, 43). «փոքր մի խոտորեալ արտաքս առ դարբասաւն Եզրի» (ն. տ., 31). «լնու հատագնդակօք զչորս ի թնդանօթաց, և լարէ զնոսա ընդդէմ չորից դարբասաց հրապարակին» (ՄԹՊՊ, 253) և այլն: Բառը հնչյունափոխված ձևն է հին գրական հայերենում (համեմատաբար ուշ շրջանում) իբրև փոխառություն գործածված դարապաւ («գրված նաև դարեպաս, դարապաս») բառի, որը, ըստ ՆՀԲ-ի և, նրա հետևությունների, ՀԱԲ-ի, թեքվում էր ու կամ ի հոլովումներով:

Թնդանօք գոյականը նոր շրջանի նորակազմություններից է: Հ. Աճառյանը ընդհանուր առմամբ գտնվում է, որ «նոր գրականի մեջ կազմված բառ է»²: Բառը հանդիպում է հոլովված քնդանօքաւ, քնդանօքից, քնդանօքից, քնդանօքօք (<քնդանօքաւ) առանցքային ձևերով: Վերջիններս ցույց են տալիս, որ բառը թեքվում էր ի, ի-ա հոլովումներով: Նորակազմ բառի այլակերպ հոլովումը վկայում է, որ նոր շրջանում ևս դրաբարի հոլովման համակարգը գեուես հետո է վերջնական կանոնավորումից:

Բառը ի հոլովմամբ հոլովվելու մասին է վկայում քնդանօքից ձևը՝ հետևյալ կիրառություններով. «ակն ունելով փութանակի գալստեան ահեղ քնդանօքից իւրոց» (ՆԳԶ, 20). «առանց քնդանօքից ստիպիտց զնոսա տալ զամրոցն» (ն. տ., 21): Իսկ ի-ա հոլովում են մատնանշում մյուս ձևերով կիրառությունները, «ի զօրաց իւրոց՝ քնդանօքաւ և ծանոթանր պատրաստութեամբ» (ՄԹՊՊ, 266), «օգնական լինէին և քսան

և չորք ի շանթառաք գործեացն քնդանօթաց» (ն. տ., 180), «բաղմու-
թեամբ զօրաց և քնդանօթաց, մտաբերելով սորա ի համակործան աւեր
աշխարհին» (ն. տ., 253), «և սպարապետ նորա զօրօք և քնդանօթօք
եկեալ զկիսով գիշերոյ» (ն. տ., 237), «ընդառաջ ելին նոցա յամրոցէն
Երևանայ զօրք երեք քնդանօթօք, որք դիմեցին յէջմիածին» (ՆԳՀ, 23),
«յաջ և յահեակ առաջներորդ և վեցերորդ կիսագնդից երկու թեթև թըն-
դանօթօք» (ն. տ., 100) և այլն:

Ծով բառը հին գրական հայերենում մշտապես թեքվում էր ու հո-
լովմամբ, այնինչ նոր շրջանում, ի դեմս եղակի գործիականի ծովաւ
(իմա՝ ծովաւ—Վ. Հ.) ձեւի, առկա է շեղում դեպի ի-ա հոլովումը. «բոլոր
յաշխարհն լերամբ, բլրօք, անտառիւք, ծովաւ, լճակաւ, գետաւ, աղբիւ-
րօք, քաղաքաւ, գաւառաւ...» (ՈՓ, 106) և այլն:

զ) Նոր շրջանի գրաբարի գոյականի հոլովման համակարգում երե-
վան է գալիս շեղում դեպի ո հոլովումը:

ՆՀԲ-ն առանձին բառահոլովածներ է դիտում գոյ («որ գոյ իրօք. գո-
յակ. է. էակ. որ էն») և չգոյ («անգոյ. որ ոչ գոյ. չէ. ոչինչ, և չգոյու-
թիւն, չգոլն») բառերը, իսկ ՀԱԲ-ը բերում է միայն գոյ-ը: Երկուսն էլ
հոլովվում էին ի հոլովիչով: Նոր շրջանի գրաբար մի հնագրում չգոյ
բառի եղակի ի չգոյէ կանոնավոր ձեւին զուգահեռ կիրառվում է չգոյոյ
ձեւը, որն այլ բան չէ, քան բառի՝ ո հոլովմամբ թեքվելու հնարավորու-
թյան վկայութիւն⁸. «ի չգոյէ գունոյն, չգոյանայ գունաւորեալն ի չգոյոյ
ծնողին, չգոյանայ գաւակն, ի չգոյէ տեառն, չգոյանայ ծառայն» (ՎՊՊ,
154):

Իշխան բառը, ըստ ՆՀԲ-ի և ՀԱԲ-ի, թեքվում էր ի-ա հոլովմամբ,
այնինչ այստեղ ունենք իշխանոյ ձեւը. «հրաման ետ իւր իշխանոյ մին.
ընդ իւր առնել շորս դիւնորին» (ԹԱՊ, 38):

Կղերիկոս հին փոխառյալ բառը (ՆՀԲ-ն չի նշում հոլովումը), ըստ
ՀԱԲ-ի, թեքվում էր ի-ա հոլովմամբ: Նոր շրջանում հանդիպում են,
օրինակ, կղերիկոսօք (ավանդական) և կղերիկոսով (նոր) ձեւերը, ըստ
որում միևնույն բնագրում. «և ամենայն կղերիկոսօքն հանդերձ» (ԹՊ,
47). «Իւրովք կղերիկոսովք» (ն. տ., 48):

Թումբ գոյականը, ըստ ՆՀԲ-ի, թեքվում էր ումբի, ումբաց առանց-
քային ձեւերով: ՀԱԲ-ը նշում է ի-ա հոլովում: Նոր շրջանում, սակայն,
հանդիպում է հոգնակի գործիականում ումբով ձեւը, որն ի հայտ է բե-
րում բառի հոլովումը նաև ո հոլովմամբ. «և իբրև մերձեան, ումբով
ատրճանակաց շանթահար ի սիրտ նորա՝ առնուն զվերարկու նորա և
զգլխարկն՝ յաղթանակ, և աճապարեն ընդ անցս լերանց» (ՄԹՊՊ, 250):

Տեղի գոյականը հին գրական հայերենում պատկանում էր ի-ա հոլովման, որն այստեղ հանդիպում է ի > Ø (փխ. ի > յ) հնչյունական անկմամբ՝ ի տեղոջն (փխ. ի տեղոջն). «Զի ըստ երից եղանակաց կոչի անուն, այսինքն հոմանուն, փաղանուն, յարանուն, զոր ասելոց նմք զորպիսութիւն սոցին յիւրում տեղոջն» (ՁԴՅ, 69):

Այսպիսով, ինչպես նկատելի է, նոր շրջանում ու հոլովման տիպին հանգող ձևերը ցույց են տալիս, որ դրանք բխում են նախկին ի-ա հոլովման տիպից:

դ) Երբեմն տեղի է ունենում անցում դեպի ու հոլովումը:

Փոք գոյականը, ըստ ՆՀԲ-ի, պատկանում էր ու կամ ի հոլովման, իսկ ըստ ՀԱԲ-ի՝ միայն ու հոլովման⁹: Գրաբար մի բնագրում կիրառված ենք գտնում փոքուֆ ձևը, որն այլ բան չէ, բան շեղում դեպի ու հոլովումը. «Որպէս զի տեղի գտնալ ստորերկրեայ գոլորշեաց ի վեր ելցեն ընդ փոքուֆ կամ ընդ միջոցս նոցա, և շինուածոյն մի մեղիցեն» (ՄԲՃՀ, 39):

Տայֆ տեղանունը հին գրական հայերենում (նկատի ունենք հասուկապես պատմիչների երկերը) հոլովվում էր ու հոլովիչով¹⁰: Նոր շրջանում բացառականում թեքվել է ի Տայֆու ձևով. «և ի Տայֆու առ արեւել մինչև յաշխարհն մեր աղվանք» (ՈՓ, 105): Կազմության առումով զգալի է խոսակցական տարբերակի ազդեցություն, որն արտահայտվում է աննկական տեղանունը եղականաձև հոլովելու հանգամանքում:

ե) Անկանոն հոլովման որոշ գոյականներ ևս ենթարկվում են փոփոխության: Վերջինս տեղի է ունենում ոչ այնքան կանոնավորման, որքան տարակերպության ձևով՝ կապված խոսակցական տարբերակի ազդեցության հետ:

Գիւղ բառը, ըստ ՆՀԲ-ի («գրի և գեւղ, կամ գեաւղ, գեօղ. մանաւանդ գեղ»)՝¹¹ թեքվում էր գեղջ, գեղջէ կամ գիւղէ, գիւղիւ, գիւղից, գիւղիւֆ կամ գիւղօֆ առանցքային ձևերով, իսկ ՀԱԲ-ը՝ գիւղ («որ և գեւղ, գեաւղ, գեօղ և գաւառական ձևով գեղ»), հատկացնելով ի հոլովմանը («նաև սևռ. բաց. գեղջէ, հետնաբար գործ. գիւղօֆ»)՝¹²: Նոր շրջանի գրաբարում գիւղ բառի հոլովման նման անկանոնությանն ավելանում են նորերը՝ ի դեմս գեղջին, գեղջէից ձևերի. «Մինչև կոչել անուն գեղջին ակեղդամայ անուանէին ըստ բարբառոյ հեբրայական, ըստ մեզ այս ինքն է գեօղ արեան» (ԿՈԲ, 6), «ի ստել քեղ հոտոյն սրբոյ խորել զարծաթն գեղջին գնոյ» (ն. տ., 27), «Պան. աստուած գեղջէից և գտիչ հովուական սրնգի» (էՀԱԴ, 61): Հմմտ. նաև գեղջէից—ԱԼԵ, 41: Ըստ այսմ,

ևղակի սեռականի գեղջ ձևը, իբրև ձևակազմական հիմք, տեղիք է տվել
ևղակի տրականում —ին մասնիկ ստանալու, սեռականն առանձնացնե-
լով տրականից¹⁵:

Տանուտէր բարդ բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, կայանում էր տանուտեառն,
տանուտերանց//տանուտեարց//տանուտերաց առանցքային ձևերով: Ըստ
Վրթ. Չալըխյանի, օրինակ, բառը հոլովվում էր իր պարզի՝ տէր բա-
ռի, իսկ սա՝ այր բառի ձևով¹⁶: Այստեղ, սակայն, ունենք տանուտերաց
տարբերակի վրա է վերջավորության ավելացմամբ բացառական. «ամե-
նայն կարգ զինուորութեան, դպրութեան, գծագրութեան և ամենայն կա-
ռավարութեան ի տանէն հայոց և ի տանուտերացէ ելցէ» (ՈՓ, 114):

Քոյր գոյականը հին գրական հայերենում, ըստ ՆՀԲ-ի, թեքվում էր
գրական-կանոնական՝ ֆեռ, ֆերբ, ֆոբֆ, ֆերց, և ոչ գրական, ընդ որում
երկու կարգի՝ ֆուեր, ֆըւեր, ֆըւերն, ֆըւերց, ֆուերբ, և՛ ֆոռջ, ֆուռոջ
առանցքային ձևերով (նույն կերպ՝ ՀԱԲ-ում): Ըստ այսմ, նոր շրջանի
գրաբարում հանդիպող ֆվերց (<ֆուերց-ֆըւերց) ձևը վերը նշված երկ-
րորդ կարգի հոլովմանն է վերաբերում. «և միամօր զորդին յարուցեր,
վասն արտասանուաց ֆվերց և մարց» (ԳԱԼ, 130): Քվերց (<ֆուերց)
ձևը այստեղ ոչ թե նոր է, այլ հին գրականի համեմատությամբ շեղում,
որովհետև այն հանդիպում է, ըստ ՀԱԲ-ի, «Վարբ հարանց»-ում¹⁷:

դ) Հաճախ օտար հատուկ անունները, երբեմն ազգ ցույց տվող բա-
ռերը ունեն ղուգահեռ ձևեր: Դա բացատրվում է բառի դիպվածային
կիրառությամբ, հեղինակների հանդես բերած կամայականությամբ:

Ագլիքանիա տեղանունը այստեղ հոլովվում է մերթ ինչ, մերթ իայ
ձևերով¹⁸. «Զի լինիցիս իշխանուհի Ագլիքանիայ» (ԹԴԾ, 51—52).
«Տեառն Ագլիքանիոյ» (ն. տ., 52). «պատուեցաւ մեծապես ի բոլոր
Ագլիքանիայ» (ն. տ., 54):

Աուսրբիա (իմա՝ Ավստրիա) տեղանունը միևնույն բնագրում հան-
դիպում է այ և ո (զրված՝ օ) հոլովումներով՝ ղուգահեռաբար. «և այս
տեսանի պայծառապէս ներ գերհռչակ տոնն Աուսրբիայ» (ԹՊ, 374).
«Եղև նախկին գլուխ և հիմն երջանկագունեղի կայսրութեանն Աուս-
րբախօ» (ն. տ.):

Միևնույն բնագրի տարբեր թարգմանություններում ունենք հոգնա-
կի սեռականում Դանայեցուց և Դանայեանց ղուգահեռ ձևերը. դա, ան-
շուշտ, պայմանավորված է միևնույն հատուկ անունը հոգնակի ուղղա-
կանում —(եցի)ֆ//—եանֆ մասնիկներով կազմվելու հանգամանքով. «Աս-
տրովական ափամբբ Հելեսպոնտոսի էին դամբարանք Աթիլիայ և Պատ-

րոկլի, և այլոց անկեղոց Դանայեցոց» (ՓՏԴ, I, 18), «Յեզերս Ելես-պոնտեայ, մերձ ի Տրովադա՝ էին գերեզմանք Արիլլեայ և Պատրոկղի մտերմին նորա և այլոց Դանայեանց» (ՓՏԴ, II, 22):

Հին գրական հայերենում հունական վերջավորությամբ փոխառյալ հատուկ անունները ընդհանուր կանոնի համաձայն եղակի սեռականում և բացառականում ստանում էին -եայ, և կային ականհայտ շեղումներ¹⁷: Նոր շրջանում մասնավոր շեղումներ են Բէնէտիֆտոս, Իննոչենցիոս հատուկ անունների հոլովումը եղակի սեռականում Բէնէտիֆտոսի և բացառականում Իննոչենցիոսէ ձևերով. «ընտրեաց զվանք մի, որ էր ի ներքոյ կանոնաց Բէնէտիֆտոսի» (ԹԴԾ, 71), «և հաստատեցեալ ի ծայրագոյն քահանայապետի Իննոչենցիոսէ ութերորդէ» (ԹՊ, 431):

Կրասովսկի աղգանունը հոլովված է ա և ո հոլովիչներով. «Յանձնեցան Զօրապետին Կրասովսկեայ և Արհի Էպիսկոպոսին Ներսիսի» (ՄՊԿ, 111): Հմմտ. Կրասովսկոյն (ն. տ., 93):

Երբեմն օտար տեղանունը նույն բնագրում թերվում է զուգահեռաբար ու և ի հոլովումներով. «Եկեալ յառաջնորդութենէն Բասենոյ Հընձուց վանաց Հասանդալու, առ մեօք Հասանդալայի, և միարանեալ էր աւղէն ի Հառիճ» (ԱՄՊԶ, 43—44):

Ջուլա տեղանունը միևնույն բնագրում թերված է ու, ո հոլովումներով, ընդ որում նկատվում է ձևակազմական հիմքի հնչյունական սեղմում. «Առաքել պատմիչ համառօտեալ անցանէ զպատմութեամբ հինարկութեանն Ջուլայոյ» (ՅՊՆՁ, 36), «Համաձայն հրամանի Շահին՝ տուեալ եղև զետինն Նոր Ջուլայու գաղթականացն հին Ջուլայու ժամանելոյ յԱսպահան» (ն. թ.), «գետինն Ջուլայու՝ շնորհեալ է թագաւորէն» (ն. տ., 38), «Հայք Ջուլայու կատարէին զառևտուրս խամ մետաքսիք» (ն. տ., 176), «և ընդ տարագրելոցն առանց իմիք վնասու բերեալ եղեն ի Ջուլայոյ» (ն. տ., 27), «առանց իմիք վնասու բերեալ եղեն ի Ջուլոյ» (ն. տ.) և այլն:

Օտար անձնանունները թերվում են ի, ա կամ ա, ու հոլովումներով, ընդ որում օտար միևնույն բնագրի տարբեր թարգմանություններում. «վասն որոյ և Միներվն որ ընկերակցեալ էր Խէլամաֆի ի ներքոյ կերպարանի Մենթորի», (ՅՊԹ, 12), «և Աթենաս՝ որ կերպարանեալ ՚ Մենտոր ճանապարհակից էր Տելեմաֆայ» (ՅԱՏ, I, 34): Հմմտ. նաև՝ Տարկիմեայ (ԼՌԿ, 29). Տարկիմու (ՂԶԿ, 79) և այլն:

Ինկլիզ («անգլիացի») բառը միևնույն բնագրում թերվում է ի-ա և ո հոլովումներով. «հասեալ ի սահմանս ծովուն ինկլիզաց» (ԹՊ, 476). «գարձաւ ի սուրբ հաւատն թագաւորն ինկլիզու» (ն. տ., 478) և այլն:

է) Նոր շրջանի գրաբարի գոյականների հոլովման մեջ նկատվում են այլ կարգի շեղումներ, որոնք մասնավոր բնույթ ունեն և վերաբերում են հիմնականում առանձին դեպքերի: Այդպիսին են հետևյալները:

Հանդիպում է արտասուանաց ձևը. «և միամօր զորդին յարուցեր, վասն արտասուանաց քվիրց և մարց» (ԳԱԻ, 130): Հոգնակի սեռականի այս ձևը չի նշվում ՆՀԲ-ի և ՀԱԲ-ի կողմից¹⁸: Թերևս պիտի ենթադրել արտասուանք մի ձև՝ բնորոշ խոսակցական տարբերակին, զուգահեռ գրական ձևին:

Գող բառը հոգնակի բացառականում կիրառված է ի նախդրի բացթողումով՝ գողոց (փխ. ի գողոց). «Վաճառականք գողոց կողոպտին և մեր ի սատանայէ կողոպտիմք» (ԳԱԼ, 43):

Երբեմն հոգնակի հայցականի ձևերում նկատվում է զ նախդրի բացթողում. «կանգնեաց գործարանս կերպասուց և կտաւոց և մօտավայրս ուրեք քաղաքին» (ՄՄՅ, 5—6). «Որք առանձին տիրապետէին պայազատաբար՝ շէնս, գեօղս, Բաղաֆս և գունդս իսկ զօրաց ընդ ձեռամբ ունելով» (ն. տ., 1). «աբար այնքան շարս, զի ոչ երբէք դադարիցին ի առնելոյ զլար ամենից մարդկանց» (ՍԳՔՎ, 177) և այլն:

Թշնամի բառը, որը, ըստ ՆՀԲ-ի և ՀԱԲ-ի, կանոնավորապես պատկանում էր ո հոլովման, եզակի բացառականում ընդհանուր հիմունքով ունենում էր ի թշնամոյ (հմմտ. ի պատանոյ, յայգոյ, ի հոգոյ և այլն), այնինչ նոր շրջանում առկա է թշնամիէ բացառականը, ընդ որում առանց ի նախդրի. «Թշնամիէ անհաղտելի լռակացք են քարանձաւի ճղնութեամբ հազիւ սանձիցի» (ԳԱԼ, 181):

Մեղք բառի հոգնակի հայցականում սպասելի էր զմեղս, սակայն նոր շրջանում, հավանաբար խոսակցական տարբերակի ազդեցությամբ հետևանքով, ունենք զմեղքն ձևը. «Քան զմեղքն աւելի մեծագոյն չար ոչ գոյ» (ՍԳՔՎ, 138):

Կանոնավորապես ի հոլովման պատկանող վանկ (կամ՝ վանգ) բառի հոգնակի ուղղականը սովորաբար լինում է վանկի (կամ՝ վանգի), այնինչ հետագայում հանդիպում է վանկկունք տարօրինակ ձևը. «կարեն առաջադրել նոցին և այսոքիկ վանկկունք հռատառք» (ՍԳՔՎ, 28):

Վանք գոյականը ՆՀԲ-ում նշվում է առանձին, իսկ վանք՝ առանձին. երկրորդը՝ «որպես վանք. օթևան, իջևան», իսկ առաջինը՝ «որ և վան օթևան. իջևան. բնակարան. կայան. դադարք. վրան. հիւրանոց և այլն» մեկնաբանություններով: Ըստ ՀԱԲ-ի, վանք թեքվում էր ի-ա հոլովմամբ («հետևաբար նաև ու հոլ.»): Նոր շրջանում հոգնակի հայ-

ցականում, ներգոյականում առհասարակ սպասելի զվանս և ի վանս ձևերի փոխարեն հանդիպում են զվանք և ի վանք, ի վանքն ձևերը, որոնք ևս, մեղք բառի պես, երևան են գալիս խոսակցական տարբերակի հավանական ազդեցության հետևանքով. «ընտրեաց զվանք մի, որ էր ի ներքոյ կանոնաց Բէնէտիքտոսի» (ԹԴՄ, 71), «և գնացեալ ի վանք» (ն. տ.), «ի վանքն պայծառ ձորոյ» (ԹՊ, 64)¹⁹:

Այլ («տղամարդ, ամուսին») բառն, իբրև կանոն, հոգնակի հայցականում ուներ զարս ձևը, այնինչ այստեղ հանդիպում է զայրս ձևով՝ կիսաձայն տարրի պահպանումով.

Մադբաս տեղանունը գրաբար բնագրում ներգոյական հոլովում ստացել է միանգամայն աշխարհաբարյան ձևավորում՝ Մադբասում. «Ենդև Մադբասում օգոստոսի ամսոյ 15: Յամի Տեառն փրկչին մերոյ Քրիստոսի 1773, Չերոյ փոքրիկ սպասաւոր Յակոբ որդւոյ Շահամրի Շահամիրեանց» (ՈՓ, 6):

ը) Նոր շրջանի գրաբարում գոյականի հոգնակին Բ-ից բացի կազմվում է նաև այլ մասնիկների օգնությամբ: Սա, իհարկե, նորություն չէ: Հին գրական հայերենում հոգնակիի իմաստն արտահայտվում էր մի շարք հավաքականակերտ մասնիկներով²⁰: Դրանցից մի քանիսը հանդես են գալիս նաև նոր շրջանի գրաբարի գոյականի հոգնակիի կազմության ժամանակ: Այս առումով բավական հատկանշական է, օրինակ, մարդ բառի հոգնակիի կազմության բաղմաձևությունը. հմմտ. մարդիկ—ՅՊԶ, 12, մարդիք—ն. տ., 13, մարդիկ—ն. տ., 14, 15, մարդք—ՍԼՏ, 55: Այնուհետև, անհրաժեշտ է նշել, որ դրանցից բացի այստեղ նկատել են նաև գրական աշխարհաբարին բնորոշ հոգնակերտ մասնիկները: Ըստ այսմ, հատկանշականն այն է, որ նոր շրջանի գրաբարի համակարգում տեղ են գտնում ոչ միայն ավանդական, այլև միջին գրական հայերենում և գրական աշխարհաբարում լայն կիրառության հասած հոգնակերտ մասնիկներ, որոնք ինչ-որ չափով զբաղեցնում են հին գրականին բնորոշ հոգնակերտ մասնիկների տեղը:

Հին գրական հայերենում (դեռևս Ե դարում) հավաքական գոյականներ էին կազմվում նաև -անի մասնիկով: Այն ավելի հաճախակի է կիրառվում միջին գրական հայերենում²¹: Նոր շրջանի գրաբարում ևս բավական թվով գոյականներ հոգնակիի իմաստն արտահայտում են -անի մասնիկով: Դրանց մի մասը գալիս է հնից (հմմտ. կամաբանի, վտականի, քաղաքանի և այլն), իսկ մյուս մասը նոր է (ՆՀԲ-ն և ՀԱԲ-ը չեն հիշում). «քանդի աղգասէր ծնողանին ոչ երբէք թոյլ հտուն այլազ-

գի աղախնեաց և ծառայից հեղուլ ի մատաղ միտս նոցա» (ԹՃԴ, 31. ֆեա նաև՝ ն. տ., 38). «Տակաւին դպրոցի հասուն չեն հասականին, բայց կարեն յայտնել բարբառով իւրեանց զամենայն զպէտս իւրեանց» (ն. տ., 31). «մոմատունն հանդերձ մասնաւոր ցանկապատ պարտիզանով միաբանից» (ՄԹՃՀ, 34). «երկու և եթ վտականի ելանեն ի նմանէ» (ն. տ., 61) և այլն:

Կալորէից թեք ձեւը բխում է հավաքական կալորայ («կալեր») ուղղականից՝ -ֆ մասնիկի հավելմամբ, որը ևս անսովոր չէր հին գրականում: Կալորայ-ը նշԲ-ում առանձին միավոր է նշվում, առանց հոլովիչի նշման, ՀԱԲ-ը դնում է կալ (ո հոլովման) բառի տակ: Կալորայ և կալ բառերը ունեն նախնական կիրառություններ: Նոր շրջանում հանդիպող կալորէից ձեւը արդյունք է համաբանության (հմմտ. արտորայֆ > արտորէից, վանորայֆ > վանորէից և այլն). «է աստ և օթարան վերնայարկ, ուր նստի վերակացուն կամ հարկահան կալորէից» (ՄԹՃՀ, 43): Հմմտ. նաև գիւղերէից (փխ. գիւղորէից), այլև՝ գիւղերաց (Ձեռ. 3966):

Հանդիպում են հայրապետաֆն, մարտասիրաֆն, բառաձևերը, միենույն բնագրում, որոնք ակնհայտորեն արտահայտում են հոգնակիի իմաստ, սակայն կազմված են տարօրինակ եղանակով. այստեղ հավանաբար գործ ունենք -աֆ (<-այֆ) հոգնակերտի հնչյունական անցման հետ, տեղի ունեցած բարբառային-խոսակցական տարբերակի հնչյունափոխական օրենքով. «Զի առաջին մարգարէքն և առաքեալքն, հայրապետաֆն և մարտասիրաֆն, ճգնաւորքն և կուսանքն» (ՄԴԺ, 12):

Բավական տարածված է, եթե նկատի առնենք որոշակի բնագրեր, հոգնակիի կազմությունը գրական աշխարհաբարին հատկանշական -եռ, -նեռ մասնիկների օգնությամբ: Օրինակ՝ «մանուկն լալոտ լինի աչերն և մարդն միշտ լա վասն մեղաց» (ԳԱԼ, 47). «և Երբեմնապէս՝ զոտներն ի տաք ջուրն դնել, որով ի վայր մզիցի արեան լիութիւնն» (ՊՋԲ, 61). «Յիշատակք ալանց և դարուց՝ որպէս բեկորք ծովակուր նաւկներոյ» (ԱԸՆ, 9)²²: Այսպէս ունենք բաղմաթիվ ձևերից նաև հետևյալները. շահիր (փխ. շահեր)—ԳՄՏ, 3, քեւեր—ԴԼ, 83, մոմերով—ԱԿՊ, 53, բաներ—ԳՄՏ, 3, տողեր—ն. տ., 5, ֆայլեր (փխ. ֆայլեր)—ն. տ., 25, օրեր (հմմտ. «զպայծառ օրեր դարձոյց յօրեր խաւարչըտին» —ԳԵ, 109 ~ «զատուրն գեղեցիկս ի խաւարչուտըս փոխեաց» —ՌԴ, 111, 197), Մաշտոցներ—ՄԿՊ, վնասներ (փխ. վնասներ)—ՅԼՀ, 39, տօլապներ(դ)—ԳԱԼ, 179, ֆեփենեկներ—ՊՕ, 10 և այլն:

Բ) մեղադրանքում ի ձայնավորով վերջացող բառերը հին գրական հայերենում կանոնավորապես թեքվում էին ո հոլովմամբ, ընդ որում թեք ձևերում առկա էր ի> ՝ հնչյունափոխությունը: Դրանից բացի, երբևից, նկատելի էր ի կամ հնչյունափոխված և տարրի անկում (հմմտ. այգոյ, այլև՝ այգոյ)²³: Այս երևույթը անցնում է միջին գրական հայերենին, որն առաջագրում է հիշյալ տարրի անկմամբ արտահայտված բազմաթիվ օրինակներ²⁴: Նոր շրջանի գրաբարում ևս նկատվում են ոչ միայն ի> ՝ հնչյունափոխությամբ, այլև ի կամ և տարրի անկմամբ արտահայտված ձևերի կիրառություններ: Այսպես, ունենք հետևյալ ձևերը. ի այգոյ—ՈՓ, 3, այգոց—ն. տ., անեցոց—ԲՃՀ, 94, եկեղեցոյ—ԳԱԼ, 155, երուպացոց—ՆՀՄ, 7, ծերունոյն—ԳԱԼ, 149, ԹՊ, 67, կլղզոյն/կլղոչ—Ձեռ. 7554, հոգոյ(ն)—ՈՓ, 75, 71, ԳԱԼ, 19, 129, ԽէՆ, 20, հոգոցն—ԹՊ, 20, հոգով—ԽէՆ, 50, ոսկոյ—ՈՓ, 95, որդոյ—ԳԱԼ, 129, տեղոչն—ՁԴԹ, 69, տարոյ—ԳԱԼ, 40, քաղաքացոց—ԹՊ, 93 և այլն:

Ժ) Մասնավոր փոփոխություն է, թերևս, ստացական դ մասնիկի խլացման երևույթը, որն ավելի շուտ խոսակցական տարբերակի ազդեցության արդյունք է և հատկանշական հնչյունափոխական առումով. «Մնար ուղիտ էակից բան, միջնորդեսցես ամենայն ժամ» (ԳԱԼ, 154), «Օրհնեն գորդիտ միշտ յարաժամ» (ն. տ., 155), «Եթէ կորուսցես յաւիտեան զհոգիտ» (ԹԴԾ, 20) և այլն:

1.2.2. Գոյականական բառաձևերում լատինական ազդեցությամբ տեղի ունեցած փոփոխությունները հիմնականում վերաբերում են հոլովակազմությանը և թվակազմությանը: Ստորև անդրադառնում ենք դրանցից ամենահիմնականներին:

ա) Գոյականի ներգոյական հոլովը կազմվում է ըն, ն մասնիկների օգնությամբ: Վերջիններս սովորաբար հանդես են գալիս իբրև դիրքային տարբերակներ. ըն մասնիկը կիրառվում է բաղաձայնով, իսկ ն մասնիկը՝ ձայնավորով սկսվող բառերի հետ: Ըստ որում ըն, ն մասնիկները գործածվում են տարբեր չափերով, զուգահեռ են բուն գրաբարյան ձևերին: Ըն մասնիկը առհասարակ հանդես է գալիս գոյականի հետ, ընդ որում անշատ կամ կից գրությամբ. ընծայում—ԱՄՀԱ, 88, ըն սկզբան—Ձեռ. 6922, 91 (հետագայում՝ ըսկզբան—ԱԿՅԱ, 84), ըն քաջածուր—ՎԲԻ, 23, 36, ըն ծովու—ԹՊ, 12, ընպատմութիւնս—ն. տ., 361, ըն մեղս (մահացու)—ԹԴԾ, 22, ըն տեղոչ—ն. տ., 68, ըն դիպակում (ժամու)—ԽԲ, 1, 8 (հետագայում՝ ի դէպ ժամու—ԽԲ, 11, 15) և այլն:

Հատինաբան ըն մասնիկը երբեմն գրվում է բացառականով առնելով՝ գոյականի վրա. ըն կերակրէ—ԳԱԼ, 4:

բ) Գոյականին ներգոյական հոլովի իմաստ հաղորդելու նպատակով կիրառվում են ենթ, մակ, ներ մասնիկները, որոնք ունեն նախդրի արժեք և ակնհայտորեն արդյունք են լատինաբան աղբյուրից:

Ենթ նախդրով կիրառված հոլովածեւերից են հետեւյալները. Ենթ լծոյն—ՄՍԼ, 514, Ենթ այրին—ն. տ., 515, Ենթ պատրուակի—ԱԿՅԱ, 46, Ենթ Քրիստոսի—ՅՊՍ, 15, Ենթ անհնոյ—ՍԿԱ, 38, Ենթ գրուանի—ԽԷՆ, 322, Ենթ նշանի—ՍԿԱ, 53, Ենթ տեսակի—ԽԷՆ, 313, 320 (երկիցըս), Ենթ նախանձու—ԹԱԽ, 32, Ենթ իշխանութեան—ՊՍԳ, 44 և այլն:

Բավական քիչ են մակ նախդրով հանդես եկող հոլովածեւերը. մակ մտածում—ԳՄՏ, 19:

Համեմատաբար շատ են ներ նախդրով հոլովված գոյականները, այն տեղ-տեղ հանդես է գալիս կից գրությամբ՝ նախամասնիկի արժեքով. Ենթ աշխատանաց—ՊԶԲ, 5, Ենթ գրոց—ՄՍԼ, 359, Ենթ պարուհակի—ՁԵՆ. 6922, 47, նույնը՝ ԱԿՅԱ, 46, Ենթ հոգւոյ—ՁԵՆ. 6922, 76—77 (հետագայում՝ և հոգւոյ ԱԿՅԱ, 71), և Ենթ հայոց—ԳՄՏ, 11, Ենթ մարմնութեան—ն. տ., 13, Ենթ տրամութեան—ՍԿԱ, 197, Ենթ սահմանաց—ԳՄ, 1, 374, Ենթ ձախորդութեան—ԹՊ, 15, Ենթ հիւանդութեան—ն. տ., Ենթ (այլոց) պատահմանց—ն. տ., Ենթ (մեծագուն) զատեալաց—ն. տ., Ենթ (այնքան) կայծականց—ն. տ., 62, Ենթ Բաղաճացոց—ն. տ., Ենթ գրեկանս—ն. տ., 359, Ենթ ամաց—ն. տ., 399, Ենթ Հոսմայ—ն. տ., 417, Ենթ քաղման—ն. տ., 479, Ենթ մանկութեան—ն. տ., 481, Ենթ վերջնում—ն. տ., 489, Ենթ վշտի—ն. տ., Ենթ հիւանդութեան—ն. տ., 491, Ենթ մարմնակալում—ն. տ., Ենթ գործողութեան—ն. տ., ԹԴԾ, 5, Ենթ նեղաց—ԹԴԾ, 12, Ենթ բանտին—ն. տ., 20, Ենթ խցկան—ն. տ., 31, Ենթ տրամորսութեան—ն. տ., 46, Ենթ առաջադրութեան—ն. տ., 68, Ենթ պատմութեան—ն. տ., 75, Ենթ գրգկունս—ն. տ., 52, և Ենթ բանտից—ՇՀՆ, 117 և այլն: Նկատելի է, որ Ենթ-ը զուգակցվում է ի նախդրի հետ, այլևս ընդմիջարկվում նախադասութեան այլեւայլ անդամներով:

գ) Գոյականը լատինաբան եզակի ներգոյականում ստանալով ըն, ն մասնիկները, վերջանում է ում, ոջ, հոգնակիում՝ ս վերջավորութիւններով (կան որոշ բացառութիւններ). ընծայւում—ԱՄՀԱ, 88, ըն Բաշումոյ—ՎԲԻ, 23, 36, ըն պաղատանս—ԹԴԾ, 22, նարդեանս—ՄԿՊ, 75 և այլն:

դ) Բավական շատ են այն դեպքերը, երբ հին շրջանում կանոնավորապէս անեղական գոյականը, լատինաբան աղբյուրից, կիրառ-

վում է եղակի թվով, իսկ անհոգնականը՝ ընդհակառակն, հոգնակի թվով:

Հին գրական հայերենի անեղական բառերից անկծֆ, աշխատանֆ, արդիւնֆ, արհամարհանֆ, բամբասանֆ, բաղձանֆ, կամֆ, կեանֆ, կերպարանֆ, կուրծֆ, մեղադրանֆ, մեղֆ, միտֆ, շարչարանֆ, ջանֆ, տառապանֆ և այլ գոյականներ նոր շրջանի գրաբարում, լատինաբան ազդեցութեամբ, կիրառված են նաև եղականաբար:

Համեմատաբար մեծ թիվ է կազմում կեանֆ գոյականի գործածությունը գրեթե բոլոր հոլովածներով, հոգով կամ առանց հոգի, նախորդով կամ առանց նախորդի. կեան—Ձեռ. 6922, 20, ԱԿՅԱ, 515, 459, ՍԿԱ, 44, 48, 196 (այլև՝ կեանֆ—ն. տ., 202), ԳՄ, 1, 3 (այլև՝ զկեանֆն—ն. տ., 5), ՍԳՔՎ, 126, ԹԴԾ, 53, 65, 71, 81, ԱՄԴՀ, 6, ԱՓ, 9, ԽէՆ, 165, 113, 56, կեանն—ՅՊՍ, 17, 27, 179, ՍԿԱ, 16 (երկիցս), ՍՄԴԺ, 15 (երկիցս), 45, 56, 77 (երկիցս), ՖՍՆ, 11, ԳՄԱ, 18, ԽէՆ, 113, զկեան—ՍԿԱ, 39, ԹԴԾ, 81, ՅԿԽԶ, 95, զկեանն—Ձեռ. 6922, 27 (հետադաշում՝ զկեանս—ԱԿՅԱ, 28), ԹԱԽ, 126, ՖՍՆ, 18, կենի—ՍԿԱ, 25, 88, ՍԳՔՎ, 133, ԹՊ, 10, 17, ԹԴԾ, 24, ՅԿԽԶ, 9, 81, ԹԱԽ, 131, ԱՄԴՀ, 25, ՍՄԴԺ, 16, ՖՍՆ, XI, ՇՀՆ, 124, ԽէՆ, 175, ի կենի—ՅՊՍ, 5, 12, 27, 28, 32, ԽէՆ, 65, կենիւ—ՍԿԱ, 208, ՍՄԴԺ, 52, կենիս—ԳՄԱ, 7, կենիւ—ԽէՆ, 15, ի կեանն—ՍԳՔՎ, 93, առ կեանն—ն. տ. (երկիցս), զկենն—ՅՊՍ, 22, ԹԱԽ, 32, կենում—ՍԿԱ, 73 և այլն:

Մնացած անեղական գոյականների թեք ձևերով կիրառություններից են հետևյալները. անկծ—ԽէՆ, 201, աշխատան—ՅԿԽԶ, 4, արդիւն—ԱԿՅԱ, 55 (այլև՝ զարդիւնս—ն. տ., 59), արհամարհան—ԽէՆ, 178, բամբասան—ն. տ., 201, բաղձան—ն. տ., 176, կամն, զկամն—ն. տ., 81, կերպարան—ՅԿԽԶ, 83, հանդերձան—ԳԵ, 182, կուրծն—ԳՄԱ, 27, զկուրծս—ԱԿՅԱ, 54, մեղադրան—ԹԱԽ, 20, 122, մեղ—ԱԿՅԱ, 45, մեղի—ՍԳՔՎ, 248 (այլև՝ մեղֆն, մեղաց—ն. տ., 263), միտ—ՅՊՍ, 17, ԱՄԴՀ, 6, ՍԳՔՎ, 92, զմիտ—ն. տ., ՍԳՔՎ, 92, ԱՄԴՀ, 6, միտն—ՍՄԴԺ, 55, շարչարան(ն)—ԽէՆ, 80, 294, 295, ջան, ըսջան (փխ. զջան)—ԳՄՏ, 4, ՍԿԱ, 209, ՍՄԴԺ, 452, ԱԿՅԱ, 515, տառապան—ԽէՆ, 80, տիեզեր—ՍԳՔՎ, 69, տուժան—ԹԱԽ, 86 և այլն:

Իբրև եզակի է դիտվում մարդ գոյականի մարդիկ ձևը՝ կրելով Ի հոգնակերտ մասնիկը²⁵. մարդիկ—ԳԱԼ, 21, 23, 24, 50, ՊՍԳ, 14 (երկիցս), ԽէՆ, 91 (երկիցս), զմարդիկ—ԳԱԼ, 11, մարդիկս—ն. տ., 50 և այլն: Դրանից բացի, նույն պայմաններում մարդ բառի հոգնակին

կազմվում է նաև իմ մասնիկի օգնությամբ. մարդիկ—ԱԿՅԱ, 40, ԳԱ, I, 5 (հետադայում՝ մարդիկ—ԳԱ, II, 7), ն. տ., 21 (հետադայում՝ մարդիկ—ն. տ., 23), ԳԱԼ, 6, 3ՊՍ, 5, ՍԿԱ, 46, 81, ՍԴՔՎ, 112, ՅԿԽԶ, 44, ԱՄԴՀ, 109, ՍՄԴԺ, 11, 13, 63, ՊՍԳ, 13 (այլև՝ մարդիկ—ն. տ., 12): ԽԷՆ, 227 և այլն:

1.3. Ածականի և բովականի փոփոխությունները.—Ածականը և թվականը, իբրև անուն խոսքի մաս ներկայացնող բառեր, սակավադեպ են ենթարկվում ձևաբանական փոփոխության: Ածականն ըստ էության կարող է փոփոխվել հոլովման և համեմատության աստիճաններ կազմելու ժամանակ, իսկ թվականը՝ միայն հոլովվելիս: Զարգացման նոր շրջանում գրաբարի ածականի հոլովումը մնում է այնպիսին, ինչպիսին էր հին գրական հայերենում, որովհետև նոր շրջանում, սովորովի լեզու գործառնելու պայմաններում, առանձին դժվարություն չէ հոլովման տիպերին լիովին տիրապետելը: Թվականի հոլովումը ևս ներկայացնում էր դյուրին վիճակ:

Այդուհանդերձ, նոր շրջանի գրաբարի ածականը պարունակում է այնպիսի փոփոխություններ, որոնք ամբողջապես արդյունք են լեզվի նկատմամբ արհեստական միջամտության, արտաքին գործոնների ազդեցության: Խոսքը վերաբերում է այս շրջանի գրաբարի առաջին փուլում շարունակաբար հանդես եկող լատինաբանության ազդեցությանը: Իսկ թվականների կրած չնչին փոփոխությունները ավելի շուտ կապվում են բառակազմական-հնչյունական, քան ձևաբանական երևույթների հետ, որոնք լիովին կրում են մասնավոր բնույթ: Ստորև անդրադառնում ենք ածականի և թվականի նման փոփոխություններին:

ա) Զարգացման նոր շրջանում գրաբարի ածականի համեմատության աստիճանների կազմման ընթացքում իրականացվում են ավելի խիստ կանոններ, քան հին գրական հայերենում: Դա վերաբերում է հատկապես լատինաբան գրաբարի ածականների աստիճանակազմությանը: Հայտնի է, որ լատինաբան նորամուծություններից մեկն էլ այն է, որ ածականի բաղդատական աստիճանը պարտադիր կերպով կազմվում է -գոյն, իսկ գերադրականը՝ -գունեղ մասնիկների օգնությամբ: Վերջինս այլ բան չէ, քան -գոյն մասնիկից ղորացած նոր մասնիկ՝ -եղ ածանցի օգնությամբ: -Գոյն մասնիկը լիովին հատկացվում է բաղդատականին, այնինչ հայտնի է, որ հին գրական հայերենում այն «առանձին դեպքերում» գործառնում էր գերադրականի պաշտոնով⁶: Ավելորդ չէ նշել, որ նույնիսկ լատիններենի համակարգում համեմատության աս-

տիճաններ կաղմելու եղանակը շուներ նման խիստ կանոնարկում⁷։ Այդուհանդերձ, լատինաբան գրաբարի ածականի համակարգում նման մոտեցումը, բնականաբար, առաջ էր բերում ակնբախ խորթություն և անհարիրություն նույն շրջանում գործառող այս կամ այն շափով բնական լեզվական վիճակի համեմատությամբ։

Ըստ այդմ, նկատելի են այնպիսի ածականների կիրառությունները, որոնց բաղդատական աստիճանը անխտիր կաղմված է -գոյն մասնիկով՝ լատինաբան գրաբարի կանոնով. ազնուագոյն—ՖՄՆ, III, բարեգոյն—ԱՄԴՀ, 23, բղջախոհագոյն—ԹԱԽ, 19, դառնագոյն—ՖՄՆ, VI, լաւագոյն—ՍԳՔՎ, 36, ՖՄՆ, XI, ծանրագունից (մեղաց)—ՅՊՍ, 11—12, ծանրագոյն—Ն. տ., 171, քաղանցկագոյն—ՇՀՆ, 335, մեծագոյն—ՁԽ. 6922, 23, ԽՔ, I, 6 (հետագայում՝ մեծ—ԽՔ, II, 14), ԹՊ, 15, 30. ՇՀՆ, 10, ԽՀՆ, 56, նեղագոյն—ՅՊՍ, 27, սպիտակագոյն («սպիտակ սպիտակ») — ԹՊ, 16, սրբագունի (կենի)—ՅՊՍ, 12 և այլն։ Մեծ թիվ են կաղմում այն ածականները, որոնց գերադրական աստիճանը լատինաբան ազդեցութեամբ կաղմվում է -գունեղ մասնիկով. ազնուագունեղ—ՍԿԱ, 3, ԽՀՆ, 137, աղբատագունեղ—ՍԳՔՎ, 208, անուշագունեղ—ՅԿԽԶ, 82, ապեր-ջանկագունեղ—Ն. տ., 46 (երկիցս), արարչագործագունեղ—ԽՀՆ, 8, արդարագունեղ—Ն. տ., 14, արժանագունեղ—ՅԿԽԶ, 3, բարակամտագունեղ—Ն. տ., 15, բարեգունեղ—ԱՄԴՀ, 24, ԽՀՆ, 227, բաւականագունեղ—ԴԱ, I, էջ II (հետագայում՝ բաւական—ԴԱ, II, էջ III), գեղակերպագունեղ—ՅԿԽԶ, 4, գեղեցկագունեղ—Ն. տ., 83, ԽՀՆ, 137, գերագանցագունեղ—ԽՀՆ, 15, 75, 50, 247, գրածագունեղ—ՅԿԽԶ, 83, ՍԿԱ, 22, 23, 84, 85, դառնագունեղ—ԽՀՆ, 294, ՅԿԽԶ, 82, ՍԿԱ, 31, դժուարագունեղ—ՅՊՍ, 28, 30, երանագունեղ—ՅԿԽԶ, 83, ընդունակագունեղ—ԽՀՆ, 17, ժանտաբարոյագունեղ—Ն. տ., 297, իմաստնագունեղ—ԹՊ, 23, լաւագունեղ—ՍԳՔՎ, 3, ԹՊ, 399, ՖՄՆ, XI, ԱՄԴՀ, 22, խոհեմագունեղ—ՍԿԱ, 295, ծայրագունեղ—ԽՀՆ, 62, ծանրագունեղ/ծանտրագունեղ—ՅՊՍ, 28, 30, ԹՊ, 73, կարողագունեղ—ԽՀՆ, 66, համեմատագունեղ—Ն. տ., 137, հաննարեղագունեղ—Ն. տ., 15, հաստատագունեղ—ՍԿԱ, 16, հաւատարմագունեղ—ԹԴԾ, 68, հզօրագունեղ—ՍԿԱ, 22, ՅԿԽԶ, 20, հոգունակագունեղ—ՅՊՍ, 10, նշմարագունեղ—ՍԳՔՎ, 102, ԱՄԴՀ, 7, մաքրագունեղ—ԱԿՅԱ, 74, ՅԿԽԶ, 82, ՍԿԱ, 259, մեծագունեղ—ՍԼՏ, 515, ԴԱ, I, էջ II (հետագայում՝ մեծ—ԴԱ, II, էջ II), ՅՊՍ, 41, ՍԿԱ, 47, ՍԳՔՎ, 148, ԹԴԾ, 30, ԴՄԱ, 46, ՇՀՆ, 282, յատկագունեղ—ՎՊՊ, 7, նուագագունեղ—ՅՊՍ, 10, նուաստագունեղ—ՍԿԱ, 4, ողջախոհագունեղ—

ն. տ., 259, հէն, 168, չաբագունեղ—ՍԳԲՎ, 102, պայծառագունեղ—3ՊՍ, 45, 34հԶ, 83, ՍԿԱ, 25, պատուականագունեղ—34հԶ, 3, 16, ՈՓ, 71, հէն, 247, պնտագունեղ—34հԶ, 83, ջերմեռանդագունեղ—ԹՊ, 383, հէն, 151, 34հԶ, 3, սակաւագունեղ—3ՊՍ, 32, սաստկագունեղ—ԹՊ, 6, 21, հէն, 151, սիրականագունեղ—ԹՊ, 10, սրբագունեղ—ԱԿՅԱ, 33, ՁԵՈ. 6922, 73 (նույնը՝ ԱԿՅԱ, 68), ՍԿԱ, 29, 85, ՖՍՆ, 89, ԱՄԴՀ, 27, սրբանագունեղ—ՖՍՆ, VIII, վերջնագունեղ—ՍԿԱ, 28, ուղղագունեղ—հէն, 62, փարբամագունեղ—ն. տ., 137, փոքրագունեղ—հէՂԻ, 65, 3ՊՍ, 162, 163, փաղցրագունեղ—ՍԿԱ, 19, 34հԶ, 17, 52, 83, հէն, 66, 137, օգտակարագունեղ—հէն, 66 և այլն:

բ) Թվականի կրած մասնավոր փոփոխություններից թերևս նշելի են հետևյալները:

Հին գրական հայերենում մի թվականը եղակի սեռականում ուներ միոյ ձևը, որն այստեղ, միևնույն համատեքստում, հանդես է գալիս նաև առանց յ կիսաձայնի. «Զի մարդս միոյ պահոյ առողջ է, և միոյ տկար, միոյ ժամու աստուածապաշտ և միոյ ժամու մարմնապաշտ, միոյ ժամոյ արի և միոյ ժամու ծոյլ. միոյ ժամոյ առողջ և միո ժամու տկար, միո ժամու կենդանի և միո ժամու մեռեալ» (ԳԱԼ, 35):

Հին գրական հայերենի շորեֆհարիւր թվականն այստեղ կիրառված է չորս հարիւր ձևով. մի կողմից՝ նկատվում է բարդ բառի վերածում բառակապակցության, մյուս կողմից՝ շորեֆ-ի փոխարեն գործածվում է չորս-ը՝ հետագա մի ձև, որ առաջացել է հայցականը իբրև ուղղական կիրառելու հիմունքով²⁸: Հմմտ. նաև՝ շորեֆհարիւր—ՏՏ, 11, այլև՝ երեֆ-արիւր—ն. տ.:

Եւքն թվականը հոգնակի սեռական-տրականում գործածվում է եօթեանց (փիւ. եօթանց < եւթանց) ձևով. «Որ յաղագս գերազանցութեան իւրոց եղեալ կայ ի միջին տեղոջ եօթեանց սաղմոսաց ապաշխարութեան. որպէս արեգակն յաղագս գոլոյն իւրոյ պատուականագոյն, եղեալ կայ ի մէջ եօթեանց մոլորականաց» (ԱԿՅԱ, 14):

Հին գրական հայերենին բնորոշ երկոտասան, վեշտասան թվականների փոխարեն հանդես են գալիս տասն և երկու, տասն և վեց ձևերը, որոնք այլ բան չեն, քան գրական աշխարհաբարի ազդեցություն. «Տասն և երկու ամեայ դաւակօքն» (ՄԿՊ, 98), «և տասն և վեց օր բառանթին պահելով» (ն. տ., 97), «Զորք են ընդմիջականք: Ութ կողմնականք. տասն և վեցն կողմնակիցք» (ՎԲԻ, 36) և այլն:

Վարսուն թվականը երբեմն կիրառվում է քս > ց հնչյունական պարզեցմամբ, երբեմն՝ պարզեցված ձևի ներսում վերստին ս ղիտեղն-

լու եղանակով. «Երկրագնդի զաստիճանսն վացուն թւովն բազմապատկեա, և գտցես զվերոգրեցեալ մղոնսն» (ՎՔԻ, 42), «Նախ քան զվացսուն ամս աստի ի վերապատուելի եղբայրական հօրէ» (3ԿԽԶ, 9) և այլն:

1.4. Դերանվան փոփոխութիւնները.— Նոր շրջանի գրաբարում որոշ փոփոխութիւնների են ենթարկւում գերանունները: Այդ փոփոխութիւնները, մի կողմից՝ շարունակութիւնն են հին գրական հայերէնի, այլև միջին գրական հայերէնի շրջանում գործառուղ գրաբարի ներսում նկատւող տարբերութիւնների, մյուս կողմից՝ ներթափանցումներ են ժամանակի գրական աշխարհաբարից, որոշ դեպքերում՝ արդյունք լատինաբան ազդեցութեան:

ա) Գրաբարի նախորդ փուլերում և ժամանակի գրական աշխարհաբարում իրենց հիմքերն ունեցող փոփոխութիւններից են հետևյալները:

Դու անձնական գերանվան բացառականը կիրառւում է ի ֆեզանէ (փխ. ի ֆէն). «Իսկ Եւայ լայր և աղաչէր զնա և ասէր կեր և մի յորշել զիս ի ֆեզանէ» (ՄԳՓ, 5—6):

Նա անձնական գերանունը եղակի տրականում կիրառւում է նմայ (փխ. նմա) ձևով. «Ապա ուրեմն պարտիս երկրպագանել նմայ» (ԹԽ, 91); Իսկ նույն գերանվան հոգնակի գործիականում ունենք նոֆոֆ, նոֆով (փխ. նոֆոֆ < նոֆաֆ) ձևերը. «և ել Ռոֆոֆ հանդերձ՝ վեղար ի գլուխ» (ՄՁՊԶ, III, 734). «որպէս զի նոֆով զբեզ ճանաչեալ սիրիցէի» (ԳՄԱ, 14):

Այդ ցուցական գերանվան եղակի բացառականում հանդիպում է յայդբէն (փխ. յայդմ, յայդմանէ) ձևը. «այլ՝ յայդբէն ի քեզ խորտակեսցին ալիք քո» (ՅԱ, 3):

Նոյն ցուցական գերանվան եղակի սեռականում հանդես է գալիս նոյնոյ (փխ. նորին, նորուն) ձևը²⁹. «և տարկեցեալ առ օգուտ ամենից ջանացողութեամբ նոյնոյ» (ԹԱԽ, 1), «տալ զանձն իւր նոյնոյ պատժոյ հրոյն մաքրականի» (ԹՊ, 61), «ի հռչակաւոր դպրատան նոյնոյ քաղաքին» (ն. տ., 53), «որք խորհրդածին յամենակալ միութին աստուծոյ և յերիս անձինս նոյնոյ» (ՇԶՆ, 23), «վասն արդեանց նոյնոյ որդուոյ» (ԱԿՅԱ, 53), «առաքեաց ձեռամբ նոյնոյ» (ԱԿՅԱ, 46) և այլն: Այնուհետև, նոյն գերանվան եղակի գործիականը կազմւած է —ում վերջավորութեամբ՝ ի նոյնում (փխ. ի նմին), «եւ դայս հինդ հրամանս պարտ է պահել և կատարել ի նոյնում եօթնեկի» (ՄՆ, 10). «ի նոյնում երե-

կոյին շորեքշաբթու» (ԹՊ, 74). «որ ի նոյնում ժամու ասասցէ» (ԹԽ, 55) և այլն:

Իւր ստացական դերանվան հոգնակի հայցականում առկա է զիւրիւնքն [փխ. զիւրս(ն)] ձևը. «սիրել զընկերն որպէս զիւրիւնքն, այսինքն զբարեկամն և զթշնամին» (ԱՄԴՀ, 8). «Ուստի ասէ Օգոստինոս ընկերն որպէս զիւրիւնքն սիրիլ է այս, զի սիրեցեալ լինիցի» (Ն. տ.):

Հին գրական հայերենում ձեւ ստացական դերանվան եզակի սեռականն էր ձեւոյ, որի հիման վրա այստեղ կազմվել է ին վերջավորությամբ նոր, արտասովոր սեռական-տրականի ձևը³⁰. «Ձեւոյին գերազանցութիւն վեհաշնեայ իշխան» (ՅԼԶ, 39):

Այլ անորոշ դերանվան զ նախորդվ բացառական (պատմական հոլով) ստացել է զայլմէց (փխ. զայլոց) ձևը³¹. «Որոյ մասն ոչ է նշանական գատեալ՝ որոշակի, ուղղակի և է միշտ զայլմէց ասիցելոց նշանակ» (ՅԱ, 8):

Միւս (<մեւս) անորոշ դերանվան եզակի հայցականում, նաև ոչ բնորոշ արտասանությամբ պայմանավորված, ունենք առանց զ-ի՝ միուսըն, իսկ հոգնակի բացառականում, որ տարածված է³², միուսոց ձևերը. «Իսկ այս լիակատարագունեղ ներողութիւնս զանազան ի միուսոց» (ՄՆ, 9). «աղալիցքն են մինն առնուցու և միուսն բողջի» (ԳԱԼ, 5):

Ամենայն որոշյալ դերանվան դեպքում նկատվում են հոգնակիի ամենայնք և ամենից ձևերը³³. «քանզի ի նոցանէ ծնանին ամենայնք բարիք խորհուրդք առաքինութեան» (ԹԽ, 93). «և ուրախ եմ ի վերայ քո, զի բարութք պատասխանեցեր վասն ամենիցն զոր ուսեալ էիր» (Ն. տ., 81):

բ) Նոր շրջանի գրաբարի դերանվան համակարգում ևս նկատվում են լատինաբան նորամուծություններ՝ կապված հատկապէս ներգոյականի կազմութեան հետ: Եղած փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ նորամուծությունները, թեև սակաւ օրինակներով, իրեք կարգի են:

Բառասկզբում ձայնավոր պարունակող դերանունների ներգոյականը, բնականաբար, կազմվում է ըն մասնիկի լծորդ ն-ով: Ունենք ուր, այս, իմ, ամենեւին/ամենեւեան, ինքն դերանուններին վերաբերող հետեյալ ձևերը. նորում—ԱՄՀԱ, 23, ՍԼՏ, 514, ՁԽ. 6922, 44 (հետագայում ևս՝ նորում—ԱԿՅԱ, 44), ՍԿԱ, 92, 34ԽԶ, 29, 59, խայսմիկ—ԱՄՀԱ, 497, ՍԿԱ, 17 (երկիցս), 73, 82, 88, նինքեան—ԹԱԽ, 117, նիմում—Ն. տ., 131, նամենեւեան/նամենեսին—ԳԱԼ, 155, ՍԿԱ, 162, ԹԱԽ. 117, ԳՄԱ, 30 և այլն:

Այնոֆիկ դերանունը, հավանաբար, դիտվել է հզակի (հմտ. մարդիկ), որովհետև դրան ավելացել է ֆ հոգնակերտը և տեղիք տվել այնոֆիկֆ ձևի: Տես այնոֆիկֆ—Ձեռ. 6922, 71 (հետագայում՝ այնպիսիօֆ—ԱԿՅԱ, 67):

Այստեղ որոշ դերանունների հետ, ինչպես գոյականների դեպքում էր, կիրառվում են եներ, ներ մասնիկները՝ իբրև նախդիրներ. եներ որոյ—ՅԿԽԶ, 29, եներ որոց—ն. թ., 157, ներ ինֆեանց—ԹԴՄ, 13, ՍԿԼ, 220 և այլն:

2. ԲԱՅԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

2.1. Ընդհանուր դիտողություն.— ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի համակարգում բայական ձևերի փոփոխությունները ևս արդյունք են հին գրական հայերենի զարգացման ընթացքում նկատվող ձևաբանական տեղաշարժերի: Գրաբարն իբրև սովորովի, ավանդաբար փոխանցվող և գործառուղ լեզվական վիճակ հայերենի նոր շրջանում լուրացվում է որոշակի կանոններով, և ընդհանուր առմամբ հաղվադեպ են քերականական կառուցվածքում թույլ տրվող շեղումները: Այդուհանդերձ, նկատվում են որոշ փոփոխություններ, որոնք այլ բան չեն, քան գրաբարի նախորդ փուլերից ավանդաբար եկող շեղումներ, ժամանակի գրական աշխարհաբարից և մասամբ բարբառներից կատարվող ներմուծումներ, օտար՝ լատինաբան աղղեցություն բայականավորված «խորթություններ»: Բայական ձևերի փոփոխությունները հիմնականում երևան են գալիս դերբայական ձևերի, խոնարհման տիպերի, եղանակային և ժամանակային ձևերի կազմակերպություններում: Ստորև անդրադառնում ենք դրանց՝ առանձին-առանձին:

2.2. Դերբայական ձևերը.— Այստեղ անորոշ, ապառնի, անցյալ դերբայները ընդհանուր առմամբ գործառուում են հին գրական հայերենի օրինաչափությունների սահմաններում: Գրավոր աղբյուրներում նկատվող փոփոխությունները մասնավոր երևույթ են և գրեթե չեն փոխում դերբայների ձևաբանական-գործառական բնույթը³⁴: Նկատվող փոփոխությունների մի մասը արտացոլում է գրաբարի նախորդ փուլերից եկող շեղումներն ու «անկարգությունները», իսկ մյուս մասը լատինաբան աղղեցությամբ պայմանավորված նորամուծություններ են: Առաջին կարգի փոփոխությունները հանդիպում են ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի բոլոր

փուլերում գրեթե հավասարապես, իսկ երկրորդ կարգի փոփոխությունները երեան են գալիս միայն առաջին փուլում: Համեմատաբար շատ են երկրորդ կարգի փոփոխությունները³⁵: Դերբայների փոփոխությունները կրում են մասնավոր բնույթ, առկայանում են կոնկրետ դեպքերում, այսինքն՝ լեզվի զարգացման բնթացքում չեն վերածվում ընդհանուր օրինաչափությունների: Այդ փոփոխությունները տարբեր դերբայների մեջ կրում են տարբեր շափեր: Նկատելի են նաև —ած մասնիկով հարակատար դերբայի ձևեր:

ա) Անորոշ դերբայը համեմատաբար քիչ է փոփոխվում: Փառտերը ցույց են տալիս, որ —ել, —ալ մասնիկները ձևոք են բերում ավելի լայն կիրառություն, քան մյուսները: Նորակազմ բայերը մեծ մասամբ բաղադրվում են այդ մասնիկներով: Օրինակ՝ «ոչ պարտին վանկանալ և անջատվլ» (ՄԳՔՎ, 33). «և ունեղն դեթ, վանկացալ» (ն. տ.): Այսպես նաև՝ անումնանալ—ԳԱԼ, 24, առագել—ՍՋԾ, 256, գովասանել—ԱԳՓ, 1, իդ, ալլև՝ ԼԲ, բնդմիմեամբանալ—Ն. տ., ժե, կալանաուրել—ՄԺՊՊ, 213, նոյնանալ—ԽԷՆ, 22, պալմանաբանել—ՄՍՀԾ, 122, վախնանալանել—Ն. տ., վերաբերանալ, ալլև՝ վերապատուականանալ—ԽԷԾ, 233—234, տառաւամոգել—Ն. տ., 8, 104, 196 և այլն:

Հետաքրքրական է, որ —ել և —ալ մասնիկներով ներգործական սեռի անորոշը չի ենթարկվում նոր փոփոխության: Հարցը այլ է —իլ խոնարհման անորոշի դեպքում: Անորոշ դերբայի «—իլ մասնիկը,—Ա. Ա. Աբրահամյանի ճիշտ գնահատությունամբ,—որ հատուկ է ոչ միայն ի խոնարհման բայերին, այլև և խոնարհման կրավորական սեռին, բնորոշ է դրաբարի վաղ շրջանի համար. այս շրջանի բնագրերում —իլ մասնիկի դիմաց գործածվում է —ել մասնիկը, այնպես որ ի խոնարհման բայերի և և խոնարհման կրավորական սեռի բայերի (ստացված կրավորաձև խոնարհման միջոցով) անորոշ դերբայը ձևով համընկնում է և խոնարհման բայերի (ներգործաձև խոնարհում) նույն դերբայի հետ»³⁶: Փառտերի հիման վրա արված սույն դիտողությունը խիստ կարևոր է հետագա շրջանի, ընդ որում ԺԸ—ԺԹ զգ. գրաբարի ի խոնարհման անորոշ դերբայի լայն տարածում ստանալը ճիշտ մեկնաբանելու համար: Եվ իրոք. գրաբարի զարգացման հետագա փուլերում —իլ մասնիկի գործածությունը հետզհետե դառնում է սովորական, և «այդ պատճառով էլ մատենագիրները գործածում էին —իլ մասնիկը՝ առաջին հերթին և խոնարհման բայերի կրավորական սեռը և ապա՝ ի խոնարհման բայերը տարբերելու համար»³⁷: Այս շրջանի գրաբարում նկատելի

է ոչ միայն նման սկզբունքի պահպանում, այլև լատինաբան գրաբարի շարունակական աղդեցությամբ գոյացած մեկ այլ՝ -իլ մասնիկը կրավորաձև խոնարհմանը հատկացնելու սկզբունքի իրականացում³⁸։ Օրինակ՝ «Որչափ ինչ քառնի յառաքինութենէ, այնչափ ինչ քառնի յերջանկութենէ» (ԹԻԲ, 7)։ «զի որովհետև ոչ ստացանին սեպհական զօրութեամբ, այլ՝ են պատուաստ ի բնէ, ի զուրէ ուսուցանել զայն» (Ն. տ. 16) և այլն։

Դրանից բացի, լատինաբան հեղինակների երկերում, բերականական աշխատություններում նկատելի են այնպիսի դեպքեր, երբ անորոշ դերբայը կրավորական սեռով գործածելու նպատակով հատկապես ա, ու խոնարհման ձևերը վերածվում են ի խոնարհման, ընդ որում սովորաբար բայահիմքի և վերջավորության միջև արհեստականորեն զետեղվում է անկատար կերպի իմաստ արտահայտող -ան- մասնիկը։ Օրինակ՝ «Որք պարտին առնանիլ (փխ. առնուլ) առ մերձաւորսն» (ԹԴՄ, 14), «Որք պարտին առնանիլ յառաջ քան զխոստովանութիւնն» (ՊՍԿԱ, 16), «որ պարտ է առնանիլ միշտ՝ նախ քան զգնալն ի մահիճս» (ՖՄՆ, 93)։ Այսպես նաև՝ արգելանիլ (փխ. արգելուլ) — ՖՄՆ, 95, ՍՄԴԺ, 95, քառնիլ (փխ. քառնալ) — ՇՀՆ, 307, 118, ՅՊՍ, 26, զանցառնիլ (փխ. ի զանց առնուլ) — ՊՍԿԱ, 26, ընթեռնանիլ (փխ. ընթեռնուլ) — ՍԿԱ, 73, ընկալնանիլ (փխ. ընկալնուլ) — ՊՍԿԱ, XIII, ՖՄՆ, 18, քողանիլ (փխ. թողուլ) — ՍԼՏ, 23, անքողանիլ (փխ. ոչ թողուլ) — ԹԱԽ, 27, 213, բացարողանիլ (փխ. ի բաց թողուլ) — ԱՄԴՀ, 24, լնանիլ (փխ. լնուլ) — ԹԴՄ, 38, ՊՍԿԱ, 3, ՅԹԴՀ, 416, հեղանիլ (փխ. հեղուլ) — ՍԼՏ, 17, 55 և այլն³⁹։ Դժվար չէ նկատել, որ ավելի շատ փոփոխվում են ու խոնարհման բայերը, նույն սկզբունքը տարածվում է նաև անկանոն բայերի վրա, այլև հարադրավոր բայերը, իբրև վերլուծական բաղադրություններ, վերածվում են համադրականների։

բ) Ապառնի դերբայը այստեղ գրեթե չի ենթարկվում ձևաբանական փոփոխության, այլ նկատելի են ձևակազմական մասնիկների գործառական առանձնացման՝ ոչ վաղ անցյալից եկող միտումի շարունակման հետքեր։ Այն հին գրական հայերենում կազմվում էր անորոշից՝ -ոց և -ի մասնիկների օգնությամբ, այսինքն ներկայանում էր երկու տարբերակով, որոնք գտնվում էին ազատ բաշխման հարաբերության մեջ։ Հետագայում, հատկապես լատինաբան գրաբարի համակարգում, այդ տարբերակները (բայական սեռի ձևային առանձնացման նպատակով) դրվում են լրացական բաշխման հարաբերության մեջ. -ոց մաս-

նիկով տարբերակը կոչվում է արտահայտելու ներգործական (մասամբ՝ շեղոք) սեռի, իսկ —ի մասնիկով տարբերակը՝ կրավորականի իմաստ⁴⁰։ Այս իրողությունը նկատվում է նաև մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարի համակարգում՝ մինչև լատինաբանության հաղթահարումը։ Իսկ դա նշանակում է, որ համեմատաբար նոր ժամանակների գրաբարում ևս ապառնի դերբայը կրում է օտարլեզվյան ազդեցությունը։ Օրինակներ՝ «Ուր իցէ զետեղիլոց» (ԹՊ, 371), «ոչ կոչիլոցք են շնութիւնք, այլ անուանիլոցք են սուրբ ամուսնութիւնք» (ՍԼՏ, 110—111), «Զորս կրելոցք էին ի դժոխս» (ԱԿՅԱ, 41), «Որ է՛ մեղք ընդդէմ հոգւոյն սրբոյ, որ է՛ անքողանելի» (ԹԱԽ, 27), «Քանզի մեծագունեղ և գրեթէ անհուն ամբոխն մարդկանց, անտանելեալ և յարակայականօք արտասուօք ողբալեալ յիմարութեամբ ի խաղս անցուցանէ զաւուրս իւր» (ՅՊՍ, 41), «Ո՛չ են մեղ ձեացուցանելիք մարտք և առաջադրելիք պատերազմունք ընդ բացակայից և ընդ կարի տարակացելոց թշնամեաց, այլ ընդ ընտանի թշնամւոյն հանապազ պատերազմելի» (Ն. տ., 172), «ոչ երբէք զէնքն ի վայրենկեմելիք» (Ն. տ., 176). «վերամնալի վայելողաց զփառս» (ՍՄԳԺ, 17) և այլն։

Նման խորթության վերացման և տվյալ հարցում հին գրական հայերենում եղած բնականությանը վերստին հետևելու առումով բավական հետաքրքրական է, օրինակ, Մխիթար Սեբաստացու կողմից նշվող հետևյալ դիտողություն-բացատրությունը, որը ձևով է բերում նաև լեզվական փաստի արժեք. «Զի բառս առնելոց, մինչև կրաւորապէս իմանի, զնելի է առնիլոց, որով նշանակէ՝ ելոց, կամ լինելոց» (ՍՄԳԺ, 25)։

զ) Հին գրական հայերենում անցյալ դերբայի կազմության սկզբունքները բավական կանոնավոր էին. կազմվում էր —եալ մասնիկով, բայի ներկայի կամ անցյալ կատարյալի (երբեմն և՛ մեկի, և՛ մյուսի) հիմքով⁴¹։ Հետագայում, սակայն, հատկապես լատինաբան ազդեցության հետևանքով հիշյալ օրինաչափության մեջ նկատվում է խախտում։ Նախ, ներգործական և կրավորական սեռերի ձևային տարբերակման նպատակով գոյական հիմքով կազմված (եց ունեցող) անցյալ դերբայը հատկացվում է կրավորական սեռի արտահայտմանը։ Այնուհետև, «լատինաբան քերականները տալիս են անցյալ դերբայի այնպիսի ձևեր, որոնք մեր մատենագրության մեջ չեն գործածվել»⁴²։

ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարում անցյալ դերբայի ձևերը փոփոխվում են հիմնականում երկու դեպքում։

Առաջինն այն դեպքն է, երբ լատինաբան բնագրերում շարունակաբար անցյալ դերբայի ցոյական տարբերակը ծառայեցվում է կրա-

վորական սեռի արտահայտմանը: Դա մեկնաբանվում և սահմանվում է նաև համապատասխան քերականություններում: Օրինակ՝ «նորում իմանի որդին առաքեցեալ» (ԱՄՀԱ, 23), «Իբրև գիտաց հայրն զփախուստն դոստերն, առժամայն ձիատրեցեալ բազմութեամբ զինուորաց, հետեւեցաւ զկնի նորա» (ԹԴԾ, 68), «Էւ զի բազմիցս քախանձեցեալ լինէին» (ՍԼՏ, 514), «բոս պարունակեցելոց բանիցն» (ն. տ.), «հազիւ բաւականանայր ումեր առ ի ստացումն երից ասացելոց գրեանց»: Հմմտ. նույնը ԳՄ, I, էջ II. «զի ոչ է տպագրեցեալ» (ն. տ.), «և որոնեցեալն բո եթէ ենթ ալբին իցէ» (ն. տ., 515), «Տէր իմ Թէպէտ գործով շար եմ, պէս պէս մեղօք լնանցեալ եմ» (ՇՀՆ, 180), «Քանզի մարդ և անասունք մինչ են յղանցեալ» (ՍՄԳԺ, 71), «առ ի ոչ լինիլ ամբաստանեցեալ (ԱԿՅԱ, 52), «գրգուկս այս գործունեայ է սփռակի տպարկեցեալ ի Հոռմ» (ՅԿԽԶ, 12), «նէր գրգկանս այսորիկ պարունակեցեալս ի մեծի ծովում կենցաղոյս» (ն. տ., 52), «Մյուսն ծանու վտանգի բացադրեցեալ, (ՅՊՍ, 180), «Էւ նարդենիս ի լոյս ածեցեալ և սրբագրեցեալ ըստ հեռոց օրինակաց» (ԱՄՀԱ, 1), «շարադրեցեալ ի Մխիթարայ վարդապետէ Սեբաստացոյ» (ն. տ., 513), «որպէս և թողանին այլ խոստովանեցեալն» (ՊՍԿԱ, 17) և այլն:

Անցյալ դերբայի նման արհեստականությունը ոչ միայն կանոնավորվում է դրաբարի նոր շրջանում առհասարակ, այլև լատինաբանության հաղթահարման ենթաշրջանում դրանք փոխարինվում են բնական և կանոնական ձևերով: Այս առումով Մխիթար Սեբաստացին տալիս է հետևյալ օրինակը, որը հրեւոյթի գնահատման տեսակետից ունի տեսական դատողության արժեք ևս. «նախնիք մերք ևս՝ թոյլ ետուն, և փոխանակ զնելոյ որոշեցեալ, գոյնատրեցեալ, լնանցեալ և այլ նմանք, եդին՝ որոշեալ, գոյնատրեալ, լցեալ» (ԱՄՀԱ, 3): Այսպես նաև՝ «ի լոյս ածեցեալ տպագրութեամբ և մաքրեցեալ ի սխալմանց գրչաց» (ԳԱ, I, էջ II) ~ «ի սխալմանց գրչաց մաքրեալ և տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ» (ԳԱ, II, էջ II). «զի բն և իցէ ստեղծեցեալ բարի» (ԳԱ, I, էջ II) ~ «զի բան ո՛ր և իցէ ստեղծեալ բարի» (ԳԱ, II, էջ II), «այնքան և աշխատանք մեր առ ուղղագրումն բազմապատկեցեալ լինէին» (ԳԱ, I, էջ III) ~ «այնքան և աշխատանք մեր առ ուղղագրութիւն բազմապատկեալ լինէին» (ԳԱ, II, էջ III), «որովք կրքեցեալն կարիցէ գիտել» (ՍԿԱ, I, 265) ~ «որովք կրքեալն կարիցէ գիտել» (ՍԿԱ, II, 349), «Աստեղ զդրդեցեալ՝ անկանիլ երեին» (ԵՎԱ, I, 79) ~ «Աստեղը զղբողա՛ս՝ անկանիլ երեին» (ՍԿԱ, II, 99), «բոլոր գաւառք շարժեցեալ

ի հիմանց» (ՍԿԱ, I, 79) ~ «բոլոր գաւառք շարժեալք ի հիմանց» (ՍԿԱ, II, 99) և այլն:

Երբեմն լատինաբան հեղինակները թյուրիմացաբար անցյալ դերբայը ձևում են անկատարի արմատական հիմքի տարրի պահպանումով (փխ. ն/ց հերթագայության), որը նույնպես հետագայում կանոնավորվում է. «մինչև ի խորս անդնդոց բանեցեալք լինին» (ՍԿԱ, I, 79) ~ «մինչև ի խորս անդնդոց բացեալք լինին» (ՍԿԱ, II, 99): Այլն՝ առեցեալ (փխ. առաւեալ) — ՍԳՎԲ, 104:

Երկրորդ դեպքը, ասվեց, արդյունք է գրաբարի «ինքնուրույն» դարդացման: Երբեմն անցյալ դերբայը բաղադրվում է էական բայի այս կամ այն ձևի հետ, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է կից գրությամբ: Սա հաղիվ թե տպագրական թերացման արդյունք լինի. այն թիրեա «արտացոլում է» բաղադրյալ ժամանակային ձևերի «կիցգրության» միտումի⁴³: Օրինակ՝ «Զայն արդարն ուսուցանէ ի մեռանիլն, զոր ուսուցեալէր ի կենդանութեան» (ՅՊՍ, 5), «Ընդ որում ուտել, ննջել, խօսակցիլ սովորեալիցէր» (ն. տ., 171):

Որոշ դեպքերում անցյալ դերբայը կազմվում է ներկայի հիմքի —ան մասնիկի պահպանումով, ընդ որում այդ մասնիկը հանդես է գալիս ա տարրի սղմամբ. «Անտուտ տեսանէաք զոմանս տանջեցեալս, զոմանս սպանեցեալս (փխ. սպանանեցեալս. ԳՄԱ, 20):

Անցյալ դերբայը հոլովվելիս տեղ-տեղ չի կրում —եալ մասնիկի երկբարբառային տարրի պարզեցումը. «Ապրեցարուք աստի յաղդէ, խոտորեցեալոյ (փխ. խոտորեցելոյ) յայսմանէ» (ԿՈՒ, 14) և այլն:

դ) ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբար երկերում հանդիպում են հարակատար դերբայի ձևեր՝ բաղադրված դերբայակազմ —ած մասնիկի օգնությամբ, որն անշուշտ հայերենի ալլ տարբերակներից եկող ներթափանցում է: Օրինակ՝ «և էտես ի վերայ նորա զտէրն ի խաչին արինաթաթախ և բոլորովիմք վիրաւորած, զոր ընդ տեսանելն կալաւ զնա այնքան կսկիծ և ցաւակցութիւն» (ԹՊ, 436). «Արդ եթէ հայի ի վեր, տեսանէ զաստուած բարկացած, եթէ հայի ի վայր, տեսանէ զդժոխս բացեալ» (ԳՄԱ, 26) և այլն:

2.3. Խոնարհման տիպերի տեղաշարժերը. — ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի բայական ձևերի փոփոխությունները մասամբ առնչվում են խոնարհման տիպերին (լծորդություններին): Դրավոր աղբյուրներում հանդիպում են բայերի այնպիսի ձևեր, որոնք խոնարհման առումով հին գրական հայերենի համեմատությամբ ներկայացնում են շեղումներ ընդ-

հանուր օրինաչափություններից: Հնարավոր է, որ նման փոփոխությունների մի մասը կիրառված լինի գրաբարի (և ընդհանրապես հայերենի) նախորդ փուլերում՝ մինչև հին գրական հայերենի փուլը: Խոնարհման տիպերի հետ կապված փոփոխությունները ևս հիմնականում երևան են գալիս գրաբարի ինքնուրույն զարգացման, ընդ որում խոսակցական հայերենի և գրական աշխարհաբարի հետ ունեցած փոխադրեցություն, և օտար աղղեցության պայմաններում: Այդ կարգի փոփոխությունները բավական բիշ են և ըստ այդմ չեն փոխում գրաբարի բայի խոնարհման տիպերի բնույթը: Այդուհանդերձ, անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին՝ առանձին-առանձին:

2.3.1. Դրաբարի ինքնուրույն զարգացման ընթացքում խոնարհման տիպերի միջև տեղի ունեցած փոփոխություններից են հետևյալները:

ա) Այստեղ, ինչպես վերը նշեցինք, մեծ գերակշռություն են ստանում ե և ա խոնարհման բայերը: Դա տեղի է ունենում ոչ միայն այդ խոնարհումներով ուղղակիորեն նոր բայեր կազմելու ձևով, այլև նկատելի է նախկինում հայտնի որոշ բայերի հիմքի և խոնարհիչի փոփոխումով նոր բայաձևեր ստանալու դեպքում: Այսպես, հին գրական հայերենում, ըստ ՆՀԲ-ի, չի հանդիպում յաւելանալ բայը, այլ՝ յաւելում, յաւելեմ (հմմտ. ՀԱԲ, հ. 3, էջ 391): Այստեղ կիրառվում է յաւելանալ-ը, որը, ըստ ՀԱԲ-ի, գոյանում է աւել-ից, ինչպես որ յաւելուլ-ը: Ամբողջ հարցն այն է, որ նոր շրջանում երևան է գալիս յաւելանալ-ը ի հաշիվ ան կերպածանցի ներմուծման և ու-ի փոխարեն ա խոնարհիչի կիրառման: Օրինակ՝ «այնպիսի քահանայք և վարդապետք, որք ոչ բաշխեն աղքատաց զայն եկեղեցական հասքն և զիրաւունքն, որք յաւելանան ի պահպանութեան իւրեանց» (ՊՍԿԱ, 45): Տե՛ս նաև անեմ բայի փոխարեն անումն գոյականից կազմված անումնանալ բայը. «սմարդս անումնանայ» (ԳԱԼ, 24):

բ) Թողուլ բայը սահմանական անցյալ անկատարի հոգնակի 3-րդ դեմքում կիրառվում է բողլին (փխ. բողլին) ձևով, այսինքն՝ հանդես է գալիս ե (սրան համընկնող ի) լծորդության բայերի խոնարհման վերջավորությամբ, որն այլ բան չէ, քան ե խոնարհման աղղեցության արդյունք (չստելու համար, թե բայը վերածվել է ե խոնարհման)¹¹: Օրինակ՝ «որ ըստ սովորութեան երկրին բողլին երկար ժամանակ» (ԹՊ, 81):

գ) Լինեմ անկանոն բայը այստեղ սահմանական ներկայում ի լծորդության կրավորաձև բայերի պես խոնարհվելու փոխարեն հանդես է

դալիս ա խոնարհմամբ՝ լինամ (փխ. լինիմ): Օրինակ՝ «Հիւանդացաւ անձն իմ անբժշկական, խորշակահար եղև, ո՛հ թէ զինչ լինամ, բժիշկ որդոց բում լամ, ողբամ և կոծամ» (ԳԱԼ, 156): Այստեղ առկա է խոսակցական հայերենի ակնհայտ ազդեցութիւնը (հմմտ. նաև որդոյ, փխ. որդայ): Նույն օրինակում, նույն պայմաններում առկա է կոծիմ (<կոծեմ) բայի կիրառութիւնը կոծամ ձևով՝ նույնպիսի փոփոխութիւններ:

դ) Լեռու բայը թերւած է սահմանական ներկայի եզակի Յ-րդ դեմբում լնէ ձևով, որպիսին բնորոշ է հատկապես և խոնարհման բայերին (հմմտ. բողէին). «Յորժամ գաւաթն լնէ բաղմեալըն, առեալ ըմպէ» (ԳԱԼ, 199): Կիրառութեան հարցում երկրորդաբար նպաստավոր է եղել բնագրի չափածո լինելու հանգամանքը:

ե) Հին գրական հայերենի խոննիւմ (այլև՝ խոնջիւմ) բայը այստեղ դորժածովում է խոննեմամ ձևով, այսինքն՝ նկատելի է Ø /-են կերպանիշ մասնիկի փոխարինում, այլև (դրանով պայմանավորված) խոնարհման տիպի փոփոխութիւն (ի>ա): Օրինակ՝ «Ոչ երբէք խոննեմալով յօգնելն և ի թիկունս հասանելն մինչ գոյ ի նոսա յոյս ինչ ուղղեցման» (ԹԴԾ, 4):

զ) Հին գրական հայերենում, ըստ ՆՀԲ-ի, ունեինք ծառայեմամ և ծառայեմ՝ պարզ և սոսկածանցավոր ձևերը (միևնույն չեղոք սեռի նշանակութեամբ): Այստեղ հանդիպում է ծառայալ պարզ ձևը, որն այլ բան չէ, քան հիշյալ կանոնավոր բայերի դիմաց կամ -ան սոսկածանցի պարզեցմամբ, կամ ե>ա լծորդութեան փոփոխմամբ առաջացած միջին ձև: Օրինակ՝ «Նախատինքն պատճառ լինին քեզ հաստատապէս և աներկիւղ ծառայալոյ աստուծոյ» (ԹԽ, 113):

է) Կատարել բայը ստորադասական երկրորդ ապառնու կրավորաձև խոնարհման Յ-րդ դեմբում կանոնավորապես լինում էր կատարեսցի, այնինչ կիրառվում է կատարասծի ձևով (չհաշված՝ ց>ծ փոփոխութիւնը), որն այլ բան չէ, քան ա խոնարհման համապատասխան ձևի ազդեցության հետևանք: Օրինակ՝ «Բարի պտղոց փուշ բուսուցի, համար խնդրես կատարասծի, Գալուստ տուր ինձ պատասխանի» (ԳԱԼ, 4—5):

ը) Հոտոտալ բայը ավելի ետին կիրառութիւն է, քան հոտոտել-ը կամ հոտոտալ-ը. երկրորդը հանդիպում է հին գրական հայերենում, իսկ առաջինը ԺԲ դ. այն կողմ չի անցնում (ըստ ՆՀԲ-ի՝ կիրառված Մխիթար Գոշի մի մեկնութեան մեջ, այլև Վարդան Արևելցու մեկնու-

թյուններից մեկում): Այստեղ կիրառվում է հոտոտալ-ը (փխ. հոտոտել-ը կամ հոտոտիլ-ը), որը փաստ է նոր շրջանի գրաբարի՝ ոչ միայն հին գրական, այլև հետագա փուլերում գործածած նույն տարբերակին անխտիր հետևելու մասին: Օրինակ «հոտառողութեան ի հոտոտալն, շօշափողութեան ի շօշափելն» (ԱՄԴՀ, 49):

բ) Յափշտակել բայը բնագրային մի կիրառության մեջ ենթարկված է կրկնակի փոփոխության. նախ, բայը իր կազմում պարունակում է –ան կերպանիշ մասնիկը՝ յափշտական–, երկրորդ՝ այդ իսկ պատճառով վերածվել է ա խոնարհման՝ յափշտականամ⁴⁵. դա է ցույց տալիս սահմանական անցյալ կատարյալի հղակի Ֆ-րդ դեմքի յափշտակացաւ ձևը. «չես հաղորդութեանն յափշտակացաւ հոգւով» (ԹՊ, 394):

ժ) Հին գրական հայերենում կիրառական ազատ տարբերակներ էին ունենում և ուռչիմ բայաձևերը: ՆՀԲ-ն նշում է նաև ուտենալ-ը («իբրև ուտեական» մի ձև)՝ հղակի վկայությամբ (առնված Մխիթար Հեռացու «Բժշկարանից»): Ուտենալ-ը կիրառվում է մեղ հետաքրքրող շրջանի գրաբար մի բնագրում, որը թարգմանել է Պետրոս Թիֆլիսեցին (հրատարակել՝ Մխիթար Սեբաստացին, 1701 թ., Կ. Պոլսում), այն է՝ ուտենալ ձևով. «Զի սակաւ առ սակաւ կտրի ձայնն, ուտենալ կուրծն» (ԳՄԱ, 27): Ըստ այդմ պարզվում է, որ միջին հայերենի շրջանում կիրառված է խոսակցական հիմքեր ունեցող բայաձևը տեղ է գտնում նոր շրջանի գրաբար հայերենով թարգմանված երկում:

Ժա) Գրաբար միևնույն բնագրի առանձին տարբերակներում (ձեռագիր և տպագիր) երբեմն նույն բայը խոնարհված է մերթ ներդրածակ, մերթ կրավորածակ. զուգաձևության առաջացումը հավանաբար պայմանավորված է համատեքստում բայի արտահայտած գործողության բնույթի ընկալման տարբերությամբ: Հմմտ. «երկնային խորհրդովք լցեալք բղխեցին ի ծործորս աշխարհի» (Զեռ. 3091, Յա) ~ «երկնային խորհրդովք լցեալք բղխեցան ի ծործորս աշխարհի» (ԱԱԲ, 1—2): Այստեղ խոնարհման ձևի տարբերությունը հետևանք է բայասևուի փոփոխության:

2.3.2. Լատինաբան ազդեցությամբ պայմանավորված խոնարհման տիպերի փոփոխություններից են հետևյալները:

ա) Լատինաբան գրաբար բնագրերում, ինչպես տեսանք նաև անորոշ դերբային անդրադառնալիս, բայը խոնարհվում է ե, ա, ու խոնարհիչներով, իսկ ի խոնարհիչը ոչ թե վերացվում, այլ հատկացվում է մյուս խոնարհման բայերի կրավորականի կազմությանը⁴⁶: Այդ իրո-

դուքյունը երեան է գալիս հատկապես ա և ու խոնարհման բայերի դեպքում, որովհետև և խոնարհման բայերը հին գրական հայերենում դեռևս կրավորաձև խոնարհվելիս վերածվում էին ի խոնարհման: Սա նշանակում է, որ հին գրական հայերենի բայի կրավորաձև խոնարհման սկզբունքները վերածում են կտրուկ կանոնների՝ չարաշահելով ի խոնարհման՝ կրավորականի իմաստ արտահայտելու հանգամանքը: Ըստ այդմ, բոլոր այն դեպքերում, երբ բայը կիրառված է ի խոնարհչող, անկախ ներգործականում նրա ունեցած խոնարհման ձևից, դրված է կրավորաձև: Այսպես, օրինակ, եթե գրիմ, սիրիմ ձևերը կրավորականն են դրաբարի ավանդական երգեմ, սիրեմ ձևերի, ապա լատինաբան բնագրերում դրանցից դուրս նորամուծություն են իմանիմ, առնանիմ ձևերը, որոնք այլ բան չեն, քան ներգործական դիտվող իմանամ («հասարակ» սև) և առնում բայերի կրավորականներ⁷: Դրանից բացի, նման ձևերը լատինաբան հեղինակների երկերում ունեն լայն կիրառություն: Այսպես, օրինակ, ա խոնարհման բայերից իմանամ-ը իմանիմ ձևով ունի ամենահաճախական կիրառությունը՝ դրված հատկապես սահմանական ներկայի հղակի 3-րդ դեմքով. «իմանամք զներմարմնութիւնն զայն, զծնունդն ի կուսէն, նորում իմանի որդին առաքեցեալ» (ԱՄՀԱ, 23), «յայտնապէս իմանի, թէ ոչ իցէ փոքր ինչ որոգայթ ումեր» (ՊՍԿԱ, XV), «թէ որպէս և իւ իւր մղոնաճնմ չափս իսս իմանի, իմասցէ այսպէս» (ՎՐԻ, 42) և այլն: Այսպես նաև բառնամ բայի կրավորականը՝ բառնիմ. «ընդ սոցին բառնիմ իսկոյն պատճառելեացն» (ՇՀՆ, 307), «Բայց նախ խնդրեմ թողուլ զմեզս իմ, որք են պատճառք նեղութեանս իմ, զի ի բառնիլն պատճառին յուսամ բառնիլ պատճառելին» (ն. տ., 118) և այլն:

բ) Համեմատաբար մեծ փոփոխության են ենթարկվում ու խոնարհման բայերը: Նկատելի է, որ դրանք կրավորականում վերածվում են ի խոնարհման: Այսպես, օրինակ, լնուլ բայը կրավորականում դարձել է լնանիլ, ընկալնուլ-ը՝ ընկալնանիլ. «ի վերայ լնանիլ սիրով բաղձանալ» (ԹԴՄ, 38), բայց ե՞րբ ունին լրնանիլ բանք իւր կանխասաց» (ԳԵ, 150), «Հանդիսագիր խուռն բազմութեամբ լրնանէին» (ն. տ., 109), «ոչ ընկալնանի արձակումն յատկապէս գործելեաց մեղաց» (ՊՍԿԱ, XIII) և այլն: Այս երևույթը այնքան որոշակի է և «կանոնավոր», որ, օրինակ, սովորական առնուլ և անկանոն խոնարհման առնել բայերի կրավորականի ձևաիմաստային տարբերակման համար երկրորդական

միջոց է հանդիսանում այն, որ առնույ-ի կրավորականը լինում է առնա-
նիլ, իսկ առնել-ինը՝ առնիլ (տարբերակում –ան կամ Ø կերպածան-
ցով): Հմմտ. «որք պարտին առնանիլ առ մերձաւորսն» (իմա՛ առնույ-
ԹԴԾ, 14), «որք պարտին առնանիլ (իմա՛ առնույ) յառաջ քան զխոր-
հականութիւն» (ՍԿԱ, 16):

Ու խոնարհման բայերը ստորադասական ապառնիւններում սովո-
րաբար խոնարհվում են իբրեւ ի խոնարհման բայեր՝ ի դեմս «պրակ-
տիկ» հիմքակազմ –ից– մասնիկի հանդէս գալու հանգամանքի: Օրի-
նակ՝ «որք ընթեռնանիցին անդէն» (ՍԿԱ, 73), «ի մատենին յայնմիկ
ընթեռնանիցի նաւ բարին» (ն. տ.), «եւ եթէ յայնպիսի խոստովանու-
թիւն քողանիցին մեղք ոմանք՝ մոռացմամբ՝ առանց ասելոյ» (ՊՍԿԱ,
18), «միշտ ինքեանք քողանիցին ի նմանէ մահուամբ, (ն. տ., 40), «Զի
մեղքն իւր քողանիցին» (ԹԴԾ, 17) և այլն:

գ) Հատինաբան դրաբարով շարադրված երկերում թույլ է սրվում
նաեւ այնպիսի խորթություն, երբ դրա կարիքը բոլորովին չկա (նույնիսկ
լատինաբանության դիրքերից): Այդպիսի խճողումները ևս հետադաշում
վերացվում են: Այսպէս, օրինակ, հասանել բայը, որը, ըստ ՆՀԲ-ի,
ունեւ հասանեմ և հասանիմ ձևերը (երկրորդը՝ «երբեմն է նոյն ընդ
հասանեմ, ըստ ամենայն առման»), կիրառված է հասանիմ ձևով՝ կրա-
վորական սեռի իմաստ արտահայտելու նպատակով, թեև կիրառությու-
նից երևում է, որ առկա է ձևական մոտեցումը: Հետադաշում, սակայն,
նման մոտեցումը տեղիք է տալիս բնական մոտեցմանը: Օրինակ՝ «Իսկ
արդարք և առաքինիք հասանին և վախճան իւրեանց» (ԳԱ, I, 18) ~
«Իսկ արդարք և առաքինիք հասանեն ի վախճան իւրեանց» (ԳԱ, II,
21) և այլն:

2.4. Նդանակային և ժամանակային ձևերը. — ԺԸ—ԺԹ դդ. գրա-
բարի բայի համակարգի կրած փոփոխությունների հիմնական մասը
վերաբերում է եղանակային և ժամանակային ձևերին: Այդ փոփոխու-
թյունները մասամբ իրենց հիմքերն ունեն հայերենի նախորդ փուլե-
րում, ինչպէս նաեւ միևնույն փուլում գործառած առանձին տարրերակ-
ներում: Դրանք արդյունք են լեզվի բնական զարգացման ընթացքում
կատարված տեղաշարժերի՝ կապված հաղորդակցման միջոցի գործա-
ռության արդիականացման և կատարելագործման հետ: Ըստ այդմ
գրաբարը ժառանգորդաբար օգտագործում է ոչ միայն հին գրական
հայերենի բայական օրինակելի ձևերն ու մասնակի տարբերությունե-
րը, այլև ներառում է հետագա շրջաններում գործառող լեզվական այլ

տարբերակների ինչ-ինչ ձևեր ու կիրառություններ: ԺԸ—ԺԹ դդ. գրա-
բարի բայական համակարգում նկատելի են եղանակային և ժամանա-
կային այնպիսի ձևերի կիրառություններ, որոնք իբրև ոչ կանոնավոր
իրակություններ մասնակիորեն առկա են հին գրական հայերենում,
հանդես են գալիս միջին գրական հայերենի փուլում, ինչպես նաև կապ-
վում են ժամանակի գրական աշխարհագրարի և նրա խոսակցական
տարբերակների հետ: Այս ամենից բացի գրաբարի եղանակային և ժա-
մանակային ձևերի փոփոխությունները արդյունք են այլ լեզուներից
կրած ազդեցության՝ անկախ գրսևորման շափերի տարբերությունից:

2.4.1. Նոր շրջանի գրաբարի ինքնուրույն զարգացման ընթացքում
երևան եկած եղանակային և ժամանակային ձևերի փոփոխություններից
են հետևյալները:

ա) Ե խոնարհման ածանցավոր սպանանել բայը սահմանական
անցյալ կատարյալի եզակի 3-րդ դեմքում ունի սպան (փխ. եսպան)
ձևը. «Է ղզրուծս ի հոցանէ կամ արսորեաց, կամ սպան» (ՄԹՊՊ, 182):

բ) Հին գրական հայերենում Ե և Է նախահավելված մասնիկները
գտնվում էին լրացական բաշխման հարաբերության մեջ, այսինքն՝ Ե-ն
դրվում էր բաղաձայնով, իսկ Է-ն ձայնավորով սկսվող բայերի սկզբ-
ում: Այստեղ դրանցից գերակշռողը է մասնիկն է, որպիսի դեպքում
նկատելի է ձևակազմական սկզբունքի խախտում՝ կապված Ե և Է ձայ-
նավորների արտասանության նույնացման հետ: Օրինակ՝ «Է Լտես (փխ.
Ետես) ի վերայ նոր ղտէրն» (ԹՊ, 436), «էառ ղմի որոջն առն սղքատի
և էզեն (փխ. եզեն «ըսպանեց») վասն օտարականի» (ԱԿՅԱ, 79): Այ-
նուհետև, շատ սովորական է հարադրությունից առաջացած կցական
բարդության բայական բաղադրիչի վրա Ե կամ Է վանկարար ձայնա-
վորի հավելումը: Օրինակ՝ «Սակա առ սակա ղերիս ցեղս աղից յա-
ռաջեբեռ, այսինքն նաթրուն, պաղլեղ և սեալեղ» (ՎԲԻ, 48), «անկա
ի ծունկս և երկիրէպազ մեծաւ խոնարհութեամբ» (ԹՊ, 379), «Է եր-
կիրէպազ սրբաղնութեանն» (Ն. տ., 381)¹⁸:

դ) Որոշ բայերում նկատվում է արմատի ձայնավորի սղում, ինչ-
պես նաև անկատարի հիմքի -աճ մասնիկի պարզեցում՝ վերածում -ն
մասնիկի: Այսպես, ուսանել բայի սահմանական եզակի 3-րդ դեմքում
ունենք ուսնի (փխ. ուսանի) ձևը, որը պայմանավորված է խոսակցա-
կանի ազդեցությամբ, որովհետև -աճ կերպածանցի վերածումը -ն-ի
առավելապես հատկանշական է հետագա շրջանի հայերենին (հմմտ.
գտանել > գտնել, ելանել > ելնել, իջանել > իջնել, մտանել > մտնել և

այլն): Օրինակ՝ «մանուկն զինչ տեսանէ, ունի» (ԳԱԼ, 47), «ի բաղաքի աղբիւրք ոռգանեն (փխ. ոռոգանեն. ն. տ., 5), «Ապա խաղաց ի Մազանդարան նհանջել (փխ. նահանջել) դարշաւանս լեղկաց յայն սահման» (ՄԹՊՊ, 196):

դ) Նկատելի է հրամայականի ձևում բառավերջի ձայնավորին հաջորդող դիրքում յ կիսաձայնի հավելում, ընդ որում դա առկա է և՛ սովորական, և՛ պատճառական բայերի դեպքում: Օրինակ՝ «Պարզեիշ բարեաց Քրիստոս աստուած, հիւանդացեալ եմ, բժշկեա՛յ» (ԳԱԼ, 119). «Գթած և ողորմած աստուած, քարացեալ եմ, կակղացո՛յ» (ն. տ.). «Մատո՛յ զհոգիտ, զսիրտդ և դամենայն բարի խորհուրդսդ և զառաջագրութիւնդ» (ԳՄԱ, 29). «ի ծածուկ տեղուշ քազո՛յ դիս» (ԹՊ, 57—58): Այսպես նաև՝ խառնեա՛յ, տիրապետեա՛յ, գնեա՛յ, արձակեա՛յ, սպեղանեա՛յ, ցողեա՛յ (ԳԱԼ, 119): Այլև՝ արիացո՛յ, վերացո՛յ, առողջացո՛յ, սպիտակացո՛յ, կենդանացո՛յ, իմաստնացո՛յ, գովացո՛յ, լիացո՛յ, քնքևացո՛յ, փարսամացո՛յ (ն. տ.):

Կարելի է նշել նաև հակառակ երևույթը այն դեպքում, երբ բայը սահմանական ներկայի եղակի 3-րդ դեմքում գրվում է առանց բառավերջի յ կիսաձայնի. «ձագ գո (փխ. գոյ) որ երբեմն ընդունին թագաւորք որպէս տուտին, ղումրին, սիրամարքն, բազան» (ԳԱԼ, 23): Այստեղ առկա է խոսակցական տարբերակի աղդեցությունը. յ կիսաձայնը դադարել է արտասանվելուց, որի հետեանքով դադարել է նաև գրվելուց: Դա նշանակում է, որ հին գրական արտասանության հարմարեցումը նոր պայմաններին փոփոխություն է մտցնում ավանդական ձևի գրության մեջ:

ե) Միջին գրական հայերենում իր հիմքերն ունեցող, ժամանակի գրական աշխարհաբարի աղդեցության հետեանք է գրաբար երկում կու եղանակիչով բայական եղանակային-ժամանակային ձևի կազմումը: Օրինակ՝ «Ինչ որ դու զմեզ կու պատուես, շէն կենաս դու և քո պահճեան, ազին գրախտին լինիս արժան» (ԳԱԼ, 179):

զ) Լինում են դեպքեր, երբ բայի սահմանական անկատար անցյալի վերջավորությունը հանդես է գալիս ե-ով, որը ևս այլ բան չէ, քան ե, է ձայնավորների արտասանության նույնացման արդյունք: Օրինակ՝ «յորս կատարեին (փխ. կատարեին) խորհուրդք քո» (ՍԵՁ, 73), «յորոց ելանէին և վերառաքեին առ քեզ ձայնք» (ն. տ.):

է) Երբեմն նկատվում է սահմանական անցյալ կատարյալի եղակի 3-րդ դեմքի եաց վերջավորության վերածում հց-ի: Օրինակ՝ «սկսու

մեծ պատերազմ ծնանիլ ի մէջ երկուց մեծամեծ թագաւորացն, և տեց
մինչև ի թիւս...» (ՍԵԶ, 174):

ը) Թուել բայի սահմանական անցյալ անկատարի եղակի 3-րդ
ղեմքը կիրառւած է աշխարհաբարյան արտասանությամբ-ուղղագրու-
թյամբ՝ քվէր (փխ. թուէր). «յորժամ քվէր նոցա արժան» (ՄՆ, 16):

թ) Աւերել բայի խոնարհւած ձևի մեջ նկատելի է բայարմատի և
ձայնավորի հնչյունափոխութիւն՝ ե > ի, որը պայմանաւորւած է շեշ-
տի տեղափոխությամբ: Իսկ դա թերևս հետեանք է բարբառային ար-
տասանության, այնինչ հին գրական հայերենում ունեինք անհնչյունա-
փոխ ձևով՝ աւերեմ, աւերեցի և այլն: Օրինակ՝ «Զի աւիրեն զաշխարքս
և թալանեն զինչս» (ԳԱԼ, 22):

ժ) Ժամանակի գրական աշխարհաբարից եկող ներթափանցումնե-
րը գրաբար երկից երկ կրում են տարբեր շափեր: Նոր շրջանի գրաբար
երկերի մի փոքր մասը բնութագրւում է գրական աշխարհաբարից կա-
տարվող եղանակային և ժամանակային ձևերի արտակարգ (անհարկի)
ներմուծումներով: Այսպես, Աբրահամ Կրետացու, Աբրահամ Նրեանցու
երկերն ալդ տեսակետից խիստ հատկանշական են: Նրանցում տեղ
գտած աշխարհաբարյան խոնարհւած ձևերը հասնում են մեծ շափերի,
վերաբերում են տարբեր տիպի կազմութիւններին: Հմմտ. քաղեցինք՝
ՅԼՊ, 421, կլինի—ն. տ., 45, կմահացուցանէ—ն. տ., 44, հասանի—
ն. տ., 43 և այլն:

2.4.2. ԺԴ—ԺԹ դդ. գրաբարը ինքնուրույն զարգացման ընթացքում
պարունակում է եղանակային և ժամանակային ձևերի ոչ միայն՝ ձևա-
կազմական, այլև իմաստային փոփոխութիւններ: Դրանք ամենից առաջ
վերաբերում են ժամանակային ձևերի կիրառութիւններին: Այս իրո-
ղութիւնը առկա էր հին գրական հայերենում, և այն արժանացել է
որոշակի քննության ու մեկնաբանման⁴⁹: Ժամանակային ձևերի իմաս-
տային փոխանցումները առավել ևս քիչ են, որովհետև ոչ միայն շեն
տարածվում բոլոր ժամանակային ձևերի վրա, այլև հանդես են գալիս
հատկապես որոշակի ենթատեքստ ունեցող նախադասութիւնների
իմաստային-գործառական դրսևորման դեպքում: Ընդհանուր առմամբ
ժամանակային ձևերի իմաստային փոխանցումները հետապնդում են
գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների մեջ ժամանակային
հաջորդականության ներդաշնակ կառավարման, շարադրանքին ոճա-
կան հագեցվածութիւն հաղորդելու նպատակ: Մեզ հետաքրքրող շրջ-
անի գրաբարի առումով, սակայն, գործ ունենք ոչ թե նոր երևոյթի,

այլ նախկինում եղած իբրդությունների մասնակի արտացոլումների հետ: Ստորև անդրադառնում ենք այնպիսի փոխանցումների, ինչպիսին են ներկայի կիրառությունը ապառնու, անցյալ անկատարի իմաստներով, առաջին և երկրորդ ապառնիների ժամանակային հաջորդականությունն պահպանումը⁵⁰, այլև միևնույն երկի տարբեր թարգմանություններում նկատվող ժամանակային անհամապատասխանությունը:

ա) Ներկան ապառնու իմաստով կիրառվելիս սովորաբար արտահայտում է կատարվելիք գործողության իմաստ, ընդ որում խոսողի ինչ-ինչ վերաբերմունքի դրսևորումով: Օրինակ՝ «Մահն, որոյ խայթոցն է մեղքն, սրէ զմանգաղ իւր առ ի խլել զթիւն: Կենաց բո, բայց աստուած ոչ բոյլ տալ նմա» (ԱԿՅԱ, 45), «...և լինի բարեխօս վասն իմ» (ՄԳՎԲ, 150), «Արդ եթէ հայի ի վեր, տեսանէ: զաստուած բարկացած, եթէ հայի ի վայր, տեսանէ զդժոխն բացեալ, եթէ հայի ի յաջ կոյս, տեսանէ զզունդս դիւաց, եթէ հայի ընդ յահեակ, տեսանէ զբազմութիւն մեղաց, եթէ հայի հեակոյս, տեսանէ զվայելչութիւնն աշխարհիս թողեալ, իսկ եթէ հայի յառաջ կոյս, տեսանէ զյաւիտենական տանջանսն: որք սպասեն ինքեան» (ԳՄԱ, 26) և այլն:

բ) Բարդ նախադասության զլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային ներդաշնակությունը հորեմմ վերածվում է նույնականության: Հմմտ. «Իսկ որ մտանէ յանդորր այս ծով, անաշխատ գտցէ զգեղեցիկ մարգարիտն» (Զեռ. 3091, 5ա) ~ «Իսկ որ մտցէ յանդորր այս ծով՝ անաշխատ գտցէ զգեղեցիկ մարգարիտն» (ԱԱԲ, 8):

գ) ժամանակային ձևերի իմաստային անհամապատասխանություն է առաջանում այն դեպքում, երբ միևնույն օտար բնագրի տարբեր թարգմանությունների համեմատությունից պարզվում է, որ տվյալ ժամանակային ձևը զբաբարում արտահայտված է տարբեր ժամանակային ձևերով: Նման տարբերությունները բացատրվում են ոչ միայն թարգմանիչի բնագրին կուրորեն չհետևելու, այլև թարգմանիչների լեզվական նախասիրությունների տարբերության հանգամանքներով: Հմմտ. «Puis elle découvre de loin deux hommes, dont l'un paraissait âgé: l'autre, quoique jeune ressemblait à Ulysse» (FAT, 1) ~ «Երևեցաւ արբ երկուք ի մէջ ծովու ի հեռաստանէ, որք լողալով ելանէին ի ցամաք, որոց մինն երևիւր անցեալ ամօք, և միւսն տակաւին երիտասարդ համանման Յուլիսի» (ՊԺԲ, 12), «նշմարէ ապա ի հեռուստ արս երկուս, որոց մին՝ հինաւորց երևէր, և միւս՝ թէպէտ մանկահասակ, զմանու-

թիւն բերէր զՈղիսեայ» (ՖԱՏ, I, 33), «Նշմաբէր և ահա արք երկու, մին ալեորիկ, իսկ միւսն պատանեակ՝ զՈղիսեայ բերելով զնմանութիւն, (ՖԱՏ, II, 14):

2.4.3. Լատինաբան ազդեցութեան հետեանքով նոր շրջանի գրաբարի բայի խոնարհման համակարգում տեղի են ունենում անհամեմատ մեծ խճողումներ՝ կապված բայական հիմքերի գործադրման, այս կամ այն եղանակի և ժամանակի դրսևորման, ներգործական և կրավորական խոնարհումների «լիակատար» առանձնացման, ինչպես նաև անկանոն բայերի մասնակի «կանոնավորման» հարցերի հետ:

ա) Նոր շրջանի գրաբարի բայի խոնարհման համակարգում սվանդաբար կիրառվող ընդհանուր հիմքերից բացի լատինաբան գրաբար երկերում նկատելի են տարբեր կարգի կոնկրետ հիմքեր, որոնք կոչված են եղանակային և ժամանակային որոշակի ձևերի արտահայտմանը: Նման հիմքերի առանձնացումը, բնականաբար, թելադրվում է լատիներենի բայի համապատասխան հիմքերն արտացոլելու «սահրա-ժեշտութեամբ»: Այդ նպատակով լատինաբան գրաբարը հորինողները ոչ միայն դիմում են հին գրական հայերենի հիմքակազմական միջոցներին (օրինակ՝ կերպանիշ մասնիկների օգտագործում, ցոյական և այլ կարգի հիմքերի տարածում), այլև ստեղծում նոր, ակնհայտորեն արհեստական միջոցներ: Այս կարգի հիմքերից նշենք հետևյալները:

Ու խոնարհման այն բայերը, որոնք ներկայի հիմքում ունեն –ն մասնիկը, կրավորականը կազմում են –ն մասնիկը –ան-ի վերածելով (հմտ. առնում–առնանիւմ): Օրինակ՝ «ընթեռնանի ընպատմութիւնս կարգի սրբոյն Ջերոնիմոսի» (ԹՊ, 361), «և լնանիւմ բոլորովիմբ խնդութեամբ» (ն. տ., 416), «զի մեղքն իւրք քողանիցին» (ԹԴԾ, 17), «ի վերա (փխ. վերայ) լնանիլն սրբով բաղձանաւ» (ն. տ., 38), «սպանանելն արգելանի ալու պատուիրանաւ» (ՍԳԶՎ, 191):

Հին գրական հայերենի որոշ անկանոն բայերի ներկայի հիմքից կազմվող ժամանակների կրավորականի կազմության ժամանակ առնվում է անցյալի հիմքը (հմտ. տամ–տրիւմ): Օրինակ՝ «թէ տրիցիւր քեզ, ո՞վ որդի ամենասիրելի, միանգամ վերահայիլ ի յարութիւնն այն» (ՅԿԽԶ, 82):

Բառական լայնորեն է կիրառվում բայի ցոյական հիմքը: Բացի անցյալ դերբայում որոշ բայերի արմատական հիմքերի փոխարեն ցոյական հիմքեր գործածելու միտումից, նման հիմքով են հանդես գալիս այնպիսի խոնարհված բայեր, որոնք հնում ունեին կամ միայն, կամ զուգահեռաբար արմատական հիմքեր:

Այսպես, յեղով-ից կազմված ներշնչով բայի սահմանական անց-
յալ կատարյալն արդեն ցոյական հիմքով է, որը հետագայում վերա-
դարձվում է արմատականի: Հմմտ. «Բայց յորժամ յանդիմանութեամբ
նաթանայ, աստուած ներշնչեաց ի հոգի նորա քշող իմն լուսոյն իւրոյ,
յայնժամ ճանաչեաց զինքն» (Ձեռ. 6922, 23) ~ «Բայց յորժամ յանդի-
մանութեամբն նաթանայ եհեղ աստուած ի հոգի նորա զնշոյլ իմն լուսոյ
իւրոյ, յայնժամ ճանաչեաց զինքն» (ԱԿՅԱ, 24):

Հակառակ լատինաբան այն «սկզբունքի», ըստ որի ա խոնարհման
սահմանական ներկայի կրավորականը կազմվում էր —իւմ կամ —անիւմ
մասնիկներով (բնականաբար՝ ներկայի հիմքից), ստանալով-ը գոյացել
է անցյալ կատարյալի հիմքից. «զի որովհետեւ ոչ ստացանին սեպհա-
կան զօրութեամբ, այլ՝ են պատուաստ ի բնէ, ի զուր է ուսուցանել
ղայն, որ ընդաբոյս է ի մարդ առանց ուսանելոյ» (ԹԻԲ, 16): Պարզվում
է, որ սա այն դեպքերից է, երբ լատինաբան գրաբարը ժառանգում է
հունաբան հայերենի ավանդույթը⁵¹:

Ե խոնարհման բայերի սահմանական և ստորադասական եղանակ-
ների անկատար ժամանակի կրավորականը կազմվում է բոլորովին նոր
հիմքով. բայական կոնկրետ հիմքի և վերջավորության միջև զետեղ-
վում է —ե մասնիկը՝ կերտելով հիշյալ ժամանակների կրավորաձև խո-
նարհման գործնական (պրակտիկ), միայն այդ դեպքում կիրառվող
հիմքը (հմմտ. լինե—, լինիցե—): Օրինակ. «շարաբարդեն՝ որքան
բազմիցս սխալեէին, այնքան աշխատանք մեր առ ուղղագրումն բազ-
մապատկեցեալք լինէին» (ԳՄ, I, էջ II), «որք պահանջեէին առ գրումն
այնց» (ն. տ., էջ III), «վասն այսորիկ առաքինիքն՝ արիք անուանեէին»
(ն. տ., 1), «զի մի եղծանիցեէին գրեցեալքն» (ԳՄ, I, էջ II):

բ) Ժամանակային ձևերի կրած լատինաբան փոփոխություններից
այստեղ անդրադառնում ենք հատկապես հետևյալներին:

Ու խոնարհման բայերի սահմանական կրավորաձև ներկայի ձևե-
րում առկայանում են լատինաբան խորթություններ. կրավորական սե-
ռի իմաստ արտահայտելու նպատակով ու խոնարհման բայերի ներ-
կայի հիմքում զետեղվում է —ան կերպանիշ մասնիկը և —ու-ի փոխա-
րեն դրվում ի խոնարհիչը, իսկ ա խոնարհման բայերի դեպքում ա-ն
սոսկ փոխարինվում է ի-ով: Օրինակ՝ առնանի.—ՖՄՆ, 80, ՄՄԷ, 359,
ԱԿՅԱ, 71, ՊՍԿԱ, 2, առնանին.—ԹԽ, 51, 89, ՖՄՆ, 81, այլև՝ զանցառ-
նանին.—ՊՍԿԱ, 26 (կրկիցս), ընքեռնանի.—ԹԱԽ, 62, ԹԴԾ, 37, 75,

ԹՊ, 361, 363, 439, 480, ԱՄԴՀ, 27, ՊՍԿԱ, IV, ԶԼԼ. 6922, էջ 13, հէն, 43, այլև՝ ընթեռանի—ՊՍԿԱ, 40. ընթեռնանին—ԹՊ, 403, ընկալնանի—ՊՍԿԱ, XVIII, ՖՍՆ, 18, քողանի—ԹԱԽ, 123, 128, ՍԿԱ, 17, 71, քողանին—ԶԼԼ. 6922, էջ 67 (այլև՝ ԱԿՅԱ, 63), այլև՝ ոչ քողանին—ԹԱԽ, 125. իմանի—ՋԴՅ, 15, ՊՍԿԱ, XV, ՎԲԻ, 42, ՄՍԼ, 617, ԱՄՀԱ, 22, ՖՍՆ, 89, ՍՄԴԺ, 13, 46, 84, 103, լնանի—ԹՊ, 416, ՍԼՏ, 22, ՍԿԱ, 98, այլև՝ ոչ լնանի—ՍՄԴԺ, 21, հեղանի—ԱԳԺ, I, Ժէ, ՊՍԿԱ, 12, ՊՍԳ, 55. ԹԽ, 58, հեղանին—ՄԵՀ, 29, ՍԿԱ, 211 և այլն:

Սահմանական անկատար անցյալը Ե խոնարհման բայերի կրավորականում, ինչպես սահմանում են լատինատիպ քերականությունները⁵², հիմքի և դիմային վերջավորության միջև դրվում է մի ավելորդ Ե մասնիկ, այսինքն՝ բաղադրվում է կրավորականի գործնական հիմք: Նման կազմության ձևերը հանդիպում են նաև նոր շրջանի գրաբար երկերում: Օրինակ՝ «Լուսինի բազմիցս թախանձեցեալ լինեէի, այնքան յիմոց աշակերտաց՝ որ քան յայլոց ոմանց բանասիրաց» (ՄՍԼ, 414), «Ե այսոքիկ կոչեէին մարմնաւորք» (ՅՋՊ, 46), «մինչ զի ոչ միայն ի թշնամեաց կոտորեէին, և ոչ դադարէին ի զմիմեանս խոցելոյն» (ՆՏ, 39), «այն կանայք, որք ծնանէին զղաւակ, օրհնեցեալ համարեէին» (ՍԳԲՎ, 146) և այլն:

Հետագայում նման նորամուծությունը, բնականաբար, հաղթահարվում է: Հմմտ. «վասն այսոքիկ առաքինքն՝ արիք անուանեէին» (ԳԱ, I, 1) ~ «վասն այսոքիկ առաքինքն՝ արիք անուանեէին» (ԳԱ, II, 3):

Սահմանական կրավորաձև անկատարի եղակի 3-րդ դեմքում հանդես է գալիս իւր վերջավորությունը: Այդ ձևով կազմությունը նորություն չէ, այն գալիս է բավական հնից, թեև չի դիտվում ընտիր, օրինակելի կազմություն⁵³: Լատինաբան գրաբար երկերում այդպիսի կիրառությունը ձեռք է բերում մեծ տարածում: Օրինակ՝ «Ե ի ձեռն դրքսից (կամ զօրավարաց) և պաշտօնէից կայսեր այնր ժամանակի կառաւիր» (ՀՊԹ, 18), «Առ բ կամ երիւք վկայիւք մեռանիր» (ԹՊ, 411): Այսպես նաև՝ ալեկոծիր—ԹՊ, 362, ապրիր—ն. տ., 431, արդիւնաւորիր—ն. տ., 413, քաւալիր—ԹԴԾ, 71, քիւր—ն. տ., 39, լիւր—ԱՄԴՀ, 45, ԹԴԾ, 71, լնանիր—ՊՍԿԱ, 3, ԹՊ, 419, հեղանիր—ԳՄԱ, 78, 99, նեղիր—ԹՊ, 439, պակասիր—ն. տ., 494, վաւանիր—ն. տ., 439, տանիր—ԴԼ, 36, տեսանիր—ԹԴԾ, 35 և այլն:

Հին գրական հայերենում, ըստ ՆՂԲ-ի, ունեինք բառնամ (բարձի, բարձ), այլև՝ բառնանիլ («իբրև բառնիլ»), բառնիլ: Կատինաբան հեղինակները բայի բառնիմ ձևը դիտում են բառնամ-ի կրավորականը և կիրառում ըստ այդմ⁵⁴: Օրինակ՝ «որչափ ինչ բառնի յառաքինութենէ, այնչափ ինչ բառնի յերջանկութենէ» (ԹԻԲ, 7): Նույնը կարելի է ասել նաև լուանամ և իմանամ բայերի համար. «և վասն այսորիկ ինքեան իսկ կիրակէի, սխալանքն լւանին» (ԳՄՏ, 199): Այլև՝ իմանի—ՋԴՅ, 15, ՊՍԿԱ, XV, ՎԻԻ, 42, ՄՍԼ, 617, ԱՄՀԱ, 23, ՖՄՆ, 89, ՍՄԳԺ, 13, 46, 84, 102, 103 և այլն:

զ) Կատինաբան գրաբարի բայի համակարգում առանձնացված էին ստորագոյական և ըղծական եղանակները՝ իրենց համապատասխան ժամանակներով: Կատինատիպ քերականություններում այս առումով ընդհանուր դրույթներով սահմանվում է, որ ստորագոյական եղանակի ձևերում հանդես է գալիս երէ բառը⁵⁵: ԺԸ—ԺԲ դդ. գրաբար երկերում ստորագոյականը հաճախ ոչ միայն կիրառվում է առանց երէ-ի, այլև հանդես է գալիս նույնարժեք քէ բառի օգնությամբ: Օրինակ՝ «Զի ի նոյն աւուր յայտնիցէր զնոր օրէնս, յորում և տուեալ էր զհինն» (ՅՊՁ, 65), «նախ քան քէ խնդրիցէին զներումն» (ԱՄԴՀ, 102): Այնուհետև, ըղծական եղանակը հանդիպում է հիմնականում երանի քէ բառով: Օրինակ՝ «Երանի քէ գիտիցէիր և իմանայցէիր և նախատեսանիցէիր զյետինսն» (ՅԿԽԶ, 24), «Ոհ, երանի քէ գիտիցէիր» (ԱԿՅԱ, 68) և այլն:

Նախ անգրադառնանք ստորագոյական եղանակի ժամանակների այն փոփոխություններին, որոնք նկատվում են մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբար երկերում:

Ու խոնարհման բայերի դեպքում ստորագոյական կրավորաձևներկան կաղմվում է սովորական ձևով, սակայն ներկայի հիմքում երևվան է գալիս ան մասնիկը՝ իբրև կրավորական իմաստի արտահայտիչ: Օրինակ՝ «Որ երէ արգելանիցի, մեռանին» (ՍՄԳԺ, 95). «և երէ յայնպիսի խոստովանութիւնս թողանիցին մեղք ոմանք մոռացմամբ՝ առանց ասելոյ» (ՊՍԿԱ, 18), «զի մեղքն իւրք թողանիցին» (ԹԴՄ, 17): Այսպես նաև՝ ընթեռնանիցի—ՍԿԱ, 73 (երկիցս), իմանիցի—ՍՄԳԺ, 85, հեղանիցի—ՍԼՏ, 55, ընթեռնանիցին—ՍԿԱ, 73, համալնանիցին—ԱՄԴՀ, 7 և այլն:

Նման դեպքում ա խոնարհման սոսկածանցավոր որոշ բայեր կորցնում են այդ ան ածանցը: Օրինակ՝ «իսկ երէ բառս յաւիտեան իմանիցի նաև զտեսակաց կենդանեաց և բոսոոց...» (ՍՄԳԺ, 85):

Ե խոնարհման բայերի դեպքում ստորադասական եղանակի կրավորածև անկատարը պրակտիկ (եղանակային) հիմքի և վերջավորության միջև ստանում է և մասնիկը: Օրինակ՝ «կերակուրքն ջերմութեամբ սոցին եփիցեկին» (ԱՄԴՀ, 58), «զի մի եղծանիցեկին գրեցեալքն» (ԳՄ, I, էջ II), «քան ողջոյն աղզն այսպիսի տառապեալ թշուառութեամբ ի ծառայութիւն մատնիցեկէր» (ՆՏ, 35) և այլն:

Մյուս խոնարհումների բայերի ստորադասական կրավորածև անկատարի եղակի 1-ին դեմքը կազմվում է պրակտիկ (եղանակային) հիմքին ավելացնելով՝ էի վերջավորությունը⁵⁶: Օրինակ՝ «Համբերիցէի, զի վասն այսքանեաց շարութեանց ամաշիցէի» (ԳՄԱ, 15), «Ոհ, թէ գիտիցէի կանխաւ վերադիմել առ հայր ոմն հոգևոր» (ԹՊ, 401), «Զի համարիցէի (փխ. էի) խոնարհ, երբ էր հպարտ» (ԹԱԽ, 19): Այսպես նաև՝ զրկիցէի—ԹՊ, 14. լինիցէի—ն. տ., 401, հրատարակիցէի—ն. տ., 30, շտապիցէի—ՅԿԽԶ, 22, պարտիցէի (փխ. էի)—ԹԱԽ, 92, ջանայցէի—ԱԿՅԱ, 35, սիրիցէի—ԳՄԱ, 14, յուսափատիցէի—ն. տ., 15 և այլն:

Նույնի եղակի 2-րդ դեմքը կազմվում է նույն հիմքից՝ էի վերջավորությամբ: Օրինակ՝ «Երէ ոչ ծոմապանիցէիր» (ԱՄԴՀ, 59), «Քանիցս անգամ արդիւնաւորեցայ քէ զիս կենդանոյն ի դժոխս գանալիժիցէիր վասն մեղացս» (ԳՄԱ, 37), «Երէ դու համագործել կամիցէիր աստուած. նոյ շնորհաց» (ՅԿԽԶ, 17): Այսպես նաև՝ բախիցէիր—ՅԿԽԶ, 21, դառնայցէիր—ն. տ., 41, 81, հաշտիցէիր—ն. տ., վայելիցէիր—ն. տ., 28 և այլն:

Նույնի եղակի 3-րդ դեմքը մեծ մասամբ կազմվում է նույն հիմքին ավելացնելով՝ էի վերջավորությունը: Ունենք բազմաթիվ կիրառություններ: Օրինակ՝ «Երէ ոք ունիցէր զաշս այնքան սրատես, որպէս զի տեսանիցէր զապագայս» (ԱՄՀԱ, 65), «Երէ կատարիցէր զամենայն աշխշխարանս» (ՄՆ, 8). «Երէ ի բաղում աւուրս, կամ յամս, կամ բառասնորդականս պանիցէր» (ն. տ., 7), «Երէ ոչ ափիցէր նաթան ցնա» (ԱԿՅԱ, 79), «Երէ կարիցէր և յայնժամ ոչ է փորբազոյն մեղադրան» (ԹԱԽ, 20), «և մինչ երէ ստեղծանիցէր զայն նորազոյն աշխարհ իմն» (ՊՍԿԱ, 12), «Զինչ լինիցէր ինձ, երէ մահն տիրիցէր ինձ յայնժամ» (ԳՄԱ, 37): Այսպես նաև՝ ազատիցէր—ՍԳՎ, 215, աղօթիցէր—ԹԱԽ, 45, անցանիցէր—ՄՇԴԲ, 75, գերազանցիցէր—ՅԿԽԶ, 82, գիտենայցէր—ն. տ., 29, գիտիցէր—ն. տ. (Երկիցս), ԱՄԴՀ, 11, ի գործածիցէր—ԱԿՅԱ, 39, զիմիցէր—ՅՍՆ, VII, Էլանիցէր—ն. տ., իմանայցէր—ԱԿՅԱ, 46, լինիցէր—ՅՍՆ, VIII, ՊՍԳ, 46, ԳՄԱ, 37, կարիցէր—ՅՊՍ, 171, ՆՏ,

35, կացուցանիցէր—ՍՄԳԺ, 12, համապանիցէր—*հէն*, 32, հայհույիցէր—ԳՄԳՎ, 190, հեշտանայցէր—ԱՄԴՀ, 53, մեռանիցէր—*նՏ*, 35, ԳՄԱ, 74, մնայցէր—*նՏ*, 35, յայտնիցէր—3ՊԶ, 65, յանձն առնիցէր—*նՏ*, 35, շահիցէր—ԱՄԴՀ, 109, շօշափիցէր—ԹԱհ, 66, ողորմիցէր—ԱԿՅԱ, 32, պահպանիցէր—3ԿհԶ, 33, ԹԱհ, 79, պարգևիցէր—ԹՊ, 364, ջնշիցէր—ԱԿՅԱ, 60, սիրիցէր—3ՊՍ, 48, 3ԿհԶ, 33, վերահանգուցանիցէր—ԱՄԴՀ, 38, վնարիցէր—ԱԿՅԱ, 90, փափցէր—2Էռ. 6922, 43 (*այլև՝ ԱԿՅԱ, 43*), ֆենիցէր—ԳՄԳՎ, 190 և *այլն*:

Այս ընդհանուր կանոնից «շեղում» է ե խոնարհման բայերի կրավորականի եզակի 3-րդ դեմքում—իւր վերջավորությունն ստանալը: Այդպիսի ձևերը նոր շրջանի գրաբարում հաճախակի են գործածվում: Օրինակ՝ «առ այն առաջադրիցիւր գործել զմեզս ինչ մահացու, եթէ բռնոթիւն ինչ յումեքէ աղբերիցիւր» (ԱԿՅԱ, 83), «Քր իրաւի արդիւնաւորիւր քէ բանայցիւր ի ներքոյ անօրէն ոտիցն այն երկիրն» (ԹՊ, 413), «քէ գտանիցիւր որ այնքան լիրբ և յանդուզն, որ իշխիցէր շինել զշարաճճիկ քաղաքն զայն» (ԱԿՅԱ, 487), «քան եթէ ոչ խայթիցիւր» (ԱՄԴՀ, 32), «զի մարդ ծնանիցիւր» (ՊՍԿԱ, 1): Այսպես նաև՝ ախորժիցիւր—ԹԱհ, 77, ապականիցիւր—ԱՄԴՀ, 63, արբեցուցանիցիւր—*հէն*, 55, եղանիցիւր—ՍԿԱ, 64, քախանձիցիւր—ԹԱհ, 78, լուանիցիւր—*հէն*, 54, լինիցիւր—ԱՄԴՀ, 16, 53, ԹԱհ, 81, *այլև՝ մի լինիցիւր—ԹԴՄ, 56*, կամիցիւր—ԱՄԴՀ, 76, համարձակիցիւր—ԱԿՅԱ, 482, մաքիցիւր—*հէն*, 55, մեռանիցիւր—*ն. տ., 149*, շարշարիցիւր—*ն. տ., —պարտիցիւր—3ԿհԶ, 81*, պղծիցիւր—ԹԱհ, 77, սնանիցիւր—*հէն*, 55, ցալիցիւր—ՍՄԳԺ, 107, փոխարկիցիւր—3ՊՍ, 171 և *այլն*:

Նման միտումնավոր և «միակերպ» կազմությունը, բնականաբար, հետագայում հաղթահարվում է, այսինքն՝ վերականգնվում է հին գրական հայերենի բնական կանոնականությունը: Հմմտ. «այնքան և աշխատանք մեր առ ուղղագրումն բաղմապատկեցեալք լինէին մինչև ըստ ամենայնի ուղղիցիւր» (ԳԱ, I, էջ III) ~ «այնքան և աշխատանք մեր առ ուղղագրութիւն բաղմապատկեալ լինէին, մինչև ըստ ամենայնի լինէր ուղղեալ» (ԳԱ, II, էջ III):

Ստորագասական նույն ժամանակի հոգնակի 1-ին դեմքը կազմվում է նույնպիսի հիմքով և էաւ վերջավորությամբ: Օրինակ՝ «իբրու քէ ասիցէաւ, աստուած մանաւանդապէս և յերկինս» (ՍԳԲՎ, 131), «զորս բնաւորապէս ոչ կամիցէաւ թէ այլք առնիցէին» (*ն. տ., 169*), «զի զորս ետ մեզ զի նոքօք սիրիցէաւ զնա, և ծառայիցէաք նման» (ԳՄԱ, 57) և *այլն*:

Իսկ Նույնի հոգնակի 3-րդ դեմքը կազմվում է հիշյալ պրակտիկ (ևղանակային) հիմքին ավելացնելով — էին վերջավորությունը: Օրինակ՝ «Եթե գիտիցեին» (ԱԿՅԱ, 101), «Եթե գիտիցեին թուել զաստեղս երկնից» (ՅԿԽԶ, 29), «նախ քան քե խնդրիցեին զնեումն» (ԱՄԴՀ, 102), «Մի քե կարիցե՞ին լուանալ զիս առանց քեզ» (ԱԿՅԱ, 74), «կամիցեին փոփոխել, եթե կարիցեին» (ԹԱԽ, 95): Այսպես նաև՝ անարգիցեին — ՇՀՆ, 69, արհամարհիցեին — ՅԿԽԶ, 33, բազմացուցանիցեին — ՁԼՈ. 6922, 42 (այլև՝ ԱԿՅԱ, 42), բեռնատրիցեին — ԱՄԴՀ, 58, իմանալիցեին — ՁԼՈ. 6922, 9, ԱԿՅԱ, 12, լինիցեին — ՅԿԽԶ, 29, խորհիցեին — Ն. տ., 41, կարիցեին — ՊՍԿ, 22, նՏ, 52, ՍՄԳԺ, 11, ԱՄԴՀ, 13, մի կորուսանիցեին — ԱԿՅԱ, 41, հառաչիցեին — ՅԿԽԶ, 33, հարցանիցեին (փխ— էին) — ԹԱԽ, 12, հաւատալիցեին — Ն. տ., 29, հետևիցեին — ՁԼՈ. 6922, 10, ԱԿՅԱ, 13, նաշակիցեին — ՅԿԽԶ, 33, ննջիցեին — ԹՊ, 402, ոչընչանալիցեին — ԽՀՆ, 55, ջանալիցեին — նՏ, 52, ջնջիցեին — ԱԿՅԱ, 52, ՁԼՈ. 6922, 55, մի սխալիցեին — նՎՀ, 5, մի տեսանիցեին — ՅԿԽԶ, 29, ուսանիցեին — Ն. տ. և այլն:

Հատինաբան հեղինակների հրկերում ներմուծվում է ստորագասականի «գերակատար» ժամանակը, որն ըստ էության ձևավորվում է անցյալ զերբայով և եմ բայի ապառնիով: Օրինակ՝ «քան հաւատացեալ իցէի զբարիս» (ԹԱԽ, 41), «կամ արարեալ իցէի զայսպիսի մեղս» (Ն. տ., 11), «ողջախոհ, հնազանդ և ողորմած եղեալ իցէիր» (ԳՄԱ, 28), «վճռայութիւն ոչ արարեալ իցէիր» (ԹԱԽ, 83), «ունեցեալ իցէիր» (Ն. տ.), «ոչ իցէի մեղուցեալ» (Ն. տ., 46) և այլն:

Լինում են դեպքեր, երբ բաղադրյալ կազմությունը գրություն մեջ արտահայտվում է կից գրությամբ (իբրև պարզ ժամանակաձև): Օրինակ՝ «Ձայն արդարն ուսուցանէ ի մեռանիւն, զոր ուսուցեալէր ի կենդանութեան» (ՅՊՍ, 5). «Եթե որ ունիցէր զբարեկամ ծայրագունի մտերմութեամբ կապակցեալ ինքեան, ի ներկայութենէ որոյ և ոչ զմի րոպէ արդարև զրկիլ կարիցէր, ընդ որում ուտել, ննջել, խօսակցիլ սովորեալիցէր» (Ն. տ., 171) և այլն:

Հայտնի է, որ լատինաբան գրաբարում նման բաղադրության ձևվերը վերաբաշխվում էին երկու խմբի՝ զրանց միացնելով եթե, քե, երանի քե բառերն ու կապակցությունները: Ըստ այդմ նկատելի է, որ եթե, քե բառերով նույն ժամանակաձևերը ծառայեցվում էին բուն ստորագասական (coniunctivus), իսկ երանի քե կապակցությամբ՝ ըղձական (optativus) ևղանակների համապատասխան ժամանակների արտահայտմանը (տես վերը):

Առաջին տիպի կազմությամբ ձևերից են հետևյալները. «երէ կա-
րացեալ իցէի» (ԹԱԽ, 11), «բան հաւատացեալ իցէ զբարիս, երէ լուե-
ալ իցէի» (Ն. տ., 41), «երէ ոչ իցէիր տուեալ ինձ, ոչ իցէի մեղուցեալ»
(Ն. տ., 46), «որում երէ տուեալ իցէի զպատճառս» (Ն. տ., 53), «զոր
յաւուրն մահուան ցանկաս քէ արարեալ իցէիր» (ԴՄԱ, 29), «որպէս
յաւուրն մահուան քո ցանկաս քէ կենցաղաւարեալ իցէիր» (Ն. տ., 28),
«երէ ոչ նախ խորհեցեալ իցէր ցայնոսիկ» (ԹԱԽ, 52), «երէ զբանս
զայնոսիկ զմտաածեալ իցէին զերիքն արքունեացն ազատութեան»
(ԱՓ, 61) և այլն:

Ըստ լատինաբան հեղինակների երկերում տեղ գտած կիրառու-
թյունների և քերականություններում երևան եկած սահմանման, հայտ-
նի է, որ «աներևույթ» եղանակի ժամանակներից կատարյալ-հարակա-
տար-գերակատար ժամանակը կազմվում է անցյալ դերբայով և զով
բայով: Նման կիրառություններ այս շրջանում բավական քիչ են հան-
դիպում: Օրինակ՝ «թէ կարիցէին մեղանչել թարց դատապարտեցեալ
գոլոյ» (ՅՄՆ, 22): Այսպես նաև՝ արտադրեալ գոլ—եղն, 42, հունաւո-
րեցեալ գոլ—Ն. տ., 37 և այլն:

Եղանակային և ժամանակային ձևերի փոփոխության տեսակետից
բավական հետաքրքրական են հին գրական հայերենի «անկանոն կամ
զարտուղի» խոնարհման բայերի այն «կանոնավորումները», որոնք
արվում են լատինաբան հեղինակների կողմից և մասամբ մեկեաբան-
վում համապատասխան քերականություններում: Դրանցից են հատ-
կապես հետևյալները:

Ճանաչել բայը հին գրական հայերենում անցյալ կատարյալի հիմ-
քից կազմվող ձևերում խոնարհվում էր ի թույլ բաղադրիչ ունեցող բա-
յերի պես⁵⁷, նաևաչ— ներկայի հիմքի ծանկ—տարբերակով: Լատինաբան
հեղինակները անկանոն բայի նման խոնարհումը «կանոնավորել են»⁵⁸,
Ըստ արդե սահմանական կատարյալում հանդիպում է նախնեցաւ
(փխ. ծանեալ) ձևը. «և ի մաքրելն զխիղճ մտաց իւրոց նախնեցաւ
հաւատարիմ աղախին» (ԱՓ, 6): Այնուհետև, ստորագառական ապառ-
նի անցյալը ձևավորվում էր նաևաչ— հիմքով և իցէի, իցէիր և այլն
վերջավորություններով: Օրինակ՝ «Ո՞հ, թէ գոնեա նաևաչիցէի դանե-
ջանիկ գոլն իմ» (ԱԿՅԱ, 35), «Զի անհաւատք նաևաչիցէին զճշմարիտն
աստուած» (ՅԶՊ, 42) և այլն:

Տալ բայի միակ «կանոնավորումն» այն է, որ անցյալի հիմքը տը-
է (փխ. ետ): Հանդիպում են նույնպիսի հիմքով անորոշ դերբայի տրիլ

(ՍԿԱ, 70), այլև նրանից կազմված վերատրիլ (ԱԿՅԱ, 50) ձևերը: Այդ հիմքով են կազմված, օրինակ, տրեցալ, տրիցիւր ձևերը⁵⁹: Օրինակ՝ «թէ ի հօրէ աստուծոյ տրեցալ նմա ամենայն սլատիւ» (ՍԳՔՎ, 111), «նթէ արիցիւր բեղ, ո՛վ որդի ամենասիրելի, միանգամ վերահայիլ ի յարութիւնն այն» (ՅԿԽԶ, 82):

«Կանոնավորված» է նաև ունել բայի կատարյալ ժամանակի ձևը՝ ունեաց (փխ. կալալ)⁶⁰. «ունեաց զայնս առաջի աշաց իւրոց» (ԱԿՅԱ, 93), «Զայսպիսի ողորմութիւն ունեաց Յօբ, (ԱՄԴՀ, 101), «զի ամենեւիմբ զմեղս և կամ զարատս մեղաց ոչ ունեցաւ և այնպէս լցաւ շնորհօք, (ՍԳՔՎ, 42) և այլն: Խորթ են նաև ունել բայի ստորադասական ապառնի անցյալի ձևերը: Օրինակ՝ «որպէս թէ ունիցէի զբաշում գործս առնելոյ» (ՅՍՆ, էջ VIII): Այսպես նաև՝ ունիցէիր—ԹԱԽ, 23, 83, ունիցէր—ԱՄՀԱ, 65. ՅՊՍ, 171. ունիցէին—ՍՄԴԺ, 91, ԹԱԽ, 23, 43 և այլն:

Առնել բայը կիրառվում է նաև ստորադասական ապառնի անցյալի խորթ ձևերով: Օրինակ՝ «զի նաև կցորդս առնիցէի մեծագունի աշխատանաց իմոց» (ՅՍՆ, էջ II): Այսպես նաև՝ առնիցէիր—ՅԿԽԶ, 82, առնիցէր—ՆՏ, 35, ԹՊ, 17, 429, ԹԴՄ, 38, ԱՄԴՀ, 100 և այլն:

Լատինաբան հեղինակները ձեռնարկում են եմ պակասավոր բայի «լրացմանը»՝ կազմված հատկապես ստորադասական և ըղձական անկատար ժամանակների ձևերի ներմուծման հետ: Դրանք այլ շրջանի գրաբարում կիրառվում են ոչ միայն անկախաբար, այլև մասնակցում են բաղադրյալ ժամանակների ձևավորմանը, ընդ որում, ինչպես նշել ենք, եթէ, քէ և երանի քէ եղանակիչներ ստանալով արտահայտում են համապատասխանաբար ստորադասականի և ըղձականի իմաստներ: Այդպիսի կիրառություններից են հետեւյալները. «քէ ևս իցէ կորստեամբ հանդերձ յաւիտենական կենացն» (ԳՄԱ, 19), «ասէին նոցա, քէ այն իցէր այնպիսի երկիր իմն, որ կլանէր զբնակիչս» (ՅՍՆ, 5), «Ոհ, երանի քէ իցէր այնպիսի բարձր լեռն մի» (ԳՄԱ, 20), «որ շիցէր լի բաղմութեամբ բնակչաց մարդկանց» (ՆՏ, 76), «որ թւիր քէ հոգւովն իցէր ի զրախտին» (ԹԴՄ, 39), «զի իցէիք սուրբք և անարատք առաջին նորա սիրով» (ՅՊՍ, 5), «բնակիչք իցէին այնքան հսկայք և ահարկութիւն» (ՅՍՆ, 5), «թուիր նմա քէ իցէին դահճք իւր» (ԱԿՅԱ, 98), «երանի քէ վատթարագոյն ոչ իցէին» (ՅՊՍ, 17), եթէ ոչ իցէին սուրբք ուրումն ծանու մեղի, կամ մոլորութեան, կամ իցէին ըստ ինքեանց ի յումեք սեռի» (ԹԱԽ, 23) և այլն:

Պարտել պակասավոր բայը «լրացվում» է ստորադասական ապառ-

նի անցյալ ժամանակում պարտիցէին (ՅԿԽԶ, 95) և նման ձևերի հավելումով:

2.4.4 Այստեղ հարկ ենք համարում անդրադառնալ Լերրահամ Վաղարշապատեցու «Համառօտ քերականութիւն ի ռուսաց լեզուէ ի հայ» (Մոսկվա, 1827) աշխատութեան մեջ տեղ գտած բայական մի քանի դիպվածային ժամանակաձևերին: Հիշյալ քերականութեան մեջ, նկատարելով ռուսերենի բայական համակարգի առանձնահատկութիւնը հանդիսացող բայական այնպիսի ժամանակաձևեր, որոնք չկան գրաբարում (աշխատանքը գրված է ժամանակի գրաբար հայերենով), հեղինակը հարկադրված է եղել գրաբարում հորինել այդ ժամանակներն արտահայտող ձևեր⁶¹: Հեղինակը ռուս. прошедшее однократное ժամանակին զուգահերոյս է կատարեալ միոյ նուագի, իսկ будущее однократное-ին՝ ապառնի միոյ նուագի հորինյալ ժամանակները՝ մի կողմից, գրաբարի մեջ արհեստականորեն ներմուծելով նման տերմիններ և դրանցով մեկնաբանելի հասկացութիւններ, մյուս կողմից (որն առավել կարեւոր է)՝ համապատասխան ժամանակաձևեր: Այսպես, շարժել բայը ունենում է հետևյալ ձևերը. ա) կատարեալ միոյ նուագի՝ շարժւելցի, շարժւելցեք, շարժւեաց, շարժւեցաք, շարժւեցիք, շարժւեցինք. բ) ապառնի միոյ նուագի՝ շարժւելցից, շարժւեցես, շարժւեցէ, շարժւեսցուք, շարժւեսցիք, շարժւեցենք⁶²: Դժվար չէ նկատել, որ դրանք գոյանում են գրաբարի անցյալ կատարյալ և երկրորդ ապառնի ժամանակների օգտագործմամբ, ընդ որում դրանց հիմքերի մեջ՝ հիմքակազմ մասնիկի և բայարմատի միջև լ ձայնորդի զետեղումով (իմա՝ շարժւելց-). ստացվում է «պրակտիկ» մի հիմք, որին մի դեպքում ավելացվում են անցյալ կատարյալի, իսկ մյուս դեպքում երկրորդ ապառնու գրաբարյան դիմային վերջավորութիւնները: Այդ հիմունքը հրեւի թե կիրառելի պիտի համարել միայն և խոնարհման ներգործական սեռի բայերի համար, որովհետեւ, ինչպես երեւում է քերականութեան հետագա շարադրանքից, մյուս բայերի դեպքում նման փոփոխութիւն տեղի չի ունենում. դրանք ձևով համընկնում են գրաբարյան ձևերին:

Այդուհանդերձ, բայական նոր ձևերի ներմուծումը այլ բան չէ. բան դիպվածային կիրառութիւն, որը, ինչ խոսք, մնում է լոկ քերականութեան շրջանակներում և ոչ թե պարտադրվում գրաբարին առհասարակ: Որ դա այդպես է, նախ պարզվում է գրաբարի զարգացման պատմութեան տվյալներով, այնուհետեւ, ռուսերենին առնչված հետագա քերականութիւններում չհանդիպելու հանգամանքով: Այսպես, հիշ-

յալ քերականությունից հետո⁶³ լույս է տեսնում Մինաս Բժշկյանի «Ռուսերէն-հայերէն քերականութիւն»-ը (Վենետիկ, 1828), որտեղ իշխալ ժամանակաձևերը մեկնաբանվում են հետևյալ կերպ. *проедшее однократное* (=տնցեալ պարզ)՝ շարժեցից մի անգամ, *будущее однократное* (=ապառնի պարզ) շարժեցից (տե՛ս անդ, էջ 112—113): Ինչպես նկատելի է, ժամանակային իմաստը մեկնաբանված է միանգամայն բնական ձևով՝ նկարագրորեն կամ նույնացնելով գրաբարի կոնկրետ ժամանակին: Հետագայում գրվում է Ն. Աբովյանի «Նոր տեսական և գործնական քերականութիւն ռուսաց վասն հայոց» (գրված 1837 թ.) աշխատութիւնը, որտեղ նույնպես հարցը լուծված է բնական միջոցներով: Աբովյանը, նախ, կիրառում է «անցեալ միաժամանակեայ» և «ապառնի միաժամանակեայ» տերմինները, այնուհետև համապատասխան օրինակները տալիս է ոչ թե խորթ ձևով, այլ նկարագրորեն. դրանք են՝ շարժեցի, բայց մի անգամ (=я двинул), շարժեցից մի անգամ (=я двину)՝⁶⁴: Այսպիսով, Աբր. Վաղարշապատեցու քերականության մեջ տեղ գտած դիպվածային բայաձևերը այսօր հետաքրքիր են սոսկ պատմական արժեքի տեսակետից:

2.5. Բաղադրյալ ժամանակներ. պարզ և բաղադրյալ ժամանակների կիրառության հարաբերակցությունը. — Հին գրական հայերենի բախի բաղադրյալ ժամանակներն ըստ էության ներկայացված են գրաբարի քերականություններում և նրանց պատմությանը նվիրված ուսումնասիրութիւններում⁶⁵: Դրանք քննվում են նաև գրաբարի կոնկրետ փոփոխումներում հանդես եկած ձևերի մանրամասն վերլուծման, այլև հայերենի զարգացման ընթացքում դրանց կրած փոփոխութիւնների բացահայտման նպատակով⁶⁶:

ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի բաղադրյալ ժամանակները ուշադրության առարկա են կազմութեան բնույթի և կիրառութեան հաճախականութեան տեսակետից: Առաջին դեպքում ներկայացվում են ձևակազմական ընդհանուր օրինաչափութիւններից կատարվող շեղումները, իսկ երկրորդ դեպքում անցկացվում է պարզ և բաղադրյալ ժամանակների կիրառութեան հարաբերակցությունը ներկայացնող վիճակագրութիւն:

2.5.1. Այստեղ ևս բաղադրյալ ժամանակները կազմվում են անցյալ և ապառնի դերբայներով և օժանդակ բայի⁶⁷ ներկա, անցյալ կատարյալ և առաջին ապառնի ժամանակներով: Ընդ որում կազմութեան ընդհանուր օրինաչափութիւններից թույլատրվող շեղումները ժամանակի գրական աշխարհաբարից և նրա խոսակցական տեսակետից եկող

ներթափանցումներ են, այլև պայմանավորված են լատինաբան ազդեցությամբ:

ա) Դրաբար երկերում հանդիպում են -եւ և -աւ մասնիկներով վաղակատար դերբայի և նմ բայի միջոցով կազմված բաղադրյալ ժամանակի կիրառություններ: Նման բաղադրությունը երևան է գալիս միջին դրական հայերենի բայի համակարգում¹⁸ և հետագայում անցնում գրական աշխարհաբարին և նրա խոսակցական տարբերակին: Տվյալ դեպքում դործ ունենք ժամանակի գրական աշխարհաբարից եկող ազդեցության հետ: Օրինակ՝ «Ըղզառն զայն, որ օգուտ է, գայլ ես արեւ, դրեղ թող ուտէ, դի մեղ բնաւ անօգուտ է» (ԳՄՏ, 12), «է՞ր դու յանձինքում չես զըբար, և առ օգուտըն միշտ փութար» (ն. տ., 14), «ի մէջ գրեհանց այսբան տարի, երթ (իմա՛ հարդ—Վ. Հ.) ես կերեւ թէ զգարի, թէ չես գիտեւ հարց ճարտարի, թէ բանքդ իցին բանաւարի» (ն. տ., 15), «ոմանք կրկուշաբթի, կրեքշաբթի, շորեքշաբթի մեղանչեւ նմ ասելով, ոմանք՝ աչբովս, բերանովս, ախանջովս և ձեռքս մեղանչեւ նմ ասելով, ոմանք՝ հպարտութիւն, նախանձ, բարկութիւն գործեւ նմ ասելով» (ՊՍԿԱ, XIII):

բ) Լատինաբան ազդեցությամբ պայմանավորված շեղումները, իբրեւ նորամուծություն, իրենց հիմքերն ունեն ոչ վաղ անցյալում՝ հատկապէս ԺԴ դ. ի վեր երևան եկող լատինաբան գրաբար երկերում: Այս դեպքում դրանք արվում են նոր բաղադրյալ ժամանակ կերտելու, դերբայի և օժանդակ բայի միջև քերականական «լիարժեք» կապ ստեղծելու, տվյալ օժանդակ բայով կազմությունը գործառապէս առանձնացնելու հիմունքներ իրականացման նպատակով:

Անցյալ դերբայը բաղադրվում է նմ բայի անցյալ ապառնու ձևերի հետ՝ կազմելով ստորագոյսական բաղադրյալ ասլառնի անցյալ ժամանակը: Օրինակ՝ «Որպէս յաւուրն մահուան քո ցանկաս թէ կենցաղավարեալ իցէիր» (ԳՄԱ, 28), «զոր յաւուրն մահուան ցանկաս թէ արարեալ իցէիր» (ն. տ.), «կամ արարեալ իցէի զայսպիսի մեղս կթէ կարացեալ իցէի» (ԲԱՆ, 11), «քան քաւատացեալ իցէի զբարիս եթէ լուեալ իցէի» (ն. տ.,) և այլն:

Բաղադրյալ կազմության մեջ դերբայը և օժանդակ բայը երբեմն թվով համաձայնեցվում են, դերբայը «ըստ անհրաժեշտության» օժտվում է կրավորական սեռի իմաստ արտահայտող մասնիկով: Օրինակ՝ «Եւ այնքան ծանր ծախուր ևս ոչ լինէին ուղղագրեցեալ» (ԳԱ, I էջ II), «յործամ մտառությամբ ընթեռնանցեալ լինիցի» (ՖՄՆ, III):

Նման կիրառությունները, ինչ խոսք, հետագայում կանոնավորվում են ըստ «Հայկաբան» գրաբարի շափանիշների: Հմմտ. «Ջամենայն ինչ զոր ուսուցանէ մեզ աւետարանն սուրբ, հիմնեցեալ է ի վերայ հրամանաց» (ԽՔ, I, 3) ~ «Զոր ինչ ուսուցանէ մեզ աւետարանն, ամենայն հաստատեալ է ի վկայութիւն բանցի, (ԽՔ, II, 13), «այնքան և աշխատանք մեր առ ուղղադրումն բազմապատկեցեալ լինէին մինչև ըստ ամենայնի ուղղիցիւր» (ԳԱ, I, էջ III) ~ «այնքան և աշխատանք մեր առ ուղղագրութիւն բազմապատկեալ լինէին, մինչ ըստ ամենայնի լինէր ուղղեալ (ԳԱ, II, էջ III):

Աղղեցութիւնն այնքան տարածված է եղել, որ «Հայկաբան» գրաբարի հետևորդները լատինաբան գրաբար բնագրերում երբեմն կանոնավոր կազմութեամբ բաղադրյալ ժամանակները փոխարինվում են պարզ ժամանակներով: Հմմտ. «Արդ առաքինութիւնն է, որ առնէ զմարդրն բարի և գեղեցիկ, որպէս վերոյ ասացեալ է» (ԳԱ, I, էջ 5) ~ «Արդ՝ առաքինութիւնն է, որ առնէ զմարդն բարի և գեղեցիկ, որպէս վերոյ ասացաւ» (ԳԱ, II, էջ 7), «քանզի արեգակն որ ստեղծեցեալ է առ ի լուսաւորել զաշխարհ» (ԽՔ, I, 12) ~ «Եթէ արեգակն՝ որ աւարաւ ի լուսաւորել» (ԽՔ, II, 19):

Լատինաբան գրաբարում բաղադրյալ կազմութիւն ունեն աներեւելոյթ եղանակի կատարյալ և ապառնի ժամանակները: Դրանք կազմված են անցյալ և ապառնի դերբայներով և զոլ բայով, այսինքն՝ զոլ-ը հասկացվում է միայն այդ եղանակի ձևերի կազմությանը: Օրինակ՝ «Որք ի նմին իրի ներփակեցեալք գոն» (Ձեռ. 6922, էջ 12), «արմատախելի զոլ ուսուցանիցէր» (3ՊՍ, 161): Այսպես նաև՝ հունաւորեցեալ զոլ—Խէն, 27, առխառնեցեալ զոլ—3ՊՍ, 24 և այլն:

2.5.2. Գրաբարի բայի համակարգում բաղադրյալ ժամանակաձևերն առհասարակ ավելի քիչ չեն կիրառվում, քան պարզ ժամանակաձևերը: Դա ունի իր առարկայական պատճառները: Նախ, բաղադրյալ կազմութեամբ ձևերը քանակով դիջում են պարզ կազմութիւններին: Երկրորդ, գրաբարում պարզ կազմութիւն ունեն այն օժանդակ բայերը, որոնցով արտահայտվում է բաղադրյալ ստորոգյալը: Երրորդ, պարզ ժամանակաձևերը կրում են իմաստային որոշակի փոփոխություններ և կիրառվում մեկը մյուսի փոխարեն, իսկ բաղադրյալ ժամանակաձևերին բնորոշ չեն փոխանցումները:

ԺԲ—ԺԹ գդ. գրաբարի բայի համակարգում ևս բաղադրյալ ժամանակաձևերը իրենց կիրառութեամբ դիջում են պարզ ժամանակա-

ձեռքին: Դա բացատրվում է ոչ միայն ավանդույթով, այլև ժամանակի գրական աշխարհաբարի ազդեցությունից փոքրիշատե դերժ մնալու հանգամանքով: Տեսականորեն թվում է, թե գրական աշխարհաբարը պետք է ազդած լինի գրաբարի վրա, որը պիտի արտահայտվեր ոչ միայն բաղադրյալ նոր ժամանակաձևերի հայտ գալով, այլև եղած ժամանակաձևերի ակտիվացմամբ: Բայց իրականում այդպես չէ:

Պարզ և բաղադրյալ ժամանակների կիրառության հարաբերակցությունը որոշելու նպատակով դիմում ենք բայական ժամանակաձևերի կիրառությունների վիճակագրական վերլուծությանը: Այդ նպատակով տարբեր բնույթի և զարգացման տարբեր շրջանների գրաբար բնագրերից կատարում ենք հավասարաչափ հատվածների ընտրանք, ընդ որում՝ եթե տվյալ բնագիրը ավանդված է ձեռագիր և տպագիր վիճակներով, այլև երկու և ավելի թարգմանություններով, ապա դրանք բոլորը, իրենց հերթին, համեմատում ենք միմյանց հետ. տարբեր թարգմանությունները մեծ մասամբ համեմատում ենք նաև իրենց բնագրերի հետ: Ըստ այսմ ընտրված են 33 բնագրերի հատվածներ՝ առնված ոչ միայն ինքնին, այլև բնագրային որոշակի տարբերակներով հանդերձ⁶⁹:

Վիճակագրությունից սլարզվում է հետևյալը:

ա) Առանձնակի բնագրերում պարզ ժամանակների 588 կիրառության դիմաց կա բաղադրյալ ժամանակների 42 կիրառություն (7,9%), իսկ ձեռագիր և տպագիր տարբերակներում՝ 43-ի դիմաց 4 (10,7%), տպագիր տարբերակներում՝ 36-ի դիմաց 5 (7,2%)⁷⁰, թարգմանական տարբերակներում՝ 302-ի դիմաց 9 (0,33%):

բ) Բնագրերի մի մասում ոչ մի բաղադրյալ ժամանակաձև չի կիրառված: Այդպիսի բնագրեր են՝ ԱԸԵ, ԱԿՊ, ԽԱԵ, VIII, ԽԱԵ, X, ԽՁՊՊ, ՄԹԵ, ՅԱԶ, ՈՓ, ՁԵՈ. 2053, էջ 3ա, ԱԳՓ, II, էջ 244—245, ԱԳՓ, III, էջ 44—45, ԳԵ, ՌԳ, I, ՌԳ, II, ՂՀԿ, ԼՌԿ, ՆՊՎ, ՎՊՎ, ՊՎԱ, ԲՏՊ և ՖՍՍ, I: Նման մոտեցումը, մեր կարծիքով, ըստ էության պիտի բացատրել հին գրական հայերենին տիպաբանորեն առավել հատկանշական համադրականությանը խստորեն հետևելու հանգամանքով: Դա ցայտուն կերպով երևան է գալիս, նախ, թարգմանվող հրկի և նրա գրաբար թարգմանության տվյալների մեջ (հմմտ. RA-ում՝ 3, իսկ ԳԵ-ում, ՌԳ, I-ում և ՌԳ, II-ում՝ չիք, LRR-ում՝ 2, իսկ ՂՀԿ-ում և ԼՌԿ-ում՝ չիք, ԲՍՎ-ում՝ 6, իսկ ՆՊՎ-ում և ՎՊՎ-ում՝ չիք, ԲԽՍ-ում՝ 5, իսկ ՊՎԱ-ում և ԲՏՊ-ում՝ չիք և այլն)⁷¹, այնուհետև՝ հատկանշական է միևնույն բնագրի տարբեր տպագրությունների համար (հմմտ. ՁԵՈ. 3091-ում՝ 3, իսկ ԱԳՓ, III-ում՝ չիք)⁷²: Ըստ այդմ պարզվում է, որ հին գրական

հայերենին հետևող հեղինակները մեզ հետաքրքրող հարցում դավանում են ավելի խիստ սկզբունքների, քան այդպիսիք գործադրվում էին հնարի կողմից:

դ) Բնագրերի մյուս մասում բաղադրյալ ժամանակների կիրառություններն ունեն հետևյալ հաճախականությունը. ԱՄՊՀ-ում՝ 5, ԲՔՌ-ում՝ 1, ԳԱՊՌ-ում՝ 1, ԳՏՊ, I-ում՝ 5, ՆՍԱՃ-ում՝ 1, ԹՃԴ-ում՝ 1, ԿԿՀ-ում՝ 3, ՃՀՆՈ-ում՝ 1, ՄԿՊ-ում՝ 9, ՄԶՊՀ, III-ում՝ 5, ՄՍՀՃ-ում՝ 1, ՅԼՅ-ում՝ 1, ՆՀՄ-ում՝ 3, ՍԱՊ-ում՝ 1, ՍԲՕ-ում՝ 1, ՕՈԻՆ-ում՝ 2, Ձեռ. 2053, էջ 3ա-ում՝ 1, Ձեռ. 3091, էջ 113բ-ում՝ 3, ԿՈԲ-ում՝ 2, ԴԱ, I-ում՝ 2, ԴԱ, II-ում՝ 1, ՄԴԿ-ում՝ 1, ՄԿԴ-ում՝ 1, ՊՊՎ-ում՝ 1, ՖՊԹ-ում՝ 4 և ՖԱՏ, II-ում՝ 2:

դ) Բաղադրյալ ժամանակները համեմատաբար շատ են կիրառվում այն բնագրերում, որոնցում՝ նախ, այնուամենայնիվ ղդացվում է գրական աշխարհաբարի բայական համակարգի, և առհասարակ, նոր ժամանակների լեզվամտածողության ազդեցությունը (հմմտ. ԱՄՊՀ, ԿԿՀ, ՄՊԿ, ՆՀՄ, ՕՈԻՆ, Ձեռ. 3091, ՖՊԹ և այլն), երկրորդ՝ որոշակի տեղ է տրվում հեղինակային նախասիրությանը (հմմտ. ԳՏՊ, I, ՄԶՀՊ, III և այլն):

և) Վիճակագրությունից սլարվում է, որ բաղադրյալ ժամանակներում գերազանցապես կազմվում են «անցյալ դերբայ-օժանդակ բայ» կառուցյով, այլ կերպ ասած՝ «ապառնի դերբայ-օժանդակ բայ» կառուցյով բաղադրյալ ժամանակներ չեն կիրառվում: Սա նշանակում է, որ առաջին տիպի կառույցը մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարում ձեռք է բերում մեծ կենսունակություն՝ շատելու համար, որ այն դառնում է միահեծան բաղադրյալ կառույցը: Նման բացարձակությունը, մեր կարծիքով, պայմանավորված է ոչ միայն հին գրական հայերենում՝ երկրորդ տիպի կառույցի հետ համեմատած, առաջին տիպի կառույցի գերակշռությամբ, այլև նոր շրջանում գրական աշխարհաբարի բայի համակարգում «անցյալ դերբայ-օժանդակ բայ» կառույցի նույնպիսի կենսունակությամբ⁷³, Բոլոր դեպքերում նոր շրջանի գրաբարի բայի համակարգում «անցյալ դերբայ-օժանդակ բայ» կառույցի բացարձակ գերակշռություն: ստանալը նոր ժամանակների լեզվամտածողության արդասիք է:

զ) «Անցյալ դերբայ-օժանդակ բայ» կառույցը հանդես է գալիս մի քանի տարատեսակներով. դրանցից մեկն է «անցյալ դերբայ-ոչ էական բայ» կառույցը, որով կան քիչ թվով բաղադրություններ. անցեալ լինիցէին—Ձեռ. 3091, էջ 113բ, արհամարհեալ լինէին—ԿՈԲ, 34,

գոհեալ լինիլ (եղև)—ՖՊԹ, 10, լցեալ զով—ԿՈՐ, 35, հաստատեալ կայ—ՕՈՒՆ, 8, հիմնեալ կայ—Ն. տ., փակեալ կայ—ԴՏՊ, I, 370:

է) «Անցյալ դերբայ—3-րդ դեմքի օժանդակ բայ-սևոական հոլովով անձնական դերանուն» կառույցը հանդես է գալիս եղակի կիրառությամբ. տեսեալ է մեր—ՅԼՅ, 3:

ը) Մյուս դեպքերում ունենք «անցյալ դերբայ—եմ օժանդակ բայք կառույցով բաղադրություններ, որոնք կազմում են առանձին խմբեր՝ կապված օժանդակ բայի ժամանակային ձևի տարբերության հետ. 1. անցյալ դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով բաղադրություններ՝ ածեալ էին—ՊՊՎ, 48, անկեալ է—ԱԳՓ, II, 8, անհետացեալ էր—ՖՍՏ, II, 13, անձկացեալ է—ԴՏՊ, I, 370 (երկիցս), արժանացեալ են—ԿԿԶ, 19, արձակեալ են—Ն. տ., 18, աւանդեալ եմ—ՄՍՀՃ, III, 301, աւարտեալ է—ԱՄՊԶ, 24, բազմեալ եմ—ՃԶՆՈ, 1, գրեալ է—ԱՄՊԶ, 23, եղեալ էր—ՄԿՊ, 69, երևեալ էր—ՄԴԿ, 255, զարգարեալ էր—ՖՊԶ, 12, ընկալեալ էին—ՍԱՊ, 163, բողեալ է—ՄԿՊ, 70, բողեալ են—Ն. տ., 68, լեալ է—ԱՄՊԶ, 23, անհետ լեալ էր—ՖՊԹ, 12, լեալ էր—ԱՄՊԶ, 22—23, չէր լեալ—ՄՉՊԶ, III, 864, ԴԱՊՈ, 39, ոչ են ինայեալ—ՄԿՊ, 70, ծնեալ են—ԲՔԹ, 306, կարօտացեալ էր—ՄԿՊ, 69, կացեալ է—ԱՄՊԶ, 21, կացեալ էր—ՄՉՊԶ, III, 864, կեցեալ էր—ՄԿԴ, 143, հասեալ են—ՄԿՊ, 70, հիմնեալ է—ՆԶՄ, 55, հռչակեալ էր—ՄՉՊԶ, III, 864, նանաչեալ են—ՄԿՊ, 70, մեծարեալ էր—ՄՉՊԶ, III, 864, մտեալ են—ԿԿԶ, 19, նրբեալ է—ԴՏՊ, I, 370 (երկիցս), պատուեալ է—ՄՉՊԶ, III, 864, ստորանկեալ է—ԴԱ, I, էջ II, վերապատուեալ են—ՄԿՊ, 70, տեսեալ էր—ՖՊԹ, 12, տեսեալ էր—ՖԱՏ, II, 13, փոխաբերեալ է են—ԵՍԱՃ, 46, օգնեալ են—ՄԿՊ, 69: 2. անցյալ դերբայով և օժանդակ բայի առաջին ասպանու ձևերով բաղադրություններ. սրանք համեմատաբար քիչ են. անբանացեալ չիցեն—ՆԶՄ, 55, դեգերեալ իցէ—ԴԱ, I, էջ III, ԴԱ, II, էջ II, չիցէ կատարեալ—ՍԲՕ, 279, մնացեալ իցէին—ՉԼՈ. 3091, էջ 113բ, չիցէ արժան տեսեալ—ՆԶՄ, 55, բաղաճարեալ իցէ—ԹՃԴ, 10:

3. ԼԵՔՏԻՎՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԻՐԸ

3.1. Ընդհանուր դիտողություն.—ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի ձևաբանական համակարգում որոշակի տեղ ունեն շթեփով խոսքի մասերից հատկապես նախդիրներն ու նախադրությունները, մակբայները և շաղ-

312

կապները: Չթերվող խոսքի մասերին պատկանող բառաձևերը, ի տարբերություն մյուս կարգի բառերի, հասկանալի պատճառներով աչքի են ընկնում միայն կիրառության հետ կապված առանձնահատկություններով: Այստեղ դրանց անդրադառնում ենք ոչ միայն արտասովոր կիրառությունների, այլև վիճակագրական վերլուծության տեսակետից: Վերջին դեպքում ըստ էության պարզվում են չթերվող խոսքի մասի պատկանող բառային միավորների կիրառության բնույթը և հարաբերակցությունը՝ վերցված ոչ միայն առանձին-առանձին, այլև միևնույն խոսքիմասային համակարգի ներսում:

3.2. Նախդիրները և նախադրությունները. — Գրաբարի համակարգում նախդիրները և նախադրությունները կազմում են խոսքիմասային-կարգային մեկ ամբողջություն, թեև շարահյուսական մակարդակում հանդես են բերում որոշակի առանձնահատկություններ: Նախդիրները և նախադրությունները ոչ միայն բննվում են գրաբարի քերականություններում, այլև առանձին ուշադրության առարկա են հետագա ձևոնարկներում ու դասագրքերում, հայոց լեզվի և հայ քերականական մտքի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում⁷⁴: Վերջիններս որոշակիորեն նպաստում են ժԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի նախդիրների և նախադրությունների առանձնահատկությունների, այլև դրանց կիրառության հարաբերակցության բացահայտմանն ու բնութագրմանը:

3.2.1. ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարում ևս գործածվում են գ, ի(յ), ց, առ, ընդ, ըստ նախդիրները: Դրանցից բացի նախդրի արժեքով կիրառվում են ոչ միայն արհեստականորեն ներմուծված ըն կամ ն մասնիկը⁷⁵, այլև, մեր կարծիքով, ենք, նևր մասնիկները: Դրանք ըստ էության գործածվում են բուն նախդիրների փոխարեն, ընդ որում, թեև արհեստականորեն, հատկապես ներգոյականի հոլովական հարաբերության ձևվական տարբերակման միտումով (ի հաշիվ ի նախդրի կիրառության):

ա) Ձ նախդիրը հին գրական հայերենում ուներ նաև որոշյալ հոգի արժեք⁷⁶: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ «զ դառնում է ընտիր միջոց՝ զանապանհու համար հայցականը ուղղականից (և նախդրիվ հայցականից): Միայն անորոշ լինելու դեպքում այս միջոցը անգոր է դառնում, այն էլ միայն եզակիում, որովհետև հոգնակիի մեջ անորոշ հայցականը ճանաչվում է ա վերջավորության միջոցով»⁷⁷: Մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարում նկատվում են զ նախդրի բացթողման բազմաթիվ դեպքեր, որոնք տեղի են ունենում ոչ միայն այն պատճառով, որ նախդրառու բառը անորոշ հայցական է, այլև՝ հանդես է բերվում անհետևողականություն:

Օրինակ՝ «և երախտագէտ մտօք բաղում պարգևս և առանձին շնորհս պարգևեաց ետ նովկորոտացւոց. և կանգնեաց նոցա օրէնս իմաստունս» (ԳԱՊԹ, 39), «յաւել պարգևեաց նմա և երկուս քաւաղս» (ն. տ., 40), «Արկադիա միջավայր համօրէն կղզւոյն ունէր բնակիչս բիրտըս» (ԳՏՊ, I, 371), «ևղեն ճանապարհորդք, որք ունչս երկարեցին ընդ անուն և ընդ ձև» (ՄԹՃԶ, 38), «վաճառականք հաց և միւր բերեն» (ԳԱԼ, 43), «և տուեալ նմա դօրս և զահեղ պատրաստութիւն հրազինուց» (ՄԹՊՊ, 261), «ի պատրաստի ունէր զօրս քսան հազար» (ն. տ., 258), «Շրջան երկրագնտին յարևմուտս ունի մղոնս 21600» (ՎԲԻ, 42), «Կանգնեաց գործարանս կերպասուց և կտաւոց ի մօտավայր ուրեք քաղաքի» (ՄՄՅ, 5—6), «ստացաւ յետ այնորիկ գնոյ արծաթոյ և կալուածքս երեւելիս յարձակավայրի անդ» (ն. տ., 6), «է զի առողջ և է զի կիսախօթ վարէր կեանս (ն. տ., 32), «եբաց նա դայրոցս, դիւան, դայրանոց և ուսոյց յԱթենս և ի Հռոմ» (ՆԳԶ, 5) և այլն:

Երբեմն անեզական բառը հայցականում ձևով նման է իր ուղղականին, և հոգնակիում միակ տարրերակիչը զ-ն է: Օրինակ՝ «Քանզի զկեանքն դարձուցանէ ի մահ» (ԳՄԱ, 5), «Քեզ... նուիրել պարաւանդիմ զայս զիւր Կրթութեան աղօթից» (ՍԿԱ, 3), «ընտրեաց զվանք մի, որ էր ի ներքոյ կանոնաց սրբոյն Բէնէտիքտոսի» (ԹԴԾ, 71) և այլն: Դրան հակառակ, լատինաբան սկզբունքով, անեզականը կիրառւում է հղականաբար, և ուղղականի ու հայցականի տարբերությունը զ-ն է: Օրինակ՝ «զգիրկութիւն և զկեանք իմ որոնես» (ՍԿԱ, 39):

բ) Հին գրական հայերենում ի-ն և յ-ն դիրքային տարբերակներ էին, գտնւում էին լրացական բաշխման հարաբերութեան մեջ: Դրանից բացի, կիրառւում էին համատեղ՝ «իբրև զարդ». միայն ձայնավորով սկսվող բառերի դեպքում (ի > յ հաջորդականութեամբ, բայց՝ ոչ հակառակը)⁷⁸: Ի(յ) նախդրի նման կիրառութեանները առկա են նաև նոր շրջանի գրաբարում: Կան նաև կիրառութեան արտասովոր դեպքեր՝ նախդրի բացթողում, ազատ բաշխման հարաբերութեամբ գործածում, ի-ի կիցգրութիւն և այլն: Օրինակ՝ «Լուսինն կրկին ծնանի և արեգակնէն առնու զլոյս» (ԳԱԼ, 39), «և երբեմն սատանայէ են ջերմացեալ» (ն. տ., 40), «վաճառականք զողոց կողոպտին և մեք ի սատանայէ կողոպտիմք» (ն. տ., 43), «և մարդս երբեմն գերակատար սիրով աղօթս երկինս առաքէ» (ն. տ., 7), «զանցեալ կեանն քո ի ունայնութեան» (ՍԿԱ, 16), «զի ոչ երբէք զազարիցին ի առնելոյ զշար ամենից մարդկանց» (ՍԳՎՔ, 138), «ազատիմք յամենից մեղաց, մանաւանդ իսկըրբանէ» (ԹԽ, 55) և այլն:

Տարօրինակ է, երբ ի-ն կիրառվում է գործիական հոլովով գրված բառի հետ: Օրինակ՝ «զի լաւ է ինձ անուանակոչել անունս նոր, և շափս նոր և կշիռս նոր, ոչ թէ ի մտածութեամբ, որ բարցցի անուանք ի սեպհական բառէ և սովորութենէ Հայոց» (ՈՓ, 114—115), «ոչ կեանք, և ոչ վախճան, եթէ չիցէ ընթացեալ ի նանապարհաւ և կերպիւ և համեմատութեամբ բնական բնութեան մարդոյ» (ն. տ., 117):

դ) Նախգրի արժեքով կիրառվում են նաև ըն կամ ն, ենք, ներ մասնիկները (հմմտ. գոյականի հոլովման առանձնահատկությունները): Օրինակ՝ «Ընթերանում ձկան զսատերն» (ԹԽ, 408), «զի եթէ ընմիում ոչ ջերմասցի սիրտն՝ գոնեայ ի միւսումն ջերմանայցէ» (ՄԿԱ, 11), «զփափագմունս հոգւոյ իմոյ ընվերջնոյ վախճանի իմոյ սեկեռալ է» (ն. տ., 33), «չերազի կամ ի տեսչեան երիցս երեւալ իւրն յատուկ սիրելի Յօհաննէս վարդապետի նաբղեանս առաջնորդի» (ՄԿՊ, 75), «և որոնեցեալն բո եթէ ենր այբին իցէ՝ գտանեն զլուծումն նորին ի նոյն գըլխոջն ենր այբին, և եթէ ենր բենին, այսպէս և զայլոց» (ՄՍԼ, 515), ենր այս բարի նախանձու սիրոյ» (ԹԱԽ, 32), «նեւ ձախորդութեան բախտին, նեւ հիւանդութեան, նեւ տառապանաց և հալածանաց և նեւ այլոց պատահմանց շարեանց լինին նոցա նախապատրաստ բարեխօս» (ԹՊ, 15) և այլն:

Արտասովոր կերպով շատ հազվագեպ կիրառվում է ըն մասնիկը բացառական հոլովի հետ. «աշխարհիս հաց և մէրք լինի և զամենայն ըն կերակրէ և մարդս բազում» (ԳԱԼ, 4):

3.2.2. ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարում գործառուղ զ, ի(յ), ց, առ, ընդ, ըստ նախդիրների կիրառության հարաբերակցությունը պարզելու նպատակով կատարում ենք վիճակագրական վերլուծություն: Տարբեր բնութթի և զանազան մշակութային կենտրոններում ստեղծված գրաբար 10 գրավոր աղբյուրներից ընտրում ենք որոշակի հատվածներ⁷⁹, որոնցում կիրառված նախդիրների առանձին-առանձին հաշվարկը ի մի է բերվում և ամբողջացվում: Վիճակագրական վերլուծության արդյունքները հետևյալներն են:

ա) Ունենք նախդիրների 933 կիրառություն⁸⁰, ընդ որում զ նախդիրը կիրառվում է 300 անգամ, ի(յ)-ն՝ 492, ց-ն՝ 15, առ-ը՝ 30, ընդ-ը՝ 56 և ըստ-ը՝ 40:

բ) Նախորդից երևում է, որ ամենամեծ հաճախականությունն ունի ի(յ) նախդիրը, այնուհետև՝ զ, ընդ, ըստ, առ, ց նախդիրները: Ըստ որում զ և ի(յ) նախդիրները հինգ ու կես անգամ շատ են կիրառվում,

քան մնացածները, որը վկայում է այն մասին, թե մեզ հետաքրքրող շրջանում (ըստ այդմ) գրաբարի տիպաբանական բնութագիրը ավանդաբար արտահայտվում է հատկապես զ և ի(յ) նախդիրների միջոցով:

դ) Զ և ի(յ) նախդիրներն ունեն իրենց լայն կիրառությունները բոլոր գրավոր աղբյուրների բնութագծ հատվածներում, ըստ որում՝ ԱԳՓ, II-ում (համապատասխանաբար)՝ 30 և 36, ԱԸԵ-ում՝ 16 և 59, ԱՄՊԶ-ում՝ 42 և 79, ԳԱՊՌ-ում՝ 41 և 52, ԳՏՊ, I-ում՝ 15 և 49, ԹՃԴ-ում՝ 35 և 34, ՄԿՊ-ում՝ 26 և 50, ՄՍՀՃ-ում՝ 43 և 53, ՆՀՄ-ում՝ 45 և 38, ՈՓ-ում՝ 7 և 42: Այդ նախդիրների կիրառության արտահայտությունն պլանի հետ կապված նշենք, որ զ-ն հանդես է գալիս ոչ միայն տվյալ հոլովով զրված բառի, այլև նրա լրացման կամ լրացումների հետ, իսկ ի-ն ոչ միայն ինքնին, այլև յ-ի հետ միաժամանակ: Դա նպաստում է կիրառության չափերի մեծացմանը:

դ) Առ, բնդ, ըստ նախդիրները կիրառվում են հետևյալ չափով (ի դեպ՝ առ-ը չի հանդիպում միայն ՈՓ-ում, իսկ ըստ-ը՝ ԳԹՊ, I-ում)՝ ԱԳՓ, II-ում՝ 2, 7 և 10, ԱԸԵ-ում՝ 3, 10 և 1, ԱՄՊԶ-ում՝ 10, 2 և 5, ԳԱՊՌ-ում՝ 1, 7 և 3, ԳՏՊ, I-ում՝ 6 և 8, ԹՃԴ-ում՝ 3, 4 և 3, ՄԿՊ-ում՝ 2, 3 և 3, ՄՍՀՃ-ում՝ 3, 6 և 8, ՆՀՄ-ում՝ 8, 3 և 5, ՈՓ-ում՝ 6 և 2: Հատկապես ըստ նախդրի կիրառության հարցում, իբրև նոր շրջանի միտումի արտահայտություն, անհրաժեշտ է նշել, որ այն գործածվում է նաև դերանվան հետ և ըստ այդմ հանդես գալիս իբրև բառային մեկ միավոր (մեկ բառի արժեքով): Սա թերևս նոր շրջանի հայերենի այն առանձնահատկություններից է, երբ հին գրական հայերենից եկող բառաձևերը ստանում են մեկ բառի արժեք: Այդպիսին են՝ ըստ այդմ—ՄՍՀՃ, 223, ըստ այդց—ն. տ., 225, ըստ իմֆեան—ԹՃԴ, 12, ըստ մեզ—ՆՀՄ, 56 (երկիցս), ըստ ումանց—ՆՀՄ, 56, ըստ որոյ—ԱԳՓ, II, 7, ըստ որում—ԱԳՓ, II, 7 (չորիցս), ԱՄՊԶ, 27 (երկիցս), ԹՃԴ, 9:

ե) Ց-ն եղել է և մնում է նվազ հաճախականությամբ կիրառվող նախդիր. այն չի հանդիպում ԱԳՓ, II-ում, ԱԸԵ-ում, ՄՍՀՃ-ում, ՆՀՄ-ում, ՈՓ-ում: Մյուս բնագրերի բնութագծ հատվածներում ց-ն հանդիպում է հետևյալ չափով՝ ԱՄՊԶ-ում՝ 10, ԳԱՊՌ-ում՝ 1, ԳՏՊ, I-ում՝ 1, ԹԴՃ-ում՝ 1, ՄՊԿ-ում՝ 2: Ընդ որում ավելորդ չէ նշել, որ մեծ մասամբ (10 անգամ) կիրառվում է ինքնուրույնաբար, իսկ մասամբ (5 անգամ)՝ մինչ, մինչև նախադրությունների հետ միասին. մինչև ցՈԶԴ (1235)—ԱՄՊԶ, 27, մինչև ցՄէովտիս—ԳԱՊՌ, 41, մինչև ցբարձունսն—ԳՏՊ, I, 370, մինչ ցարդ—ԹՃԴ, 15, մինչև ցայժմ—ՄԿՊ, 71:

դ) Ընտրված բնագրային հատվածներում շկան նախդիրների իմաստային նոր կիրառություններ: Նախդիրները գործածվում են հին գրական հայերենին հատկանշական հոլովական հարաբերությունների արտահայտման սահմաններում:

է) Նախդիրների քանակային վերլուծությունից, վերջապես, պարզվում է նաև հետևյալը. ընտրված գրաբար երկերը՝ ստեղծված լինելով տարբեր կրթօջախներում և ունենալով զանազան բովանդակություն, նախ ի հայտ են բերում նախդիրների կիրառության ակնհայտ բաղմադանություն՝ կապված էյուսթի շարադրման բնույթի և այս կամ այն կրթօջախի ներսում գրաբարի տիրապետման և գործադրման հնարավորությունների հետ, և երկրորդ՝ դա որոշակիորեն պայմանավորված է հեղինակային նախասիրությամբ: Այսպես, օրինակ, զ նախդրի լայն կիրառությունից շատ քիչ բաժին է ընկնում ՈՓ-ին, ինչպես նաև՝ ԳՏՊ, Լ-ին: Ըստ նախդիրը հիմնականում կիրառվում է Ա.Գ.Գ., Լ-ում և ՄՍՀԾ-ում, այլև փոքր-ինչ քիչ՝ ԱՄՊՀ-ում և ՆՀՄ-ում: Յ նախդիրը երկու երրորդով կիրառվում է միայն ԱՄՊՀ-ում և այլև:

3.2.2. Հին գրական հայերենի նախադրություններին նվիրված ուսումնասիրություններում նյութի քննությունից բացի երբեմն բերվում են համապատասխան ցանկեր: Դրանցից այստեղ նկատի ենք առնում հատկապես Հ. Աճառյանի և Գ. Թոսունյանի աշխատություններում բերված ցանկերը՝ կապված մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարի նախադրությունների քննության հետ: Գ. Թոսունյանի կողմից ներկայացվող ցանկն ավելի ընդարձակ է, բանի որ նրանում նշվում են նաև որպես նախադրություն գործածվող բառերը⁸¹: ԺԼ—ԺԲ դդ. գրաբարի նախադրությունների կիրառության հարաբերակցությունը պարզելու նպատակով ընտրում ենք տարբեր կրթօջախներում և ժանրային ու բովանդակային ակնհայտ բաղմադանություն ունեցող 20 գրաբար բնագրերի որոշակի հատվածներ⁸²: Դրանց վիճակագրական վերլուծությունից պարզվում է հետևյալը:

ա) Հանդիպում է 57 նախադրությունների (և իբրև նախադրություն կիրառվող բառերի) 299 կիրառություն, այսինքն՝ միջին հաճախականությունը 5-ից փոքր-ինչ ավելին է:

բ) Պարզվում է, որ (եթե պայմանական չափանիշ ընդունենք մինչև 5-ը) մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարում շատ քիչ նախադրություններ են, որ ունեն բարձր հաճախականություն: Դրանք ըստ նվազելիության հետևյալներն են (կից՝ հաճախականության ցուցիչը). ի վերայ)

—40, վասն—34, յետ—24, մինչև—20, ի մէջ—14, հանդերձ—13, որպէս—13, մինչ—8, յաղագս—8, զկնի—7, իբրև—7, ի ձեռն—6, քան—6, առանց—5, առաջի—5 և բաց—5: Այստեղ ի վերայ տարբերակը սովորական կիրառութիւն է, հանդիպում է 35 անգամ, իսկ ի վերա տարբերակը՝ անսովոր, զործածված է յ-ի անկումով, միևնույն բնագրում (ԱԿՊ, էջ 99, 100): Այնուհետև, ԼՅԻ բաց նախադրութիւն կիրառութիւնը ելակետային է, ապա ի վերայ) նախադրութիւնը 8 անգամ գերակշռում է այդ հաճախականութիւնը:

զ) Նախորդից բխում է, որ նոր շրջանի գրաբարի հոլովման համակարգում նախադրութեամբ արտահայտվող հոլովական հարաբերութիւնները մեծ մասամբ իրականանում են հիշյալ նախադրութիւններով (հմմտ. եղած 299 կիրառութիւններից 216-ը բաժին է ընկնում հիշյալ նախադրութիւններին): Դրանից բացի նկատելի է, որ այդ նախադրութիւնները երևան են գալիս գրավոր աղբյուրների մեծ մասում, այսինքն՝ աշբի են ընկնում նաև լայն տարածվածութեամբ: Ըստ այդմ, իբրև որոշակի առանձնահատկութիւն, կարելի է նշել, որ մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարի տիպաբանական բնութագրի համար խիստ հատկանշական են հաճախակի և լայնորեն կիրառված հիշյալ նախադրութիւնները:

դ) Մնացած նախադրութիւնները փաստորեն կիրառվում են սլական հաճախականութեամբ. դրանք բաժանվում են երկու խմբի: Մի խումբը կազմում են մի քանի անգամ կիրառվածները՝ բայց—4, զինեա—4, ընդ մէջ—4, իբր—4, յերեսաց—4, ընդդէմ—3, ի ձեռաց—3, ի ներքոյ—3, մերձ—3, նման—3, փոխանակ—3, առանկ քան—2, իբրու—2, ի դիմաց—2, ի վերուստ—2, կից—2, հանգոյն—2, յայնկոյս—2, յետուստ—2, նախքան—2, շուրջ—2 և սակա—2: Մյուս խումբը ներկայացնում են մեկական կիրառութեամբ նախադրութիւնները՝ ալդր քան, արտաքին, բաց, ընդ առաջ, ընդ ձեռամբ, ի բարեաց, ի միջոյ, ի միջոց, ի ներքուստ, կոյս, հեռի, հուպ, մօտ, յանուն, յառաջ քան, ներքոյ և փոխան: Այստեղ նկատելի է, որ հին գրական հայերենում բավական կենսունակ և տարածված որոշ նախադրութիւններ, դատելով եղած փառերից, դարձել են նվազ հաճախական գրաբարի նոր շրջանում. դրանք այստեղ հանդիպում են սակավ կիրառութիւններով (հմմտ. ընդդէմ, ի ներքոյ, ի ներքուստ, ի վերուստ, հանգոյն, յայնկոյս, յետուստ, յառաջ քան, սակա և այլն):

ե) Գրավոր աղբյուրներում նախադրութիւնները, բնականաբար, շրջանակում են ոչ հավասարաչափ: Կան նախադրութիւնների լայն կիր-

րառությամբ աչքի ընկնող գրավոր աղբյուրներ (ԱԸԵ, ԱԿՊ, ԱՄՊՀ, ԳԱՊՌ, ԽՋՊՊ, ՄԶՊՀ, III). դրանք հիմնականում պատմագրական երկեր են: Մյուս գրավոր աղբյուրներում նախադրությունները համեմատաբար սակավ են գործածվում: Ընդ որում դրանց մի մասում նախադրությունների կիրառությունը շատ քիչ է (ՅԿԽԶ, ՃՀՆՈ, ՄԹԵ, ԱՄԴՀ, ՅԱԶ, ՅԼՅ). սրանցից երեքը գեղարվեստական, իսկ երկուսը լատինաբան գրաբարով գրված երկեր են: Մնացածը բռնում է միջին դիրք (հիմնականում՝ զիտական աշխատություն, մասամբ՝ վարք, նամակ, գեղարվեստական երկ կամ թարգմանություն):

զ) Եվ վերջապես, մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարի նախադրությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ «նախադրություն-խնդիր» կաղապարը բավական հաջողությամբ իրացվում է այն հեղինակների կողմից, ովքեր համեմատաբար ավելի հմուտ են գրաբարի մեջ և ըստ պատշաճի ու անհրաժեշտության ազատորեն օգտագործում են նման կառույցով իրակությունները: Շարահյուսական էման կառույցով միավորները գրաբար-գրավոր վարժ լեզվագործունեության պայմաններում մտապահվում են իբրև պատրաստի իրույթներ և հարկ եղած դեպքում մտաբերվում որպես առանձին բառեր:

3.3. Մակբայները և շաղկապները. — ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի համակարգում ևս չթեքվող խոսքի մասերը արտահայտում են իրականության երևույթների և նրանց հատկությունների հարաբերությունները: Մակբայը հարաբերում է բային գրեթե այնպես, ինչպես նախդիրն ու նախադրությունը՝ գոյականին (կամ գոյականական բառին). մի դեպքում դործ ունենք պարագայական, մյուս դեպքում խնդրառական հարաբերության հետ: Նախդիրները, նախադրությունները և մակբայները արտահայտում են վերստորոգական հարաբերություններ և շարահյուսական մակարդակում լրացնում են բուն ստորոգական հարաբերություններին, որոնք տեղի են ունենում ենթակայի և ստորոգյալի միջև: Շաղկապներն արտահայտում են անվանական, վերստորոգական և բուն ստորոգական հարաբերություններ՝ վերցված ոչ միայն առանձին-առանձին, փոխնիփոխ, այլև՝ միաժամանակ:

3.3.1. Մակբայներն այստեղ քննության ենթադրում բառային բաղադրության, իմաստային խմբավորման, համեմատության աստիճանների կազմության և կիրառության հարաբերակցության տեսակետից: Մակբայների բառային բաղադրությանը և համեմատության աստիճանների կազմությանը անդրադառնում ենք դրանցում եղած առանձնա-

Հատկությունների բացահայտման նպատակով: Իմաստային խմբավորման գեպարում նորակազմ մակբայները բաշխում ենք ըստ ավանդական իմաստային խմբերի: Իսկ մակբայների կիրառության հարաբերակցություն հետ կապված յուրահատկությունները փորձում ենք վերհանել վիճակագրական վերլուծությամբ:

ա) նոր շրջանի զրաբարում ունենք մակբայական հին ու նոր բազադրություններ: նորակազմ մակբայները կենսունակորեն բաղադրվում են հիմնականում -աբար, -ակի, -ապէս, -օրէն մասնիկներով, բնդ որում բառակազմական տարբեր կարգի հիմքերի գործադրմամբ.

1) -Աբար մասնիկը բավական կենսունակ է, նրանով բաղադրված բաղմաթիվ նորանոր մակբայներ կիրառվում են տարբեր բնույթի գրավոր աղբյուրներում, և իբրև բառակազմական հիմքեր հանդես են գալիս առաջին հերթին ածականը, այնուհետև՝ այլ խոսքի մասերի պատկանող բառերը: Օրինակ՝ «Որպէս զի նա առաւել աներկեանաբար ուսուցէ մեզ» (ԱՓ, 41—42). «զի իսկագունեղաբար յետ դարձուցեն զսիրտ քո ի ճշմարտէ» (ՅԿԽԶ, 24), «Հպարտութիւն մտաց կրկնաբար ճանաչել կարէ» (ԱՄԴԶ, 19), «է սկիզբն շնորհաց ըստ աստուածութեան եւեղիմակաբար» (ՄԵԶ, 23), «որք վիրատրեն զմիտս նոցին մահաբերաբար և թունաւորեն» (ԹԱԽ, 91), «լաւ է ընտրել զժամանակ մի վասն մտածականաբար աղօթելոյ» (ԴՄԱ, 107), «գառն իցէ յալիտեմակաւաբար համալնկերակցիլն բնդ գիւաց» (ՍԿԱ, 11) և այլն:

2) -Ակի մասնիկը, նախորդի համեմատությամբ ոչ այնքան հաճախակի, կերտում է մակբայներ ածականի, բայի հիման վրա: Օրինակ՝ «կարէին բազմաւորակի ասել» (ՍԼՏ, 62), «և հարեցեալ րախանցակի նետիւքն բանից աստուծոյ» (ՅԿԽԶ, 8), «գրէր նմին զնամակ սիրոյ սղեբսագին և տռաբէր հապնեպակին» (ԹԱՊ, 57), «գրգուկս այս հործունեայ է սփռակի տպարկեցեալ ի Հոօմ» (ՅԿԽԶ, 12) և այլն:

3) Առավել կենսունակ է -ապէս մասնիկը: Այն անհամեմատ գործածական է լատինաբան զրաբարով ստեղծված բնագրերում, թեև չի բացառվում, որ դրանք գործածված լինեն նաև նախկինում գրված համապատասխան բնույթի երկերում: Ունենք բաղմաթիվ նորակազմ մակբայներ՝ կիրառության մեծ հաճախականությամբ: Օրինակ՝ «զի առագեղապէս փախչիս յինէն» (ՅԿԽԶ, 16), «զիւր զլուսն առտաւնապէս ծածկեաց մարդիզութեամբ» (ՎՊԱ, VI), «որ ոչ կարէ կեալ երկառապէս» (ԴՄԱ, 18), «Ո՞հ թէ որքան րանկապէս գնէր զգոյն ինչ ժամանակ» (ն. տ., 26), «ծայրագունեղապէս արգելու» (ԹԱԽ, 93), «հաւա-

տաՐմագունեղապէս յանձնելով ղինքն» (ԱՄԴՀ, 33), «ղինքն գոլ մեծեղապէս ողորմելի» (ԱկՅԱ, 22), «մտադրագունեղապէս շահայ, (ԱՄԴՀ, 32), «որք զգործս առնեն ֆիզիգապէս կատարեալ ըստ արուեստին» (ԹԻԲ, 15) և այլն: Հարկ է նշել, որ իբրև բառակազմական հիմք այստեղ օգտագործվում է նաև մակբայը (հմմտ. արագեղ, արտաքս, մեծեղ և այլն):

4) Մակբայակիրտ -օրէն մասնիկը բաղադրվում է ածական, գոյական, բայ բառակազմական հիմքերի հետ, կիրառվում մեծ հաճախականութեամբ: Օրինակ՝ «և որք անկեղծօրէն ընդունին զբարոգութիւն նոցա» (ՅԶՊ, 60), «Մնացեալ ժամանակաց իշխօղն հաւաստագունօրէն գոցի յառաջարկութեամբ» (ՎԲԻ, 76), «և եթէ որ այլ աւելի խառնէ՝ մահացօրէն մեղանշի» (ՍԼՏ, 83), «Զի ոչ է բաւ սեռօրէն (նույն ձևով) — Վ. Հ.) ասել զմեղս շարժմանց» (ԹԱԽ, 82), «սեռօրէն զհետ երթալ» (ՍՎԾԳ, 3), «ծնար հայրաբար, սնուցէր դայկկապէս, տուժեր ստացօղօրէն» (ՎՊԱ, 50) և այլն:

5) Բառային բաղադրութեան տեսակետից որոշ հետաքրքրություն են ներկայացնում կրկնավոր մակբայները՝ բաղադրված տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառերով, նույնիսկ բնաձայնություններով³³: Օրինակ՝ «որք առանձին առանձին տիրապետէին պայազիտաբար՝ շէնս, Գեօղս, Բաշաբս և զունդս իսկ զօրաց» (ՄՄՅ, 1), «ի սեղանի շի պարտ ցուցանել զանյագութիւն, որ լինի արագ արագ ուտելով առանց միջամտութեան» (ՓԳՔ, 95), «միանձունք աւուր աւուր ժողովեսցին ի միասին» (ՍՄՎ, 63), «անկ է և տալ հրաման դասէ դաս անցանելոյ» (ն. տ., 71), «եւ կամ զիրաց իրաց որ ի քրիստոնէական առաքինութիւն և կամ ի շահ օգտի ընկերացն անկ իցեն» (ն. տ., 31), «Եւ չէ պարտ կռթալ բերանով, այսինքն կուռք կուռք ընել» (ՓԳՔ, 104), «բաղում հաւաստեալ և ուրույն ուրույն մի առ մի բննեսցեն երեք ոմանք ի հարց» (ՍՄՎ, 37), «կարօտութեան միոյ միոյ ի միանձանց միտ ղնիցեն» (ն. տ., 57), «զայս ամենայն միով միով պրակաւ պրակաւ քննեսցուք» (ԱԳՓ, I, Ժ), «վերակացուն ուսմանց ընդ միում միում ի վարդապետացն սահմանեսցէ զտարեւոր բնութիւնս աշակերտաց» (ՍՄՎ, 71) և այլն:

բ) Մակբայների համեմատութեան աստիճանների կադմութեան հետ կապված՝ նկատելի է հետևյալ առանձնահատկությունը. մակբայի դրականի աստիճանից, ինչպես ածականի դեպքում էր, -գոյն մասնիկով կազմվում է բաղադատական աստիճանը, իսկ -գունեղ-ով՝ գերա-

դրականը: Ի տարբերություն ածականի, մակբայների բաղդատական և գերադրական աստիճանների նման կազմության ձևերը իբրև մակբայ առանձնանում են ածականներից մակբայակերտ որևէ մասնիկով (սովորաբար վերը քննված մասնիկներով): Այսպես, ինչպես վերը բերված օրինակներն են ցույց տալիս, հալատագունեղօրէն մակբայ է՝ առնված հալատի ածական-մակբայի բաղդատական աստիճանի ձևից -օրէն մակբայակերտ մասնիկով, իսկ հալատամագունեղապէս-ը՝ հալատարիմ ածական-մակբայի գերադրականի ձևից -ապէս մակբայակերտ մասնիկով: Ընդ որում մակբայների համեմատության կազմության այս խստագույն իզանակը, ինչպես ածականի դեպքում էր, լատինաբան նորամուծություն է և անհարիր «հայկարան» գրաբարի համակարգին:

գ) Հիշյալ մասնիկներով նորակազմ մակբայները, զրվելով նախադասության այս կամ այն անդամի վրա, արտահայտում են պարագայական հարաբերություններ: Ինչպես ավանդաբար, այստեղ ևս -աբար մասնիկով մակբայները ցույց են տալիս գործողության ձևը, չափը, ժամանակը, (հմմտ. իսկագունեղաբար, մտածականաբար, յափտենականաբար), -ակի-ն՝ ձևը, տարածականությունը, չափը (հմմտ. բազմաուրակի, քափանցակի, հապնեպակի), -ապէս-ը՝ ձևը, չափը, տեղը (հմմտ. ծայրագունեղապէս, քանկապէս, արտաֆապէս), -օրէն-ը՝ ձևը (հմմտ. անկեղծօրէն, մահացօրէն) և այլն:

դ) Մակբայների կիրառության հարաբերության բացահայտման նպատակով ընտրում ենք տարբեր կարգի և բնույթի երկերի որոշակի հատվածներ⁸⁴, որոնց վիճակագրական վերլուծությունից պարզվում է հետևյալը:

1) Ունենք 103 մակբայի 168 կիրառություն (միջին հաճախականությունը՝ 1,6):

2) Շատ քիչ մակբայներ են, որ ունեն երկուսից ավելի կիրառություն՝ այնպէս—4, այսպէս—4, անդ—8, ապա—4, առաւել—7, արդ—4, արդեօք—3, երբէք—4, միայն—7, յաւետ—3, որպէս—7, տակաւին—3:

3) Երկու անգամ կիրառված մակբայներ են՝ այդպէս, այժմ, այնչափ, այնքան, անդրէն, բարեպէս, գլխովին, զիարդ, ընդվայր, միմիայն, միշտ, յորժամ, նախ, շարաշար, սակաւ, սապէս, ստէպ:

4) Իսկ մնացած 74 մակբայներն ունեն իզակի կիրառություն՝ անա, ամեննին, ամ ըստ ամէ, այլ ուրեք, այնժամ, այնուհետև, այսչափ, այսքան, աներգ, անխնայաբար, անշարժ, անողորմ, անտի, աստ, աս-

տի, աստ և անդ, արդարև, արդէն, արդ ևս, արժանի արիաբար, բազմիցս, բնաւ, գէշագէշ, դարձեալ, դժբախտաբար, երբեմն, զօրհանապազ, ընդհանրապէս, ընթեր, թզաշափ, ի գիշերի, ի դիմացն, իմաստաբար, ի մօտոյ, ի յետուստ, իսկապէս, իսկոյն, իսպառ, ի տըւէ, իւրովին, ծանր ծանր, կարողին, կուտակ կուտակ, հազիւ, հազիւ թէ, հանապազ, հարկաւ, հետզհետէ, հուսկ ուրեմն, չրի, մեծապէս, մինչդեռ, յանկարծակի, յառաջ, յետոյ, յոլովակի, նմանապէս, նոյնապէս, որչափ, որքան, որքանիցս, սաստիկ, ստէպ ստէպ, վաղվադակի, վաղուց, վայրապար, վերստին, ուստեֆէ, ուստի, ուրույն ուրոյն, ցարդ, Բրիստոնէաբար, օր ըստ օրէ: Այս և նախորդ կետերում ամփոփված տվյալները ցույց են տալիս, որ մակբայներն ավելի շուտ քանակապես, քան կիրառապես բազմազան բառեր են:

5) Մակբայների կիրառությունը և վերջինիս հաճախականությունը գրավոր աղբյուրների հիշյալ հատվածներում ունեն հետևյալ առանձնակի հարաբերակցությունը. ԱԿՊ-ում՝ 12 և 13, ԱԳՓ, II-ում՝ 12 և 16, ԲԽԲ-ում՝ 18 և 22, ՅԿԽԶ-ում՝ 10 և 10, ԹԳՅԶ-ում՝ 15 և 19, ԽԱՆ, X-ում՝ 20 և 22, ՄԴԿ-ում՝ 11 և 21, ՄԿՊ-ում՝ 15 և 16, ՆԶՄ-ում՝ 9 և 13, ՖՊԹ-ում՝ 17 և 19:

6) Կիրառվում են մակբայներ, որոնք չկան, օրինակ, ՆԶԲ-ում՝ այնժամ, աներգ, աստ և անդ, բազմիցս, բարեպէս, դժբախտաբար, ընդհանրապէս, միմիայն, ուստեֆէ (փխ. ուստեֆ):

7) Երբ համեմատում ենք Հ. Աճառյանի կազմած ցանկի հետ⁸³, ապա պարզվում է, որ նրանում, հիմնականում հասկանալի պատճառներով, չկան հետևյալ մակբայները՝ ամ ըստ ամէ, այնժամ, անդ, անդրէն, աներգ, անխնայաբար, անշարժ, անողորմ, աստ, աստի, աստ և անդ, արժանի, արիաբար, բազմիցս, բարեպէս, գէշագէշ, դժբախտաբար, ընդհանրապէս, ընթեր, թզաշափ, ի գիշերի, ի դիմացն, իմաստաբար, ի յետուստ, իսկապէս, իւրովին, ծանր ծանր, կարողին, կուտակ կուտակ, հետզհետէ, միմիայն, յաւէտ, յոլովակի, նմանապէս, որքանիցս, շաւաշաւ, սոսկապէս, ստէպ ստէպ, ուստեֆէ, ուրույն ուրոյն, ցարդ, Բրիստոնէաբար, օր ըստ օրէ:

8) Հիշյալ բնագրային հատվածներում կիրառված մակբայները ըստ ամենայնի արտացոլում են գրաբարի բառապաշարի համաժամանակյա կտրվածքում բառակազմորեն մեկնաբանելի սկզբունքները: Ունենք հետևյալ կազմություն մակբայներ. պարզ՝ ահա, այժմ, անդ, ապա, արդ, նախ, ստէպ և այլն, բարդ՝ այնժամ, այնչափ, զօրհանապազ, որչափ, շաւաշաւ և այլն, նախածանցավոր՝ աներգ, անշարժ, անողորմ

և այլն, վերջածանցավոր՝ ամենևին, այդպէս, գլխովին, երբեմն, իմաստաբար, իսկոյն, իւրովին, յանկաւածակի, որքանիցս և այլն, համածանցավոր՝ անխնայաբար, դժբախտաբար և այլն, թեք ձևերից առաջացած՝ այնուհետև, անդրէն, արդեօք, արդէն, բնաւ. դարձեալ, ի գիշերի, ի մօտոյ, ի յետուստ, ի տրւէ, հազիւ, հարկաւ, յետոյ, վաղուց և այլն, բաղադրութեան մեջ նախդիր ունեցող՝ ընդվայր, իսպառ, ցարդ և այլն, կրկնավորական, ընդ որում անկախ վերլուծական կամ համադրական, սոսկական կամ նախդրիվ լինելու հանգամանքից՝ ամ ըստ ամէ, գէշագէշ, ծանր ծանր, կուտակ կուտակ, շաբաշար, ստէպ ստէպ, ուրոյն ուրոյն, օր ըստ օրէ և այլն, կայուն կապակցական՝ այլ ուրեք, աստ և անդ, արդ ևս, հազիւ թէ, հուսկ ուրեմն:

3.3.2. Հին գրական հայերենի շաղկապները լայն ուշադրութեան առարկա են եղել ոչ միայն գրաբարի քերականութիւններում և դասագրքերում, այլև հայ քերականագիտական մտքի պատմութեանը, քերականական համակարգի նկարագրութեանը նվիրված աշխատութիւններում⁸⁶: Դրանք որոշակիորեն նպաստում են ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի շաղկապների կիրառական առանձնահատկութիւնների վերհանմանը:

ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի շաղկապները քննութեան ենթադրում կիրառութեան հարաբերակցութեան տեսակետից: Այդ նպատակով դարձյալ ընտրում ենք գրաբար 10 երկերի որոշակի հատվածներ⁸⁷, որոնցում տեղ գտած շաղկապները էական արտացոլում են այդ դարերի գրաբարի նման միավորների կիրառութեան բնույթի և չափերի հետ կապված առանձնահատկութիւնները: Ուստի և՛ վիճակագրական վերլուծությունից պարզվում է հետևյալը:

ա) Բնագրային ընտրված հատվածներում ունենք 82 շաղկապի 712 կիրառություն (միջին հաճախականությունը՝ 8,6):

բ) Եւ (և) շաղկապն ունի 434 կիրառություն, որը մեկուկես անգամ ավելին է, քան մնացած շաղկապների կիրառությունը միասին վերցրած: Դա պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքներով. նախ, գրաբարը տիպաբանորեն ավելի է հակված եւ (և) շաղկապի կիրառությանը, քան, ասենք, արդի հայերենը, կամ որևէ այլ լեզու: Որ դա այդպես է, կարելի է համոզվել միևնույն բնագրի գրաբար և նրան զուգահեռ ուսերեն տարբերակներում եղած եւ (և), ռուս. ս շաղկապների կիրառութեան համեմատությունից: Այսպես, ՎՔՆ-ում (էջ 18—19) ունենք եւ (և) շաղկապի 44 կիրառություն, իսկ նույնի ուսերեն տարբերակում (ալիգատ՝ էջ 17—19)՝ 26, այսինքն՝ 1,7 անգամ ավելի: Երկրորդ եւ (և) շաղկապը ընդգրկում է դործառական ավելի լայն ոլորտներ, քան

մյուս շաղկապներից որևէ մեկը: Այն հանդես է գալիս կոպուլատիվ և կոնյուկտիվ հարաբերությունների գործառությամբ՝ շաղկապելով նախադասության երկու և ավելի անդամներ, նախադասություններ, բարդ նախադասություններ, պարբերություններ և այլն:

գ) եւ (և) շաղկապը կիրառվում է ոչ միայն ինքնին վերցրած, այլև իբրև բաղադրյալ կազմության շաղկապների այս կամ այն բաղադրիչ: Այդպիսին են հետևյալ շաղկապները՝ այլ և//եւ այլ, եթէ և, զի եւ//եւ զի, քէպէտ և//եւ քէպէտ, քերեւս եւ, յորում եւ, նաեւ//նա և, որ և//որ եւ, որով և, որոց և, որպէս և, ոչ եւ, ուստի եւ, քանզի և//եւ քանզի, եւ անա, եւ այլն, եւ ապա, եւ եր, եւ քէ, և իբրև, եւ իսկ, եւ կամ քէ, եւ մանաւանդ, եւ յետ, եւ սակայն, եւ քան (կիրառված 54 անգամ):

դ) Միջին հաճախականությունից բարձր կիրառություն ունեն հետևյալ շաղկապները (կից՝ հաճախականության ցուցիչը). այլ—20, եթէ—16, զի—25, քէ—13, իսկ—16, կամ—15, ուր—25: Միջին հաճախականությունից ցածր, սակայն ոչ եղակի, կիրառություն ունեն հետևյալ շաղկապները. այլ և//եւ այլ—5, ապա—4, արդ—4, բայց—8, բաց ի—3, երբ—3, զի եթէ—2, զի եւ//եւ զի—3, քէպէտ և//եւ քէպէտ—3, քերեւս—5, մինչ—6, մինչև—2, որ եւ//որ և—2, որով և—2, որպէս զի—3, որպէս և—2, երս//եւս—3, սակայն—4, ու—2, ուստի—5, ուստի եւ—2, քան—4, քանզի—4, քանզի և//եւ քանզի—2, եւ այլն—3, եւ ապա—5, եւ եր—2, եւ քէ—5, եւ իսկ—2: Այս խմբում բերված շաղկապները (որոշ բացառությամբ՝ զի եթէ, մինչև, որ եւ//որ և, որով և, որպէս և, ու, ուստի եւ, քանզի և //եւ քանզի, եւ եր, եւ իսկ), ինչպես նաև եւ (և) շաղկապը տիպաբանորեն առանձնահատուկ են նաև մեկ հետաքրքրուշ շրջանի գրաբարի համակարգին:

ե) Առանձին խումբ են կազմում եղակի կիրառություն ունեցող շաղկապները. այլ առանել, այլ արդ, այլ նաև, այլ որովհետև, այլ ուր, այնպէս զի, ապա քէ, բայց ի, գէք, գրեա քէ, եթէ և, քէպէտ, քերեւս եւ, իբր, իբր զի, իսկ արդ, իսկ եթէ, մանաւանդ, մանաւանդ քէ, մինչ զեւ, մինչ զեւ եւ, մինչ չև ևս, յորմէհետէ, յորում եւ, ոյր վասն, որով հետև, որոց և, որպէս քէ, ոչ եւ, չեւ եւ, վասն այնորիկ, վասն զի, վասն որոյ, փոխանակ զի, քանզի մինչ, քան քէ, եւ անա, և իբրև, եւ կամ քէ, եւ մանաւանդ, եւ յետ, եւ սակայն, եւ քան: Դրանք, նախորդին հակառակ, ոչ այնքան կենսունակ միավորներ են, և դրանում թերևս դեր ունեն ոչ միայն բաղադրյալ կազմություն լինելու հանգամանքը, այլև մյուս խոսքի մասերից հատկապես մակբայի հետ ունեցած կապը:

դ) Վիճակագրական վերլուծությունից պարզվում է նաև, որ շաղկապները, բնականաբար, հավասարապես չեն կիրառվում գրավոր աղբյուրների ընտրված հատվածներում: Շաղկապների և նրանց կիրառության հարաբերությունն ըստ առանձին բնագրերի հետևյալներն են. ԱԽԶ-ում՝ 22 և 74 (եւ-ը՝ 49), ԱՄԴԶ-ում 20 և 81 (եւ-ը՝ 38), ԲԽՔ-ում՝ 19 և 62 (եւ-ը՝ 29), ԲՃԼ-ում՝ 17 և 57 (եւ-ը՝ 28), ԲՏՊ-ում՝ 19 և 61 (եւ-ը՝ 37), ՄՊԿ-ում՝ 20 և 64 (եւ-ը՝ 34), ՅՍՊՍ-ում՝ 16 և 83 (եւ-ը՝ 65), ՍՇԴԲ-ում՝ 12 և 77 (եւ-ը՝ 56), ՎԲՆ-ում՝ 17 և 70 (եւ-ը՝ 44), ՓՏԳ, II-ում՝ 15 և 84 (եւ-ը՝ 54): Եւ-ը ամենաբարձր հաճախականությամբ կիրառվում է ՅՍՊՍ-ում և ՍՇԴԲ-ում, որոնք «պատմություններ» են, ինչպես նաև՝ ՓՏԳ, II-ում՝ որը գեղարվեստական (չափածո) երկ է:

է) Շաղկապները որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում բառակազմական առումով: Բաղադրյալ շաղկապները ավելի շատ են: Պարզ շաղկապներ են՝ այլ, ապա, արդ, բայց, գէր, երէ, երբ, զի, քէ, իբր, իսկ, կամ, մինչ, ու, ուստի, ուր, քան, եւ: Կցական բարդություն ներկայացնող շաղկապներ են՝ քէպէտ, մինչև, յորմէհետէ, նաև, քան-զի և այլն: Շաղկապների մեծ մասը ներկայացնում է վերլուծական բաղադրություն, ընդ որում՝ երկու և ավելի բաղադրիչների միջոցով. այլ նաև, բաց ի, գրեա քէ, իբր զի, մինչ դեռ եւս, եւ քան զի, եւ կամ քէ և այլն:

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

1. ՊԱՐՁ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

1.1. Ընդհանուր դիտողություն.— ԺԸ—ԺԹ զդ. գրաբարի պարզ նախադասությունը բնութագրվում է շարահյուսական ուրույն առանձնահատկություններով: Դրանք ի հայտ են գալիս գրաբարի գրավոր մշակման և գործառության ողջ ընթացքում, բացատրվում են հիմնականում առարկայական, ընդ որում գրաբարը գործածող այս կամ այն կրթօջախին յուրահատուկ, մասամբ հեղինակային նախասիրություններից բխող հանգամանքներով: Այս դարերի գրաբարի շարահյուսական կառուցվածքը տարբերվում է հին գրական հայերենի նորմայից: Այստեղ ուշադրության կոնկրետ առարկա են ենթակայի և ստորոգյալի, գոյականական և բայական անդամի լրացումների դրսևորվածության, համաձայնության և շարահասության հետ կապված հիմնական առանձնահատկությունները: Անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ դրանք ոչ թե շարահյուսական «նորաբանություններ» են, այլ նոր ժամանակների հաղորդակցական խնդիրներին ծառայեցվող շարահյուսական իրողություններ, որոնք օրինաչափորեն կամ առանձնահատուկ կերպով իրենց հիմքերն ունեն նախորդ շրջանների և հատկապես հին գրական հայերենի մեջ:

1.2. Ենթական և ստորոգյալը.— Պարզ նախադասության ենթական և ստորոգյալին այստեղ անդրադառնում ենք (ձևաբանական) դրսևորման և շարահյուսական համաձայնության ու շարահասության տեսակետից, ըստ որում նկատի ենք առնում համապատասխան անփոփոխակի և նրա փոփոխականների փոխհարաբերության հարցը:

ա) Հին գրական հայերենում նախադասության ենթական և ստորոգյալը հանդես էին գալիս որոշակիորեն փոխալսմանավորված, նրանց առնչությունը տեղի էր ունենում ընդհանուր օրինաչափություններով և կոնկրետ առանձնատկություններով: Այսպես, ենթականի ուղղական հոլովով դրվելը ենթադրում էր դիմավոր բայաձևով արտահայտված ստորոգյալ, իսկ դերբայներով դրսևորված ստորոգյալների դեպքում, ընդհակառակն, գործ ունենիք թեք հոլովներով արտահայտվող ենթականի հետ: Հին գրական հայերենում ենթական կարող էր արտահայտվել ուղղական, սեռական, տրական և հայցական հոլովներով, իսկ ստորոգյալը՝ դիմավոր բայով և անցյալ կամ անորոշ դերբայներով: Այստեղ ըստ էության առկա է լայն առումով ենթակա-ստորոգյալ կառուցցի անփոփոխակի և փոփոխակների փոխհարաբերություն: Եվ ըստ այդմ նախադասության գլխավոր անդամների համար ընդհանուր օրինաչափականը ուղղական հոլովով ենթակա-դիմավոր բայով ստորոգյալ կաղմությունն էր: Շարահյուսական այդ կառուցցին, իբրև անփոփոխակի, հակադրվում են մյուսները՝ իբրև փոփոխակներ: Ուրույն երևույթ էր սեռականով ենթակա-անցյալ դերբայով ստորոգյալ կառուցքը: Իսկ տրական և հայցական հոլովներով առնված ենթակայով և անորոշ դերբայով դրված ստորոգյալով կաղմությունները, եթե հանդիպում են հին գրական հայերենում, ապա դրանք իրենց բաղադանությունամբ և իմաստային տարբերակվածությամբ հանդերձ գնահատվում են իբրև հայերենին ոչ հարազատ, օտար լեզվամտածողության ազդեցության հետևանքով գրաբարին անցած իրողություններ: Դրանք ըստ էության մասնավոր երևույթ են, հին գրական հայերենին անցած շարահյուսական կառուցվածքի փոփոխակներ: Այս ամենը շեշտում ենք միայն այն նկատառումով, որպեսզի հստակորեն երևա, թե ժԼ—ԺԹ դդ. գրաբարի պարզ նախադասության ենթականի և ստորոգյալի շարահյուսական դրսևորվածության գործում դրանցից որոնք են հարադատորեն ժառանգվում և որոնք մատնվում մոռացության, ըստ որում մոռացվում են ոչ այնքան միտումնավոր կերպով, որքան հայերենին: Խորթ լինելու պատճառով:

Այս առումով ԺԼ—ԺԹ դդ. գրաբարի բնագրերի ուսումնասիրությունից որոշակիորեն պարզվում է հետևյալը:

1) Մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարում նախադասության ենթական հիմնականում դրսևորվում է ուղղական հոլովով, որին համա-

պատասխան ստորոգյալը արտահայտվում է դիմավոր բայաձևով: Սա ընդհանուր օրինաչափություն է, և այն նկատվում է գրաբար հայերենով ավանդված բոլոր երկերում: Ենթակայի և ստորոգյալի նման կառույցը հին գրական հայերենի նախադասության գլխավոր անդամների կառուցվածքի անփոփոխական է: Իսկ ենթակայի և ստորոգյալի մյուս տիպի արտահայտությունները երկրորդական միջոցներ են, այդուհանդերձ երևան են գալիս գրաբարի հնագույն փուլում ավելի հաճախակի, իսկ հետագայում կամ իսպառ վերանում են, կամ կիրառվում մասնակիորեն: Այս դարերի գրաբարի շարահյուսական կառուցվածքի առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ ուղղականով ենթակա-դիմավոր բայով ստորոգյալ կառույցը դառնում է ավելի գերակշռող, քան այն է՝ հին գրական հայերենում: Դա ակնառու է նույնիսկ բնագրերի սովորական դիտարկումից, սակայն դրանց որոշակի հատվածների քանակական վերլուծությունից կարելի է հանդել ավելի համոզիչ, անկասելի հզրակացություն: Այսպես, ՄԹԵ-ի մի հատվածում [էջ 8—13] կիրառված է ուղղականով ենթակայի և դիմավոր բայով ստորոգյալի 64 կառույց, իսկ մյուս տիպի կառույցների չենք հանդիպում. ՄԿՊ-ի էջ 68—75-ում կիրառվում է նույնպիսի 49 կառույց, իսկ այլ կառույց՝ երբեք. ԳՏՊ, I-ի էջ 370—372-ում հանդիպում է նույնպիսի 57 կառույց, իսկ այլ տիպի՝ ոչ մեկը: Հատկապես այս վերջին երկում, գրված Հովս. Գաթրճյանի ձեռքով, ենթակայի և ստորոգյալի կառույցի միակերպ կիրառությունը ցույց է տալիս, թե նոր ժամանակներում որքան է մեծացել հակումը դեպի նման կառույցը:

2) Այդուհանդերձ մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարում ենթական հանդես է գալիս սեռական հոլովով այն դեպքում, երբ ստորոգյալը դրվում է անցյալ դերբայով: Օրինակ՝ «գնացեալ նոցա յւրաքանչիւր տեւիս յազարտ վարեցին զբաղաքս» [3ՊԵՁ, 14], «փութարշաւ հասեալ Թահմազդովի բեգի և Զուղայ ընթերցաւ հրովարտակն շահին» [ն. տ., 23] և այլն:

Սեռականով ենթակա-անցյալ դերբայով ստորոգյալ կառույցը այս դարերի գրաբարում չունի այն լայն կիրառությունը, որ նկատվում էր հին գրական հայերենում: Նման կառույցի կիրառության թուլացումը հատկանշական է նոր շրջանի գրաբարին: Դա հիմնավորվում է ոչ միայն այն բանով, որ նման կառույցին դիմում են ոչ բոլոր գրաբար երկերի հեղինակները, այլև նրանով, որ դրանք սակավ են կիրառվում նույնիսկ այդ հնաբանությունների դիմող հեղինակների երկերում: Այս-

պէս, նման կառուցքը հազվագեայ է կիրառւում արեւելահայ, պոլսահայ և հնդկահայ մշակութային կենտրոններում ստեղծված գրաբար երկերում: Իսկ, օրինակ, վենետիկյան և վիեննական հնդկականների երկերում դրանք գործածվում են բավական հետեղականորեն և հմտորեն: Փաստերի նման դրվածքը ցույց է տալիս, որ այս հարցում դեր ունի ավանդականութիւնը և դրանով իսկ գրաբարին տիրապետելու աստիճանը:

Ինչպէս վերը տեսանք, ուղղականով ենթակա-ղիմավոր բայով ստորոգյալ կառուցքի համար բերված բնագրային հատվածներում փաստորեն չկար այս կառուցքով ենթակայի և ստորոգյալի որևէ գործածութիւն: Դա վկայում է, որ սեռականով ենթակա-անցյալ դերբայով ստորոգյալ կառուցքը ոչ թէ ընդհանրապէս, այլ միայն այդ դեպքերում չի գործառուում: Դրավոր այլ աղբյուրների որոշակի հատվածների վիճակագրութիւնից էլ պարզվում է, որ նման կառուցքը շատ քիչ է հանդիպում: Այսպէս, ՍԱՊ-ի էջ 162—165-ում ուղղականով ենթակա-ղիմավոր բայով ստորոգյալ կառուցքի 44 կիրառութիւնն զիմաց սեռականով ենթակա-անցյալ դերբայով ստորոգյալ կառուցքը գործածվում է ընդամենը 4 անգամ. «Յետ այսորիկ տեսեալ հօր մերոյ Մխիթարայ զանձն և զհօտ իւր փոքրիկ թափեալ ի ձեռաց արանցն վնասակարաց... իսկ և իսկ փոյթ յանձին կալաւ ըստ ներելոյ ժամանակի պանդխտութեան, հաստատել ի կարգս բարեաց զանձինս միաբանութեան» [ն. տ., 162], «Ապա խորհուրդ արարեալ [նորա] ընդ առաջակայից իւրոց վասն տեղւոյն շինելոյ զմենաստանս» [ն. տ., 162], «Ձայն երկու հրովարտակ առեալ հաւոց մերոց բազում շնորհակալութեամբ դարձան խնդութեամբ առ իւրեանցսն» [ն. տ., 164], «Ապա ելեալ Մխիթարայ հանդերձ միաբանիւք ի նէպօլսոյ, եկն ի Մենթոն բերդաբաղաբ» [ն. տ.]: Վենետիկյան հնդկականի երկի հիշյալ հատվածում հանդիպող նման կառուցքով կիրառութիւնները խոսում են այն մասին, որ դրանք կիրառվում են ավելի շուտ ավանդույթի ուժով, հին գրական հայերենին հատկանշական տվյալ կանոնին ըստ հնարավորին հետեւելու ձրդտումով: Գործառական-ոճական առումով նման կառուցքը ավելի հատուկ է պատմագրական, պատմողական ոճին:

Այսպիսով, նոր շրջանի գրաբարի առանձնահատկութիւն է այն, որ ը տարբերութիւն հին գրական հայերենի, սեռականով ենթակա-անցյալ դերբայով ստորոգյալ կառուցքը ունի սակավ կիրառութիւն:

3) Մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբար երկերում չեն կիրառվում տրական կամ հայցական հոլովով առնված ենթակայով և անորոշ դեր-

բայով դրված ստորոգյալով կառույցները Այս իրողությունը նկատելի է ոչ միայն առհասարակ, այլև դա հիմնավորվում է, օրինակ, վերը՝ ուղղականով ենթակա-դիմավոր բայով ստորոգյալ և սեռականով ենթակա-անցյալ դերբայով ստորոգյալ կառույցների կիրառության հաճախականությունը պարզելու նպատակով անցկացված վիճակագրությունից: Հին գրական հայերենում արհեստականորեն գործածված նման կառույցները նոր ժամանակներում գիտակցաբար գործառուղ գրաբարում դադարում են գոյություն ունենալուց:

բ) Ենթական և ստորոգյալը գտնվում են համաձայնության սերտ հարաբերության մեջ: Ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը տեղի է ունենում դեմքով և թվով: Հին գրական հայերենի համակարգում դա ընդհանուր օրինաչափություն էր, որը, սակայն, ուներ իր որոշակի առանձնահատկությունները՝ կապված իբրև ենթակա հանդես եկող բառի թվի բերականական իմաստի ընկալման և ձևավորման հարցում նկատելի որոշ անհստակության, ինչպես նաև որպես ստորոգյալ դրվող բայի դեմքի ընտրության հետ: Ընդհանուր օրինաչափությանը լրացնող նման առանձնահատկությունները մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարում, որքան էլ տարօրինակ է, ավելի քիչ են ի հայտ գալիս: Դա բացատրվում է այն բանով, որ գրաբարը գրավոր, գիտակցորեն գործառուղ լեզվական տարբերակ է, ուստի ավելի հեռու հիմնական օրինաչափությանն ու կանոնականությանը հակասող շեղումներից ու խտտորումներից: Եթե հին գրական հայերենի շարահյուսական համակարգում նման առանձնահատկությունները գոյանում են լեզվի շարահյուսական համակարգում և ըստ այդմ արդարացվում, ապա նոր ժամանակներում գրաբարի սովորովի գործածության պայմաններում այդ առանձնահատկությունները միտումնավոր կերպով բացառվում են: Այդուհանդերձ նկատվում են ենթակայի և ստորոգյալի թվային անհամաձայնության դեպքեր, որոնք հիմնականում արդյունք են անհետևողականության, հանդիպում են գրաբարին ընդհանուր առմամբ ոչ հրմտորեն տիրապետող հեղինակների երկերում: Օրինակ՝ «Սպիրտակադէմ մի ահագին, որ սև էր առամուկն նորին» [ԹԱՊ, 28], «օրհնեալ ազգ մեր երբէք ոչ են խնայեալի ի սոցանէ ղկարեւոր օժանդակութիւն իւրեանց» [ՄԿՊ, 70], «ի յայս միջոցի ծոցոյ երկրիս արեւելեայց խառն ընդ հարաւ և ընդ հիւսիս կողմանս Եւրոպիոյ՝ տիրեալ էին ազգն Պարսից, որ ղըզլաշն կոչիր» [ԵԶՊԱ, 2], «յորում գտին զ13 ընդանօխս և զմեծամեծ ամբարանոցս, յորս կային աւելի քան 14 հազար քոռ

ցորենոյ» [ՆԶԳ, 24], «Իսկ ժողովուրդ գիւղորէիցն, որք ի միասին հաւաքեալք էին... ամենեքեան անցին ի հաշպօլու լերանցն» [ՄՇԻԲ, 27], «և ուր հարիւր այր ի գլխաւորաց քաղաքին և ի մեծամեծացն փախուցեալ և մտեալ էին ի մամն իւրեանց» [ՆԶՊԱ, 32] և այլն:

զ) Այս դարերում ենթակայի և ստորոգյալի շարադասութիւնը ավելի ազատ է, քան հին գրական հայերենում: Գործառական տարբեր ոճերի պատկանող երկերն այս հարցում ի հայտ են բերում իրարից բաժականաչափ զանազանւող առանձնահատկութիւններ: Ընդ որում որոշակի զանազանութիւն կա նույնիսկ միեւնոյն գործառական ոճի մեջ մտնող երկերի միջև: Այսպես, օրինակ, պատմագրական բնույթի երկերը ենթակայի և ստորոգյալի շարադասութեան տեսակետից առանձնանում են ոչ միայն մյուս տիպի զրաւոր աղբյուրներից, այլև միմյանց միջև հանդես են բերում որոշակի տարբերութիւններ: Այսպես, Ս. Շահումյանը, Ա. Երևանցին, Ա. Կրետացին, որոշ չափով նաև Ե. Հ. Զալալյանը, Մ. Թաղիադցանը ավելի մեծ հակում ունեն ստորոգյալի ետադաս կիրառութեան, որը մեծ մասամբ բացատրւում է գրական աշխարհաբարի ազդեցութեամբ: Իսկ Մ. Զամչանը, Հ. Սեբաստացին, «Համառօտ նկարագիր Մխիթարեան միաբանութեան», «Նկարագիր գաղթականութեան հայոց», «Նկարագիր վարուց Ստեփանոսի Ագոնց Դիւլերի» աշխատութիւնների հեղինակները, ընդհակառակն, ավելի են գերադասում ենթակայի ետադաս կիրառութիւնը: Սա բացատրւում է հին գրական հայերենին ավելի շատ հետամուտ լինելու հանգամանքով: Ա. Երևանցու գրքի 1-ին գլխի 5-րդ հատվածում [էջ 6—7] կիրառված նախադասութիւնների բոլոր կարգի ստորոգումները ճշող մեծամասնութեամբ ետադաս են ոչ միայն ենթակայի, այլև իրենց իսկ լրացումների հարաբերութեամբ: Հմմտ. «Եւ զայս նենգութիւն նորա վաղդանն ոչ իմանայր: Ի վերայ այսր ամենայնի յորժամ այր ոմն ղլուր գործոյն և զալստեան Մահմէտղուլոյն հասուցանէր վաղդանայ, ի նմին ժամու կաթողիկոսն առ նմա եղեալ՝ դբանն զայն սուտ և ընդունայն ցուցանէր, և վաղդանն անգիտացեալ նենգութեանց նորա, հաւատայր նման և անկասկած լինէր, թէպէտ և զգօրս հանապաղ ի պատրաստութեան պանէր»: Իսկ, ասենք, Հ. Սեբաստացուց բերվող հետևյալ օրինակում ստորոգյալներն ունեն առաջադաս կիրառութիւն. «Եւ ապա արկին հուր ի քաղաքն յամենայն տեղիս՝ յապարանս և ի մեծամեծ շինուածս և յեկեղեցիս, զորս հարիւր թուէ Ուրհայեցի պատմիչն, ամենեքին դմբեթաշէնք և ահեղք» [էջ 42] և այլն:

1.3. Որոշիչը, հատկացուցիչը և բացահայտիչը.— Գոյականական անդամի լրացումներն են որոշիչը, հատկացուցիչը և բացահայտիչը, որոնք առհասարակ կոնկրետացնում են գոյականի արտահայտած հասկացութիւնը: Ընդ որում որոշիչը ցույց է տալիս գոյականական անդամի որպիսութիւնը, հատկացուցիչը նրա նկատմամբ իրականացնում է որևէ վերաբերութիւն, իսկ բացահայտիչը պարզաբանում է նրա ինքնութիւնը: Այստեղ գոյականական անդամի լրացումներին անդրադառնում ենք շարադասութեան և համաձայնութեան տեսակետից:

ա) Հին գրական հայերենի նորմայի համաձայն որոշիչն ունի և նախադաս, և ետադաս կիրառութիւն, ըստ որում նախադաս որոշիչը մեծ մասամբ [միավանկ բառերի դեպքում]¹ համաձայնում, իսկ ետադաս որոշիչը հիմնականում համաձայնում էր, երբեմն չէր համաձայնում [որոշ թվականների և գերանունների դեպքում]²: Միջին գրական հայերենում գոյանում է որոշչային համաձայնութեան և շարադասութեան այլ նորմա, որի համաձայն, «սատիճանաբար որոշիչները սկսեցին ամրացնել իրենց նախադաս գիրքը, չհամաձայնելով որոշյալների հետ»³: Մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարի շարահյուսական կառուցվածքի առանձնահատկութիւններից է որոշչի նախադաս կիրառութիւնը: Նախադաս որոշչի գերակշռութիւն ստանալը և ըստ այդմ տիպաբանորեն առաջին պլան մղվելը պայմանավորված են նոր ժամանակների մտածողութեամբ, նոր հայերենի և նրա խոսակցական տարբերակների որոշակի ազդեցութեամբ: Գրաբար երկերի որոշ հեղինակներ թեև ձգտում են այդ հարցում հարադատ մնալ հին գրական հայերենի նորմային, սակայն դա գիտակցական մոտեցում է, որն այնուամենայնիվ դիջում է բնականին և մասնակիորեն է իրականանում: Որոշչի նախադաս կիրառութիւնը հեռանում է հին գրական հայերենի համառոտահանվող կանոններից: Գոյական անդամի այդ լրացումը զգալիորեն փոփոխված է այն երկերում, որոնցում հեղինակները միտումնաւոր վերաբերմունք չեն արտահայտում:

1) Գրաբար երկերում նախադաս որոշչի գերակշռութիւնը ցայտուն կերպով երևան է գալիս հատկապես այնպիսի կապակցութիւններում, որոնցում բաղադրիչներից որոշիչը նորակազմ բառ է: Դա նշանակում է, որ կապակցական նորակազմութիւնը ի հայտ է բերում որոշչի նախադաս կիրառութեան միտումը: Օրինակ՝ «յաւելան ի թշուառութիւնս նոցա և օրստօրէական պատերազմունի» [ՄԻՊՊ, 263]

«սակայն ոչ երբէք դադարի յայսպիսեաց արոռազարդ և ազգաշա-
գործառնութեանց» [ՄԵԶ, 177], «եթող կտակաւ յամին 1801 երկերիւր
հազար բուսլի քլքադրամ» [ՄՄՅ, 15] և այլն:

2) Կիրառվում են որոշիչ-որոշյալի այնպիսի կապակցութիւններ,
որոնց բաղադրիչներից մեկնումեկը թեև նորակազմութիւն չէ, սակայն
բաղադրութիւնն ամբողջովին նոր ժամանակների երևույթ է, որովհե-
տեւ այն հին գրական հայերենում առհասարակ արտահայտվում էր այլ
կերպ, սովորաբար հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցությամբ: Օրի-
նակ՝ «յափշտակեալ զմանկունս ի ծնողական գրկաց» [Փխ. ի գրկաց
ծնողաց—ՅՊՆԶ, 19]: Այսպես նաև՝ գերմանական տէրութիւն [Փխ.
տէրութիւն գերմանացոց—ԲԼԺ, 131], ջիզուլիքական կրօնաւոր [Փխ.
կրօնաւոր ի ջիզուլիքաց]—ՅՊՆԶ, 19, ռուսաբնակ ժողովուրդ [Փխ. ժո-
ղովուրդ՝ բնակեալ յերկիրն ռուսաց]—ՄՊԿ, 37 և այլն:

3) Գրաբար երկերում բազմիցս գործածվում են բառակապակցու-
թյամբ արտահայտված նորակազմ տերմիններ, որոնց ղգալի մասը ար-
տահայտվում է որոշիչ-որոշյալի կապակցական հարաբերութիւն: Այս
դեպքում ևս կապակցութեան որոշիչները առավելապէս նախադաս են:
Օրինակ՝ «յորում տայր մանկանց ձեացուցանել զքատրոնական խա-
ղարկութիւն» [ԸՆՄ, 55], «եղին ի վերայ նորա և ի վերայ երկուց ծանօ-
թից նորին Բեյական հանցանս» [ՄԶՊԶ III, 754], «ամբաստանակաւ
բանն է այն, որ առաջի դատաւորաց ջանայ ցուցանել, թէ օրինադանց՝
պարտական է և արժանի է պատժոյ» [ԽԷՃ, 202]: Այսպես նաև՝ ամ-
բողջ բայ—ՄԲԲ, 87, անորիշ հայցական—ԱԲԲ, 100, անցեալ անորոշ—
ՄԲԲ, 89, անցեալ դերբայ—ԱԲԲ, 199, բարձրահրաման հրովարտակ—
ՄՄՅ, 7, զուգահեռական գիծ—ՍՊԵՐԿ., 44, քնդանօրակիր զօր—ՆԿԶ,
22, բուաբանական համեմատութիւն—ՍՊԵՐԿ., 348, խտտորածիզ գիծ
—ն. տ., 36, կարաբինեան գունդ—ՆԿԶ, 22, համակողմեան փառակուսի
—ԽԷՃԻ, 60, 75, հաւասարախոտոր մակարդակ—ՍՊԵՐԿ., 286, կնգան-
կիւնի քիւ—ՍԱԹ, 454, մեքենական գիտութիւն—ՍՊԵՐ., 3, ուղղակա-
յեաց գիծ—ՍՊԵՐԿ., 37, փառապատկեան բան—ն. տ., 124 և այլն:

Այստեղ, ի դեպ, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ նման կա-
պակցութիւնները, անկախ բաղադրիչների նորակազմ լինելու հանգա-
մանքից, գոյանում են բառային կամ բառակապակցական պատճենման
հետեւանքով: Օրինակ՝ «Ծագեցաւ օրն Ապարանեան պատերազմին»
[ՆԿԶ, 22], «Յայնմ ժամանակի ժառանգն պարսկային արոժոյն՝ ու
կարացեալ ի կատար հասուցանել զամենայն նենգութիւնս իւր» [ն. տ.],

«անցին զօրքն հանդիսաւոր փայլարկութեամբ» [ՄՊԿ, 107], «սովոր էին պահել յԱրեւելս, որք միանձնական կենաց [իմա՝ monasticae vitae —Վ. Հ.] պատկառ կալին» [ՍՄՎ, 14] և ալլն։ Այսպես նաև՝ արքունական բարձրութիւն [altesse roya e]—ՅԳՏԵ, 191, խոնարհագոյն ուսողութիւն [elementäre Mathematik]—ՏԽՈԻ, 1, կեդրոնադիր անկիւն [anculus ad centrum]—ՍՊԵՐԿ., 101, մեծ խաչակիրք [grand-roi x]—ՅԳՏԵ, 216, նորանուան երկիր—ՆԳԶ, 27, ՄՊԿ, 92 և ալլն։

4) Եվ վերջապես, գրավոր աղբյուրներից առնված որոշակի հատվածների համապատասխան տվյալների վիճակագրությունը ևս ցույց է տալիս, որ գոյականական անդամի որոշիչ լրացումը առավելապես նախադաս կիրառություն ունի։ Այսպես, ԿԿԵ-ի Գ գլխում [էջ 4—5] կիրառված 15 որոշիչներից 14-ը նախադաս է, ըստ որում իբրև որոշիչ գործածվում են բազում [երկիցս], հին, նոյն, ամենայն [երիցս], այդպիսի, ցածուն, անտաղտուկ, ժուժալի, գեղեցիկ, վերջին, իրագէտ բառերը։ Ետադաս է միայն ամենեփին-ը՝ վերցված հայցականով [«ընդ այլ եւս ծերս ամենեսին»]։ Այնուհետև, ԱՄՊԶ-ում [էջ 21—29] գործածված 52 որոշիչներից միայն 7-ն են ետադաս, իբրև որոշիչ հանդես են գալիս ածականը [Այրարատեան, անմահ, ապառաժուտ, արեւելեան, արեւմտեան, բազում, բնական, բովանդակ, հոշակաւոր, մեծ, յաշորդ, նախնի, որպիսի, սուրբ, սեանիշ և այլն], թվականը [առաջին, երկու, երկրորդ, երեսուն և հինգ, հարիւր, վաքսուն, վեցերորդ, տասն և այլն], դերանունը [այս, այն, ամենայն, նոյն, ամենեփին և այլն]։ Սրանցից ետադաս կիրառված որոշիչներ են՝ երեսուն և հինգ, մեծ, մի, արեւելեան, վաքսուն, տասն, ամենեփեան։ ԳԱՊԹ-ում [էջ 39—43] հարաբերությունը փոքր-ինչ այլ է։ Այստեղ համեմատաբար շատ է ետադաս որոշիչը։ Դա ամբողջովին բացատրվում է հեղինակի գրաբարամետ նախասիրությամբ, որովհետև այստեղ ետադաս կիրառությունն ավելին է, քան հին գրական հայերենում առհասարակ։ Ետադաս որոշիչները, բացի առաջին, երեսուն և ութ, երկոփեան, մի, վաքսուն և վեց թվականներից, ոմն, ոք դերանուններից, ածականներ են։

բ) Ինչպես վերը նշեցինք, հին գրական հայերենում նախադաս որոշիչը, բացառությամբ միավանկ բառերի, չէր համաձայնում իր որոշյալին, իսկ ետադաս որոշիչը, բացառությամբ որոշ թվականների և դերանունների, ընդհակառակն՝ համաձայնում էր։ Մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարում նախադաս բազմավանկ որոշիչները երբեմն համաձայնում են իրենց որոշյալներին։ Այս իրողությունը նկատվում է

օրինակ, *Խ. Զուղայեցու երկում*. «և կամ է՞ր արդեօք հեղգասցուք առ ի արտասուաթորի աշօք լալ և ողբալ» [էջ 104]. «որ իւրով անննիս իմաստութեամբն և ճգնողական վարութն» [էջ 153] և այլն: Իսկ որոշիչ-որոշյալի համաձայնությունը ըստ վիճակագրության համար ընտրված հատվածների տվյալների հետևյալ բնույթի է:

1) Նախագաս որոշիչը սակավ դեպքերում համաձայնում է թվով և հոլովով, երբեմն իր վրա կրում որոշյալի համապատասխան նախդիրը: Վերը, շարադասության հետ կապված վիճակագրության համար ընտրված հատվածներում կիրառված համապատասխան կապակցություններում նկատելի է համաձայնության հետևյալ հարաբերակցությունը: ԿԿԵ-ի Գ գլխում [էջ 4—5] կիրառված 14 նախագաս որոշիչներից ոչ մեկը չի համաձայնեցված իր որոշյալին, երկու դեպքում որոշիչը իր վրա է կրում որոշյալի նախդիրը [յամենայն հասակի, ի վերջին ժամանակի]: ԱՄՊԶ-ում [էջ 21—29] կիրառված 45 նախագաս որոշիչներից 21-ը ոչ մի կերպ չի համաձայնում իր որոշյալին, իսկ 24-ից միայն 5-ի դեպքում է, որ առկա է հոլովական [մեծի իշխանին, նովին լայնութեամբ, յարեւելաց ձորակէ, սրբոյն Գրիգորի, ընդ որում՝ երկիցս], 3 դեպքում թվային [երկոխին եղբարք, երկուց եղբարց, որպիսիք ոմանք] համաձայնություն, իսկ մնացած 13-ում գործ ունենք այսպես կոչված նախդրային համակերպության հետ, այսինքն՝ որոշիչը իր վրա կրում է որոշյալի նախդիրը [յԱյրարատեան ևահանգի, զբազում վանորայս, յԻսմայէլեան հինից, ցայն վայր, յարեւելեան ճակատու, յայսպիսի գործ, զհրաշակառոյց ժամատունն, զարեւմտեան դուռն, յապառաժութ վիմաց, յերկրորդ նորոգութենէն, ի ժամանակակից պատմագրաց, ցորչափ ժամանակս, յարձանագիր շինութիւն]: ԳԱՊՌ-ում [էջ 39—43] գործածված 30 նախագաս որոշիչներից 10-ի դեպքում որոշյալի նախդիրը կրում է որոշիչը, ընդ որում 2-ում դրվում է յուրաքանչյուրի վրա՝ զառաջի զվրիպակ, զամենայն զաւարն, ի նոյնօրինակ աւագկութեամբ, զարեւելեան մասն, զհարաւային մասն, զԿարմիր Ռուսիա, զԲրիտանական հաւատս, ի յոյն բարբառոյ, զաստուածաշունչ գիրս, զբազում եկեղեցիս, իսկ 1-ում առկա է հոլովական համաձայնություն [սրբոյն Սովիայ]:

2) Ետագաս որոշիչը երբեմն համաձայնում է իր որոշյալին թվով, հոլովով և կրկնում նրա կրած նախդիրը՝ ստացական հոդը: Այսպես, ԿԿԵ-ի նույն հատվածում կա մեկ հտագաս որոշիչ կիրառություն («և ընդ այլ ևս ծերս ամենեսին»), որտեղ առկա է հոլովական և թվային

համաձայնություն, ԱՄՊՀ-ում ? ետադաս որոշիչներից 2-ում ունենք հոլովակա՛ն համաձայնություն [վիմի միոյ, վիմի մեծի], 3-ում նախ-դիրը դրված է միայն որոշյալի վրա [զամս երեսուն և հինգ, յոթմ. արևելեան զամս տասն], ԳԱՊԽ-ում 28 ետադաս որոշիչներից մի քանիսն է, որ համաձայնեցված է իր որոշյալին, այն էլ հոլովակա՛ն համաձայնությամբ [դաշանց առաջնոց, ամաց վաքսուն և վեցից] և երկուստեք ստացական հոգ կրելով [օրէնս իմաստունս, նաւս մեծամեծս, արս հմուտս, գիւսս պիտանիս]:

Ըստ այդմ, ընտրանքային վերլուծությունից պարզվում է, որ մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարի գոյականական անդամի որոշիչ լրացումը շարադասորեն և համաձայնության տեսակետից ունի նոր ժամանակներին առավել բնորոշ շարահյուսական կառուցվածք, անկախ որոշ դեպքերում հանդես բերված միտումնավոր մոտեցման հանգամանքից:

գ) Հին գրական հայերենի [հատկապես Ե դ.] և նոր գրական հայերենի հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցության շարադասությունը տիպաբանորեն տարբեր է: Առաջինում տիպականը և անփոփոխակալինը հատկացուցչի հտադաս կիրառությունն է, երկրորդում՝ ընդհակառակն, նախադասը: Դրանից բացի, և մեկում, և մյուսում կան նախադաս կամ, ընդհակառակն, ետադաս հատկացուցչի դրսևորումներ, որոնք իրենց անփոփոխականների հարաբերությամբ փոփոխաներ են: Հին հայերենի համակարգում նախադաս հատկացուցիչը գրական նորմայի մասնավոր դրսևորում է, և դա ժամանակի խոսակցական լեզվի՝ գրականից ունեցած տարբերություններից մեկն է: Իսկ նոր գրական հայերենում ետադաս հատկացուցիչը ունի մասնավոր բնույթ, և այն ավելի շուտ հին գրական հայերենի նորմայի ազդեցություն է, հետապնդում է գործառական-ոճական, նույնիսկ անհատական-ոճական խընդիրների իրականացման նպատակ⁶: Հին գրական հայերենի պոյակաւնական անդամի հատկացուցիչ լրացման շարադասության վերլուծական կառուցատիպը [հմմտ. Առակք Սողոմոնի որդոյ Դավթի թագաւորին Իորայէլի] նոր գրական հայերենում վերածվում է համադրականի [նույնը՝ Իսրայելի թագաւոր Դավթի որդի Սողոմոնի առակները], որպիսին համաբանորեն ազդում է նոր շրջանում գրական աշխարհաբարին զուգահեռաբար գործառող գրաբարի համակարգի վրա: Ուստի և՛ հատկանշական է, որ ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարը մի կողմից ավանդաճա՛հ հետևում է հին գրական հայերենի շարադասության վերլուծական կա-

ռուցատիպին [օրինակ՝ հրամանաւ Իսիասլաւայ արքայի որդւոյ Նարոս-
լաւայ—ԳԱՊՈՒ, 40, վախճան կենաց տեառն Ղաղարու արհի եպիսկո-
պոսի—ՅՍՊՍ, 60], մյուս կողմից՝ կրում նոր գրական հայերենի շա-
րադասութեան համադրական կառուցատիպի ազդեցութեանը [օրինակ՝
էջմիածնի կաթողիկոսութիւնն ևս էր յերերման և ի տատանման, ի
պատճառս Դանիէլի և Դաւթի յանցուածոցն—ՄԿՊ, 68]։

Հայոց լեզվի պատմութեան փաստերը ցույց են տալիս, որ հատ-
կացուցչի ետադաս շարադասութեանը, գրական նորմայի տեսակետից,
զարգացման ընթացքում աստիճանաբար վերաճում է նախադասի։ Այս
պարագայում ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարը մի տեսակ համատեղում է հին
և նոր գրական լեզուների նորմային բնորոշ, տիպաբանորեն հատկա-
նշական իրակութեանները։ Դժվար չէ նկատել, որ հատկացուցչի նա-
խադաս կիրառութեանը երկու գրական լեզուներում նույնանում է։
Թվում է, թե ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարը այս հարցում սոսկ հետևում է հին
գրական հայերենին, կապ չունի նոր գրականի հետ։ Սակայն դա այդ-
պես չէ։ Ամբողջ հարցն այն է, որ այդ դարերի գրաբարի համակարգում
նախադաս հատկացուցչի կիրառութեանը ոչ միայն ավանդաբար երևան
եկող երևույթ է, այլև նոր ժամանակների արտահայտութեան։ Այստեղ
գոյականական անդամի հատկացուցիչ լրացման ետադաս կամ նախա-
դաս կիրառութեանը արդշունք է ոչ միայն հին գրական հայերենի նոր-
մային հետևելուն, այլև արտացոլում է նոր գրական հայերենի նոր-
մային հատուկ շարադասութեան սկզբունքները։

1) ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի շարահյուսական կառուցվածքում ետա-
դաս հատկացուցիչը կիրառութեամբ գերազանցում է նախադասին։ Այս-
պես, ԹԿԶ-ում [էջ 38—41] կիրառված 21 հատկացուցիչներից ետադաս
են երկուսը [«որք զՔրիստոսի շաղագ յօժարեցին երթալ ղհետ», «այլ
աստուծոյ մօտաւոր և մտերիմ բարեկամք»]։ Այս թարգմանութեանը
նույն բնագրի լատինաբան թարգմանութեան [Ամստերդամ, 1696 թ.,
էջ 61—66] հետ համեմատելիս նկատելի է դառնում որոշ տարբերու-
թեան. հմմտ. կեանք մեր, եթէ համեմատիցին նոցին կենաց» ~ «վարք
մեր առ վարուք նոցա» [ԹԿԶ, 38], «մերձաւորք և ընտանեկիցք բարե-
կամք աստուծոյ» ~ «այլ աստուծոյ մօտաւոր և մտերիմ բարեկամք»
[ն. տ., 40]։ Նույն հատվածում իբրև հատկացուցիչ հանդես են գալիս
հիմնականում գոյականը, մասամբ դերանունը, ընդ որում հատկացուց-
չի վրա երբեմն գրվում է այլ հատկացուցիչ [օրինակ սրբոց կառք,
սկիզբն սուրբ կառգաց իւրեանց, հետք շաղագ նոցա], ոչ մի դեպքում

հատկացյալի նախդիրը չի կրկնվում հատկացուցչի հետ: ՅՄՊՍ-ի ՏԻ հատվածում [էջ 59—61] հատկացուցչի էտադաս կիրառությունը հասնում է մեծ չափերի: Նախադաս հատկացուցչի եղակի կիրառության [նստոյ տեղ] դիմաց ունենք էտադաս հատկացուցչի 42 գործածություն՝ չհաշված այն հատկացուցիչները, որոնք հաճախ դրվում են բնօրինակ հատկացուցիչների վրա [դառնութիւն ողբոց և կոծոց հարց և մարց]: ՍԱՊ-ում [էջ 162—165] ևս էտադաս հատկացուցչի կիրառությունը գերակշռում է. ընդամենը երկու նախադաս հատկացուցչի [ի վէնկտկեցոց դեսպանէն, զիւրն առաջարկութիւն] դիմաց կիրառվում է էտադաս 43 հատկացուցիչ: ԳնՈԻ-ում [էջ 129—132] նախադաս հատկացուցչի կիրառությունը մյուս բնագրային հատվածների տվյալների համեմատությամբ փոքր-ինչ ավելին է, թեև դարձյալ զիջում է նույն հատվածի էտադաս կիրառություններին. այստեղ նախադաս հատկացուցչի 9 կիրառության [չիւրեանց ժամանակս, յերուպացոց աշխարհին, պատմութեան սկիզբն, ի հոռմայեցոց բարբառն, մարդկութեան ծանօթութիւն, քաջալերութեան օրինակ և այլն] դիմաց կա էտադաս հատկացուցչի 37 կիրառություն՝ չհաշված զոյականական անդամի լրացում համադոր հատկացուցիչները [զպատմութիւն ազգաց և ժողովրդոց և քագաւորութեան]: Վերը բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ այս դարերի գրաբարում էտադաս հատկացուցչի կիրառությունը հասնում է ավելի մեծ չափերի, որով այն լիովին հակադրվում է նոր գրական հայերենին:

2) Այս դարերի գրաբարում հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցության փոխարեն հաճախ գործածվում է որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը: Դա տեղի է ունենում բառակապակցական պատճենման հետևվանքով: Լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ նորակալմ, որոշիչ-որոշյալ կապակցություն ներկայացնող որոշ բաղադրյալ բառեր և տերմիններ կազմությամբ առհասարակ խորթ են հայերենին, այսինքն՝ տվյալ դեպքում ավելի պատշաճ էր հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցություն կիրառելը: Հմմտ. վաշտ պրետորական—*cohortes praetorianae*—ԳՏՊ, II, 44, փխ.՝ վաշտ պրետորի, վաշտ ֆալաֆական—*cohortes urbanae*—ն. տ., 45, փխ.՝ վաշտ ֆալաֆի՝ ֆալաֆաց, համետական քիւ—*Proportionalzahl, nombre proportionnel*—ՏնՈԻ, փխ.՝ քիւ համեմատութեան՝ համեմատելոյ և այլն: Դա տեղի է ունենում ոչ միայն օտար, արտաքին ազդեցության պայմաններում, այլև այն հիմունքով, որ վերաբերական իմաստը նույնացվում է որպիսության

իմաստի հետ [սեռականի ձևի փոխարեն՝ ածական]։ Նման դեպքում առհասարակ հայերենում դրանք քերականորեն և իմաստաբանորեն տարբերակվում են, նույնիսկ՝ հակադրվում։

Այդ իրողությունն առկա է գրեթե բոլոր կրթօջախներում ստեղծված գրաբար երկերում, որը նշանակում է, թե այն լայն տարածում ունեցած երկույթ է և արդյունք նոր ժամանակների մտածողության անկասելի ազդեցության։ Օրինակ՝ ամառական շրջան [tropique—ԳՆՈՒ, 154, փխ.՝ շրջան ամառան], այրիական ողջախոնորին [փխ. ողջախոնորին այրույ՝ այրեաց—ԱԳԲ, 30], գոյժ բնկերական [bien commun—ՄԲՕ, փխ. գոյք բնկերակցութեան. հմմտ. գոյժ հասարակաց—bien publique—Ն. տ.], բնօրինական արևեստ [փխ. արևեստ բնօրինակ։ ման—ՓՄ, 2], իտալական բարբառ [փխ.՝ բարբառ իտալացուց—ԲԻ, 29], կայսերական բարձրորին [altesse royale—3ԳՏԵ, 215, փխ.՝ բարձրորին կայսեր՝ կայսերաց], կառավարութիւն հասնալետայան [փխ.՝ կառավարութիւն նախնեաց—ՆՀԳ, 3], հաւաքական հաշուեմասն [իտալ. partita collectiva—ՓԿՎ, 162, փխ.՝ հաշուեմասն հաւաքման], միապետական իշխանութիւն [փխ.՝ իշխանութիւն միապետի՝ միապետաց—ՆԳՀ, 4], պատմական մեկնումն [historique—ԳՆՈՒ, 342, փխ.՝ մեկնումն պատմութեան. հմմտ. մեկնութիւն լեզուի—linguistique—ս. տ.], պատճառ շարժողական [motivum—ՄՄՀՃ, 47, փխ.՝ պատճառ շարժման, կամ՝ շարժառիթ], փոանգալան տորմիդ [փխ.՝ տորմիդ փոանգացուց—ԲԻ, 136], քմապետական իշխանութիւն [փխ. իշխանութիւն քմապետի՝ քմապետաց—ԿԿՏ, 23], և այլն։

Դրանից բացի, նման պայմաններում ըստ էության նեղացվում են հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցության գործառության շրջանակները, և լեզուն հաղորդակցական բաղմաղանությունից ինքնաբերաբար վերածվում է անհարկի միակերպության. դրանով իսկ նոր շրջանի գրաբարը քերականական իմաստի արտահայտման տեսակետից ավելի է խորթանում հին գրական հայերենին և ըստ այդմ էլ հեռանում նրանից, քան մոտենում։ Այս հաբացում գրաբարագիր հեղինակների դավանած ավանդապահությունն ու գիտակցական մոտեցումը զիջում են ժամանակի գործոնին։

դ) Դոյականական անդամի բացահայտիչ լրացմանն այստեղ անգրադառնում ենք շարադասության և համաձայնության տեսակետից, որովհետև դրանք, իբրև քերականական արտահայտության էական հատկանիշներ, բնորոշ են ոչ միայն հին գրական հայերենի, այլև այս դարերի գրաբարի բացահայտչին։ Հին գրական հայերենում բացա-

հայտչի շարադասութիւնը ազատ է, համաձայնութիւնը՝ պարտադիր: Ըստ այդմ այն փոքր-ինչ տարբերվում է նոր գրական հայերենի բացահայտչից: Հայտնի է, որ ժամանակակից հայերենում բուն բացահայտիչը լինում է հտադաս, մասնական բացահայտիչը՝ և հտադաս, և նախադաս, իսկ պարագայական մասնավորող բացահայտիչը՝ հտադաս: Դրանից բացի, եթե արդի հայերենում բացահայտչի և բացահայտյալի համաձայնութիւնն իրականանում է հոլովով, թվով և դեմքով, ապա հին գրական հայերենում՝ նա՛և նախդիրով, և որակով լրացական հարաբերութիւնը դառնում է շարահյուսորեն ավելի սերտ և ձևաբանորեն ավելի «արտահայտիչ»:

1) ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբար երկերում բացահայտիչը հանդես է գալիս ոչ հատկապէս չափով. այն հազվադեպ է գործածվում կամ չի գործածվում չափածո ստեղծագործութիւններում, գիտական աշխատութիւններում: Իսկ պատմողական, մեկնողական, նկարագրական բնույթի երկերում բացահայտիչը որոշակիորեն դրսևորվում է: Այսպես, օրինակ, ՄԹԵ-ում [էջ 8—12], ՅԱԶ-ում [էջ 5—6, 13—15], ՄԳԱՅ-ում [էջ 86—90] շինք հանդիպում բացահայտչի որևէ կիրառութիւն, իսկ, ասենք ԵՋՊԱ-ում [էջ 17—18], ՍԱՊ-ում [էջ 75—87], ԽԶՊՊ-ում [էջ 21—27] դրանք կիրառվում են: Այստեղից էլ երկրորդաբար պարզ է դառնում այն, որ բացահայտիչը գոյականական անդամի այնպիսի լրացում է, որով պարզաբանվում, մեկնաբանվում է բացահայտյալը՝ իբրև ընդհանուր, ամբողջական, հայտնի հասկացութեան անվանում. կամ՝ ընդհակառակն: Ըստ այդմ ընդհանուրը բացահայտվում է մասնավորով, ամբողջականը՝ իր որևէ մասով, հայտնին՝ այս կամ այն անհայտ կողմով և այլն⁹: Նման հաղորդակցական հնարավորութիւնը, բնականաբար, հարկի է բացատրողական, մեկնողական, մեկնաբանական, նկարագրական բովանդակութեան երկում, քան այնպիսի երկում, որտեղ առաջին պլանը կազմում է նյութի գիտական, գեղարվեստական տվյալ վիճակը՝ իբրև իմացութեան տվյալ մակարդակի արտահայտութիւն:

2) Այս դարերի գրաբարի շարահյուսական կառուցվածքում բացահայտչի բնութագրման նպատակով ընտրված գրավոր աղբյուրների որոշակի հատվածների¹⁰ վիճակագրութիւնից պարզվում է հետևյալի: ԵՋՊԱ-ում ունենք բացահայտչի 8 կիրառութիւն, ըստ որում հտադաս է երեքը: Այստեղ, նախ, կապակցութիւնը երեք դեպքում ընդմիջարկված է այսինքն, ասեմ, կոչեցեալ բառերով՝ «նա և վարձաւորքն

[այսինքն՝ դօնդուլ հատեալ զօրապետք և զօրք] [էջ 22], «Հիսւթին կոշեցեալ Շան սուլտանն» [էջ 17], «մինչև ի ժամանակս մեծ Շահաբաս կոշեցեալ արքային» [էջ 26]: Այնուհետև, կապակցելի բաղադրիչները երբեմն համաձայնում են թվով, հոլովով [վարձաւորք՝ այսինքն զօրապետք և զօրք. ըստ նախագուշակութեան սրբոյ մարգարէին Դանիէլի—էջ 24], բացահայտելի նախդիրը կրում է բացահայտիչը [ի Գանջայ քաղաք—էջ 19]: ԹՃԴ-ում հանդիպում ենք բացահայտիչ երկու կիրառութեան՝ «Կղէոպատայ դժխոյին նգիպտոսի» [էջ 11]), «Տան, —բարեկարգեալ և կառավար տան ասել կամիմք, հոգին որ կայ՝ կինն է» [ն. տ.]: Երկրորդում բացահայտումը լինում է ամբողջական կապակցութեամբ, բացահայտչալի կրկնում-մասնավորումով: ԽՁՊՊ-ում կա բացահայտիչ 14 կիրառութիւն, որտեղ կրկնվում են՝ 'Խարեն Կոյմոս—էջ 24, 25. Աղէսանդր Մակեդոնացի—էջ 25, 27. սրանցից 7-ը նախադաս են, այսինքն շարադասութիւնը հավասարաչափ է: Այստեղ առկա է բացահայտիչ համաձայնութիւն թվով և հոլովով [սրբոյ հարց—էջ 21. «սատակի ի յառաջներորդ Օմարայ՝ երրորդ քաղաւորէն Հագարացոց»—էջ 25—26], մեկնաբանում այսինքն է, կոշէին բառերով [«իսկ իններորդ թագաւորն Դարաբ, այսինքն է՝ Դարեհ Կողմոս»—էջ 24. «Եւ ի միջի յորոց՝ թագաւոր ոմն կոշէին Չօակրադի»—էջ 22], նախդիրը դրվում է բացահայտիչ որոշիչ լրացման վրա [ի յառաջներորդ Օմարայ՝ երրորդ թագաւորէն. այրեցաւ ի մեծէն Աղէքսանդրէ Մակեդոնացոյ], որոշչալ հոգը կրում է կամ բացահայտիչը, կամ բացահայտչալը [սրբոյ հարցն, քաղաւորն Դարաբ, արքայն Արտան—էջ 25, արքայն Յազկերտ—ն. տ., արքայն Անտիոքոս—էջ 27, առ զետովն Հռոդոմանայ—ն. տ. և այլն]: ՍԱՊ-ում այս կապակցութիւնը համեմատաբար շատ է կիրառվում: Այստեղ հանդիպում է 23 բացահայտիչ-բացահայտչալի կապակցութեան 45 կիրառութիւն, այսինքն՝ կապակցութիւններից մի քանիսը ունի մեկից ավելի կիրառութիւն [այսպես՝ Մխիթար սարկաւազ—6 անգամ, Յովնան վարդապետ—8, Յովնան Եպիսկոպոս—4, հայր Անտոն—8]: Ընդ որում բացահայտիչներից 23-ը նախադաս է, իսկ 22-ը՝ ետադաս. շարադասութիւնը գրեթե համամասն է: Այնուհետև, բացահայտիչը թվով, հոլովով, հոգով և նախդրով համաձայնում է իր բացահայտչալին՝ Մխիթարայ սարկաւագին, «եկի՛ յԱղէսանդրիա՛ ի նաւահանգիստ Բերիոյ» [էջ 83], ի վանս Սուրբ Նշանս, հօրն Անտոնի, բաց ի հօրէն Անտոնէ և այլն: Կան բացահայտչի և բացահայտչալի այլ կարգի լրացումներով ընդմիջարկման դեպքեր՝

ի Տուզլայ անուանեալ ծովեզրեայ աւանն, վարդապետ ոմն Յովնան: Երբեմն բացահայտիչ-բացահայտյալ կապակցութիւնը նոր լրացում բառի հետ կազմում է ծավալուն, նույնարժեք կապակցութիւն: Այսպես, հմմտ. Յովհաննէս Վերծօ, հայր Յովհաննէս Վերծօ ընդհանրական առաջնորդ [էջ 181], այլև՝ Յովսէփ Ենկերիացի, հայր Յովսէփ Ենկերիացի, Հայր Յովսէփ Ենկերիացի՝ վերակացու արևելեան ֆառոզաց փափուշինաց [ն. տ.] և այլն:

1.4. Խնդիրները և պարագաները.— Հայերենում առհասարակ պարզ նախադասութեան կարևորագույն անդամներից են խնդիրները և պարագաները, որոնց տարբերակումն ունի ոչ միայն իմաստաբանական, այլև քերականական հիմքեր¹¹: Ընդ որում՝ «խնդիրները ցույց են տալիս ենթակայի գործողութեան հետ կապված՝ այդ գործողութեանը մասնակցող առարկաներ, պարագաները՝ ենթակայի գործողութիւնը այս կամ այն կողմից բնութագրող առարկաներ ու հանգամանքներ»¹²: Խնդիրների և պարագաների տարբերակման քերականական օբյեկտիվ հիմքեր են որոշակի հարցերի պատասխանելը, խոսքիմասային փոխակերպութիւնը, առարկաների կամ վիճակների հարաբերութիւնն արտահայտելը, ստորոգյալի հետ կապվելու սերտութեան աստիճանի տարբերութիւնը և այլն¹³: Այնուհետև, հիշյալ կարգի լրացումները գլխավոր անդամների [հատկապես՝ ստորոգյալի] հետ քերականորեն առնչվում են որոշակի եղանակներով [առդրութիւն և կառավարութիւն], որոնք միմյանց նկատմամբ գտնվում են լրացական բաշխման հարաբերութեան մեջ [«կառավարութիւնը փաստորեն մակաշերտվում է առդրութեան եղանակի վրա»]¹⁴:

Այս տեսակետից ավելի պարզ է դառնում, որ ինչպես հին գրական հայերենում և նրա զարգացման հետագա փուլերում, այնպես էլ ԺԷ՝ ԺԹ՝ դդ. գրաբարի պարզ նախադասութեան խնդիրները և պարագաները լրացնում են ոչ միայն դիմավոր, այլև անդեմ [դերբայական դարձվածով կառուցների] բայերով արտահայտված ստորոգական ամբողջութեանը [ենթակային և ստորոգյալի միասնութեանը], ըստ որում լրացումները գլխավոր անդամների հետ գտնվում են առանձին եղանակներով և տարբեր աստիճաններով իրականացվող շարահյուսական հարաբերակցութեան մեջ: Հին գրական հայերենում խնդիրները երկու կարգի են՝ ուղիղ խնդիր և անուղղակի խնդիրներ, իսկ պարագաները՝ տարբեր կարգի [հիմնականում տեղի, ժամանակի, ձևի, շափի, նպատակի, պատճառի և այլն]՝ կապված ըստ էութեան կառավարութեան,

մասամբ առդրության բազմազանության հետ: Այսպես, օրինակ, առդրությունը [«շարադասությունը»] բայական անդամի այդ լրացումների դեպքում ևս ի հայտ է գալիս, սակայն այն ոչ այնքան կարևոր հատկանիշ է, որքան է՝ գոյականական անդամի լրացումների դեպքում: Բայական անդամի լրացումները նախադասության մեջ ունեն որոշակի ձևավորում, իրենց լրացյալների հետ հանդես են գալիս առդրական և կառավարման կոնկրետ հարաբերակցությամբ¹⁵:

ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի պարզ նախադասության խնդիր և պարագայ լրացումները գործառում են հիշյալ բնույթի օրինաչափություններ: սահմաններում՝ տարբեր գրավոր աղբյուրներում, բնականաբար, հանդես բերելով կիրառության ձևերի ու շափերի, առդրության և կառավարության սերտության աստիճանի որոշակի տարբերություններ:

1.4.1. Հին գրական հայերենում ուղիղ խնդիրը անցողական չնբ-գործական կամ կրավորական սեռի] բայով դրված ստորոգյալի լրացումն է, որն արտահայտվում է գոյականով և գոյականաբար գործառող այլ խոսքի մասերի պատկանող բառերով, ցույց է տալիս գործողության անմիջական առարկան¹⁶: Այստեղ ևս ուղիղ խնդիրը դրվում է տրական հոլովով [տրականաձև հայցականով]՝ կապված ոչ միայն բայի սեռի, այլև բայիմաստի հետ, երբեմն զեղչվում է [հաճակացվում է «գորությամբ»]¹⁷: Ներգործական սեռի որոշ բայեր ունենում են երկու խնդիր [զո՞ւ և զի՞նչ հարցերի լրացում]¹⁸:

Ուղիղ խնդրի նման դրսևորումն ու գործառումը իրենց արտացոլումն ունեն նաև մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարում: Սակայն կան որոշ տարբերություններ. նկատելի է ուղիղ խնդրի արտահայտության միօրինակություն, էտադաս կիրառությունը ստանում է բացառական գերակշռություն, այլևս գրեթե բացառվում է ուղիղ խնդրի դրվելը այլ հոլովով՝ կապված բայիմաստի հետ [հմմտ. Տիրեցին յոյնք Անույ—ԲՃԼ, 50]: Այս ընդհանուր դիտողությունը հիմնավորում են ընտրված բնագրային որոշակի հատվածների¹⁹ համապատասխան վիճակագրական վերլուծության տվյալները:

ա) Հայցական հոլովը ընդհանուր առմամբ դրվում է որոշյալ առումով, որը ձևաբանորեն արտահայտվում է զ նախդրի միջոցով: Հիշյալ հատվածներում հանդիպում են անորոշ [ձեռով ուղղականին նման] հայցականով դրված ուղիղ խնդիրներ: Օրինակ՝ «Դրեալ է առձանագիւր ընդառձակ» [ԱՄՊԶ, 23—24], «զի ընդ այն կողմն ուղղեսցին զպարըսպամարտ գործին բաբան» [ԲՃԼ, 50], «Հնար է լաստս և նաւակս վարիլ» [ՄԹՃԶ, 59], «Բերեն տախտակս ի նաւարան» [ն. տ., 62]:

նման կիրառություն բնագրերի մի մասում հաճախ է հանդիպում, իսկ մյուսներում՝ սակավ. ՈՓ-ում կա ուղիղ խնդրի 14 կիրառություն՝ բոլորն էլ դրված առանց աննախդիր հայցականով, իսկ ՍԱՊ-ում՝ ընդհակառակն, բոլոր դեպքերում գործածվում է նախդրով հայցականը: Մյուս բնագրերի հիշյալ հատվածներում դրանց կիրառությունը չի անցնում մեկ-երկուսից:

բ) Ուղիղ խնդիրը հանդես է գալիս իբրև ստորոգական և ոչ ստորոգական գործառություն բայի լրացում²³: Երկրորդ դեպքում այն գործառում է դերբայական դարձվածի մեջ, իբրև դերբայի լրացում, որն ընդհանրապես կամ նախադասության ստորոգական գործառություն ունեցող բայի ուղիղ խնդրի հարաբերությամբ կողմնակի ուղիղ խնդիր է: Օրինակ՝ «ուր և շինեալ զամբոց և զկաթողիկէ Աստուածածին եկեղեցին» [ԱՄՊԶ, 23], «զարդարեալ զայն» [ն. տ.], «ի ներքուստ անտի սատակելով զբազումս ի թշնամեաց» [ԲՃԼ, 50], «ծախիւք Վաքրելով և յարդարելով զնորափոր նորա» [ՄԹՃԼԶ, 59], «տուեալ զիւրն բարձրահրաման հրովարտակ» [ՄՄՅ, 12] և այլն: Հիշյալ հատվածներում աչսպես կոչված «անմիջական» և կողմնակի ուղիղ խնդիր լրացումների էկիրառության շափերը տարբեր են. կողմնակի ուղիղ խնդիրները ոչ միայն քանակով զիջում են մյուսին, այլև հիշյալ հատվածներից մեկ-երկուսում ամենևին չեն գործածվում: Այսպես, ԱՄՊԶ-ում հանդիպում է 2 անգամ, ԲՃԼ-ում՝ 8, ՄԹՃԼ-ում՝ 5, ՄՄՅ-ում՝ 6, ՈՓ-ում՝ 1, ՍԱՊ-ում՝ 6. ընդ որում իբրև դերբայական դարձվածի կենտրոն հանդես են գալիս անցյալ դերբայը կամ անորոշը՝ ուղիղ և հղովված ձևերով:

գ) Հաճախ գործածվում են միևնույն բային լրացնող, իրար նկատմամբ համազոր հարաբերությամբ հանդես եկող ուղիղ խնդիրներ: Օրինակ՝ «նա և զտեղիս ինչ նորոգ ետ ի կալուածս նորա զհողս, զջուրս, զգետս և զայլ զիւղատեղիս» [ԱՄՊԶ, 23]: Դրանից տարբերվում է այն դեպքը, երբ բայի իմաստով պայմանավորված գործածվում է կրկնակի ուղիղ խնդիր [ինչ-ը ինչ կոչել՝ անվանել]: Սա մեզ հայտնի գրաբար աղբյուրներում հազվադեպ հանդիպող երևույթ է: Օրինակ՝ «զի վրացիք հասարակ անուամբ Պաբուն կոչին զիշխանս» [ԱՄՊԶ, 23], և ցայսմ երևի Պաբնի գեղ կոչել զՄոկոբիսն» [ն. տ.]:

դ) Ուղիղ խնդիրը նախադասության բայական անդամին սովորաբար հարաբերակցվում է մերձակա դիրքում, նրա նկատմամբ սովորաբար կրում է հտադաս դիրք²⁴: Նտադաս շարադասությունը ուղիղ խնդրի կառոնական դիրքն է, որն ուներ իր բացառությունները. հին

գրական հայերենի այս կամ այն բնույթի երկերում ընդհանուր կանոնականությունը կարող է ավելի լայն չափերի հասնող բացառություններ ունենալ, քան այն գծվում է հայերենի հին շրջանի ողջ շարահյուսական համակարգի համար²²։ Այստեղ հիշյալ հատվածների համապատասխան վիճակագրությունը ևս ցույց է տալիս, որ ուղիղ խնդրի ետադաս դիրքը բավական կայուն է, որտեղ ավելի քիչ բացառություններ են թույլատրվում, քան հին գրական հայերենում։ Տեղ-տեղ հանդիպող նախադաս կիրառությունները բացատրվում են կոնկրետ հանգամանքներով [ոչ պատմողական նախադասության մեջ հանդես գալը, ճարտասանական կամ տրամաբանական վերաբերմունքի առկայությունը և այլն]։ Այսպես, ՍԱՊ-ի հիշյալ հատվածում ուղիղ խնդրի 9 նախադաս կիրառությունները բացատրվում են հիշյալ հանգամանքներով, իսկ մնացած բոլոր դեպքերում ունենք ետադաս կիրառություններ։

ե) Հայցական հոլովով դրված ուղիղ խնդիրը գործառում է զ նախդրրով, որը հաճախ անցնում է ուղիղ խնդրի լրացմանը կամ կրկնվում նաև նրա դեպքում։ Այդ լրացումը առավելապես նախադաս է։ Ըստ այսմ ուղիղ խնդրի և նրա լրացման շարահյուսական կապը դառնում է ավելի սերտ՝ ի հաշիվ նախադրության, ընդ որում մեկից ավելի լրացումների դեպքում զ նախդիրը դրվում է առաջինի, թեկուզև ավելի հեռու դիրքում գտնվողի վրա։ Օրինակ՝ «որք ունին զգիւղս և զնորին բնակիչս» [ԱՄՊՀ, 23], «թէպէտ և կամէր ոչ՝ լաղարհան հանել ի ձեռաց զարդինաբերն զայն և զսիրելին ինքեան զպատուական կալուած» [ՄՄՅ, 14], «մանաւանդ երբ տեսին զայն մեծ մեքենայ կանգնեալ հանդէպ քաղաքին» [ն. տ., 50] և այլն։

զ) Բայական անդամի նկատմամբ ուղիղ խնդիրը ձգտում ունի դրավելու ամենամերձակա դիրքը։ Սակայն այնպիսի երկերում, որոնցում զգացվում է հեղինակի գրաբարի խորամուխ իմացությունը, ուղիղ խնդիրը կարող է դրվել հեռավոր դիրքում, որի դեպքում անգամ հրմտորեն պահպանվում է նախադասության կառուցվածքը և տեղիք չէ տրվում տարտամության ու թյուրըմբռնման։ Այսպես, օրինակ, ՍԱՊ-ի ընտրված հատվածում ստորոգյալը և ուղիղ խնդիրը հմտորեն ընդմիարկվում են մեկ և ավելի տարբեր կարգի լրացումներով։ Հմմտ. «Տեւանէ՛ր միայն դարտաքին ճգնութիւնս պահոց» [էջ 47], «Ոչ ետե՛ւ հոգևոր վարուց կրքութիւն» [ն. տ.], «Ծանեալ վաղվաղակի եպիսոպոսն և դիմաց կերպարանացն և ի հանճարեղ բանիցն զհոգւոյ նորա գմեծութիւն և զգգօնութիւն» [էջ 50]։

1.4.2. Ինչպես հին գրական հայերենում առհասարակ, նույնպես և ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբար երկերում բայական անդամի անուղղակի խնդիր լրացումները գործառուում են բայիմաստի խնդրառությամբ, ցույց են տալիս ենթակայի արտահայտած գործողության հետ երկրորդաբար [անուղղակիորեն] առնչվող որևէ առարկա, որը նախադասությունը դարձնում է հաղորդակցորեն ավելի կոնկրետ և ծավալուն: Անուղղակի սնդրի ի հայտ բերած այս կամ այն կարգի հարաբերությունը քերականորեն արտահայտվում է պարզ կամ նախդրով հոլովաձևերով²³:

Մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարում բայական անդամի անուղղակի խնդիր լրացումներն ըստ էության գործառուում են հին գրական հայերենին հատկանշական շարահյուսական օրինաչափությունների սահմաններում: Տիպաբանական փոփոխության տեսակետից, սակայն, կարևոր է այն, թե անուղղակի խնդիրների ձևաբանական արտահայտությունը [նախդրով և նախադրությամբ, պարզ հոլովաձևով դրվելը / լեզվի զարգացման ընթացքում ինչպիսի փոփոխություններ է պարունակում նրա հին և նոր տարբերակներում, այսինքն՝ հին գրական հայերենում նախդրով և նախադրությամբ հոլովաձևերը որքանով են փոխարինվում պարզ հոլովաձևերով՝ կապված նոր ժամանակների մտածողության և ըստ այդմ նոր շրջանի հայերենի ընդհանուր ազդեցության հետ: Տիպաբանական նման առանձնահատկության բացահայտման նպատակով ստորև անդրադառնում ենք անջատման, հանգաման, միասնության, միջոցի, վերաբերության անուղղակի խնդիրներին:

ա) Անջատման անուղղակի խնդիրը գերազանցապես գործառուում է բացառական հոլովով: Վերջինս կազմվում է տրականից և նախադասունի ի[յ] նախդիրը: Սա նշանակում է, որ ձևակազմական միակ սկզբունքը տիպաբանորեն անփոխարինելի է և ընդհանուր՝ գրաբարի տարբեր վիճակների համար:

Փաստերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ անջատման անուղղակի խնդիրը համեմատաբար քիչ է գործածվում: Այսպես, ԱԸԵ-ի որոշակի հատվածում [էջ 33—41] կիրառվում է ընդամենը երկու անգամ. «Թաքուցանեն յինէն զթագաւորութիւնս ազանց» [էջ 39], «Եւ զինչ խիտ առ խիտ անդ ի խոնարհ ազարակ, որ ընդ հովանեաւ տաճարին, վարկպարազի որմածով անջրպետելոյ յայլոց ազարակաց» [էջ 40—41]: ՍԳՔՎ-ի հատվածներից մեկում [էջ 3—6] կիրառվում է չորս անգամ. «Քրիստոնէական վարդապետութիւնն ի Քրիստոսէ վարդապետեցեալ է և յեկեղեցւոյն Քրիստոսի մեկնեցեալ» [էջ 4], «Ըստ այսմ

սարասի և դէն ջանայ կուրացուցանել զքրիստոնեայսն ի լուսոյ ուսման հարկաւորաց մասանց» [էջ 5], «հարկեցեալ ի խղճէ մտաց գրեցի զայս համառօտ մտրակաբանութիւն» [էջ 6]:

բ) Հանգման անուղղակի խնդիրը հին գրական հայերէնում գործադուր էր տրական և նախդրով հայցական հոլովներով. որոշ բայեր, պայմանավորված հատկապէս բայիմաստով, այլև՝ բայի սեռով, գործածութեան բնույթով, կարող էին հանդես գալ և՛ տրականով, և՛ նախդրով հայցականով²⁴: Այստեղ գերակշռում էր տրական հոլովով հանգման անուղղակի խնդրի կիրառութիւնը: Նախդրով հայցականի դեպքում կիրառւում էին առ, ընդ, ի, ց նախդիրները: Հանդիպում են նաև ըստ նախդրով տրականը, առանց նախադրութեամբ սեռականը և այլն²⁵:

Այս պարագայում որոշակիորեն հնարավոր է տիպաբանորեն պարզել ԺԸ—ԺԹ զգ. գրաբարի շարահյուսական կառուցվածքում հանգման անուղղակի խնդիրը գործառւում է ավելի շատ աննախդիր, թե՛ նախդրով հոլովաձևով: Այս նպատակով անցկացված բնագրային որոշակի հատվածների վիճակագրութիւնից պարզվում է հետևյալը. ՆՁՄ-ի մի հատվածում [էջ 55—57] կիրառված 26 հանգման անուղղակի խնդիրներից 15-ը արտահայտված են նախդրով հոլովով, ընդ որում ի հաշիվ առ, ըստ, ի նախդիրների, առանց նախադրութեան գործադրման: Հմմտ. «Իրաւունս ունի ասելոյ ազգին» [էջ 55], «որչաւի պատմութիւնն լոյս տայ մեզ» [էջ 56], «զի որպէս գրուանն խափանաբար լինի շառաղաց լուսոյն ցոլանալ ի լոյս աշաց նստելոյն ի տան, սապէս ամբողջ դարբ խափանաբար լինին ժողովրդեան հասկանալ զեզու առաջնոց» [ն. տ.] «Առ Հայս Ռուսաստանի միակ գերդաստանն է և այն գերապատիւ կազարեանց» [էջ 55], «չիցեն ընդ նպատակին հիմնողին» [ն. տ.], «այս փոխադրութիւն չէ վճարեալ լոկ օղաբանութեամբ, այլ զոհիւք և նուիրագործութեամբ ըստ պիտոյից հանգամանաց» [էջ 56], «չկարէին յայս հայել» [ն. տ.], «ըստ ումանց ապացոյց համարին բանաստեղծական յօրինուածոց» [ն. տ.], «նախախնամութիւնն առանց ամենայնի ի կոշմանէ ազգին աշխատութիւն հեղուցու զիմաստութիւն» [ն. տ.], «զի որպէս ըստ մեզ, սապէս ըստ լուսաւոր կաթնեաց այլոց, աղբիւր բանաստեղծութեան ճանաչի քաղաքական կեանքն ազգի» [էջ 57], «զորպիսիս առ այլս տեսանեմք» [ն. տ.]: Այստեղ անհրաժեշտ է նկատել, որ նախդիրներից գերակշռում է ըստ-ի կիրառութիւնը [7 անգամ], որովհետև այդ նախդրով հոլովաձևը, իբրև ուրույն կառույց, նոր ժամանակներում ձեռք է բերում գործառական-ոճական արժեք

[Հմմտ. ըստ այլոց, ըստ մեզ, ըստ նայատակի, ըստ ումանց և այլն]: ԳԱՊՌ-ի էջ 39—43-ում, ընդհակառակն, կիրառված 22 հանգման անուղղակի խնդիրներից 6-ն են հանդես գալիս նախդրով հոլովով, ըստ որում առ, ըստ, և նախդիրների գործադրմամբ [ի-ն երեք, իսկ ըստ-դ երկու անգամ]: Հմմտ. Միրելի գտաւ իւրոցն և օտարաց» [էջ 39], «պարգեհաց ևտ նովկորոտացոց» [ն. տ.], «գգեբրիսն շնորհեաց Եւրոսլաւայ» [էջ 40], «պատուիրեաց նոցա՝ հնազանդ լինել Իսխասլաւայ անդրանկին փոխանորդի իւրոյ» [էջ 43], «Սա այր լեալ զարմանալի ըստ արիւրեան միանգամայն և ըստ մարդասէր բարուց» [էջ 39], «ևտ յեղով ի յոլն բարբառոյ և սլանեանց զստուածաշունչ գիրս» [էջ 43], «և բաժանեալ ղերկիր պետութեան իւրոյ յորդիս իւր» [ն. տ.] և այլն: Ըստ այսմ, ՆՇՄ-ի և ԳԱՊՌ-ի տվյալների համեմատությունից պարզվում է, որ առաջինը այս դեպքում հակված է դեպի նախդրով, իսկ երկրորդը՝ աննախդիր հոլովածեկ կիրառությունը: Իսկ դա լսել էությունն ապացույց է այն բանի, որ ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբար երկերում մի կողմից պահպանվում է կիրառական համամասնությունը, իսկ մյուս կողմից՝ գերակշռությունը անցնում հանգման անուղղակի խնդրի նախդրով հոլովածեկով գործածությունը:

դ) Միասնության անուղղակի խնդիրը, ինչպես հին գրական հայերենի համակարգում, այստեղ գործառում է նախդրով հոլովածեկով, ըստ որում կիրառվում է ընդ նախդիրը տրական կամ հայցական հոլովի հետ: Նախդիրների վիճակագրական վերլուծության ժամանակ նշել ենք, որ ընդ նախդիրը, ըստ տարբեր բնագրերից ընտրված հատվածների²⁶ տվյալների, ունի հաճախակի կիրառություն: Այստեղ օգտագործելով այդ տվյալները, պարզվում է հետևյալը: Նախ, հիշյալ հատվածներում եղած ընդ նախդրով հոլովածեկերի 56 կիրառությունից 26-ը տրական և հայցական հոլովների հետ հանդես է գալիս միասնության անուղղակի խնդրի պաշտոնով, ընդ որում տրականի հետ կիրառված է 10, իսկ հայցականի հետ՝ 12 անգամ: Դա վկայում է, որ ընդ նախդրով հոլովածեկը մեծ մասամբ ունի միասնության անուղղակի խնդրի գործառություն: Երկրորդ, ՆՇՄ-ում առհասարակ շունենք միասնության անուղղակի խնդրի կիրառություն, ԱՄՊԶ-ում, ԳԱՊՌ-ում, ՈՓ-ում չկան ընդ նախդրով տրականով, իսկ ԱԳՓ, II-ում և ՄԿՊ-ում՝ ընդ նախդրով հայցականով կիրառություններ: Երրորդ, ընդ նախդրով հայցականով միասնության անուղղակի խնդիրը համեմատաբար շատ է հանդիպում ՈՓ-ում [4 անգամ], ԳԱՊՌ-ում [3 անգամ], ԱԼԵ-ում,

ԱՄՊՂ-ում, ԳՏՊ, I-ում, ԹՃԴ-ում՝ միջին չափով [2-ական աշխատյ, իսկ ՄՍՀԾ-ում՝ քիչ [1 անգամ]: Օրինակ՝ «խորհիմ ընդ պէսպէս յոյգ և շարժմունս ձեռաց» [ԱԸԵ, 39], «Յայնմ հետե մինչև ցվախճան Պոլեսլաւայ խաղաղութեամբ էր Եարոսլաւ ընդ լեկս» [ԳԱՊԻ, 46]։ «Ձայս պատեհ գտեալ Եարոսլաւայ՝ առ ընդ իւր և զՄսթիսլաւ, և խաղաց ի վերայ Լիհաց» [ն. տ., 41], «և որպէս ասեն մեքենապէս կապեսցին համբակք ընդ նոսա միայն» [ՄՍՀԾ, 301], «որ անուն իրաց ի մի գաւառաց խօսից զանազանի ընդ միմիայնս յոյժ» [ՈՓ, 115] և այլն։ Զորրորդ, ընդ նախորդով տրականով միասնության անուղղակի խնդիրը ամենից շատ հանդիպում է ՄԿՊ-ում [3 անգամ], իսկ ԳՏՊ, I-ում և ՄՍՀԾ-ում 2-ական, ԱԳՓ, II-ում, ԱԸԵ-ում՝ 1-ական անգամ։ Օրինակ՝ «ի կիցս խառնուածոյ երկնակառոյց զմբեթին ընդ հարթայատակ զընտոյս՝ նշմարի ծիր լուսաշուք» [ԱԸԵ, 38], «որ հանգոյն հնագոյն փաղերոն նաւահանգստի կապէր ընդ ԲաղաՖին Աթենացոյց երկուք երկայնածիզ որմովք» [ԳՏՊ, I, 371], «զի առաւել ևս բացայայտեսցին գաղափարք և իմաստք մտաց ունկնդրաց, ընդ նմին և բուն իսկ առարկայն» [ՄՍՀԾ, 223] և այլն։

դ) Միջոցի անուղղակի խնդիրը հին գրական հայերենում արտահայտվում էր ամենից առաջ զործիական հոլովով, այլև՝ ընդ և ի նախորդրով հայցականով, ըստ նախորդով տրականով, ի նախորդով բացառականով և ի ձեռն նախադրութեամբ սեռականով²¹։ Արտահայտութեան պլանում եղած նման բազմազանությունը ԺԸ—ԺԹ դդ. փոխարինվում է ոչ կենդանի լեզվին հատկանշական միակերպությամբ։ Այս դարերի զրաբարի աւանձին բնագրերի համապատասխան հատվածներում միջոցի անուղղակի խնդրի հոլովումը կազմակերպող ի, ընդ ըստ նախորդների և ի ձեռն նախադրության կոնկրետ կիրառությունների վիճակագրությունից պարզվում է հետևյալը։ Նախ, ԱԸԵ-ի էջ 38—41-ում կիրառված 4 անուղղակի խնդիրներից միայն 1-ն է դրված նախորդով հոլովածեով, այսինքն՝ կիրառությամբ դիջում է աննախդիր ձևին։ Օրինակ՝ «և մերթ ժով իմն ցամաքանիւթ՝ կանաչաթուխ կոհալօք կաղամախեաց և եղենեաց» [էջ 38], «ցիր ընդ... դաշտ՝ բոլորովիմբ՝ շինուածովն և անկածով» [էջ 39], «և անջրպետեաց ընդ մարդաբնակ ոստանս» [էջ 38] և այլն։ ՄԿՊ-ի էջ 68—74-ում գործածվում են 17 անուղղակի խնդիրներ, որոնցից ոչ մեկը չի արտահայտված նախորդով հոլովով, ըստ որում զործիական հոլովով դրվածները հաճախ հոմանիշներ են։ Օրինակ՝ «որ և նա այնպիսի կոնգակի զօրութեամբն, բա-

րեպաշտ մերագնէից տօրօք և ողորմութեամբ պահպանէ դանապատն և զմիաբանութիւնն սորա» [էջ 69], «ամենայն տարի հոգնեալ են սոցա հացեղինօք, խաօք և պանօք» [էջ 69—70], «Յաւուրս վանահայրութեան յիշեալ Սարգիս վարդապետի սրբութեամբ, հեգութեամբ և իմաստութեամբ փայլէին բանի բանի արք» [էջ 70—71], «զամենայն աւուրկենաց իւրոց հացիւ և ջրով շատանայր» [էջ 71] և այլն: Երկրորդ, իբրև հիմնավորում նախորդի, դատելով գրաբար բնագրերի որոշակէ հատվածների²⁸ վերլուծության տվյալներով, պարզվում է, որ, օրինակ՝ ընդ, ըստ նախդիրները հիշյալ հատվածներում ունեցած 56 և 40 կիրառություններից ոչ մեկը չի արտահայտում հայցականով կամ տրականով միջոցի անուղղակի խնդրի գործառնություն: Երրորդ, արտասովոր, բայց փաստ է այն, որ գրաբար բնագրերից մեկում [ՈՓ, էջ 114—117] հանդիպում ենք ի նախդրով և գործիական հոլովով միջոցի անուղղակի խնդրի կիրառություն: Օրինակ՝ «և ալ բազում նման սոցայ, որ կայ ըստ իւրաքանչիւր անուն ի վաղուց և հնոց ի Հայոց բառիւ, որ այժմոյս ի անկարութենէ իմմէ յինէն անգիտելի է» [էջ 114] «լաւ է ինչ անուանակոչել անունս նոր, և չափս նոր, և կշիռս նոր, զթէ ի մտածութեամբ, որ բարցցի անուանք ի սեպհական բառէ և սովորութենէ» [էջ 114—115]:

Ե) Վերաբերության անուղղակի խնդիրը հին գրական հայերենում գրվում էր զ նախդրով բացառականով [«պատմական բացառական»], երկրորդաբար հանդես էր գալիս առ նախդրով և հայցականով, յաւազս նախադրությամբ և սեռականով²⁹: ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի շարահյուսական կառուցվածքում վերաբերության անուղղակի խնդիրն առհասարակ ունի սակավ կիրառություն: Հանդիպող շնչին օրինակները վերաբերում են հիմնականում առանձին՝ երկրորդաբար գործադրվող տիպերին: Առանձին բնագրերից ընտրված հատվածների³⁰ տվյալները ցույց են տալիս, որ այդ անուղղակի խնդիրը նոր ժամանակների գրաբարում գործառնում է հիմնականում յաղազս նախադրությամբ և սեռական հոլովով, հազվադեպ՝ առ նախդրով և հայցականով. այստեղ չեն հանդիպում «պատմական բացառականով» գրսեորված անուղղակի խնդրի օրինակներ: Այսպես, հիշյալ հատվածներից մեկում ունենք առ նախդրով և հայցականով վերաբերության անուղղակի խնդրի մեկ կիրառություն. «Եւ միով բանիւ տսել, առ այնպիսի գործ տաժանակից՝ կարևոր է ճշմարիտ նախանձաւորութիւն բարւոյն» [ՍԱՊ, 165]: ԽՁՊՊ. Կ և ՍԲՕ-ի հիշյալ հատվածներում չունենք նաև յաղազս նախադրությամբ

և սեռական հոլովով վերաբերության անուղղակի խնդրի որևէ կիրառություն, իսկ ՍՍՊ-ում այն հանդիպում է երկու, ՕՈՒՆ-ում՝ մեկ անգամ. «և յաղագս բաղմաց ԲԻՍԱՌՈՆԷԿ արևմտեայց և արևելեայց բնակելոյ անդ ի նմին ժամանակի» [ՍՍՊ, 113], «յաւելեայ և ղչորրորդն յաղագս առաքելական ԲԱՐՈՂՈՒՔԵԱՆՑ» [ն. տ., 165], «ևս և տեղեկութիւնս հաղագս մակընթացութեան ջուրց ծովու» [ՕՈՒՆ, 9]³¹:

1.4.3. Նախադասության բայական անդամի պարագա լրացումները զարգացման ընթացքում առհասարակ ենթարկվում են ոչ այնքան իմաստային, որքան այս կամ այն իմաստի արտահայտության հետ կապմած փոփոխությունների: ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի նախադասության պարագայական լրացումներն այստեղ ուշադրության առարկա են հին գրական հայերենի համեմատությամբ փոքրիշատե կրած նման փոփոխությունների տեսակետից՝ կապված տվյալ պարագայական լրացման արտահայտության բնույթի և կիրառության չափերի հետ: Այստեղ, ինչպես նշել ենք, այդ նպատակով անդրադառնում ենք դրանցից տեղի, ժամանակի, ձևի, չափի, նպատակի և պատճառի պարագաներին:

ա) Տեղի պարագան արտահայտվում է մակբայներով, նախդրով և նախադրությամբ հոլովներով: Նախդիրներն ու նախադրությունները դրվում են բոլոր թեք հոլովներով: Հին գրական հայերենում տրականը և հայցականը ի նախդրով առհասարակ կաղմում էին ներդոյականը, որը տեղի պարագայի բուն հոլովն է:

ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարում ևս տեղի պարագան դրսևորվում է առաջին հերթին տեղի մակբայներով, այնուհետև՝ նախդրով ու նախադրությամբ հոլովներով: Ի տարբերություն հին գրական հայերենի, այստեղ ուշադրություն են գրավում տեղի պարագայի արտահայտման և կիրառման բոլորակի առանձնահատկություններ: Այսպես, լինում են դեսյբեր, երբ ներդոյականը կաղմվում է նախդրով և [հայցականի փոխարեն] ուղղականով՝ գործառնելով որպիս տեղի պարագա: Օրինակ՝ «Գնաց խնկօք և մոմեղինօք ի վանքս» [ԶԱԳ, 4], «ի վանքն սպաժառ ձորոյ» [ԲՊ, 64]: Հանդիպում է նաև վերջավորությամբ լգրական աշխարհաբարի տեսակետից՝ բուն ներդոյականով արտահայտված տեղի պարագա. «Եղև Մադրասում օգոստոսի ամսոյ 15» [ՈՓ, 16]:

Դրանցից բացի, լատինաբան գրաբարի աղղեցությունը համապատասխան բնույթի գրավոր աղբյուրներում ներդոյականը արտահայտվում է նաև ըն[ն], ենք, ենք մասնիկներով, որոնք սովորաբար գործածվելով սեռական և հայցական, այլև ում վերջավորությամբ տրական

հոլովների հետ, ծառայեցվում են ներգոյական հոլովի արտահայտմանը, դրանով իսկ՝ գործառության մեջ դնելով իբրև տեղի պարագա: Օրինակ՝ «Արկանիցիմ ներ այնմ ախտին» [ՇՀՆ, 71], «նեւ գրգկանս ալսորի՛, պարունակեցեալս ի մեծի ծովու կենցաղոյս» [ՅԿԽԶ, 15], «ոչ վշտացուցեալ իցեն նամենեսին որպէս հնչեն բանք նոցին» [ԹԱԽ, 12], «եներ այսր բարի նախանձու սիրոյ» [Ն. տ., 32], «նառաջնում մասին՝ վարեցայ առարկութեամբ և կիրառութեամբ ոմամբք» [ՅՍՆ, VIII], «դի եթէ ըմիրում ոչ ջերմանասցի սիրտն՝ գոնեայ ի միւսում ջերմանայցէ» [ՍԿԱ, 11], «ընչաբաւանս սաստկագունեղ» [Ն. տ., 21], «ընքերանում ձկան զսագերն» [Ն. տ., 408] և այլն:

Այնուհետև, համապատասխան գրավոր աղբյուրների որոշակի հատվածների²² վիճակագրական վերլուծությունից պարզվում է, որ տեղի պարագան թեև մյուսների համեմատությամբ որոշակիորեն ունի զգալի թվով շատ կիրառություններ, բայց դրանք աչքի են ընկնում տեղի մակրայների քանակական սակավությամբ: Սա փոքրիշատե վկայում է, որ մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարում տեղի մակրայները չունեն կիրառության լայն ընդգրկում և տարածում, որպիսին առկա էին հին գրական հայերենում: Ըստ սմին պարզվում է, որ ԲՏՊ-ում կիրառվում են անդէն [երկիցս], անտի [երկիցս], ուրեմն մակրայները, ՆՍԱՃ-ում՝ անդէն, աղբեր, աստի, յառաջիկայ, ԿԿՀ-ում՝ անտի, աստի, ի ներուստ, ուրեմ, ՊՎԱ-ում՝ անդ [երկիցս], անդէն, անդրէն, անտի, ՍԱՊ-ում՝ անդ [ութիցս], անդր, անտի [երկիցս], առաջի, ուր: Օրինակ՝ «զոր նպատակ ունէր առաջի» [ՍԱՊ, 164], «հակառակութիւն ի մէջ անկեալ ի քաղաքի անդ» [ՊՎԱ, 132], «եւ բռնաւորն պաշարեալ անդէն յիւրում վայրսն արժանի ըստ գործոցն սատակէր» [ԲՏՊ, 74], «և ուր չիք ուսումնասիրութիւն, անդ ոչ տգիտաց յուսալի է լուսաւորութիւն» [ՍԱՊ, 164] և այլն:

Նախդրով հոլովով տեղի պարագան այս դարերի գրաբարում չունի այն լայն կիրառությունը, որ ունեւր հին գրական հայերենում²³: Այսպես, ԱԳՓ, II-ում [էջ 5—7] տեղի պարագան գործառում է ի [յ]+ տրականով 3 անգամ, ի [յ]+ հայցականով՝ 4, իսկ ընդ+գործիականով՝ չիք: Օրինակ՝ «այս ցուցանէ յԱրիստոտելէ յայնմ մասին» [էջ 5], «դի բնարանութիւն յիւս, զորոց խօսի, ոչ գիտէ ինչ, բայց ևեթ զճանաչումն» [էջ 6]: Նույն հատվածում սակավ կիրառվում է նաև նախադրությամբ և որեւէ հոլովով դրվող տեղի պարագան. «էական ներույ անկեալ զգալի փոփոխութեան, է առարկա այսր գիտութեան» [էջ 5], «յաւելումն զիմն ի վերայ առարկայի բնաբանութեան» [էջ 7]:

բ) Ժամանակի պարագան հին գրական հայերենում հանդես էր գալիս մակբայներով, նախդիրներով [այլև՝ ետադրությամբ] և թեք հոլովներով: ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարում տեղի են ունենում փոփոխություններ՝ կապված արտահայտման և կիրառության հետ: Նախ, այն արտահայտվում է համապատասխան մակբայներով: Դատելով գրավոր աղբյուրների որոշակի հատվածների³⁴ տվյալներից, գործածվում են քիչ թվով մակբայներ, եղածներն էլ կիրառությամբ միակերպ են: Առկայանում են հետևյալ մակբայները, որոնք ունեն կենսունակության տարբեր աստիճան. իբրև—ԲՏՊ, 73 [երկիցս], 74, ՊՎԱ, 131, ապա—ԲՏՊ, 73, 75, ՍԱՊ, 161, 164, 165, մինչ դեռ—ԲՏՊ, 73 [երկիցս], 74, ՊՎԱ, 130, այնուհետև—ՍԱՊ, 164/այնու հետև—ԲՏՊ, 73, 74, 75, վաղվադակի—ԲՏՊ, 74, ՊՎԱ, 131, յորժամ—ԲՏՊ, 75, մերք—ն. տ. [չորիցս], յայնժամ—ն. տ. ԵՍԱՃ, 48, [երկիցս], ԿԿԶ, 20, ՍԱՊ, 163 [երկիցս], արդ—ԵՍԱՃ, 47, ՍԱՊ, 165, արդեօք—ԵՍԱՃ, 49, նախ—ԵՍԱՃ, 47, 48, ԿԿԶ, 18, ՍԱՊ, 164, 165, նախկին—ԵՍԱՃ, 49, այժմ—ԿԿԶ, 19, 20, երբէք—ԿԿԶ, 20, միանգամայն—ԿԿԶ, 20 [երկիցս], ՍԱՊ, 164 [երկիցս], յանապազ—ՊՎԱ, 131, իսկ և իսկ—ՍԱՊ, 162: Օրինակ՝ «Իբրև զիւրոց գաւառին աղատութիւն ի նմանէ առնոյր» [ԲՏՊ, 73], «Եւ այնուհետև առաջնորդն արթուն պիղկաց զանձն» [ՍԱՊ, 164], «յայնժամ ընտիր են ամենայն եղանակք և ոճք բառից, յորժամ յենացուն ի վկայութիւն նախապատիւ մատենագրաց» [ԵՍԱՃ, 48] և այլն:

Երկրորդ, նախդրով հոլովով ժամանակի պարագայի գործառությունը ևս նեղ է: Այսպես, ԱԳՓ, II-ի էջ 5—6-ում կա ընդամենը մեկ օրինակ. «Ի բաժանման բնաբանութեան զայն շաւիղ կալցուր, զոր կալաւ ամենայն բնախօսից իշխանն Արիստոտէլ» [էջ 7]: Իսկ ԱՄՊԶ-ի էջ 21—29-ում՝ երեք. «Յաւուրս սորա պայազատէին» [էջ 21], «Յաւուրս Զաբարիայ և նախքան զնա ևս» [էջ 24], «Բաց ի Սարգսէ ճոնէ և ի Համազասպեայ առ նորին ժամանակօք» [էջ 27]:

Ներքորդ, այս բնագրերի հիշյալ հատվածներում, օրինակ, շենք հանդիպում ետադրությամբ և բացառականով ժամանակի պարագայի գործածություն:

գ) Հին գրական հայերենում ձևի պարագան գոյանում էր համապատասխան մակբայներով, գ, ի նախդիրներով ու հայցականով, գործիական հոլովով:

ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարում, նախ, ձևի պարագան նախորդ հրկուսի համեմատությամբ քիչ է գործածվում, թեև այս դեպքում մակբայները

թվով ավելի շատ են: Այսպես, մյուս պարագաների դեպքում ընտրված հատվածներում ձևի պարագայի գործառությամբ հանդես են գալիս հետևյալ մակբայները. այնպես—ԲՏՊ, 73, 75, ՍԱՊ, 166, անխոռվա-
րար—ՍԱՊ, 165, անհնարին—ԵՍԱՃ, 49, բացայայտ—ԵՍԱՃ, 49, գրվ-
խովին—ՍԱՊ, 165, դիրին—ԵՍԱՃ, 49 [Երկհցս], դիրիմաց—ԵՍԱՃ,
49, զգոյշ—Ն. տ., ընդունայն—ԲՏՊ, 75, իբր, իբրե—ՍԱՊ, 165, կար-
գաւորապէս—Ն. տ., միօրինակ—ԵՍԱՃ, 49, յայտնապէս—ՍԱՊ, 164,
յանկասկածի—ՊՎԱ, 130, յանկարծակի—ԲՏՊ, 73, յանկարծօրէն—
ՊՎԱ, 130, յատկապէս—ԵՍԱՃ, 47, յօժարակամ—ՍԱՊ, 163, շղթայօ-
րէն—ԵՍԱՃ, 49 [Երկհցս], որպէս/որպէս քէ—ԲՏՊ, 73, ԵՍԱՃ, 47,
ուժգնագոյն—ԲՏՊ, 73, փութապէս—ՊՎԱ, 131, փաշ—ԵՍԱՃ, 47, 48,
ՍԱՊ, 164: Նկատելի է, որ ԿԿՀ-ի էջ 18—21-ում նման որևէ կիրառու-
թյուն չունենք:

Երկրորդ, գործիականով և նախդրով հայցականով ձևի պարագայի
կիրառությունները խիստ սակավ են. դա հիմնավորվում է, օրինակ,
հիշյալ հատվածներում նման պարագայի բացակայությամբ:

դ) Զափի պարագան այս դարերի գրաբարում ունի սակավ կիրա-
ռություն: Դա որոշ չափով բացատրվում է նախադասության արտա-
հայտած գործողության համապատասխան հանգամանքների բնութա-
գրման հարցում, ժամանակի մտածողությամբ պայմանավորված, ա-
ռաջացած փոփոխությամբ: Կոնկրետ բնագրերում այն հիմնականում
գործառում է չափ ու քանակի մակբայներով: Այսպես, ընտրված հատ-
վածների տվյալները ցույց են տալիս, որ համեմատաբար կենսունակ
են հետևյալ մակբայները. ամենևին—ԿԿՀ, 18, այսչափ—ՊՎԱ, 130,
առաւել—ԲՏՊ, 74, ԵՍԱՃ, 48, բազում—ՊՎԱ, 130, այլև՝ բազում ան-
գամ—Ն. տ., 132, դարձեալ—ԲՏՊ, 74, իբրե—ԿԿՀ, 20, հաւօրէն—
ԲՏՊ, 75, միայն—ՊՎԱ, 133, յանախ—ԵՍԱՃ, 47, 48 [Երկհցս], յոյժ—
ԲՏՊ, 74 [Երկհցս], ՊՎԱ, 131, այլև՝ յոյժ յոյժ—Ն. տ., 131, շատ—
ՍԱՊ, 164, ողջոյն—ԵՍԱՃ, 49, որչափ—Ն. տ., 48, պակաս—Ն. տ., սա-
կաւ—ԲՏՊ, 74, սաստիկ—Ն. տ., վերստին—ՊՎԱ, 132, 133:

Զափի պարագան հին գրականում գրվում էր նաև զանազան հո-
լովներով: Այստեղ նման գործառությունը խիստ սակավ է: Այսպես,
ԴԱՊՌ-ի էջ 39—43-ում, ԹՃԴ-ի էջ 9—16-ում և ԱԳՓ, II-ի էջ 5—6-ում
չկա նման արտահայտությամբ չափի պարագայի որևէ կիրառություն:
Դրանից բացի այն չի գործառում այստեղ նաև ի, ընդ նախդիրներով
և հայցականով: Բոլոր դեպքերում ակնհայտ է, որ այդ հիմունքներով

ստորոգյալի պարագայական հարաբերությունն արտահայտելը նոր ժամանակներում այնքան էլ գործուն չէ:

Ե) Նպատակի պարագան հին գրական հայերենում առհասարակ դրսևորվում էր գործիականով, նախդրով կամ նախադրությամբ և մյուս թեք հոլովաձևերով: Այս դարերի գրաբարում այդ պարագան համեմատաբար շատ է կիրառվում նախդրով և հայցականով, քան նախադրությամբ: Այսպես, ԱԳՓ, II-ի էջ 5—7-ում կիրառված 6 նպատակի պարագաները դրսևորված են միայն զ նախդրով և բացառականով [«պատմական» հոլովով]. «ոմանք յերկարագոյն ճառեն զնաւարկայէ բնաբանութեան» [էջ 5], «պարտ է գիտութիւնն լինիլ զմշտնջենաւորաց» [էջ 6] և այլն: Գործիականով նպատակի պարագան ևս սակավ է կիրառվում. ԱՄՊԶ-ում [էջ 21—29] հանդիպում է մեկը՝ «զորս առին պատերազմաւ ի ձեռաց Պարսից» [էջ 21]: ԵՍԱԸ-ում [էջ 47—49], ՊՎԱ-ում [էջ 130—133], ՍԱՊ-ում [էջ 162—166] առհասարակ չկա նախադրությամբ և որեէ թեք հոլովով ձևավորված նպատակի պարագայի կիրառություն, իսկ ԲՏՊ-ում [էջ 73—75] և ԿԿԶ-ում [էջ 18—21] հանդիպում է մեկական անգամ. «վասն խոռովութիւնս յուզելոյ» [էջ 75], «առ ի պատրաստել զթարգմանիչն ամենեկին հարկաւորս» [էջ 18]: Այնուհետև, այդ դարերի գրաբարում շարունակաբար հաճախակի է կիրառվում վասն նախադրությամբ և սեռական հոլովով արտահայտվող նպատակի պարագան: Այսպես, իրենց կոնկրետ ստորոգյալի հետ հարաբերակցվում են հետևյալ ձևերը. վասն այլոց—ՍԱՊ, 165, վասն անձանց—ն. տ., վասն բարոյ—ՍԲԾ, 278, վասն զոլոյ—ն. տ., 279, վասն նանապարհորդելոյ—ՕՈԻՆ, 8, վասն շինելոյ—ՍԱՊ, 163: Օրինակ՝ «կարևոր է վասն անձանց և վասն այլոց» [ՍԱՊ, 165], «կիրառութիւն կողմնացուցի, առ ուղղութիւն դեկի վասն անսայթաք նանապարհորդելոյ» [ՕՈԻՆ, 8] և այլն:

զ) Պատճառի պարագան հին գրական հայերենում հիմնականում արտահայտվում էր նախդրով ու նախադրությամբ և թեք հոլովներով, մասամբ՝ գործիականով³⁵: Այս դարերի գրաբարում նկատվում է պատճառի պարագայի գործառնության հետ կապված մասնակի փոփոխություն: Նախ, հազվադեպ են ի [յ]+հայցական, առ+տրական, հայցական, բացառական, ընդ+բացառական տիպի կաղմությամբ պատճառի պարագայի կիրառությունները: Այսպես, նախդիրների կիրառության վիճակագրական վերլուծության դեպքում ընտրված հատվածներում³⁶, օրինակ, առ-ի 30 կիրառություններից չկա մեկը, որ դրված լինի տրա-

կան, հայցական կամ բացառական հոլովով և ստորոգյալի հարաբերությամբ արտահայտի պատճառի պարագայի իմաստ: Նույն հատվածներում ընդ-ի 56 կիրառություններից ոչ մեկը բացառականի հետ չի կիրառվում որպես պատճառի պարագա: Գործիականով արտահայտվող պատճառի պարագան ևս չի դրսևորվում կենսունակորեն: Այսպես, հիշյալ հատվածներում⁵⁹, օրինակ, չկա նման կաղմություն՝ պատճառի պարագայի որևէ կիրառություն:

2. ԲԱՐԳ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

2.1. Ընդհանուր դիտողություն.— ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի շարահյուսական կառուցվածքում բարդ նախադասությունը կիրառությամբ, բնականաբար, գերակշռում է պարզ նախադասությանը [մոտավորապես՝ 4—5 անգամ]: Բարդ նախադասությունն այստեղ ուշադրության առարկա է նրանում շարահյուսորեն բաղադրվող պարզ նախադասությունների փոխհարաբերության բնույթի տեսակետից: Առնվազն երկու պարզ նախադասության բաղադրությունից առաջանում է բարդ նախադասություն, որի բաղադրիչների զուգակցումը տեղի է ունենում շարահյուսական որոշակի միջոցներով և ձևերով: Փաստերը ցույց են տալիս, որ այս դարերի գրաբարում բարդ նախադասությունը կաղմվում է երկու և ավելի [մինչև յոթ] բաղադրիչ—պարզ նախադասություններից, որոնք միմյանց առնչվում են համադասական, ստորադասական և [լայն առումով] համաստորադասական հարաբերությամբ: Ըստ այդմ, այստեղ քննության ենթառնում հիշյալ հարաբերություններով առկայացած բարդ նախադասությունները՝ վերցված ոչ միայն առանձին-առանձին, այլև համադասության և ստորադասության կիրառության հարաբերակցության մեջ:

2.2. Բարդ համադասական նախադասություն.— Համադասությունը մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարի բարդ նախադասության կաղմության կարևորագույն եղանակներից է: Բարդ համադասական նախադասությունները կիրառությամբ զիջում են բարդ ստորադասականներին: Համադասությամբ գոյանում են ոչ միայն առանձին բարդ նախադասություններ, այլև հարաբերակցվում են բաղմաբաղադրիչ բարդ նախադասության առանձին, ինքնուրույն բաղադրիչ-նախադասություններ, ստորադասական որոշակի հարաբերության մեջ գտնվող նախադասություններ:

ա) Առանձին խումբ են կազմում երկբաղադրիչ բարդ համադասական նախադասությունները: Դրանց կիրառությունը որոշակիորեն հատկանշական է այս դարերի գրաբարին. գրավոր աղբյուրներում գործածվում են առհասարակ, թեև գործառնական ավելի հաճախակի են հանդիպում նկարագրական-պատմական բնույթի երկերում: Օրինակ՝ «Սակայն Մսթիսլաւ ոչ ընդերկար վաչկիւալ ի պարգևսն՝ մեռաւ անորդի, և զամենայնն եթող կտակաւ Եարոսլաւայ» [ԿԱՊՌ, 41], «Տակաւին քառապատիկ հարկաւ պահանջի յամբողջութիւն եկեղեցւոյ ձերոյ սրբոյ, տակաւին բիւրապատիկ հարկաւ պահանջի ի փրկութիւն անմահ հոգւոց ձերոց և հոգւոց գողտրական զաւակաց ձերոց» [ԹՃԻ, 14], «Բիովտիա էր ասպարէղ բազմաց ի պատերազմացն, նմին իրի նշանաւոր են ճակատք՝ Պղատէս առ Կիթերոն լերամբ, Դեղիոն առ Եւրպեաւ, Կորոնէա, Ղեւտիք, Քերոնէա» [ԿՏՊ, I, 371]:

Հետաքրքիր է, որ օտար բնագրի գրաբար տարբեր թարգմանություններին մեկում կիրառվում են բարդ համադասական, մյուսում՝ այլ տիպի նախադասություններ: Այս դեպքում որոշակի դեր ունեն՝ մի կողմից անհատական-ոճական³⁸ նախասիրությունը, մյուս կողմից՝ օտար բնագրին հավատարիմ մնալու հանգամանքը: Օրինակ՝ «Աննիբաղ փախստական առ Պրուսիա արքայ Բիւթանացւոյն անկանէր, եւ դեղօք անձին արարեալ ի հոռմայեցւոց զերծանէր» [ԲՏՊ, 67. հմտ. BHU, 64, ՊՎԱ, 121], «Շահատակութեամբ Փլամինոսի հիւպատին խորտակեցաւ Փիլիպպոս արքայ Մակեդոնիոյ դաշնաւոր Կարքեդոնացւոց. յոգիս ասպաստանին թաղաւորի Մակեդոնիոյ, և զերծանի էլլաղա ի լոյծ նոցա» [ՊՎԱ, 120. հմտ. BHU, 61, ԲՏՊ, 67], «Ստիպեալ քաջին ղօրավարին խուսել տարագէմ յաշխարհէ իւրմէ, շարժեաց զարեկիս ընդդէմ նոցա, և ձգեաց երեր զգէնս Հռովմայեցւոց յԱսիա» [ն. տ., 121. հմտ. BHU, 61, ԲՏՊ, 67]:

բ) Բավական շատ են կիրառվում բազմաբաղադրիչ բարդ համադասական նախադասությունները: Հանդիպում են [կոնկրետ անվանումով] եռաբաղադրիչ բարդ համադասական նախադասության կիրառության բազմաթիվ դեպքեր, տարբեր բնագրերում: Օրինակ՝ «Յունաց աշխարհ փակեալ կայ յարեկից և ի հարաւոյ Եգէական ծովովն, իսկ յարեւմտից փակէ զնա Յոնիական համատարածն. ի հիւսիսոյ բաժանին զնա լերինքն ի Մակեդոնացւոց եւ ի Ղիւրիկեցոց աշխարհէն» [ԿՏՊ, I, 370], «Ետ թարգմանել և զայլ նս գիրս պիտանիս, կառոյց զբազում եկեղեցիս, և հաստատեաց դպրոց ի դաստիարակութիւն ազատորդուն

Քրիստոսը ընդ ձեռամբ եկեղեցական անձանց» [ԳԱՊՌ, 43], «Ապաքեն արի՛ր ծնողք ազգի մերում... բո՛ւռն հարէք զդրօշակէ մօրն լուսոյ՝ գիտութեան. և ահա՛ աշօք ձերովք իսկ տեսանէք զպսակ վաստակոց ձերոց» (ԹՃԴ, 15)։

Համեմատաբար քիչ են գործածւում շորս բաղադրիչով բարդ համադասական նախադասութիւնները, որոնք միմյանց համազոր են ոչ միայն առհաւասար, այլև զուգ առ զուգ։ Օրինակ՝ «Զորդեակս ո՛չ սնուցանէին՝ յերկիւղն աստուծոյ, զտուն բարութք ոչ խնամէին, զվաստակս արանցն շռայլաբար վատնէին, և յայսցանէ յառաջ գային բազմատեսակ շարիք և վնասք ազգի մարդկան» [ԹՃԴ, 10], «Վլադիմիր սակաւիկ մի ոգի էառ ի յաջողութեան. այլ այն փոքր ինչ էր առ նախկին կոտորածին, և նոքին իսկ ապրեալքն ի փախչել անդ ընդ ցամաք յաշխարհն իւրեանց՝ ըստ մեծի մասին կոտորեցան ի Յունաց, և գերեցան» [ԳԱՊՌ, 42]։

Հանդիպում են հինգ բաղադրիչով բարդ համադասական նախադասութիւններ՝ բաղադրված միանգամայն կամ երկուստեք, երեքիդմյան հավասարազոր հարաբերութեամբ։ Օրինակ՝ «Զայս պատեհ գտեալ Նարոսլաւայ՝ առ ընդ իւր և զՄսթիսլաւ, և խաղաց ի վերայ Էհհաց, զբազումս կոտորեաց, և զայլս բազումս ի գերութիւն վարեաց, և զկարմիր Ռուսիա անդէն յինքն նուաճեաց» [ԳԱՊՌ, 4], «Ուստի որպէս Նաբուգոդոնոսոր կուրացոյց զաշս Սեղեկիայի արքայի, և կապանօք էած ր Բաբելօն. ըստ այսմ սարասի և դէն ջանայ կուրացուցանել զքրիստոնեայն ի լուսոյ ուսման հարկաւորաց մասանց հաւատոյ, և դնել զկապանս ծուլութեան ի յոտին, զշղթայս կամակորութեան ի պարանոցի, և ածել ի Բաբելօն դժոխոց» [ՍԳՔՎ, 5]։

զ) Համադասական նախադասութիւնները կիրառւում են նաև բաղմաբաղադրիչ բարդ ստորադասական նախադասութիւններում։ Այս դեպքում համադասութիւնը հանդես է գալիս համաստորադասական հարաբերութեան պայմաններում³⁹։ Նման հարաբերութեամբ համադասութիւնը երևան է գալիս բաղադրիչների տարբեր քանակ ունեցող բարդ նախադասութիւններում, ներկայացնում է հարաբերութեան տարբեր աստիճաններ և ձևեր։

Նախ, առանձին խումբ են կազմում այն համադասական նախադասութիւնները, որոնք բաղադրիչ-նախադասութիւններ են համաստորադասութեան մեջ, անկախ այդ բաղադրիչների քանակից և գլխավոր նախադասութեան նկատմամբ զրաված դիրքից։ Գրաբար բնագրերում դրանք ունեն լայն կիրառութիւն։ Օրինակ՝ «և այնչափ հաւաս-

տեաւ հնար է ապացուցանել զայս ի բնաբանութեան, թէ էական ի մի, ճշմարիտ, բարի, թէ հրեշտակք են աննիւթական և այլն» [ԱԳՓ, II, 6], «վերջապէս զոմանս միջնորդս ներածէ, որք խորհրդատուութեամբ և աղաչանօք զհրամանն արգելուցուն կամ յետս դարձուցանեն» [ԱՄԻԶ, 29], «Եւ զի գիտութիւն անձին ոչ երբէք է բարի, և առ այս ամենայն մարդ բնականաբար ցանկայ գիտել. բայց տգիտութիւն հարկաւորաց մասանց հաւատոյ, ոչ միայն ոչ է բարի, այլ նաև մեծագոյն շատ, քանզի է հոգևոր կուրութիւն աշաց կապանօք ոտից և շրթայիւք պարանոցի» [ՍԳՔՎ, 4—5]:

Երկրորդ, հանդես են գալիս այնպիսի բաղմարազադրիչ նախադասութիւններ, որոնք թեև բաղադրվում են միմիայն ստորադասական կամ համադասական ու ստորադասական նախադասութիւններով, աւգուհանդերձ ամբողջանում են համադասական հարաբերութեամբ: Ի տարբերութիւն նախորդի, այստեղ գործ ունենք այսպես կոչված ստորադաս-համադասական նախադասութեան հետ: Ըստ այսմ նկատելի է, որ բարդ նախադասութեան երեք բաղադրիչներից երկուսը ստորադասվելով միմյանց, համադասվում են երրորդին, չորս բաղադրիչներից երկուական ստորադաս բաղադրիչները՝ միմյանց, այլև երկուսն համադաս զուգին, հինգ բաղադրիչներից երկուական, երկուսը մեկի կամ մյուսի, կամ էլ՝ մեկը մյուսների հետ, վեց բաղադրիչներից երկուերկու, կամ երկուսը մյուսների, մեկը մյուսների հետ: Բերենք նման տիպերով բաղմամբիվ կիրառութիւններից մի քանիսին վերաբերող օրինակներ՝ «Ուստի և ամենայն մեծածախութիւնք յումպէտս զնան, և զուծադրալի լինիս, քան թէ գովելի» [ԹՃԴ, 11], «յաւել պարգևեաց նմա և երկուս քաղաքս, և ոչ միայն նուաճեաց զապստամբն, այլ և ինքն յանկուց անմեկնելի սիրով» [ԳԱՊՌ, 40], «Անդ որպէս մարմին կարօտի հոգւոյն, զի կեցցէ, նոյնպէս հոգին կարօտի գիտութեան, զի բարւոր կեցցէ» [ԹՃԴ, 11], «վաղագոյն քան զնա մեռաւ Պոլեսլաւ և կալաւ զաթոռն Մեցիսլաւ որդի նորա խորթացեալ ամենեկին ի բարուց և ի քաջութենէ հօրն, որ և անկաւ ի մտաց. և վարէր զթաղաւորութիւնն իին ոմն ամբարտաւան» [ԳԱՊՌ, 41], «որ ինչ անկանի ընդ փոփոխութեամբ, ոչ է հարկաւոր, և մշտնջենական, ըստ գոլոյն գոյութեանն, ընդունիմ. ըստ ճշմարտութեան էութեանն, կամ ըստ բաղադրութեան էակաց ստորոգեկաց, և ըստ ընդունելութեան յատկութեան ընդ էութեանն, ուրանամ» [ԱԳՓ, II, 6], «Զամս բաղումս եկաց առ նոսա ի պատանդի և Անտիոքոս, որ զկնի Երեւելին կոչեցաւ, այն է Ծպիփան՝ Երկրորդ որդի մեծին Անտիոքի արքայի Ասորուց. զոր իբրև ի վախճան

անդր արքայութեան Սելեւկիոսի Փիլոպատորի յետո զարձուցանէին, և խնդրեցին ընդ նորա ղ'Դեմետր Սոտեմ զարքայորդին՝ որ տասն ամաց էր յայնժամ» [ՊՎԱ, 121] և այլն:

Երրորդ, ստորագաս-/համադասական բաղմաբաղադրիչ բարդ նախադասութիւններից են նաև այնպիսիները, որոնցում համադասութեամբ միմյանց են առնչվում բարդ ստորագասական նախադասութիւնն ու պարզ նախադասութիւն հանդիսացող հավելական կառույցը⁴⁶: Օրինակ՝ «Հարաւային տող լերանցն կոշի ետա, յորոց ստորոտսն առնթեր գոգոյ ծովուն կայ ցամաք ինչ նեղ եւ նուրբ, եւ այն է միայն բնական անցք ի Թեսաղիայ՝ յԵլլադա» [ԳՏՊ, I, 370]:

2.3. Բաւոյ ստորադասական նախադասութիւն.— Ստորագասութիւնը ևս այս դարերի գրաբարի բարդ նախադասութեան բաղադրութեան վճռական եղանակներից է: Ստորագասութեամբ գոյանում են առանձին բարդ նախադասութիւններ, հարաբերակցվում են նախադասութեան առանձին բաղադրիչ նախադասութիւններ և այլն:

ա) Որոշակիորեն առանձնանում են երկրաբաղադրիչ բարդ ստորագասական նախադասութիւնները: Դրանցում, ինչպես առհասարակ, գործ ունենք զլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների հետ, որոնք միմյանց առնչվում են որոշակի ձևերով ու միջոցներով: Այդ տիպի նախադասութիւնը գրաբարի համակարգում ունի համեմատաբար լայն կիրառութիւն, որը բացատրելի է ոչ ալ կերպ, քան նման բաղադրութեան կենսունակութեամբ: Իբրև կիրառական առանձնահատկութիւն նկատելի է, որ շարադասութիւնը հիմնականում կանոնական է, այսինքն՝ գերագաս նախադասութիւնը գրեթե գերազանցապես ունի նախադաս կիրառութիւն: Օրինակ՝ «Պատկերք երկուց եղբարցս արծանագործեալ է ի վերայ սևանիչ վիմի միոյ մեծի, հաստատեալ է ի շարուածս ոլմոյն յարևելեան ճակատու եկեղեցւոյն ի բարձրութեան անդ, զորոց ընդարձակ գրեալ էմք ի ստորագութեան կաթողիկէ Աստուածածնի եկեղեցւոյս» [ԱՄՊԶ, 23], «Սարսեն տիեզերք յերեսաց Հռովմայեցւոց, որք միահեծան հնարին տիրել լընդհանուրս» [ՊՎԱ, 121], «յայնժամ ընտիր են ամենայն եղանակք և ոճք բանից, յորժամ լենուցուն ի վկայութիւն նախապատիւ մատենագրաց» [ՆՍԱԸ, 48] և այլն:

Այս տիպի նախադասութեան կիրառութեան հարցում նկատելի է ոչ միայն գործառական-ոճական ընդհանրութիւն, այլև անհատական-ոճական տարբերութիւն: Այսպես, օտար բնագրի բարդ ստորագասա-

կան նախադասությունը, կախված ոճական հակումից, առանձին հեղինակներ թարգմանում են կամ նույնպիսի, կամ համադասական նախադասությամբ: Օրինակ՝ «Երկնեն Հոռվմայեցիք մահու սպանանել զԱննիբադ, որ և զկնի բեկման տակաւին ևս ահացուցանելը զնոսա» [ՊՎԱ, 120] ~ «Հոռմայեցիք ձեռն արկանէին կորուսանել զԱննիբադ՝ որ և յետ պարտութեանն ահագին էր նոցա» [ԲՏՊ, 67. այլն՝ հմմտ. BHU, 64]. «Ամենայն երկիրս սարսէր ի նոցանէ, և ոչ այլ ինչ իշխանութիւն քան զԻւրեանց իշխանութիւն կամէին թէ իցէ» [ԲՏՊ, 67—68, հմմտ. BHU, 62, ՊՎԱ, 121] և այլն:

բ) Համեմատաբար մեծ կիրառություն ունի բաղմաբաղադրիչ բարդ ստորադասական նախադասությունը: Մեծ թիվ են կաղմում եռաբաղադրիչ, ըստ որում երկու՝ միայն ստորադասությամբ, ստորադասությամբ ու համադասությամբ ամբողջացած բարդ ստորադասական նախադասությունները: Օրինակ՝ «Եւ ի հաջողութիւնսն այնքան լինի ճշմարտագոյն, որքան ի ներկայէ յինքնէ փառաց, զոր սրբաբար առ ընկալաւ խորագունապէս մտօքն անշատի» [ԱՄԴՀ, 26], «Զի ուսումն սորին՝ մանաւանդ մանկանց, և գոհհաց առաջադրի, որոց եթէ ըստ ամենայնի ոճիւ աշխարհօրէն լեզուի շարադրեցեալ առաջադրիցիւր՝ լաւագունեղ ևս էր» [ՍԳՔՎ, 3], «որպէս յայտ է՝ բան ի բառից կաղմի, և ամենայն բառը վարին ի բանս յատուկ կամ փոխաբերեալ նշանակութեամբ» [ԵՍԱՃ, 47], «Իբրեւ աղդ եղև Եարոսլաւայ՝ դիմեաց ի վերայ նորա ստուար զնդաւ և հասեալ նմա զճանապարհայն՝ թափեաց զամենայն զաւարն և զգերին» [ԳԱՊՌ, 39—40] և այլն:

Կիրառվում են «մաքուր, ստորադասական հարաբերությամբ գոյացած չորս բաղադրիչով բարդ ստորադասական նախադասություններ, ընդ որում ելակետային բաղադրությունները իրականանում են կամ ղույգ առ ղույգ, կամ աստիճանաբար. համեմատաբար շատ հն աստիճանաբար բաղադրվողները: Օրինակ՝ «Երրորդ՝ հրբ առաւել նշանակեն բան զոր կարիցին. զի յայնժամ բաց ի հարկաւոր իմաստիցն՝ ձգեալ տանին միտք և յաւելորդ իմաստս, որ ոչ են անկաւոր առաջիկայ բանին» [ԵՍԱՃ, 48], «Եւ ոչինչ ընդդէմ է, թէ զբաղում ինչ ընդ կարծեօք միայն ճանաչեմք ի բնական իրս, վասն զի չիք գիտութիւն ինչ, զորոյ առարկայէ չիցէ բաղում ինչ ընդ կարծեօք միայն ծանուցեալ» [ԱԿՓ, II, 5] և այլն:

Հանդիպում են նաև հինգ բաղադրիչով «մաքուր» ստորադասությամբ բարդ ստորադասական նախադասություններ՝ բաղադրված հիմ-

նականում աստիճանաբար, մասամբ՝ երկանդամաբար: Օրինակ՝ «Ոչ այսպէս արար Աբրահամ, որ ի գիշերի ընթացաւ, որպէս զի իսկոյն զպատուիրանն աստուծոյ կատարիցէր, թողլով զծառայս ի ստորոտ լերինն՝ զի մի զնա արգելուցուին ի զենմանէ որդւոյն, վասն զի այնորիկ արգիւնաւորեցաւ վասն ինքեան և վասն զաւակի իւրոյ զառատագոյն օրհնութիւն» [ԱՄԴՀ, 29—30], «զի որպէս հաստատեցաք ի վերանդր, եթէ ի վեցերորդ դարու և ցշինութիւն սրբոյն Գրիգորի լեալ են աստ միայնակեացք, որոց ի հարկէ է և վանահայր, ապա և յետ շինութեանն, յորում առաջնորդաց յիշատակութիւն, ցաւերն՝ շարունակութիւն վանահայրութեան» [ԱՄՊՀ, 28—29] և այլն:

գ) Ստորադասական հարաբերությամբ բարդ նախադասությունը հանդես է գալիս ոչ միայն «մաքուր» ստորադասությամբ, այլև այն դեպքերում, երբ նրա բաղադրիչ-նախադասությունները իրար առընչվում են համադասությամբ: Այսպես, առանձնանում են չորս, հինգ և վեց բաղադրիչներ ունեցող բարդ ստորադասական այն նախադասությունները, որոնցում համադասական նախադասությունը ընդհանուր ստորադասության պայմաններում գրավում է շնչին մասը: Այդ դեպքում բազմաբաղադրիչ ողջ բարդ նախադասությունը ստորադասական է: Դրանք լայն առումով համադասա-ստորադասական նախադասություններ են: Նման բաղադրությամբ բազմաբաղադրիչ բարդ ստորադասական նախադասությունները բավական շատ են կիրառվում: Օրինակ՝ «Այս ոչ է յարհեստն ապաստան, այլ ի ներքին ընտրութիւն մտաւոր ճաշակին, որ յաճախ վարժութեամբ քան մտաց քաջութեամբ յաջողի» [ԵՍԱԾ, 47], «Յայտյանդիմանութիւն անհնազանդութեան է, երբ ստորադրեցեալն զհրաման առաջնորդին անիրաւ համարի, և յայսմանէ ի սրտի իւրում տրտնջէ, ապա զհրաման ոչ կարել և ոչ պարտիլ կատարել զինքն առ բասրէ, և զղանազանս ճանապարհս նրբաբար հնարակերտէ առ ի բացալիսիլ յայնմանէ» [ԱՄԴՀ, 29], «նախ՝ լիով խելամիտ ողջոյն կազմութեան լեզուին, և ամենայն կանոնաց՝ քերականութեան, դիտել՝ որ եղանակ բացատրութեան ուղիղ իցէ, և որ վրիպակ կամ գեղջկական, զի որ ոք վարսուղելով ի կանոնաց՝ անոճ դասակարգեսցէ զմասունս բանին, և ոչ մօտ դիցէ իւրաքանչիւր բայի զհամապատշաճ խնդիրն, վրիպեաց անդէն ընդդէմ կանոնաց լեզուին» [ԵՍԱԾ, 47] և այլն:

Այնուհետև, յոթ բաղադրիչով բարդ ստորադասական նախադասություններից մեկում բոլոր բաղադրիչները միմյանց հանդեպ հա-

մադաւսական են, իսկ գլխավորի նկատմամբ՝ ստորադասական. «Զյայտյանդիմանութիւն ճշմարտի հնազանդութեան առբերի Բեռնարտոս ասնլով, հաւատարիմ հնազանդն ոչ գիտէ զհայեցումն, փախչի ի վաղարկութենէ, ազիտանայ զյապաղումն, յառաջէ զհրամայօղն, հպատակեցուցանէ զաշտ տեսողութեան, զունկն լսողութեան, զեղուն ձայնին. զձեռս գործոյն, զոտս ընթացից, և զինքն բոլոր ժողովէ» [ԱՄԴԶ, 28]։

2.4. Համադասութեան և ստորադասութեան գործառական հարաբերությունը. — ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի շարահյուսական կառուցվածքի ընդհանուր բնութագրման տեսակետից բավական հետաքրքրական է համադասութեան և ստորադասութեան գործառական հարաբերակցութեան հարցի լուծումը։ Այդ նպատակով ընտրված գրաբար բնագրերի որոշակի հատվածների¹ վիճակագրական վերլուծությունից պարզվում է հետևյալը։

ա) Ընտրված հատվածներում առանձնանում են 194 երկբաղադրիչ և բաղմաբաղադրիչ բարդ նախադասություններ, որոնցում համադասութեամբ և ստորադասութեամբ հանդես են գալիս 469 պարզ նախադասություններ՝ իբրև բարդ ստորադասական նախադասությունների բաղադրիչներ։ Հիշյալ 194 նախադասությունները տարբեր բնագրերում կիրառվում են տարբեր քանակով, ըստ որում ԱԳՓ, II-ում՝ 24, ԱՄԴԶ-ում՝ 23, ԱՄՊԶ-ում՝ 17, ԲՏՊ-ում՝ 10, ԳԱՊՌ-ում՝ 23, ԳՏՊ, I-ում՝ 20, ՆՍԱՃ-ում՝ 24, ԹՃԴ-ում՝ 26, ՊՎԱ-ում՝ 9 և ՍԳՔՎ-ում՝ 12։ Նկատելի է, որ բարդ ստորադասական նախադասության կիրառումը գործառական-ոճական ընդհանրությունից բացի ենթադրում է իրադրական-ոճական [գրաբար բնագրի բնույթը] և անհատական-ոճական [հեղինակի հակումը] առանձնահատկություններ²։

բ) Պարզվում է, որ մեզ հետաքրքրող շրջանի գրաբարում բարդ նախադասությունն ավելի շատ գործառում է ստորադասութեամբ, քան համադասութեամբ։ Այսպես, նշված 469 պարզ նախադասությունները բարդ նախադասություն սերկիս համադասութեամբ հարաբերակցվում են 181 անգամ, իսկ ստորադասութեամբ՝ 288 [գերակշռությունը մոտավորապես 1,6 անգամ]։

գ) Առանձին բնագրերի առումով այդ հարաբերակցությունը ներկայացնում է հետևյալ կերպ. ԱԳՓ, II-ում՝ 14 և 44, ԱՄԴԶ-ում՝ 40 և 52, ԱՄՊԶ-ում՝ 4 և 34, ԲՏՊ-ում՝ 15 և 12, ԳԱՊՌ-ում՝ 35 և 11, ԳՏՊ, I-ում՝ 11 և 22, ՆՍԱՃ-ում՝ 18 և 43, ԹՃԴ-ում՝ 20 և 33, ՊՎԱ-ում՝ 9 և 12, ՍԳՔՎ-ում՝ 15 և 25։ Ըստ այսմ պարզվում է, թե տվյալ գրաբար

բնագրում որքանով է դրսևորվում հակումը դեպի բարդ նախադասութ-
յան կաղմության միջոցներից մեկը կամ մյուսը. բացառությամբ
ԴԱՊՈՒ-ի և ԲՏՊ-ի, մնացած բնագրերում որպես կանոն ստորադասու-
թյամբ կառույցները գերակշռում են մյուս տիպի կառույցներին, այ-
նուհետև՝ ԱՄԴՀ-ի, ԱԳՓ, II-ի, ՆՍԱՃ-ի, ԹՃԴ-ի հեղինակները մեծ հա-
կում ունեն բնագրային գրեթե նույնաչափ հատվածում գործի դնելու
ծավալով փոքր, բայց թվով շատ նախադասություններ, որպիսով տար-
բերվում են մյուս հեղինակներից:

դ) Ինչպես գիտենք, ԲՏՊ-ն և ՊՎԱ-ն օտար միևնույն բնագրի գրա-
բար երկու թարգմանություններ են՝ իրականացած վենետիկյան և վիեն-
նական հեղինակների կողմից, նույն ժամանակում. այստեղ համա-
պատասխան հատվածների համեմատությունից պարզվում է, որ ԲՏՊ-ի
թարգմանիչներն ավելի են հակված դեպի համադասությամբ բարդ
նախադասություն կաղմելը, քան ՊՎԱ-ի թարգմանիչը, թեև ստորա-
դասությամբ բարդ նախադասություն կաղմելու հարցում, ինչպես երե-
վում է, չեն դիջում միմյանց:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի հարցերը մինչև այժմ չեն եղել առանձին ուսումնասիրության առարկա: Դրանք անուղղակիորեն արծարծվում են հայագիտական և հայ լեզվաբանական աշխատություններում: Հայ լեզվաբանական աշխատություններում դրանք շոշափվում են հատկապես նոր գրական հայերենի և նոր շրջանի հայ լեզվաբանական մտքի արմատական խնդիրների անմիջական լուսաբանման ու դնահատության շրջանակներում: Այդ հարցերի վերաբերյալ առայսօր եղած դիտողություններն ու տեսական բնութագրումները խիստ արժեքավոր են, նպաստում են այդ շրջանի գրաբարի պատմության առանձին և ամբողջական ուսումնասիրությանը:

2. ԺԸ—ԺԹ դդ. հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունները իրենց որոշակի արտացոլումն են գտնում հայերենի գրական և խոսակցական տարբերակներում, ինչպես նաև նրանց ղուգընթաց գործառուղ գրաբարի մեջ: Վերջինս իբրև ոչ կենդանի գրական լեզու, այնուամենայնիվ, ներկայացնում է զարգացման որոշակի ենթաշրջաններ. առաջին ենթաշրջանում զարգացման հիմնական միտումը լատինաբանության հաղթահարումն է, երկրորդում՝ նրա ինքնուրույն մշակումն ու կատարելագործումը, որոնք իրականանում են ներքին երկպառակության և դրական աշխարհաբարի հակադրությամբ, իսկ երրորդում տեղի է ունենում գրաբարի համագործակցումը գրական աշխարհաբարի հետ:

3. Գրաբարն իբրև գրավոր լեզու յուրովսանն բավարարում է ժամանակի հաղորդակցական պահանջները, փոքրիշատե նպաստում ընդհանուր մշակութային առաջընթացին: Գրաբար երկիրը հաճախ դառնում են ժամանակի այս կամ այն խնդրի նոր մեկնաբանման և լուսաբանման կարևորագույն աղբյուր: Այդ դարերի գրաբարը հանդես է գալիս հիմնականում գիտական, գեղարվեստական և հրապարակախոսական գործառական-ոճական տարբերակվածությամբ: Գիտական ոճի

մեջ ներառվող պատմագիտական, մաթեմատիկական, ճարտասանական և քերականական երկերի կոնկրետ լեզվական քննությունը ցույց է տալիս, որ գրաբարը ապրում է որոշակի զարգացում, օժտվում նոր, հարուստ տիրմինաբանությամբ:

4. Գրաբարի համակարգում երբեմնի արմատավորված լատինաբան նորամուծությունները հաղթահարվում են արտաքին միջամտություն աշխուրջ և համերաշխ պայմաններում: Հաղթահարումը ընդգրկում է ԺԸ դ. սկզբներից մինչև 80-ական թթ. սկիզբը, իրագործվում «հայկաբան» գրաբարի համար մղվող լեզվական պայքարի երեք փուլով: Օտար, հիմնականում անհարկի նորամուծությունները վերանույն են, և դա որոշակի քայլ է նոր շրջանի հայերենի զարգացման, գրական նորմավորման ասպարեզում:

5. Գրաբարի կողմնակիցների բոլոր կարգի ջանքերը, ուղղված լինելով նրա հաղորդակցական արդյունավետության բարձրացմանը, հնարավորությունների ակտիվացմանը, նրա «շահերի» պաշտպանությունը, եթե իրականում չեն պսակվում արմատական հաջողություններով, ապա որոշակիորեն նպաստում են նոր շրջանի հայերենի զարգացման գործին. մշակութային ընդհանուր վերելքի պայմաններում նրանց կողմից գրավոր հաղորդակցման միջոց ընտրված գրաբարը, բնականաբար, չի հասնում միահեծան գրական լեզվի առտիճանի, սակայն իր մշակվածությամբ և կատարելագործված միջոցներով հետագայում սատարում է նոր գրական լեզվի՝ գրական աշխարհաբարի բնական զարգացմանն ու առաջընթացին: Նոր գրական հայերենի զարգացումը տեղի է ունենում նաև գրաբարի արժեքավոր կողմերի յուրացմամբ ու ընդօրինակմամբ: Գրաբարի (հատկապես բառապաշարի) առավելությունները ի սպաս են դրվում նոր գրական հայերենի (բառապաշարի) հարստացմանն ու կատարելագործմանը:

6. ԺԸ—ԺԹ դդ. գրաբարի բառապաշարի նորակազմ բառերի բառակազմական սկզբունքների և համապատասխան կաղապարների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գրանք ունեն ավանդական բնույթ, դալիս են հին հայերենի շրջանից և նոր պայմաններում դորժառում են: մեծ կենսունակությամբ: Բառապաշարի նորակազմությունները բավական շատ են, երևան են բերում բառակազմական զգալի առանձնահատկություններ, որոնք արտահայտվում են կոնկրետ դրսևորումներով:

7. Բառապաշարի իմաստաբանական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հիշյալ դարերի գրաբարը կրում է իմաստաբանական զգալի

փոփոխություններ և տեղաշարժեր, որոնք առաջանում են նրա համակարգի վերակազմավորման, նրա հաղորդակցական գործառնությունների ակտիվացման նպատակով: Բառիմաստի տարողության և բառիմաստի փոփոխության հետ կապված երևույթները գործում են հալերենին առհասարակ բնորոշ ձևերով և եղանակներով:

8. Անկախ հայերենի նոր շրջանում իբրև գրավոր լեզու գործառնելու հանգամանքից, գրաբարի բառապաշարը հարստանում է որոշակի միջոցներով, որոնցից էական են նորակազմությունը, ներքին և արտաքին փոխառությունները: Ըստ այդմ երևան են գալիս ընդհանուր և մասնավոր նորակազմ բառեր, որոնք, ձևոք բերելով որոշակի կենսունակություն, հետագայում հիմնականում անցնում են նոր զրական հայերենին: Ներքին փոխառությունները գրական ճանապարհով կատարվում են հին և միջին գրական հայերեններից, այդ դարերի գրական աշխարհաբարից և խոսակցական տարբերակից: Արտաքին փոխառությունները երկու տիպի են՝ անհրաժեշտ և պատահական. դրանք ընդհանուր առմամբ բուն փոխառություն են, բառապատճենում և «տառադարձում»: Բառապաշարը կատարելագործվում է որոշակի հիմունքներով, որոնցից առավել հատկանշական են օտար ազդեցության վերացումը, «դասական գրաբարյան» բառերի օգտագործումը և ինքնուրույն մշակման ուղիների որոնումը: Դրաբարի բառապաշարը կատարելագործվում է, նոր ժամանակների գրավոր հաղորդակցման տեսակետից դառնում ավելի արդյունավետ:

9. Այդ դարերի գրաբարը պարունակում է ձևաբանական կառուցվածքի ղգալի փոփոխություններ՝ կապված հատկապես անվանական և բայական ձևերի, այլև շթեքվող խոսքի մասերի այս կամ այն կարգի կիրառությունների հետ: Դրանք հիմնականում արդյունք են նախկինում նկատելի ձևակազմական շեղումների կայունացման և տարածման, հայերենի զանազան տարբերակներից եկող ներթափանցումների, ինչպես նաև անհատական-հեղինակային միջամտության: Նման իրողությունների նկարագրական քննությունը և վիճակագրական վերլուծությունը ցայտուն կերպով բացահայտում են տվյալ շրջանում գործառող գրաբարի ձևաբանական առանձնահատկությունների համակարգային տարբերությունը հին գրական հայերենից: Անվանական ձևերից առավել լայն տարածում ունեն գոյականի հոլովման տիպերի, առանձին հոլովների, թվի, ածականի համեմատության աստիճանների կազմության հետ կապված փոփոխությունները: Մյուս կարգի ձևերի փո-

փոխությունները վերաբերում են մասնավոր դրսևորումների: Բայական ձևերի փոփոխությունները ևս արդյունք են հին գրական հայերենի հետագա գործառության ընթացքում տեղի ունեցած ձևաբանական տեղաշարժերի: Վերջիններս այլ բան չեն, բան գրաբարի նախորդ փուլերից ավանդաբար եկող շեղումներ, ժամանակին կատարվող ներմուծումներ, օտար ազդեցությամբ պայմանավորված խորթություններ: Այդ փոփոխությունների հիմնական մասը թերևս վերաբերում է եղանակային և ժամանակային ձևերին, խոնարհման տիպերի տեղաշարժերին: Նախդիրների ու նախադրությունների, մակբայների և շաղկապների ինքնակա և վիճակագրական վերլուծությամբ ավելի հստակ կերպով նկատելի է դառնում, թե դրանք հաղորդակցական նոր պայմաններում կիրառության ինչ չափեր են ընդունում և ինչպիսի հարաբերակցություն ունեն:

10. Շարահյուսական կառուցվածքի փոփոխությունները նկատվում են այս դարերի գրաբարի գրավոր մշակման և գործառության ողջ ընթացքում, հանդես են գալիս պարզ նախադասությունը բաղադրող միավորների և բարդ նախադասության բաղադրիչ-նախադասությունների արտահայտության և կիրառության այնպիսի դեպքերում, որոնք պայմանավորված են ոչ միայն հին գրական հայերենի ընդօրինակմամբ, այլև նոր ժամանակի մտածողության ազդեցությամբ: Ըստ այդմ, պարզ նախադասության ենթական և ստորոգյալը, ինչպես նաև նրանց տարբեր կարգի լրացումները իրենց դրսևորման, շարահյուսական համաձայնության և շարադասության տեսակետից ունեն զգալի տարբերություններ հին գրական հայերենից: Վերջինիս համակարգում ժամանակին տեղ գտած շարահյուսական խորթություններն այստեղ վերանում են, իսկ խոսակցական տարբերակներում իրենց հիմքերն ունեցած իրողություններն այս դարերի գրաբարում առավել չափով հիմնավորվում են և ծավալվում (հմմտ. նախադաս շարադասությունը, ոչ պարտադիր համաձայնությունը, խնդիրների և պարագաների արտահայտության մասնակի միօրինակացումը և այլն): Այդպիսի փոփոխությունները ավելի պարզ ու հիմնավորվում են հաճախ անցկացվող վիճակագրական վերլուծության օգնությամբ: Բարդ նախադասության կիրառությունը զերակշիռ տեղ ունի, այն առավելապես հանդես է գալիս իբրև բաղմաբաղադրիչ կաղմություն: Բարդ նախադասությունը գործառում է համադասության և ստորադասության հիմունքներով, ըստ որում գերակշռում են ստորադասությամբ կաղմությունները: Բարդ

համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունների կիրառությունները գործառական-ոճական ընդհանրություններից բացի ենթադրում են իրադրական-ոճական և անհատական-ոճական առանձնահատկություններ: Դա հիմնավորվում է նաև համադասության և ստորադասության կիրառության հարաբերակցության վիճակագրական վերլուծությամբ:

11. Գրի առնվելով և դրական նորմավորման ենթարկվելով և դ. սկզբներից, անընդմեջ, սակայն ոչ հավասարաչափ ընդգրկմամբ արտահայտելով հայ իրականության հասարակական, իմացական և մշակութային երևույթները, գրաբարը դար առ դար հարստանում և կատարելագործվում, ընկերակցում և մրցակցում է հայոց լեզվի դրական մյուս տարբերակների հետ, իսկ ԺԼ—ԺԲ դդ., ներքին բուռն երկվության ապրելու պայմաններում, իր ձեռքբերումները, դիրքերն ու արժեքավոր հատկությունները լիովին ավանդում է նոր դրական հայերենին, որն ըստ ամենայնի զարգանում է հին ժամանակներից եկող հըմտությամբ և կատարելագործվում կենդանի, ամենօրյա գործառության ընթացքում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կլուխ առաջին

1 Ն. Մանուկյան, Պատմություն հայոց նոր գրականության, Ա, Վաղարշապատ, 1906: Նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1951: Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի պատմության ներածություն, Երևան, 1933: Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954: Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, 1964:

2 Ն. Մանուկյան, Պատմություն հայոց նոր գրականության, էջ 58:

3 Նույն տեղում, էջ 16—17:

4 ՏՆ՝ս ԴԲՎ, Առաջաբան:

5 Այն է՝ «Եւ դի յամենայն հանճարեղ էր Ներսէս, արար և զառակս խորհրդարարս, և հանելուկս, զի փոխանակ առասպելեաց՝ զայն ասասցեն ի գինարբուս և ի հարսանիս» [Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 147]:

6 ՏՆ՝ս նաև՝ Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1951: Սույն պարբերացումը հիմնականում բնդունելություն է գտել հետագա հեղինակների կողմից:

7 Ն. Մանուկյան, Պատմություն հայոց նոր գրականության, էջ 33:

8 Նույն տեղում:

9 Նույն տեղում, էջ 33—34:

10 Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 234:

11 Նույն տեղում, էջ 236:

12 Ս. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 225—226:

13 Նույն տեղում, էջ 362:

14 Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 60—61:

15 Ա. Այտրեյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1866: Ս. Պալասանյան, Հնդհանուր տեսություն արևելյան նոր գրական լեզվի հայոց, Թիֆլիս, 1870: Գ. Վանցյան, Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Թիֆլիս, 1906: Գ. Մեներիջյան, Արդի հայերենի անցյալը, ներկան և ապագան. — «Հուշարձան», Վիեննա, 1911, էջ 258—274: Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948: Ռ. Իշխանյան, Նոր գրական հայերենը XV—XVIII դարերում, Երևան, 1970:

16 Ա. Այտրեյան, նշվ. աշխ., էջ 258:

17 Նույն տեղում, էջ 259:

- 18 Նույն տեղում, էջ 261:
- 19 Նույն տեղում:
- 20 Ս. Պալասանյան, նշվ. աշխ., էջ 2:
- 21 Նույն տեղում, էջ 3:
- 22 Նույն տեղում, էջ 4—5:
- 23 Գ. Վանցյան, նշվ. աշխ., էջ 122—150:
- 24 Նույն տեղում, էջ 120:
- 25 Գ. Մկենիշյան, նշվ. աշխ., էջ 259:
- 26 Գ. Սևակ, նշվ. աշխ., էջ 5—18:
- 27 Նույն տեղում:
- 28 Գ. Զանուկյան, Հայոց լեզվի դարգացման փուլերը, էջ 17:
- 29 Խ. Խլամյան, նշվ. աշխ., էջ 13—14:
- 30 Նույն տեղում, էջ 64:
- 31 Նույն տեղում, էջ 88:
- 32 Նույն տեղում, էջ 122:
- 33 Գ. Սևակ, Ժամանակակից Հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955: Է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1958: Գ. Զանուկյան, Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհաբարի հարցերը 18—19-րդ դարերում [դոկտ. դիս., ձեռ.], Երևան, 1955: Նույնի՝ Գրաբարի քերականության պատմություն, Երևան, 1974: Ա. Ա. Աբրահամյան, Արսեն Այտընյանի «Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի» աշխատության «Նախաշավիղը», ՀՊՄԻԱԺ, 2, Երևան, 1945, էջ 215—255: Վ. Առաքելյան, Ներածություն «Հայերենի շարահյուսության», Երևան, 1959: Ս. Գալստյան, Ակնարկներ աշխարհաբարի պատմության [1850—1860-ական թվականներ], Երևան, 1963: Վ. Սմեմյան, Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Երևան, 1971: Ռ. Խլամյան, Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Երևան, 1978, Հ. Բաբսելյան, Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Երևան, 1980: Ա. Ս. Աբրահամյան, Արսեն Այտընյանի լեզվաբանական հայացքները, Երևան, 1984:
- 34 Գ. Սևակ, նշվ. աշխ., էջ 68:
- 35 Նույն տեղում:
- 36 Նույն տեղում, էջ 69:
- 37 Նույն տեղում, էջ 70:
- 38 Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 135:
- 39 Նույն տեղում, էջ 209:
- 40 Նույն տեղում, էջ 205:
- 41 Նույն տեղում, էջ 209:
- 42 Նույն տեղում, էջ 247:
- 43 Նույն տեղում, էջ 256:
- 44 Գ. Զանուկյան, Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհաբարի հարցերը, էջ 1:
- 45 Նույն տեղում, էջ 28:
- 46 Նույն տեղում, էջ 44:
- 47 Հ. Արցախեցի, Համառոտ բառգիրք ի գրաբարէ յաշխարհաբարն, Շուշի, 1830:
- 48 Գ. Զանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 126:
- 49 Նույն տեղում, էջ 235:

- 50 Նույն տեղում, էջ 235: Տե՛ս Միֆայել Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1947, էջ 185—231:
- 51 Տերմինի առաջին կիրառող համարվում է Բաղդասար Դպիրը [ԼԲ]:
- 52 Առաջին կիրառող համարվում է Բաղդասար Դպիրը [ԼԲ]:
- 53 Առաջին կիրառող համարվում է Բաղդասար Դպիրը [ԼԲ]:
- 54 ԼԲ-ն բերում է զործական ձևով:
- 55 Առաջին կիրառող համարվում է Բաղդասար Դպիրը [ԼԲ]:
- 56 Առաջին կիրառող համարվում է Բաղդասար Դպիրը [ԼԲ]:
- 57 Գերբայ տերմինը կիրառում է Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցին՝ իբրև արտացոլում լատ. *gerundium*-ի:
- 58 Առաջին կիրառող համարվում է Խ. Աբովյանը [ԼԲ]:
- 59 Ա. Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 251:
- 60 Նույն տեղում, էջ 254:
- 61 Վ. Առաֆելյան, նշվ. աշխ., էջ 11:
- 62 Նույն տեղում, էջ 15:
- 63 Ս. Գալստյան, նշվ. աշխ., էջ 16:
- 64 Նույն տեղում, էջ 24:
- 65 Նույն տեղում, էջ 128:
- 66 Վ. Անևմյան, նշվ. աշխ., էջ 21:
- 67 Նույն տեղում, էջ 101:
- 68 Ռ. Խլխանյան, նշվ. աշխ., էջ 29:
- 69 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 126:
- 70 Նույն տեղում, էջ 161:
- 71 Հ. Բաբսելյան, նշվ. աշխ., էջ 103:
- 72 Նույն տեղում, էջ 132:
- 73 Նույն տեղում, էջ 135:
- 74 Ա. Ս. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 143—191:
- 75 Նույն տեղում, էջ 190:
- 76 Նույն տեղում, էջ 185—190: Տե՛ս ԼՀԳ, 1985, 10, էջ 91—92:
- 77 Ա. Գրիգորյան, Արովյանի հայացքները լեզվի մասին, ԼիԱԺ, 3, Երևան, 1948, էջ 141—159: Նույնի՝ Միքայել Նալբանդյանի լեզվագիտական հայացքները, ԵՊՀԳԱ, 29, Երևան, 1950, էջ 81—120: Գ. Զանուկյան, Խաչատուր Արովյանը որպես լեզվաբան-բերականագիտ, ԵՊՀԳԱ, 42, պրակ 3, Երևան, 1953, էջ 47—105: Ա. Ղադրյան, Միքայել Նալբանդյանի լեզվաբանական և լեզվամշակման հայացքները, ՍԳԱ, 12, Երևան, 1954, էջ 114—124: Ս. Ղազարյան, Միքայել Նալբանդյանի լեզվաբանական հայացքները, ԳԱՏ, 11, Երևան, 1954, էջ 37—50: X. Саркисян, Микаел Налбандян и вопросы языка, Ереван, 1955: Ա. Մարգարյան, Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը, Երևան, 1957: Նույնի՝ Խաչատուր Արովյանը և աշխարհաբարը, 1953:
- 78 Ա. Գրիգորյան, Արովյանի հայացքները լեզվի մասին, էջ 148:
- 79 Նույն տեղում, էջ 148:
- 80 Տե՛ս ԵՊՀԳԱ, էջ 92:
- 81 Գ. Զանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 49:
- 82 Նույն տեղում, էջ 52:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 55:

⁸⁴ Նույն տեղում:

⁸⁵ Նույն տեղում:

⁸⁶ Ա. Ղաբիբյան, *Եղվ. աշխ.*, էջ 123:

⁸⁷ Նույն տեղում:

⁸⁸ Ս. Ղազարյան, *Եղվ. աշխ.*, էջ 39:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 48:

⁹⁰ X. Саркисян, указ. соч.

⁹¹ Ա. Մարգարյան, Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը, էջ 123—124:

⁹² Ա. Մարգարյան, *Խաչատուր Աբովյանը և աշխարհարարը*, էջ 45:

⁹³ ՏՃՄ Գ. Զանուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը*: В. В. Виноградов Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития, М, 1967:

⁹⁴ Միխայել Նալբանդյան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հ. 3, Երևան, 1940, էջ 211:

⁹⁵ Հմմտ. Л. И. Иллус, Очерки по грамматике современного французского языка, М, 1970, с. 10: Ս. Գ. Արամյան *Ժամանակակից հայերենի բառակազմական օրինաչափությունների զարգացման միտումները*, ՊԲՀ, 3, Երևան, 1981, էջ 32—47:

⁹⁶ ՏԼՄ Ա. Այտրնյան, *Քննական քերականություն*: Հ. Անադյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, 1—2, Երևան, 1940—1951: А. А. Гарибян, К черной извации истории армянского литературного языка. СГЛЯ, т. 3, Ереван, 1948, с. 41—63: Գ. Սևակ, *Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն*, էջ 9—18:

⁹⁷ Գ. Զանուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը*, էջ 48—67:

⁹⁸ Հմմտ. Գ. Զանուկյան, *Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհարարի հարցերը*, էջ 25: Նույնի՝ *Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը*, էջ 60—61:

⁹⁹ Գ. Զանուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը*, էջ 62:

¹⁰⁰ Այս ենթաշրջանի առաջին փուլի գրաբարի բնությունը տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, *XVII դարի գրաբարը*, ԼՈՀ, 7, Երևան, 1983, էջ 116—196:

¹⁰¹ Հմմտ. Գ. Զանուկյան, *Լեզվաբանության պատմություն*, 1, Երևան, 1960, էջ 185—187, 190:

¹⁰² Գ. Զահուկյանը բնութագրում է Ֆ. Ա. Վուլֆի գործունեությունը, որով, կարծում ենք, կարելի է գնահատել նաև Մ. Զամյանի՝ այդ մարդում ունեցած վաստակը [*Եղվ. աշխ.*, էջ 173]:

¹⁰³ Հմմտ. Գ. Զանուկյան, *Եղվ. աշխ.*, էջ 173—174:

¹⁰⁴ Գ. Զանուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը*, էջ 62:

¹⁰⁵ Խ. Խաչանյան, *Հայ գիրքը. 1512—1920*, Երևան, 1981, էջ 103:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 99:

¹⁰⁷ Գ. Զանուկյան, *Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհարարի հարցերը*, էջ 32:

¹⁰⁸ Այլ թարգմանությամբ՝ Սպենդարամետ [ՖԱՏ, II, 161], Դիոնիս [ՖԱՏ, III, 175]:

¹⁰⁹ Ըստ Գ. Լուսինյանի [*Նոր բառգիրք պատկերազարդ ֆրանսահայ, II տպ., Կ. Պոլիս, 1910, հ. 2, էջ 714*]՝ «տամ տամ աղզ կոչնակի»:

110 Գ. Զանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 32, 42:

111 Վենետիկում տպագրված գրքերը, օրինակ, կրկնակի չատ են, բան մյուս կենտրոններինը:

112 Հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, 1974, էջ 383—458: Վ. Պարսամյան, Շ. Հաբուքյունյան, Հայ ժողովրդի պատմություն [1801—1978 թթ.], Երևան, 1979, էջ 161—169:

113 Վ. Պարսամյան, Շ. Հաբուքյունյան, նշվ. աշխ., էջ 184—185:

114 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, Երևան, 1979, էջ 202—203:

115 Վ. Պարսամյան, Շ. Հաբուքյունյան, նշվ. աշխ., էջ 175:

116 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 103:

117 Նույն տեղում, էջ 111:

118 Վ. Պարսամյան, Շ. Հաբուքյունյան, նշվ. աշխ., էջ 283:

119 Հմմտ. Ռ. Իշխանյան, Հայ գիրքը, էջ 107—108:

120 Նույն տեղում:

121 Գ>Բ անցումը Բերես բարբառային է: Տե՛ս Հ. Անառյան, Քննություն Նոր Զուգայի բարբառի, Երևան, 1940, էջ 94:

Գլուխ Երկրորդ

1 Գ. Զանուկյան, Է. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, Հայոց լեզու, մաս 1, պրակ Ա, Երևան, 1980, էջ 19:

2 Նույն տեղում, էջ 20:

3 Հմմտ. Ռ. Իշխանյան, Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, էջ 93:

4 Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970, էջ 547:

5 Հմմտ. Հ. Անառյան, Պատմություն հայոց նոր գրականության, էջ 15—18: Լեո, Ռուսահայոց գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Վենետիկ, 1928, էջ 16—17:

6 Մ. Նալբանդյան, Հայ դպրությունը. 13—18-րդ դարը.—«Հյուսիսսփայլ», 1860, 9, էջ 325—326:

7 Ռ. Իշխանյան, Հայ գիրքը, էջ 71—72:

8 Հեղինակն է Գրիգոր Մարգվանեցին: Տե՛ս ԼՀԳ, 1983, 3, էջ 64—71:

9 Հմմտ. «Էջմիածին», 1949, էջ 41—46, 56—62:

10 Պաղտատար Դավիթ, Տաղիկներ սիրոյ և կարօտանաց, հրատարակության պատրաստեցին Շ. Նազարյան, Ա. Մնացականյան, Երևան, 1958: Շ. Նազարյան, Պետրոս Ղափանցի, [ուսումնասիրություն, բնագրեր], Երևան, 1969:

11 Մինչև 1789 թ. Մխիթարյան տպարանի հիմնումը, Վենետիկում հայերեն գրքերը տպագրվում էին պատվիրատվական եղանակով: Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 84—85:

12 Առաջինը 1687 թ., թարգմ.՝ Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի:

13 Ավելի մանրամասն տե՛ս ԼՀԳ, 1981, 3, էջ 63—72:

14 Մանրամասն տե՛ս Գ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968, էջ 73—97:

15 Ըստ Ռ. Իշխանյանի, հեղինակն է Հակոբ Շահամիրյանը [նշվ. աշխ., էջ 99]:

¹⁰ Դրանց լեզվական քննությունը տե՛ս ՊԲՀ, 1982, 1, 73—82:

¹⁷ Հստ Թ. Իշխանյանի՝ «XIX դարի 1 կեսին տպագրվել են մոտ 1400 անուն գրա-
բար և շուրջ 320 անուն աշխարհաբար գրքեր» [նշվ. աշխ., էջ 107—108],

¹⁸ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 549:

¹⁹ Ավելի մանրամասն տե՛ս լՀԳ, 1986, 3, էջ 70—78:

²⁰ Հստ Ս. Գալստյանի, հեղինակի «հիմնական նպատակներից մեկը, ԼԹԸ ոչ հիմ-
նականը, գրաբարի իմացությունը ցույց տալն էր» [նշվ. աշխ., էջ 10],

²¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Բ. Չուգասզյան, Հայ-իրանական գրական առնչություն-
ներ, Երևան, 1963, էջ 169—200:

²² Տե՛ս Ն. Թահմիզյան, Գրիգոր Գապասաբալյանի «Համադատութիւն Երաժշտա-
կանի գիտութեան» անտիպ աշխատությունը—«Թաներեր Մատենադարանի», 1973, 11,
էջ 291—334:

²³ Տե՛ս Գ. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 111—119, 170—172:

²⁴ Տե՛ս «Բազմալեզու», 1844, հ. Բ, էջ 201—208, 281—286, 314—319:

²⁵ Նախապես տպագրվել է Մ. Թադիսյանի «Ազգասէր»-ում [1845—1846]։ գրը-
թի էջ 1—50-ը աշխարհաբար է, իսկ 51—160-ը՝ գրաբար:

²⁶ Հմմտ. Կ. Ճինգոզյան, Վոլտերի «Կեսարի մահը» «ղբերգության առաջին հայ
թարգմանիչը, ՊԲՀ, 1979, 2, էջ 113—124:

²⁷ Թ. Իշխանյան, Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, էջ 92:

²⁸ Տե՛ս ՊԲՀ, 1982, 1, էջ 73—82, լՀԳ, 1986, 3, էջ 70—78, «Հայոց լեզվի պատ-
մության հարցեր», Երևան, 1985, էջ 257—317:

²⁹ Տե՛ս Հ. Անադյան, Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, Վենետիկ,
1913, էջ 127—134:

³⁰ ԼԲ-ն առաջին կիրառող նշում է Մ. Չամչյանին:

³¹ ՄՄԲ-ն ունի բարդեցնալ, իսկ ԼԲ-ն նշում է բարդացում:

³² ԼԲ-ն տալիս է եռաբարբառ ձևով:

³³ Նկատի է առնվում ոռու. Ա-ի արտասանությունը:

³⁴ ԼԲ-ն չունի:

³⁵ ԼԲ-ն չունի:

³⁶ «Փակագիծ, որ ըստ ոմանց՝ Լեոնգնաձե, մտեալ ի լատինացոց կիսարուր
դժիւրս» [ն. տ.]. ըստ այսմ ավելի հին կիրառություն պիտի ենթադրել:

³⁷ Տե՛ս Գ. Զարբհանալյան, Պատմություն հայերեն գպրության, Բ, Վենետիկ, 1878,
էջ 45—55: Հ. Անադյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, էջ 207—323: Յովնանէս
Քոնցեցի, Յաղագս քերականին [ներածությունը է. Խաչիկյանի և Ս. Ավագյանի], Երևան,
1977, Գ. Զահուկյան, Դրաբարի քերականության պատմություն, Երևան, 1974: Հ. Միր-
զոյան, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երևան, 1983
և այլն:

³⁸ Հմմտ. Մաշտոցի անվան մատենադարան N 692 [ԺԸ դ.] Լեզվի ձևադիրը:

³⁹ Համառոտագրութիւն աստուածաբանութեան Մեծին Աւպերտի, Վենետիկ, 1715.
էջ 3:

⁴⁰ Տե՛ս ԲԽԲ, II, էջ 3—4:

⁴¹ Հմմտ. Յովնանէս Քոնցեցի, Յաղագս քերականին, էջ 31—33:

⁴² Տե՛ս ԳԱ, I, ԳՄ, I:

⁴³ Յոհաննէս Պօնա, *Զերրածութիւն յերկինս, Հոռմ, 1671: Նույնի՝ Սկզբունք և ուսուցմունք, Վենետիկ, 1744:*

⁴⁴ ՏԵՍ 2. Անաւյան, *Եղվ. աշխ., էջ 315:*

⁴⁵ Գ. Ջաֆուկյան, *Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհաբարի հարցերը, էջ 48:*

⁴⁶ ՏԵՍ Մխիթար Սեբաստացի, *Դուռն քերականութեան, 1727, այլև՝ «Բազմավէպ» 1976, էջ 490—492: Նույնի՝ Քերականութիւն գրաբառի լեզուի, 1730, էջ 3—4: Հմմտ. ՄԶԲ, էջ Դ:*

⁴⁷ Հմմտ. Բաղդիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1—2, *Վենետիկ, 1749—1769, այլև՝ Սեբաստացու կազմած դասագրքերն ու քերականութիւնները:*

⁴⁸ Հատկանշական է, օրինակ, *Չամչյանի քերականութիւնը: Հմմտ. Գ. Ջաֆուկյան, Դրաբարի քերականութեան պատմութիւն, էջ 305—306:*

⁴⁹ ԺԲ Դ. 80-ական թթ. հետո գրաբար երկերում երևան եկող լատինաբան ձևերը մասնաւոր, ընդհանուր միտումից շեղված, ավանդույթի ազդեցութեան արդյունք հանդիսացող երևույթ են: Հմմտ. ՅՊԹ ~ ՅԱՏ, I, ՅԱՏ, II:

⁵⁰ Այս ենթաշրջանում ևս գրաբար գրքերը քանակով գերազանցում են:

⁵¹ Հմմտ. Վ. Առաքելյան, *Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմութեան [V դար], Երևան, 1981, էջ 90—106:*

⁵² Հմմտ., օրինակ, *Բոսուէի երկի կրկին թարգմանութիւնները:*

⁵³ Հմմտ. Գ. Պետրոսյան, *Մաթեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում, Երևան, 1959:*

⁵⁴ Բեռնարդինի «Պօղոս և Վիրգինիա» երկը, օրինակ, մեզանում թարգմանվել է 5 անգամ, 3-ը գրաբար [*Կալկաթա, 1830, թարգմ.՝ Բ. Ավետումյան, Փարիզ, 1856, թարգմ.՝ Ամրո. Գալֆայան, Վենետիկ, 1860, թարգմ.՝ Էդ. Հյուրմյուզյան*] և 2-ը՝ արևմտահայ [*Վենետիկ, 1845, թարգմ.՝ Մ. Աստվածատրյան*] և արեւելահայ [*Մոսկվա, 1858, թարգմ.՝ Մ. Նազարյան*] աշխարհարարով:

⁵⁵ Նշենք դրանցից մի քանիսը՝ «Բազմավէպ», 1843, հ. Ա, էջ 76—80, 108—111, 1845, հ. Գ, էջ 267—271, 1846, հ. Գ, էջ 196—204, 1847, հ. Ե, էջ 165—168, «Մասնաց աղանի», 1855, № 1, էջ 49—52, 125—127, 1856, № 1, էջ 25—33, 195—196 և այլն:

⁵⁶ Հմմտ. *Դպրութիւն նամակաց ի լեզու գրաբառ և աշխարհաբառ ի նղիա Թովմա-ճանեան, Վենետիկ, 1805: Վրբ. Չալլիսյան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Վիլնա, 1827, կրթութիւն գործնական, ն. տ., 1829: Ի դեպ՝ հետազայում, երբ Այտընյանը լիովին «գրաբար հայերենի ուսման դարգացմանն զգտակար և դիւրամատոց գործիք մ'ըլլայ» [ՏԵՍ Վրթախիսի Չալլիսյանի Քերականութիւն հայկազեան լեզուի հանդերձ փոփոխմամբ և յաւելումովք աշխատասիրեալ ի Հ. Արսենէ Այտընեան, Վիլնա, 1885, էջ 8]:*

⁵⁷ Հայոց լեզվի պատմութեան շուրջված խնդիրներին է հայ հին պարբերական մամուլի լեզվի ուսումնասիրութիւնը:

⁵⁸ Այդ են վկայում գրաբարագիր հեղինակների հետադա երկերն ու թարգմանութիւնները՝ չարադրված ժամանակի գրական աշխարհաբարի արեւելահայ կամ արևմտահայ տարբերակներով:

⁵⁹ Հայտնի է, որ ամեն մի լեզու ոչ միայն ուշադրութեան առարկա է ինքնին, այլև միջոց այն կրող հանրութեան մշակույթի պատմութեան մեկնաբանման: Հմմտ.

Բ. Ա. Будагов, Историю слов в истории общества, М., 1971:

- 60 «Գրապալաքարի» Երեք ձեերը նոր շրջանի հայերենի ներսում կարելի է պայմանականորեն կոչել «առաջին», «երկրորդ» և «երրորդ» տարբերակիչներով:
- 61 Հմմտ. ՄՁԲ, էջ Գ—Դ:
- 62 Նույն տեղում:
- 63 Գ. Զահուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, էջ 363:
- 64 Գ. Զահուկյանը գտնում է, որ «գրապալաքարի» պատմությունն այնուամենայնիվ միակողմանի է, քանի որ «մինչև այժմ հրապարակի վրա չկա մի առանձին ուսումնասիրություն, որ նվիրված լինի այս շրջանի հին գրական հայերենի (գրաբարի)»⁶⁵ այդ շրջանի մյուս տարբերակների հետ նրա ունեցած փոխհարաբերությունների բացահայտման հարցերին: Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհագրի հարցերը, 1—7:
- 65 Տե՛ս Հ. Անադյան, Պատմություն հայոց նոր գրականության, էջ 31—32:
- 66 Նույն տեղում, էջ 32—33:
- 67 Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 27:
- 68 Նույն տեղում:
- 69 Նույն տեղում, էջ 28:
- 70 Տե՛ս Ա. Մարգարյան, նշվ. աշխ.:
- 71 Տե՛ս Խ. Իշխանյան, նշվ. աշխ.:
- 72 Ավելի մանրամասն տե՛ս «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», 1973, էջ 50—54:
- 73 «Համառոտություն աստուածարանութեան Մեծին Ալպերտի»:
- 74 Հմմտ., օրինակ, Մխիթար Սեբաստացի, Խոկումն վարուց, ճայնի՝ Զայն Քրիստոսի [տպակից], Կ. Պոլիս, 1705, 11 տպ., Վենետիկ, 1753:
- 75 Տե՛ս Ծանոթ. 46-ը:
- 76 Տե՛ս ՄՁԲ: Հմմտ. Գ. Զահուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, էջ 211:
- 77 Տե՛ս ՄՍԲ, էջ 452—453: Հմմտ. Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 247:
- 78 Տե՛ս Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, էջ 6:
- 79 Պատմություն վարուց, Վենետիկ, 1749, Հիսակ բարերանութեանց, ն. տ., 1775, Խորհուրդ աստուածապաշտութեան, ն. տ., 1775 և այլն:
- 80 Գիրք անուանելու կշիռ ժամանակի, Վենետիկ, 1750. Գիրք հրաշից, ն. տ., 1772:
- 81 «Գիրք հրաշից»-ը հատկանշական է նաև գրաբարի՝ ժամանակի խոսակցական հայերենից կրած ազդեցության ուսումնասիրության տեսակետից: Տե՛ս ԶԱԳԶ, էջ 2:
- 82 Տե՛ս Մաշտոցի անվան մատենադարանի Ձեռ. 2053, 3091, այլև՝ Քսավերոս Դոռնեանց, Քարոզք համառուտ, հ. 1, Վենետիկ, 1781, Քումա Գեմրացի, Յաղագս նմանող լինելու, ն. տ., 1786, Էմանուել Թեսալոս, Իմաստասիրություն բարոյական, ն. տ., 1793, Ռոլեն Գաղղիացի, Պատմություն Հռովմէական, հ. 1—6, ն. տ., 1816—1817 և այլն: Թ. Գեմրացու հիշյալ գրքի լեզվի մասին տես լՀԳ, 1982, 8, էջ 63—72:
- 83 Տե՛ս Թեսալոս, նշվ. գիրքը, էջ Ե—Զ:
- 84 Ավելի մանրամասն տե՛ս լՀԳ, 1986, 3, էջ 70—78:
- 85 Իմա՛ ՍԱՃ, ՍԱՊ:
- 86 Ավելի մանրամասն տե՛ս «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր», 2, էջ 257—317:
- 87 Տե՛ս Նուագարան օրհնութեանց, Վենետիկ, 1801, Հրահանգ Լօթենկին, ն. տ.,

1802, Պատկեր տօնից, ն. տ., 1805, Սևդան ինկոց աղերսանուէր մաղթանաց, ն. տ., 1816, Մեկնութիւն Սաղմոսաց, հ. 1—10, ն. տ., 1823:

⁸⁸ Հմմտ. Սուրբ գիրք, Առակք, Ա, 23, Նեբւէս Շեփուալի, Թուղթ ընդհանրական:

⁸⁹ Տե՛ս ՍՊԵԿԼ., ՍՊԵՆ.:

⁹⁰ Տե՛ս նարեկ աղօթից, Վենետիկ, 1801, 11 տպ. 1827, Մեկնութիւն չորեքտասան թղթոց Պօղոսի, հ. 1—3, ն. տ., 1806—1812, Բացատրութիւն շարականաց, ն. տ., 1814 և այլն:

⁹¹ Տե՛ս Քերականութիւն թօսքանեան լեզուի, Վենետիկ, 1792:

⁹² Տե՛ս Առաջարան, էջ Ը—Թ, Հետազայում լույս են տեսնում քերականութիւն «աշխարհարար ոճով» [Վենետիկ, 1819] և «ի գրոց բարբառ» [ն. տ., 1823] սեղմ տարբերակները:

⁹³ Տե՛ս, օրինակ, Խորհրդածութիւնք հոգևորք, Վենետիկ, 1835՝ գրված «ի բարբառ գրոց և աշխարհաբառ» զուգադիր էջերով:

⁹⁴ Տե՛ս Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց, հ. 2, Վենետիկ, 1853:

⁹⁵ Հեղինակն այս գործը գրել է աշխարհաբար լեզվով՝ նպատակ ունենալով «ընտելացուցանել զլսելիս, սու ի ճանապարհորդել ի բարեձևութիւն բերելոյ զիրն բնաւորութիւն նաև սու ախորժակս բարոյական կրթականութեան, և ի դրոնս այլոց մակացութեանց» [ն. տ., 12—13]:

⁹⁶ Դրանցից են՝ Բաղապական, կենցաղակիրք, Բաղապականութիւն, կենցաղակրթութիւն, դիւցազներգակ, ողբերգակ/նոխազներգակ, կատակերգակ, դերասանական, աբսուրդական, հոլովաբանական, անդէոդեայֆ, աբսուրդական, Բնաբանական, տաղաչափութիւն, նուագներգութիւն, յորդորակ [«մատուցակէ»], բնաղատութիւն [«գոդդիգա»], ռատովնականութիւն [«մաթէմաթիկա»], բնապատում, բնաբան [«ֆիզիքս»], բնագէտ [«նաթուրալիսթա»], բնալոյծ, բնալուծութիւն [«քիմիքս, քիմիա»] և այլն: Սրանք կամ նոր տերմիններ են, կամ՝ տերմինի նոր իմաստային կիրառություն:

⁹⁷ Տե՛ս հ. 1, Վենետիկ, 1800, հ. 2, Վենետիկ, 1803 [տպակից]:

⁹⁸ Տե՛ս ԱԹԱԿ, ԿՅՊ, ԳՄԿԶ, ՍԾԻ:

⁹⁹ Տե՛ս ՓԳՔ, ՓՄ, ՓԸԳ, ՓԿՎ, ՓՊՆ, ՓԶՊ:

¹⁰⁰ Պատմութիւն եկեղեցական, աշխատ. Իզնատիոսի Փափաղեանց, Վենետիկ, 1848:

¹⁰¹ Մինչ այդ տպագրել էր Երկու բառարան՝ Վենետիկ, 1804 և Վենետիկ, 1829:

¹⁰² Հայ պատմական բառարանագրութիւն չլուծված խնդիրներից է ՆԶԲ-ի և ՋԶԻԲ-ի զուգադիր ուսումնասիրությունը:

¹⁰³ Տե՛ս Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց, հ. II, Վենետիկ, 1855, էջ 17—155:

¹⁰⁴ Տե՛ս ԲԲԻ:

¹⁰⁵ Հմմտ. Հայ նոր դրականութիւն պատմություն, հ. 1, Երևան, 1962, էջ 171—193: XIX դարի հայ փիլիսոփայական մտքի պատմությունից [Ժողովածու], Երևան, 1969, էջ 55—174: Գ. Ջանալյան, Գրաբարի քերականութիւն պատմություն, էջ 446—533:

¹⁰⁶ Տե՛ս ԲԻ, ՌԶՎ, ՇԵԶ, ԲԱ:

¹⁰⁷ Տե՛ս Բովանդակութիւն բովանդակութեան Կառուցութիւն Հոսնատոսի Պիլլուարտի. հ. Ա, էջ 2:

¹⁰⁸ Հմմտ. է. Աղայան, Լեզվաբան Պողոս Հովնանյան, ԳԱՏ, 1945, 3, էջ 41—51: Նույնի՝ Հայ լեզվաբանութիւն պատմություն, հ. 1, էջ 257—269, Գ. Ջանալյան, Լեզվաբանութիւն պատմություն, հ. 1, Երևան, 1960, էջ 436—438:

¹⁰⁹ Համառոտ բառարան ի պէտս դպրոցաց, ի Հակովբոսէ Պօղաճեան, Վիեննա, 1838:

¹¹⁰ Հմմտ. Գ. Մենելշյան, Արդի լեզվագիտությունը, հ. Ա, Վիեննա, 1903, էջ 116—129; Ն. Մէլիքյան, Դասական հայերենը և Վիեննական Մխիթարյան դպրոցը, Վիեննա, 1932, էջ 148—154; Հ. Անադյան, Հայոց լեզվի պատմություն հ. 2, էջ 86—93:

¹¹¹ Տճ՝ս ԳՏՊ, I, ԳՏՊ, II, ԿԿԵ, այլև՝ Քսենոֆոնետեայ Կիրոսի խրատու պատմութիւնք, Վիեննա, 1843:

¹¹² Հմմտ. Ն. Ալիեյան, Ակնարկ Վիեննական Մխիթարյան դպրոցի գրական գործունեության վրա, Վիեննա, 1912, էջ 31:

¹¹³ Տճ՝ս նույն տեղում:

¹¹⁴ Տճ՝ս Ա. Ա. Աբրահամյան, Արսեն Այտընյանի «Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի» աշխատության «Նախաշաղկիղը», էջ 215—255; Գ. Զառուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, էջ 433—436; Ա. Ս. Աբրահամյան, նշվ. աշխ.:

¹¹⁵ Այտընյանը հեղինակ է ոչ թե երկու, այլ մեկ թարգմանության, նրան վերագրվող երկրորդ թարգմանության հեղինակն է Փ. Ժամճյանը: Տճ՝ս Ընդհանուր գրացուցակ Մխիթարյան գրավաճառանոցի, Վիեննա, 1972:

Գլուխ Էրրորդ

¹ Հմմտ. Ю. С. Степанов, Структура французского языка, М., 1965, с. 101:

² Հմմտ. Ա. Աբրահամյան, Վերլուծականությունը հայերենի տարրեր մակարդակներում, ՊՐՀ, 1972, 3, է. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևան, 1984: Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից գրական հայերեն, Երևան, 1981:

³ Հմմտ. Е. А. Земская, Современный русский язык: Словообразование, М., 1973, с. 133—137: Р. М. Нейтлин, Лексика старославянского языка, М., 1977, с. 57: Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 219—220:

⁴ Տճ՝ս Հ. Անադյան, Հայերեն նոր բառեր, Վենետիկ, 1913: Այլև՝ ՀԱԲ, 1, էջ 37:

⁵ ՆՀԲ-ն, ԱԲ-ն ունեն լուցկի ձևով:

⁶ Ըստ Հ. Աճառյանի ունի շա+կերտ բաղադրությունը: ՀԱԲ, 3, 622:

⁷ Տճ՝ս Հ. Անադյան, Հայերեն նոր բառեր, էջ 134:

⁸ Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 429:

⁹ ՆՀԲ-ի ունի եռանկիւնի, բայց ոչ՝ անկիւնաշափ:

¹⁰ Տճ՝ս Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 250—262:

¹¹ Ավելի մանրամասն՝ Հ. Անադյան, Իրականոր քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, Երևան, 1957, էջ 146: Э. Бенвенист, Обшая лингвистика, М., 1974, с. 241—242:

¹² ԱԲ-ն ունի ազգաշահութիւն:

¹³ Հ. Անադյան, Իրականոր քերականություն, հ. 3, էջ 146:

¹⁴ Հմմտ. Գ. Զառուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, էջ 158:

¹⁵ Հմմտ. ՀԱԲ, 2:

- 16 ՆՀԲ-ն ունի ամենաբժիշկ և բժշկապետ:
- 17 ՆՀԲ-ն ունի հրաշափառ և փառապանծ:
- 18 Հմմտ. Ա. Մեյն, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1978, էջ 85—107; Հ. Անադյան, Նշվ. աշխ., էջ 119—173; Մ. Մեղեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 189—107; Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. Ա, Երևան, 1970, էջ 66; Գ. Զաֆուլյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, էջ 151—158; Վ. Առաքելյան, Ա. Խաչատրյան, Ս. Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Հնչյունաբանություն, բառագիտություն, Երևան, 1979, էջ 302—351; Է. Աղայան, Նշվ. աշխ., էջ 269—272; Ա. Սուֆլասյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1982, էջ 292—317; Ռ. Մկրտչյան, Բարդ բառերի դասակարգումը և նրանց բաղադրիչների իմաստային փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, ԼՈՂ, 4, Երևան, 1977, էջ 77—158:
- 19 Հմմտ. Մ. Արեղյան, Նշվ. աշխ., էջ 195—198, 201; Մ. Ասատրյան, Նշվ. աշխ., էջ 67:
- 20 Հմմտ. Հ. Անադյան, Լիակատար քերականություն, հ. 3, էջ 120; Ռ. Մկրտչյան, Նշվ. աշխ., էջ 112—116:
- 21 Հմմտ. Հ. Անադյան, Նշվ. աշխ., էջ 124:
- 22 Նույն տեղում:
- 23 Տե՛ս Հ. Անադյան, Նշվ. աշխ., էջ 124—125; Մ. Արեղյան, Նշվ. աշխ., էջ 201; Ս. Էլոյան, Նշվ. աշխ., էջ 3:
- 24 Հմմտ. Է. Աղայան, Նշվ. աշխ., 272—275:
- 25 Հմմտ. Գ. Զաֆուլյան, Նշվ. աշխ., էջ 156—157:
- 26 Ավելի մանրամասն տե՛ս Ս. Էլոյան, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963; Ս. Դալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978:
- 27 Եթե նկատի առնենք *լո/ծ* ածականները:
- 28 ՆՀԲ-ն չունի մեֆենական-ը:
- 29 ՆՀԲ-ն չունի պաշտպանաւոր-ը:
- 30 ՆՀԲ-ն չունի ֆիմիական-ը:
- 31 ԱԲ-ն ունի մեֆենայական:
- 32 Նախատիպը՝ արդիւնաւոր, անարդիւնաւորաբար-ինքը՝ անարդիւնաւոր:
- 33 ԱԲ-ն ունի սեռաւորել-ը՝ հղելով սեռաւորել-ին:
- 34 Տե՛ս Է. Աղայան, Նշվ. աշխ., էջ 212—213:
- 35 ԱԲ-ն ունի:
- 36 ՆՀԲ-ն ունի լեռնորդեայֆ:
- 37 ՆՀԲ-ն ունի զրօսասիրութիւն:
- 38 *Զհաշված եռ-անդ[ն]* ստուգաբանելի բաղադրությունը:
- 39 Հմմտ. Է. Աղայան, Նշվ. աշխ., էջ 221—238:
- 40 Հմմտ. Նույն տեղում:
- 41 ԼԲ-ն՝ եզաձայն հոգնակի անուն, որը գտնում ենք բնագրի ջանկում:
- 42 ԼԲ-ն՝ հետևական:
- 43 ԼԲ-ն՝ ստացական մասնիկներ:
- 44 ԼԲ-ն՝ բացականչական:
- 45 ԼԲ-ն՝ լծողատառութիւն:

- ¹⁴ Տե՛ս է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 236—239;
- ¹⁷ ԱԲ-ն ունի՝ եզրակացություն:
- ¹⁸ է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 272;
- ¹⁹ ՆՀԲ-ն չունի համապատասխան, այլ՝ պատասխանություն:
- ³⁰ Հմմտ. Ս. Գալստյան, նշվ. աշխ., էջ 33—39;
- ³¹ ՆՀԲ-ն ունի լեոնոդեյայֆ՝ սովորական իմաստով, այստեղ լեոնոդ[ֆ]՝ իբրև թարգմանություն միլիդեյայ[ֆ]—ի: Հմմտ. Մանոթ. 36-ր:
- ³² Հմմտ. է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 78—107;
- ⁵³ Ավելի մանրամասն տե՛ս «Հայոց լեզուն և գրականությունը դարոցում» 1978, № 4, էջ 50—54:
- ⁵⁴ Այս և նման դեպքերում հիմնականում նկատի ունենք՝ նոր բառերը հայկազեան լեզուի, հ.հ. 1—2, վենետիկ, 1836—1837, Առձևոն բառարան հայկազեան լեզուի, 11 տպ., վենետիկ, 1865, Երկրորդարար՝ Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ.հ. 1—2, վենետիկ, 1749—1769 և այլն:
- ⁵⁵ Բառի առաջնային և երկրորդային իմաստների մասին տե՛ս Е. Курилович, За-
ме ки о значении слов, ВЯ 1955, 3:
- ⁵⁶ Դրանց մանրամասն անդրադարձել ենք առանձին:
- ⁵⁷ Հմմտ. է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 314—315: Լ. Ղազանչյան, Հայերեն լեզվա-
բանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, ԼՈՀ, 3,
Երևան, 1977, էջ 205—228:
- ⁵⁸ Տե՛ս Ю. С. Степанов, Основы общего языкознания М., 1974, էջ 11:
- ⁵⁹ է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 101:
- ⁶⁰ Տե՛ս է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 105—106:
- ⁶¹ Դեղ բառի «խոտարույս» և «ղեղամիչոց» իմաստների բեռնացումը Հմմտ. է.
Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 105:
- ⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78—101:
- ⁶³ Նորարանությունների առանձնացման սկզբունքի առումով հետևում ենք է. Աղա-
յանին [նշվ. աշխ., էջ 168—171]:
- ⁶⁴ Տե՛ս ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ.հ. 1—4, Երևան,
1969—1980: է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ.հ. 1—2, Երևան,
1976:
- ⁶⁵ ՆՀԲ-ն ունի դիցունի և դիցանոյլ:
- ⁶⁶ ՆՀԲ-ն չունի եղեգնաշաֆառ, կամ շաֆառելեգն:
- ⁶⁷ Տե՛ս Л. П. Крызия, Изъимые слова в современном русском языке,
М., 1948:
- ⁶⁸ Ա. Մեյեն տարբերակում է տառադարձումները փոխառություններից: Տե՛ս Ա.
Մեյեն, Հայագիտական հետազոտություններ, էջ 560:
- ⁶⁹ Հմմտ. է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 176:
- ⁷⁰ Տե՛ս Р. А. Будагов, Что такое р зви не и совершенс вование языка?
М., 1977: է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 177—197:

Գլուխ չորրորդ

¹ Հմմտ. Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն, հ. 3, էջ 446—536: Գ. Զա-
հուկյան, Հին հայերենի հոլովման սխառումը և նրա ծագումը, Երևան, 1959:

382

- 2 Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 446—458: Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1975, էջ 16—17:
- 3 Հմմտ. Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 464:
- 4 Ձևակազմական հիմքի առումով հմմտ. Տալf > Տալfա, [փխ. Տալոց]:
- 5 Կա նաև ի դարձբասից [ՄԹՃՀ, 33]:
- 6 Տե՛ս ՀԱԲ:
- 7 Տե՛ս նաև Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն, հ. 3, էջ 448:
- 8 Թերևս որոշ դեր է խաղացել բառաձևի ոճական կիրառության հակումը:
- 9 Հ. Աճառյանը «Լիակատար քերականության» [հ. 3, էջ 466] ցանկում բերում է 9-րդ [«խառն հոլովում»] խմբում [ա, ի հոլովումներ]:
- 10 Այսպես, Բուզանդը կիրառում է թեք ձևով 3 անգամ, խորենացին՝ 2, Եղիշեն՝ 2, Փարպեցին՝ 8, իսկ Ազաթանգեղոսը չունի:
- 11 ՆՆԲ-ն բերում է գեղ [«հնչի և զրի զիւղ. գեղ. գեղ»]:
- 12 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն, հ. 3, էջ 421:
- 13 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 425: Գեղչից ձևը, հավանաբար, համաբանության արդյունք է [հմմտ. արտաբեց, կալաբեց, վաճաբեց և այլն]:
- 14 Տե՛ս Վրբանէս Չալրխեան, Քերականութիւն, էջ 21—22:
- 15 Հմմտ. Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 525:
- 16 Այսորնյանը գտնում է, որ իա-ով հատուկ անունները ինչ-ով հոլովվելը «ընտիր գրարարին» բնորոշ չէ: Չալրխեան-Այսորենան, Քերականութիւն, էջ 194:
- 17 Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 480—486:
- 18 ՆՆԲ-ն՝ արտասուֆ-արտասուաց, ՀԱԲ-ը՝ արտասուֆ՝ իբրև արտասուֆ-ի հոգնակին [ի-ա հոլովում]:
- 19 Նման շեղումը բավական հին է. հմմտ. «Ի մէջ օրիորդին ալանաց» [խորենացի], «ի ձայնաբերութեան ամենայն» [Բուզանդ]:
- 20 Տե՛ս Ա. Ռազուստունի, Հայերէն քերականութիւն, էջ 47—49:
- 21 Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Բ, էջ 36—40, 59, 62:
- 22 Կար դեռևս հին գրականում, Հմմտ. Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 535:
- 23 Հմմտ. Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 407 [տողատակ], Ա. Ա. Աբրահամյան, գրարարի ձևոնարկ, Երևան, 1964, էջ 51, Գ. Զաքուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, էջ 394 [տողատակ]:
- 24 Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Բ, էջ 12:
- 25 Հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, էջ 315:
- 26 Ա. Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 60:
- 27 Տե՛ս А. Эрн, Ис орфографическая морфология латинского языка, М. 1956:
- 28 Տե՛ս ՀԱԲ, հ. 3, էջ 631: Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձևոնարկ, էջ 67:
- 29 Հմմտ. Կղեմէս Գալանոս, Քերականական և տրամաբանական ներածութիւն առ իմաստասիրութիւն շահելոյ, Հոռոմ 1645: Գ. Զաքուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, էջ 25—62:
- 30 Թերևս նորին-ի համաբանությամբ. «Նորին գերազանցութիւն» [ՆՆԲ, 2]:
- 31 Հմմտ. «Չայոց դիցազանց դարմից բառնալ» [խորենացի]:
- 32 Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 92:
- 33 Սովորաբար անհոգնական: Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 95:

³⁴ Մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, Հայերենի դերբայները և նբանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953:

³⁵ Հետազոտում, հատկապես Բագրատունի քերականության շնորհիվ, դրանք գնահատվում են դիտականորեն ավելի ճիշտ չափանիշներով: Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 28—29:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 56: Ըստ որում՝ «մեկ-մեկ հանդիպող» -ի մասնիկով «օրինակները կամ արդյունք էն գրչագրական աղավաղումների, կամ եղել են ու այդ ձևով ալանդվիլ մեղ» [ն. տ., էջ 57]:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 58:

³⁸ Տե՛ս Շ. Անադյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2, էջ 316:

³⁹ Ըստ Ա. Ա. Արրահամյանի՝ «ու խոնարհման ներգործական սեռի բայերի կրավորականության զրսևորման համար մատենագրության մեջ այդ բայերը տեղ-տեղ գործածված են փոփոխված կազմությամբ [-ալ>անիլ]: 5-րդ դարից ունենք, օրինակ, արգելանիլ [ՍԳր.]: Սակայն դրանք չեն վերածվում օրինաչափության, գործածված հատուկնետ ձևերն ընտիր չեն» [նույն տեղում, էջ 117]: Հմմտ. ՆՁԲ-ն՝ արգելալ, կրավորականը՝ արգելանիմ [ժըստ ամենայն առման], այլև՝ արգելեմ [ևտին վկայություններով], այլև՝ հեղանիլ [հղված հեղուկ-ին]:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 130: Նույնի՝ Գրաբարի ձևոնարկ, էջ 131:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 168—172, 160—161:

⁴² Նույն տեղում, էջ 172:

⁴³ Հիշենք, օրինակ, Ս. Նաղարյանի առաջարկը՝ կապված աշխարհաբարի բաղադրյալ ժամանակաձևերի կիցգրության հետ:

⁴⁴ Հին գրականում կար լողանալ միադիմի բալը, որին չի առնվում հիշյալ ձևը: Տե՛ս ՆՁԲ, Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձևոնարկ, էջ 181—182:

⁴⁵ ՆՁԲ-ն ունի յափշտակեմ, ոչ՝ յափշտակամ:

⁴⁶ Տե՛ս Շ. Անադյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2, էջ 316:

⁴⁷ Լատինարան հնդինականների նման միօրինակացումը ինքնաբավ լինելուց բացի հենվում էր հին գրական հայերենում հանդիպող, սակայն ոչ նման իմաստ ունեցող ձևերի վերաիմաստավորման սկզբունքի վրա: Հմմտ. արգելում և արգելանիմ [ՍԳր.], հեղում և հեղանիմ, բառնամ և բառնիմ [Ղևտ. մեկն., նարեկ.], իմանամ և իմանիմ [Երզնկացի] և այլ զուգահեռ խոնարհմամբ ձևերը: Տե՛ս նաև Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձևոնարկ, էջ 117: Պ. Շաբարխանյան, Գրաբարի դասընթաց, Երևան, 1974, էջ 176:

⁴⁸ ՆՁԲ-ն, օրինակ, չունի յառաքեմեմ հարադրություն:

⁴⁹ Տե՛ս Ա. Բագրատունի, Հայերեն քերականություն, էջ 183—196: Վ. Վալրխան — Ա. Այտրենյան, նշվ. աշխ., էջ 365—383:

էջ 176:

⁵⁰ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը, Երևան, 1975, էջ 164—170:

⁵¹ ՆՁԲ-ն ստանամ-ի կրավորականը դիտում է «ստանի կամ ստանուի, և կամ ստացանի» [ընդգծ. իմն են—Վ. Հ.]:

⁵² Տե՛ս, օրինակ, Զտրվին հայկաբանութեան կամ քերականութին հայկական, շարադրեցեալ ի Յովհաննիսէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ, Հոռմ, 1674:

⁵³ Տե՛ս Ա. Մելիք, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1978:

- ⁵⁴ ՏՃ՝ս 2. Անառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2, էջ 319:
- ⁵⁵ Նույն տեղում:
- ⁵⁶ Ի դեպ՝ -եի [փխ. -եի] վերջավորությունը առկա է, օրինակ, Ս. Սյունեցու բերականության մեջ ՏՃ՝ս 11. *Адорц, Дионисіи* : Фраакіскіи и армянскіе оловозате.и, *Пе рорр.д.* 1915:
- ⁵⁷ Վեր. Ջալիսեան, Քերականութիւն, 1 տպ., էջ 99—100: Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրարարի ձեռնարկ, էջ 208:
- ⁵⁸ 2. Անառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2, էջ 319, 322:
- ⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 320:
- ⁶⁰ Հմմտ. 2. Անառյան, նշվ. աշխ., էջ 319: Գ. Ջահուկյան, Գրարարի բերականության պատմություն, էջ 108: Ա. Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 206:
- ⁶¹ Համառոտ բերականութիւն ի ռուսաց լեզուէ ի հայ, աշխատ. Աբրահամ Վարդապետեցոյ, Մոսկվա, 1827, էջ 70—71:
- ⁶² Նույն տեղում, էջ 77:
- ⁶³ Գիրքը թեև լույս է տեսել 1828-ին, սակայն տպագրման առիթով հեղինակի զրամ խնդրագրից կրելով է, որ գրված է եղել 1822-ին, քանի որ խնդրագրի վերջում նշվում է այդ ժամանակը [«1-ին հունվարի, 1822 թ., յամբոցս Շուշի»]:
- ⁶⁴ Ե. Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Դ. 9, էջ 92—93:
- ⁶⁵ ՏՃ՝ս Գ. Ջահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954: Նույնի՝ Գրարարի բերականության պատմություն: Վ. Մառուկյան, Գրարարի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը XVII դ. բերականների աշխատություններում [թեկն. դիս., ձեռ.], 1969: Այլև՝ Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրարարի ձեռնարկ, էջ 212—224, Պ. Շարաբխանյան, նշվ. աշխ., էջ 214—219: 2. Ավետիսյան, Ի. Ղազարյան, Գրարարի ձեռնարկ, Երևան, 1976, էջ 177—183:
- ⁶⁶ ՏՃ՝ս Ա. Ա. Աբրահամյան, Հայերենի դերբայները, էջ 51—266, Հայոց լեզվի պատմական բերականություն, Դ. 2, Երևան, 1975, էջ 220—264: Գ. Թառնյան, Գրարարի վերլուծական ժամանակները, ԼՀԲ, 1984, 2, էջ 105—112:
- ⁶⁷ ՏՃ՝ս Գ. Թառնյան, նշվ. աշխ., էջ 105:
- ⁶⁸ Հմմտ. Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Ա. Երևան, 1972 էջ 297—406: Հայոց լեզվի պատմական բերականություն, Դ. 2, էջ 226—229:
- ⁶⁹ Այդ հատվածներն են՝ ԱԸԵ, էջ 38—39, ԱԿՊ, 98—99, ԱՄՊ2, էջ 21—24, ԲԲՊ, էջ 306—307, ԽԱՊԹ, էջ 39—40, ԳՏՊ, 11, էջ 370, ԵՍԱՃ, էջ 46—47, ԹՃԴ, էջ 9—11, ԽԱԵ, VIII, էջ 314—315, ԽԱԵ, X, էջ 261—262, ԽՋՊՊ, էջ 294—295, ԿԿ2, էջ 18—19, ՃՀՆՈ, էջ 1—2, ՄԹԵ, էջ 8—9, ՄԿՊ, էջ 68—70, ՄԶՊ2, III, էջ 864, ՄՍՀՃ, էջ 301—302, ՅԱԶ, էջ 5—6, ՅԻ3, էջ 3—4, ՆՀՄ, էջ 55—56, ՈՓ, էջ 113—115, ՍԱՊ, էջ 162—163, ՍԲՐ, էջ 278—279, ՕՈԻՆ, էջ 8—9, ձեռագիր և տպագիր տարբերակներ՝ Ձեռ. 2053, էջ 3ա, 45ր ~ ԱԴՓ, II, էջ 8, 244—245, Ձեռ. 3091, էջ 113ր ~ ԱԴՓ, III, էջ 44—45, տպագիր տարբերակներ՝ ԳԱ, I, էջ II ~ ԴԱ, II, էջ II, ԿՈԲ, էջ 34—46 ~ «Գործք առաքելոց» [Կ. Պուխ, 1895], էջ 128 (ըստ որում վերջինիս վիճակագրական տվյալները կիրառության հարաբերակցության մեջ են գրվում բացառիկ դեպքերում), թարգմանական տարբերակներ՝ ԳԵ, էջ 109—110 ~ ՌԳ, I, էջ 1 ~ ՌԳ, II, էջ 197 [*<RA*, էջ 75], ՂՀԿ, էջ 112—114 ~ ԼՌԿ, էջ 33—34 [*<LR*, էջ 31], ՄԴԿ, էջ 255—256 ~ ՄԴԿ, էջ 143—144, ՆՊՎ, էջ 62, 63—64 ~ ՊՊՎ, էջ 48—49 ~ ՎՊՎ, էջ 69—70, 71, [*<BPV*,

էջ 60, 61—62], ՊՎԱ, էջ 13, 14—15 ~ ՔՏՊ, 3—4 [< BHU, 6—7], ՅՊԹ, էջ 10—12 ~ ՅԱՏ, I, էջ 32—33 ~ ՅԱՏ, II, էջ 12—14 [< FAT, էջ 1]:

⁷⁰ «Գիրք առաքելոց»-ի տվյալները, բնականաբար, բացառում են:

⁷¹ Հիշենք, որ այս 9 թարգմանություններից 7-ը իրականացվել է Մխիթարյանների ձեռքով: Մնացած երկուսում ևս թարգմանիչները, ելնելով թարգմանվող երկի բնույթից, այդ հարցում խիստ հետևողական են:

⁷² Հիշենք, որ ԱԳՓ, III-ը թարգմանել է Վրթ. Ասեբյանը:

⁷³ Ժամանակակից հայերենում այն վերածվեց վաղակատար ներկա և անցյալ բաղադրյալ ժամանակների, իսկ սապառնի դերբայ-օժանդակ բայն կառույցը չափանդվեց:

⁷⁴ Հ. Անադյան, Հիականատար քերականություն, հ. 5, էջ 60—190, Գ. Զաքարյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձևաբանություն, Նշվ. աշխ.: Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան, Նշվ. աշխ.:

⁷⁵ Տե՛ս Հ. Անադյան, Նշվ. աշխ., էջ 80—81:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 74:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 74—75: Վ. Չալիխան—Ա. Այտրենյան, Նշվ. աշխ., էջ 221:

⁷⁸ Տե՛ս Հ. Անադյան, Նշվ. աշխ., էջ 80:

⁷⁹ Ընտրված են 10 տպագիր աղբյուրների հետևյալ հատվածները. ԱԳՓ, II, էջ 5—7, ԱԸԵ, էջ 39—41, ԱՄՊԶ, էջ 21—29, ԳԱՊԹ, էջ 39—43, ԳՏՊ, I, էջ 370—372, ԹԶԴ, էջ 9—16, ՄԿՊ, էջ 68—75, ՄՍՀԺ, էջ 223—225, 301—302, ՆՀՄ, էջ 55—57, ՈՓ, էջ 113—117:

⁸⁰ Չհաշված նախադրությունների և մակբայների բաղադրության մեջ նախդիրների ունեցած մասնակցությունը:

⁸¹ Գ. Թոսունյանը նշում է բառեր, որոնք չկան Հ. Անադյանի ցանկում ոչ միայն այն առումով, որ դրանք «որպես նախադրություն գործածվող բառեր են», այլև այն, որ Հ. Անադյանը տալիս է նախադրության համեմատաբար երկակետային ձևեր/ը. հմմտ. ընդ ձեռամբ և ընդ ձեռն, յառաջ քան և յառաջ և այլն: Հ. Անադյանը բերում է նախադրություններ, որոնք չկան Գ. Թոսունյանի ցանկում՝ քաբց, կոյս [«կողմ»], փոխան և այլն:

⁸² Այս դեպքում ընտրել ենք 20 տպագիր աղբյուրների հետևյալ հավասարաչափ հատվածները. ԱԸԵ, էջ 38—41, ԱԿՊ, էջ 98—101, ԱՄԴԶ, էջ 22—29, ԱՄՊԶ, էջ 21—29, ՔՏՊ, էջ 74—76, ԳԱՊԹ, էջ 39—43, ՅԿԽԶ, էջ 82—84, ԽԱԵ, X, էջ 160—163, ԽԶՊՊ, էջ 294—297, ԿԿԶ, էջ 18—21, ԻՀԶՆՈ, էջ 1—6, ՄԹԵ, էջ 8—13, ՄՉՊԶ, III, էջ 801—803, ՅԱԶ, էջ 5—6, 13—15, ՅԼՅ, էջ 3—6, 30—31, ՊՎԱ, էջ 130—133, ՍԱՊ, էջ 162—165, ՍՐՈ, էջ 278—281, ՕՈԻՆ, էջ 8—10, ՅՊԹ, էջ 10—13:

⁸³ Հմմտ. Հ. Անադյան, Հիականատար քերականություն, հ. 5, էջ 210—217, 222—230:

⁸⁴ Ընտրել ենք 10 տպագիր երկերի հետևյալ հավասարաչափ հատվածները. ԱԿՊ, էջ 99—100, ԳԱ, II, էջ 6—7, ԲԽԹ, էջ 69—74, ՅԿԽԶ, էջ 82—84, ԹԳՅԶ, էջ 39—41, ԽԱԵ, X, էջ 267—269 [«միևնա՝ ավերջին նպատակ կենաց իմոց»], ՄԴԿ, էջ 255—257, ՄԿՊ, էջ 68—75, ՆՀՄ, էջ 55—57, ՅՊԹ, էջ 12—13:

⁸⁵ Հ. Անադյան, Հիականատար քերականություն, հ. 5, էջ 222—230:

⁸⁶ Տե՛ս Հ. Անադյան, Նշվ. աշխ., էջ 339—395, Գ. Զաքարյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները, ճույնի՝ Գրաբարի քերականության պատմություն,

Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, էջ 282, Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 192—193:

⁸⁷ Այդ հատվածներն են՝ ԱԽԶ, էջ 14—17, ԱՄԴԶ, էջ 22—29, ԲԽԲ, էջ 19—22, ԵՅ—ԴԻ, ԲԶԼ, էջ 278—280, ԲՏՊ, էջ 13—15, ՄՊԿ, էջ 56—58, ՅՄՊՍ, էջ 42—44, ՍՇԻԲ, էջ 2—7, ՎԲՆ, էջ 17—19 [Հմմտ. տպակից՝ ռուս. տարբերակը՝ էջ 17—19], ՓՏԳ, 11 [«Բազմապէս», 1867, էջ 73—76]։

Գլուխ հինգերորդ

¹ Հմմտ. Վ. Չալքիսեան—Ա. Այտընեան, նշվ. աշխ., էջ 210—219: Հ. Աճառյանն անշուշտ ճիշտ չի մոտենում այն հարցին, թե հայերենում գոյականական անդամի լրացումները հտադասից վերածվում են նախադասի օտար, ըստ որում հետագա ազդեցության հետևանքով: Դրանց նախադաս կիրառությունը, ինչպես ճիշտ նշում է Այտընյանը, դոյություն ունեւր դեռևս հին գրական հայերենի փուլում: Տե՛ս Հ. Աճառյան. Պատմություն հայոց նոր գրականության, էջ 9—10:

² Նույն տեղում, էջ 28—51: Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Հայոց գրական լեզվի պատմություն, Ա, Երևան, 1961, էջ 487—492:

³ Տե՛ս Պ. Վաղդպետյան, Պարզ նախադասություն: Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Բ, էջ 167:

⁴ Տե՛ս, օրինակ, Խանգարումներ հայկաբանության ի հնումն եւ ի նորումս, գրեալ Գաբրիէլ Այվազեան, Թեոդոսիա, 1869, էջ 51—63: Այստեղ կա որոշ միտումնավորություն և երևութի բացարձակացում [օրինակ՝ էջ 52, կետ Դ, Ե, այլև՝ էջ 54—55-ի բառացանկի հետ կապված]։

⁵ Հմմտ. Վ. Չալքիսեան—Ա. Այտընեան, նշվ. աշխ., էջ 147—152: Ա. Այտընեան, նշվ. աշխ., էջ 146—149, 472—473: Միջին գրական հայերենի նորմայի համաձայն հատկացուցիչը նախադաս է [տե՛ս Պ. Վաղդպետյան, նշվ. աշխ., էջ 168—170]։

⁶ Տե՛ս Ա. Այտընեան, նշվ. աշխ., էջ 147:

⁷ Վ. Չալքիսյանի քերականության մեջ [1837 թ.] նշվում է, որ անձնանունները «երբեմն քիչ տեղ չեն համաձայնիր, ուստի պետք չէ շատ գործածել» [էջ 191]։

⁸ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1975, էջ 287—291:

⁹ Հմմտ. Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. Ա, Երևան, 1958, էջ 269 [§ 690], էջ 271 [§ 694] և այլն:

¹⁰ Տե՛ս ԵԶՊԱ, էջ 17—28, ԹԶԴ, էջ 9—16, ԽԶՊԱ, էջ 21—27, ՍԱՊ, 75—87:

¹¹ Հմմտ. Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, էջ 419—425:

¹² Նույն տեղում, էջ 420:

¹³ Նույն տեղում, էջ 420—423:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 423—425:

¹⁵ Հմմտ. Ս. Մալխասյան, Գրաբարի համաձայնությունը, Թիֆլիս, 1892, էջ 40—83: Ս. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 427—473:

¹⁶ Գործողության անմիջական առարկան [օբյեկտը] հանդես է գալիս բայի ներգործական կամ կրավորական սեռի պահանջով, ըստ այդմ կոչվում «սեռի խնդիր» ի տարբերություն անուղղակի՝ «բնության խնդիրների»։

- 17 ՏԷՍ Ս. Մալխասյան, նշվ. աշխ., էջ 42:
- 18 Նույն տեղում, էջ 41: Հմմտ. Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 425:
- 19 ՏԷՍ ԱՄՊՀ, էջ 21—29, ԲՃՀ, էջ 50—53, ՄԹՃՀ, էջ 59—66, ՄՄՅ, էջ 10—13 [չհաշված տողատակը], ՈՓ, էջ 17—20, ՍԱՊ, 47—50:
- 20 ՏԷՍ Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 419:
- 21 Գրաբարի այն քերականություններում, որտեղ գծվում է պարզ նախադասության լիակազմապարբ, ուղիղ խնդիրը միշտ զրվում է հտադաս: ՏԷՍ Յովնանենէս Կոստանդնուպոլսեցի, նշվ. աշխ., էջ 190, ՄՍՔ, էջ 448, ԳԱՔ, էջ 327, ԱԲՔ, էջ 586:
- 22 Աւսպիս, օրինակ, հին դրական հայերենի պատմողական պարզ նախադասության մեջ, ինչպես ցույց է տալիս հատուկ ուսումնասիրությունը, գերակշռում է ուղիղ խնդրի հտադաս պիրքը: ՏԷՍ Ս. Հայրապետյան, Ենթակայի, ստորոգյալի և ուղիղ խնդրի շարադասությունը դրարարում:— «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր», պրակ 2, Երևան, 1985, էջ 137—164:
- 23 Գրաբարի քերականություններում ավանդաբար «բնության խնդրի» շարահյուսական արտահայտությունները մեկնարանվում են «հոլովառության» մեկնակետից, ըստ այնմ, թե որ հոլովով ինչպիսի «բնության խնդիր» է զրվում: Հմմտ. Ս. Մալխասյան, նշվ. աշխ., էջ 44—57:
- 24 Նման բայեր բերվում են, օրինակ, Բագրատունու կողմից [ԱԲՔ, էջ 296]: Հմմտ. Ս. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 434—435:
- 25 Հմմտ. Ս. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 445—446:
- 26 ՏԷՍ Գլուխ 4-ի ծանոթ. 86-ը:
- 27 Հմմտ. Ս. Մալխասյան, նշվ. աշխ., էջ 44—56: Ս. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 442—444, 447—448:
- 28 ՏԷՍ գլուխ 4-ի ծանոթ. 86-ը:
- 29 Հմմտ. Ս. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 441—442, 446—447: Այստեղ բերվում է վասն նախադրությամբ և սեռականով կիրառության օրինակ:
- 30 ՏԷՍ ԽՁՊՊ, էջ 294—297, ՍԱՊ, էջ 162—165, ՄԲՕ, էջ 278—280, ՕՈՒՆ, էջ 8—10:
- 31 Հիշյալ հատվածներում չունենք վասն նախդրով և սեռականով կիրառություն:
- 32 ՏԷՍ ԲՏՊ, էջ 73—75, ԵՍԱՃ, էջ 47—49, ԿԿՀ, էջ 18—21, ՊՎԱ, էջ 130—133, ՍԱՊ, էջ 162—166:
- 33 ԱԲՔ, էջ 295—305: Վ. Չալրիսեան—Ա. Այտրենսան, նշվ. աշխ., էջ 236—238: Ս. Մալխասյան, նշվ. աշխ., էջ 44—56: Ս. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 449—453:
- 34 ՏԷՍ վերը բերված ծանոթ. 32-ը:
- 35 ՏԷՍ Ա. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 467:
- 36 ՏԷՍ գլուխ 4-ի ծանոթ. 86-ը:
- 37 ՏԷՍ նախորդ ծանոթ.-ը:
- 38 Հմմտ. Գ. Զահուկյան, Ֆ. Խլրաբյան, Հայոց լեզու. Ընդհանուր գիտելիքներ, ոճարանություն, Երևան, 1976, էջ 34—36: Г. Б. Жиряков, ССНее и ГИМЯНСКОЕ языкознание, Ереван. 1978, с. 42—43:
- 39 Հմմտ. Ս. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 401: Խ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի շարադասությունը և նրա «ստուգումը», Երևան, 1984, էջ 175—185:

⁴⁰ ՏԵ՛ս Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 376: Ն. Սարգսյան, Հավիական կապակցությունները ժամանակակից հայերենում, լՈԶ, հ. 6, Երևան, 1982, էջ 199—268:

⁴¹ ՏԵ՛ս ԱԳՓ, 11, էջ 5—7, ԱՄԴԶ, էջ 22—29, ԱՄՊԶ, էջ 22—28, ԲՏՊ, էջ 67—68, ԳԱՊՌ, էջ 39—43, ԳՏՊ, 1, էջ 370—371, ԵՍԱԺ, էջ 47—49, ԹՃԴ, էջ 9—15. ՊՎԱ, էջ 120—122, ՍԳՔՎ, էջ 3—6:

⁴² ՏԵ՛ս վերը բերված ծանոթ. 38-ր:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ԲՆԱԳՐԵՐ

- ԱԱ—Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց, տեղագր. Ղեւոնդ Ալիշան, Վենետիկ, 1890:
ՍԱԲ—Աղբիւր բացեալ, արարեալ Պետրոս Աղամալեանց, էջմիածին, 1845:
ԱԲՔ—Արսէն Լազրատունի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852:
ԱԳՓ, I—Անտոն Գովդին, Փիլիսոփայութիւն, հ. Ա, Վենետիկ, 1750:
ԱԳՓ, II—Անտոն Գովդին, Փիլիսոփայութիւն, հ. Բ, Վենետիկ, 1750:
ԱԳՓ, III—Անտոն Գովդին, Փիլիսոփայութիւն, հ. Գ, Վենետիկ, 1750:
ԱԴԲ—Արսէն Դալիւ, Գիրք սահմանաց, Կ. Պոլիս, 1749:
ԱԵՊՊ—Աբրահամ Նրեանցի, Պատմութիւն պատերազմացն, Երևան, 1938:
ԱԸԵ—Ընդ եղևնեալ, Ղ. Ալիշան], Վենետիկ, 1784:
ԱԹԱԿ—Արեքսանդրի Թաստիկ Ապացոյցք, թարգմ. Մ. Ազեղեան, Վենետիկ, 1844:
ԱԽԶ—Խանգարմունք հայկարանութեան ի հնումն եւ ի նորումս, Թէոդոսիա, 1869:
ԱԿՅԱ—Աղեփաւնդոս Կոսեաւուր, Յարացոյց ապաշխարողաց, թարգմ. Պետրոս Թիֆլիսեցի, Վենետիկ, 1731:
ԱԿՊ—Աբրահամ Կրետացոյ Պատմութիւն անցիցն, Վաղարշապատ, 1870:
ԱՀԲ—Համառոտ բառարան ի ռուսաց լեզուէ ի հայ, աշխատ. Յարութիւն Ալամդարեանց, Մոսկովա, 1821:
ԱՄԴԶ—Գիրք Ալպերտի որ կոչի Դրախտ հոգւոյ, թարգմ. Մխիթարայ Սերաստացոյ եւ Յօհաննիսի՝ իւրոյ քաղաքացոյ, Վենետիկ, 1729:
ԱՄՀԱ—Համառոտութիւն աստուածաբանութեան Մեծին Ալպերտի, ի լոյս ածեալ Մխիթարայ Սերաստացոյ, Վենետիկ, 1715:
ԱՄՊ—Վերաւնէս Ասկերեան, մշտնջենաւոր պարզատումար, Վենետիկ, 1782:
ԱՄՊԶ—Պատմութիւն մենաստանին Հադիճոյ, արար Արեւ Մխիթարեանց, Տփլիս, 1856:
ԱՆ—նուազք Ղևոնդեայ Ալիշանեան, հ. Ա, Վենետիկ, 1857:
ԱՇ—Շիրակ, հաւաքեաց Ղեւոնդ Ալիշան, Վենետիկ, 1881:
ԱՍ—Սիսական, ի Ղևոնդեայ Ալիշան, Վենետիկ, 1839:
ԱՎՔ—Համառոտ քերականութիւն ի ռուսաց լեզուէ ի հայ, աշխատ. Աբրահամ Վաղարշապատեցոյ, Մոսկովա, 1827:
ԱՏՀ—Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Ղեւոնդ Ալիշանեան, Վենետիկ, 1855:
ԱՓ—Արհեստ փրկութեան, Վենետիկ, 1760:
ԲԻ—[Բայրոն], Իտալիա, թարգմ. Ղ. Ալիշան, 1860:

- L.HU—Bosquet J. B., Discours sur l'histoire universelle, t. 1. Besançon, 1843.
- ԲՃԳ—Ճեմարան դիտելեաց, ի Մինաս Բժշկեան, Վենետիկ, 1815:
- ԲՃԼ—Ճանապարհորդութիւն ի Լէհաստան, շարագր. Մինասայ Բժշկեանց, Վենետիկ, 1830:
- ԲՅՀ—Արսէն Բագրատունի, Յաղազս հնչման լ և ղ տառից մերոց: «Բազմապէս»:
- BPV—Paul et Vergine, par Bernardin de Saint—Pierre, Paris, 1842:
- ԲՏՊ—Բոսուէտայ հոսք վասն տիեզերական պատմութեան, Վիէննա, 1841:
- ԲՔԹ—Մինաս Բժշկեան, Քերականութիւն ռուսերէն-հայերէն, Վենետիկ, 1828:
- ԳԱ, I—Պետրոս Արագոնացի, Գիրք առաքինութեանց, Վենետիկ 1721:
- ԳԱ, II—Պետրոս Արագոնացի, Գիրք առաքինութեանց, Վենետիկ, 1772:
- ԳԱԼ—Գալուստ Ամաթիացի, Գիրք որ կոչի Լուսաշաւիղ, Կ. Պոլիս, 1704:
- ԳԱՊԹ—Համառօտ պատմութիւն ռուսաց, յօրին. Գաբրիելէ Այվազովսքի, Վենետիկ, 1836:
- ԳԱՔ—Քերականութիւն հայկական, Գաբրիելի Աւետիքեան, Վենետիկ, 1815:
- ԳԵ—Բասիլ Յովհաննէս, Գողգոթա, Թարգմ. Սարգիս Տիգրանեան, Մոսկվա, 1834:
- ԴՄ, I—Պետրոս Արագոնացի, Գիրք մոլութեանց, Վենետիկ, 1750:
- ԴՄ, II—Պետրոս Արագոնացի, Գիրք մոլութեանց, Վենետիկ, 1773:
- ԴՄԱ—Գիրք մտածական աղօթից, Թարգմ. Պետրոս Թիֆլիսեցի, Կ. Պոլիս, 1701:
- ԴՄԿՎ—Կէորգ Միլայիմ, Գիրք վիճարանութեան, Կ. Պոլիս, 1734:
- ԴՄԿՀ—Գրիգոր Մեծ, Կանոն Հովուական, Վենետիկ, 1846:
- ԴՄՏ—Գրիգոր Մարգվանեցի, Տետրակ որ կոչի պտուղ դրաջանութեան, Կ. Պոլիս, 1733:
- ԴՆՈԻ—Նկարագիր ուսմանց, յօրին. ի Մատթիայ Գարագաշեանց, Վիէննա, 1845:
- ԴՊՊ—Պարոյր կամ առումն Նինուէի, գրեաց Գաբրիէլ Պատկանեան, Զմիւռնիա, 1876:
- ԴՏՊ, I—Տիեզերական պատմութիւն, աշխատ. Յովսէփայ Գաթրճեանց, հ. Ա, Վիէննա, 1849:
- ԴՏՊ, II—Տիեզերական պատմութիւն, աշխատ. Յովսէփայ Գաթրճեանց, հ. Բ, Վիէննա, 1852:
- ԴԼ—Դաշնակը կամարթինայ, Թարգմ. Խորէն Գալֆայեան, Փարիզ, 1859:
- ԵԱԲ—Եպիկտետեայ Առածք բարոյականք, Թարգմ. Բ. Ե. Մ. [Բառնաբաս Եսայեան], Վենետիկ, 1871:
- ԵԶՊԱ—Եսայի Հօսան Զալալեանց, Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից, Շուշի, 1839:
- ԵՍԱՃ—Արհեստ ճարտասանութեան, աշխատ. Եփրեմ Սեթեան, Վենետիկ, 1832:
- ԶԱԳՀ—Գիրք հրաշից, ի Զաքարիայ Ակնեցւոյ, Վենետիկ, 1772:
- ԶԱԿԺ—Զաքարիա Ակեցի, Գիրք անուանեալ Կշիռ ժամանակի, Վենետիկ, 1750:
- ԷՀԱԲ—Էդուարդ Հիւրմիւզեան, Առձեռն բանաստեղծութիւն Վենետիկ, 1838:
- ԷՀԱԴ—Առձեռն դիցաբանութիւն, ի Էդուարդայ Հիւրմիւզեան, Վենետիկ, 1840:
- ԷՀԱՃ—Առձեռն ճարտասանութիւն ի Եդուարդայ Հիւրմիւզեան, Վենետիկ, 1839:
- ԷՀԲ—Վրուրի Որմզդանայ Բուրաստանք, Վենետիկ, 1851:
- ԷՊՕ—Նդիա Էնտագեան, Համառօտ պատմութիւն օդապարիկ գնտոյ, Վենետիկ, 1785:
- ԹԱԵ—Թոմա Ակոյիւնցի, Խոստովանարան, Թարգմ. Պետրոս Մուհուպեան, Վենետիկ, 1727:
- ԹԳԾ—Գիրք Թոմայի Գեմբացւոյ Յաղազս համահետեմանն, Հոռմ, 1674, 5-րդ տպագր. Մխիթար Սեբաստացու [Իմա՛ ՄՍՏ]:

- ԲԴՅՆ—Թոմա Դեմբալցի, Յաղագս նմանող լինելոյ, թարգմ. Վրթ. Ասկերեան, Վենետիկ, 1786:
- ԹԻՐ—Էմմանուել Բեսաւուս, Իմաստասիրութիւն բարոյական. թարգմ. Վրթ. Ասկերեան, Վենետիկ, 1793:
- ԹԴՍ—Դաշտիկ ծաղկալի, թարգմ. և կազմ. Յովնան Թոխաթեցի, Վենետիկ, 1727:
- ԹԽ—Խոսակցութիւն Թէոփիլոսի յաղագս ճշմարտութեան, Լիւդուի, 1701:
- ԹԽՊ—[Թեոդորոս Խատամեան Ղրիմեցի], Պատասխանիք, Մոսկվա, 1828:
- ԹՃԴ—Ճառ դաստիարակութեան օրիորդաց, գրեաց Մ. Դ. Թաղիադեանց, Կալկաթա, 1847:
- ԹՊ—Պատմագիրք հոգւոյ հաւատացեալ, թարգմ. Յովհ. Թոխաթեցի, Վենետիկ, 1724:
- ԺԻՓ—Փեղրա, ողբերգութիւն Յ. Ռասինի, թարգմ. Եղ. Հիւրմիւզ, Վենետիկ, 1861:
- ԺՎԹ—Վիպասանութիւն Բելխարայ, ի Ժանլիէ Դաղիուհոյ, թարգմ. Եղ. Հիւրմիւզեան, Վենետիկ, 1859:
- ՀԻԿ—Լուդովիկեայ Ռասինի ի Կրօնս, թարգմ. Եղ. Հիւրմիւզեան, Վենետիկ, 1872:
- L.R.R.—la religion... par Louis Racine, Paris, 185:
- ԽԱՆ, VIII—Սաչաւորու Սերովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1958:
- ԽԱՆ, IX—Սաչաւորու Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1959:
- ԽԱՆ, X—Սաչաւորու Սերովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1961:
- ԽԷՀԻ—Սաչաւորու Էրզրումեցի, Համառոտական իմաստասիրութիւն, հ. Կ—Բ, Վենետիկ, 1711:
- ԽԷՃ—Սաչաւորու Էրզրումեցի, Ճարտասանութիւն, Վենետիկ, 1713:
- ԽԷՆ—Սաչաւորու Էրզրումեցի, Ներածումն առ բրիտանական կատարելութիւն, թարգմ. Մարիամ Գարապաշեան, Վենետիկ, 1733:
- ԽԸՊՊ—Սաչաւորու Զուլայեցւոյ Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905:
- ԽԲ, I—Դոմինիկոս Բոնուսեան, Խոկմունք բրիտանական, Կ. Պոլիս, 1687:
- ԽԲ, II—Դոմինիկոս Բոնուսեան, Խոկմունք բրիտանական, Վենետիկ, 1771:
- ԿԿԵ—Կիկերոնեայ Կատոն Երէց, թարգմ. Յովսէփայ Դաթրճեան, Վիէննա, 1843:
- ԿԿԶ—Կարգադրութիւնք հայկական ճեմարանին, Մոսկվա, 1830:
- ԿԿՏ—Կոռնելիայ Տակիտոսի Կենցաղ Յ. Ագրիկոլայ, Բարբ Դերմանիոյ և Տրամախոսութիւն հետորաց, թարգմ. Արթ. Ճարեան, Վենետիկ, 1874:
- ԿԴ—Կիկերոնեայ Ղեղիոս, թարգմ. Եփրեմ Զաքրճեան, Վիէննա, 1832:
- ԿՅԳՊ—Կայիոսի Յուլիոսի Կեսարու Յիշատակարանք գալլիական պատերազմին, թարգմ. Ա. Բազրատունի և էղ. Հիւրմիւզեան, Վենետիկ, 1874:
- ԿՅՊ—Կիկերոնի Յաղագս պատշաճից, թարգմ. Մկ. Ալեքեան, Վենետիկ, 1845:
- ԿՇԱԲ—Արհեստ Բուրաշեանութեան, աշխատ. ի Կարապետ Շահնազարեան, մասն 1, էջմիածին, 1842:
- ԿՈԲ—Կոմիտաս Կոստանդնուպոլսեցի, Ոտանաւորք բանք, Կ. Պոլիս, 1704:
- ԿՏՏ—Կոռնելիոսի Տակիտեայ Տարեգիրք, թարգմ. էղ. Հիւրմիւզեան, Վենետիկ, 1872:
- ՀԱԳ—Վրուրի Որմզդանայ Առականց գիրք երկհակ, Վենետիկ, 1865:
- ՀԱԲ—Քերականութիւն հայերէն և անգղիական, ի Յարութիւն Ալեքեան, Վենետիկ, 1819:
- ՀԵԲ—Քերականութիւն հայկական լեզուի, յօրին. Յովհաննէս Եղիազարեան, Մոսկվա, 1839:

- ՀԹՊ—Հեթում պատմիչ թաթարաց, թարգմ. Մկ. Ազերեան, Վենետիկ, 1842:
- ՀԿԾ—Համառատութիւն ճարտասանականի արհեստի, շարադր. ի Յոհաննիսէ Կաստանդ-նուպօլսեցոյ, Մարսիւ, 1674:
- ՀՆՄ—Համառոտ նկարագիր Միխայելեան միաբանութեան, Վենետիկ, 1819:
- ՀՁՍՊ—Հարիր և չորս սուրբ պատմութիւն, էջմիածին, 1838:
- ՀՏՊ, 1—Հիպոպոտեայ Պինդեմոնտի Տաղ ի գերեզմանս [թարգմ. էդ. Հյուրմյուզյան], «Բաղմավէտ», 1867, ապրիլ, էջ 108—116:
- ՀՊՏ, 11—Հիպոպոտեայ Պինդեմոնտի Տաղ ի գերեզմանս, թարգմ. Յար. Մըրմընեան, Կ. Պօլիս, 1881:
- Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձև. ձև. 692, 879, 2053, 3091, 3881, 3966, 4597, 6922, 7554, 9068, 9775, 9795:
- ՂԵՀ—Երան Հայկազն, զրեաց Եսայի Ղևոնդեան, տպ. Մ. Կ. Սարգեան, 1879:
- ՂԶԿ—Ղ. Հոսկինեայ Երդր վասն կրօնից, թարգմ. Մ. Գարագաշեան, Վիլնա, 1842:
- ՃԶՆՈ—Ճաշակը չին և նոր ողբերգութեանց, թարգմ. Ա. Բաղրատունոյ, Վենետիկ, 1869:
- ԿԱ—Մուղայր Արարատեան, Մոսկվա, 1829:
- ՄԱՄ—Մարդն, քերթուած Մովսիսի Ամպէրպոյեան, Վենետիկ, 1876:
- ՄԳԱԾ—Արուեստ ճարտարախօսութեան, յօրինելալ Մատթիայ Գարագաշեան, Վիլնա, 1844:
- ՄԴԿ—Միլտովն, Դրախտ կորուսեալ, թարգմ. Յար. Ազերեան, Վենետիկ, 1824:
- ՄԵՀ—Հիւսա՛լ բարբառնութեանց, ի Մատթէոսէ Եղեկիացոյ, Վենետիկ, 1775:
- ՄԹԴ—Դիցաբանութիւն, արար Մեսր. Բաղիաղեանց, Կալկաթա, 1830:
- ՄԹՆ—Նղերերգութիւն Թանկայ Թաղիաղեանց, Թիֆլիս, 1837:
- ՄԹՃՀ—Ճանապարհորդութիւն Մեսրոպայ Թաղիաղեանց ի Հայս, հ. 1, Կալկաթա, 1847:
- ՄԹՊՊ—Պատմութիւն Պարսից, յօրագրէ Մեսրոպայ Թաղիաղեանց, Կալկաթա, 1846:
- ՄԽԿ—Կոստակադիր ի Մարգար Զաքարիա Խոճենց Երևանցոյ, Յրուսաղիմ, 1858:
- ՄԿԴ—Միլտոնի կորուստ զբախտին, թարգմ. Ա. Բաղրատունի, Վենետիկ, 1861:
- ՄԿՊ—Պատմութիւն Սէվանայ վանոց, Մանուէլ Կիմիշլյանեցոյ, Վաղարշապատ, 1871:
- ՄՄՅ—Յիշատակարան, լազարեան տոհմի, շարադր. ի Մսերայ Մսերեանց Մոսկվա, 1856:
- ՄՆ—Մեկնութիւն ներուղութեանց, Ալիկօռնիայ, 1701:
- ՄՆԳԴ—Գորգէն և Դերհնիկ, հրկասիր. Մինաս Նուրիխան, Վենետիկ, 1879:
- ՄՆԹ—Թատերգութիւն Թէոդոր Սալոնի, զր. Մինաս Նուրիխան, Վենետիկ, 1882:
- ՄՁՊԶ, 111—Միւլայէլ Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786:
- ՄՁԹ—Սիւլայէլ Չամչեան—Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1779:
- ՄՊԲ—Բժշկականութիւն Միքայէլի Րէստէն, հ. Ա, Վենետիկ, 1822:
- ՄՊԿ—Պատմութիւն կաթողիկոսաց էջմիածնի, զր. ի Մսերայ Մսերեանց, Մոսկվա, 1876:
- ՄՍԼ—Լուծմունք բանից Ալպերտին, շարադր. ի Մ. Սերաստացոյ, Վենետիկ, 1715:
- ՄՍՀԸ—Հրահանգ ճարտասանութեան, յօրին. Միքայէլ Սալլանթեան, Մոսկվա, 1836:
- ՄՍԹ—Միքիբաւ Սեբաստացի, Քերականութիւն զբարառի լեզուի Հայկազան սեռի, Վենետիկ, 1730:
- ՄՏՔՀ—Քերականութիւն յաշխարհաբառ լեզուէ ի գրաբառն, աշխ. [Մեսրոպ] Տէր Յարութիւնեան, Կ. Պօլիս, 1808:
- ՅԱ—Թովմաս Վանանդեցի, Յոգնաղիմի իրողութեանց սահմանք, Ամասիոյում, 1704:

- 3ԱԶ—Յարութիւն Ալամդարեանց Զափաբերականք, Ս. Պետերբուրգ, 1884:
- 3ԳՏԵ—Դիտութիւն տէրութեանց Եւրոպայ, յօրին. Ի Ղեւոնդեայ Յովնանեանց, տոմար Ա, Վիէննա, 1847:
- 3ԼԶ—Հատրնտիր քերթուածք Յակոբայ Լէոպարդեայ, Քարգմ. Արսէն Ղազիկեան, Վենետիկ, 1898:
- 3ԼԶ—Յիշատակարան Յովհաննու Յովակիմեան Լազարեանց, Մոսկվա, 1859:
- 3ԿԽԶ—Յովվանենէս Կառմելիտական, Խթան գղջման, Քարգմ. Պետրոս Մուհուպեան, Վենետիկ, 1727:
- 3ՊԿ—Յովնանենէս Պոնա, Կերակուր քահանայից, Վենետիկ, 1760:
- 3ՊԶ—Յովնանենէս Պոնա, Զերրածութիւն յերկինս, 2-րդ տպ., Ամստերդամ, 1705:
- 3ՊՆԶ—Պատմութիւն Նոր Զուղայի, աշխատ. Ի Յարութիւնէ Տէր Յովհաննեանց, հ. 1, Նոր Զուղա, 1880:
- 3ՊՍ—Յովնանենէս Պոնա, Սկզբունք և ուսուցմունք, Վենետիկ, 1744:
- 3ՊՏԺ—Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց, յօրին. Ի Պօղոս Յովնանեանց, Վիէննա, 1847:
- 3ԶՊ—Պատմութիւն Սուրբ գրոց, Քարգմ. Յարութիւնէ Զուղայեցւոյ, Ս. Պետերբուրգ, 1785 [հմտ. ՊՍԳ]:
- 3ՍՊՍ—Յովնանենէս Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, աշխատ. Բ. Զուգասզյանի, Երևան, 1974:
- ՆԱԶ—Ներսէս Աշտարակեցի, Համառոտութիւն անցից, Տիփսիս, 1824:
- ՆԳԱ—Յակոբ Նալեան, Դիրք աղօթից, Կ. Պոլիս, 1760:
- ՆԴԶ—Նկարագիր գաղթականութեան հայոց Ի Պարսկաստանէ Ի Ռուսաստան, Մոսկվա, 1832:
- ՆԶՄ—Միքայէլ Նալբանդեան, Յաղագս հայկական մատենագրութեան ճառ.—ՏԵՍ Միքայէլ Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1947, էջ 9—60:
- ՆՊՎ—Սան Պիոնայ Դաղղիացւոյ Նաւարկութիւն կամ Պալուս եւ Վերգինիա, Քարգմ. Բ. Խ. Աւետումեան, Կալկաթա, 1830:
- ՆՎԶ—Յակոբ Նալեան, Դիրք կոչեցեալ Վէմ հաւատոյ, Կ. Պոլիս, 1733:
- ՆՏ—Մովսէս Բաղրամեան, Նոր տետրակ որ կոչի Յորդորակ, Մաղրաս, 1772:
- ՇԵԶ—Շիլլեր, Երգ Ի զանգակն, Վենետիկ, 1871:
- ՇԶՆ—Յակոբ Շամախեցի, Դիրք աղօթից, Կ. Պոլիս, 1760:
- ՈՓ—Շահամիր Շահամիրեան, Դիրք անուանելու Որոգայթ փառաց, Մաղրաս, 1773:
- ՊԴԲ—Պաղտասար Դայիւ, Պարզարանութիւն քերականութեան, հհ. 1—2, Կ. Պոլիս, 1736:
- ՊԶԱ—Հրահանգ աստեղագիտութեան, յօրին. Աղեքսանդրէ Պալճեան, Վիէննա, 1815:
- ՊՅԶԱ—Հրահանգք աստեղագիտական, գրեաց Պօղոս Յովնանեանց, Վիէննա, 1841:
- ՊՊՎ—Պօղ եւ Վերգինէ, վիպաս. Պէռնարտենի տը Սէն-Փիէր, Քարգմ. Ամբր. Դալֆա-յեան, Փարիզ, 1856:
- ՊԶԲ—Պետրոս Զուղայեցի, Բժշկարան համառոտ, Նախիջևան, 1793:
- ՊՍԳ—Պատմութիւն Սուրբ Գրոց, 1-ին տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1785, 11 տպ., Շուշի, 1828:
- ՊՍԿԱ—Պօղոս Սենեքեան, Կրթութիւն ապաշխարողի, Վենետիկ, 1751:
- ՊՎԱ—Տևաոն Պոսիւէ արքեպիսկոպոսի Խօսք Ի վէպս ազգաց, հհ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1841:

- 273—Ղազար Զաֆեցի, Գիրք որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735,
 26—Ղազար Զաֆեցի, Գիրք որ կոչի Երզարան, Կ. Պոլիս, 1737:
 RA—Cheis—d'oeuvre de J Racine; Esther—Athalie, Paris, 1887
 ՌԳ, I—Գոթոդիա, ողբերգ. 3. Ռասինի, թարգմ. Գ. Հիւրմիւզ, Վենետիկ, 1864,
 ՌԳ, II—Ռասինի, Գոթոդիա— Տես ՃՀՆՈ, էջ 193—271:
 ՈՀՎ—Ռոդոլփ Լաբերդիւնի, վիպասանութիւն ի 3. Լատիսլաւայ Բիրքէր, թարգմ. Ղեւոնդ Ալիշանեան, Վենետիկ, 1858:
 ՌՎԱ—Վիպասանութիւն Ամերիկոյ, արար. ի Կուլիէլմայ Ռապերթսէն, թարգմ. Մինաս Գասպարեանց, Բրիստ, 1784:
 ՍԱԹ—Սուֆիաս Աղամալեան, Թուաբանութիւն, Վենետիկ, 1791:
 ՍԱՃ—Ստեփանոս Ազոնց, Ճարտասանութիւն, Վենետիկ, 1775:
 ՍԱՊ—Պատմութիւն Կենաց և վարուց Մխիթարայ Սեբաստացոյ, յօրին. Ստեփանոսի Ազոնց, Վենետիկ, 1810:
 ՍԲՕ—Բնական օրէնք, աշխատ. ի Եփրեմայ Սէթ[եան], Վենետիկ, 1851:
 ՍԳԺ—Սկիզբն գրոցս որ կոչի Ժողովածու, Կ. Պոլիս, 1710:
 ՍԳԺՎ—Գիրք քրիստոնէականի վարդապետութեան, շարադր. Մ. Սեբաստացոյ, Վենետիկ, 1725:
 ՍԵԶ—Սիմէօն Երեանցի, Գիրք որ կոչի Զբօսարան հոգեւոր, էջմիածին, 1772:
 ԱԼՏ—Գիրք որ կոչի Լուծիչ տարակուսանաց, շարադր. ի Սրմաբէշ Մանուէլէ Կոստանդնուպօլսեցոյ, Կ. Պոլիս, 1755:
 ՍԽՎ—Մխիթար Սեբաստացի, Խոկումն վարուց, Վենետիկ, 1753:
 ՍԿԱ, I—Մխիթար Սեբաստացի, Կրթութիւն աղօթից, Վենետիկ, 1718:
 ՍԿԱ, II—Մխիթար Սեբաստացի, Կրթութիւն աղօթից, Վենետիկ, 1772:
 ՍԿԲ—Սողոմոն Կեսեւեր, Քերթուած ի մահն Աբելի, թարգմ. Մ. Զախախեան, Վենետիկ, 1885:
 ՍԶԲ—Մխիթար Սեբաստացի, Չայն Քրիստոսի և հաւատացեալ հոգեւոր, Վենետիկ, 1753:
 ՍՃԻ—Ղուկիոսի Աննէոսի Սենեկայ ճառք իմաստասիրականք, թարգմ. Մկ. Ազեբեան, Վենետիկ, 1849:
 ՍՄԳԺ—Մխիթար Սեբաստացի, Մեկնութիւն Գրոցն Ժողովողին, Վենետիկ, 1736:
 ՍՄՎ—Սահմանադրութիւն Մխիթարեանց Վիէննացոց, Վիէննա, 1885:
 ՍՇԴԲ—Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէգին, Վաղարշապատ, 1871:
 ՍՊԵՈ.—Եռանկիւնաշափութիւն, յօրին. ի Սահակ Պրոնեան, Վենետիկ, 1810:
 ՍՊԵԿ.—Երկրաշափութիւն, յօրին. ի Սահակ Պրոնեան, Վենետիկ, 1794:
 ՍՋՃ—Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Լայաստան, աշխատ. Սարգիս Զալալեանց, Տրփիս, 1858:
 ՍՎԾԳ—Ծաղիկ գիտութեանց, աշխատ. ի Սերովբէ Վարդապետէ, Մոսկվա, 1819:
 ՍՏԱ—Ընթացք տեսական աստուածաբանութեան, աշխատ. Ստեփանոս Սարեան, Վենետիկ, 1894:
 ՍԲ—Քերականութիւն գրաբառ լեզուի, Միքայէլ Սալւանթեան, Մոսկվա, 1827:
 ՎԱԼ—Վիկտորիա Աղանուր, Լուսթիւն, Վենետիկ, 1896:
 ՎԲԻ—Բնաբանութիւն իմաստասիրական, յօրին. ի Մ. և ի Ղ. Վանանդեան դպրաց, Ամստերդամ, 1702:
 ՎԲՆ—Նկարագրութիւն Ս. էջմիածնի, աշխատ. Վահան Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1877:

ՎՄԱ—Ողբերգություն Վ. Մոնթեայ. յԱրիստոքլեմ, թարգմ. Եղ. Հիւրմիւզ, Վենետիկ, 1873:

ՎՊԱ—Պաշտնային աստուածային, թարգմ. Ղ. Վանանդեցի, Ամստերդամ, 1704:

ՎՊՎ—Վէպեր ի Պոպ և ի Վերդինիա, թարգմ. Էղ. Հիւրմիւզեան, Վենետիկ, 1860:

ՏԱ—Տաղը Անակրէոնի, թարգմ. Թ. Թերզեան, Կ. Պոլիս, 1871:

ՏԵՈՒ—Խոնարհագոյն ուսողութիւն, յօրին. Ղուկայ Տէրտէրեանց, Ա. տումար, Վիեննա, 1843:

ՓԳԲ—Գիրք բաղարարութեան, արար. Իդնատիոս Փափազեան, Վենետիկ, 1806:

ՓԸԳ—[Իգնատիոս Փափազեան], Ընդօրինակութիւն գործնական, Վենետիկ, 1814:

ՓԿՎ—[Իգնատիոս Փափազեան], Կրկնատումար վաճառականութեան, Վենետիկ, 1834:

ՓԶՊ—Իգնատիոս Փափազեան, Հաշուետումար պարզագիր, Վենետիկ, 1828:

ՓՄ—Մանրանկարք, յԻդնատիոս Փափազեան, Վենետիկ, 1813:

ՓՊՆ—Իգնատիոս Փափազեան, Պատճէնք նամակաց, Վենետիկ, 1826:

ՓՏԳ, I—Հուգոնի Փոսկոլիայ Յաղազս գերեզմանաց տաղ, թարգմ. Ա. Բագրատունի, Վենետիկ, 1864:

ՓՏԳ, II—Հուգոնի Փոսկոլիայ Տաղ ի գերեզմանս, թարգմ. Էղ. Հիւրմիւզ:— «Բաղմա-վէպ», 1867, մարտ, էջ 73—79:

ՓՏԳ, III—Հուգոնի Փոսկոլիայ Տաղ գերեզմանական, թարգմ. Յար. Մըրմըրեան, Կ. Պոլիս, 1881:

ՔԱ—Քնար ամերիկեան, թարգմ. Ղ. Ալիշան, Վենետիկ, 1874:

ՔՍԶ—Քաւմէն Սիլվա, Հասարակարք բերթուածք, թարգմ. Արսէն Ղազարեան, Վենետիկ, 1897:

ՕՈՒՆ—Ղուկաս Օղուլուզեան, Ուսումնականութիւն նաուդղութեան, Վենետիկ, 1809:

FAT—Les aventures de Tel-maque par F. de L. P. 18 9:

ՅԱՏ, I—Յենկոնի Արկածք Տելմաքայ, թարգմ. Մ. Զախախեան, Վենետիկ, 1825:

ՅԱՏ, II—Արկածք Տելմաքայ... Յենկոնի, թարգմ. Էղ. Հիւրմիւզեան, Վենետիկ, 1850:

ՅՊԹ—Պատմութիւն Բելամաքի... Յրանչէսքօ Յենկոնի, թարգմ. Մ. Խօճեանց, Նախիչեան, 1793:

ՅՍՆ—Յրանչիսկոս Սալեզացի, Ներածումն առ չերմեոսեղ կեանն, թարգմ. Ղ. Խար-բերդցի, Վենետիկ, 1748:

Բ. ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ, ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ, ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

ԱԲ—[Մ. Աղբերեան], Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, 2-րդ հրատ. Վենետիկ, 1865:

ԱԶԳԲ—Յարութիւն Աղբերեան, Բառարան համառօտ ի հայէ ի գաղղիական, հ. 2, Վե-նետիկ, 1817:

ԳԱՏ—Գիտութեան ակադեմիայի «Տեղեկագիր»:

ԵՊԶԳԱ—Երեանի պիտական համալսարանի գիտական աշխատութիւններ:

ԼԲ—Հ. Պետրոսյան, Ս. Դաւթոյան, Բ. Ղաւազյաւյան, Լեզվաբանական բառարան, Երե-վան, 1975:

ԼԻԱԺ—ՀեՍԶ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի աշխատութիւնների ժողովածու:

ԼԶԳ—ՀեՍԶ ԳԱ «Լրաբեր» հասարակական գիտութիւնների.

ԼՈՀ—Լեզվի և ոճի հարցեր:

ԽԲ—Սելէֆուանդու Խուդարաշլան, Բառարան ի հայկական լեզուէ ի ռուսաց բարբառ.

Մոսկւա, 1838:

ՀԱԲ—2. Անադյան, Հաշիբեն արմատական բառարան, 11 հրատ., հհ. 1—4, Երևան,
1971—1979:

ՀՀԲ—Մխիթար Սեբաստացի [և աշակերտներ], Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1—2,
Վենետիկ, 1749—1769:

ՀՊԻԱԺ—Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի
աշխատությունների ժողովածու:

ՆՀԲ.—Գարբիէլ Աւետիքեան, Խաշատուր Սիրմեյեան, Մկրտիչ Ալգերեան, Նոր բառգիրք
հայկազեան լեզուի, հհ. 1—2, 1836—1837:

ՊԲ2—«Պատմա-բանասիրական հանդես»:

ՋՀԻԲ—Մանուէլ Զախշախեան, Բառգիրք ի բարբառ հայ և իտալական, Վենետիկ, 1837:

ՍԳԱ—«Սովետական գրականություն և արվեստ»:

СТИЯ - Сборник трудов нис н у а языка АН Ар. ССР:

ВЯ - „Вопросы языкознания“:

ՓԲ—Գրիգոր Փեշտմալեան, Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. Ա—Բ, Կ. Պոլիս, 1844—
1846:

ՔԲ—Մանուէլ Քաշունի, Բառգիրք արուեստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց,
հ. Գ, Վենետիկ, 1893:

ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ա. ՀԻՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՆՅՈՒԹԵՐ

«Ազգասէր», Կալկաթա, 1845, № 1—15 [էջեր 5—7, 19—21, 28—29, 44—46, 53—55, 67—69, 76—78, 87—88, 92—94, 101—103, 109—111, 118—120],

«Արարատ», էջմիածին, 1870, էջ 279—283, 378—380, 1871, էջ 119—121, 274—275, 1874, էջ 463—466, 1874, էջ 134—138, 178—182, 419—423, 1875, էջ 215—224, 1877, էջ 37 [արտատպ.՝ «Փունջ»-ի № 1148-ից], 1887, էջ 450—459, 493—498, 537—544, 1893, էջ 777—779, 1897, էջ 424, 431, 494—503, 1898, էջ 128—137, 1899, էջ 40—42, 1911, էջ 860—862:

«Արշալույս Արարատեան», 1874, № 1002, 1876, № 1056, 1877, № 1059, 1062, 1070, 1879, № 1111:

«Արևելեան մամուլ», Ջոյուտեիա, 1872, № 12, էջ 540—543, 1876, № 3, էջ 136—141, 1877, № 1, էջ 22—29, 74—75, 114—119, 188—194, 274—277, 456—470, 1878, էջ 107—114, 171—183, 229—233, 326—329:

«Արևմտախ», 1859, № 1, էջ 8, № 4, էջ 30—32, № 6, էջ 43—47, № 10, էջ 79, № 16, էջ 123—126:

«Բազմավեպ, Վենետիկ, 1843, հ. Ա, էջ 76—80, 108—111, 1844, հ. Բ, էջ 332—336, 1845, հ. Դ, էջ 267—271, 1846, հ. Դ, էջ 51—54, 196—204, 1847, հ. Ե, էջ 165—168, 1861, հ. ԺԲ, էջ 85—90, 1873, էջ 321—333, 1875, հ. ԼԳ, էջ 7—16, 1878, հ. ԼԶ, էջ 213—228, 1889, հ. ԽԷ, էջ 21—42, 97—103, 1890, հ. ԽԸ, էջ 81—89, 129—138:

«Երեւակ», Կ. Պոլիս, 1857, հ. Ա, էջ 33, 66, 97, 129, 161, 193, 225, 289, 321, 353, հ. Բ, էջ 3, 33, 65, 97, 129, 161, 193, 225, 257, 293, 327, 353, 1858, հ. Դ, էջ 97, 129, հ. Դ, էջ 16—17, 48—57, 78—96:

«Եւրոպա», Վիեննա, 1849, № 4, էջ 16, № 5, էջ 20, № 8, էջ 32, № 17, էջ 63, № 18, էջ 72, № 20, էջ 80, № 22, էջ 88, № 47, էջ 199—200, № 49, էջ 207, № 51, էջ 215, 1850, № 2, էջ 7—8, № 3, էջ 11—12, № 41, էջ 163, 1852, № 6, էջ 23, № 12, էջ 47—48, № 19, էջ 75—76, № 22, էջ 87—88, № 25, էջ 98—99, № 30, էջ 118—119, 1856, № 27, էջ 106—107, № 28, էջ 111, № 30, էջ 118—119, 1856, № 31, էջ 122—123, № 37, էջ 146—147:

«Կոունկ Հայոց աշխարհիկ», Տիբիս, 1862, № 7, էջ 499—530, № 9, էջ 462—670, № 12, էջ 884—896:

«Հանդիս ամսօրեայ», Վիեննա, 1887, № 9, էջ 133—135, 1888—1889, էջ 73, 97,

117, 149, 165, 208, 371, 1892, էջ 5—6, 1895, էջ 262—264, 291—293, 357—360.
 «Հիսթորիայ», Մոսկվա, 1858, էջ 1—37, 1860, էջ 486—514, 1861, էջ 195—210, 1864, էջ 174—182.
 «Մասնաց աղանի», Փարիզ, Թեոդոսիա, 1855, № 1, էջ 6, 49—52, 125—127, 1856, էջ 25—33, 195—196, 1860, № 1, էջ 1—6, № 11, էջ 190—193, 1861, էջ 42—44, 53—56, 100—102, 115—117, 127—128, 140, 178—179, 1862, էջ 153, 181—190, 265—268, 1863, էջ 13, 47, 110, 144, 202, 302, 1864, էջ 29, 123, 335.
 «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1858, № 5, էջ 36—40, № 6, էջ 42—46, № 7, էջ 52—54, № 8, էջ 63—64, № 12, էջ 92—96, № 13, էջ 103—104, № 14, էջ 106—110, 1859, № 9, էջ 68—71, № 10, էջ 75—80, № 11, էջ 35—38, 1860, № 7, էջ 50—52, № 27, էջ 213—216, № 31, էջ 242—248, 1863, № 6, էջ 57—60, № 28, էջ 255—258, № 29, էջ 265—268, 1864, № 21, էջ 172—176, № 27, էջ 221—224, 1867, էջ 261—263, 1870, № 4, էջ 29—30.
 «Մուրն», Թիֆլիս, 1890, № 4, էջ 620—624, 1895, № 12, էջ 1340—1341, 1631—1660, 1897, № 2—3, էջ 326—331, № 7—8, 1031—1059, 1898, № 4, էջ 403—406, № 5, էջ 595—600, № 6, էջ 759—762.

Ր. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նրեղյան Մ., երկեր, հհ. Ա—Ը, Երևան, 1966—1984.
 Արաճամյան Ա. Ա., Բայը ժամանակակից հայերենում, հ. 1, Երևան, 1962.
 Արաճամյան Ս., Ժամանակակից հայերենի լեզվող խոսքի մասերը, Երևան, 1959.
 Արաճամյան Ս., Հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, Երևան, 1962.
 Արաճամյան Ս., Չլեզվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխարարելությունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965.
 Արաճամյան Ս., Պառնասյան Ն., Օնանյան Հ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Հնաբանություն, Երևան, 1974.
 Արաճամյան Ս., Պառնասյան Ն., Օնանյան Հ., Բաղիկյան Խ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Շարահյուսություն, Երևան, 1976.
 Արայան Է., Լեզվական աշխարհի ներքին կերպավորումը և արտաքին վերաբերությունը, Երևան, 1981.
 Աղայան Է., Որակական անցումները լեզվի մեջ, ԳԱՏ, 1958, 2.
 Աղայան Է., Դրաբարի քերականություն, հ. 1ա, Երևան, 1964.
 Աղայան Է., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967.
 Աղայան Է., Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1967.
 Անադյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հհ. 1—5, Երևան, 1942—1962.
 Անադյան Հ., Հայոց գրերը, Երևան, 1984.
 Առաքելյան Վ., Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Երևան, 1983.
 Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հհ. 1—3, Երևան, 1970—1977.
 Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1983.
 Ավետիսյան Հ., Որոշիչ-որոշյալի կապակցությունը գրարարում, Երևան, 1972.

- Բաղիկյան Խ., Ժամանակակից հայերենի պարզ նախադասության շարադասությունը, Երևան, 1976:
- Բաբսևյան Հ., Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953:
- Խեղիշյան Պ., Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Երևան, 1972:
- Պաբեզինյան Գ., Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963:
- Պաբեզինյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1984:
- Գլուխովադյան Ս., Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Երևան, 1972:
- Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4—6, Երևան, 1972—1981:
- Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1962:
- Հայոց լեզվի զարգացումը Սովետական շրջանում, Երևան, 1973:
- Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, պրակ. 1, Երևան, 1981:
- Հայոց լեզվի կառուցվածքը, Երևան, 1975:
- Հովհաննիսյան Ռ., Հին հայերենի ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունների կառուցվածքը, Երևան, 1972:
- Ղազարյան Ս., Միջին հայերեն, գիրք Ա, Երևան, 1960:
- Ղափանցյան Գ., Բնդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Երևան, 1939:
- Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն [հին շրջան], Երևան, 1961:
- Ճշմարիտյան Ժ., Դերբայական դարձվածը հայերենում, Երևան, 1961:
- Մաթգարյան Ա., Հայերենի հարադիր բայերը, Երևան, 1966:
- Մաթգարյան Ա., Հայերենի բաղճյուսական բարդությունները, Երևան, 1986:
- Մուրադյան Ա., Հունարան գպրոցը և նրա գերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971:
- Մուրադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, Երևան, 1982:
- Պալադյան Ս., Կախյալ շարահանություններ բարդ նախադասությունները արդի հայերենում, Երևան, 1968:
- Պառնասյան Ն., Ստորադասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում, Երևան, 1961:
- Պառնասյան Ն., Շարահանական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1970:
- Պառնասյան Ն., Քերականական կարգերը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1986:
- Ղևաթսյան Հ., Դոշականի լվի կարգը հայերենում, Երևան, 1972:
- Պետրոսյան Հ., Ակնարկներ հայերենի պատմական ձևաբանության, Երևան, 1976:
- Զահովյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972:
- Սարգսյան Ա., Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ, Երևան, 1985:
- Սուփասյան Ս., Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1971:
- Վերդյան Բ., Բարդ ստորադասական նախադասության շարահանություն, Երևան, 1979:
- Քոսյան Վ., Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Երևան, 1975:
- Քոսյան Վ., Դրարարի բառակապակցությունները, Երևան, 1980:
- Քոսյան Վ., Միջին հայերենի բառակապակցությունները, Երևան, 1984:
- Օհանյան Հ., Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը և նրա հարստացման միջոցները, Երևան, 1982:

Литинная теория языка и стиля, М., 1971.

Атаян Э. Р., Предмет и основные понятия структурного синтаксиса, Ереван, 1968.

- Атаян Э. Р., Язык и внеязыковая действительность, Ереван, 1987.
- Балли Ш., Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955.
- Биржакова Б. Э., Войнова Л. А., Кутина Л. Л., Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века (Языковые контакты и заимствования), Л., 1972.
- Будагов Р. А. История слов в истории общества, М., 1971.
- Будагов Р. А., Литературные языки и языковые стили, М., 1967.
- Будагов Р. А., Что такое развитие и совершенствование языка?, М., 1977.
- Виноградов В. В., Русский язык (Грамматическое учение о слове), изд. II, М., 1972.
- Виноградов В. В., Проблемы авторства и теория стилей, М., 1961..
- Виноградов В. В., О языке художественной литературы, М., 1959.
- Виноградов В. В., Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX веков, М., 1982.
- Винокур Г. О., Избранные работы по русскому языку, М., 1976.
- Гвоздев А. Н., Современный русский язык, I—II, М., 1973.
- Гумбольдт В., О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода, СПб., 1859.
- Дешериев Ю. Д., Социальная лингвистика, М., 1977.
- Дорошевский В., Элементы лексикологии и семантики, М., 1973.
- Иванов В. В., Историческая грамматика русского языка, М., 1983.
- Историческая грамматика русского языка (Простое предложение), М., 1978.
- Историческая грамматика русского языка (Синтаксис. Сложное предложение), М., 1979.
- Кацнельсон С. Д., Типология языка и речевое мышление, М., 1972.
- Кусикьян И. К., Очерки истории синтаксиса литературного армянского языка, М., 1962.
- Количественные методы в гуманитарных науках, М., 1981.
- Ларин Б. А., Лекции по истории русского литературного языка (X—середина XVIII века), М., 1975.
- Ларин Б. А., Очерки по фразеологии, М., 1956.
- Манучарян Р. С., Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках, Ереван, 1981.
- Москальская О. И., Проблемы системного описания синтаксиса, М., 1977.
- Новое в (зарубежной) лингвистике, вып. I—XI, М., 1960—1982.
- Общее языкознание (Формы существования, функции, история языка), М., 1970.
- Общее языкознание (Внутренняя структура языка), М., 1972.
- Общее языкознание (Методы лингвистических исследований), М., 1973.
- Соболевский А. И., История русского литературного языка, Л., 1980.
- Соссюр Ф. де, Введение по языкознанию, М., 1977.
- Торокин Ю. С., Развитие словарного состава русского литературного языка в 30—90-е годы XIX века, М.—Л., 1965.
- Туманян Э. Г., Древнеармянский язык, М., 1975.

- Халифман Э. А., Макеева Т. С., Рагвская О. В., Словообразование в современном французском языке, М., 1983.
- Шанский Н. М., Лексика современного русского языка, М., 1972.
- Шахматов А. А., Введение в курс истории русского языка, ч. I, П, 1916.
- Формановская Н. И., Стилистика сложного предложения, М., 1978.
- Язык и стиль античных писателей, М., 1966.
- Hübschman H., Armenische Grammatik, b. 1—2, Leipzig, 1895—1897.
- Iensen H., Armenische Grammatik, Heidelberg, 1859.
- Meillet A., Esquisse d'un grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936.
- Meillet A., Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien. Lysbonne, 1962.
- Meillet A., Altarmenische Elementarbuch. Heidelberg, 1964.
- Oudenrijn M. A. v. d., Linguae Haeanae Scriptores ordinis Praedicatorum congregationis Fratrum Unitorum et F. K. Armenorum ord. S. Basilii Ultra marconsistentium... Bernae 1960.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արեղյան Մ.
 Արսվյան Խ.
 Արրահամ Երևանցի
 Արրահամ Կրետացի
 Արրահամ Վաղարշապատեցի
 Արրահամյան Ա. Ա.
 Արրահամյան Ս. Ա.
 Արրահամյան Ս.
 Աղաթանգեղոս
 Աղոնց Ն.
 Աղարյան Ա.
 Աղնավորյան Բ.
 Աթայան է.
 Ալամդարյան Հ.
 Ալբերտ Մեծ
 Ալիշան Ղ.
 Ակինյան Ն.
 Աղամալյան Պ.
 Աղամալյան Ս.
 Աղայան է.
 Աղանուրյան Հ.
 Աղեքսանդր Թասոն
 Աղեքսանդր Կրոնավոր
 Ահառյան Հ.
 Աճեմյան Վ.
 Ամպերսոնյան Մ.
 Այվազյան Գ.
 Այտընյան Ա.
 Անտոն Գովդին
 Առաքելյան Վ.
 Ասատրյան Մ.
 Ասկերյան Վ.
 Աստվածատրյան Մ.
 Ավագյան Ս.
 Ավգերյան Հ.

Ավգերյան Մ.
 Ավետիսյան Հ.
 Ավետիքյան Դ.
 Ավետուսյան Թ. Խ.
 Արամյան Վ.
 Արարատյան Ա.
 Արիստոգեմ
 Արսեն Բաղրատունի
 Արսեն Դպիր

Բաբիկյան Ա.
 Բադիկյան Խ.
 Բալլի Շ.
 Բաղդասար Դպիր
 Բաղրամյան Մ.
 Բայրոն
 Բասումյան Վ.
 Բարսեղյան Հ.
 Բեդիրյան Պ.
 Բենվենիստ է.
 Բեռնարդին
 Բժշկյան Մ.
 Բիրժակովա Բ. է.
 Բիրբեր Լ.
 Բոհուրսյան Դ.
 Բոսուհ
 Բուղաղով Բ. Ա.

Դաթրեւյան Հ.
 Դալստյան Ս.
 Դալուտ Ամասիացի
 Դալֆայան Ա.
 Դալֆայան Խ.
 Դանթարյան Ս.
 Դասպառաքյան Գ.

Գասսյարյան Գ.
Գասսյարյանց Մ.
Գարազաշյան Ա. Մ.
Գարազաշյան Մ.
Գարեգինյան Գ.
Դյուլրուդադյան Ս.
Գվոզդև Ա. Ն.
Դրիգոր Մարգվանեցի
Դրիգոր Մեծ
Դրիգորյան Ա.
Դևորգ Մխլայիմ
Դևորգ Պալատացի

Դեշերիև Յու. Դ.
Դորոշևսկի Վ.

Եղիազարյան Ս.
Եղիշի
Ենսին Հ.
Եպիսոպոս
Եսայան Ա.
Երամյան Հ.

Ջաքարիա Ակնեցի
Ջարրճանալյան Գ.
Ջևմսկայա Ե. Ա.
Ջորայան Ն.

Էլոյան Ս.
Էմինյան Ս.
Էնտադյան Ե.
Էոնու Ա.

Բահմիլյան Ն.
Բաղիադյան Մ.
Բենիսոն
Բեոփիլոս
Բեսալիրոս Էմանուել
Բերդյան Բ.
Բոմա Աքլինացի
Բովմա Ագուլեցի
Բո[վ]մա Գեմբացի
Բոսունյան Գ.
Բովմահանյան Ե.
Բովմաս Վանանդեցի
Բումանյան Է. Գ.

Ժանլի [Գաղիուհի]

Իլիա Լ. Ի.
Ինճիճյան Ղ.
Իշխանյան Ռ.
Իվանով Վ. Վ.

Լամարտին
Լարին Բ. Ա.
Լենին Վ. Ի.
Լեո
Լեոպարդես
Լուսինյան

Խալդարյան Գ.
Խալիֆման Է. Ա.
Խաչատուր Էրզրումցի
Խաչատուր Զուղայեցի
Խաչատրյան Ա.
Խաչիկյան Լ.
Խառամյան Բ.
Խլդաթյան Յ.
Խուդարաշյան Ա.

Սառուկյան Վ.

Վայդանյան Հ.
Վաղենկսոն Ս. Գ.
Վեսար
Վիկերոն
Վիրակոս Գանձակեցի
Վղեմես Գալանոս
Վոմիրտաս Կոստանդնուպոլսեցի
Վոռնել
Վոռնելիոս Նեպոս
Վուսիկյան Կ.
Վուտինա Լ. Լ.
Վուրիլովիչ Ե.

Հակոբ Շամասեցի
Հակոբ Քոնեցի
Հարությունյան Շ.
Հալրապետչյան Ս.
Հեթում Պատմիչ

Հերոնիմոս Վիտա
 Հյուրման Հ.
 Հյուրմուղյան Գ.
 Հյուրմուղյան Է.
 Հոմերոս
 Հովհան Ոսկերերան
 Հովհաննես Կարմելիտական
 Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի
 Հովհաննես Նիկոմեդացի
 Հովհաննես Պոնա
 Հովհաննես Զուղայեցի
 Հովհաննես Սերաստացի
 Հովհաննիսյան Լ.
 Հովհաննիսյան Ռ.
 Հովնան Թոխաթեցի
 Հովնանյան Ղ.
 Հովնանյան Պ.
 Հովսեփ Արցախեցի
 Հովսեփ Էմին
 Հուդոն Փոսկոլես
 Հումրուղոս Վ. Ֆան

Ղազանչյան Լ.
 Ղազար Զահկեցի
 Ղազար Փարպեցի
 Ղազարյան Ռ.
 Ղազարյան Ս.
 Ղազիկյան Ա.
 Ղարազյուլյան Թ.
 Ղարիրյան Ա.
 Ղաիրանցյան Գ.
 Ղուկաս հարբերդցի
 Ղուկաս Վանանդեցի
 Ղևոնդյան Ծ.

Ջարյան Ա.
 Ջինգոզյան Կ.
 Ջշմարիտյան Ժ.

Մալխասյան Ս.
 Մակեեա Տ. Ս.
 Մանդինյան Ս.
 Մանուել Կյումուշխանեցի

Մանուել Քաճունի
 Մանուշարյան Ռ.
 Մատթեոս Եվդոկացի [Գարագաշյան]
 Մատթեոս Վանանդեցի
 Մարգարյան Ա.
 Մարգար հոճենց
 Մեյէ Ա.
 Մենեիշյան Գ.
 Մերասյան Ա.
 Միլտոն
 Մինաս Նուրիխան
 Միրզոյան Հ.
 Մխիթարյան Ա.
 Մխիթար Սերաստացի
 Մկրտչյան Ռ.
 Մնացականյան Ա.
 Մռակալսկայա Օ. Ի.
 Մովսես հորենացի
 Մսերյան Մ.
 Մրմրյան Հ.
 Մուրադյան Ա.
 Մուրադյան Հ.
 Մուրատյան Գ.
 Մուհուպյան Պ.

Նազարյան Ս.
 Նալյան Հ.
 Նալբանդյան Մ.
 Ներսես Աշտարակեցի
 Ներսես Կլայեցի
 Ներսես Շնորհալի
 Ներսեսյան Գ.
 Նուրիխանյան Մ.

Շախմատով Ա. Ա.
 Շահամիրյան Հ.
 Շահամիրյան Շ.
 Շահիաթունյան Հ.
 Շահնազարյան Կ.
 Շահումյան Ս.
 Շանսկի Ն. Մ.
 Շարաբխանյան Պ.
 Շիլլեր

Շմիրտ

Չազըճյան Ե.
Չալըխյան Վ.
Չամչյան Մ.
Չուգասղյան Բ.

Պալասանյան Ս.
Պապոյան Ա.
Պառնասյան Ն.
Պատկանյան Գ.
Պատկանյան Ռ.
Պարսամյան Վ.
Պետրոս Արադոնացի
Պետրոս Բիֆլիսեցի
Պետրոս Կոստանդնուպոլսեցի
Պետրոս Ղափանցի
Պետրոսյան Գ.
Պետրոսյան Հ.
Պիլլուարտ Կ. Հ.
Պինդեմոնտ Հ.
Պլուտարքոս
Պոզաճյան Հ.
Պոզոս Կաղզվանեցի
Պոսյուե [տե՛ս Բոսուե]
Պրոնյան Ս.

Ջալալյան Ե. Հ.
Ջալալյան Ս.
Ջախջախյան Մ.
Ջահուկյան Գ.

Ռասին Ժ.
Ռասին Լ.
Ռանսկայա Օ. Վ.
Ռոլեն [Գաղիացի]
Ռոլեն Շ.
Ռոպերտոսն Գ.

Սալյանթյան Մ.
Սարաֆյան Կ.
Սարգսյան Ա.
Սարգսյան Խ.

Սարգսյան Ն.
Սարըյան Ռ. Կ.
Սևթյան Ե.
Սենեկա Ղ. Ա.
Սենեքյան Պ.
Սևրովրե Վարդապետ
Սիլվա Ք.
Սիմեոն Երևանցի
Սյուրմելյան Խ.
Սորոկանկի Ա. Ի.
Սոզոմոն Կիսներ
Սոսյուր Ֆ. զը
Սորոկին Յու. Ս.
Ստեպանով Յու. Ս.
Ստեփանոս Ազոնց
Սրմաբեշյան Մ.
Սրվանձտյան Գ.
Սուբիասյան Ա.
Սևակ Գ.

Վանցյան Գ.
Վարդապետյան Պ.
Վերդյան Բ.
Վիկտորիա Աղանուր
Վինոգրադով Վ. Վ.
Վինոկուր Գ. Օ.
Վիչենյան Ս.
Վոլաեր
Վոլֆ Ֆ. Ա.
Վոյնովա Լ. Ա.

Տակիտոս Կ.
Տեր-Հարությունյան Մ.
Տեր-Հովհաննիսյան Հ.
Տեր-Պետրոսյան Մ. [Րեստեն]
Տերտերյանց Ղ.
Տիգրանյան Ս.

Ֆիլսոփին Ռ. Մ.

Ռոգենբրին Մ.

Փափսմոս Բուզանդ

Փափաղյան Ի.
Փեշտամալճյան Դ.
Փոսկոլես

Քոսյան Վ.
Քսավերիոս Դոռնյանց
Քսենոֆոն

Ոգոստինոս
Օհանյան Հ.
Օղուլուգյան Ղ.

Պենելոն
Տորմանովսկայա Ն. Հ.
Ֆրանչեսկոս Սալեզաքի

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա. Ո Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

5

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ԺԸ—ԺԹ ԳԻ. ԳՐԱԲԱՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

1. Դրաբարի հարցերը լեզվաբանական աշխատություններում	10
1.1. Ընդհանուր դիտողություն	10
1.2. Դրաբարի հարցերը հայոց լեզվի ընդհանուր պատմությանը նվիրված աշխատություններում	10
1.3. Դրաբարի հարցերը հայոց լեզվի նոր շրջանի պատմությանը նվիրված աշխատություններում	16
1.4. Դրաբարի հարցերը հայոց լեզվի առանձին կողմերին, հայ լեզվաբանական-ժերականագիտական մասի պատմությանը նվիրված աշխատություններում	23
1.5. Դրաբարի հարցերը նոր շրջանի հեղինակների լեզվի և լեզվագիտական հայացքների բնությանը նվիրված աշխատություններում	38
2. Նոր շրջանի զբաբարի եկաշրջանները	45
2.1. Ընդհանուր դիտողություն	45
2.2. Դրաբարի լատինատիպ «մշակման» և լատինաբանության հաղթահարման ենթաշրջան [1601—1779 թթ.]	46
2.3. Դրաբարը առանձին ուսումնասիրելու և նոր դրական լեզու դարձնելու փորձերի ենթաշրջան [1779—1858 թթ.]	50
2.4. Դրաբարը գրական աշխարհարարի մեջ ներմուծելու փորձերի ենթաշրջան [1858—1900 թթ.]	56

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. ԳՐԱԲԱՐԻ ՋԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

1. Դրաբարը որպես գրավոր լեզու	62
1.1. Ընդհանուր դիտողություն	62
1.2. Ժամանակաշրջանի արտացոլումը գրաբար երկերում	63
1.3. Դրաբարի գործառական տարրերակվածությունը	75
2. Լատինաբանության հաղթահարումը	86
2.1. Ընդհանուր դիտողություն	86
2.2. Լատինատիպ ազդեցության կասեցումը	86
2.3. Լատինաբան նորամուծությունների վերացումը	90
3. Դրաբարը նոր գրական լեզու դարձնելու փորձերը	97

3.1. Ընդհանուր գիտողություն	97
3.2. Գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունները	98
3.3. «Գրապայթարը» զարգացման արտաքին միջամտություն	106
3.4. Միլիարդանները ջանքերը զրաբարը մշակելու գործում	113

ԳԼՈՒԽ ՆՐՐՈՐԴ. ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

1. Բառակազմություն	128
1.1. Ընդհանուր գիտողություն	128
1.2. Բառակազմական սկզբունքները	129
1.3. Բառակազմական կաղապարները	191
2. Խմաստաբանություն	214
2.1. Ընդհանուր գիտողություն	214
2.2. Բառիմաստի և բառային նշանակության փոխհարաբերությունը	215
2.3. Բառիմաստի տարողությունը	222
2.4. Բառիմաստի փոփոխությունները	236
3. Բառապաշարի զարգացումը	242
3.1. Ընդհանուր գիտողություն	242
3.2. Բառապաշարի հարստացման միջոցները	243
3.3. Բառապաշարի կատարելագործման հիմունքները	255

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ. ՁԵՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

1. Անվանական ձևերի փոփոխությունները	262
1.1. Ընդհանուր գիտողություն	262
1.2. Դեյականի փոփոխությունները	263
1.3. Ածականի և թվականի փոփոխությունները	277
1.4. Դերանվան փոփոխությունները	280
2. Բայական ձևերի փոփոխությունները	282
2.1. Ընդհանուր գիտողություն	282
2.2. Դերբայական ձևերը	282
2.3. Խոնարհման տիպերի տեղաշարժերը	287
2.4. Նդանակային և ժամանակային ձևերը	292
2.5. Բաղադրյալ ժամանակները. պարզ և բաղադրյալ ժամանակների կիրառության հարաբերակցությունը	307
3. Չրեփոխ խոսքի մասերը	312
3.1. Ընդհանուր գիտողություն	312
3.2. Նախդիրները և նախադրությունները	313
3.3. Մակրայինները և շաղկապները	319

ԳԼՈՒԽ ՇՈՐՐՈՐԴ. ՇԱՐԱՀԱՅՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

1. Պարզ նախադասություն	327
1.1. Ընդհանուր գիտողություն	327

1.2.	Ենթական և ստորոգյալը	.	.	.	.	.	.	327
1.3.	Որոշիչը, հատկացուցիչը և բացահայտիչը	.	.	.	.	.	.	333
1.4.	Խնդիրները և պարագաները	.	.	.	.	.	.	343
2.	Բարդ նախադասություն	.	.	.	.	.	.	357
2.1.	Ընդհանուր դիտողություն	.	.	.	.	.	.	357
2.2.	Բարդ համադասական նախադասություն	.	.	.	.	.	.	357
2.3.	Բարդ ստորադասական նախադասություն	.	.	.	.	.	.	361
2.4.	Համադասություն և ստորադասություն գործառական հարաբերակցությունը	.	.	.	.	.	.	364
	Նյութակցություններ	.	.	.	.	.	.	366
	Մանրագրություններ	.	.	.	.	.	.	371
	Համառոտագրություններ	.	.	.	.	.	.	390
	Օժանդակ գրականության ցանկ	.	.	.	.	.	.	398
	Անձնանունների ցանկ	.	.	.	.	.	.	403

ՎԱՋԳԵՆ ԳՈՒՐԴԵՆԻ ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ԳՐԱՐԱՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՂՈՒ ԺԸ—ԺԹ ԴԴ.

Հրատ. խմբագիր Ս. Վ. Հովակիմյան
Թրրագրիչ Մ. Դ. Բլեյան
ՏԼԽ. խմբագիր Զ. Հ. Սարգսյան

ИБ № 1419

Հանձնված է շարվածքի 22.02.1988 թ., Ստորագրված է տպագրության 22.01.1990 թ.:
Չափը $60 \times 84^{1/16}$: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «Գրքի սովորական» բարձր տպագրու-
թյուն: Պաշմ. 23,95 մամ., տպագր. 25,75 մա մուլ: Ներկ. մամուլ 23,95: Հրատ.-հաշ-
վարկ. 22,86 մամուլ: Տպաքանակ 700: Հրատ. № 7276: Պատվեր № 312: Դինը՝ 5ս. 40 կ.:

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

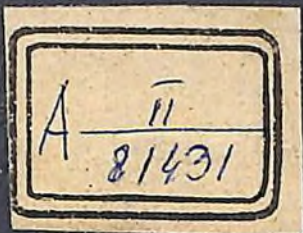
ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին:

Типография Издательства АН АрмССР, 378310, г. Эчмиадзин.

ՎԱՋԴԵՆ ԳՈՒՐԳԵՆԻ ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ԳՐԱԲԱՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒ ԺԸ—ԺԹ ԴԴ.

Հրատ. խմբագիր Ս. Վ. Հովակիմյան
Ծրբագրիչ Մ. Գ. Ռիկյան
Տեխ. խմբագիր Զ. Հ. Սարգսյան

A $\bar{\pi}$
81431